

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 12

Серія

Літературно-критичні та художні твори

Поезія (1882–1903)

Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО

«СВІТ»

2011

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2011 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі, мовна редакція текстів М.С. Грушевського
та пояснення слів: Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-682-0 (т. 12)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2011
- © Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, 2011
- © Бурлака Г., передмова, 2011
- © Бурлака Г., коментарі, 2011
- © Видавництво “Світ”, дизайн та художнє оформлення, 2011

(Близько 1893 р.)

A handwritten signature in cursive script, which appears to read "Михайло Грушевський". The signature is written in dark ink on a light background.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ПИСЬМЕННИЦЬКА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Наступні два томи — дванадцятий і тринадцятий — уміщують літературні твори М.Грушевського. Ця людина увійшла в нашу історію насамперед як учений, педагог, публіцист, громадський і політичний діяч — перелічені сфери діяльності вимагають, зокрема, майстерного володіння словом. У цьому зв'язку цілком логічним постає перед нами той факт, що М.Грушевський з юних років цікавився художньою літературою, а згодом захопився письменницькою працею, з-під його пера вийшла низка віршів, оповідань, кілька повістей, п'єс і перекладів. Менше половини цих текстів публікувалося за життя автора, і лише тепер, вивчаючи архіви, дослідники з'ясовують, що він написав значно більше художніх творів, ніж опублікував, і деякі з них мають немалу літературну вартість. Свого часу деякі з цих творів готував до друку М.С.Возняк. Як свідчить архівний рукопис відомого дослідника й джерелознавця, це мало бути двотомне видання “Юнацькі писання Михайла Грушевського. Передмова й редакція М.Возняка”¹. До першого тому планували подати оповідання “Німий свідок”, “Остання кутя”, “Унтер-офіцер Трохим Скавучак”, “Бех-аль-Джугур”, “Св. Петро у тюрмі”, до другого тому — повість “Чужі й свої”. М.Возняк мав у розпорядженні чистові рукописи М.Грушевського, які надіслав І.Нечуй-Левицький І.Белеєві для публікації у газеті “Діло”. Готуючи їх до друку, учений практично модернізував мову оригіналу, суттєво відредагувавши тексти. Але до публікації справа знову не дійшла.

Значну частину поезії та белетристики М.Грушевського, в основному з документів Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі — ЦДІАК України), опублікували співробітники Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України за сприяння Українського історичного товариства у книжці: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини / Ред. Л.Винар, упор. Г.Бурлака, А.Шацька. — Нью-Йорк; Київ, 2000. — 412 с. Але це видання не вичерпало архівних багатств прози знаменитого історика, чимало їх також збереглося у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі — ЦДІАЛ України). Тут і викінчені твори, і чернеткові тексти, фрагменти та ескізи з творчої майстерні письменника. Те, що літературний доробок М.Грушевського складе такий чималий обсяг, стало несподіванкою навіть для фахівців, добре обізнаних зі спадщиною Великого

¹ Відділ рукописів ЛНБ ім. В.Стефаніка. — Воз. 753/п. 174.

Українця. Усе це, вивчивши та розшифрувавши, вперше подаємо в т. 12 поряд з раніше відомими творами — за жанрово-хронологічним принципом.

Тема “М.Грушевський — письменник” не раз ставала предметом наукових студій. Про його белетристику свого часу висловлювались Людмила Старицька-Черняхівська, Микола Зеров¹. Йшлося про те, що проза М.Грушевського має низку цікавих прикметних рис, хоча й не стала особливою подією в українському літературному процесі. Сучасні науковці пробують здійснити ширший аналіз, розглядаючи не окремі твори, а всю літературну творчість цього автора². Дослідники сходяться на думці, що “...художня проза М.Грушевського буде цікавою для сучасного українського читача не тільки як історичний документ, але й сама по собі, з її багатою різноманітною тематикою, живими людськими постатями та українською ідеєю, яка не втратила актуальності й сьогодні”³. Ця теза стає ще більш значущою тепер, коли в науковий обіг вводимо цілу низку недрукованих раніше текстів — завершених і фрагментарних. Вони значно скоригують усталене уявлення про творчий шлях Грушевського-белетриста, особливо раннього періоду.

З біографії М.Грушевського відомо, що становлення його особистості фактично проходило синхронно й у тісному зв’язку зі становленням письменницького таланту. Філологічні здібності, прагнення майстерно володіти словом у поєднанні з свідомим і глибоким патріотизмом — з цих якостей починався і Грушевський-науковець. Про початки його самостійних занять творчістю читаємо у “Споминах”: “Я взагалі в останніх роках [перед цим у тексті йдеться про події 1878 року — Г.Б.] почав пописувати з охотою. На якусь белетристику чи поезію, — на се я не важивсь, — а на якісь ніби наукові теми, презентуючи написане батькові при нагоді свят тощо. Перший “твір” мій мав заголовок “Ріки Росії” і був написаний на підставі атласу Ільїна... Правда, що тоді мені було всього років з дев’ять”⁴.

¹ Старицька-Черняхівська Л. [Рец. на кн.:] *Грушевський М.* З старих карток: Оповідання. — К., 1918 // Книгарь. — 1918. — № 15. — С. 898; Зеров М. [Рец. на кн.:] *Михайло Грушевський.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образки. К., 1928 // Життя і революція. — 1929. — Ч. 1. — С. 195–196.

² Білокінь С. Український фенікс // М.Грушевський. Предок. — К., 1990. — С. 237–240; Зашкільняк Л. Поезія Михайла Грушевського // Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 51–60; Ільницький М. Михайло Грушевський — белетрист // Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 257–260; Рудницький Л. Літературна творчість Михайла Грушевського // Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 261–274.

³ Гумецька А. Грушевський як белетрист // Михайло Грушевський: Із літературної спадщини... — С. 16.

⁴ *Грушевський М.* Спомини / Підготовка тексту і коментарі С.Білоконя // Київ. — 1988. — № 9. — С. 142.

Восени 1880 р. Михайла віддають навчатися у Тифліську гімназію. Сім'я залишилася у Владикавказі, де батько з 1878 р. служив директором народних училищ. Чуже місто, нові обставини, відірваність від родини, помножені на серйозну, схильну до самозаглиблення вдачу М.Грушевського, спричинили ще більшу зосередженість юнака на власних почуттях та їх аналізуванні. Так починають заповнюватися сторінки щоденника¹, на папір лягають перші поетичні рядки. Спочатку письменника-початківця більше вабило віршування. У 1882—1883 рр. він почав писати російською мовою, бо так склалися життєві обставини, у Тифлісі хлопець мав російськомовне оточення. “Живеш і нікди рік цілий рідної мови не почувеш”², — бідкався він у щоденникових записах. Але М.Грушевський ставить собі за мету опанувати українську мову, щоб вийти поза побутовий рівень її знання, і це йому вдається саме завдяки самоосвіті.

Як бачимо зі щоденникових записів, однією з причин того, що молодий М.Грушевський взявся за художню творчість, стала відсутність близьких товаришів, з якими він міг бути цілком відвертим. Другою причиною було палке і в 15—16 років уже цілком усвідомлене бажання прислужитись рідній Україні, працювати задля її слави та розвитку. Про третю спонуку юнак не відразу зізнався навіть сам собі. Це було напівсвідоме передчуття власної неординарності, потужного потенціалу сил, які згодом дадуть змогу відіграти значну роль в історії свого народу. “Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Україну. Що ж, може, Бог і допоможе зробитись мені ватажком, працюватиму вже для цього, скільки зможу. А дуже мені хочеться — бо ці ватажки більш над усякі другії сіятимуться в історії... А багато чого є робити на ниві рідного письменства”³. Якийсь час юнака мучать сумніви, вагання, але не щодо суті обраного шляху, а щодо своєї спроможності достойно його пройти. Натура від природи замкнута, самозаглиблена, але вже тоді надзвичайно діяльна, він прагнув до самовираження, шукав свою справу, яка б не лише приносила моральне задоволення та засоби до життя, а й служила громаді, мала б суспільний резонанс.

Де ж виток таких життєвих ідеалів? Частково, мабуть, їхнє походження літературне. Юнак багато читав: Шевченко, Куліш, Федькович, Байрон, Гете, Теккерей, Шпільгаген, Доде, Лермонтов, Гоголь, Некрасов — цих авторів він згадує у своїх ранніх текстах. Молодий М.Грушевський не лише захоплюється вольовими, розумними, героїчними персонажами, але й звертає увагу на літературні достоїнства та недоліки художніх творів, намагається виробити критичне мислення. Звичайно, далеко не завжди добра лектура дає належні результати.

¹Грушевський М. Щоденник (1883—1884) / Публікація і примітки Л.Зашкільняка // Київська старовина. — 1993. — № 3, 4, 5.

²Там само. — № 3. — С. 34.

³Там само. — № 5. — С. 22.

У випадку М.Грушевського ґрунт був сприятливим, численні зовнішні фактори накладалися на велику внутрішню роботу душі та розуму.

Ранні твори і щоденникові записи М.Грушевського також дають підстави стверджувати, що вибір ним саме літературного шляху стався не без впливу долі і творчості Тараса Шевченка, через усвідомлення його величній ролі в історії нашої культури. Життєвий подвиг Кобзаря та його посмертна неперехідна слава, значущість цієї постаті були ідеалом для багатьох українських патріотів.

Та все ж головним джерелом життєвих переконань у майбутньому активного громадянина, глибокого науковця, патріота, лідера, воістину титана праці — М.Грушевського було насамперед родинне виховання. Про це свідчать і ранні творчі матеріали. Саме від батьків чув хлопець про необхідність трудитися для добра і благополуччя людей, вірити у високі ідеали свободи, правди, про шляхетність самозречення заради слабших і скривджених. Ці принципи глибоко запали в душу юнака, стали його життєвим кредо. Зрештою, самий стиль життя батька, його відданість роботі були найкращим прикладом для молодого хлопця. “Се був ззагалі тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи — не для збагачення, не для кар’єри, а для роботи самої. Що б він не робив, він робив з любов’ю, зі смаком, основно, систематично, доводячи кожную роботу до кінця”¹. Тому й діти Грушевських, а особливо Михайло, мали подібну вдачу. Ця вдача “... вимагала, щоб життя було напружене, щоб воно було наповнене вщерть, так щоб у нім не лишалось порожнього місця, щоб воно горіло в неустаннім досягненні”². Можливо, і письменницька активність у молоді роки частково пояснюється потребою заповнити свій час, наситити його роботою душі та мозку.

Перші вірші М.Грушевського ще дуже невправні з огляду форми. Молодий автор усвідомлював це, але не надто переймався таким аспектом своєї літературної творчості, на першому плані у нього були зміст, ідейний заряд, моралізаторська мета твору, адже саме можливість і потреба виховної, “будительської” ролі художньої літератури в історичному розвитку українського народу породили прагнення молодого М.Грушевського стати письменником. Помітно, що ціла низка його віршів, насамперед російськомовних, створена під впливом поезії М.Некрасова, чия творчість була добре знайома юнакові. Йому імпонував потужний соціальний заряд некрасовської поезії, а також, можливо, своєрідна простота її форми, яку, як здавалося на перший погляд, нескладно наслідувати.

Відмітними рисами ранніх віршів М.Грушевського є щирість тону й автобіографізм. Часто вони мають за основу реальні факти з життя автора, його враження і переживання. Здебільшого дослідникам досить легко відшукати паралелі між змістовою канвою ранніх поезій та деяких прозових творів поета і подіями його біографії.

¹Грушевський М. Спомини / Підготовка тексту і коментарі С.Білокоця // Київ. — 1988. — № 9. — С. 125.

²Там само. — С. 131.

Отже, спостерігаючи за тогочасним суспільним життям, здібний, працьовитий та амбітний юнак Михайло Грушевський на якийсь час зробив для себе висновок, що літературна творчість — це найдоступніший для нього спосіб справити помітний вплив на культурний і соціальний поступ рідного народу. Також спрацювала модель письменника-трибуна, проводиря народних мас. Умови суспільного життя ставили перед літературою передусім завдання не естетичні, а громадські, і це розумів молодий поет, у творах якого переважають громадянські мотиви, часте звернення до славного козацького минулого України, заклики до відновлення національної повновартості:

«Зіб'ємось до купи, браття,
Діти України,
Не даваймося в наругу,
Не даймо загинуть
Рідній праці, рідній справі,
Хай Господь всесильний
Дасть нам силу, “духа бодрого”
І думу єдину!»»

(“Ідеш, брате, на Україну?...”)

Великий вплив на тогочасну громадську думку мали також ідеї Просвітництва, які за більш як століття від часу свого зародження в Європі трансформувалися у філософію позитивізму. Низка ранніх віршів М.Грушевського, в першу чергу російськомовних, сповнена просвітительських ідеалів, моралізаторських міркувань на захист розуму, культури, прогресу, про необхідність вберегти душу людини — а через неї все суспільство — від моральної деградації.

Як особистість цілеспрямована й активна, М.Грушевський недовго “мережив папір” потай від сторонніх. Він наважився розпочати листування з І.Нечуєм-Левицьким, звернувшись до нього за наукою і порадою в літературних справах. У ті роки Нечуй-Левицький був виразником настроїв української інтелігенції; як писав пізніше у “Споминах” М.Грушевський, “Нечуй став на сей час не тільки моїм найулюбленішим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем”¹.

Досвідчений письменник розкритикував надіслані йому поетичні твори, натомість заохочував молодого автора до писання прози: “Вірші Ваші слабші од прози. В їх нема скрізь розміру; вони похожі на білі вірші або нагадують вольний розмір народних дум з часів козаччини. Щодо духу віршів, то в їх багацько смутку. Цей сум розлитий скрізь і надаремно. Будьте веселіші і об'єктивніші, дивіться веселіше на світ Божий”². Нечуй точно підмітив одну

¹ Грушевський М. Спомини. — Київ. — № 9. — С. 124.

² Листування Михайла Грушевського. Серія “Епістолярні джерела грушевськознавства”. — Т. 3 / Ред. Л.Винар, упор. Г.Бурлака, Н.Лисенко. — Київ; Нью-Йорк та ін., 2006. — С. 31.

з основних прикмет ранньої поезії М.Грушевського — безконечну журбу, яка, зважаючи на юний вік автора, видається більше грою у романтичну “світову скорботу”, аніж реальним почуттям. Але на той момент екзальтований молодик був цілком щирим, пишучи, наприклад, такі рядки, одночасно і наївні, і глибоко філософські, афористичні:

“Рік минув, труна до мене ближче,
А до мети чи став я ближче? Ні!
Як перш, вона високо та далеко,
Як перш, іти до неї довго ще мені”.

(“Рік минув...”)

Відгук І.Нечуя-Левицького збентежив, а водночас надихнув, активізував творчу енергію М.Грушевського. Саме Нечуй спонукав молодого поета писати прозові твори, був його першим літературним редактором, він же був причетний до перших його публікацій — оповідань “Бех-аль-Джугур” (“Діло”, 1885, ч. 66—68) та “Бідна дівчина” (альманах “Степ”, 1886).

Спілкування з досвідченим літератором було, без сумніву, корисним для початківця, але звертає на себе увагу той факт, що в цих взаєминах М. Грушевський аж ніяк не займав позицію запопадливого слухача й виконавця чужих порад та вказівок — і щодо літературних, і щодо інших тем. Незважаючи на різницю у віці, іноді наче й ніяковіючи від власної сміливості, тифліський гімназист шанобливо, але розкуто веде діалог у листах. Так і в літературній творчості він, прислухаючись до раціональних порад, все-таки послідовно провадить власну лінію, насамперед у питаннях тематики своїх писань.

М.Грушевський-письменник мав відносно короткий період становлення, літературного учнівства — приблизно до 1886 р. Віддавши данину юначому романтичному настроєві у деяких поезіях та оповіданні “Німії свідок”, він одночасно пише низку реалістичних творів: оповідання “Помай Бі!”, повість “Загублений вік”, першу редакцію повісті “Чужі й свої” (все це — у 1884 р.). На наш погляд, дещо несподіваною як для вісімнадцятирічного автора є тематика багатьох його ранніх творів: спроба заглибитися у переплетення родинних стосунків, аналіз різних сімейно-побутових ситуацій. Тут немає стрімкого сюжету, незвичайних характерів, інтерес автора зосереджений у сфері сімейної психології. При цьому більш-менш благополучними виступають лише герої оповідання “Помай Бі!”, проте в щасливому безконфліктному родинному житті юнак не знаходить матеріалу для цікавої фабули, й у цьому він солідарний з класиками світового письменства. З-під пера М.Грушевського з’являються повісті “Загублений вік” та “Добра жінка” (1886), головні герої яких мають глибоко трагічні долі. Трагізм породжується помилковим вибором подружжя, цей хибний крок послідовно й досить швидко призводить до того, що супутник життя отруює існування свого партнера, стає причиною його деградації й загибелі. До цієї ж групи творів на родинно-побутову тематику належить і

оповідання “Днинка” (1885). Її герої хоч і не гинуть (у межах сюжету), однак ми маємо змогу спостерігати їх стрімке скочування до критичної межі, й відвернути драматичний фінал може лише диво.

Молодий автор вправно й логічно розгортає дію, уміє пропорційно розподілити увагу між головною сюжетною лінією й другорядними персонажами, намагається виразно виписати мотиви вчинків своїх героїв, виявляючи при цьому досить глибоку обізнаність у різних життєвих ситуаціях. У читача складається враження, ніби автор має великий життєвий досвід, а насправді це результат його (автора) пильної уваги до навколишніх подій, невтомного аналізування їхніх причин і наслідків, спостережливості й, так би мовити, старечої розсудливості. Головною вадою цих творів, яка однозначно змушує віднести їх до учнівських, є невироблений стиль. Специфічний предмет зображення — традиційно рутинне життя обивателів у поєднанні з монотонним викладом, взагалі характерним для М.Грушевського, — не створює надто цікавого прозового полотна. Схоже, що автор сам бачив недосконалість цих творів, тому не пропонував їх для публікації й навіть не згадував у листах до І.Нечуя-Левицького.

У 1884–1886 рр. М.Грушевський писав дуже інтенсивно. Кілька прозових текстів цього періоду зроблені вже цілком професійно, як наприклад, оповідання “Бех-аль-Джугур”, перший опублікований твір М.Грушевського, який навіть заслужив схвальний відгук І.Франка¹. Темою стала боротьба арабів з англійською окупацією Судану, відома з історії як повстання Магді у 1881–1885 рр. Творчий задум автор втілює за допомогою вдалого поєднання двох сюжетних ліній, які окреслили основні події по обидва боки фронту: з якими думками та емоціями ішли в бій на мирних жителів англійці — і які почуття викликали загарбники у селян-арабів, котрі зятятю боронили свою рідну землю. Але фабула, зовнішня сторона сюжету, зрештою, не містить жодної інтриги, описаний один день, короткий епізод, як англійське військо жорстоко придушує опір місцевої людності. Головний інтерес оповідання полягає у змалюванні психологічних портретів основних персонажів, і саме цей психологізм вигідно вирізняв твір молодого автора.

У контексті тогочасної української літератури оповідання “Бех-аль-Джугур” виділяється ще й своєю темою. На той час історія, тим більше екзотична, нечасто привертала увагу наших письменників, і знаменно, що саме твір на історичну тему вдався початківцеві найкраще. З роками, коли вивчення історії стане справою його життя, М.Грушевський не раз буде звертатися до сюжетів, які зродилися з реальних подій, зафіксованих у архівних документах. Саме так з’являться оповідання “Неробочий Грицько Кривий”, “Ясновельможний сват”, “Як ми стрічали Новий рік”, “Вихрест Олександр”, драми

---

¹Франко І. [Рецензія на альманах] “Степ”. Херсонський белетристичний збірник. Херсон, 1886. Друк. у Петербурзі, 1886 // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1980. — Т. 27. — С. 116.

“Хмельницький у Переяславі”, “Ярослав Осмомисл”. Окрім того, в архівних справах збереглося ще кілька неповних художніх текстів на історичні теми, з якими читач зможе ознайомитися у 12 та 13 томах цього видання, свідчать про те, що такі твори добре вдавалися М.Грушевському.

У той самий період (кінець 1884—1885 рр.) М.Грушевському вдається написати ще кілька справді вартісних речей. Крім уже згаданого “Бехаль-Джугура” маємо на увазі оповідання “Остання кутя”, “Унтер-офіцер Трохим Скавучак”, “Святий Петро у тюрмі”, — твори, надіслані І.Нечуєві-Левицькому, належно ним оцінені й злегка відредаговані, але опубліковані лише у 2000 р.¹

Особливим є оповідання “Остання кутя” — лірична, пронизана щемливими автобіографічними нотками розповідь про стару самотню жінку, яка замолоду втратила дітей і чоловіка. У Святий вечір вона уявляє їх усіх за святковим столом, чує їхні голоси, милується дорогими обличчями, мріє про щасливе майбутнє дітей, — і тихо помирає серед цієї ілюзорної ідилії. Хто глибше знає біографію М.Грушевського, одразу зрозуміє витоки цього сюжету, авторську паралель з трагічними подіями у його родині, коли в один 1882 рік під час епідемії у Владикавказі у Грушевських померло троє дітей: Захар, Федір, Марія — молодші Михайлові братики і сестричка. Перший варіант твору написаний у грудні 1884 р., але згодом письменник ще і ще раз повертається до цього тексту. В архівах Києва і Львова збереглися автографи чотирьох варіантів оповідання “Остання кутя”, найпізніший датований 1891 р.

Найбільшим за обсягом прозовим твором М.Грушевського стала його повість “Чужі й свої” — також рання (1884—1885) проба пера, написана під значним впливом популярної на той час Нечуєвої повісті “Хмари”. Зберігся неповний автограф першої редакції цього твору під назвою “Недобрий жарт” (друкується у “Додатках”). Дія відбувається на початку 1880-х років у Владикавказі. Вибираючи час, місце, обставини дії, автор скористався власним життєвим досвідом, і це позитивно відбилося на досить вправних описах мальовничих гірських краєвидів, створенні цілої низки виразних характерів дійових осіб. “Народовця я писав ідеального, але що про тутешніх українців — усе не видумане”². Головний герой — український народовець, який намагається поширювати серед земляків патріотичні ідеї, просвітницькою діяльністю наводити людей до національного самоусвідомлення. Порівняно з “Хмарами”, помітний певний поступ автора у трактуванні основних завдань і мети українського руху. Герой М.Грушевського вже не задовольняється мінімальною програмою українства — збираючися гуртками, читати, співати, виступати з українськими театральними виставами; він міркує інакше: “...

¹ Михайло Грушевський: Із літературної спадщини / Ред. Л.Винар, упор. Г.Бурлака, А.Шацька. — Нью-Йорк; Київ, 2000. — 412 с.

² Листування Михайла Грушевського... — Т. 1. — С. 32.

вдалися українці у лицедії і за тими лицедіями українофільськими забули про саму Україну, за гуком музики не чують голоса того, що до праці їх кличе, за світом, що круг помоста блище, не бачуть, що діється за ним... Побачуть, почувуть, та дай Боже, щоб не спізнались тільки!" Це вустами молодого автора говорило вже нове покоління українських патріотів, яке прагнуло заявити про себе на повен голос, поставити національне питання відкрито і безкомпромісно, досягти реальних результатів.

Любовна лінія сюжету повісті також розвивається на тлі соціальних і національних протиріч між персонажами. І тут події реальної біографії М.Грушевського влітаються у художній твір. Показовим, наприклад, є порівняння таких епізодів: у повісті І.Нечуя-Левицького "Хмари" закоханий головний герой Павло Радюк дарує хуторянці Галі на знак особливої приязні Шевченків "Кобзар". Герой "Чужих і своїх" Іван Комашинський також приносить Катрі "Кобзар", читає разом з нею, і таким чином намагається прищепити коханій дівчині любов до рідної культури. Приблизно тоді ж, коли М.Грушевський писав повість, він пережив юнацьке захоплення Оленою Марковською, співачкою оперної трупи, яка гастролювала у Тифлісі. Молоді люди якийсь час зустрічались, М.Грушевський приносив дівчині українські книжки і подарував їй "Кобзар" Т.Шевченка. Про це є згадка у його "Споминах": "Вона прийняла чемно, обіцяла читати. Розуміється, ніяким фривольностям не було місця в сих розмовах; вони навіть на гадку мені не приходили щодо особи Олени Павлівни. А потім сезон закінчився і вона поїхала. Я не мав нагоди сказати їй що-небудь про свої почуття. Та й що казати: мої почуття були до тої анонімної "вічної жіночності", що в данім моменті тільки уособлялася в ній, частково і неповно"¹.

Ці паралелі, ймовірно, типові для того часу, дають підстави для висновку про певний алгоритм взаємин українців, про їхній інтелектуальний рівень, коли читання геніальної поезії має на меті духовно зблизити людей, поріднити насамперед їхні світоглядні позиції, адже без цього, на глибоке переконання М.Грушевського, неможливі щирі почуття.

Увагою саме до внутрішнього стану героїв також характеризується алегорична казка М.Грушевського "Старий терен", "...з її зворушливим сюжетом, м'яким гумором і стилістичною простотою"², вперше опублікована аж у 2000 р.³ У цьому ж виданні також уперше з'явилися друком і вже згадані тут, й інші ранні оповідання М.Грушевського: "Святий Петро у тюрмі", "Днинка", "Подорож на Ай-Петрі", "Романтична історія", "Пан". Всі вони, на жаль, не стали свого часу літературним фактом, але свідчать про те, що їхній автор

¹Грушевський М. Спомини / Підготовка тексту і коментарі С.Білоконя // Київ. — 1992. — № 2. — С. 124.

²Гумецька А. Грушевський як белетрист // Михайло Грушевський: Із літературної спадщини... — С. 116.

³Там само. — С. 289–294.

мав письменницький таланти, як це зауважив ще І.Нечуй-Левицький. Характерним для більшості творів М.Грушевського є те, що він не боїться братися за теми з життя звичайних, нічим не примітних людей і, описуючи їхні щоденні клопоти, буденні заняття, бачити великий спектр почуттів, типові риси своїх сучасників. Це, наприклад, один день із життя провінційного учителя гімназії, дріб'язкового й безгосподарного, повністю зануреного у свої родинні та побутові проблеми. Злиденне існування його сім'ї є і причиною, і наслідком бездуховності, примітивності її членів ("Днинка"). Або епізод із життя школярика Стеця, якого через бешкетування залишили після уроків, а коли він спробував утекти, його помітили і за кару замкнули в класі до вечора. Але саме цього весняного дня, напередодні неділі, його батьки з друзями та їхніми дітьми зібралися їхати за місто на гуляння з ночівлею, вони не дочекалися Стеця і поїхали без нього. Через це для малого шкільне "затворництво" набуває рис справжньої трагедії ("Св. Петро у тюрмі").

За стилем белетристичні твори М.Грушевського цілком гармонійно вписуються в український літературний процес періоду розвитку критичного реалізму. М.Зеров, ведучи мову лише про публіковані на той час ранні оповідання М.Грушевського, зазначив, що за стилістикою вони посідають місце між творчістю О.Кониського та М.Коцюбинського¹.

Крім уміння komponувати художній твір, виразно характеризувати персонажів, варто зазначити щораз досконаліше володіння мовою, естетичний смак автора і особливо — його увагу до внутрішнього світу героїв. Саме ця схильність до аналізу психологічного стану людини, прагнення простежити її душевні порухи, зрозуміти мотиви її поведінки є особливістю авторської манери письма. Згодом, коли М.Грушевський після тривалої перерви знову звернувся до літературної творчості, ця схильність до психологічних деталей і узагальнень у поєднанні з набутим життєвим досвідом породили цілу низку оригінальних психологічних новел.

Починаючи з років навчання у Київському університеті (1886—1890) М.Грушевський всерйоз зайнявся історичною наукою, художня творчість відійшла на другий план. Збереглося, однак, кілька чудових поетичних текстів, створених у 1895—1896 рр., які засвідчують змушнення автора і новий етап розвитку його таланту: "Не журись! За зимою весна...", "Між зорями, між світами..."

Деяке пожвавлення письменницької діяльності М.Грушевського відбулося у 1897—1898 рр. і пов'язане воно з появою журналу "Літературно-науковий вістник". М.Грушевський був ініціатором створення цього журналу¹, членом

---

¹Зеров М. [Рец. на кн.:] Михайло Грушевський. Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образки. К., 1928 // Життя і революція. — 1929. — Ч. 1. — С. 196.

редакційного комітету, підтримував його своїми літературно-критичними статтями, бібліографічними оглядами, а також умістив два оповідання: “Ясноромовський сват” та “Неробочий Грицько Кривий”. Ці твори мають одну спільну рису: вони написані на теми української історії. Опрацьовуючи величезну масу архівних документів, наукових досліджень, накопичуючи фактаж для своєї головної праці — “Історії України-Руси”, письменник вільно оперує історичним матеріалом і при написанні белетристичних творів. Канва реальних подій та постатей майстерно переплітається з художнім домислом, а глибоке відчуття духу змальованої епохи, знання тогочасних побутових деталей дають змогу створити не лише художньо вправний, але й історично правдоподібний твір. Таким є оповідання “Ясноромовський сват”, у якому вигадана приватна історія козака Грицька Піщенка змальована на тлі подій визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. На перший погляд, у сюжеті задіяна лише одна історична особа — Хмельницький, решта — вигадані, але фабула оповідання щільно вмонтована в українські реалії, починаючи від першої фрази твору: “Був вечір 30 грудня 1647 року” і закінчуючи вказівкою на дату заключної сцени — 28 грудня 1648 р. У ньому згадуються Іов Борецький, Іван Виговський, Сильвестр Кос, Антон Жданович, інші відомі діячі, принагідно цитуються історичні документи. Оповідь ведеться настільки природно, що, зрештою, читач вживається у тогочасні події і вже готовий повірити авторові, коли він наприкінці запевняє у достовірності описаного, посилаючись на козацький реєстр 1649 р., де нібито записано Грицька Піщенка як київського сотника. Але не поспішаймо з висновками, М. Грушевський-історик не дозволив би собі подібних посилань, якби це було не так. У цьому реєстрі справді фігурує такий київський сотник!²

Оповідання “Неробочий Грицько Кривий” також виростало з наукових занять М. Грушевського. Авторська примітка до твору свідчить: «Фабула оповідання взята з декрету, видрукованого в “Архиве Юго-Западной России”, ч. VI, т. II, № 15; побутові подробиці оперті на документальним матеріалі». Лаконічний судовий запис говорить про покарання селянина, який з сім'єю втік від тяжкої панщини, але після низки невдач у стані афекту згубив і жінку, і дітей. Ці факти, очевидно, розбудили художню уяву історика, у результаті з'явилося оповідання, яке вражає своїм трагізмом, а історичне підтвердження його реальності ще більше підсилює це враження.

П'ять ранніх оповідань М. Грушевського видало видавництво “Вік” окремою збіркою, яка вийшла друком у 1904 р. Після цього в літературній творчості автора настає тривала пауза — до 1909 р.

“Новою хвилею прийшла до мене охота до писання після першої революції,

¹ Див. про це: Бурлака Г. Співпраця М. Грушевського і О. Маковея у перші роки видання ЛНВ (з додатком вибраних листів О. Маковея до М. Грушевського) // Слово і час. — 2004. — № 5. — С. 58–75.

² Реєстр війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. — К., 1995. — С. 291.

серед нових обставин і незвичайно різноманітної, пекучої й тривожної діяльності, яку я вів одночасно в Києві і Львові. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, — а вони не хотіли лишитись “зачиненими дітьми” моєї думки”,¹ — згадував М.Грушевський у передмові до збірки “Під зорями”. З-під його пера виходять оповідання “Ніч”, “Предок”, “Пенати” та низка інших оригінальних творів. Вони, як правило, не мають розвиненої фабули, сюжет значно зредукований, а основне смислове навантаження лягає на авторські роздуми з приводу якоїсь події чи ситуації. Відсутність швидкої зміни декорацій не означає, проте, відсутності напруженої дії. Пильний погляд автора за зовнішньою стороною життя прозирає психологічне наповнення: його цікавлять стан душі, почуття і переживання героїв, мотивація їхніх вчинків. Коли такий аналіз внутрішнього світу знову проєктується на зовнішні події, ці останні набувають нового, філософського звучання. Спільний тон дав змогу об’єднати твори 1909–1912 рр. у збірку, названу латинським виразом “Sub divo” (“Під голим небом”). У передмові М.Грушевський пояснив, що ця назва покликана передати те почуття, “коли людина бачить себе перед лицем вічності чи всесвітнього простору, коли падає все, що обмежує, закриває сі перспективи, відгороджує людину від них і від тих запитань, які вони ставлять. Відкрите, голе небо, особливо нічне, часто будить такі почуття і настрої в людині, вирваній з метушні щоденних інтересів, і я ужив сього виразу як ключа до тих настроїв, котрими перейнята ся збірка”².

Ці твори об’єднані відчуттям внутрішньої душевної гармонії автора, його життєвої мудрості, врівноваженості. Відкриває збірку ліричний етюд “Ніч” — опис Великодньої ночі, дивовижного дійства, коли відбувається єднання людських піднесених почуттів з торжеством весняного пробудження природи. Ще задовго до Христа святкували люди свято весни, релігійний екстаз Великодня має глибоке, прадавнє коріння. Тому так гармонійно вплітається цей ритуал у наше життя.

Несподіваний поворот сюжету має оповідання “Предок”: ліричний герой мандрує лісом, все далі відходячи від людських поселень. Його тішать пишні безлюдні краєвиди, він відпочиває душею, прислухаючись до лісових звуків, і уявляє, що цей праліс був таким і тисяча років тому, коли тут жили наші предки. Заночувавши в лісовій хатинці, герой у напівзабутті раптом чітко бачить одного з цих предків — первісну людину, яка, притулившись до скелі, так само у маренні з подивом і задрістю приглядається до нашого сучасника. Після

¹Грушевський М. Як я був колись белетристом? / Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2010. — Т. 12. — С. 1.

²Грушевський М. [Передмова до кн.:] Sub divo: Оповідання, начерки, замітки. — К., 1918. — С. 3.

публікації цього твору в “Літературно-науковому вістнику” М.Коцюбинський писав до М.Грушевського: “Тільки що прочитав Ваше оповідання “Предок”. Воно мені сподобалося ще більше, ніж “Ніч”. Справді, наш предок живе в нас, ми носимо його в собі, його інстинкти, звички і уподобання, ми тужимо за ним. Оповідання викликає не тільки емоції, так би мовити, інтелектуального характеру, а дає настрої гарним, не робленим описом природи. Ваша манера, спокійний і глибокий тон оповідання, нагадує мені найбільше манеру Анатолія Франса, якого я дуже люблю”¹.

Найближчим до традиційного жанру оповідання можна вважати “Тестамент”. Несподівано трагічно загинув батько великої родини. Після похорону сім’я збирається і читає заповіт (тестамент). Хоч родина заможна, однак діти вирости, у кожного свої потреби, тому ця процедура усіх цікавить. Найбільше потребує грошей одна з сестер, Катря, яку сватає драгунський офіцер. Одруження це, до якого в родині вже готувалися, може відбутися лише за умови солідного посагу. Однак у заповіті, який був складений досить давно й за інших обставин, усі гроші батько розпорядився покласти в банк, а забирати лише відсотки. Ця умова, яка фактично ламає Катрину долю, і є основною темою для суперечок і міркувань дійових осіб твору.

Тема життя і смерті також стала безпосереднім предметом роздумів героя в оповіданні “З похорону”, а потім у децю гротесковій формі знову виринає у “Кометі”. Якщо перший твір сповнений священного трепету перед неминучим фіналом людського існування, то в другому приводом для звернення до вічної теми стала така ж вічна чутка про комету, яка нібито в певний час має зіткнутися з Землею. Ця перспектива дала головному герою нагоду пережити справжній катарсис. Всерйоз сприйнявши фатальну загрозу, він був безмежно щасливий, коли вона минула. Водночас, міркуючи про смисл життя, автор вустами героя вкотре проголошує своє кредо: “Життя гарне, але вся краса його в рухові, в змаганнях до цілі, в свідомості участі в його творчості, а не в пасивній обсервації сього руху”².

Знаючи про намір М.Грушевського видати ці оповідання окремою збіркою, М.Коцюбинський гаряче підтримав ідею, однак зауважив: “Одно тільки побоююсь: будете мало читачів мати. Така книжка мусіла б побачити ширший світ, поза межами України. Там скорше оцінили б її”³. Видатний письменник розумів, що українська літературна традиція на той час ще не виховала читача, який би кохався у філософській прозі, тут М.Грушевський був одним із першопрохідців.

Ще кілька прозових творів М.Грушевського були видані в 1918 р. збіркою

¹ Коцюбинський М. Лист до М.Грушевського від 12 листопада 1909 р. // ІЛ. — Ф. 7. — Од. зб. 486. — С. 2.

² Грушевський М. Комета // Грушевський М. Sub divo: Оповідання, начерки, замітки. — К., 1918. — С. 102.

³ Коцюбинський М. Лист до М.Грушевського від 16 жовтня 1910 р. // ІЛ. — Ф. 7. — Од. зб. 498. — С. 5.

“З старих карток”. Сюди увійшли чотири оповідання на історичні теми: “У святої Софії”, “Як ми стрічали Новий рік”, “Розмова з Кривоносом”, “Вихрест Олександр”, а також два твори, які М.Зеров називає зразками “витриманої чіткої новели, що й нині повинні увійти в круг навчального матеріалу для кожного прозаїка-початківця”¹: “Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції” та “Біжниця в Зомембергу”. Перша з цих новел — авантюрна історія середньовічної венеціанської красуні, яка після цілої низки неймовірних пригод, зрештою, дійшла висновку, що родинне благополуччя, спокійне й урівноважене життя добропорядної матері сімейства дає жінці більше щастя, ніж егоїстичне самолюбвання і становище іграшки в руках чоловіків.

Дещо окремо за тематикою серед літературних творів М.Грушевського стоїть “Біжниця в Зомембергу” — справжній гімн мистецькому натхненню, розповідь про трагічну долю митця у споживацькому суспільстві. Події розгортаються у провінційному швабському містечку. Місцевий лихвар, помираючи, заповідає увесь свій маєток на побудову нового храму (біжниці). Єврейська громада оголошує конкурс на кращий проект: «Купка лихварів і гонимців збіжжям, вином і телятами, які ніколи не журилися ніякими справами, що виходили за тісні межі їх інтересів, тепер раптом загорілися бажанням дати світові щось надзвичайне, щось “гідне слави ізраїльського народу”». Почувши про конкурс, молодий, нікому не відомий, але заглиблений у творчі пошуки архітектор Марк вирішує підготувати свій проект. Він відкидає можливість ситого спокійного життя і з невеликими коштами вирушає у мандри Європою набиратись мистецьких вражень. Його проект несподівано для всіх перемагає і Марка призначають головним будівничим нового храму. Однак натхненню і важку працю гальмують чвари в місцевій громаді, Марка безпідставно запідозрюють у розкраданні коштів. Не витримавши цієї атмосфери, майстер покидає розпочату будову і повертається додому. “Він почував себе розбитим і знищеним. Здавалося йому — коли б заглянули в його душу, то на тім місці, де горів ясний вогонь творчості, тепер усе забито грубою верствою мертвого і холодного попелу”. Аж тепер Марк, піддавшись умовлянням родини, одружується і переймає батькову справу — тобто стає на традиційну, загальноприйнятну життєву стежку. Зводячи будинки в рідному місті, він швидко здобув репутацію дуже практичного будівничого, достаток запанував у його сім’ї. “Але Марк не був давнішим Марком, і той діяльний і рухливий підприємець був тільки зверхньою поволокою, холодною тінню давнього Марка”. Минуло кілька років, зомемберзьке будівництво то рушало, то завмирало, Марка то кликали, то відправляли. І раптом він зник знову, залишивши записку, де полагджував різні розпочаті справи і повідомляв, що їде надовго. Він мандрував Європою, знайомими місцями, але тепер його враження не були такі ясні й

¹ Зеров М. [Рец. на кн.:] Михайло Грушевський. Під зорями... // Життя і революція. — 1929. — Ч. 1. — С. 196.

безпосередні, як у юності. З-за досконалих архітектурних форм виступала похмура історія їхнього створення, сповнена крові і сліз, насильства й обману. Мистецькі шедеври переходили з рук в руки, прославляючи право сильнішого. З таких сумних рефлексій вирвали Марка новини про зміни у Зомембергу. Громада кликала його завершити будівництво, обіцяла не втручатися і ні в чому не заважати його мистецьким планам. І він повернувся. З гірким сумом перебирав він свої юнацькі креслення — наче папери людини надзвичайно близької, але безповоротно втраченої. Зникли його юнацький запал, творчий екстаз, однак Марк переміг себе, робоча дисципліна взяла верх і він успішно закінчив будову. “Ясною радістю і непорочною чистотою блисків сей твір”, на ньому не відбилися ні брудні чвари, ні творчі муки автора, ні тяжка праця робітників. “Се був чистий порив, не зв’язаний ніякими путами землі, узами страху, рахунку й турботи. Він призначавсь на те, щоб вирвати з низьких клопотів загулуканих, заклопотаних, обмерзлих синів землі, сих телятників, збіживщиків і лихварів, і нагадати їм про інші цілі, інші завдання життя, надихнути їх радістю, вірою й певністю, свідомістю слави й величної будучності”. Але в цьому була і велика неправда. Після довгих вагань, коли будова була повністю завершена, Марк зробив останній штрих: на біломармуровому фасаді храму вирізав квадрат і вставив багряну плитку порфіру — як символ страждань творчого людства, як засторогу від ілюзій.

Ця історія захоплює внутрішньою напругою, психологічною гостротою вічної теми взаємин митця і громади. Крім цієї центральної теми важливу роль у творі відіграє мотив національного приниження, коли народ насильством і наругою перетворювали на прислугу, і він втрачав свою гідність. Почавши говорити про ізраїльський народ, М.Грушевський переходить до узагальнених висновків, застерігає від закорінення у національній свідомості лакейства, рабської психології. Такі лаконічні, але виразні історико-публіцистичні вкраплення у прозі М.Грушевського не виглядають чужорідним тілом, вони майстерно вплетені в сюжет і надають оповіді філософського звучання, спонукають читача до глибших роздумів.

Невід’ємною і значною за обсягом частиною літературної творчості М.Грушевського є твори на історичну тему: низка оповідань, названих вище, кілька незавершених фрагментів, а також драматичні твори — “Хмельницький у Переяславі”, “Ярослав Осмомисл” і значно пізніший сценарій для кінофільму “Запорожці”, який, на жаль, зберігся не повністю. Більшість із них мають вигадану фабулу, але наближену до реальної “історичну обстанову”, про що говорив і автор. Саме при відтворенні цієї обстанови на перший план виступає обізнаність автора в історичному матеріалі та його дивовижна ерудованість. На позитивне сприймання таких творів також значною мірою впливала довіра читача до письменника, який на той час уже був авторитетним ученим і відомим громадським діячем. З іншого боку, увага М.Грушевського до історич-

них сюжетів, крім чисто белетристичного інтересу, мотивувалася, вочевидь, і просвітніми потребами. Ще в листі у 1899 р. І.Нечуй-Левицький писав: "...скільки я зауважив, широка публіка, коли й трохи знає дещо з історії, то зовсім не з вчених історичних утворів, а більше нахапалась з історичних романів та драм. Знаю навіть таких дам, котрі не подужали й не спромоглись прочитати Костомарова, а коли й прочитали, то тільки дещо, а тим часом вони прочитали Кулішеву "Чорну Раду". Хоч вона написана сухувато, але белетристична форма робить утвір доступнішим для людей середнього розвитку. Тим-то я й Вас, добродію, прошу, коли скінчите свою "Історію України-Русі", напишіть історичний роман, обмалювавши який-небудь період нашого давнього життя. Не дурно ж Крашевський, Сенкевич та інші польські повістярі понаписували чимало історичних повістів"¹.

На жаль, обставини склалися так, що М.Грушевський не встиг завершити свою титанічну працю над "Історією", і тим більше серед бурхливих подій трагічного XX століття не стало йому часу на роман. Але маємо творчу спадщину Великого Українця — воістину епохальний твір для сучасних і майбутніх поколінь.

* * *

Окрема важлива й об'ємна тема — мова літературних творів М.Грушевського й передача її у сучасних виданнях. Відомо, що батьки М.Грушевського в сімейному колі спілкувалися в основному російською; українську мову він опановував насамперед з книжок; усвідомлене бажання юнака вивчити рідну мову зафіксоване у його щоденнику. Цілеспрямований рух до цієї мети відобразився у художніх текстах, які виходили з-під пера М.Грушевського-гімназиста: перші російські поезії, проби драматичних діалогів та белетристичних мініатюр, перехід до творчості українською мовою і поступове вдосконалення авторського стилю, збагачення словникового запасу, розширення образного ряду. Саме тому упорядник та редактор мінімізували втручання у мову оригіналу, вносячи лише поодинокі правописні зміни та корегуючи пунктуацію. Авторські скорочення слів розкриваються у квадратних дужках, нерозбірливо написані слова, прочитання яких сумнівне, подаємо у ламаних дужках.

Хоча творча спадщина М.Грушевського збережена порівняно добре, однак має кілька лакун. Найбільшою загадкою на разі можна вважати невідомий роман М.Грушевського про молоді роки І.Котляревського. У листі від 26 грудня 1932 р. історик писав до М.Мочульського: «Сердечно дякую за випуску, одержану сьогодні... У мене не було під рукою ближчої дати сього документу і [це] деконцентрувало композицію мого роману. За сей час я вже

---

¹І.Нечуй-Левицький. Лист до М.Грушевського від 30 червня 1899 р. // Листування Михайла Грушевського... — Т. 3. — С. 44.

його скомпонував “з грубого” — довів сливе до кінця, полишаються різні деталі й епізоди, для котрих підбираю матеріал. ...Мені хотілось дати ширшу панораму 1790-рр., коли писалась і видавалась “Енеїда”, і дві книжки, що вийшли того ж року — “Ябеда” Капниста і “Записки о Малороссии” Якова Марковича. Вони багаті подіями — які, на жаль, не лишили скільки-небудь яскравих відбитів ні в українській словесности, ні в мемуаристиці. Я хотів доштукувати *licentia poetica* [поетична вільність] те, що бракує в документах; тому се не так роман-хроніка, як історична повість, але з *minimum*-ом звичайної романтичної інтриги — нещасливого кохання Котляревського, розповідженого в звісних “споминах пана Страви”¹ (тільки я розповів його инакше — не вважаючи сього “пана Страву” джерелом, досить вірним в подробицях)»². Коментуючи цей уступ, Р.Дзюбан пише, що про існування такого роману знав і В.Міяковський³. Фактом, однак, залишається повна відсутність у вивчених нами архівах будь-яких слідів існування такого твору. Ймовірно, рукопис чи авторизований машинопис десь існує як “твір невідомого автора”, і дослідникам ще належить його виявити й опублікувати.

Не до кінця вирішеною залишається проблема датування деяких літературних творів М.Грушевського. Дотримуючись жанрово-хронологічного принципу композиції томів 50-томного зібрання творів, потрібно було хоч приблизно визначити, до якого часу належить той чи інший не датований автором текст. Основні аргументи з цього приводу викладені в коментарях, однак не всі вони вичерпні й переконливі, іноді доводилося покладатися на інтуїцію. Щоб зафіксувати сучасний стан питання і зорієнтувати читача в хронології літературної творчості М.Грушевського, пропонуємо укладену схему, де зазначені джерела текстів, час їхнього створення, перша публікація. Якщо дата написання твору неавторська — вона подається у квадратних дужках.

Галина БУРЛАКА

---

¹ Йдеться про публікацію: Савинов В. Первая любовь И.Котляревского // Северная пчела. — 1863. — № 80. Її автор переказує спогади якогось Страви про його спілкування у молоді роки з Котляревським. Сучасний передрук цих спогадів — у монографії Є.Кирилюка “Живі традиції: Іван Котляревський та українська література” (К., 1969. — С. 32–36).

² Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упор. Р.Дзюбан, наук. редактор Г.Сварник. — Львів, 2004. — С. 120.

³ Там само. — С. 136.

ХРОНОЛОГІЯ ПРОЗОВИХ ТА ДРАМАТИЧНИХ ОРИГІНАЛЬНИХ ТВОРІВ М.ГРУШЕВСЬКОГО¹

№	Назва	Остання (чи єдина) редакція / варіант		Перша редакція / варіант		Перша публікація
		Час написання	Де зберігається автограф	Час написання	Де зберігається автограф	
1	2	3	4	5	6	7
1.	Дух Нового года	1 січня 1883	ЦДДАК, ф. 1235, стр. 260, арк. 6 зв.–7			2000 ² , с. 39–40
2.	Прощальний день	27 лютого 1883	ЦДДАК, ф. 1235, стр. 260, арк. 22 зв.–25			2000, с. 53–56
3.	Современные мученики. (Водяной разговор)	30 липня 1884	ЦДДАК, ф. 1235, стр. 261, арк. 51–52			2000, с. 133–135
4.	Помай Бі!	14–18 червня [1884]	ЦДДАЛ, ф. 401, стр. 40, арк. 1–13			
5.	Загублений вік	29 липня–3 вересня 1884	ЦДДАЛ, ф. 401, стр. 56, арк. 24, 69–149			
6.	Німій світок	20–24 вересня 1884	ЦДДАК, ф. 1235, стр. 262, арк. 135–150	20–24 вересня 1884	ЦДАЛ, ф. 401, стр. 58, арк. 65–83	2000, с. 136–143
7.	Чужі й свої	1884–1885	ЦДДАК, ф. 1235, стр. 263, арк. 1–129	“Недобрий жарт” червень–грудень 1884	ЦДАЛ, ф. 401, стр. 56, арк. 25–68; ЦДАК, ф. 1235, стр. 263, арк. 130–265	2000, с. 155–235
8.	Унгер-офіцер Трохим Скавучак	25 лютого–2 березня 1885	ЦДДАК, ф. 1235, стр. 262, арк. 180–201 зв.	25 лютого–2 березня 1885	ЦДАЛ, ф. 401, стр. 57, арк. 19–а–35	Слово і час, 1996, № 10, с. 29–37
9.	Бех-аль-Джугур	8–10 березня 1885	ЦДДАК, ф. 1235, стр. 262, арк. 2–18 зв.			Діло, 1885, ч. 66–68
10.	Св. Петро у тюрмі	8–13 квітня 1885	ЦДДАК, ф. 1235, стр. 262, арк. 157–179	8–13 квітня 1885	ЦДАЛ, ф. 401, стр. 57, арк. 1–19	2000, с. 250–262
11.	Динка	15–31 травня 1885	ЦДДАК, ф. 1235, стр. 262, арк. 65–97			2000, с. 263–288
12.	“Ні, усе тепера, хвалити Бога, пере- мнілося...”	8–9 серпня 1885	ЦДДАЛ, ф. 401, стр. 57, арк. 41–45			

¹ Детальнішу інформацію про джерела текстів і датування див. у коментарях до кожного твору.² Йдеться про видання: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини / Ред. Л. Виняр, упор. Г. Бурлака, А. Шацька. — Нью-Йорк; Київ, 2000.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7
13.	На цвинтарі	12 серпня [1885]	ЦДАК, ф. 1235, спр. 261, арк. 10–11			2000, с. 300–302
14.	Бідна дівчина	7 серпня 1885	ЦДАК, ф. 1235, № 261, арк. 68–83			Степ, 1886, с. 315–337
15.	“Ми посідали у свою бриту...”	24–26 грудня 1885	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 57, арк. 49–56			
16.	“Розум... ге, хто опише, намалює...”	[1885]	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 57, арк. 36–40			
17.	Добра жінка	19 лютого–2 березня 1886	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 57, арк. 93–130			
18.	Романтична історія	[1885–1886]	ЦДАК, ф. 1235, спр. 261, арк. 48–50			2000, с. 303–305
19.	На траві	3–4 серпня 18[87–1888]	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 56, арк. 170–174			
20.	“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	11–13 липня 1888	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 58, арк. 84–91			
21.	“Ділося року Божого 1701...”	почато 11 серпня 1888	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 58, арк. 1–34			
22.	Неробочий Грицько Кривий	1888–листопад 1897	ЦДАК, ф. 1235, спр. 261, арк. 26–44 зв., ЦДАЛ, ф. 401, спр. 49, арк. 84–92	“Неробочий Іван Кривий” 19.Х.–3.ХІІ. 1888	ЦДАК, ф. 1235, спр. 261, арк. 12–25 зв.	ЛНВ, 1898, т. 2, с. 1–24
23.	Перехожі	1 липня 1889	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 57, арк. 65–68			
24.	Старий терен	26 грудня 1890	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 57, арк. 70–84	27 січня 1888	ЦДАК, ф. 1235, спр. 261, арк. 53–61	2000, с. 289–294, 398–402
25.	“В актовій залі університету починався диспут...”	[1891]	НБУВ, Інститут рукопису, ф. І, № 3609-а, арк. 1–31			
26.	Остання кутя	1891	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 58, арк. 46–53 зв.	3–6 грудня 1884	ЦДАК, ф. 1235, спр. 262, арк. 98–116 зв., 118–134	Укр. історик, 1996, № 1–4, с. 235–237
27.	Подорож на Ай-Петрі	[1888–1893]	ЦДАК, спр. 261, арк. 84–90			
28.	“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше...”	12–14 серпня 1894	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 58, арк. 92–120			
29.	Особисте щастя	[1894]	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 56, арк. 150–169			
30.	Мілон	[1894–1895]	ЦДАК, ф. 1235, спр. 261, арк. 1–9			Зоря, 1895, ч. 12–13 2000, с. 311–314

Закінчення таблиці

1	2	3	4	5	6	7
31.	Пан	7 липня 1895	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 58, арк. 35–41, спр. 57, арк. 57–63	7, VII–7, VIII, 1888, 15. I. 1891	ЦДАК, ф. 1235, спр. 261, арк. 45–46 зв.	2000, с. 306–310, 403–405
32.	Перешкода	23 травня– 18 серпня 1895	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 58, арк. 121–134		ЦДАЛ, ф. 401, спр. 57, арк. 49–63, спр. 58, арк. 81–83	Спадщина. Літературне джере- лознавство.
33.	Історія одної ночі					Текстологія. – Вип. 4. – К., 2009, с. 123–133
34.	Ясновельможний свят "Недалеко великого	20 січня 1896 [1897]	Л, ф. 61, № 118 ЦДАК, ф. 1235, спр. 262, арк. 202–220			Зоря, 1896, № 7 ЛНВ, 1898, т. 1, с. 1–21
35.	гостиниці зі Львова до Галича... ¹	2(15) серпня 1901	ЦДАК, ф. 1235, спр. 261, арк. 91–98 зв.			2000, с. 315–319
36.	Ніч					
37.	Предок	[1909]				
38.	Пенати	[1909] 30 червня – 2 серпня [1910]	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 58, арк. 413–430, ЦДАК, ф. 1235, спр. 262, арк. 151–156			ЛНВ, 1909, т. 46, с. 288–291 ЛНВ, 1909, т. 48, с. 302–307 ЛНВ, 1910, т. 51, с. 412–432
39.	Комета					
40.	3 похорону	22.VII/4.VIII 1910	ЦДАЛ, ф. 401, спр. 49, арк. 392–412			ЛНВ, 1911, т. 54, с. 392–412
41.	Тестамент	[1910]				ЛНВ, 1911, т. 53, с. 99–104
42.	Як ми стрічали Новий рік	1910 [1910]				Sub divo, ¹ с. 48–86
43.	Біжниця в Зомембергу	[1911]				Село, 1911, № 1
44.	На горах					ЛНВ, 1911, т. 56, с. 75–88
45.	У Святої Софії	1912				Sub divo, с. 105–111
46.	Історія сенйори Занети Альберто з Венеції	[1913] 1914				ЛНВ, 1913, т. 62, с. 1–18
47.	Розмова з Кривоносом	1914				3 старих карток, ² с. 30–53
48.	Хмельницький в Пере- яславі	літо 1915				3 старих карток, с. 86–95
49.	Ярослав Осмомисл					окреме видання, К., 1917
50.	Вихрест Олександр	літо 1916				окреме видання, К., 1917
51.	Запорожці	[1917] [1924]		Рим, Патріарший архів св. Софії, фонд ЗУНР, тека М.Грушевського		Промінь, 1917, № 5–6 2000, с. 326–335

¹ Грушевський М. Sub divo. Оповідання, начерки, замітки. — К., 1918.² Грушевський М. 3 старих карток. Оповідання. — К., 1918.

ЯК Я БУВ КОЛИСЬ БЕЛЕТРИСТОМ?

Сорок літ тому в фельєтонах львівського “Діла”* за 1885 рік (ч. 66—68) було надруковане моє оповідання “Бех-аль-Джугур”, написане на початку того року, в місяці лютім*. Номери газети з сим оповіданням одержав я кілька років пізніше, і навіть докладної відомости про те, що і де надрукувалося, довго не мав, але мені досить було, що мої перші оповідання, післані під весну того року на руки Ів[ана] Сем[еновича] Нечуя-Левицького*, були передані ним до Львова для надрукування, значить були признані вартими друку*. Повідомляючи мене про се, пок[і́йний] Іван Семенович написав, що в Херсоні ладиться літературний збірник, і дав мені адресу пок[і́йного] Дмитра Васильовича Марковича, що, служачи тоді в Херсоні, був один з ініціаторів збірника (чи головним-таки зачинителем сього діла), щоб я післав йому щось до друку. Я післав йому оповідання “Бідна дівчина”, написане літом того ж таки 1885 року, і Маркович вскорості повідомив мене*, що оповідання се прийнято до збірника “Степ”*, і пішло вже до цензури. Такий успіх піддав мені гадку, що белетристика — се моє покликання: та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник, і моя дорога стелиться передо мною ясно і виразисто.

Се був великий момент в моім життю. Мені тоді скінчилось дев’ятнадцять літ, і я був в останній класі гімназії*. Батько — педагог з професії і покликання*, умисно віддав мене до школи пізно, до класи значно нижчої, ніж яку я вмів, аби я не мав труднощів в науці; і вона справді не завдавала мені труда, хоч я вважався кращим учеником не тільки своєї класи, але й цілої гімназії. Я мав багато вільного часу і, ставши бібліотекарем великої і гарної гімназіальної бібліотеки (вона обслуговувалася самими гімназистами, під номінальним наглядом офіційного бібліотекаря), я, можна сказати, плавав у книжковому морю і впивався ним. Письменство, літературна праця ввижались мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов’язку, прищиплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя — вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя.

Обставини зложилися так, що мої батьки, щиро прив’язані до рідної Київщини*, опинилися на Кавказі, серед російської й зросійщеної людності, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку,

котру використовував для об'їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше — моєї матери. Він використовував сі об'їзди на те, щоб скріпити й поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не будши активним українцем в теперішнім розумінню, але визначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції, і передав се мені. Тільки те, що в його спокійній, ясній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу мого мишлення, уяви й чуття. Я був самітнім мрійним молодиком, загрузеним у свої внутрішні переживання; годинами міряючи чи то стежки батьківського садка, чи то порожній, незвичайно до в'язничого схожий, гімназіяльний двір, вимріявав я довгі фільми своєї будучої діяльності: образи, розмови, такі яскраві, що вони приводили мене до повної втоми і вичерпання, — а руховою силою того всього був, звичайно, мотив національний.

Відірвання від рідного краю, постійне пробування серед чужородців (я був пенсіонером гімназії в Тіфлісі, де буквально не було ні одного українця, — а й поза гімназією не знаходив нікого), з другого боку — незвичайно різнобарвний національний склад людности, серед котрої доводилось обертатись, атмосфера національних питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом, — все се екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком моїх дум та емоцій. Мета, зміст і щастя життя уявлялося мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню. Я був знайомий з історією відродження слов'янських народів, "Исторія Славянских Литературъ" Пипіна й Спасовича* належала до найбільш дорогих мені книг. В "Истор[ическом] Вѣстникѣ"* я відшукав начерки з історії нової укр[аїнської] літератури пок[іійного] М.І.Петрова*, читав і перечитував їх з залассям. Навпаки — "Задачи украинофильства" Костомарова* наповняли мене тяжким сумом. Недоробленість українського відродження, розпорошеність української інтелігенції, занедбання нею свого обов'язку перед без'язикою і безосвітньою народньою масою, відречення від славного минулого, від таких скарбів рідної народности — здавались мені всесвітньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й усі живучі покоління — поскільки б вони не хотіли приложити рук до того, аби з того безчестя очиститись.

Справа при тім уявлялась мені — як у всіх тих історіях національних відроджень — головно з формального боку: національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури — популярної, мистецької і наукової. Розуміється, основним змістом того являлись визвольні, демократичні, дещо соціалістично закрашені Кирило-Методіївські ідеї* — так як інтегральним змістом російської культури мислилися ідеї Белінського і Щедрина*, на-

родництво 1840—1860-х років і т. д. Але даліше моя думка не заглиблялась. У мене не було знайомих ні з революційних російських гуртків, ні з радикальних українських. Діяльність української еміграції і її розходження з Київською громадою* зіставались мені цілком невідомими. Програма діяльності таким чином дуже спрощувалась.

І так спровадивши собі з Києва кілька книжок, які можна було купити на тодішнім безконечно убогим Київським ринку, з “Кіевскою Стариною” в руках*, — котру сюрпризом виписав для мене батько (ніяких українських видань в місцевих бібліотеках, розуміється, не було), — я постарався використати вакації 1884 р., щоб вправитися в українську літературну роботу, або, краще сказати, — в процес українського писання. Пригадую собі таке перше оповідання — “Страшний свідок”*, чистої води пробу пера, на цілком пусту романтичну тему, котрої архаїчну шаблонність я сам відчував, але просто брав як “сочиненіє на заданню тему”. Потім була більш серйозна проба, оперта на власних, дуже болючих переживаннях: “Остання кутя”*, — де я хотів змалювати поезію українського Різдвяного обряду. Далі дещо з соціальної сатири — “Унтер-офіцер Трохим Скавучак”, коли не помиляюсь: тип до крайності задоволеного з своїх талантів і успіхів малоросейського унтер-офіцера — за моделю служив мені один “дядька” нашого гімназіального пансіону. Нарешті серію сих перших “проб пера” вінчав отой екзотичний образок “Бех-аль-Джугур” — на тему тодішньої окупації англійцями Судану: боротьби з повстанням Магді і приборкання місцевої магометанської людности. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й антиімперіялістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати своєму оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлоатації колоніальних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлоататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне. В сій гадці поза моїм внутрішнім переконанням мене підтримував прихильний відзив найбільш авторитетного з учителів нашої гімназії М.В.Горяєва, з котрим я був в приятних відносинах і читав йому сі свої початкові оповідання.

Тому я рішився післати їх на перегляд, відзив і вжиток І.С.Нечуя-Левицького, з котрим я списався, прочитавши в тих же начерках Петрова, що він займає посаду учителя в Кишиневській гімназії. В тодішній літературній генерації се була найбільш визначна і для мене приступна фігура, і я рішивсь віддатися під її патронат. Побоюючись провалу, я підписав першого листа якимсь криптонімом і просив відписати на ім’я одного з своїх товаришів*. І яка ж то була радість для мене, коли тижнів через два сей мій товариш подав мені грубенького листа, акуратно надписаного округлим, розлізлим

письмом вічнохорого письменника, і запечатаного для більшої дискретії великою червоною печаткою. Я цілком ясно бачу цю коверту, надписану слабосилою рукою, блідим, вилинялим чорнилом, і переживаю той буйний приплив радощів, що мене тоді обхопили. Я ввійшов в літературні зв'язки, у мене єсть знайомий, патрон — визначний український письменник. Він висловляв мені цілком серйозно, не як школяреві, а як письменникові свої гадки. Я міг вповні покластися на нього, і я повірив йому мої проби пера і мое перше літературне досягнення — мого “Бех-аль-Джугура”, і відкрив йому мое ім'я. Я почув себе літератором. Я знайшов себе і свій шлях в життю.

Листування з Дм[итром] Вас[ильовичем] Марковичем не дало вже мені такого вдоволення, як листи Ів[ана] Сем[еновича] Нечуя, — в них не було такого сердечного єлею, що в автора “Хмар”. Але нічого! Мое оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і вже я відчував себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати які-небудь дрібні колючки.

Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра! Я був белетристом всього лише кільканадцять місяців. Надійшла катастрофа — так само глибоко відчута, як і се мое перше і останнє літературне щастя. Щоб зрозуміти його відповідно, треба б мати поняття, наскільки екзальтованим мрійником я тоді був. Я вступив у стадію приготування до екзамену зрілости (матури). Не вважаючи на те, що я й так був прегарно приготований, я, повернувшись з Різдва 1885 року, засів за підручники так, наче передо мною не було іншої мети, як задивувати екзаменаційну комісію. Атмосфера взагалі була повищена. Випуск того року вважався небувалим в історії гімназії багатством здібних, а, може, не так і здібних, як добре вишколених випускних (абітурієнтів). Наш покійний директор Лев Львович Марков, великий амбітник, наперед пишався результатами сеї матури, і — чого ніколи не було — наперед виписав медалі для абітурієнтів, щоб роздати їх з парадом при закінченню матури. П'ять золотих медалів, ви подумайте! Сього ще не бачив не тільки Тифліс, але й ціла Кавказька округа, відколи стояв світ. Я, як перший ученик гімназії, відложив усе на бік, не поїхав навіть на Великдень додому — річ цілком неймовірна. В мені було щось з вдачі факірів, з їх нахилом і замилюванням до якнайбільших напружень волі, і я тепер напружував її на се марне завдання — матурального рекорду. І раптом прийшов провал — який провал, кат його забори!

Традиційним спортом для матуристів було викрасти тексти випускних тем (клявзур). Тому, що вони окуджались незвичайним секретом — вироблялися радою попечителя для цілої округи і з усякими обережностями передавалися в гімназії, однакові для всіх, се було спортом так само для гімназій цілої округи — викрасти сеї секрет. Вважалося, що та гімназія, що сеї секрет відкриє і передасть іншим, робить свого роду професійну

послугу цілій матуральній верстві. Се був свого роду класовий обов'язок матуристів супроти класи директорів і учителів. На се збирались гроші, велись секретні зносини, вигадувались чисто пінкертонівські штуки. І от сим разом се вийшло наверх і окошилось на нашій гімназії, а в нашій гімназії особливим тягарем лягло на мені — першому ученику гімназії, округи і т. д., власне, за сю першість. Директор і вся инша гімназіяльна братва не чули себе з роздраження й гніву. Такий прегарний, чудово вишколений і приготований випуск! На бісового батька були йому потрібні сі матуральні теми, коли він і без них прекрасно їх би подужав! Се правда: теми були замінені новими, і наш випуск цілком добре на них відповів. Але тим не менше наша гімназія — перша гімназія округи — оскандалилась. Неприятелі амбітного нашого директора постарались роздмухати се. Директор і учителі не виходили з жалю. Замість тріумфу, така ганьба. Нас позбавили медалів, нас трактували як ледащо.

— Вам хотіли зробити параду, а тепер ви тікаєте “кхак ворі”, — роздражнено дошкуляв нам наш класний наставник Окропір Елізбарович Хевтсуріяні своїм грузинським акцентом. І хоч як ми були вбиті, ми не могли стриматися від приємности повторяти сю фразу його акцентом, що нас так потішав, — не вважаючи на страх, який на нас наводив сей яфетит своєю непогамованою вдачею.

Я незвичайно глибоко, підвищено-вражливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса амбіцію. До біса всі честолобні плани. Вони будувались на літературі, на письменстві — до ката літературу, до ката писання. Се одно лоскотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулянтне виконання обов'язків — і більше нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал треба привчити себе до ганьби і поневірки. Я пережив духову трагедію Гоголя* в мініатюрі і зломив перо белетриста.

Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був в монастир, на твердий послух, і викликав би подив нічними стояннями і безнастанними молитвами. Тепер же я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну — але проходив її на філологічному факультеті Київського університету, реформованому за уставою 1884 року*. Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет, і яку ненависть викликала до себе класична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий план предмети їх спеціальности. І от тоді буде зрозуміле моє аскетичне самоумертвлення, з котрим я, вже вибравши для себе спеціальність української історії, змусив себе — тому що се мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало — з незвичайною совісністю студіювати латинських і грецьких класиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги сього злобного статуту, обчисленого на те, щоб убити

всякий громадський інтерес в студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін, що їх інтересували, до студій граматики, метрики і всякої іншої схоластики. Я знав, що такі мої пильні заняття, мої аскетичні крайності, моя пунктуальність в виконуванні нових університетських приписів викликають хибні толкування, підозріння в кар'єризмі, молчальстві* і т. д. Я вважав се для себе моральною школою. Я в душі був революціонером, рішився йти пробоем проти усіх заборон і обмежень українського слова й життя, знав, що працюватиму не в російських університетських рамцях, а за кордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не потребую, але свідомо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна. Вона вимагала самовідречення — се те, що було мені потрібне.

Втім безповоротно загибли мої белетристичні плани. Довгий час я навіть не читав белетристики, не тільки що не писав*. Пізніш дозволив собі дещо — але не друкував нічого*. З писань моїх університетських я потім надрукував оповідання “Неробочий Іван Кривий”*: белетристичне оброблення одного судового рішення. З переїздом до Львова, коли навколо завелось стільки об'єктивно даних, а не мною самих вимірених собі прикростей і клопотів, мій аскетичний ригоризм ослаб, і я писав частіш, друкуючи в “Зорі” і “Літер[атурно]-наук[овім] вістнику”.

Новою хвилею прийшла на мене охота до писання після першої революції*, серед нових обставин і незвичайно різноманітної, пекучої тривожної діяльності, яку я вів одночасно в Києві і Львові. Але я вже не дивився на се белетристичне писательство, як моє громадське діло: сі колишні мрії відійшли безповоротно. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, — а вони не хотіли лишитись “зачиненими дітьми” моєї думки.

Так з'явилися річі, зібрані потім під спільними назвами “Sub Divo” і “З старих карток”*.

Може, вони збудять і тепер в кім-небудь подібні рефлекси, зворушать не безплідно чию-небудь уяву. Як ні — нехай зістануться “людським документом” свого часу.

1925

РОЗДІЛ I

ПОЕЗІЯ

* * *

В младенчестве меня судьба не баловала
И доли мне счастливой не дала,
На гору путь тернистый показала,
Где “роза без шипов” цвела*.
И с ранних лет не знал я лени сладкой,
К забавам праздным не был приучен,
Встречал я день за книгою, с тетрадкой,
И провожал его, перемогая сон.
И вырос я, но ни среда, ни люди
Души суровой не могли смирить,
К забавам пошлым, к праздности и лени
При всех усилиях не могли склонить.

Насмешница судьба, меня лишивши доли,
Дала, на смех, презрение к людям,
Настойчивость в труде и пламенную волю,
И страстное стремление вперед.
И я стремлюсь, доколе станет силы,
Вперед, вперед от пошлости людской,
Пока не кинет дух мятежный
Матери и слабой и больной.

Ноябрь 1882

* * *

Когда я вижу, как бедняк страдает
Под тяжкою пятою богача,
Как честный тут труженик изнывает,
Чрез силу бремя тяжкое влача,
Я возмущаюсь весь, но чем могу помочь
Я беднякам против теснений вечных?
Смиряю я себя, стараюсь превозмочь
И убежать людей бесчеловечных.

* * *

О дайте жизнь мне, еще я молод,
 Еще я жизнь не начинал,
 Зачем же страшный смерти холод
 Меня не раз уж пробирал.
 О как сладка жизнь, ее я жажду.
 Не потому ли, может быть,
 Что знаю я, что все напрасно,
 Что мне не суждено уж жить.
 О Боже, Боже, мой Создатель,
 Внемли ты крику моему,
 Что с кровью вылетел из горла*,
 Дай жизнь созданию твоему.

4 декабря 1882

* * *

Разбиты кумиры,
 Исчезли мечты,
 И в сердце холодном осталось
 Лишь чувство одно — пустоты.

5 декабря 1882

БІДОЛОГА

Пройшов пост великий, прийшов і Великдень...
 Усім людям радість, тільки я ще, бідний,
 Блукаюсь ще змалку по світу без долі,
 Мабуть, тая доля та втонула в морі.
 Ой де ж ти, доленька, щастячко мое,
 Вийди лишень, доленько, до мене,
 Вийди, моя доленько, не барись,
 Та до мене бідного притулись...
 Усі в нових свитках, усі с крашанками,
 Свяченою паскою добре поснідали,
 А я бідний, без чоботів, у обдертій світлі,
 Задрипаний та голодний, хоч лякати дітей.

Вийшов з хати бідолога на людей дивитись.
 Добрі люди побачили та й стали сваритись:
 “Ти обдертий та голодний, то й не роби смутку,
 Не лізь, хлопче, людям в вічі, а сховайся в кутку.

А ці усі задрипанці совісті не мають —
От у свято людям добрим тільки докучають”.
Здихнув важко бідолога, поплентавсь у хату —
Що ж робить, коли й вулиця тільки гля багатих.
26.XII.1882

ДОРОГА В ЗИМНЮЮ НОЧЬ

Ночь под 9 января 1883
в Кавказ[ских] горах

В светлую зимнюю ночь люблю я по горной дороге
Ехать по мерзлому снегу. Кругом все так мирно и тихо.
Небо сине, как южное море, и звезд бриллианты
Мигают, сверкают, блестят, десятком цветов отливая.
Месяца матовый луч озаряет ущелье и горы,
Что хитро, на диво, раскрасил Морозко-причудник.

* * *

О если б вырваться я мог из жизни этой
И улететь отсюда далеко,
Туда, где нет всей мелочности света,
Где дышится свободно и легко.
Я чувствую, что уж в борьбе неравной
С средой своей и пошлой, и пустой
Я поддаюсь, и искры благородной
Почти уж нет в груди моей больной.
Я жажду обновления, жизни новой
Среди других людей, среди других умов,
Где б не было ни рутины вековой,
Ни пошлых и пустых голов.

30.I.1883

ПРОЖИТОЕ

Когда я был молод и пылок,
По морю я весело плыл.
Дул ветер морской мне в затылок
И всего освежал и бодрил.
И пенясь за моею кормою,
Бежала волна за волною.
Темнела вдали предо мною

Таинственно сильная даль.
И рвался вперед я душою,
Тревоги забыв и печаль,
И брызги от весел летали,
И пеной меня обдавали.
На небе лазурном сияла
Путеводитель-звезда.
Казалось, в лучах утопая,
Меня все манила туда.
И дробил я волну за волною,
И плыл за своею звездою.
Вдруг буря над мной разразилась,
И все изменилось вдруг,
Все тучами небо покрылось,
Запрыгали волны вокруг.
И челн мой в волнах закружился,
И трепетно парус забился.

Январь 1883

СВАДЬБА

Слышны торжественно звонко
Свадебной службы напевы.
Вот пробасил что-то дьякон,
“Исайя, ликуй” уж пропели*.
Я книгу читал в эту пору,
Погрузившись душой в мир далекий,
Как на Мессине прекрасной
Все разрушал рок жестокий*.
Видел я тут пред собою
Образы несчастливых братьев,
Роком на смерть обреченных,
Славших друг другу проклятья;
Видел, как мать их напрасно
Утишить их споры старалась,
Колеблема гневом, любовью,
Простить или мстить, — не решалась.
Но гимн величавый заслыша,
Я книгу ту прочь отодвинул,
Много обряд неразрывный
В голову дум мне закинул.

Церковь в огнях вся, я думал,
Дым синеватый несется,
В куполе звучно высоком*
Хора напев отдается.

Февраль 1883

* * *

Зачем мне не дала судьба таланта,
Чтоб чувства вылились в гармонии стихов,
Те чувства, что меня уж издавна волнуют,
Что иссушают мозг, что зажигают кровь.
А чувства много так, так полно сердце их,
Готовы вылиться, как пена чрез края.
Но высоки края, и пена, побурлив,
Вновь улегается, волнуясь и бурля.
О, если б мне талант, о, я не стал бы петь
Любви и неги сладких наслаждений,
Я б желчью написал историю страстей,
Всепожирающих мучений,
Когда в отчаяньи, в сознании бессилья
Готов разрушить все, и прежде всех себя*,
Когда, терзаясь страстною любовью,
Ты ненавидишь, мучась и любя.

2.II.1883

ВЕСНОЮ

Как хорошо теперь в поле, за городом,
Там, где земля оттаяла парится,
Там, где меж кочками грязными
Яркая травка уже пробивается.
Зашевелились создания Божия,
Засуетилось все вновь.
Ласточка бойко шныряет, кидается,
Ищет беспечных жуков.
Трудятся уж муравьи работающие,
В воздухе мошки гудят,
Жук неуклюжий под кочками возится,
Пожить-то все твари спешат.

Февраль 1883

ВЕЧЕР В ПАНСИОНЕ

Покончив труды и работы дневные,
Товарищи сели кружком,
Скрипка пищит, голоса молодые
Мурлыкают тихо, то снова содом.
Смех, разговоры — и вдруг замолчат.
Молчат не с тоскою, с каким-то томленьем,
Но с тихим довольством, с покойной душой,
Молчат, переглянутся, снова молчат.
И в эти минуты так тихо и мирно,
Покоятся думы, уходят заботы,
Пока не напомнит случайное слово
И горе, и радость, прожитые годы.
За эти минуты я, право,
Веселья минут не отдам,
И рад бы сидеть я так вечно,
Отдавшись душою мечтам.

Февраль 1883

В УЕДИНЕНИИ

(Не обработано)

Слова, слова... и все слова...

Опять я убежал под тихий мирный кров
От всех тревог и суеты без цели
И чувствую: среди этой тишины
Мне легче, на душе как будто просветлело.
Здесь нет хоть этих жалких лиц,
Где выражение меняется с минутой,
Нет сладко льстящих уст, что будут через час
Цедить слова надменности надутой,
Здесь нет спины, чтоб гнулась пред одним,
И тотчас пред другим поспешно разгибалась,
И люди здесь той пошлости чужды
И лицемерия, что всюду расплодилось.
Я рад бы навсегда от жизни убежать
Интригой, пошлостью и мелочью набитой,
Чтоб мирно жизнь провести без глупых всех тревог
Среди идиллии, от суеты укрытой.
Но скажут мне друзья: ведь это значит, ты

Обломова следом стопы свои направишь*?
Что случилось бы тогда с прогрессом вековым,
Когда б все жили так, как ты провозглашаешь?
Что случилось бы тогда с идеею святой
Любви, добра, всеобщего равенства,
Их презирать не можешь, друг, как скептиком не будь,
Увидев жизни все несовершенства.
Так можешь же ли ты оставить эту жизнь,
Где за идеи эти несколько столетий
Идет борьба, покинешь ли для сельской тишины
Борьбу великую, брань за идеи эти?
Ах, полноте, друзья, довольно надуть
Себя и дураков той болтовней пустою,
Что не копченьем вы будто бы небес,
Но за идеи заняты борьбою.
Позвольте, так и быть, мне разуверить вас,
Сказать, что заняты одною болтовнею
Да фразами, но только не борьбой
За чистую, высокую идею.
Что вы, трактуя целый день,
Потомками достойными остались
Римлян, кормивших рыбу трупами рабов
(Но ведь вы сами этим ужасались).
И разница лишь та, что предок ваш кормил
Тех рыб без всяких поучений,
А вы сначала пустите пучок
Фраз об гуманности и прочих ухищрений.
Борьба, ах Боже мой, когда она взгремит,
Не словом, но оружием потрясая,
Тогда, друзья мои, спокойны будьте вы,
Не буду дальше первого ряда я;
И с радостью я в этот день
Оставлю мой приют, от суеты укрытый,
Ну а до этих пор, прошу уж извинить,
Останусь у себя, я не дурак набитый,
Чтоб вашу суету, фразерство, болтовню
Признать хоть раз борьбой за идеалы,
Прогресс ваш не по мне, минувшие мои
Иллюзии и так не дешево мне стали.
А что уж до других, чтоб я их не увлек
От вашей суеты, под этот кров спокойный,

Не бойтесь ничего, не много между вас
Найдется вот таких, как аз, раб недостойный.
Довольно там для всех приманок есть у вас —
Тому почтенный куш, тому вон орден дайте,
Тому чинок, а этому лишь нужен ресторан,
Ну и клико́ во льду*, однако поздно уж, прощайте!

3.III.1883

ПРИЗРАК

Вновь призрак ужасный предстал предо мною,
И трепетно сердце забилося,
Все то, что недавно мне душу гнело,
Все с новою силою вдруг возродилось.

Вновь страхом объят перед гостем своим,
Пред тьмой без луча, без рассвета,
Я весь содрогнулся, меня объяла
Любовь к незавидному свету.

Все то, что погребено было в душе,
Вдруг с новою силой восстало.
Я жить захотел горячо, горячо,
Так жизнь мне вдруг милою стала.

Ах сколько мы жизни своей не клянем,
Нас жизнь все же манит и манит.
И что не кричи, а захочется жить,
Как званная смерть пред тобой предстанет.

3 марта 1883

* * *

Дороги наши раз сошлись
И скоро, может, разойдутся,
Но коль придется нам сойтись,
Верь, наши души вновь сольются!

19.III.1883

МОЯ ЛИРА

Скромна моя лира, и ей не звучать
По свету от края до края,
Сердце не придется людских волновать,
Умиленья слезу исторгая.
Но зато я настроил ее на свой лад,
Чужой песни она не поет.
И довольно с меня и того одного,
Коль в ней сердце мое утешенье найдет.
Грустна моя лира, от ней ты не жди
Услышать, друг, песнь упоенья.
Бессильною злобой, гнетущей тоской
Звучат все мои песнопенья.
Мой стих неуклюжий, но полный тоски,
Средь мук и страданий рожденный,
Вам сердце пронзит, и поймете тогда
Всю муку души непреклонной.
Поймете тогда, как я много страдал,
Понявши всю пошлость людскую,
Поймете, что значит — “пусто на душе”,
Пусто, а ведь я то тоскую
Лишь потому, что уж я убежден,
Что в жизни хорошего нету,
Поймете, как тяжело с страданьем своим
Бродить одиноко по свету,
Вы муки бессильного гнева тогда,
Любя, ненавидеть что значит,
Поймете, как лира свою струной,
Струной дребезжащей заплачет.
И звуки страданья, ужасной тоски
И злобы бессильные муки
Страдать вас заставят, заплачете вы,
Услыша страдания звуки.

20.III.1883

* * *

Восстань, восстань вновь из гроба, мой милый,
Дай мне хоть раз увидеть вновь тебя,
Твое лицо дай снова мне увидеть,
Твой голос милый дай мне услышать.

Как тяжело мне, лишь только я припомню,
Как часто пред тобой я, милый, был неправ,
Как часто за любовь платил суровым словом,
Твоей любовью как пренебрегал.

Как тяжело и сладко о тебе мне думать,
Твои слова, поступки вспоминать;
С какой тоской себе я представляю
Твой голос тихий, кроткий милый взгляд.

Восстань, восстань вновь из гроба, мой милый,
Чтоб пред тобою я загладить мог
Мою суровость жаркою любовью,
Мою небрежность лаской без конца!

О как бы я тебя всегда любил, лелеял,
Не отходил я от тебя бы прочь,
Все б, кажется, я слушал голос тихий,
Все б, кажется, в глаза тебе глядел.

И встань, зову тебя в слезах, мой милый,
Чтоб пред тобою я загладить мог
Свою суровость жаркою любовью,
Свою небрежность лаской без конца!

Ах тяжело по смерти покаянье,
О тяжело, когда ты сознаешь
Себя неправым, хочешь всей душою
Загладить все, но нет, уже нельзя —

Легла уж смерть преградой нерушимой
Между тобой и сделанным тобой,
Напрасны все желанья и страданья,
Что умерло, того не возвратить!

Май 1883

* * *

Что я, поэт или писака жалкий?
Есть искра Божия во мне иль я напрасно
Пустою мыслью оболыщенный лишь, что многих
И старцев уж, и юношей безусых тенью славы

Склонила к рифмоплетству, все поэтом
Себя считаю? ... Да, я с рифмой не в ладу,
На зов они ко мне волнами не польются,
Я чувство в слове выразить не в силах,
Мой стих тяжел и неуклюж и часто
Совсем того, чего хочу, не выражает.
Да... а меж тем поэзия единою отрадой
Подчас мне служит, в ней одной привык
Себе искать я утешенья,
И с горечью тогда мне приходилось
Бороться с непокорным словом.
Но если вдохновенье, признак Божьей искры в человеке,
Что тогда? Неужли и тогда останусь я лишь жалким рифмоплетом?
Что ж мне подчас сжимало сердце, иногда
Всю душу что весельем наполняло?
Неужли — то не вдохновенье было, в этот вечер,
Когда в грязи, голодный я в грязи слонялся,
И выплакать в стихе старался горечь всю и муки,
Что сердце наболевшее гнели так долго?
И если было то святое вдохновенье,
Коль было то оно, а не пустая маска,
О я тогда могуч и верою в себя,
И верою в талант свой тихий и безвестный.
Да, я тогда поэт, и я творить могу
Со всеми наравне в минуту вдохновенья,
Когда поэт, вдруг Богом просвещен,
Кругом себя далеко прозирает,
И видит ясно все, и в слове создает,
Что раньше он едва лишь замечает.

Июнь 1883

ЛАСТОЧКА

Над шумящею водою,
Чуть воды крылом касаясь,
Пены брызгог не бояся,
Шума, рева не страшая,
Бойко ласточка летает.
То подымется немного,
То к воде опять метнется,

И крылом в волну ударив,
Влажной пылью обольется.
И летает бойко снова.

Июль 1883 г. Влад[икавказская] дорога

* * *

I

Тихо, тихо, слившись вместе
В один общий гул,
Шум реки и шум народа
Чуть до нас дольнул.

Тихо лунное сиянье,
Ветра тих прилив,
Чуть заметно колебанье
Старых темных ив.

И отрадно, и уныло
Мне среди тишины,
Думой тихой, думой милой
Ум и мысль полны.

II

Снова тихо, снова мирно,
Мягко лунный свет,
Но покоя и отрады
На душе уж нет.

Мысли в голове проходят
Темной чередой.
Призрак славы вновь смущает
Ум мой молодой.

Июль 1883. Гор[од] Влад[икавказ]

СТЕП

Располинувся степ, як заморський килим,
Весь убравшись щиро квітками.
Не полихнеться він, мов заснув, задрімав
Під палючими сонця лучами.
Степ заснув, та не спить всяка божая твар,
Все живе, жити хоче.

І бджола, і цвіркун, неборака комар —
Все цвірчить та свистить і лопоче.

ЛЕТНИЙ ПОЛДЕНЬ В СТЕПИ

Проселком, в разбитой телеге
Тянулся я в полдень как раз.
В какой-то истоме и неге
Кругом меня степь разлеглась.
Под жгучими солнца лучами
Колосья к земле наклонив,
Недвижно растенья стояли
Сверкающих золотом нив.
Казалось, беспечный кузнец
Ленивее пел свою песню,
И коршун вялее махал
Крылами в выси поднебесной.
Лишь редко на диск золотой
Тучка мельком налетала,
Иль горной прохлады струя
Конопли стебли колыхала.
Объято прохладой той,
На миг все кругом оживало,
Но вновь под горячим лучом
В истоме как бы засыпало...
Но мне, коль признаться решусь,
Не до сонной природы тут было.
Безбожно телега тряслась
И внутренность вся моя ныла;
И даже вид гор голубых,
Укутанных сплошь облаками,
Утешить меня тут не мог:
Я был исколочен толчками.

1883 г. Августа 11. Дор[ога] на хут[ор] Грушевский

* * *

Время придет, и рабы встрепенутся,
И новые песни средь нас зазвучат,
И все, в ком лишь сердце свободное бьется,
Мечтаний своих совершенье узрят.

14.VIII.1883, хут[ор] Грушевский

* * *

Твердый и жесткий тянется кверху пырей,
 Стебель же скромной фиалки гнется к земле грациозно.

15.VIII.1883

* * *

Осенний хмурый вечер был,
 Печально-дико ветер выл
 И рвал последние листы
 С дерев, лишенных красоты,
 И мел их в кучи, и кропил
 Их дождь осенний, зарядив
 Надолго, шел он без конца,
 Не утихая, не спеша,
 Все влагой резкой обдавал
 Мочил все, всюду проникал.

15.VIII.1883, хут[ор] Груш[евский]

* * *

Смутно среди тиши угрюмой
 В непроглядной мгле
 Ум мой все волнуют думы,
 Спать мешают мне.
 Что я: избранник ли века;
 Иль пустой дурак?
 Что я: мощный ли новатор,
 Пятящийся ль рак?
 Нет ответа на вопросы,
 И в тиши во тьме
 Ум мой все волнуют думы,
 Спать мешают мне.

Август 1883, Владик[авказ]

* * *

Минають дні, минають ночі,
 А щастя, долі не несуть...
 Все жду чогось, чого — не знаю,
 Мов замордований ходжу.

17.X.1883. В[ла]д[икавказ]

* * *

Гей, прощай, мій рідний край —
Треба розставатись!
Шкода йти, та що робить —
Шкода й бідуватись.
Шкода тебе, рідний краю,
Та що ж з того буде —
Гарний степ та темний луг,
Та погані люде...
Гарно, гарно, Боже милий,
Хіба ж з того легше,
Коли мене сусідоньки
З'їли аж до решти...
Не тут тільки, але ж скрізь так
Гарно в Божом світі,
Та не знаю, з чого захотілось
Бучі та чвари зробити.
Гей, прощай, мій рідний край,
Зоставайся з Богом,
А я уже помандрую
В дальнюю дорогу.
Тебе, може, й не зобачу,
Згину на чужині.
Але ж гірко мені буде
Там і в домовині.
Як не стануть очі бачить,
А ноги дибати,
Покульгаю звідтіля до тебе,
Прийду помирати.
Щоб лежати в могилоньці
Сред ґрунту рідного,
Коло батька небораки,
Матоньки небоги.
Щоб круг мене степ широкий
Морем розлягався,
Щоб над мною гнучкий явір
Щорік розвивався.

1883, 17 октябрю

ТУЧА И ЗВЕЗДЫ

Раз черная туча средь звезд золотых
По светлому небу неслась.
И темным покровом сияние звезд
Закрывала она, проносясь.

Но только она проносилась, звезда
Сияла, искрилася вновь.
И снова лучи рассыпала она
По крышам заснувших домов.

Так в жизни бывает... Средь счастливых дней
Несчастье вдруг налетит —
И счастье вдруг человека разбив,
Печалью его поразит.

Оно пронесется, но счастливых дней
Душа не увидит опять.
Под гнетом несчастья погибли они,
И больше уж не заблестят.

17.X. 1883. В[ла]д[икавказ]

СОНЕТ

В часы уныния, тяжелые часы
Отчаянья и страха пред грядущим
Одна лишь мысль бодрит меня, и мыслью той
Гоню свое я малодушье.
Пусть зол я и упрям, бездарен и ленив,
Пусть ум мой слаб, а мысли мои бледны,
Пусть это так, для родины своей
Для человечества могу я не пропасть бесследно.
Есть путь один, залит он кровью весь
Борцов за истину, свободу и за честь,
Вступивших в бой неравный и кровавый.
Я знаю этот путь, по этому пути,
Быть может, суждено и мне пойти,
Так дай же Бог мне умереть со славой!

19–21.X.1883

* * *

Нет, славы не хочу, что слава — миф пустой.
Со славой умереть я не желаю.
Но с честью умереть, с довольною душою —
Вот о чем молитвы воссылаю.

21.X.1883

СНЕГ

Вот выпал снег и пеленой пушистою
Все загладил кругом и укрыл.
И в покрывало последнее, чистое,
В саван могильный он все нарядил.
Осень, я помню, была неприглядная,
Дождик уныло день в день моросил,
Мрякоть стояла кругом непроглядная,
Ветер сердито, озлобленно выл.
Где ни посмотришь — уныло и холодно,
Словно скелеты, деревья стоят.
Сору и дрязгу кругом понабросано,
Лужи среди грязи блестят...
Ну а теперь под пеленой пушистою
Скрыта осенняя грязь.
Снег приубрал все, и будто покойница,
Спит вся природа, в саван нарядясь.
С жизни невзгодами вечно сражаясь,
Спину пред старшими гня,
Редко кто душу свою непорочною
Сохранит до последнего дня.
Редко в ком сердце пред всеми уловками
Пошлости светской твердо устоит,
Редко кто душу под бременем бедствия
Под иго проступков не преклонит.
Чаще же, в ком не совсем уничтожилось
Чувство правдивости, самосознание,
Рад перед смертью мукою тяжкою
Подлость загладить, стерпеть истязания.
Чаще душа, среди пороков погрязшая,
В путь свой земной загрязняясь,
Ждет наконец пеленой покаяния
Скрыть преступлений и пошлости грязь.

Ждет не напрасно — плита могильная
 Тело порочное скроет от глаз
 Надписью “здесь человек успокоился”
 С ним уравниет всех нас.
 Что может лучше такой эпитафии, —
 Нет, недовольные тем,
 Пишут людишки — чиновник покоится,
 Нет человека нигде.
 Что же, коль сами вы предпочитаете
 Быть и по смерти своей подлецом,
 Силой, богатством и за гробом чваниться —
 Чваньтесь ими с довольным лицом!

21.X.1883

* * *

Дайте свету, дайте жизни,
 Дайте жизни и огня.
 Здесь средь холода и мрака
 Изстрадался весь уж я!
 Здесь под гнетом безотрадным
 Смерти, холода и тьмы
 Гибнет ум, ах дайте жизни
 Или все погибнем мы!
 Здесь порыв святой и чистый
 Погибает, и в груди
 Здесь черствеет сердце, мысли
 Гибнут, этим не шути.
 Неужели ж нам придется
 Жить весь век средь этой тьмы?
 Дайте жизни, дайте света
 Иль совсем погибнем мы.

22.X.1883 г.

ТОГДА И ТЕПЕРЬ

Неужли много лет прошло, мой друг, с тех пор,
 Как мы с тобою неразлучно жили?
 Ты пылок был тогда, огнем горел твой взор
 И речи страстные уста твои мне лили.
 Как часто, пошлостью людскою возмущен,
 Давал ты клятвы мне восторженно и смело

Всю жизнь свою пройти борцом,
Отдать и жизнь на общее нам дело.
Святая к человечеству любовь
Тобой тогда владела без изъяття,
Как часто ты скорбел об участи рабов
И угнетателям их посылал проклятья!
Прошло немного лет, я встретил вновь тебя,
Но не узнал уж спорщика бывшего,
Кто в этом виноват, судить не буду я,
Но перемен в тебе нашел я много.
Где делся мой бывлой энтузиаст,
Бесед товарищ задушевный.
Потух твой пыл, исчезла страсть,
Исчез твой патос вдохновенный.
Обрюзг уж сильно ты, померк, потух твой взгляд,
Ты принял вид холодный и надменный,
Пред старшим спину гнешь, душить сам слабых рад,
Ханжой подчас становишься смиренным.
Мальчишек ты трактуешь свысока,
О мерах строгости ты часто мямлишь что-то,
Доволен сам собою, но жизнь твоя жалка,
Ты подлецом стал, друг, и квасным патриотом.
Но, может быть, чрез несколько годов
Я стану сам таким же лицемером,
Так стой, упрек, не выдь из-за зубов,
Чтоб не быть мне на голову свою примером.

2.XI.1883

Я МАЛОРОСС

Я малоросс, моя страна —
Гнездо борцов за честь и волю,
Лежит теперь порабощена,
Горюя, плачась на недолю.
В презреньи милый наш язык,
Молчать мы уж давно привыкли,
Шутить над нами всяк привык
И мы с насмешками уж свыклись.
Уж много слабых сыновей
Тебя забыли, Украина,
Те — аргусы земли ж своей*.

Те руку лижут господина,
Одни молчат в неволе этой,
Те отреклись от тебя,
Чем заслужила эту кару
Отчизна бедная моя?
Не тем ли, что в годину скорби
Детей на битву ты слала,
Что средь печалий, разорений
Ты твердо знамя все ж несла,
Боролась ты за честь и волю,
Несла знаменья ты креста.
За что ж тебя теперь постигли,
Неволя, рабство, нищета?
За то ль, что кровью обливаясь
И волю уж отбив себе,
Москве дала на сохраненье,
На радость гибельной судьбе
Соединясь с Москвой коварной,
Хранила честно договор*,
Лья кровь из-за неблагодарной,
Как льешь ее и до сих пор.
И за покорность, за смиренье
Ты оскорбленья лишь несла
И чашу горя, унижений
По каплям выпила до дна.
Терпи, Украина, уж недолго
Тебе осталось терпеть.
Уж скоро, скоро крик призывный
Повсюду должен прогреметь.
Настанет час, и крик призывный
Вдруг прогремит во все края,
В союз мы станем неразрывный
За тебя, родина моя.
Перед порывом силы честной
Москва недолго устоит,
Падет она, Украина встанет
И вновь свобода зацарит.
Волною гордой в край из края
Промчится нашей речи звук,
Подыдем мы свободы знамя
И уж не выпустим из рук!

2.XI.1883

ДУМКА

Буває година,
На серце наліне
Яка-небудь важкая мука.
Яка-небудь дума гадюкою влізе
І ссе, і гризе, як кайданів залізо
З'їдає невольників руки.

Було б ще нічого,
Як знав би ти, з чого
З тобою тій смуток зробився.
Зумів би ти, певне, его одігнати,
Забути як-небудь або занехати,
Хай плине воно за водою!

А то як наліне,
Гризе без спочину,
А з чого — не знаєш ти навіть.
Вже що не роби ти, ніщо не допоможе.
Хоч плач, хоч гуляй ти, усе, мій небоже,

На серці неначе щось давить!
Найде тая мука
В степу, серед луга,
І тут скрізь, і там, в домовині.
І гризтиме тебе, давитиме тебе.
Нічим не прогониш її ти від себе,
Вже доки сама не покине.

*Року неволі 229, од Р[іздва] Х[ристового] 1883
місяця листопада 12 дня*

УКРАЇНА

Була колись Україна
В славі та почоті,
Чули й знали Україну
І в Москві, й в Німоті.

Руйновали козаченьки
Московські мури,

Не мазали й панам-ляхам
Сальцем та по шкурі.

Пам'ятали козаченьки
І синєє море
Крили човнами, дубами,
Забували горе.

Ой їздили к туркам в гості,
К ляхам на весілле,
Відтіль йдучи, завертали
В Орду на похмілле.

Пишним цвітом процвітала
Козацькая слава,
Рідна пісня соловейком
В селах щебетала.

Жили собі помаленьку
Та Бога хвалили,
Було й горе, та без горя
Хіба де ще жили?

Панувала Україна,
Та не дуже довго,
Налетіло лихо й горе,
Настала недоля.

Налетіли чорні хмари
Та й сонце покрили,
Загримало, заблискало,
Взялась хуртовина.

Схопивсь вітер серед степу
Та гилля ламає,
Пішов дощик, та краплями
Грудки поливає.

То не хмари йшли на сонце
По синьому небу,
То йшли війська на Вікрану*
По рівному степу.

Ой з півночі йшли москалі,
А з півдня татари,
А з вечера пани-ляшки
Бучні налітали.

Загримали скрізь гармати,
Чадам сонце криють,
Кулі летять, козаченьки
Шлях кровною миють.

Бились гарно козаченьки,
Було діло всяке —
І москалям, й панам-ляхам —
Всім дались ознаки.

Ой не сила їх зломила,
А лукаве слово,
Ляське слово солодкеє,
Московські розмови.

Налетіли на Вікрану
Ляхи та москалі,
Сіли жида на оранді,
Землю одібрали.

Ой сковали козаченьки
Із шабель орала
Та на пана, та на жида
Орать в полі стали.

Прийшли, усе позабрали,
І волю, і долю,
Вже не чути спів веселих,
Що лились по полю.

Невесело на Україні —
Чужу мову чути,
Стогнуть, плачуть у неволі
Голоднії люде.

На панів своїх роблячи
День-ніч без спочину,
Забувають українці
Славну старовину.

Забувають, не забудуть
 Деякі, гарненько
 Вони дітям все розкажуть
 Про Вкраїну-неньку.

19.XI.1883

Дня 19 місяця листопада, року неволі 229

ГОРЕ

(думка)

Ой горе людське, горе всесвітнє,
 Де тебе тільки нема?
 Скрізь ти блукаєш, в багатих і в бідних,
 А за тобою нудьга та стума.
 Де не погляну — все горе та сльози,
 Де не ступлю — усе горе та плач.
 Горе та сльози, нема і кінця вам,
 Царюєте ви над землею. Ось бач —
 Он там коло ганку якійсь заволока
 Маленькую мавпу, собак показав,
 Коло єго дівчинка щось витанцює,
 Замлії руки сховавши в рукав.
 Круг їх обступили, глядять на потіху,
 Бездомнії хлопці кругом верещать,
 Сміються вони, а мені не до сміху,
 Сльози стоять на очах.
 Через їх дерюги я бачу бідоту,
 Я пісні не чую — чую щось друге —
 Чую, як плачуть вони: “Люде добрі,
 Ой допоможіт ви нам, рідні брати, —
 Їсти нема чого, під негоддю дибать,
 Плачучи пісню співають —
 От муки цїй хай хоронить Господь вас,
 Дай Біг її і повік вам не знать”.
 Плачуть вони, та бач, люде не чують:
 “Що ж, він співає, ще й гроші бере!”
 Співає? Гей... Ні, не кричатиму дурно,
 Не чують, а в мене в кишені гуде.
 Піду лишень геть я, та, сівши під тинном,
 На волі заплачу та на самоті,

За тебе, штукарю, тоді, може, легше
Тобі буде дибать та пісні співають.

1883

* * *

Рідна хата, під твою стелю
Знов прийшов я, старець бідний.
Приймай мене, стара хата,
Приголуб, як мати рідна.
Тут маленьким я пробавлявся,
Рідну мову перший раз чув,
Потім багато по світу блукався,
В щасті, в недолі і в халепах був.
Блукаючись, я притомився,
Годі блукати мені.
Гей, одчинися ти, рідная хата,
Козаченька на спочінь прийми.

ЩЕДРЫЙ ВЕЧЕР

Славныя місяц глядится в окно —
Видно, и на небе праздник настал.
Этакой ночки, кажись, я давно
Да, уж давно не видал.
Тихо и тепло, душа так и льнет,
Будто замерло в тиши все ночной,
В облаке серо-янтарный місяц плывет,
Все спит в сияньи, в дымке своей голубой.
Хорошо б по широкой степи
На Украине моей дорогой
Прокатиться на тройке лихих
Ночкой прекрасной такой.
Необъятная белая гладь,
Бесконечный шатер там над ней,
Все сияет кругом, колеи вдали блещут,
В тишине раздается лишь шум-визг саней.
Нет ни звука кругом, колокольчик тень-тень
И баюкает думы мои.
Свет на сброе блещит, и мелькает вдаль тень,
Из-под саней снег мерзлый летит.

1883, 31 декабря

* * *

Уныло брожу я, светом белесым облитый,
 В холодную зимнюю ночь.
 Холод меня пробирает до кости сердито,
 Звучно шаги в воздухе сонном мои раздаются.
 Холод меня пробирает — пусть сильней донимает,
 Пусть пробирает он насквозь меня, вглубь и до самого сердца,
 Пусть из души моей выгонит думу скорее.
 Только не выгонит он — сильно она уж засела.
 Как эта зимняя ночь, так дума моя захолола,
 Пусто, уныло в ней, как здесь под облачным небом,
 Света только в ней нет, мелькнули лучи за лучами,
 Тьма горя, унынья ее обнимает.
 Боже мой, лишь один ты вопрос разрешить мой лишь можешь.
 Этот вопрос, что меня удручает и давит,
 Этот вопрос, что сердце мое гложет,
 Что сердце мутит и все светлые радости травит.
 Кажется, в стае людской я не негодный отбросок —
 Есть и воля во мне, в голове же горячие мысли.
 Я не совсем утонул в бездействии полном и праздном,
 Сердце мое не совсем зачерствело, засохло,
 Рвется ум мой вперед, а руки на дело рвутся.
 Что ж, неужели годы мои в гнетущей тоске пронесутся?
 Ну так зачем же дан мне ум и горячее сердце,
 Добрые руки и гордые смелые мысли?
 Дела не вижу я, нет ни в чем утешения,
 Сердце мое беспокойно, как в клетке, мечется, бьется,
 Дума меня неотвязно все мучит и не дает мне покоя,
 Ум мой в сомнениях вечных, запутался в вечных вопросах,
 Кто ж мне на вопросы сумеет ответить?
 Смолodu слышал все умные речи и следовать им я старался.
 Слышал, что будет на сердце спокойно, если им я следовать стану.
 Следовать им я старался, только покоя не вижу,
 В вечных сомненьях, вопросах мучусь я беспрестанно.
 Мне говорили — трудись для других, а потом для себя,
 и горячею верою,
 Посохом словно, в пути своем подпирайся,
 Мне говорили — ум образуй и горячее сердце —
 Очи прозрят твои и познаешь, что выше тревог ты
 И бедных несчастий, что душу томили, людей ежечасно волнуя,
 Мне говорили — ты человек, не скотина, —

Людам весь, не себе приналежишь ты,
Всю жизнь старайся, борись за меньшого брата,
И дело такое радостью тихой душу твою всю наполнит.
Ты утешенье найдешь в вечном самоотреченье,
В этом служеньи другим, не себе, как нигде ты послужишь.
Умныя речи, и им я внимал с благоговеньем,
Слушал с восторгом — с неба они нисходили,
Их перенес к нам сам великий страдалец,
Плоть презревший за нас, греховной проказой покрытых,
И даровал утешенье людям, дав слово любви и надежды
И сладкой веры, врачующей раны души человека.

ДУМКА

Зовсім я хлопець молодий,
Ще, може, житиму чимало,
Моїх дум пишних та надій
Літа в труну ще не уклали.
Ще, може, долю принесуть
Мені літа, а може, й славу,
Ще втраплю справдити як-небудь
Моїх надій запас чималий.
Але чи вбачу я коли,
Як розіллється світ в народі,
Не буде вже неволі скрізь,
Тай скажуть всі неволі — “годі!”
Не кепкуватиме тоді
З сіроми бідной бучний дука,
Коло поспольських грошенят
Не грітиме все панство руки.
За слово правди в кайдани
Не закує вже горде панство,
Скрізь буде згода на землі,
Бахурство зникне та гультяйство.
Ні, не діжду, не доживу,
Та, мабуть, не діждеться сього
Ніхто — такую вже чергу
Ми маєм, певне, всі од Бога.
Зрівняй всіх зараз, обділи
На рівний пай добром усяким,
Підуть знов чвари заздрісні,
Знов пануватимуть сіпаки;

Знов дужчий меншого знузда,
 Почне сміятись, катувати,
 А той, сховавши плач в грудях,
 Почне на його працювати...
 Заплаче — що ж, хай плаче він,
 Порепаний ґрунт поливає —
 З землі, политой сльозой,
 Прибуде пану урожаю...
 А то ще й пан его штовхне:
 “Ото поганець, син собачий!
 Чи ти сказився? Що ти плачеш?
 Співай-но та плещи в долоні!”
 І той йому співають почне,
 Ковтаючи сльозу солону.
 Ні, не діжду, тай думка ця
 Про людські сльози, людське лихо
 Все катуватиме мене,
 Труїтиме веселі втіхи.

Січня 12, р.Б. 1884

СЛАВ'ЯНСЬКІ БРАТИ

На лану слав'янським скрізь чвари та бучі,
 Встає брат на брата тай меншого душить.
 Забули про рідну бідашню мати,
 Що їх породила, а долі їм дати
 Не вміла небога... Сини розійшлися
 До різних панів все на послух, в науки
 До греків, латинців, той з німцем злигався.
 А ті вже і раді, що дурні у руки
 Самі їм полізли. Тай ну заходиться,
 Слав'янських братів щоб зовсім розрізнити,
 Вже їх научали і києм, і словом,
 А ті дякували їм чолом...
 Тай не дурно вчили, як хочете знати —
 Вернулися браття додому з науки,
 Зійшлися докупи — братів не пізнали...
 З-за лану батьківського чвари й докуки,
 А далі за коси, киї та сокири,
 І шаблям тай списам було не без діла.
 Гуляє ляхівський кийок на Україні,
 Московські шаблюки ляхів потрощили,

Міються пики, тріщать братські спини,
Не дурно дав Біг нашим братікам сили...
А німець та турок, дякуючи Бога,
Тим часом забрали батьківські лани,
Тай браття тепер-таки, скільки хто мога,
Працюють у турка, в німецького пана.
Хоть би ж сеє горе братів научило
Покинути чвари та разом устати,
Як браттям, узятись усім за це діло
Тай геть і побити своїх супостатів...
Ні, й досі цих чвар у їх дуже доволі,
Ще й досі бажують других за[г]нуздать,
Деякі й нуздають, а інші в неволі,
В ярмі у німоти крехтять...
Але ж я надії усе не кидаю,
Що знову докупи зійдуться брати,
Всі чвари забудуть, кайдани зламають,
Знов вільна Слав'янщина буде цвісти.

Лютого 6, р.Б. 1884

ДО ТАРАСА

Тарасе мій добрий, мій батьку єдиний!
Як часом почну я тихенько читати
Думки твої нудні та щирі зітхання,
Або твої співи сумнії співати, —
Як зробиться важко мені, бідоласі, —
Чому я не жив у ту добу, в ті часи,
Як ти ходив сумуючи по пишному світу,
Втішав людей та клав свої святі заповіді;
Чом не міг прийти до тебе, твоїм словом впитись,
Та глибоко [твое] слово в серці схоронити*,
Щоб воно в годину тяжку од гріха вдержало,
А як буде дуже важко, мене підкрепляло.

Квітня 13, р.Б. 1884

СПІВАЙТЕ, ГУЛЯЙТЕСЯ, ДІТИ!

“Співайте, гуляйтеся, діти,
Янгол Господній над вами”, —
Каже поета славетній,
Кажуть те ж неньки з батьками.

“Хлопцеві пісня та регіт,
Нема ніякої заботи”, —
Так кажуть літнії люде,
Завше співають поети.
Кажуть нам правду поети,
Знає дітей своїх мати,
В вік свій визнали люде
Про рознії річи багато —
Тільки бодай бо раз інший
Вони нам усі збрехали,
Коли б то всі діти заботи,
А хлопці недоли не знали,
Коли б, окрім спів та потіхи,
Ніщо їм на думку не лізло,
Коли б то вони не зітхали,
А туга їм серця не гризла.
Скільки по білому світу
Дітей серед горя бідує,
Скільки душ чистих дитячих
Неправда людська наша псує —
Бідне дитя неповинне
Замість вітання та ласки
Чує річ грізну, сердиту,
Бачить воно врази тяжкі.
Може, дитя бідолашне
Нікому сего не покаже,
Але ж на м’якеє серденько
Смутку багато наляже.
Буде собі сумувати,
Буде од людей ховатись,
Вийде похмурим безлюдьком,
Буде вітання цуратись...
Виросте ще, зрозуміє,
Стане собі міркувати:
“Чом щастя-долі немає,
Чом скрізь так горя багато?”
Скільки то жалю та смутку,
Скільки то дум та бажаній,
Справити котрих не можна,

Скільки сумління, зітхання...
Які тут гуляння та співи,
Який тут прийде тобі регіт,
Як думи, мов хмари, устануть,
Зберуться й на серденько ляжуть.
Ухопить головоньку бідну,
Низенько додолу похилить...
Панове поети славетні,
Ви вірші про се торочили?..

Квітня 27, р.Б. 1884

СЛАБА ДІВЧИНА

Весеннее сонечко сяло,
День ясний в вікно зазирає,
А в хаті дівчини слабої
Тапчан під віконцем стояв.
Сидить слаба — силу та вроду
Із'їла хвороба лиха,
Про смерть вона близькую дума
Тай тяжко бідашня зітха:
Умерти в літа молодії,
Не знавши кохання та втіх,
Не бачивши всього, що снилось
Дівчині у снах молодих...
Як тяжко, як гірко умерти
Не живши, в літа молоді.
За що така гіркая доля,
За що вона, Боже святий?
Кивають кущи над віконцем,
Бджоли край липи гудуть,
Кукує зозуленька сумно,
Дівчата співаючи йдуть...
Ще б в мокрую осінь умерти,
Як плаче усенька земля,
А то в таку гарную добу...
Ой тяжкая доля моя!

Травня 14, р.Б. 1884

ПІСНЯ

Ой де ж ти, вольная воля,
 Ой де ж ти, щасливая доля?
 Мов квітка зів'яла,
 Мов хмарка пропала.
 Де ви, товариші кохані,
 Веселі, буйні, неслухняні,
 Що вкупі збирались робити
 Рідній сторонці на вжиток?
 Ой де ти, дівчино кохана?
 Згадаю — і серденько в'яне, —
 Казала ти завше кохати,
 Поруч ізо мною працювати...
 Ой де ви, літа молодії,
 Де ви, молодії надії?
 Ой де ви, братерські розмови?
 Де ділись ви, чорнії брови?
 Недоля мене ізв'язала,
 Неволя кайдани скувала,
 Сиджу я та мовчки сумую,
 Й робити уже не можу я...
 Мене не дівча обіймає,
 Нудьга та хвороба з'їдає,
 Замість товаришів коханих
 Круг [мене] москалики п'яні...

ФИЛОЗОП ТА СЛУХАЧІ

Байка

Колись був філозоп, нема тепер таких вже філозопів.
 І <нині> перед їм всі дурні й остолопи.
 І знали всі его, — бувало, де не йде, —
 За ним народ мов рій, дак аж гуде.
 Усім послухати охота філозопа.
 А тільки що роззявить свого рота —
 Всі лізуть, вуха одтикають
 І баньки, мов горшки, повитріщають.
 То раз ішов мій філозоп,
 Ось бачуть всі — наморщив лоба,
 Роззявив рота, плечима хитає

І носа вгору свого підіймає.
Тут зараз кинулась усім, усім охота
Почуть що з сего рота.
Вже деякі й папір повитягали
І налагодились писать,
Щоб потім в тиск оддать.
Ось філозоф роззявив рот аж надто,
Ще ший більш витягує громада,
Затихли слухачи лихи
І чують всі так голосно “ачхи”.

2.VII.1884. Степан Півень

І.С.ЛЕВИЦЬКОМУ, ПОЧУВШИ ПРО “СТАРОСВІТ[СЬКІ] БАТ[ЮШКИ] І М[АТУШКИ]”

Ой про тебе, добродію,
Йде чутка погана,
Буцим хочеш ти тікати
Із рідного лану,
Буцим хочеш одцуратись
Геть од мови нашій
У сю добу смутка-жалю
Та розгардіяшу.
Буцим хочеш з кацапами
Вкупі працювати,
Щоб собі шаноби й дяки
Ще більше придбати.
Хіба ж тебе, наш письменче,
Ми мало любили,
І шаноба наша тебе
Ще нездовольнила?
Хіба ж тебе на покуті
Ми не садовили
Коло Квітки та Тараса,
Куліша, Могили*?
Ой і так вже нашій ниві
Усі допікають —
То посхне вона від сонця,
То з доща згниває.

Ще недавно мишва клята
 Та ховрашки з'їли
 Мало не все, що на ниві
 Той рік зародило.
 Що ж то буде, як підуть всі,
 Хто дбали для неї,
 Од ворогів вартували,
 Од лихих злодіїв.
 І згине наша нива,
 І хліба не буде,
 І не буде чого їсти
 Бідолашним людям.

Ніччю 29 липця під 30 [1884 р.]

ЛІТНЬОГО ПІВДНЯ

Південь літній — на небі ні хмарки
 Та й круг мене все ніби дрімає,
 Тільки шамотять листочки на тополі
 Та шумлять гілляки, як вітер гойдає.
 А круг мене, аж до гір блакитних
 Розполігся степ розкішний та широкий,
 Червоніє мальва степовая,
 Лобода гойдається висока.
 Ліг би тут під сим кущем зеленим
 Тай лежав би тут, лежав би, тай лежав б...
 Все б дивився на безкрає синє небо,
 Все б дивився на килим степовий рябий,
 Все б то слухав, як шумить тополя,
 Як дзвенить оса над самим вухом,
 Як риплять далеко десь рипучі вози
 Й запашним степовим дихав духом.

Липця, р.Б. 1884

ПІСНЯ СТАРОГО МУЗІКИ

Музіку просили ми якось заграти
 В остатній вже раз що-небудь.
 Він трохи подумав, наморщивши лоба,
 І сумно, поважно почав...

Він вдарив у дзвінкі кишків струни,
Полився сумний та смутковий поспів,
Ми зараз притихли та слухали тільки
Ту пісню нудну, що музика завів:
“Тепер я сумую собі в самоті
Без мрій, без надії, без долі,
Минають забарно і ночі, і дні
Сумні — мов у тяжкій неволі...
Все живе, все кипить, де не глянь, круг мене,
Всі ждуть, всі бояться, бажають,
Я один захолов, мов той камінь, меж ними стою,
Чи йти, чи стояти, не знаю...
Тра б покинути мені цей метушливий світ,
Щоб дурно отут не стирчати,
Не мулять людям очей смутком своїм,
Тра другим місце дати”.

І скрипка затихла, неначе зомліла,
Не дишучи, ми головами додолу схилились,
А скрипка тим часом співала гучніш та гучніш.
І спів той ставав все міцніш, голосніш:
«А були ж такі часи, як сум та журба
І в вічі мене ще не знали,
Коли я бадьоро та міцно стояв,
Сам втішав тих, котрі сумували...
Коли ще не знав я проклятого слова “нащо?”,
Коли мав я що дати, коли міг я ще брати,
Коли кров ще гуляла кипучим струмком,
Коли мав я таке, що боявся втратити...
І минуло, пропало, нема вже, нема,
І більше воно не вернеться...»

Скрипчина тут так божевільно кричать почала,
Що нас ухопило за серце.
І стихнула скрипка, неначе зомліла,
І так заспівала нам гарно та мило:
«Тоді й ти зо мною була,
Світили мені твої очі,
За ними темнішало сонце мені,
Із ними світлішали ночі...
Краще пташки мені голосок твій співав:
“Не бійся, коханий мій друже!

Чого нам боятись недолі-стуми?
 Як прийде, обіймемось дужче”...
 І мовлячи се, обіймала мене
 Та міцно мене цілувала,
 І ми забували недолю усю
 І смуток увесь занедбали.
 Ой Боже ж милий, чому ж я не вмер,
 Тоді, як без неї зостався, —
 Я б гіркого суму не знав ні тоді, ні тепер,
 З коханням в могилу б своїм закопався.
 Але я тоді не один ще зоставсь,
 Зо мною були товариші,
 Втішали вони й шанували мене,
 Тай скоїли так, що не треба і гірше, —
 Тільки що хмари над нами зібрались,
 Пустилися врозтіч всі, драла,
 Од всього, за що зібралися вмирать,
 Одреклися і півня не чкали...
 Од мене одразу усі одвернулись,
 Бодай би й од їх так усе одвернулось!..»
 І скрипка тут знов заревла, загула,
 Аж “чок” — та й струна перервалася,
 Ми всі іздригнулись, зітхнули всі разом
 Та й довго ще потім мовчали...

Серпня 6, р.Б. 1884

РОЗМОВА ПІД КУЩЕМ ЦИТРОНОВИМ

Бучний бенкет у палаці шумить,
 Тнуть без увагу музики,
 Панства скрізь сила в покоях гуде,
 Регіт та гомін великий.
 Мазура разом садить почали,
 Аж шибки од гуку дрижали.
 Танець скінчали... Втираючи піт,
 Пари рядком посідали.
 От там у куточку, під гойним цитроном
 Сховалася гарная пара,
 Пахучії віти їх щільно укрили,
 Од очей чийх-небудь цікавих.
 Хлопець русявий, високий та гарний,

Дівчина — мов квітка степова.
Схилились вони головами своїми
Тай любовю мають розмову.
Полум'ям паше дівочеє личко,
Вмліває вся дівчина гречна,
І голос хлоп'ячий тремтить од кохання,
І ллються солодкії речи.

Але чогось хлопець одразу насупивсь
Тай ручку дівочу покинув.
Дивиться пильно хлопцеві в вічі
Та стиха питає дівчина:
“Що ти, мій милий, чого сполохнувся,
Чого ти одразу змінився —
Невже ж у сю добу кохання та щастя
Про що-небудь ти зажурився?”
“Тим часом, — одказує хлопець дівчині, —
Як я тут кохаюсь з тобою,
Мої товариші, голодні й холодні,
Над працею гнуться святою.
Нас діло святее зібрало докупи
Од різних земель та народів,
Гля неї ми кинули щастя та долю
І розкіш, хто жив у догоді.
Од ранку й до ночі усі товариші
Працюють пером або словом,
І кожну годину за діло святее
До ката іти всі готові.
Прощай, моя мила, якби то звів мене
Господь милосердний з тобою”.
І хлопець, зітхнувши, її уклонився
І швидко пішов із покою.

Минуло там скількись, і вже на майдані
Туркочать, гуркочать гучні барабани,
Зібралось народу зусюди багато
Дивитись, кого поведуть там до ката.
Ось привели вже, і хлопець бідашний
Дивиться сумно на люд необачний,
Шукає своїх товаришів очима,
Аж бачить ту саму красуню дівчину,

Ту саму, що його колись то кохала,
 По вік свій кохати його присягалась.
 “Ти не забула мене ще” — подумав
 І голову в мотуз катній він бадьоро просунув.
 А дівчина та на його й не дивилась,
 Вона коло хлопця якогось схилилась.
 І гарнее личко додолу схиливши,
 Неначе та вишня в садку, зашарівши,
 Шепоче: “Мій милий, тебе я кохаю,
 Нікого, пріч тебе не знала й не знаю”.

Жовтня 9, р.Б. 1884

* * *

I

Рік минув, труна до мене ближче,
 А до мети чи став я ближче? Ні,
 Як перш, вона висока та далека,
 Як перше, йти до неї довго ще мені.
 Між ясними, високими зірками
 Зорить вона, ота моя мета,
 Мов зірка, ясна та блискуча,
 Мов зірка, чиста та свята.

II

Часи минають, а все до моєї мети
 Довго, ой довго ще треба брести,
 Тай я не знаю, чи дасть мені Біг милосердний
 Хоч коли-небудь дійти.
 Треба гля того і праці, і сили,
 Вік свій оддати увесь, до могили,
 Розум і серце гля сего оддати,
 Думки на щастя й кохання зовсім занедбати...
 А все гля чого? Щоб, може, й мети не добувшись,
 Без жадній користі собі одійти у минувшість,
 Щоб закопати з собою в глибоку могилу,
 Ті думки й бажання, що вік твій зробили немилим,
 Щоб бачити звідти собі, як знущується брат над братами
 Та топче твою усю працю своїми клятими ногами,
 Як він сміється із тебе та з всіх тих “безштаньків упертих”,
 Що хтіли змагатись із ним, лиходієм багатим,

А ті всі, гля кого оддав ти і тіло, і душу всю навіть,
Щоб пану своєму сподобаться, тебе на всі заставки лають.

Жовтня 17, р.Б. 1884

РОМАНТИЧНИЙ ЗАПОВІТ

Переспів

Горить моє серденько бідне з кохання,
Без тебе я наче вмираю,
Але як побачу я погляд твій гордий, —
Всі речі кудись улітають.
Кохавчи тебе, мовчатиму лучче,
Щоб слова зневаги не чути,
Щоб гордее слово надій не згубило,
Що часом ворущаться в грудях.
Швидко мене вже в холстину обернуть
Й у мокру сховають могилу,
Дак от що тоді ізроби ти, дівчино,
Хай щастить тобі Божа Сила!
Як гарна весна на землі зацарює,
Прийди й сядь в мене на могилі,
На білій опощі, де яблонь пахуча
Розвісила гойнїї гілля.
Багато квіток запашних та розкішних
Побачиш ти там коло камня —
Ті квіти розкішні зійшли з мого серця,
А пахощі їх — то кохання.
Зірви ти квіток тих, дівчино, й послухай —
Почуєш од їх, моя мила,
Ті речі про щире та палке кохання,
Що зтліли із серцем в могилі.

Жовтня 28, р.Б. 1884

* * *

Ця слава, про мене,
Тарасе, найлучче,
Що може тут мати у нас чоловік.
Ця слава, Тарасе, не вмере, не поляже,
Не згине, жить буде повік.

СУМНИЙ ВЕЧІР

Усе повкладалося, все вже заснуло,
Масла зовсім в каганці небагато...
Марно сиджу я — не хоче папіру
Рука більш рядками каляти...
Щирее слово мене підкрепило,
Крила пришило в мене за плечима,
З тими крилами літав я високо,
Скрізь зазираючи пильно очима.
Звідки і сила взялася у мене,
Звідки й той час гля роботи,
Йшла моя праця так добре та мило!
Гарная доба, без жалю, турботи!..
Тільки затих вже той голос привітний,
Щирого слова вже більше не чути,
Сила пропала, крила одпали,
Не можу я вже полинути!..
Часи ідуть, каганець загасає,
Півні вже вдруге співають,
Сумнії думи в головоньці ходять,
Сум та нудьга все мене допікають...
Наче шепоче все щось мені в вухо,
Наче лунає кгі мене —
Нащо ти гнешся, кому користь з сего?
Кинь, хлопче, працю нікчемну.
Справді, дарма я тут часи все трачу,
Ой, підвели мої мрії!
Як загасає цій кгнотик маленький,
Зникли і марні надії.

9 грудня р.Б. 1884

СЛЬОЗИ

Течуть сльози, плачуть,
Дівчино, не спиняй.
Нехай течуть, журбу, горе
Виллють все нехай.
Нехай течуть, нехай несуть
Усе те лихо, горе,

Нехай твоє бідне серце
Виміють ущент.
На серденько обमितе
Насіннячко впаде,
З насіннячка щасливого
Знов щастя проросте.

11 грудня 1884 р.

ЧЕРНЕЦЬ

Там, за срібною річкою,
Що смугою сяє,
Он там, за крутою горою,
Зеленню що вкрилася гарно,

Он там, там ставок під вербами
І хата — моя була ще колись-то.
Була... Всі тепера у полі,
Запевне, й обжинок вже близько...

Дивляться пильно старечії очі
Крізь гору в затишну долину,
А сльози течуть по щоді худорлявій,
Кап-кап на холодну цеглину.

Псалтирні листки перегортують пальці,
А думки далеко гуляють,
Далеко од келії тихої та темної
По вільному світу літа[ють].

Заглянуть й туди, де кудлатії груші
На старую хату схилились,
Й туди, де Словутиця сивий сердито
Ганя кучеряві хвилі.

Послухає пісні козачії в лузі,
В степу на могилі спочине,
Та й знову літає, та й знову гасає,
Дурно і хвилини не гине.

Тай довго стоїть ще старий нерухомо,
Тай очі старі тихо плачуть,
За тими слезами ні річки, ні гаю
Нарешті нічого не бачить...

Але загуло у високій дзвіниці,
Раптово чернець сполохнувся,
Скоріш похрестився, “бісовську ману” ще поляяв
Й мерщій до вечерні метнувся.

М.Заволока. Р.Б. 1884, 24 грудня (Піфагор Кружик)

* * *

Порадь мені, старий батько,
Й ти, рідная ненько.
Що робити тепер маю,
Хлопець молоденький.
Розіслалися дві стежки,
Та й кінця не маю,
То якою простувати,
Ніяк не вгадаю.

Ой, хто візьме першу стежку —
Має щастя й волю,
І шаноби, й панства, й царства —
Усего там доволі.
А на другій — зневажені, долею побиті,
Стоять люде, що устали
Правду боронити.
Радять люде — візьми першу,
Серце каже — ні, другу,
Йди по другій. Тай не знаю,
Що робить мені?
Мати зблідла,
Плаче, ридає,
Сина обіймає,
Слізно прохає:
“Ой, сину, мій сину, рідна дитино,
Не занастає себе й нас, мій сину єдиний.
Будеш терпіти там всякеє лихо,
Без щирого слова, без жодної втіхи.

А чув ти про кари страшні ті, мій сину!
Як що-небудь, боронь Боже... я з гора загину”.

А батько старенький
Брови насупив,
Чоло наморщив,
Очі в землю втупив.
Не хоче на старість душею скривити
Сина посилати Мамону служити*,
Але горе, <тяжка> праця,
Злидні та зневаги,
Бідувати, зневажатись —
Се не мала вага.
Не зирне, не гляне
На свою дитину,
Язык одуб, не повернеш,
Склепилися губи.

Ой, небоже, хлопче молоденький,
Не питай ні батька, ні старої неньки,
Тай не радься й з людьми, а порадься з Богом,
Придивись-но краще до Письма Святого,
Там засяють ясно зорею святою
Слова оті “усе покинь тай іди за мною!”
Перегорнеш, ще побачиш, мій коханий друже,
Прочитай ти їх гарненько, та не мудруй дуже.
Лиходії красномовні будуть приставати,
На свій кшталт слова святії всі перевертати.
Зроблять з кривди ширу правду, на се дуже здатні.
Та не слухай, з серцем чистим слухай Письмо, брате.
Ті слова крізь всі напасти проведуть щасливо,
Поробивши, з тихим серцем ляжеш у могилу.

* * *

Ідеш, брате, на Україну?
Іди, та не гайся.
Пішов звідти вірним хлопцем,
Вірнішим вертайся.
Наша доба — лиха доба,
Ой, хай перебуде,

Хай другої на Вкраїні
Такої не буде.
Круг нас усе воріженьки
Поглинути раді,
А меж нами — перевертнів,
Господи, багато.
Рідна праця у зневазі,
Діячі — не дуже —
Співать справді добре вміють,
А про працю — байдуже.
Зіб'ємось до купи браття,
Діти України,
Не даваймося в наругу,
Не даймо загинуть
Рідній праці, рідній справі.
Хай Господь всесильний
Дасть нам силу, “духа бодра”
І думу єдину!

* * *

Добре тому, в кого серце
На язиці в роті,
Хто всю може тугу й горе
Виплакати, та й годі.
В кого горе швидко входить,
Швидко і уходить.
Марно серце не турбує,
Душі не холодить.
Гарно тому, в кого туга,
Стума й люте горе
Не збираються по краплі,
Як вода у море.
А зібравшись, не турбує,
Що ходу не має,
Не б'є хвилями у душу,
Серця не вражає.

СТАРА БАШТА

Оповідання

I

Серед нивок, полей та широких ланів
Стоїть невеличке містечко,
Не дуже чепурне — гній, де не зирни,
Калюжі, розбиті глечки;
Крамниці, вонючі, нечисті шинки,
Заляпані старії хати...
Гергочать скрізь “пасі”, штатують цапи,
Кричать у грязі жиденята...
Між хатами майдан, за майданом ставок,
Весь заріс куширом й осокою,
А за ставом, на південь високий горбок,
На йому — старий замок з баштою.
Сумно дивиться він на містечко, на став,
Сумно вікнами він поглядає,
Довгі часи він тут над ставком простояв,
Коли й збудувався, не знають...
Всі порепались мури і вапно вода
З їх геть вимила, мур похилився,
Стара цегла не держиться — геть випада,
Льох глибокий давно завалився.

II

Аж немало вже літ замок цей простояв,
Не одну бачив гірку годину —
До унії его лясський грап збудував,
Як ему дісталась ся країна.
Збудував він его, щоб вільніше було
Єму тут по селах панувати,
Щоб сірома ярмо собі мовчки тягло,
Чвар щоб не сміло вчиняти.
Гарно пан ізробив — скрізь жидів посадив,
На холопів поклав десятину,
Не ставало йому — він, що тра, одбирав,
Хто кричав — теліпавсь на осині.
А щоб часом зрадливі, дурні лайдаки
Не змогли замок цей зруйнувати,

В мурах товстих звелів він пробити дюрки
 Тай гарматами скрізь рещтувати.
 Тай щасливо собі панство наше жило,
 В почоті, в догоді ся мало,
 На сеймах, бувало, мов рожа, цвіло,
 З дурних лайдаків глузувало...
 Тай не всякий же пан з мужиків глузував,
 Інший пан був і добрий до хлопів —
 В час веселий горілкою їх частував, —
 Хоч на ганку — не можна ж у покій...
 Щасливо й громада вся наша жила
 Й панів своїх щиро кохала —
 Од ляських панів, аби слухать охота була,
 Почуеш такого чимало:
 Буцім все наробили холопи самі,
 А пани — то святії правдиві...
 Хай так — я не панського кодла й незручно мені
 Сп[е]речатись із панством мостивим.

III

Отак то колись в часи предків було,
 Панувала ляхва на Вкраїні,
 Віру, мову, люд наський душила вона,
 А тим часом і помсти приспіла година.
 Щось зрадливее хлопство не стало вважать
 На панській щирії ласки,
 Почало про панів щось таке мурмотать
 Та складати чортзна-які казки.
 Перше пан який-небудь ґрунток одбере,
 Або хлопа гойдаться почепить —
 Усе тихо; тепер — дідько їх розбере...
 І відкіль взялась ця халепа?
 Пани за це хлопів карать почали,
 Ще дужче душили громаду,
 Про заходи на бунт чутку скрізь рознесли
 Тай не помилились справді —
 Довго тяжкїї врази у серці складав
 Бідний холоп, схилившись над ралом,
 Довго чкав, та мовчав, тільки важко зітхав,
 Поки вже невтерпляч єму стало.

Прийшов рік вікопомний й Україна уся
Встала волю свою привертати.
Кинув рало козак, наймит косу узяв,
Тай пішли всі себе визволяти.
І пішов по Україні галас та гвалт,
Горять замки, шинки, мов солома,
Скрізь тулуби панські й жидівські на кроквах висять,
Нема згоди, шаноби нікому...
Страшна доба... За муки усі
Оддячила надто Вкраїна,
І ляхам усім за дідівські гріхи
Заплатила вона в ту годину.
Але ж не повернеться в роті язик
На український люд нарікати —
Були й лиходії, а винні оті,
Що громаду примусили встати...

IV

Втомивсь швидко народ, одпочити схотів,
Сподівався тепер волю мати,
Ще й він сісти не встиг, а вже сила панів
Знов насила, щоб тут панувати.
Потом, працею пану холоп заплатив
За свою коротеньку волю,
Почав знов працювати на бучних панів,
Клянуци безщасною долею.
Добувавсь знов устатъ, та панів геть прогнать,
Тай не здужав здолить супостата —
Завелося підпанків до чорта, хоть гать
Загатить...

V

Все минає на світі, і щастя панів
Проминуло, мов доба весняна, —
Перше з жидом укупі все хлопа пан їв,
А тепер жид добрався й до пана —
Проковтнув жид усе — паші, села, млини,
Не забули жиди і про хлопа,
Тільки шмат величенький, не можуть вони
Ковтнуть разом, то й смокчуть потрохи.

До замкових руїн жид шинки притулив,
 Здалека шинок виглядає —
 На горному місці, якраз меж шляхів,
 Хто чи їде, чи йде — не минає.
 Де колись на потіху бундючним панам
 До світу ревіли музики,
 От світу й до світу йде п'яна гульня,
 Чути лайку, то пісні, то крики...
 Де в Хмільнищини часи народ ярував,
 Де лилась кров і холопа, й пана,
 Бачив я у шинку тім, як часом бував, —
 Лежать люде, не вбиті, п'яні.
 Обідраний жид у корчомці сидить,
 Шинкує горілку погану,
 Оддає за її мужик працю, свій піт,
 Як колись оддавав він на пана.
 Тяжкої добутий роботою хліб,
 Птиця, худоба голодна,
 Груші, що Біг у садку зар[о]див,
 Пішло все в жидівську кишеню безодню.
 Запутались люде в жидівських сітях
 Тай самі з собою міркують:
 “Ото, кажуть, погано було при ляхах,
 Але й тепер долі бракує”.

Р[оку] Б[оного] 1884

* * *

Плакали струни, звенючи під ручкою твоєю,
 За ними й ті, хто їх слухав.
 Один я не плакав, і сліз не пустив.
 Наче печалі чужі слухало вухо...
 Серце моє, нащо плакати мені?
 Сидиш ти коло мене близенько
 Тай так гарно — кинь ноти свої,
 Повернися до мене, серденько.
 Серце моє, нащо плакати мені?
 Може, потім... а зараз — не треба.
 Гріх на Бога тепер сумовати,
 Гріх на Бога, голубко, й на тебе,
 Будьмо, серце, веселі, кохаймось тепер,
 Впиймось щастям досхочу, уволю,

Щоб було що згадать та й за чим сумовать,
Щоб було чим хвалитися долі.

4.II.1885

* * *

Знову ніч зорями сяє, дух солодкий од квіток,
А із гаю пісня лине — безодмінне “тьох-тьох-тьох”.
Безодмінне... Червоніла рожка, як тепер цвіте,
І колись минули пісні, ніч така ж — та все не те.
Не піде назад Славута, що минуло — не вернеш.
Зеленіє гай щороку — доля вдруге не цвіте.
Плачуть хвилі Чортомлика,
Хижа хвиля берег миє,
Хвиля стогне — за хвилями
Серце плаче, серце ние...

* * *

Ти спиш еше тепереньки, певне,
Нехай же Господня сила
Поставить круг ліжка твого
Янголів своїх срібнокрилих,
І, віючи тихо крилами,
Нехай вони тишу святую,
Хай спокій небеський навіють
На душу твою молодую,
Щоб ти хоч вві сні одчепилась
Од людської дурі та лиха
Й душі своїй щирій та добрій
Набула небеської втіхи.

* * *

Ой скільки вже часу — кидають Україну,
Ідуть на чужину українські брати,
Мов бідний Ізраель кидав Палестину*, —
Та его ж то гнали неситі кати.
А наші — то самі — біжуть з України,
Цураються мови, народу свого,
Немовби клятого, минають скоріще,
А за що, а нащо? спитався б его?
Якби на що краще, а то й ще не знати

Про се їм байдуже, на те наплюють...
 Аби не своє, на чужеє міняють,
 Ще й серце, і душу в придачу дають.
 Таке оце в нас... От і ти на чужині
 Ходила ще змалку по інших людях,
 Пила й невську воду, й вислянську*. Дівчина
 Дивилась, як спіє по рясних гіллях
 Ситрон злотошкурий. Проте ж повернулась
 І душу вкраїнську назад принесла —
 Очей не склепила ні московська луда,
 Ні ляская пиха тебе не взяла.
 В тебе щира вдача до рідної мови,
 До люду. Душею ти чула єси
 До усього святого. Щастя ж тобі Боже!
 Щоб пляма і жодна твоєї краси,
 Святої души не скаляла ніколи,
 Щоб скрізь, чи то в нас, чи то де на чужині,
 Мов рожа, ти чисто та пишно цвіла
 На славоньку Богу й Україні.

1 грудня

* * *

Чи лягаю я пізно, чи то рано встаю,
 Та щоденну знов працю починаю свою —
 Ти в мене і на серці, ти в мене й у очах,
 Із тобою живу я кожен день, кожен час...
 Чи то лист шамотить — то твій голос лунає,
 Чи на зірку зирну — вже твій усміх згадаю.
 Ізо мною скрізь дух твій — наче янгол святий.
 Він слідкує за мною, щоб на путь навести.
 Зглянься поглядом ясним, обізвись до мене,
 І щасливий я буду, поки вік не мине.

2 грудня

* * *

Меж тими очами без ліку,
 Що палко тебе оглядають,
 Меж тими оце голосами,
 Що щиро тебе похваляють,
 Чи знайдеш мій голос недужий
 І очі мої неблискучі,

Чи вчуєш, як б'ється серденько
До тебе коханням палючим?
Крізь товпу, крізь світло блискуче
Сюди на мене прозорни ти,
Душа тут є горда та дужа
І серце, коханням налите.
Закидане хмизом, камінням
Джерело холоднее ллється,
Хто тую покрівлю розкида,
То добре водиці нап'ється!

5 грудня

* * *

Як до тебе йти збираюсь, із тобою розмовляти,
Все зарані розбираю, як ступити, що сказати,
Передумаю доценту кожний рух і кожне слово,
А прийду — і одубію, ані духа, ані мови,
Поки мене не оживиш своїм оком, словом милим,
Й побіжать у мене речі, що на серці накіпили.

6 грудня

* * *

Я летів до тебе, серденько-дівчино,
Щоб намілуватись твоїми очима,
Щоб ще раз упитись милими речами,
Ще надать серденьку палу та кохання.
Скільки ждав я сего, скільки прибирався,
А додому хмурий од тебе вертався.
Щось важке та сумне серце нагнітило —
Чи почуло серце, що тобі немилий?
Чи тобі припав хто инчий до сподоби?
Чи мого кохання проминула доба?

8 грудня

* * *

Ой не п'ється вино, і не їється пиріг,
Не співаються рідні пісні,
Тяжкий сум мене взяв, мені душу обліг,
І на світ важко глянуть мені.
Нуджусь все в самоті за тобою марне,
А побачу — не легше з того* —

.....
 Ти не чуєш кохання мого.
 А кохання важке пригнітило мене,
 Геть пригнула непевна вага...
 Ой пожалься ж мене, піддержи ту яву,
 Порятуй же мене, дорога.

10 грудня

* * *

Часом мені шкода — жаль бере химерний,
 Чом не химородник я, не характерник?

Чом шукать не вмію зіллів чудодійних?
 Чом бісів не маю тичку чудасійну*?

На орлиних крилах виніс би я тебе
 Од землі, од людей на високе небо.

Високо б поставив над веселі зорі,
 Серед хмар кудлатих на блакитнім морі.

Щоб і дух гарячий од землі брудної,
 Щоб лукаве слово із душі людської

Не сягнуло тебе... Щоб людського лиха,
 Колотнечі збулась й пробувала тихо.

Як блакитне небо, сама чиста й гарна...
 Отакі-то часом в мене думи марні.

22 грудня

* * *

В воду чисту, добру гіркої отрути
 Хтось підсипав трохи — на язик не чути,
 І вода, як перше, чиста, мов із неба,
 А проте — не п'ється, мов то серце в тебе
 Чує та віщує, чує нагле лихо,
 То заплаче гірко, то замліє тихо.

24 грудня

* * *

Співи мої сумни — йдете ви меж люде,
Ой що ж з вами, мої співи, що в тім світі буде?
Може б, краще ви зробили, якби не ходили,
Якби в самоті зо мною свій вік ви тут жили.
Не почувете хвали ви, не дадуть вам слави,
Хіба будуть мої сльози гля людей цікаві?
Ту нема поем розкішних,
Бучних слів сміливих
Про минулі чвари, славу,
Чи сатир жартливих.
Тут все власні думи, сльози,
Скажуть люде: нащо
Знати нам, чого сумує
От оцій ледащо...
Але, може, мої співи
Серед сміху, глуму
Хоч одну святу думку
В голову закинуть,
Думку про бідашню матір,
Рідну Україну,
Про людські злидні, горе...
Дак ідіть... хай згинуть
Без хвали, поневіряться,
Співи мої бідні,
Аби мала користь з того
Бідная родина.

* * *

Од моря, од хвиль його синіх,
До гір гостроверхих високих,
Без краю, не зглянешся очам,
Лягла безодмінна руїна.
Розбиті мури та брами,
Та купами бита цеглина.
Сумна лежить пред очима
Руїна ота — Україна.
Зелені стебла та віти
Хитають над старим камінням.
Бо люди давно вже забули.

А тих, хто про те не забули,
 Яка то руїна сіріє,
 Я кличу сюди всіх до купи.
 Ще висота свята тверда
 За славним литвинським співаком
 Вас кличу не плакати, боротись*.
 Нам плакати не треба — той плаче,
 Робити який вже не може.
 Але розберем сю цеглу,
 Сховаймо до часу якогось,
 Щоб вороги їх не забрали,
 З дощу не розкисла.
 Як прийде той час, зійдемося,
 Ми зложимо знову,
 Щоб міцно стояло довіку.

* * *

Мов ті хмари серед неба,
 Думки мріють та зникають.
 Серце думи все турбують,
 За собою поривають.
 Він од горенька людського
 Думкою гарною втішає,
 Як вітер понад степом,
 Попід хмарами літає.

* * *

І моя-таки черга приспіла,
 Проминули дні темряви та смутку.
 Наступила доба щастя золотая —
 Я кохаю і вона мене кохає.
 От коли діждавсь свого щастя,
 От коли збулися мої мрії.
 Серце мліє, все ніби співає,
 Я кохаю і вона мене кохає.
 Геть од мене ви, питання клятї,
 Геть лишіть мене, сумні думи.
 Келих щастя повний аж до краю*,
 Я кохаю і вона мене кохає.

Владикавказ,
 р.1881, липця 28, Комашинський [1885]

* * *

По морю йшов Ти, наче по суші,
Боже наш, і води не ворушив.
Ходим ми по землі, буйніше хвилі
Трохи, трохи що нас не залили.
Хвилі гонить і старий наш ворог,
Древній змії той, облесник лукавий,
Хвилі гонить високі і другий —
Мир привабний, химерно-ласкавий,
А ще вищі — домовий наш грішник,
Наше тіло розпутне й розкішне!
Боже, слово своє проречи ти,
Втихомир їх, скажи їм спочити,
Щоб без ляку, сміливо ходю
Нам безпечно піти за Тобою!

1888.IX.4.

* * *

Межи сперечками людськими,
Серед змагань і метушні
Встають мені перед очима
Могилки ваші затишні.
Струмкі тополі на сторожі,
Каміння, вимите дощем,
Старі куці жасмину, рожі
І хрест, оплетений плющем.
Круг тиша, супокій величний,
Мовчать листки, мовчать птахи,
А в даліні, в красі довічній
Встають сніговії верхи...

автв [1888] X.22

З ДАВНИНИ

Заспівали козаченьки, байраком ідучи, —
Заграв, каркнув крук понурий* з-за кривої кручі...
Мовчи тихо, чорна маро, може й, добре знаєш,
Та мене вже завернути назад не вгадаєш!
Завертала мене мати, завертала мила —
Не заверне, не настрашить і ворожа сила!

Нема долі у неволі: і миле не миле!
Або згинуть, або жити, а скніти — не сила...

1889

* * *

Не вповай на ласку панську,
Не здавайсь на добрі речі,
У громади слави-ласки
Не вимолой по-старечі...
Панська ласка — до порога,
А солодкі речі — скиснуть,
А шматки старечі — гіркі,
Як ковтнеш, то горло стисне...
Хвалять, гудять — що до того.
Йди шляхом своїм правдиво
І під Юдині лобзання
Підставляй щоку сміливо.

Серпень 21 [1890]

ПСАЛЬМИ

Скелі над скелями, гори над горами,
А над ними, над хмарами, над зорями
На престолі Господь возсіда!
Киньмо, браття, ми дольні яруги —
Повно темряви тут, повно туги,
А над нами: там сонце з зорями
Світом мисленним ся над горами.

По горам, по скелям, мов по сходцям,
Підіймемось до ясного сонця,
До святого ясного чертога,
До Спасителя Нашого Бога!

Тільки злі та розкішні забави,
<Тягарі> свої грішні, лукаві
Тра покинуть усі нам тут долі,
З ними вийти не можна ніколи.
А покинем, підем, мов по сходцям,
Полегеньку до ясного сонця.

Скелі прикрі та тяжко високі,
Гори гострі та ще й крутобокі,
Та де лізти не стане вже сили —
Є драбина в нас, братоньки милі*...

З нею ми по горам, мов по сходцям,
З ласки Божої вийдем до сонця,
До святого ясного чертога,
До Спасителя Нашого Бога.

Серпень 27–28 [1890]

* * *

Тільки того б бажав би, щоб в рідній землі
не загинуть без сліду, без плоду,
Щоб придбати як більше добра гля неї,
щоб хоч як полагодити шкоду.
Тільки б того бажав, щоб в щасливий той час,
як минуть ці невольницькі муки
І на рідній землі запанують у нас
наші вільні щасливі онуки,
Пригадали б і вас, хто боровсь і страждав
і по світу без втіху тинявся,
Як Мойсей Ханаану, тих днів виглядав
і вмирати в неволі зостався.
Буде так, спом'януть! І на предків серцях
ваше ймення написане буде,
Загартує серця, прожене неміч, страх
і до святощів вдачу розбудить.

[16 лютого 1892 р.]

* * *

Коли я в перший глянув раз
На сей веселий світ,
Мене од бабки був узяв
Старезний віщий дід.
Оглянув пильно, обдививсь
І крекнув хмуρο так,
А далі бабці — не журись,
Не пропаде хлопчак!
Єму Біг щастя не дає

Та і не тра єму —
 Сам він те щастя зіпсує,
 Він зробить сам тюрму
 Із світа вільного сего,
 В кайдани самохить
 Він закує себе й весь вік
 Їх буде гризти й нить.
 Хоч він і кволий, і слабий,
 Та довго прорипить,
 Хоч краще, може, гля єго
 Було б — як менче жить.
 Багато буде ворогів,
 А гірший — сам собі
 Переведе він все життя
 У тяжкій боротьбі.
 Він постаріється раніш,
 Аніж збереться жить,
 І радий буде, як дійде
 В сирій землі спочить.
 Та щось придбає — не собі,
 То людям на користь,
 То й жить не шкода — хай живе,
 Бабусе, не журись!

[12 травня 1892 р.]

* * *

З церкви темної я вийшов — вечір тихо догорає,
 Скрізь навколо воля й тиша, тільки дзвони десь лунають...
 Все сумне, недуже, кволе я покинув за дверима
 І тепер дививсь навколо знову ясними очима.
 Ожили надії чисті; чую сили дужі нові;
 Знову сяє світ троїстий віри, правди і любові...
 Хоч один зостатись мушу на зневагу — не боюся!
 Поки дзвони будять душу, я не звомплю, не схилюся!

[1892]

* * *

Не журись! За зимою — весна,
 Виростають квітки з-під снігів.
 Ще всміхнеться нам доля ясна,
 І не буде цих сліз та жалів.

Не сумуй! Промінь блисне, спахне,
Прожене оцю пітьму страшну;
На порваних сих струнах утне
Нам співець ще пісню голосну!
І нікого не май за мерця —
Оживуть ті недужі раби!
Ще спахнуть пориванням серця
І піднімуться руки слабі.
Упаде се ярмо з наших ший,
Розпадеться кайдання саме,
І на поклик наш дужий, гучний
Обізветься й каміння німе!

* * *

Я все люблю в тобі — твій усміх непорочний
І соромливий рух тих полохливих вій,
І голос ласковий, де чую гомін любий
Ще нерозвіяних ясних дівочих мрій.
Дівчино-серденько, коли б схотіла доля
Пересадить тебе із твого квітничка
В мою хатину — ти б скрасила пишно,
Засяла в темряві самотнього кутка.
Світи мені, моя прекрасна зоре,
Тебе я довго так у пітьмі тій шукав,
І ще гірчийш було б, коли б, на мить блиснувши,
Привітний світ в очах моїх пропав.

* * *

Між зорями, між світами,
У просторах безвоздушних,
Там, де вільні крила носять
Споконвіку людські душі,
Там моя душа літала,
В царстві правди, світа, волі.
В царстві вічної ідеї,
Щастя вічного без болю.
Але з тих країв чудесних,
Обломивши вільні крила,
На землі низькій і гарній
Ненадійно опинилась...

Опинилась в муравельні
Метушній, тісній і нудній,
І скучала неустанно
По країні тій пречудній.
І в тім уділі похмурім
Мук, гризот, турбот нещасних
Жадно відблиска шукала
Тих видінь своїх прекрасних —
В світі зір ясних небесних,
В краєвиді надземельнім,
В гуку пісні чоловіка,
В його праці нестерпній...
Аж нараз її блиснуло
В очі сяєво прекрасне —
Як втілення мрій тих сумних
Про свою країну ясну —
То було лице дівоче,
То були дівочі очі —
В них душа світила чиста,
Як самотня зоря в ночі.
Почуттями перейнята
Щастя, жалю і надії
Перед тим видінням ясним,
Перед тим втіленням мрії
Вся душа моя стріпнула
Пориванням невимовно
І схилилася умильно
В почуваннях невисловних.
І почула, як в тій хвилі
На її побитих крилах
Знову пера виростали,
Що її колись носили.
І носитимуть ще знову
З тою рідною душею
В царстві вічної ідеї
Ген над низькою землею.

7(19).IV.[1896]

* * *

Далеко ти, та я живу тобою,
Тобою повно все в мині і навкруги мене,
І най вона трива — і ніколи довіку
Та повністю не мине.
Мій світе затишний, моя утіхо мила,
Яку в собі ти радість принесла!
Блаженна сила та, що на широкому світі
Докупи нас звела.
Сміливо й радісно, без страху та вагання
Рушаймо ж ми тим шляхом світовим,
І най зміцнюється, тіснішає, кріпиться
Союз наш віковий...
Горі серця! Над клекотом всесвітнім
Підіймемось разом, що стане наших крил.
Нехай живе любов, свобода, щирість, правда
На горі темних сил!

[1896]

* * *

Струна співа! З ударом кождим смика,
Стрясаючись від краю до краю,
І, мліючи, в'ючись, ридаючи, просячись,
Виспівує мелодію свою...
Струна співа! Смик гострим волосінням
Вгризається в її тендітну стать,
І що сильніш — чистіші, кращі звуки,
Зливаючись в гармонію, летять.
Струна співа! З ударом кождим смика
Зближається її остатній тон...
Вона співа, доспівує веселий
Прекрасний спів — спів власних похорон.

14(26).IV.[18]96

* * *

Цілий вік у праці неустанній,
Цілий вік в гризоті й боротьбі
Він просив хоч би хвилини щастя,
Хоч краплину доброго — собі...

І збулось, прийшла його година,
 І його фортуна десь знайшла.
 В серце щось запукало злегенька:
 Я любов, до тебе я прийшла.
 Щастя се тягнулося три днини,
 Днини три — та довгі так, як вік.
 І пізнав, яке те щастя може
 На сім світі мати чоловік!
 А коли розсвінув день четвертий,
 Перервав він сам своє житло:
 Видно, серце те могло зносити болі,
 Але щастя знести не могло.

16(27).IV.1896

* * *

Мені приснилося, немовби я заснув
 Якимсь чудовним сном — немов на цілий вік,
 І спав, аж голос чийсь гукав, будив:
 “Вставай, щасливий ти! Споглянь! Дивись:
 Усе, чого бажав, про що марив, — збулося,
 І більш того — і в мріях не сягав ти
 Далеко так!” Від голосу схопивсь я,
 Оглянувся й здивованим очам — не вірив,
 Якби не ті луки, стави і береги,
 Яких ніде в хрещенім світі всім нема, —
 Мабуть би, я України не пізнав. Ні, ні.
 Чи се ж вона? Се не вдовиця вже гірка
 Дітей-сиріт голодних слізьми обливає,
 А мати гордая з синів — орлів могутніх.
 Її сини не ті — в неволі віковичній,
 В брехні заглумлені, а сміливі та пишні...
 Кайдани спали геть вже з серця, з рук і з уст
 Народу нашого — він вільний — так, як Січ.
 І пісня наша неосквернена луна,
 І мова рідна в'ється геть з обох боків
 Понад звеселеним Дніпром, і ген високо
 Над ним у хмарах золотих напрочуд дзвонить,
 Гуде над Каневом на цілий світ широкий

Гук струн старої кобзи й нових, дивних.
І я дививсь, дивився навкруги геть-геть
І міряв край веселий той від Татр
До моря, дальніх пуц і до Кавказьких гір.
Сміялось все мені під сонцем золотим,
Пишаючись, цвітучи...
Й я згадав про час,
Як у неволі ми, в суворому житті
Про се колись, потомлені, сціпивши руки, —
Марили... Сльози потекли мені...

І той, що то будив, — хто був він, я не знав,
Дивуючись, спитав мене: “Ти плачеш?”
“Прости, — сказав я, — не дивуйсь — мене взяв жаль,
Мені не довелось, коли так рук потрібно
Було, їм довести до края борозну,
В той тяжкий час мене не дошукались
Товариші, і не було кому
Волам притомленим плечем поперти рала”.

* * *

Не хтів би жити я, та що вже раз живу —
Я хочу жити і любити
Людей, і правду, і добро,
І їм як довше послужити...
На чолі б бути не хтів, та що вже раз стою,
Хочу нехибно достояти,
І прапор світу і добра
До краю високо держати.
Я б сильним бути не хтів —
Та вже, що маю раз,
Хотів би до краю зужити,
І з плеч недужих тягарі
На плечі власнії зложити.

І я зложив, і я несу,
Цап жертвенний народу свого,
Тягар важкий.

* * *

І знов мене самотність озорнула,
Знов я себе одинаком почув.
І знов мій дух на вільних, міцних крилах
В високости пурхнув.
Зрадливі радощі і гризоти без краю
Зневажно кидає на метушиній землі
І знов дорогою знаємою простує
В просторій вільній млі.
Утіха й скорб — прилине і полине,
Міняються вражіння без кінця —
Хай ними граються, тріпочуться і мліють
Слабі людські серця.
Я серце знов замкнув для радості й печалі
Тугим ключем... Я знов насамоті.
Свобідний, вільний знов —
Поклін я шлю далекій
І зоряній меті...
О, певно, ви мені не зрадите ніколи,
Могутні крила — й ти, моя мета-зоря.
І не захлиснуть тих шляхів мені довіку
Людських турбот моря.
Самотньо й вільно... Холодно — та ясно
В етері тім — зоріє світно схід.
Один і сам — дарма! Колись шляхами тими
Піде людський похід...

РОЗДІЛ II

ПРОЗА

ДУХ НОВОГО ГОДА

Фантазия

Была морозная ночь. Снег скрипел под ногами пешеходов и полозьями саней, оконные стекла покрылись самыми великолепными рисунками, деревья издавали по временам легкий треск, как будто мороз влез в середину и оттуда распирает дерево во все стороны. Поднималась метель, ветер начал переносить тучи снега и закрывать темно-голубое небо с яркими мигающими звездами.

Движения становилось все меньше и меньше, все приготавливались встречать Новый год.

Вот-вот приближается минутная стрелка к 12, сейчас Старый год сойдет с престола и уступит место Новому году.

В это время дух Нового года, закутанный в длинную тогу, в короне из месяцев и времен года пролетал над землею, заглядывая в полузакрытые ставни, чтобы видеть, как его встречают.

Дух пролетал над предместьем огромного города. Метель осыпала его снегом и прикрепляла сосульки к его бровям, но дух летел храбро. Везде приготавливались встречать его, мальчишки били горшки на улицах и какой-нибудь отец семейства, окруженный трепещущими детьми, торжественно делал выстрел из ружья, доставшегося ему по прямой линии еще от прадеда, который с этим ружьем участвовал чуть ли не [в] освобождении Москвы от поляков 1612 г.* Какой-то мастерской, налившись ради праздника, не мог найти двери своего дома и наконец остановился на намерении влезть сквозь подворотню, для чего и просунул уже было голову, но потерпел неудачу, так как собака ухватила своего [хозяина] за шапку и уже собиралась дать ему “дружеское лобызание” в лицо. Такое странное стечение обстоятельств до того смутило его, что он, положив ноги на крыльцо, а голову под сточную трубу, решил переночевать на улице.

ПОМАЙ БІ!

I

- Серце, наче б криво...
- Ні, мамо, рівно, дивіться.
- То-то комір нерівно лежить, через его здається, підрівняй.
- Так?
- Ні, серце, правий ріг догори... ще... оттак, от тепереньки рівно.

Так розмовляли мати із сином. Син стояв перед невеликим верцядлом, поправляючи комір та бинду, мати стояла позад его. Сина звали Пархіменком, Петром Кириловичем, мати — Горпина Карповна. Вони були міщани селехівські.

Син був ще зовсім молодий хлопець, на зріст не низький й не високий, трохи худорлявий; стоячи перед верцядлом, він витяг шию й показав під маленькою темною бородою кадика; лице в его було непогане, чорняве, знову-таки худорляве, з рівним носом, тонкими губами; борода тільки що взялася по нему; взагалі лице було добре, тихомірне й тільки; ані дужої волі, ані буйної думи не виявляли карі очі й од сонця потемніле чоло. Добрий хлопець, гарний хлопець — й годі. Він тепера вбирався на вечір. Мати з лица була дуже на его схожа — оттой же рівний ніс, тоненькі губи й добрі очі, обведені круг тоненькими, дрібними зморшками. Губи були скривлені трохи сумно або плаксиво — в людей, що часто скаржаться й плачуться, застається на лиці немовби який напечаток сумний. На її була цицова лилова сукня, з-під хусточки, “кошиком” пов’язаної, виглядало сивувате волосся; вона була трохи нижча од сина, трохи згорбилась й виглядала вже бабкою — в міщанстві, селянстві жінки швидко старіються. Пам’ятає:

“Будеш в тридцять вже старенька,
А в сорок бабуся...”

Кімната, де розмовляли вони, була молодого Пархіменка. Зараз помітити можна було, що син панував в домі: кімната була чистенько вибіяна, долівка мало не сяє, що тільки кращого було в домі, зібрано сюди — канапка, цицом з великими квітками оббивана, годинник із рудою рожею й усякими залізними річачками на зелених вагах, дві вазочки з квітками, рябенський килимець, верцядло те, що дивився син. Вікна були завішані білими завісами чи фіранками й заставляні баньками різними на колер, й завбільшки, й на вид, де зеленіли деякі квітки, підперті нащось драбинками. Ліжко поважно вирізнялося своїм ясно-рожевим одіялом, подушками взбитими, горою накладеними; тепера по тому ліжку й по канапі накидано скрізь було усякої одежі молодого Пархіменка.

Той, підрівнявши свого коміра, як казала мати, обережно просунув руки в рукави сертука, що подержала ему мати, і повернувся, обдивляючись на

себе. Мати підняла завіску у вікні, щоб більше світу пішло, золоте проміння вечірнє осяло хату, мати хвилину милувалася сином. Син постеріг й повернувся до неї лицем.

— Добре, серце, — сказала вона, радіючи й знову пустила завіску. Син стояв серед кімнати вже готовий.

— Тебе, Петрусю, просили в 8? — спитала вона, хоч знала се добре.

— В вісім. Тепер скільки? Чи не час?

— Семої три чверті.

— Рано. Треба трохи спізнитись, так в половину дев'ятої прийти. Піду через годину звіці...

— Пощо, серце? Як же то, спізнитись? Люде тебе кликали, люде й не маленькі.

— Чім бо се? Хоть би й так, хіба він мені старший?

— Та хіба я кажу? Ти й, слава Богу, не абищо, бач який, — сказала мати, милуючись сином. — Але все ж таки спізнятись... Але як вже ти, синку, знаєш, се вже не мені знати.

Син сів на канапі. Мати стала розказувать про свою знаему міщанку й її сина, як скаржилась вона на его...

Пархіменко слухав невважливо материне оповідання, він думав про той вечір, на який закликано его тепера; він думав про те, як увійде, що скаже й як ступить.

Годинник засопів. Вага, шурхаючи, полізла з своїми придатками й дзенькнуло сім. Син не втерпів, ему не терпілося чекати.

— Я піду, мамо, — сказав він, дїждавшись, як мати десь зупинилася, оповідаючи. Мати сполохнулася, зараз принесла синову палічку, кашкета й пальто (кирейку) і помогла синові зодягнутись. Син ще раз глянув в верцядло й пішов. Мати проводила его. В сінях він зупинився попрощатись, мати похрестила его, ему трохи сором стало, що він так поспішає з дому, поспішає кинути мати.

— Прощайте, мамо, серце, не чекайте, як забарюся.

Він вийшов на вулицю й пішов. Мати постояла, перехрестила ще раз его здалі й вернулася до хати.

“Подивитися б на его, як він там ступить, піти б за їм, але ж я ему не до пари... От жінка через чоловіка й пані бува, й усе, якби так і матері через сина?” — думалося матері тим часом, як вона прибирала розкидану синову одежу.

Син тим часом простував вулицями “нової слободки”. Тут я зупинюся на хвилинку, щоб сказати дещо про цю “слободку”. Не знаю, як инчим, а мені завжди миліші були ці “слободки”, аніж саме місто, де вулиці вибурковані гострим камінням й вкрилися густою курявою, де стерчать обсмикані деревця — себто бульвари, й по тих бульварах — архистратиги, себто

поліцейські, де з ранку до ночі смердить курявою, маленькими, брудними дворами, поміями, що сохнуть і паряться там... То-то вже на слободці, ніяких витребеньок цих тут нема ще — ані крамниць із золотими чоботями, ані поліцейських, ані буркованих вулиць.

Тиша стоїть тут літом, не колихнеться гаряче повітря, кожен гук, кожне слово, лайка, плач дитячий, стрекіт курки — усе лунає, гуде виразно, уся слобідка мовби зацімліла в якомусь *dolce far niente* [солодкому забутті — італ.]. Уступиш у цю тишу, немов сонну, дихнеш гарячим повітрям — й сам немов станеш сонний, зараз впливає на тебе це тихе, нікчемне щоденне життя, дрібний клопіт хазяйський инчий, і де “жадне бажання не перейде за той низенький паркан, що обгороджує оселю”. Так часом літом сядеш у воду й не чуєш її, поєднаєшся із нею, немовби сам із нею зіллешся, станеш сам водою. Але Пархіменко не вважав на цю сонну тишу, що облягала его; він все думав про вечір, він складав вже в голові цілі різні розмови, оповідання, придумував гостре словце на яке-небудь питання, побрехеньку, комплімент; раз по раз він навіть починав вихилатися й вироблять деякі маніпуляції, забувшись, що він на вулиці, й незчувся, як дійшов, куди простував, — до свого товариша, що тепера повинен був его одвести на той вечір.

Товариша того звали Кончиковим, й був він теж міщанин кацапського кодла. Се був хлопець русявий, на зріст такий, як і Пархіменко, і вельми поважний — каже помалу, кожне слівце виразне, попереду подумає, не засміється, не гляне дурно, ходить обережно й, як то кажуть, методично, завжди чистенько одягнеться, пострижеться, причеше волосся гарненько, з лиця він був би й гарний, якби не ся поважність, надто вже було її в его, й вона псувала лице ему. На товаришів, меж них і на Пархіменка, поглядав він трохи згорда яко на людей незвичайних, легкодумів, хлоп'ят ще...

— Що се ти так рано? — сказав він, побачивши Пархіменка й виїнявши срібного годинника з оксамитного гаптованого виступця, — маменька подарувала, — поважно подивився й знову поклав туди. Він почав одягатись, через кілька часу обидва товариші мандрували в гості.

— А що цей Куткевич, — (до котрого йшли вони), — військовий? — спитав дорогою Пархіменко.

— Авжеж, копитан, ще давно за мого батька з уряду вийшов. Ну, пенсію має, карбованців з півчвартаста виходить ему, ще млин держить із, як би его... Куцурубом, карбованців двісті візьме, в найми хатку оддає... Й грошенята єсть, за дочкою дасть із тисячу, — поважно розправляє Кончиков.

— А як він себе має, не дуже бундючиться? Адже ж ти буваєш в їх?

— Авжеж. Ні, нічого.

— А дочка? Усе ж таки, знаєш, панночка високої просвіти, гимназію скінчала; се, брате, не те, що ми? Га?

Кончиков на се нічого не сказав, тільки оглянув себе й усміхнувся.
— А от і хата Куткевичова, он жовті ставні, — показав він.

II

Товариші увійшли на кганок, звідти в сіни, бо двері були незамкнуті. З другого покою, почувши, вийшов і хазяїн — маленький, товстенький дідок, жвавий і клопітливий.

— А от і ви; давайте сюди ваші пальто, що се — палічка? І палічку давайте сюди, ми й її тут зачепимо, от щоб було при місті, а то потім як почнеш часом шукати чого-небудь, то хоч що хоч... Так ви Пархіменко, Петро Кирилович? А, дуже радий, дуже... гм, який-бо ви високий, та на мене усі високі, бачте який. Ну, ну, ходімо, чого ж це я барюсь, там чекають... що на вас усе гаразд, обдивіться... так, так! Не можна, знаєте, батічку, треба, пані, жіноцтво, ну йдіть, йдіть.

Й сказавши усе оце похлоливо, хихикаючи, усміхаючи[сь] за кожним словом, він побіг з їми в залу.

Тут зібралося вже люду чимало, чоловіка з п'ятнадцять; гості розбилися на купки й сиділи, стояли по різних кутках. Куткевич став рекомендувати Пархіменка й Кончикова, але, зачувши в сінях ще когось, кинув їх й побіг в сіни. Кончиков, очевидно, мав багато знайомих. Тут й зараз пристав до когось, але в Пархіменка тільки що не [було] нікого, й він не знав, куди обернутися. Надійшов до однієї купи — тут все стояли люде хазяїновиті, трактували про будову, про дошки в шість й в вісім аршинів, в два й три пальці, про ціну на ванну й на цеглу, меж хазяїнами цими стояв батюшка — гля его, здається, й вели оці розправи про цеглу й дошки, бо він будував собі хату, й его навчали теперка з усіх боків. Батюшка слухав, раз по раз [змахував] рукавами, наче крилами, заковував рукави й закидав їх на спину; видно було, що не вперше чує він цю розмову. Пархіменко постояв, постояв й, почувши, що регочуться в другому кутку, перейшов туди. Тут розмова була зовсім инча. Якийсь високий з довгими руками пан розказував, його слухали, курили й сміялися.

— А що то за гоноровиті оті ляхи, о Боже, — розповідав дядько. — Який-небудь шляхтич, що в его й штанів, вибачайте, добрих нема, а пиха — ге! Виріже часом з верби от мундштучку, скажемо, на цигарки собі, а спитайте про неї — за тшидесці червоних, — каже, — не оддам, бо як мій прадед був маршалкем у Яна Тшецеґо*, то круль оцю мундштучку подаровал — а він її, сучий син, учора тільки з верби вирізав.

Усі зайшли[ся] сміхом.

— Про їх багато є усяких побрехеньок, — додав другий. — От ще про хахлів теж, й які кумедні. Ви не хахол? — обернувся він до Пархіменка.

— Ні, я тут родився.

— А мені так ваше назвисько почулося, немовби вкраїнське.

— Назвисько, може, й вкраїнське, але я тут родився й виріс, й по-хохлацькому не знаю нічого.

— А от ще є побрехенька добра про лядську пиху, — знову почав дядько. — Се ще за перше повстання їх було — якось так кілька шляхти в корчму заїхало, ну, сидять, п'ють, базікають, звісно — шляхта. А тут трапився москаль-барабанщик; йшов проз корчму, побачив коні шляхетські й схотів ізлякати, зараз тах-тара-тах в барабан, ляхи ізлякались, думали, що вже то військо руське йде; куди дітись — вони в піч, знаєте, великі такі печі по корчмах, а жид за їми піч причинив, як бо її, закладкою, чи що? От сидять вони там, а один шляхтич до жида — здійми, каже, псяюхо, каптура свого, хіба не бачиш, усе вшистка тут шляхта, — усі, значить, шляхтичі, а він жид, дак щоб без шапки перед їми...

— Га, га, в печі, от матері его чорт...

— Про се не забули з переляку.

Дядько почав знову ще якусь, але Пархіменко не слухав вже его. Єму кортіло в той куток, де сиділи панночки, там коло їх вже примостився Кончиков й ще четверо, меж них один знаємий Пархіменка. Якийсь худий хлопець стирчав посередині, щось розказуючи, обертаючись то [до] сеї, то до теї панночки. Пархіменко довгенько стояв, не знаючи, чи йти, чи не йти, — там він не знав ні однієї, але в той час разом, щиро засміялися коло худого панича, й Пархіменко не втерпів — “як кінь, січу зачувши”, смикнувся він туди.

Худий, стоячи задом до Пархіменка, щось розказував, як хтось екзаменував когось, усі кругом аж лягали од сміху. Пархіменко надійшов ззаду до свого знаємого й чекав, що худий скінчить своє оповідання, щоб попросити порекомендувати его. Той порекомендував его панночкам і паничам.

— Трохим Семенович Панчук, — сказав він на худого, Пархіменко поздоровкався й пильно подивився на его. Був то хлопець трохи вищий од Пархіменка, тільки якось горбився й щу[ли]вся усе, так як на лиці — років 26—27, худий й негарний — худе, жовте, злиняле лице, гострий ніс, маленькі сірі очки, русії патли, губи усе кривилися усміхом, лукавим і зневажним. Він уклонився Пархіменку і, обернувшись до своєї громади, знов почав щось:

— Такий, знаєте, добрий: “Чом ви, — каже, — не ходите у клуб шляхетський? Я б вас там, — каже, — порекомендував”. Де вже, — кажу, — нам, дурням, калачики їсти, там, кажу, усе шляхта урожона з прапра- й ще біс его зна якого там діда, а ми міщанство, батьки хто крамар, а хто й просто шинкар...

Пархіменко стояв коло его, не знаючи, чи сісти, чи ні, — один стільчик порожній стояв коло якоїсь дівчини-учительки, тут усе здебільшого було учительство, бо дочка Куткевичова теж свішникувала.

Певне, панночка помітила, що Пархіменко дуже часто поглядає на стільчик, бо прибрала плаття своє і кивнула Пархіменку: “Сідайте”. Той уклонився і сів. Єму було не до смаку, що усі так пильно слухають Панчука, не вважаючи на єго.

— Про кого се він оповіда, що так сміються? — невважливо спитав він у тієї панночки, що покликкала єго сісти. Тая розказала — Панчук розказував про якогось панка, сина шинкаря, що вдає з себе шляхтича й усім в вічі лізе із шляхетством.

— А-а, — знову-таки невважливо прорік Пархіменко; він спитав про Панчука, що то він за чоловік, де вчителює, став казати, як то, певне, добре на селі учительувати. Потрохи розмова завелася й пішла. Панночка була вже учителькою рік й теперка збивала трохи Пархіменкові міркування про сільське життя.

— Адже ж часто збиратимуться товариші з сусідніх сіл, часом он, чув, яку-небудь лицедію поставлять, або...

Панночка засміялася дзвінким голосом, трохи одкинувши голову:

— Себто зимою збираються, за 15, за 20 верстов? Господь з вами, та на се треба гроші, а он часом бува — і свічки купити нема за що, сидиш увесь вечір в п'їтмі.

— Невже ж за ті гроші, що дають, не можна жити по-людську?

— Не знаю, але рідко кого бачила я, щоб жив по-людську... Але що ж се ми звемо по-людську? — усміхнулася вона.

— По-людську, тай годі... Ну, жити в догоді, не бідувати, — додав він.

— Тільки б то? Ну, ви не дуже вередливі.

— Ну, звісно, ще сього мало, хіба ж я кажу. От щоб покохати добре — без сього ж яке щастя?

— Річ добра.

— Й яке то ще добра, як кому вийде, — сказав Пархіменко й очі в єго блиснули — про се ладен був би він балакати од світу й до світу.

— Як кому вийде? Що се, лотерея, чи що? Закохуйтесь, хіба мало дівчат...

— Закохатись латво, а як мене не покохає? Що ж тоді? Журитися, нудитися?

— От як так міркувати, той нічого ніколи не буде; хіба спробувати важко — не покохає, до инчої оберніться...

Тут Панчук, набалакавшись, повернувся до Пархіменка й спитав:

— Про що се ви так розбалакалися?

— Е, се не до вас, Трохиме Степановичу, ми трактували про речі усе делікатні, про кохання, а ви єсте чоловік...

— Що чоловік? — перебив Панчук. — Чоловік, як чоловік, й в мене душа не [з] лопуцька, хоче того, чого й людська. Може, тепера й я закохався, ви звідки знаєте?

- В кого?
- А може, в вас?
- Не їму віри, — засміялася вона.
- Справді, чим же я справджу? Навколішки стати, чи що?
- Сватайте.
- От инчого й слова нема, як тільки “сватайте”, кращого не видумали?
- А як же, кохаєте, то й сватайте, — одказав Пархіменко.
- Ні, не можна, не кажіть.
- От тобі на, чому ж? Се вже таки трохи немовби й негарно навіть.
- Нічого там “навіть”. От послушайте — я чоловік бідний, в мене не то що фрака, й сертука нема, як же я женюсь?
- Та ви же не на сертуці женитесь, до чого ж він тут?
- А того, що без фрака й вінчатися не можна. В нігілісти виїду.
- За фрак?
- Авжеж. Он не чули, в містечку Рубиноси якийсь вінчавсь у блузі, чи що, зараз про его тому й сему писано й мало не до буцегарні ведено... — й Панчук обернувся до когось другого.
- Як ви думаєте, він може кого покохати, як каже? — спитав Пархіменко.
- Чому ж ні. Він же ж каже, що душа в его не з лопуцька...
- А мені здається, що хто усе так сміється, той не покохає справді.
- Оттакенька розмова йшла аж до вечері, усе крутилася коло щастя, коло кохання. Петрусь усе силкувався загинати про себе, про свою душу, як роблять герої свідомих ему романів, й страх брав, щоб як-небудь не пробрехатись.
- Вечеря пішла як вечеря. Панночки їли потрошку, ледве доторкуючись, пили тільки після десятої прохані, хазяїн розпинався, частуючи, немов в тім тільки й життя було ему, торочилися оповідання, дядько, причепивши під бороду застілку, без кінця оповідав про якого[сь] жида, що зробив щось, сказав щось, з'їв щось, а нарешті виходило: “Ті жида, сучі сини, шахраї, собачі діти”, — на що его сусідка, якась панія сказала, що сідла між жіноцтвом: “Негаразд такі речення незугарні пускати”.
- Справді, воно, вибачайте, немовби трохи, не вам кажучи, негарно здається, як казав мій покійничок дядько, — ото вже делікатний чоловік був, — додав Панчук. Усі зареготали.
- Після вечері дехто з старших посідали за карточки, а коло їх жінки, щоб одягти чоловіка, як дуже вже вдасться й піде програвати.
- Дивіться, — сказав, показуючи на їх, Панчук панночці, що балака[ла] з Пархіменком, — от вам семейственный апофеоз — чоловік програває й не йде, а жінка зубами скрегоче й думає: тільки б додому; а мо', й чоловік те ж думає, хто его зна. А ви ще мені свататись радили...

— Вибачайте, — одказала та.

Грали якісь гри, й вона седіла з Пархіменком — він не кидав її й після вечері, ходив за нею й дуже радів, як у якійсь грі вийшло, що вона его любить. Як же почали розходитись, Пархіменко узявся провести Крюкову — так звали ту панночку. Попереду йшов Панчук із другою панією. Йшли двома парами через тихі вже й сонні вулиці, бульвари; лихтарі загасли, але їх було не треба, бо повний місяць “сяв на всю душу”, як сказав Панчук. Так було ясно од того білого, блідого сяєва, що здавалося, як то часом бува, що воно ясніше од дня, і нічний вітерець хитав верхи обшарпаних дерев. Тепер вони не здавалися такими, ноги тихо ступали по землі, що припала пилом. Панчук все ще сміявся із своєю панночкою, похилившись її на саме вухо. Пархіменко розм’як чисто й усе розмовляв про різні “делікатні” річі, Крюкова більш слухала его. Пархіменко й землі під собою не чув, тільки поглядав раз по раз — невже швидко кінець цій дорозі. Він [не] хтів би его тепера.

У всего кінець є, а в доброго ще й скоріще приходить. Пархіменко дуже щиро попрощався із своєю панночкою. Єму й Панчуку вийшло трохи йти вкупі. Як то часом бува, вони заговорили про таке, що зовсім і не стосувалося до того вечора, — про школу, директора і вчення сільське. Панчук сердився на усіх й глузував. Аж швидко повернув додому, й Пархіменко пішов додому сам. Він був під впливом того вечора, перед очима ставали постаті і лиця, пригадувались випадки, найчастіше згадувалась Крюкова, вона була до сподоби Пархіменку, про таку дівчину й марив він, — вона була гарна з себе, вихована, звичайна, розумна, така делікатна; Пархіменку згадувались її усміх, погляд, її річі. Він починав із нею ті розмови, що були того вечора, додавав в їх нові слова, нові вирази й жалкував, що тепер тільки придумав, а тоді не догадався сказати. Нічна тиша, теплий, оманний якийсь вітерець, що линув од гарячої землі, од розпечених будинків, гарячий, важкий, пахучий дух, що лився то з того, то з другого садка, шамот та гомін гілля, що хилиталися за парканами, — усе якраз припадало до мрій та думок молодого Пархіменка. Усе спить, не розважає своєю метушнею думок его, він сам стоїть перед собою й ніщо не забороня єму тепера розглядати себе... Він здається сам собі таким молодим, дужим, міцним, що щастя повинно запевне прийти до его, він навіть чув, ніби надихувало воно у сему теплому повітрі, шамотіло в гіллі... Єму бажалося тільки, щоб розказати, поділитися тим впливом щастя, що почував він.

Світло мигтіло вузенькою смужкою за ставнею в Пархіменковій хаті. Мати, як не просив її син, щоб не чекала его, не вкладалася спати й, в’яжучи панчоуху, прислухалась, чи не почує его ходу на вулиці. Вона кілька раз починала дрімати й кивати головою, й [що]раз схоплювалась й, дивуючись, озиралась круг себе, аж нарешті затупотів він, дзенькнув

[ключ], повертаючись у замку. Мати вийшла в сіни єму назустріч, достала вечерю, що грілася в печі, й тим часом, як син порався коло неї, розпитувала єго про вечер. Чудна річ, знав [стільки] Пархіменко [про] той вечер, а як схотів розказать про єго — нічого й не находив він. У голову лізли тільки дріб'язки, подробиці, в синовій голові вони в'язались і виходили чимсь цілим, повним, виразним, як починав розказувати — те, що в'язало їх, пропадало, й зоставалися самі дріб'язки. А вже з думами й мріями, якими хтів був він поділитися, то й ще гірше, він навіть і не почав їх, єму подумалося, як мати здивується, вона й не візьме втямки їх, вони здадуться їй чудними, чужими. Пархіменко вдав із себе стомленого, мати попрощалася й пішла. Він загасив свічку й ліг; в кімнаті було гаряче, він довго не спав — не давала спека й думи, знову пішли пригадуватись випадки вечора, знову згадувались дівчата й Крюкова; Панчук один тільки додавав турботи, Пархіменко ремствував на єго, боявся, що він дуже до смаку Крюковій. Він думав, якби то гаразд було збити Панчука, дать знати, що він, Пархіменко, й розумніщий, й кращий од єго. Він почав складати розмову з їм, щоб у тій розмові збити й розбити Панчука до решти. З тим і заснув він.

А мати, діждавшись, що стихло в сина, прийшла й, ставши на поріг, подивилась звідти на сина й перехрестила єго здаля. Вона була зовсім щаслива — ті дріб'язки, що чула вона од сина, в її думках давали силу вже буйним мріям про синову долю, вона малювала вже наступаючеє щастя синові, й як синові [було] те щастя неясним, невиразним, так матері воно здавалося дуже виразним, виявляючися тим життям “по-людськи”, з-за котрого клопочеться усе наше міщанство, уся наша сіра (не тільки сірячна) громада. На старості чоловік не любить з[а]довольнятись самими неясними почуваннями, у єго все виразно й ясно претворюється в ті річі, потварі, які бачив, про які чув, марив на своєму вікові.

ЗАГУБЛЕНИЙ ВІК

Траплялось, певне, вам, добродію, коли-небудь, найкраще у потьмах, слухати яку-небудь тихеньку музику — скрипку, басолю або фортеп'ян... Зіпрешся на спинку дзиглика або схилився головою додолю, втупиш очі ув одне місце й сидиш нерухомо. Тихий гук музики розполоняється серед самотньої тиші й заспокоює душу. Але ви вже не прислухуетесь до сего гуку, не розбираєте, як [звуки] єднаються там одне з другим, — під тихий вигук виходять з самих таємних куточків заховані там не рік і не другий старії спогади про минулі літа, про колись свідомих та милих людей. Ідуть ті спогади один услід за другим і сповняють серце то сумом, то важкою нудьгою, то веселощами, і самі собою усміхаються люде, і боїтесь ви засміятись, щоб не перебити якої-небудь сумної-пресумної річи, котру витягує музика. Але разом не стало чути сумного гуку, скінчав музика й дивиться на вас пильно, чекаючи похвали. З неохотою підіймаєш голову — не хочеться кидати оці старі спогади, абияк похваляєш тай просиш музика заграє ще знов: “Добре, — мовляв, — граєте ви, чудово виходить у вас ця пісня”. Знов вигукує скрипка й знов придивляєтесь ви до своїх товаришів — старих спогадів, знов то скривитесь од важкої муки, що завдала яка-небудь давно минула оказія, або усміхнетеся тихим веселим усміхом. Не знаю, як вам, добродію, а гля мене нема луччого над такі часи. Усе сидиш та перебираєш різні випадки, різних людей, з котрими колись зводила жартлива доля. І меж цими людьми усе частіш ясується мені худе, бліде лице з добрим, але гірким поглядом, я наче чую тихий, наче розбитий голос...

Се ти, мій бідний Пархіменку, се твій розбитий голос гуде у моїх вухах. Ох, побила тебе велика недоля, розбила не тільки голос твій, усю жизнь твою покалічила, згубила. Не сердись же, брате, і не лай мене з того світу, що маю оповідати твою недолю та лихо.

Р[оку] 1884, червця 29. В[ладикавка]з

I

Теперечки город трохи таки побільшав та причепурився, уже по середній вулиці, котру там кличуть прощпектом, таки чимало набудовано кам'яних будинків, скрізь манячать надписи над крамницями та лавками, теліпаються золотії чоботи та калачі, вже челядники не висипають гною та сміття просто перед своїми домами, а складають гарненько по дворах на кучки, на що свині, й ті тепер вже не шпацірують по вулицях, крутячи хвостиками й тикаючи носом, де не втраплять, а вже похрюкують з свинюшника... Таки, кажу, причепурився город, але я не з такою охотою гуляю по єго прощпекту, як гуляв у ті часи, як так, окрім 3 чи 4 кам'яних будинків, стояли тільки самі халупи, а свині, гуси й инчі божії тварі безборонно гуляли по

вулицям. Я більш люблю тинятись по вуличках “нової слободки”. Тут люди ще живуть, як треба, без усяких витребеньок, тут не видно ні крамниць, ні золотих калачів, і свиней ніхто не зупиняє, цілий день лежать серед дороги. Тут рядками йдуть невеличкі хатки, вкриті гонтою або черепицею, з розписаними у різні кольори ставнями, з вікон з-за білих завіс виглядають кущі престарезної герані, а то кішка вистромить голову й, дрімаючи, поглядає на світ Божий. Старі, трухлі паркани, розкуйовдані вишні, груші з обламаними гілляками або кривії яблуні. Ув осені, як почне падати лист, вулиця наче вистелеться килимами. Підуть дощі — розіллються калюжі, обростуть травицею, болотом якимось, заспівають жабки в їх... Тут кожен вулицю має за двір свій, тільки широкий, й ви собі тут, “як дома”. От хтось виставив на вулицю ліжко, стільці, — певне, парять окропом клопів; от щоб не дуже куріти у дворі, вибивають на вулиці якийсь старий-престарий килим. На вулиці завжди зобачиш і самих жителяв: одставні військові або урядники балакають через вікно об різних річах — про суперечку Росії з Китаєм і ціну на яловичину, господині, підтикавшись, ходять позичати одна у другої, то і тут, — добре, що випадок трапився, — вертають язиками на всі заставки. Діти цілий день метушаться серед вулиці — вони тут будують хати, з трісок роблять млинка та запруди по рівчаках і тішаються, доки не подеруться, — один дере другого за чуба, той репетує на усю вулицю, наче зарізаний; вибіга мати і, не розбираючи діла, ляпає долонею обох і в кінці всего розведе їх за чуба. Окрім людей гуляють ще й другі жителяв: півні штатують з своїми сім'ями, гуси гергочуть, витягнувши шиї, собаки, висолопивши язики, шмигляють од двора до двора, а що до свиней, то тут вони ходять цілими табунами, міркують одна з другою і вишукують усяку дрян, або, залізши у багно, важко рохають.

Вулиці тут широкії, ніколи не бурковані, од малесенького дощика вони розмокають і дуже скидаються на густу соломаху; тут є на що подивиться: там накидана куча усяких диковин — ганчірок, чобіт без підшов, розбитих глеків, бляшок, тут гарне болотце, котре заросло ясно-зеленим мохом й травкою, де стрибають жабки й полощуться вутенята, тут господар, збираючись будувати що-небудь, перегородив вулицю колодками. Так що й думаю я, що взагалі лучче, аніж їздити, ходити пішки по цій слободці, — перше, щоб лучче можна було роздивлятися до усіх цих диковин, а друге, й боки будуть ціліш, бо по вулицях скрізь рівчаки, ще й до того діти, бавлячись, накладають серед вулиці силу камінців, тра тільки, мандруючи, узять дубця гля собак, котрих там до чорта і котрі дуже люблять пробувати, чи з гарної матерії пошиті штани або свита мандрівця.

На вулиці тиша та спокій: квочуть кури, шкварчить десь масло на сковороді, тільки почувеш іноді, як голосно почнуть де-небудь лайку міщанки, або хазяїн з господинею, або собаки, котрим наскучило смикатись з кутка

в куток, зберуться тічкою й почнуть травити свиней, свині метушаться, вищатъ і кувікають на усю вулицю.

Ось у цій слободці, або, як там кажуть, “на слобойці”, на одній вулиці стояла хата удови міщанки Пархіменчихи. Хата була як хата — білая, з призьбою, трохи похилилась на бік, вкрита була гонтом, котрий почорнів і позеленів, а де-не-де й узявся травою, з маленьким, нечистим двором, де були коровник, свинюшник та повітка, і [з] гарним, старим садом. Відрізнялась ця хата тільки двома високими липами перед вікнами, де що-липця цілий день гуло, — гули, не вгаваючи, бджоли. Хазяйка цієї хати, Горпина Карповна, прийшла з покійничком чоловіком з Кубані, це було вже давно, і вона стала запеклою кацапською міщанкою, тільки прозвисько її та деякі слівця, що траплялись у її мові, ще показували, що вона була з українок; вибачайте, помилився, — крім сего, Пархіменчиха любила вареники та галушки і вміла їх готувати дуже смачно.

Зоставшись удовою з маленьким синочком Петрусем, вона жила, годуючи свиней та торгуючи молоком (вона мала дві корови). Працюючи без устанку, вона не тільки мала чим жити, навіть щороку зав'язувала кілька карбованців у якусь старую сорочку. Сина вона свого дуже любила — обгодовувала морквою, кашею й усякими витребеньками й шила ему сорочечки найгарячіших кольорів. Як він трохи підріс, надумала оддати его Пархіменчиха до школи. Довго одмовляла її приятелька, крива Семениха, кажучи, що усі оді письменні батька-матері цураються і таки часто до пуття не доходять, розпиваються й розбещуються, але що не говорила Семениха, як хитала, мовлячи, головою, підперши кулаком щоку, як зітхала, — нічого не зробила, не послухала її Пархіменчиха, пошила ему люстриновий каптанець, оддала синка до школи.

І перше дуже кохала Петруся свого Пархіменчиха й дивилась, що то за тямка та розумна її дитина, а тепер, як почав він трохи вже склябезувати та дряпати деякі карлючки, не могла натішитись та надивитись на его мати, — було, зимних вечорів усе сидить та слухає, як учить її Петрусь якого-небудь там “Півника”, або “Зайчику, поскачи”, і слухаючи, аж руки на грудях складала з дивування, навіть плакала. Які вже вона ему медяники купувала на святах, яких глиняних коней та качок, котрим треба було дуть під хвіст, щоб вони свистіли на усю вулицю. Як почне балакати Пархіменчиха з якою-небудь товаришкою своєю, вже що не роби, а зведе розмову на свого Петруся, почне розказувати і як він читає, і як він пише, і як учителі люблять, і усе таке. А як піде у неділю вечером коли-небудь у гості, убравшись у велику жовту з мережками [хустку] та блакитну з жовтогарячими квітками сукню, візьме з собою й Петруся, одягнувши его у люстриновий каптанець і плисові штанці, намастивши густо голову гвоздиковою мастю. У гостях вона, щоб похвалитись синком, примушує его

розказувать там деякі байки або читати молитов і так вже вихваляє сина, що яку-небудь Криворотиху аж заздрість бере, і вона думає, чи не послать і собі теж свого Стецька до школи, щоб заткнути рота Пархіменчиси.

Пархіменчиха, хоч дуже любила і годила своєю Петрусеви, але таки добре за ним гляділа й не давала волі. Боронь Боже пустить его куди-небудь по рибу або драть гнізда у ліс. Се дуже кучило Петрусеви, і він не раз плакав та нарікав на матір, але поки що який-небудь медяник, а потім цікава книжка утішали его і він забував про гнізда та інші цікаві речі. Так він собі виріс під рукою у матері звичайним та добірним хлопчиком, і мати, було, не нахвалиться ним, але ся звичайність і вихованість Петруся дратувала, сміялись над їм, звали его мазунчиком. Справді, здебільша товариші не були схожі з Петрусем — се усе були хлопці дужі й лихі, вони, як то кажуть, уже “вкусил отъ древа познання добра и зла”* і дуже сим величались. Зібравшись до купи, не балакали ні об чім, окрім бахурства та гультяйства, величались один перед другим своїми ділами. Петрусь заздрив їм, бувало, слухаючи наполовину правдиві, наполовину або й більш видумані оповідання товаришів, ему самому теж хотілось гуляти та бахуровати. Один раз він таки не втерпів, викравсь з сінника, де спав (було це літом), й з другими пішов кудись гуляти. Що там було, він потім не дуже пам’ятав, — щось пили, гукали... Пам’ятав він, що він усе дратував якогось товариша і ліз із їм битись навкулачки, пам’ятав, що хтось его смикав за чуба, більш нічого. Ранком він прокинувся у бур’яні під якимось парканом, у одній руці була розбита пляшка, шапки не було. Якось додбав він додому. Мати, побачивши его, з переляку мало не зомліла, дорікала ему потім цілий день, плакала й зітхала так важко, що Петрусь ладен був на край світа бігти, щоб тільки не чути, як мати зітхає. Після цього свого нічного мандрування Петрусь не мав охоти до гультяйства, але ще більше заздрив він своїм товаришам у другому — сливе усі вони, і особливо сусіда Петруся по лавці Кривуленко — дужий хлопець, котрий вже почав обростати бородою й говорив непоганим басом, говорили, буцім кожний мав коханку — хто покоївку або пекарку, хто яку міщанку, конешне, вони усі тут більш або менш, а вже запевне, брехали, але Петрусь мав усе се за правду і дуже бажав собі теж мати коханку. Книжки, до котрих він був охочий, ще піддавали ему приті, і він — де б не був, що не робив, — усе мріяв, як би то було гарно, якби в его була коханка... Він почав чепуритись, ходив у міський сад, ходив по бульварах, довго сидів вечорами на вулиці, думаючи, чи не зустріне він ту, котра его має любити.

Якось гарного весняного ранку — се було того року, як Петрусь повинен був скінчити школу і ему 19 минав, він пішов у садок наламати останніх кетягів розкішного запашного безу. Ранок був дуже гарний — звечора йшов дощ, і тепер було легко дихати, яблуні й вишні ще цвіли й сповняли воздух

своїми солодкими пахощами, усяка билина, умита дощем, тепер наче осміхалась, освічена теплим, блискучим промінням. Голосно оддавався кожний гук у тихому, чистому повітрі — виразне квоктання квочки, цвіркання горобців під повіткою, плач якоїсь дитини. Петрусь став обламувать нижні кетяги; він стрянував віти й вони сипали на його холоші великі краплини води. Петрусь стрянувався, як кішка, після води, й йому стало чогось так весело, так весело, як, здається, ніколи не було. Ця веселощ з'являється часом у чоловіка, коли він молодий, поки кров ще міцним струмком біжить по блакитних жилах, наче молода сила, котру ще не спіткало лихо, та капосна, важка колотнеча воюється у молодому тулубі. Обірвавши нижні віти, Петрусь видравсь на старий, похилий паркан, щоб зірвати верхні. Гойдаючись та тримаючись руками, щоб не впасти, він пройшов до бузкових кетягів і став рвати їх. Обірвавши, хтів він вже злізати, але гілка, котру він нагнув і теперечки пустив, одхияючись, ударила его по голові і збила з голови его кашкет, котрий, злетівши, впав за паркан, на чужий город. Петрусь схотів було плігнути, не зважаючи на кропиву, але він побачив на грядках якусь дівчину. Вона сиділа до его задом, висмикуючи молоді пагонці цибулі, і він бачив тільки її широку спину, одягнену у якусь коротеньку, обсмикану свитинку, та міцні, червонуваті руки.

— Добродійко, ходьте лишень, будьте ласкаві, — гукнув Петрусь з паркана до неї.

Добродійка підвелась і подивилась на Петруся, держучи руку над очима од сонця.

— Будьте ласкаві, подайте лишень кашкета, стрибнув би, та вас засоромився.

Дівчина підійшла й стала шукати кашкета, але він упав у гущавину, між кропиву, і его не було видно, насилу знайшла вона его й таки попекла руки кропивою.

— Дякую, — сказав Петрусь, як вона дала йому кашкета.

— Е, дякую, а ось я з-за вашого кашкета руки попекла, другий раз не буду доставати, хоч не то що кашкета, голову загубите, — сказала дівчина і усміхнулась.

Петрусь засміявся і почав приглядатись до дівчини. Вона була гладка і здорова, років їй було запевне більш як 22 або 23, вона була з себе не дуже гарна — білява, з сірими очима, товстопика, з червоними щоками, її лице було трохи поїдено віспою й блищало од поту й од жиру проти сонця.

— Що це, здається, я вас тутечка перше не бачив, — сказав Петрусь, дивлячись на її великі груди, що визначались під старенькою, обшарпаною свитчиною.

— А ми тутечки таки ж недавно — більше не буде, як 2 місяці.

— А перше ж де ви жили?

— А ми не тутешні, ми з ***, — дівчина сказала один повіт ***-ої губернії. — А ви тут живете? — спитала вона Петруся.

— А тутечки, я ж таки ваш сусіда.

— Добре, будьмо жити по-сусідськи, у щасті та згоді, при добрій погоді.

— А конешне, чого нам сваритись, — сказав Петрусь, усміхаючись.

Дівчина щось хтіла сказати і, певне, пожартувати, бо вже зарані виширила свої трохи пожовклі зуби, як хтось гукнув тонким голосом:

— Явдоху, що це ти з цибулею забарилась!

— А се моя мати мене кличе. Бувайте здорові, ще побачимось.

— Прощайте, — сказав Петрусь і, подивившись, як пройшла вона до дому поважною, валкою ходою, зліз з паркана й хутчій кинувсь до школи, куди й так він запізнився, забарившись із безом та з дівчиною.

II

Дівчина, що доставала Петрусеві кашкет з кропиви, як вже казано, була его сусідкою й жила з своєю матір'ю. Мати її, міщанка Кулина Наумовна Криворікіна, або Кривулиха, як кликали її приятельки, базарна перекупка, була пані преповажна — ніхто з базарних перекупок не вмів так обійти покупця, утиснути ему замість свіжого чорт зна колишнє, ніхто не вмів так гарно забити баки або вилаяти якого-небудь незвичайного покупця або внадливу товаришку. Її тоненький голосочок здалека було чути, а щодо її язика, то ніяке колесо у годиннику не вертілось так, як вертівся у роті її язичок. Її було вже років зо сорок, вона була гладка й червонопика, страх любила пити чай та кохвій і у свята тільки й робила, [що] зітхала та пила. Чоловік її, який[сь] миршавий міщаничок, був великий ледащо, завше тинявся по корчмах та шинках і Кулина Наумовна не втерпіла і якось раз, добре вилаявши чоловіка, котрий пропадав мало не тиждень і вернувся п'яним, і насовавши стусанів у потилицю, вигнала его “до всіх чортів, які тільки, прости Господи, є на світі” і наказала ему не вертатись, що[б] не прийшлося її знов трудити своїх кулаків і пробувати, чи міцна потилиця у чоловіка. Мабуть, і чоловік не дуже мав до сего охоту, бо минув вже рік з того часу, а він ще не вертався. Кривулиха жила перше у городі Z, чом вона звідтіль поїхала, скажу незабаром, а теперечки тра сказати кілька слів про її “чадо единогоутробное”, Явдоху Пилиповну.

Маленька Явдошка зросла так, як ростуть мало не всі міщанські діти: скоро почала вона ходити, вже мало сиділа вдома — цілий день бігала вона з такими [ж] пузанчиками хлопчиками та дівчатками по вулицях, вдавшись у свої веселі гуртові забавки, — вони грали в війну, лазили по чужих садах за зеленим агрусом та яблуками, дражнили собак і будували усякі будови, багато, не перецітаєш усього, що видумає дитський розум, як ему не забороняють пеклуваті люде. Як трохи підросла Явдошка, почала

її мати з собою на базар брати, щоб доглядала часом крам, поки мати піде куди-небудь. Тут на вонючій майдані під палючим літнім сонцем або у зимні морози сідла дівчинка, прислухуючись до сварки та лайки перекупок, кухарок і інших, швидко вона оббулась — вміла сама вже торгувати, полаялась з якою-небудь внадливою кухаркою або перекупою, конче стала перекупка хоч куди. По святах після базару вона, як і другі, сідла під воротами, лузаючи насіння, балакаючи, а часом і співаючи яку-небудь “благородну” пісню: “Под вечер осени ненастной” або “Снежные, белые, пушистые...” По 17 року оддано було її до покоїв якимсь панам. Але пробула вона там недовго — вона не дуже любила поратись коло якого-небудь діла, а більш правила теревені з лакеями та хлопцями сусідньої крамниці. Вкінці всего застукано її було з паничем, котрий приїхав додому з якоїсь школи, і пані прогнала її. Вернувшись додому, вона робила то се, то те, а більш нічого — вона була таки лінива й не дуже морила себе роботою — інколи поможе матері на базарі торгувати, інколи піде куди-небудь прати або що. Кулина Наумовна лаяла її мало не кожну годину, може, й біла часом, не знаю, але Явдоха від того не стала працьовитою, й мати бажала тільки, щоб скоріш хто-небудь посватавсь, щоб спихнуть дочку. Але, на лихо, женихів добрих не траплялось — чи довідались вони про випадок з паничем, чи знали її ліноту, тільки не було путніх женихів. Посватавсь, було, ледащо, котрий ходив на “поденщину”, а більш усього любив палить цигарки і правити теревені (і таки справді до сего був великий майстер), але Кулина Наумовна дочки, конешне, за єго не оддала. Почекала ще кілька років женихів Кривулиха тай подумала, що, певне, вже місце там незадашне і переїхала у город *** чекати для доньки жениха.

Через кілька днів, се було у тиждень, Петрусь вертався додому так перед вечором. Він ішов понад річкою і тут багато гуляло міщанок і міщан, котрі лузали насіння й балакали собі любенько, сміючись так, що через улицю було чуть. Деякі, зібравшись до купи, “іграли” пісні дзвінкими нерівними голосами. Меж міщанками побачив і Явдошку, вона йшла назустріч єму, одягнена в якусь червонувату сукню і пов’язана хусточкою “по благородному”.

— Здорові були, із святою неділею. Що це ви, гуляєте? — спитала єго Явдошка.

— Ні, вертаюсь додому, а ви гуляєте? — сказав Петрусь, йдучи за нею.

— Да так, вийшла трохи провітритись.

— Єге ж, вечір гарний, так гарно гулять тепер, — сказав Петрусь. —

А що се вас у горбді не видко? — спитав він її.

— А ви дивились? — одказала вона, лукаво подивившись на єго.

— І не раз, але ні разу не бачив.

— Е, погано дивились, коли не побачили, я там щодня після обіда тиняюсь.

— Будем знать, — сказав Петрусь і засміявся. — А ви ж самі там буваєте, у городі? — несміливо спитав він.

— А що, боїтесь, щоб мати не погнала вас з паркана? То не вилазьте удруге, а то й справді погонить.

— Отто, яке їй діло, хіба не могу я на своєму паркані стоять?

— Е, так ви думаете. Та не бійтесь, нікого не буде, окрім мене, — засміялась вона.

— Так краще, — засміявся і собі Петрусь.

Так, балакаючи, підійшли вони до хати Кривулихи і Петрусь попрощавсь додому. Вертаючись, він думав про Явдошку. “Треба буде завтра після обіду подивиться на город. А добре діло йде, коли вже вона сама каже, куди прийти, то, певно, щось з сего таки буде. А шматок ласий, груди які...”

А Явдошка, передягаючись, думала: “А цей Пархіменко ще зовсім дурний. Як захочу, зараз посватається. А кажуть, що він, як скінчає школу сего року, то матиме гарне місце й чимало грошей, оттоді пануватиму”.

Голос матері розшугав її мрії:

— Явдошко, де се ти там, а йди лиш поможи огірки солити, та скоріще, от стала лінива, прости Господи.

Явдошка пішла до неї.

На другий день стала негодь, пішов дощ, самий поганий, — сіє, мочить собі помаленьку, не втихаючи тай не припускаючи, і все промочить так, як не промочить і десять ливнів. В таку пору слободка, як і інші місця, виглядає не дуже весело: сірее, похмурее небо висить над головами, усе дивиться якомсь сумно та заплакано, на вулицях тече темними вонючими струмками вода, скрізь пусто, й люде, й собаки поховались, тільки свині собі маніжаться по калюжах та полощуться качки і кричать на усю свою качачу пельку. Дощ йшов, не перестаючи, понеділок, вівторок й середу, у четвер трохи прояснилось, і вже не хто другий, як наш Петрусь дибав під Кривулишиним городом. Він не раз заглядав у город, чи не побачить Явдошки, нарешті, побачивши її, підійшов до паркана й сказав:

— А ви все робите, Явдохо Карповно?

— А, се ви, Петро Кирилович. Яке роблю, так гуляю.

— Теперечки після дощу гарно гулять. А таки й наскучив клятий дощисько, не можна було вийти, щоб вас побачить.

— Ото, злякались дощу, поганий же з вас кавалер.

— Не злякався я б дощу, якби знав, чи ви будете на городі.

— Е, справді? — засміялася Явдошка.

Петрусь уже роззявив рота, щоб заспівати пісню, котру співають хлопці дівкам з того часу, як з'явилися хлопці й дівчата, але Кулина Наумовна, котру, здається, чорт пристав[ив], щоб скрізь докучати молодятам, загукала:

— Явдошка, гов, Явдошка!

— Зараз, зараз, — закричала Явдоха.

— От і побалакать не дадуть, — сердито сказав Петрусь. — Де б нам можна було побалакать без поміхи? — спитав він, солодко поглядаючи на Явдошку.

— А хіба маєте що цікаве сказать? — спитала Явдошка, свята та божа.

— А певне, що маю, скажіть тільки, де побачити вас можу.

— Хіба так, що прийдіть завтра увечері, сьогодні не буде часу.

— Сюди прийти? — швидко спитав Петрусь, зрадівши.

— Явдошко, де се ти там пропала? — гукнула знов мати.

— Та йду ж, — обізвалась Явдоха і, поспішаючи, сказала Петрусью:

— Еге ж, сюди, у 10 часів.

Не буду вже розказувать, яка нетерпляч брала Петруся той і другий день. Він усе думав про се вечірне зобачення і так гордовито поглядав, що товариші дивувались і не знали, що це воно сталося. “Я маю коханку, й вона прийде до мене сьогодні вночі”, — от що думав Петрусь й через се й копилів губу. Начитавшись книжок, переважно романів, вже мав себе за якогось гишпанського кавалера, шкода тільки, що замість якого-небудь височезного мура тра було перелізатъ трухлий паркан, і не треба було ні драбинки з мотузків, ні інших причандалів романтичних зобаченій.

В визначений вечір мало не з 8 години Петрусь, мов півень, вже сів на паркані, чекаючи Явдоху. Сів, сів, аж обридло, коли вже вдарило на дзвіниці 10 годину. Петрусь настрополив вуха і незабаром почув, що щось зашелестіло в кущах, він пригледівсь і побачив фігуру, котра ішла до его.

— Явдохо Пилиповно, се ви? — спитав потиху Петрусь.

— Ой, як ви мене зякали, де се ви тут? — сказала вона і підійшла до паркана. Вона була одягнена по-буденному — у сарафані, без хустки на голові.

Петрусь стрибнув з паркана.

— Що се ви стрибнули? — спитала вона.

— Та на паркані якось погано седіти, так лучче, — сказав він, оглядаючись.

— А от тут, під кущем, — сказала вона.

Вони сіли під великим, розкішним кущем безу. На той час місяченько виглянув з-за хмарок і освітив своїм тихим промінням садок Кривулихи. Усі гілки, навіть усі листочки, здається, можна було перелічити, так ясувало їх бліде, наче мертве, але гарне проміння. Петрусь і Явдошка кілька хвилин седіли мовчки.

— Як гарно та тихо, — сказала Явдошка.

— Еге ж, гарно, — одказав Петрусь і з тими словами обняв її через спину. Вона пручалась і мовчала. Петрусь дихав важко і часто, у роті его

пересохло, він все ближче та ближче притуляв до себе Явдошку. Явдошка стала пручатись.

— Що се ви робите, — сказала вона тихо, — я закричу.

— Нічого, нічого, тільки я люблю тебе, — ледве промовив Петрусь і, зовсім притуливши до себе Явдошку, почав її палко цілувати...

III

Тим часом пройшов вже веселий, заквітчаний травень, прийшов гарячий липець, а з ним — “іспитанія”, екзамени і страховини, на лихо хлопцям та дівчатам міським видумані. Петрусь таки боявся остатніх своїх екзаменів, але, хвалити Бога, усе пройшло гарно і 16 липця, здавши остатній екзамен і вернувшись додому, Петрусь передягався у своєму покойчику. Кімнатка ця була невеличка, низенька. Стіни обліплені були сірениькими з голубими квітками папірцями, невеличке вікно було заставлено геранією й гвоздичками, коло вікна стояло ліжко Петруся з горкою білих з кумачевими боками подушок, на стінах висіли, окрім чималої іконки, якийсь старий куншт, кілька фотографічних полицій у темних оправах та старий дзигарок з білим блятом, розмальованим якимись незвичайними квітками і гірями, на котрих висіла чимала вага усяких залізних штук.

Петрусь сів на ліжку і стягав з себе новії чоботи. Він видавав з себе стомленого чоловіка, говорив тихим голосом і виглядав так, наче скінчав незвичайно велике діло. Проти его на дзиглику сіділа мати і з якоюсь шанобою і дивуванням розпитувала его про екзамени.

— Що ж тобі учителі сказали? — спитала вона.

— А звісно що: “Ви, — кажуть, — гарно вчилися, теперечки от і в люди вийдете”.

— А бач, в люди вийдете, так і сказали.

— А звісно що так, і по собі добру пам’ять у нас зоставляєте, — сказав син, наче знехотя, хоч сам радий був се й до вечора розказувати, і поглядів на подошву чобота.

— Що ж ти тепер робитимеш? — спитала мати, хоч знала вона усе вже давно.

— Що ж, здам екзамени на вчителя, а потім попрошу собі місця.

— А знаєш що, Петрусю, тобі гаразд було б женитися, таку б тобі дівчину висватала б. От я тут знаю, — сказала вона тихше, — одну дівчину, багатенька і з себе гарна, дочка старого Топчила, добра дівчина.

— Гарна, кажете, мамо? — спитав син, усе ж таки роздивляючись до чобота.

— Гарна, синку, але ж я забалакалась, а ти з ранку нічого не їв, тра скоріш обідати, — заметушилась вона, почувши, як дзигарок, крекчучи, риплячи й кукуючи, вибивав 4-ту годину.

Петрусь після обіда довгенько лежав на ліжку, задравши ноги догори. Дождався-таки він того, що розв'язався з школою, теперечки перед ним шляхи відкриті, була б тільки охота, — думав він, перекидаючи пантофлю з ноги на ногу і силкуючись її піймати. Він почав думати, як він буде вчителем, як гарно собі буде жити, тут зараз і про жінку думка з'явилась. Явдошка вже йому докучила — він побачив, як трохи вгамувавсь, що вона і з себе негарна, і проста зовсім. “Хіба може вона моєю жінкою бути, мені треба жінку вчену, щоб міг я з нею про що інше од щоденних потреб побалакати, щоб була собі звичайна та гречна, щоб не прийшлося соромитись її перед чужим чоловіком. А ця зовсім неучена, незручна і якась нечупарна”, — і Петрусь покрутив носом, згадавши, як смерділа потом чи чим Явдошка тої суботи. “От як наш вчитель собі засватав дівчину, от так справді варта того, щоб за неї свататись, — з себе гарна, така недіткла, делікатна, говорить так поштиво та ласкаво, і вчена — у гимназії вчилась. От таку б собі просватать”, — думав Петрусь, зітхаючи і повертаючись, щоб трохи одпочити.

Тим часом довідались про те, що Петрусь курса закінчив, усі сусіди, а між ними і Кривулиха з дочкою. Але треба перше дати вам знати, що Кривулиха вже довідалась про романтичні зобачення Петруся і Явдохи — вона помітила, що Явдоха інший раз пізно вже йде у садок таї бариться там. Помітивши, вона узялась за дочку. Явдошка усе розказала, але додала, що Петрусь — хлопець, що як вона тепер схоче, то може примусити его женитись. “Та ви й самі се здорові знаєте, — сказала вона матері. — А він матиме незабаром гарне місце, й я пануватиму”.

Хоча й Кривулиха теж думала, що Петруся можна примусити женитись на Явдошці і що дочка не зовсім з глузду збилась, але для звичайности, конешне, вилаяла Явдошку й паплюгою, й бахуркою, й иньчими “неудобо переказуемими словами”. Досталось, конешне, й Петруся, й паніматці его, — довгенько, певне, чмихали небожата.

Теперечки, почувши, що Петрусь скінчив курса, вона сказала ось яку рацію:

— Ось, чула, твій коханець, бодай ему пра[н]ці, таї старій сучці, его матері, курса скінчив, швидко вже на службу поступить. То ти дивись, щоб не кинув він тебе, бо по парканам лазити за тобою вже, певне, не схоче. Єго матінка вже, мабуть, припасла дівчину гля его, отто така гордовита мацапура, куди тобі, пани таї годі. А як кине тебе, вже вибачай, байстрият твоїх пестувати не буду.

Явдошка усі материні речі слухала багато як одним ухом, а то й зовсім не слухала, знаючи, що її ненька не може без лайки, як без страви або води. Однак вона й сама добре бачила, що Петрусь не дуже щось до її поривається, не чекає її на паркані, як перше, і через се надумала побалакати із ним гарненько у суботу (бачились вони щосуботи, а тоді

був вівторок). Але й у суботу Петрусь не прийшов — зараз на другий чи на третій день, узявши атестата, поїхав він здавати екзамени на вчителя у другий городок, де не було гімназії, а була тільки міська школа, — у гімназії екзаменуватись Петрусь боявся. Побачились вони аж у другу суботу. Вони знов сідли під кущем безу, але вже не тискали один другого, не стукотіли у їх серденьята.

— Що тебе не було у суботу?

— Та я їздив у Х.

— І нічого мені не сказав, чого ж ти туди їздив? — спитала вона, хоть знала, чого.

Він хтів збрехати, а потім згадав, що про це вже пороздзвонено, й сказав правду.

— Що, ви вже швидко учителем будете, поїдете у село і мене тут покинете?

“Он воно до чого йдеться”, — подумав Петрусь і, скривившись, жаліючи й зітхнувши, сказав:

— Еге ж, Явдоху, хоч і жалко буде, а тра мені буде тебе покинути...

— Ось який ти, обіцявся мене завше кохати, ніколи не кидати, а тепера вже хочеш покинути мене, — і Явдоху заплакала.

“Отто, пішло вже”, — подумав він й одказав: — Не плач, Явдоху, що робить, не подумали ми з тобою, як спізнавались, що то потім буде...

— Хто ж тобі забороняє — поберемось тай будем жити укупі.

Петрусь зупинився.

— Бачиш що, — почав він якось несміливо, — усе б гаразд було, а то мати щось собі у голову узяла, женить мене тут на одній дівчині.

— Та як попросить, то й згодиться.

— Ні, навряд, я вже казав її, дак вона не хоче ні за що: “Як не послухаєш мене, не буде від мене тобі благословення”. А я вже, Явдоху, як би погано мені не було, проти матері не піду.

Явдоху хлипала.

— От горенько наше, — сказав Петрусь, — яке діло трапилось, хто его знав, що воно так буде...

— Але ж ти знаєш, Петрусю, — тихо сказала вона, — я вже тягітна від тебе, чую я се, що ж робитиме бідне дитятко маленьке, як ти мене кинеш?

Ці слова наче келепом по потилиці Петруся хряснули. “От тобі на, що тут робити?” — думав він і мовчав кілька хвилин.

— Погане діло, — сказав він, — але, може, ти помилилась, тобі, може, тільки так здалось?

— Ні, вже мені серденько каже, що правда се, що не помилилась я.

— Що ж тут робить, — зажурився Петрусь. — Треба що-небудь вигадать, — каже. — Не знаю, що й робити мушу.

На сім вони й скінчали свою розмову.

На другий день, чи що, пішов Петрусь до інспектора прохати місця. Інспектор сказав, що буде ему місце десь на селі, неблизенько-таки од города. Веселий вернувся Петрусь додому, але того ж таки дня увечері побачила его через паркан Явдоха, покликкала й, плачучи, розказала, що от мати довідалась, що він хоче її кинути, лається й каже, [що] вона так сего не подарує; як не візьме Петрусь її за себе, то вона примусить его взяти, й до старшини піде, й скрізь по городу розславить. Петрусь, бідаха, не знав, що й робить, — і шкода ему було Явдохи, котра, як він думав, щиро его любить, шкода й дитинки маленької, як родиться, страшно, як справді почне Кривулиха на его скаржитись, та по усьому городу; але як він подумав і те ж, що то за життя ему буде з Явдохою, що пропадуть ні за цапову душу усі его бучні мрії... Узяти за себе яку-небудь просту міщанку, ще до того й негарну, після того, як він думав, що тепер ему рівня тільки виховані, гречні панночки, се було дуже важко. Довго метикував Петрусь, просив поради й у матері, хоч се було ему дуже тяжко. Але й мати поради ему не дала. Вона зовсім звомпила од сієї несподіваної звістки і не знала, що робити, вона тільки плакала та зітхала.

Кривулиха, почувши, що Петрусь усе тільки мнеться, на Явдошкину мову не здається, розсердилась дуже — спересердя вона добре поскубла [Явдошку], вилаяла так, як тільки вона вміла вилаять, і пішла скаржитись на Петруся. Два рази ходила — не приймав інспектор (петербурзька штука була — такий бундючний та гордовитий), насилу таки прийняли; ввійшла пані Кривулиха, убрана, як і слід убиратись, як ідеш скаржитись і просити панської милості, — у чорную сукню, у чорную хустку, й біла хустинка у руці — себто й сльози, а тут ще й нежить од плачу напав. Побачила Кривулиха самого пана — сидить на канапі й у зубах щось корпає, махнула кілька раз спиною Кривулиха, мало хусткою, разом пов'язаною, до долу не достала, приставила хусточку к правому оку й почала милости прохати, що ось вона, бідна міщанка, живе собі без чоловіка, бідує, неборака, була дочка, та така добра, працьовита й усе таке, а тут пристав до неї Пархіменко, каже — “візьму тебе за себе”, тай піддурив дівку, а тепер не хоче її взяти, що ж ми будемо робити, на шії матері хіба можна її бути, та ще й з байстряем.

Гарно розписала усе Кривулиха, слізок пустила чимало, послушав її інспектор, каже: “Кликнуть учителя Пархіменка” (а він вже учителем тоді був). Прийшов Пархіменко, ні живий, ні мертвий. Як накинетесь на его той інспектор: “Ви, — каже, — сударь, усю учебну корпорацію шельмуєте таким ділом, щоб зараз се діло злагодили, а то місця вам ніякого не буде”. Попробував Пархіменко одбрикуватись: “Я, — каже, — женитись не обіцявсь, і я, — каже, — жениться ще молодий”, — ніякого резону не бере інспектор, приказав зараз женитись, гріх покрити, а то на місце не сподіватись.

Прийшов додому Петрусь, бідолаха, ліг зараз на ліжку. Довгенько лежав собі, тільки тепера вже не ловив пантофлі, не до того було. “Що тут робить? — думалось йому. — Як не погано буде потім жити з Явдошкою, а треба свататись; перше, що жалко і її кинути, ще, може, й з дитинкою малою, друге — ось і місця не дадуть, як не посватаюсь. Треба свататись... От наварив каші, а тепер їж, хоч очі повилазять, а їж. Поки виглядав собі з-за книжок та романів, так усе здавалось легко на світі, сунувсь у воду, не спитавши броду, — от тобі й зась...” Так довго сумував Петрусь, прийшла до его мати, сіла коло его, розпиталась і заплакала, сидючи коло его¹.

IV

Жалем лиху не допоможеш, і через кілька днів після сего Пархіменчиха пішла до Кривулихи сватать дочку. Треба було усе зробити по звичаю, і Кривулиха з Пархіменчихою, седючи на дзигликах з протертим сідалом, навсправжки, хоч одвертались одна од другої дуже вже, грали усю свою кумедію. Пархіменчиха казала, що син так закохавсь, що й жити без Явдошки не може, Кривулиха казала, що вона сама нічого, бо Петрусь хлопець не гультяй і не лежень, а як дочка. Позвали дочку, вона трохи покомезилась і згодилась, і почали запивать свою кумедію кофієм, без котрого ніяке діло не обійдеться.

За дочкою давала Кривулиха 50 карбованців та дещо з убрання. Весілля умовились справити через 2 тижні. Ці два тижні Петрусь, як жених, мусів приходити до своєї молоді, хоч обом було дуже нудно на сих зобаченнях, — ніяка у їх розмова не йшла до ладу — дійшло до кінця, і вже не тра було один перед другим удавать з себе закоханих, а без сего зовсім у їх нічого не було цікавого. Прийде Петрусь, сяде в кінці стола коло вікна, заставленого геранією і гвоздиками, вийде Явдошка, сяде собі у другім кінці стола, розпитаються про здоров'я матерів, розпитаються, чи добре спали оба, розкажуть один другому, які були сни, у чортзна-який раз поміркують про те, як вони житимуть на селі, й сидять собі мовчки, силкуючись згадать що-небудь для розмови і не можуть. Прислухаються, як десь через вулицю вигукує хтось: “Вишні, черешні добрі!”, як десь реве, наче навіжене, дитя, котрому мати наклепала під сорочку за те, що закаляв штани.

— Що се дитя кричить? — питає Петрусь. — Побила мати, чи що?

— А Бог его святий знає, — одкаже Явдоха і зітхне так, що сльози стануть у очах.

— Що се мух розплодилось так? — скаже Явдошка, помовчавши довгенько.

¹ Тра привести цитату з “Іліади”: “Так предавались печали они, поки не прийшов вечір”*.

— Еге ж, страх скільки розплодилось, не знаю, що їй робить, — одкаже Петрусь і собі позіхне, аж щелепи заболять.

Так сидять собі, поки поспіє кофій, а напившись кофію, знов помовчать, поки не докучить і не розійдуться. Пробував Петрусь, як слід усякому письменному й дурному ще хлопцю, приносить Явдошці книжок, але їй ся річ, котра з'являється такою скутейною, навіть чудотворною по романах і повістях, як дійшло до діла, не зробила нічого. Явдошка слухала, слухала книжку (се був Гоголь, чи щось таке), але вона їй швидко докучила, вона почала позіхати, і Петрусь вже більш не носив книжок.

Прийшов і день весільний. Петрусь хотів справити весілля тихенько, не кличучи нікого з гостей, але Явдошка і Кривулиха не згодились — назвали чимало гостей з міщанства, дрібного купецтва, і Петрусь мусів позвать кілька своїх товаришів. “Весілля пройшло гарно, дай Бог усякому так”, — одрапортувала на другий день Кривулиха на базарі. Усе було до ладу: у церкві якийсь чудасійний хор верещав на усі заставки, аж у вухах гуло, дяк, киваючи бородою, як цап дзвоником, і гикаючи після дуже ситої страви, читав за молитвою молитву, публіка, котрої набралось мало не повна церква (у той день було свято), міркувала й пересуджувала молодого й молоду, а часом балакали і про які-небудь інші річі, паничі й писарьки придивлялись до жінок і часом змагались придавити та турбувать яку-небудь нещуплую панну або молодичку.

Після церкви пішли у будинок Пархіменчихи справляти весілля, після чого зараз почались танки, для чого й покликано було якихось чудних музиків — 2 скрипки, баса, басолоу й якогось дудника, — котрі страшенно вищали й гули, буцімто грали. Зараз зібрались усі танцюристи — було їх чимало, між міщанами ще [не] з'явив[ся] нігілістицький дух, і там танцювали, “ничтоже сумняшеся”, з превеликим смаком (бо таки багато пішло за нігілістів таких, у котрих тільки й було того нігілізму, що рук не мили, білья не переменяли да не танцювали). Тісно було, і часто танцюри штовхали один другого ліктями і наступали на сукні паннам, але було гучно і весело. А яким вихлясом ходили хлопці коло панночок, які казали компліменти, які балачки красномовні, далєбі, перед ними сховався б той унтер-офіцер, що розказував п. Тургенєву про “аромат птиць”*. Один тільки раз зупинились танцюри — попросили музиків заграти мазурку, а музики, може, од щирого частування (бо се було вже перед вечором) втяли польку. Танцюри, не чоловпавши, що воно грається, знялись з місця й тарахнули мазурки, але почувши, що воно щось не до ладу виходить, разом зупинились, стукнувши один другого носами в потилицю. Вийшов розгардіяш страшенний: тій хвоста одірвали, тому ногу так причавили, що аж на одній нозі підскочив, а деяким і носом додолу достати трапилось. Але все вгамувалось, музики заграли мазурки, і все пішло гаразд.

На вечері багато їли і пили, ще більш язиками вертіли, пили за здоров'я і тих, хто був, і тих, хто й не був, в кінці всего якийсь пан, добре попрацювавши коло пляшок, захотів сказати якусь орацію, але незабаром спотикнувся й цебнув носом у талірку, що стояла перед ним. Після вечері гості ще танцювали і розійшлися, як вже стало добре розвиднюватись.

Товариші Петруся, почувши, що він женився на Явдошці, міській міщанці, казали йому, що зробив він негарно, дорікали йому, а інші навіть глузували з его. Хоч він на се одказував, що він знав, що зробив, що Явдошка доброю жінкою йому буде, що він не проміня її на панночок, але, одбріхуючись так, щоб [не] жаліли его, сам добре знав, що правду говорять усі вони. Бачив він, що збулося усе те, чого він так боявся перед сватанням. Явдошка вже не хотіла поратись коло худоби або города. Маючи себе за пані, вона нічого не робила, ходила по своїх товаришках, а дома більш позіхала та нудилась. З Петрусем розмова якось не ішла, стара Пархіменчиха досі скоса поглядала на невістку, й усім якось було ніяково, якось не по собі, усі вони дивились друг на друга (окрім матері і сина) й думали: “Який це бісового батька син звів нас докупі і звелів жити укупі?”

А кілька Петрусевих товаришів, зібравшись укупі, міркували про Петруся:

— Ото прошпетився наш Пархіменко, — сказав рипучим басом Газдаркін, котрий, живучи на волі, скінчивши школу, щиро догоджав скляному богу й мало не кожного дня був п'яний.

— Ще б кому іншому, а то такому чистюку та мазунчику така пані дійшла, — одказував другий, скубаючи себе за губу, себто за уси (він збирався піти у військові).

— Ось Копчиков, той не прошпетиться, — сказав Газдаркін і показав на третього — маленького, русявого хлопця, чисто одягненого.

— А, конешне, ні, — одказав той рівним, тихим голосом, виразно вимовляючи не тільки що кожне слово, але, здавалось, навіть крючок або [по]перечку букви.

— Е, він якую-небудь собі панну висватає, доб'ється свого, — сказав, сміючись, той, що за губу себе сіпав.

— А знаєте, пропаде Петрусь ні за нюх табаки, я вже помічаю — він змарнів і поблід, часто волочиться сам по далеких вулицях, з сего не буде добра, — сказав четвертий, хлопець, як то кажуть, безличний.

— Е, перемелють, мука буде, ще оббудеться й зживеться, що на, ще пузо собі наживе й дітей буде пестувать коло пічки, — сказав, зареготавши, Газдаркін.

— Ну, навряд, — одказав безличний, покрутивши головою, і товариші розійшлись.

V

Як помалу не ішли години серед суму та ліноти у Пархіменків, але усе ж таки не стояли і, тюпаючи помаленьку, [настав] нарешті жовтень, і Петрусь із Явдошкою рушили із *** у село Куцорилово, куди поставлено було Петруся на учителя. Обидві матері не поїхали із нашими молодими і зоставались у ***. Хмурого і хмарного осіннього ранку пішли Кривулиха й Пархіменчиха провожать їх на вокзал. Приїхали вони туди мало не за дві години, і як не їздили вони на машині ніколи, страх як метушились. Пархіменчиха раз у раз вибігала виглядять машину, щоб не від'їхала без їх, Петруся приставила коло каси, щоб не зостатись без білета, а усі бебехи винесла над саму дорогу, щоб скоріш ускочити. Прийшов поїзд, метушились, бігали, гукали й якомсь таки уїзли у вагон, навіть усі бебехи унесли, і Петрусь, виткнувшись з вагона, розмовляв з матір'ю.

— Гляди ж, Петрусю, — казала вона, утираючи рябою хусточкою почервонілі очі, — не забувай мене, старої, пиши листи частенько, тепер тільки й утіхи мені буде — од тебе листи получать, — і мати знов почала терти хусточкою очі.

— Не плачте, мамо, — одказав Петрусь, хоч самому було гірко на серці, і сам він мало не плакав. — Конешне, буду писать до вас листи, та не журітесь, приїдемо до вас на Різдво у гості.

— Ти ж там не лінуйся, щоб на тебе старші не розгнівались, а то у тебе тепер сім'я, що будеш робить, як місце втерляєш!

— Не бійтесь, мамо, не вигонять.

— Та стережись, щоб не заслабнути, як тепер у осені ходитимеш до школи, а ти такий необачний, не стережешся.

Тут задзвонили утретє і Пархіменчиха стала цілуватись з Петрусем, обоє заплакали. Кривулиха теж з дочкою попрощались. Петрусь вийшов з вагона, став на сходцях і довго дивився назад, як бігла і махала руками мати, як її невидко стало, як сховався й вокзал і пішли проз дороги міські домики. Він дивився на гóрод, над котрим стояли темні і сумні хмари, й укривали місто вохким, холодним туманом. Він пригадував минулі годи, і вони тепер здавались єму такими усе сумними та хмарними, як це осінне небо, — усе врем'я йшло (окрім, конешне, дитячого віку) у якихось мріях, пориваннях кудись, чогось ждалось, своє здавалось поганим і докучало... Перше він дивився перед себе і звідти ч[е]кав собі одміни своєї огидлої долі, щастя і усякого добра, тепер і далина гля его була така ж темна та хмарна — він зв'язав себе нелюбою жінкою і тепер не ч[е]кав вже нічого доброго. Він сів коло ґраток на східцях і так єму стало погано — єму хтілось утікати кудись, одв'язатись од усього, начати жизнь ізнову, і не можна було. Він подивився навіть на колеса і єму подумалось, що, може, гарно було б стрибнути, але зараз жахнувся цієї думки — які він не видумував собі

смутки та жалі, усе ж таки справді йому хтілось жить, як і усякому хлопцю. Він устав і пішов у вагон.

Проїхавши кілька часів на машині, прохлюпавши потім цілий день під дощем на трясуцій брочці по поганій, розм'яклій дорозі, приїхали Пархіменки (так зватиму я тепер, бо вони тепера вже стали з “старухиноного молодця” та з “бабиної дівки” вже “гаспадами”), приїхали у село Безпешне. Село розположилось на горбочку і йшло своїми кривими вільними вулицями к поганенькій ріці, що помалу йшла од млина, перегороджена заставками, греблями. За річкою розположилось друге село Гоцаківка, трохи чепурніш од Безпешного — замість чорних сумних хат тут виглядали з-за молодих горішників біленькі хати, — у Гоцаківці жили українці, у Безпешнім — кацапи.

Школа в Безпешнім стояла в кінці села, недалеко од річки. Се була вже старая хата з почорнілим дахом, вона стояла серед великого двора, котрий так заріс бур'яном і кропивою, що трохи скидав[ся] на ті степи, де колись-то ховався з головою старий Бульба з синами*.

Учительська квартира була при самій школі — дві малесеньких кімнатки. Той учитель, що жив перед Пархіменком, був гультяй і п'яниця (за п'янство й вигнали его), й через те квартира виглядала не дуже гарно: шибки були порозбивані й заклеєні папіром або заставлені дошками, мури були закаляні й порепані, усього добра тільки й було, що рипуче ліжко, старий стіл да кілька прорваних дзигликів. Петрусь увійшов у свою оселю з сторожем — старим москалем Паньком і сумні, погані кімнати ще більш надали суму ему, він зовсім не того чекав, він думав собі жити гарненько, у чепурненькій хатинці, де-небудь над річкою, між садками, і тепер замість сего побачив обшарпані покої з маленькими віконцями, крізь остатнії шибки їх дивився хмурий дощовий вечір. Явдошка теж здивувалась — це зовсім не згоджувалось із її мріями й надіями на панство і добре життя, вона насупилась і, сидючи на вкритім порохом дзиглику, хмуро дивилась на свої мокрії бебехи, що вносили у хату візник і сторож. Вона сердилась на Петруся за те, що підвів він її — обіцяв усяке добро, а справді вийшло он що. Як пішли візник і сторож, котрий обіцявся постановити самовара, вона підійшла і стала сердито розв'язувать мішки і сакви, де накладено було їх добро, сердито мовлячи:

— От занесла мене лиха година, була б знала, то й не їхала сюди, піддурили мене, завезли чортзна-куди, тут, здається, і не живе ніхто, тут помреш з суму та нудьги.

Петрусь ходив по хаті, насупив брови. Єму й так було погано на серці, а тут жіночі жалкування ще більше его доймали. Він не втерпів і сердито сказав:

— Та не галасуй хоть ти, Явдохо, і так невесело, а ти ще тут репетуєш, тільки жалю завдаєш...

У Явдошки вже накипіло на серці і вона тільки okazji чекала, щоб усе вилити, що на серці зібралось. Вона заплакала й загаласувала:

— Ага, тепер кажеш “не репетуй”, а хто винен, хто мене піддурив, хто казав, що я тут буду жити, як пані? Був перше святий та божий, а ось тепер я побачила, який ти. Була б не послухала тебе, не виходила за тебе, жила б собі у матері.

— Ет, не знать, що верзеш, хто ще кого примусив, чи ви мене, чи я тебе, — сказав Петрусь гірко.

— Тепер ти так кажеш, а що ти казав тоді, як мене, дурну, підмовляв, обіцявсь мене завше кохати, а тепер вже й гримаєш, і дорікаєш. Чом я не послухала своєї матері, не зосталася у неї, не терпіла б я тепер лиха.

— А хоч пішли б ви з своєю матір'ю під три чорти, — сказав Петрусь спересердя і вийшов з хати, гуркнувши дверима. Од вітру, що потягнуло дверима, одна дошка на вікні упала і по хаті пішов холодний, вожкий вітер. Явдоха стала примощувать дошку. Вона вже не плакала, тільки брови нахмурила і говорила про себе: “Бач, який, вже й лає, він мене тут із світу зживе... Ні, не [на] таку потрапив, зась тобі”. Таке мовлячи, сіла вона на скрипуче ліжко, котре ходором під нею заходило, почала роздягатись і перебуватись.

Незабаром ввійшов Панько, важко переступаючи і несучи побитий, зелений самовар. Петрусь і Явдоха мовчки і не дивлячись один на другого, напились чаю й повечеряли черствими пирогами і печеною куркою, що ще з дому дала Пархіменчиха; почали готувати собі постелю, якось умостились і лягли спать, сердито озиваючись один до другого. Тільки знов од вітру впала дошка, знов заходив по хаті вітер з дощем. Петрусь насилу примостив її, лаючись і бубонячи щось до себе, і змерзши й тремтячи од осіннього повітря, ліг на ліжко й міцно заснув.

На другий день він з “візитами” ходив — був у старости, у батюшки, у попечителя-купця, приходив у правління попросить, щоб оповістили мужиків дітей до школи посилать і інше. Панько став за кухаря і наспартолив обід, хоч поганий, але поки що тра було й сим задовольниться. Почали потроху впоряджаться — надибали десь шкляра, поправили ліжко, купили ще пару дзигликів і стали трохи обживатись. Але Явдошка все нудилась і ходила смутна, небалакуча. Петрусь [був] трохи веселіш од неї — після Здвиження почали учення* і воно не давало ему сумувать, окрім того, він спізнавсь ще з Панчуком, учителем гоцаківським. Він ще був чоловік молодий, але мав вже жовтий, як то кажуть, “истертый” вид, карі очі пильно виглядали з-під русих брів, тонкі губи завше кривились не то посміхом, не то зневагою, ходячи, він горбився і усе скуб свою невеличку борідку. Родом він був з міщан, зріс між п'яницями і гультяями, довго смикавсь по школах, потім був і поштальйоном, і крамарем, і писарцем, врешті, трохи

підучивсь (кебетний хлопець був) і здав екзамени на вчителя. Оце злиденне, неспокійне життя, де тра було усе брать працею, де тра було часом терпіти й глузування, й посміх, зробило его чоловіком вразливим, обидчивим. Він якось не згоджувався з людьми і через се мусив часто блукати з місця на місце. У Гоцаківці він, скоро приїхав, підняв війну з старостою, писарем і усім сільським господарством, і не стільки з-за їх неправди, не стільки жалюючи бідних мужиків, скільки од свої незгодливої натури, скільки од прирощеної охоти до усякого протесту, до опозиції, сказав би великоруський письменець. За се сільські верховоди дуже на его зуба гострили й ч[е]кали тільки інспектора, щоб скаржитись на Панчука.

Він прийшов до Парх[іменка], скоро той приїхав, й здався ему дуже цікавим. Петрусь просив ходити і напередки, й сам ходив до его — ему сподобались его гострі, розумні речі, его глузування з сільського і іншого господарства і усяких розпорядків. Явдоха ж, як побачила, не полюбила Панчука, — вона скоса поглядала на его стареньку, нечисту одіж, звала его п'яницею (Панчук справді любив, як то кажуть, “муху задавить”), але більше усього допікав її він тим, що прекумедно сміявся з її міщанської пихи й амбіції. Панчук не дуже шанував і самого Петруся, сміявся із его частенько, але, проте, з охотою бачився із їм і розмовляв.

Другим гостем у Пархіменків був попечитель Безпешинської школи, купець 3-ї гільдії, Трохим Охримович Маторнов (себто Моторний). Він держав шинок у Безпешнім і ще у двох селах мав крамниці. Він був жонатий, мав чималого сина, але був ще чоловік міцний і дужий. Він прийшов перше у школу “подивиться, чи є там усякий порядок”, Петрусь его <по-лисовав> й запросив до себе, і “его степенство” до того був ласкавий, що прийшов через кілька днів на чай і після сего приходив не дуже рідко. Коло сего гостя вже більш Явдоха, як Петрусь, вона перед ним, як то кажуть, “на задніх ножках”. Вона добре вміла зачепить его купецьку пиху і через се мала од его чималу користь. Бувало, почне плакатись, що того нема й того нема, тут ще помаже его по шкурі салом, зачепить амбіцію его купецьку — розм'якне мій купчик, “знай наших”, мовляв, — “пришліть нам свого сторожа до крамниці, чого вам треба, се для нас нічого не варто, ми гля вас можемо усяке зробить уваженіє”. Петрусь така річ дуже не подобалась, він не раз зупиняв жінку і дорікав її, але вона кожен раз плакалась на его, що він підвів її й обдурив, а тепер хоче, щоб вона з голоду вмерла, хоче, щоб вона якою задрипанкою ходила, дак що Петрусь махне головою тай піде геть.

Бували Пархіменки ще у батюшки, хоч Явдоха й лаяла паніматку, що дуже губу дме, але з великою охотою пащекувала з нею та перебирала селян. Одначе Явдоха дуже нудилась селом, і тижня не проходило без того, щоб [не] заводили Пархіменки сварки: Явдоха плачеться й жалкує, що вийшла

за Петруся, Петрусь нагадує її, що він не хотів за її вийти, а примусили вони его, вона похваляється, що кине его й до матері поїде, Петрусь каже, що він хотів тільки, щоб вона не вернулась, і інше. Отакі сварки найчастіше бували мокрої, хмурої осені, або в метелицю та в завірюху, як мусили вони сидіти самі з собою і через те нудились та сумували.

VI

На Михайла приїхав інспектор* і почав ревізувати школи. Подивився на Петрусеву школу — йшло учення, звичайне, як перший раз, спокволю. Інспектор так і сказав, що сподівається побачити лучче на другий рік. Петрусь навіть осмілився запросити его обідати і той згодивсь. Обід пройшов нічого собі, покликали ще батюшку, Панчука, Маторнова, которий із своєї крамниці дав усякі заїдки і заливки. Его милость пан інспектор їв з великим смаком і так весело жартував, що Петрусь і “его степенство” були, як то кажуть, “на сьомому небі”. Панчуку не повезло — сільські дуки скаржились на его за в’їдливість і прихильність до чарочки, і інспектор, виваривши Панчуку воду, обіцявся перевести его у друге село, — зовсім нагнати его було шкода — гарний учитель був. На третій день інспектор поїхав, дзвонячи балабончиками та дзвінками, і життя Пархіменків, потурбоване цим випадком, знов пішло помалу серед нудьги та сварки, серед сільських побрехеньок та поговірок.

Явдошка ходила по своїх знакомках — паніматки, жінки сільського писаря або купчихи Маторнової (котра, правду сказавши, скоса поглядала на Явдоху — її дуже не до смаку була прихильність її чоловіка до Пархіменкової господині), дома вона трохи поралась коло різних господарських річей, а то дровичалась з чоловіком. Петрусь коротав часи з Панчуком та читав деякі книжки, котрі траплялись на селі. Школа йшла в его так собі, не гарно, не погано, хоч він не дуже вдався до неї. А Панчук після інспектора ще більш воював з сільськими дуками, і вони найняли навіть уже двох хлопців, щоб ті поблагословили его де-небудь у затишнім кутку кулаками й кийками.

Тим часом наближалось Різдво. Стара Пархіменчиха дуже закликала сина й невістку до себе, Кривулиха теж звала, і Петрусь налагодивсь їхати додому. Прийшла й до Панчука бомага — переведено его у село Великі Канчуки, і він теж зібрався їхати, щоб прогулять Різдво на новому місці. Петрусь щиро попрощався з їм, зичив ему щастя й долі, а Панчук на прощання сказав ему:

— Ти, брате, доглядай за своєю жінкою, щось не дурно внадився до вас пузатий чорт, а вони до баб дуже ласі, оці сивобороді пузани. Ну, а ти в журбу не вдавайся — он змарнів як, наче хуру возив, до горілочки прихились, братіку, таким бідолахам, як ми з тобою, тільки й втіхи, що чарочка, от що, братіку...

VII

Зібрались Пархіменки, рушили додому, й на третій день перед вечором, сидючи на бебехах і меж бебехами на фаєтоні, вони їхали по вулицям города ***. Петрусь, висунувши носа з хутрового коміра, весело дивився на свідомі йому хати й вулиці — ось церква, куди ходив він з матір'ю по святах, ось сад, де колись лазив він за яблуками з Грицьком Кривигубу, “ще тоді я зачепився штанцями за якусь цвяху і мало не повісивсь на паркані”, — згадує Петрусь і тихо усміхається, і якось на серці стало тепло та гарно од сих старих спогадів. Ось хата тітки Горпини, що колись купила мені золотого пірника, а ось і наша хатка вигляда, така ж, як була, не змінилась, — досі ще висить на однім цвясі номер над ворітьми, певне, ще й досі мати лагодиться прибити і ніяк не збереться. Стук, стук у хвіртку, а ба, собака озивається, се й досі Рябко хрипить як, бідолаха.

Зарипіла на старих завісах хвіртка, підтюпцем прибігла стара мати гостей зустрічати і зараз обняла свого Петрусика й заплакала од радості.

— А я духом почула, що се ви, — каже вона, втираючи сльози кінчиком хустки, котру пам'ятає Петрусь з того часу, як пам'ятати став. — Та як же ти зблід та змарнів, голубчику. — І стара мати метушилась, то кидаючись до сина, то до єго бебехів. Поздоровкалась з невісткою, попросила до хати і швидко всі вони з Кривулихою, котру покликали через паркан, сиділи коло столу, на котрому шумів і співав самовар, вилискуючись блискучим мідяним пузом і пускаючи цілі стовпи білого пару у порепану стелю. Дмучи у гарячий чай і посьорбуючи його, поважно балакала собі шановна кумпанія про дорогу, про холод, про погоду, про сільське життя, звичайне як розмовляють, — запиваючи сльозце гарячим чаєм, а іноді ковтаючи півслова, а то й ціле з пухнастою, теплою булкою.

Одпили чай, пішла додому Кривулиха, покликавши напередки дочку, пішла й Явдоха розбиратись та спати, а мати з сином zostались собі самі у кімнаті коло пекарні, де спала Пархіменчиха, і де палав у грубці веселий, ясний вогонь, коло котрого так любив колись-то Петрусь грітись, намерзнувшись на вулиці, де тільки що скінчано було гарячу потичку сніговими грудками. Сидить стара з сином перед грубкою, розпитує синка про село, про жінку, про школу, дивиться на свого синка — й радісно її, і сумно — побачила свого синка здоровим, а сум бере, як згадає про свої надії на щасливу долю, на заможність, на добру жінку, зажуриться стара, як освітить огонь худе та бліде лице Петруся, — не подібне воно на те, яке було у веселого, розбитного школяра. А Петрусю байдуже — так добре та весело стало єму тут коло теплої грубки, коло старої балакучої неньки — прислухається він до старечого, добре свідомого голоса, придивляється він до ясного, веселого огню і здаються єму такими нікчемними і нічого не вартими ті думки, що лякали єго, що труїли єму щастя, забуває він про сумні сільські

дні, забуває про свій смуток, про лайку, про урази, і гарно ему, і весело повертається він то тим, то другим боком перед теплою грубкою. Теплість пічки, рівна, тиха розмова матері зовсім приспали Петруся, і він не побачив, як і заснув. Здавалось ему, що він спить десь літом на сонці, а недалеко дзюрчить якийсь струмок. Аж от щось легенько узялось за плече его, він метнувся і прокинувся — дивиться — стоїть перед їм мати й, держучи его за плече, каже:

— А ти й задрімав, Петрусику, я дурна тут розбалакалась тай забула, що ти у дорозі притомився та спочивати хочеш.

І мати, як колись маленького, повела его до ліжка, почекала, поки він роздягся і, похрестивши его, вийшла, тихо причинивши двері.

Тихо та гарно, як і перший вечір, пройшло Петрусю усе Різдво. Два рази за усе Різдво потягла его Явдошка на якісь бенкети чи що, та ще ходив інспектора прохав, щоб перевели із Безпешного на інше місце, та інспектор сказав, що тра свого місця держаться, як є, а то й зовсім не буде (інспектор був сердитий, бо не получив хреста на груди).

Остатні дні він усе сів дома, балакаючи з матір'ю та з її приятельками, старими міщанками, котрі, побачивши его, притьмом згадували, що чи давно, мовляв, от Петрусь ваш оттакенький був (завбільшки з аршин), а тепер — і після сего приятелька зітхала і хитала головою, а друга, як траплялась при сьому, теж зітхала ще важче й одказувала:

— Та звісно, Семеновна чи Охрімовна, жисть така вже наша чоловіча...

В ті часи, як ні з ким було балакати, Петрусь снідав або позіхав, лежучи на ліжку, і так провожав свято, забувши і про свій смуток, і думки, надії та жажання колишні.

Явдоха ж була дуже рада, що вирвалася з села, й тепер наче збиралась нагуляться й напередки. Не вважаючи на те, що була вагітна, мало не щодня вона ходила по гостях, по бенкетах, або до себе наводила молодниць і дівчат. Петрусь не перебранчав її і навіть мало її бачив. Тим часом пролетів тиждень, за їм другий, а тут шасть — і багата кутя за плечима*. Тра збиратись додому. Явдосі дуже не хотілось кидати веселих знаомців та їхати у сумне далеке село. Вона довго плакалась матері на сільську самотність, нудне життя, на чоловіка і умовилась з матір'ю, щоб та попросила Петруся покинуть її у *** у матері. Кривулиха згодилась, і на другий день, випивши дві мисочки кохвію і утерши чоло червоною з перетиками хусткою, почала такую рацію:

— А прийшла до вас, Петро [Кирилович], просити.

— Що таке, [Кулино Наумовно], та чи не хочете часом ще мисочку?

— Ні, дякую. Прийшла у вас просить, щоб ви лишили мені Явдоху, щоб вона трохи ще побула у мене.

— Що ж се так, з чого се її так прихотілось? — спитав Петрусь, піднявши брови під саме волосся.

— Та знаєте, молоденька, гуляти хоче, вона ж у мене до праці не звикла, я її так, наче панночку, держала, самі знаєте.

— Конешне, се усі знають, — одказав Петрусь, думаючи тим часом: “Отто кумедія була б, якби усіх панночок так виховано було, як мою Явдошку”.

— Там так у вас у селі невесело — ні з ким побалакти, погуляти, а вона у мене така балакуча і весела, от і я колись така була, з мене теж диву дивувались.

— Невже? Чи ба, — сказав Петрусь, похитавши головою.

— Авжеж. Опять таки ж, — додала вона тихішим голосом, — вона ж тепер вагітна, незабаром, через місяць абощо, повинна родити, то тепер її і не гаразд везти, та й знаєте, де там на селі добрую бабку знайти, та й чи доглядить так хто, як рідная мати, ви повинні се знати, ви чоловік письменний.

— Конешне, ніхто. Як так, то я, коли вам завгодно, покину тут Явдоху, тільки щоб вам не заважило.

— Ні, зовсім не заважить, конешне, тра буде вам дещо грошей лишити — бабці дати та на хрестини, бо, може, без вас і охрестимо...

Петрусю не дуже страшно було без жінки самому жити на селі, і він, трохи пожалкувавши по звичаю, згодився і поїхав у село сам, покинувши жінку і кілька грошей у Кривулихи. Не хотілось йому кидати матері і міняти своє тихе життя коло грубки на сумне сільське, так нічого було робить. Покидаючи матір, просив він доглядати за жінкою, і як що — помагати та бути ласкавою до неї.

— Що скоїлось — не переміниш, — сказав він матері, зітхнувши.

Од залізної дороги до села трапилось йому їхати дуже не в добру годину — йшов сніг, та сухий, так що метелиця мало не щодня зривалась. Мусив Петрусь рятуватись на станціях та чекати погоди. Се ему страшно остогиділо, і він дуже радий був, як побачив заметені снігами хатки Безпешнинські*.

Однак не довго радів він, — приїхавши на свою квартиру, він побачив, що її не мели з того часу, як він поїхав, на стіні й на полу були патьоки — стеля протекла, мороз був такий, хоч і надворі. Метнувсь, щоб запалити грубку, — дров нема, туди-сюди до правління, щоб дали, а поки що позичив у сусіда, наспартолив Панько страви, й Петрусь трохи заспокоївсь.

З другого дня пішло знов тихо та рівно сільське буденне життя. Петрусю жилося страх як нудно тепера — перше, бувало, прийде Панчук, або до него підеш, набалакаєшся до смаку, потім з жінкою поміркуюєш або посваришся, прочитаєш кілька листочків з книжки — та вечеряти час; думав він: “Йй Богу, здається, радий би був, якби жінка вернулась та сварилась зо мною щодня, а то поколієш тут з нудьги”. Прийшов раз якось Маторнов,

поседали трохи, балакали, а більш мовчали, докучили страх як один другому і розійшлись. До других Петрусь сам не мав охоти йти.

Певне, змилювався Біг над Петрусем і послав йому оказію, котра розігнала его нудьгу. Через тиждень чи два після того, як приїхав, почув Петрусь, що у Гоцаківку замість Панчука приїхала з *** нова учителька молоденька, ще й з старою матір'ю. Довідавшись про се, зараз-таки наміривсь Петрусь познакомиться з новою учителькою. “Усе-ж таки, — думав Петрусь, — буде з ким побалакати про де що інше од сільських поговірок. А може, у її книжок дістану...” Ще, може, до сего залучились хоч за давнені, але не зовсім зниклі мрії про гарну, добру, розумну дівчину, котра б підкрепляла й помагала в напастях життя. Бог святий знає, хто може збагнути те, що діється у самих темних, затишних куточках серця, які думки там ворухатяться, лучче вже не лізти й не братись за се, що[б не] прошпетитися. Так що Петрусь став думати, як би єму познакомиться з учителькою, і вкінці все-таки видумав. Але об сім вже розкажем у новій главі.

VIII

Після морозів, снігу та метелиць настала-таки одлига — потекли скрізь патьоки, сніг таяв, од тепла пар стояв цілий день. Усі селяни, що сідли доти на печі та припічку, слухаючи, як стогне, виє вітер у комині, висипали на вулицю, скрізь пісня, галас дитячий.

У неділю, одвівши своїх школярів до церкви, Петрусь почвалав у Гоцаківську церкву; йшов він довго, — делікатно обходячи калюжі й інші незручні речі, і як прийшов він до церкви, там вже дячок тоненьким голосочком виспівував “Отче наш”. Продравшись якомсь локтями та ногами між громадою, Петрусь побачив коло кліроса школярів, а ззаду їх стояла якась панночка. “Еге, — подумав Петрусь, — се, певне, й є учителька”, — і хотів роздивитись до її, але якісь преширокії спини усе затуляли її від его, і він мусів розглядати вусаті мацапури, що стояли круг его. Хоть се були гарні українські голови, чистого типу, і українець з охотою дивився б на їх, гля Петруся сі мацапури не дуже були цікаві, і він був дуже радий, як закінчилась служба й народ пішов з церкви. Петрусь вийшов на вулицю і там чекав, поки вийде учителька. Ось гурбою пройшли школярі, штовхаючи один другого, перемовляючись і за кожним словом оглядаючись на учительку, чи не свариться вона, позаду школярів йшла учителька — невисока, молоденька, тоненька панночка, вона була одягнена у чорную свиточку, на голові була хутрова шапочка, звідки вибивалось густе русе волосся, трохи затуляючи її біленьке чисте личко.

Він підійшов і, догнавши за цвинтарем, зупинивсь і, знявши шапку, сказав:

— Рекомендуюсь, безпешненський учитель Петро Пархіменко.

Вона підняла очі, почувши його голос, і якимось по-дитячому ласкаво й цікаво погледіла на його ясними карими очима. “Та вона ще зовсім дитина”, — подумав він, подивившись на її біле, свіже личко, на добрії, ласкаві очі.

— А я Маруся Качурова. Безпешне, се за річкою? — спитала вона дзвінким голосом.

— Еге ж, за річкою. Так я от тепер почув, що ви приїхали, яко сусіда і současник вашій захотів із вами познакомитись.

— Дуже рада, — сказала вона, оглядаючись на його. — Ви ж тут давно вже учителюєте?

— Е ні, я недавно, з осени, мені тепер в перший раз трапилось бути вчителем, і спершу було таки незручно й погано, але тепер я трохи оббувся.

— Я теж на селі вперше, — сказала вона. — Я так боялась їхати сюди з мамою — така далина, та ще зимою; я чула, що мужики такі недобрії, сердитії, що вони не слухаються, як що просиш.

— Трохи є, поки роздивляться, що за чоловік, а потім ще нічого. Звісно, вам трудно-таки, яко панночці, але як вам що трапиться, то ви за мною пошліть, я вам поможу, мені тут усі свідомі, — сказав Петрусь і збрехав — окрім соцького, котрий якимсь оборонив його од собак, він нікого не знав у Гоцаківці.

— Спасибі за ласку вашу, — сказала вона. — Я з мамою тут нікого не знаю і так іноді бува сумно та страшно самим.

— Ви тут з матір'ю живете? — спитав Петрусь.

— Еге ж, тільки вона усе слаба, старенька вже, — сказала Маруся сумно. — З того часу, як вмер покійничок батько, вона все сумує та хиріє.

Так балакаючи, дійшли вони до шкільного двору, де стирчала пів-стала снігова баба з кошиком на голові і кийком — праця кебетних скульпторів Гоцаківської школи. Петрусь почав прощатись.

— Ні, нащо ж, ви зайдіть у нашу хату, мама буде рада вас побачити. Вам же нікуди не треба поспішати?

— Та ні, — сказав Петрусь.

— Ну, то й ходімо.

Вони увійшли у сінечки, роздяглись, і Петрусь пройшов у маленьку кімнатку з одним віконцем, що йшла за залку. Петрусь не пізнав її — за Панчука тут завше був розгардіяш, порох, грязюка, усе поперекидано, на столі попіл, книжки, шкуринки, а часом і штани на дивування чесній громаді красувались. Тепер усе причепурилось та прибралось, на вікнах висіли біленькі фіранки, долі лежав маленький килим, стіл був застелений гарною серветкою. Тим часом одчинились двері і ввійшла Маруся з своєю матір'ю — щуплою, маленькою старушкою, закутаною у хусточку. Петрусь порекомендувавсь, привітались і почали балакати.

Спитала его стара, чи давно він учителює, звідки він, як живеться ему у Безпешнім. Розпитав Петрусь її і довідався, що вони жили перше у Саратові, де покійник муж її була немаленька шпиця, а як вмер він, переїхали у ***, бо тут була якась рідня, а тепер їм місце трапилось, і ось вони й приїхали у Гоцаківку.

— Ось я тут подивився на кімнату тай подумав, що то за різна річ, як господарює хлопець і як дівчина. Тут жив перед вами мій приятель Панчук, — бувало, зайдеш до его — такий розгардіяш, усе розкидано, порох, нечисть, а сьогодні прийшов, навіть кімнати не пізнав — так гарно, чепурно, якось навіть затишно і покійно, зараз видно руку жіночу.

— Та потроху порядкуємо, тепер ще не зовсім скінчили, — сказала вона Петрусю, видко було, що її сподобалась Петрусєва річ — ми, мовляв, не аби-які, живемо не абиак.

— А ти б, Марусю, подивилася до кофію, певне, вже готовий, по-частувала гостя.

Маруся вийшла, наче козочка стрибнула, сказав би який красномовний пііта, а стара нагнулась і почала говорити трохи тихіше, похитуючи головою:

— Знаєте, так сутужно було нам поратись. Найбільше Марусеньки шкода — як подивлюсь іноді на її, так сумно мені стане, — самі подумайте — хіба звикли ми до такої обставини? Мій чоловік не абихто, полковник військовий був, жили ми гучно та пишно, а тут прийшлося у такій халупі на селі примощуватись, — і мовлячи се, втерла стара сльозки.

— Як же так трапилось? — спитав Петрусь, жалісно скрививши пику.

— Та мій чоловік, земля ему пером, добрий був чоловік, але не слухав мене, скільки, бувало, прошу его, щоб він не сипав грішми, а він не слухає, покійничок, звісно, любив жити пишно, і ми собі дуже гарно жили, поки він живий був, гля Марусеньки мали <нерозб.> гля науки, й учителі ходили до неї. А тут покійничок вмер, тут зараз віризори понабігали — звісно, я нічого там не тямилася — усе забрали, й дом продали, зовсім без нічого осталися, поїхали у *** до сестри, а тут і сестра бідкається з слабим чоловіком, що тут робить? Аж тут хтось намовив мою Марусю в учительки, і вже скільки я її не одмовляла, що її не казала, — звісно, вона до сего не звикла, жила усе у пестошах, в усякому достатку, а то траїхать меж мужики, у село, опять же, кажу, й непригоже урожоній шляхтянці йти в учительки — ні, не послухала. Дістала звідкись програму і почала вчитись, — звісно, її до сего не учено, — іноді до пізньої ночі сіділа, було аж плаче іноді над книжкою, не зрозуміє, а все хорониться од нас, щоб не бачили ми, що вона сумує. Якось побачила тай кажу їй, — почала стара ще тихіше, але тут рипнули двері, і з двері вистромився кохвейник з чашками на залізному подносі.

— А ось кохвій, — сказала стара. — Прошу вас, Петро [Кирилович], ви, певне, виголодалися за службу.

Тут пішли вже кохвійні розмови — про мороз, про дорогу од *** до Гоцаківки, про *** і иньче — усе речі, нікому не цікаві, котрі перебирають гля того, щоб язик [не] попсовавсь без роботи.

Петрусь став прощатись.

— Заходьте до нас, не забувайте, увечері коли-небудь — не так буде сумно, а то нудиться, бідна, тут зо мною, старою та слабою.

— Ет, що ви, мамо, кажете, вони подумують, що й справді.

— Не бійтесь, Маріє ...*, не подумаю, зоставайтесь здорові, — сказав Петрусь, вибрикуючи ногами, як завзятийший джигун.

Вертаючись, Петрусь думав про своїх знайомців нових, конешне, більше про молоду, аніж про стару. Маруся наче стояла перед їм з своїм ясним, дитячим поглядом, з своїм чистим, гарним личком, з гнучим, тонким станом, він наче чув її дзвінкий, молодий голос в вухах. “Яка вона гарна, а чиста, наче квітка, наче янгол який, а не дівчина”, — думав він і, втупивши очі Бог зна куди, чогось радісно і тихо усміхався, ніяка темна думка не лізла єму в голову. Він занісся думкою кудись вище хмар і не диво, що не побачив звідти, як соцький Панас Тягнидушу, що понуро йшов єму назустріч, зустрівшись, привітав его, підвівши і знов спустивши шапку на голову. Побачивши, що Петрусь не вважає на его вітання, він, дивуючись, оглянувся на Петруся і промовив крізь зуби:

— Бач, і не подививсь, наче не єму, ач, як вищиря зуби, сміється чомусь... І носа задрав, ось і спіткнувся. Ех, да ти, братіку, вже розмовляв з пляшкою гля неділі. Ач, як налігався, їм є з чого, оцим щибатням, великі гроші беруть, а тут у кешені хоч би шаг, — міркував він. — Хоч би побились тут де-небудь, усе б на випивку злупив з їх, а то скрізь тихо, скурві сини ніколи не знають часу, коли треба биться.

І пан соцький навіть плюнув спересердя.

На сей раз Петрусь був не дуже проханим хлопцем — на тім же-таки тижні знов пішов у Гоцаківку до Качурових... Знов посідали, побалакали, напились чаю, Качурова усе жалкувалась, що зуби болять, і після чаю пішла до себе. Петрусь і Маруся посідали години дві самі. Маруся узяла якусь панчошу чи що і, раз по раз підіймаючи голову, розмовляла з Петрусем. Петрусь, спершись на стіл, дивився на Марусине личко — як по єму миготіли тіні од шпичок і панчішки, і як бігли вони по личку, коли вона его підіймала: збіжить тінь з білого чистого лоба, зупиниться на кінчику носа, і раптом перескочить звідти на маленькі, червоненькі губки, Петрусь тільки дивився на ці непосидячі тіні, на маленькі, гарні ручки, що так швидко вертіли шпичками, і єму було так гарно і тихо, наче перед материною грубкою. Балакали мало, більше мовчали, обоїм якось не хтілось розмовлять.

— Петро [Кирилович], — спросила раптом і якось несміливо Маруся, — справді, що ви з жінкою не живете? — і, сказавши, зупинилась і подивилась з-під довгих вій, чи не розсердився Петрусь.

Петрусь скрививсь і понурились.

— Хто се вам сказав, Марія ... , — брехня, вона зосталась у матери, бо тут нема доброї бабки, більш нічого...

— А, вибачайте, — сказала вона, побачивши, що се питання дуже ему не сподобалось. — Вибачайте, я десь чула та ото з дуру й лягнула. А ви давно вже побрались?

— Ще і року нема, сего літа.

— Певне, скучаєте тут без неї, часто, мабуть, пишете?

Петрусь насупивсь і, помовчавши і зітхнувши, сказав:

— Я ще нікому сего не казав і, може, не скажу, але вам я можу сказати — я не скучаю за жінкою, й вона за мною не скучає, ми один другому не пара...

— Певне, ви не своєю волею побрались, а примусили вас батько-матер, — спитала вона, згадавши, як по романах та драмах се часто трапляється.

— Ні, Марья ... , ніхто тут не винен, окрім нас, або, вірніше, окрім мене.

Він розказав усю історію. Хтів додати, що тепер ему здається, наче Явдоха з матір'ю спервоначала, скоро він з нею спізнався, задумали скрутити его, але не сказав сего, щось его зупинило.

— І конешне, — так скінчав він своє оповідання, — ми докучаємо один другому, я нуджуся дома, що мені ні об чім, окрім господарської потреби, не можна з нею заговорити, вона теж нудиться, що нема із ким побалакати об річах цікавих для неї, от і лаємось, і сваримось. Так-то, Марія ... . Доброї вам ночі, а то докучу й вам, — сказав він, зітхнувши й узявши шапку.

— Що ви, зовсім не докучили, й напередки не забувайте, приходьте.

— Прощайте, — сказав Петрусь, потихеньку переступаючи на східцях, щоб не виломати ногу, — були самі дюрки. Він зліз благополучно, спіткнувсь разів з п'ять і зник у темряві.

Випровадивши Петра і лягаючи спати, Маруся довго думала про Петрове оповідання. Її було жалко Петруся, і вона думала, що, певне, жінка его недобра якась, певне, его уражає, а то нащо б їм тепер дрочитись, сваркою не поможеш. Потім стала вона думати, як би допомогти сему ділу, як би помирить Петруся з жінкою, щоб вони жили добре й щасливо, і, думаючи се, чогось раптом заплакала (правда, що плакала вона частенько, іноді з-за витребеньок).

На другий день мати спитала, про що вони балакали з Петрусем, Маруся, котра без матері нічого не робила і нічого од неї не таїла, розказала усе. Послухавши, мати сказала, що Петрусь, певне, недобрий чоловік, і що з їм негаразд дуже дружитись.

— Чом же не гаразд? — спитала Маруся. — Єго жаліти треба, а не то що одцуратись од его, певне, его жінка винна, а він зовсім ні...

— Е, ти ще сего не знаєш, але коли вже чоловік з жінкою сваряться, то вже не без вини й чоловік, так і знай, — одказала мати і, зітхнувши, почала латати п'ятку панчохи, підсунувши під неї ложку.

ІХ

Погода була тепла усе це врем'я, і Петро з Марусею після сеї розмови бачились мало не щодня: то сидять дома з матір'ю, то вийдуть погулять по бережку, де вже сніг розтопився і проглянула вохка, пахуча чорна земля. Чого тільки вони тут не переказали, переступаючи між калюжами й глибоко дихаючи міцним, вохким весеннім повітрям. Але про жінку Петрусеву і про его залищання Маруся ніколи вже не питала, а Петрусь сам не починав розмови. Він навіть нічого не сказав, як прийшов до его лист од матері, у котрому писано було, що родився у Явдохи син і що назвали его, як і він хтів, Степаном. Петрусь послав матері кілька грошей, як, може, треба буде, але жінку їхати до себе не кликав, він навіть боявся, щоб вона не приїхала і потурбувала те тихе, щасливе життя, що жив він тепера.

Якось, ходячи по берегу, почали вони жалітись одно другому, що часом сумно бува, особливо у негідь, — почитав [би] що-небудь, та книжок нема.

— А знаєте, що я надумав, — сказав Петрусь, — давайте будемо спілкою виписувать яку-небудь часопись: ви дасте 8 карбованців та я 8, от і випишем.

— О, се було б дуже гарно, — сказала радісно Маруся, — як се ви добре придумали. Тільки от що, — додала вона, помовчав[ши] і невесело. — Не знаю, чи згодиться мама, мої гроші у неї.

— Та ви попросіть, вона ж вас так любить.

Маруся того ж таки вечора стала просить свою мати. Стара, хоч трохи побурчала, що усі такі витребеньки грошей не варт, що Петрусь її недоброму навчає, але вкінці згодилась, вона щиро любила свою Марусеньку. Хоч іноді могла і нагніватись, і гримати, Маруся на се не вважала і годила їй усяково.

Господи милій, скільки потім балакань було, яку часопись виписать. Петрусь говорив — “Отечественные записки”*, бо він чув, як колись учитель его хвалив оцю часопись і говорив, що вона — найкраща; Маруся казала, що “Русский вестник”*, бо вона пам'ятає, що як вона була мала ще, то батько оцю часопись завше читав і казав, що там друкуються всі найкращі твори.

— Ні, — одказував Петрусь, я чув, як лаяли “Русский вестник”, і учителі наші зовсім его не читали.

Нарешті здалась Маруся на Петрову мову — виписать “Отечественные записки”. Послали гроші, стали чекать. Довго не приходила часопись, довго дивувались проміж себе Петрусь і Маруся, нарешті прийшла-таки вона — се було перед Масницею*. Вони почали читать укупі — читали помалу, а

після кожної повісті, після кожної глави довго міркували і балакали про те, що прочитали. Усю Масницю був мороз і холод, гуляти було неможливо, Петрусь і Маруся мусили сидіти у хаті. Іноді їй стара сідала слухать, але не довго, її скоро докучало, вона або починала яке-небудь оповідання з свого минулого життя, або йшла собі за чимсь.

Проїшла Масниця, пройшло Пущення, прийшов і піст Великий — побиті пики хлопців, що так вищиряли зуби і усміхалися на увесь рот на Масниці, тепер похмурились, брови насупились, а самі хазяїва сих пик невгавно ікали, наївшись квашеної капусти і редьки.

Гля Марусі й Петруся великої одміни піст не зробив — вони, як перше, щодня читали, міркували, жартували, балакали, дні швидко минали за днями, і обоє жаліли тільки, що незабаром скінчають вони книжку.

В кінці першого тижня [посту] почув Петрусь лист од матері, котрий потурбував его щасливе життя. Поздравивши сина з постом, розказавши усі новини міські дрібні, списавши усе, що умів вже робить маленький Стецько, — усміхатись, ссати кулачок, впізнає мати й бабку, мати скаржилась на свою невістку — що тільки трохи одужала, почала волочитись зараз по своїх знайомих і до себе (вона жила у Кривулихи) закликала, особливо на Масниці — приходили мало не щодня якісь крамарці та писарці, сиділи у неї до пізньої ночі, гуляли і співали, що про неї пішла скрізь погана помовка, на улиці мало пальцем на неї не показують. А як вона, себто стара Пархіменчиха, почала її дорікати за се, Явдоха розсердилась, почала плакатись на Петруся і на Пархіменчиху, що вони [її] у домовину хотять скоріш запровадити, із світу зігнати, що вони її безперестану мордують, а Кривулиха вилаяла найпоганішими словами і Петруся, і його мати, і сказала, що буде скаржитись на его інспектору, що вона, знов-таки стара Пархіменчиха, більш до їх не ходить, і що вона просить сина узяти жінку до себе, щоб не класти сорому на свою і на материну голову. Те, що писала стара, було правда, хоч, по правді сказавши, з досади вона передала каші меду. Явдоха після сільського суму, після лайки та сварки, після родин справді захотіла погулять, завела дружбу з писарцями, крамарцями, гуляла з ними, одначе, помовки про неї ніякої не було, і пальцями на її на вулиці не тикали.

Сей лист нагнав немало думок на Петрусеву голову. Він дуже розсердився на свою жінку, вилаяв її і хльоркою, і паплюгою, іншими лайками і наміривсь прочитати її осібногo отченаша, потім він став думати, що тепер робити єму. Жінки він не любив, і якби що з нею трапилось, було єму байдуже, але тут зачіпалась честь его, думав він, тепер і на его пальцями показуватимуть. “Ні, сего не позволю, — подумав він, — тра її сюди приволочить”, — і він зараз написав до неї лист, де прописано було, що він почув, як вона себе безсоромно мала, закаляла своє добре ім'я, і що він її наказує мерщій їхати у Безпешне.

Через кілька днів прийшов одвіт од Явдохи, писаний одним з її приятелів писарей (ні Кривулиха, ні Явдоха писати не вміли). А у тому листі красномовно, з усіма писарськими викрутасами, прописано було, що вона, себто Явдоха, їхати не може, бо щось нездужає, та [ї] дитятко ще мале, треба почекати хоч поки вона трохи подужає, ще й до того і грошей нема на дорогу. А що написали, що вона гуляє та бахурує, то усе брехня, й хай Петрусь ему не йме віри, бо се вороги її видумують, а як вона бреше, то хай на її грім превеликий ударить, ноги поодсихають і иньче на той-таки кшталт. Петрусь, перечитавши сей лист, похмуривсь, подрав его на шматки і, кинувши его у куток, став ходити по кімнаті.

Незабаром Петрусь послав лист до матері, просив позичити Явдошці грошей на дорогу, бо в его самого гуло в кешені, і на цей лист получив одповідь од матері дуже плаксиву — мати писала, що невістка і поста святого не соромиться, бахурує і її не поважає, а їхати не хоче, каже, буцім слаба, а навсправжки здорова, як корова...

Ці листи дуже потривожили Петруся. Він змарнів, похмуривсь, навіть Маруся помітила се. Уся оця звадина дуже ясно нагадала ему, що він вже не вольний птах, що він зв'язав себе з в'їдливою бахуркою, і що вона, наче тіль за чоловіком, буде ходити скрізь за ним і травити кожную годину. А він [почував] тим часом, що він любить Марусю — не пройшли ему даром часи, що сів к глі її, любуючись на її тихую вроду, не пройшли даром ему тихі, щирі розмови — де б не був він, думки его завше були коло Марусі; лягаючи, він згадував тільки ті часи, що пробув з Марусею, і встаючи, ч[е] кав їх одних. Усею душею оддався він кохання, забув про все, а тут, як грім на голову, впала ему оця суперечка з жінкою і наче вихопила его з тихого раю і викинула [на] вонючу, погану багнину.

Він починав розмову з Марусею про своє горе, вона ласкаво слухала его, втішала, але те слово, котрого чекав, бажав почути Петрусь, слово кохання не сходило з її язика, і Петрусь кожний раз ішов од неї додому усе смутніш та сумніш, він часом довго сів мовчазливо і думав свої невеселії думи, не раз він дивився на пляшку з водкою і згадував слова Панчука: "Гля нашого брата тільки й втіхи, що горілочка". Однак [пляшка] стояла нерушана — ще надії не зовсім покинули Петруся, ще міг він бояться, чекать, сподіваться...

Х

А Явдоха усе не їхала, і Пархіменчиха у кожному листі скаржилась на її синові. Петрусь, що робити, якось спромігшись, мусів на Паску їхати додому. Він навіть не радів, що побачить мати, — уся оця суперечка, випадок з жінкою, найголовніша частина котрого була ще спереді, труїла ему думи. Мати, скоро він приїхав, почала без краю оповідати про усі урази та виступки

ї ще більше нагнала нудьги на Петруся. Усі свята ходив він хмурий, наче у Великий піст. Він усе збиравсь об усім гарненько поговорить з Явдохою, однак і мати, ї вона усяким робом не давали йому зробити сего, — переведуть розмову на що інше, як-небудь одчепляться од Петруся. Се дуже докучило йому і він почав діло одразу. Він пішов до Кривулихи (Явдоха усе жила у своєї матері) і, побачивши, що Явдоха сидить сама у кімнаті, почав:

— Я хочу з тобою побалакати, Явдохо, тобі, здається, тепер нема діла... Як я тобі писав, що довідався про твою гульню та сварку з моєю матір'ю, то одписала, що се усе набрехали.

— Конешне, брехня, — гримнула Явдошка, навіть з місця схопившись, — тобі набрехали, а ти...

— Та почкай, не сікайсь, — одказав Петрусь спокійно, — дай доказати. Дак ти тоді казала, що це усе брехня, аж тепер я бачу, що не брехня.

Явдоха роззявила рота, щоб знов сперечатись, але Петрусь не дав їй нічого сказати.

— Які се писарі та джигуни завше коло тебе теліпаються, гостюють у тебе, думаєш, я не бачу, та хіба ж пригоже се жінці? А з матір'ю моєю як ти живеш — прийдеш, навіть не дивишся на її, хіба ж се по-людську... Я сего тобі вже не позволю, що у [нас] на серці, то будьмо знати самі, а вже на люди своєї сварки не можна. От ти б лучче для Степана теплої одежини наготовила, бо незабаром їхати треба — я за сим і приїхав, щоб забрати вас.

Явдоха, котра кілька раз вже збиралась собі заговорити, та не давав її Петрусь, тепер разом заокотіла так, що Петрусь тільки [очима] лупав.

— Які такі писаря, — кричала Явдоха, уставши ї наступаючи на Петруся, — хто бачив, докажи. Хіба ніхто не може до моєї матери ходити, поки я в неї, чи що? Там набреше тобі твоя мати, а ти ї віриш, начхать мені на її; коли так, ще скаржиться, що я з нею не панькаюсь, та я на неї дивитися не хочу, да коли вона...

— Мовчи, Явдохо, — сказав Петрусь, і собі підвівшись. — Матері моєї не чіпай, а то лихо буде.

— Чого мовчати, злякав дуже, цілуйся ти з нею, коли вона тобі мила, а я не хочу, ї у село з тобою не поїду, чого я там не бачила, з світу ти там мене зженеш.

— А ти б ще чого захотіла, — крикнув Петрусь, — як я кажу, то повинна їхати.

Тут на підмогу дочці прилетіла сама Кривулиха і задріботіла своїм голосочком, котрий на базарі так і прозвали чортовим голосом: “От вже за[ло]потів чортів голосок”, — бувало, каже яка-небудь хмура перекупка, почувши, що Кривулиха вже завела бучу за вонючу рибу або гнилі яблука.

— Ого, як я кажу, — задріботіла вона, — хіба на вас і управи нема, ви будете мордувати жінку, а вона буде вас слухати!

— Хто мордує жінку? — гримнув Петрусь.

— Думаєте, що не знаю, не бійтесь, знаю, що ви з нею на селі виробляли, й тепер знов хочете до себе її узяти, не пущу я її.

Тут піднявся такий гармидер, що й чорт нічого не розібрав би — Явдоха й Кривулиха кричали разом і на кожне Петрусеве слово сипали десять.

— Не пущу дочки, не поїду, — закричали нарешті вони.

— Ну що ж мені, через поліцію її витребувать, чи що, щоб вона тут не бахуровала? — крикнув Петрусь.

— Йди к чортам з своєю поліцією, — крикнула несамовито Кривулиха. — Начхать мені на тебе й на твою поліцію, плюю на вас, тьху! — і Кривулиха справді плюнула.

Петрусь уклонився од її харкотні, вилаявся й пішов. Після сего до кінця свята не бачивсь з Явдохою і Кривулихою. Аж як він збиравсь у дорогу, прийшла і Явдоха з своїми бебехами і Степанком і хмуро, не дивлячись навіть на чоловіка, сказала, що їде з їм: Петрусєва похвалка — допоминати жінку поліцією — [допомогла], Петрусь узяв верх над Кривулихою, хоч се, конешне, не дуже було єму смашно, — тепер перед собою бачив він тільки сварки та лайки, а може, й шкандали од сердитої жінки. Він радий був би втікти од жінки на край світа, — а тепер привелось мало не силоміць волокти її за собою, наче свято яке, — от покєпкувала щєрбата єго доля.

Як приїхали Пархіменки у Безпешне, зажили, як жили до Різдва, тільки ще більше цурались вони одне другого, ще частіш траплялись меж їми гарячі потички та звади. Маторнов, у котрого постом вмерла жінка, знов стирчав у Пархіменків і балакав з Явдошкою. Петрусь іноді покидав їх, а сам простував у Гоцаківку, до Марусі. Він, як і до Паски, мало не щодня бував у їх, і тут трохи забував про свої домашні суперечки і трохи оддыхав. Він балакав з старою про сільські новини, читав з Марусєю часопись і розмовляв про різні речі, жалувась на своє домашнє життя. Маруся теж звикла до єго і нудилась, як він не приходив. Вона розказувала єму свої потаємні думки й бажання, і Петрусь іноді сподівавсь, що, може, ще й не оддураєтьсє вона од єго кохання.

Одначє Петрусь помічав, що Маторнов щось учащає до єго господи. Слова Панчука “доглядай жінку, не дурно до вас щось цей пузатий ходить” частєнько єму спадали на думку. Він став більш прислухуватись до їх розмови, а якось, попрощавшись з їми і сказавши, що їде трохи провітритись, через кілька хвилин вернувся, прийшов під двері і от що побачив: коло столу стоять Явдоха й Маторнов. Маторнов держить однією рукою її за руки, другою узяв за спину, пика почєрвоніла, а [очі] шулятьсє, начє у ката перед сметаною.

— Дак як же, Явдохо [Пилиповно], прийдете до мене? Не відмагайтєсь, погодіть старому, — і він чогось погано захихикав.

— Та не пустуйте, [Трохиме Охрїмовичу], — одказувала Явдоха, ніби пручаючись, ще, може, мій чоловік загляне.

— Ет, що нам до чоловіка, він нам не поміха, він, певне, у своєї голубки воркоче, — засміявсь Маторнов.

— От сучий син, — прошепотїв Петрусь, зціпивши зуби.

— З якою коханкою? — сказала Явдоха, настороживши вуха.

— Буцїм не знаєте, та з гоцаківською учителькою, та про це усім звісно. Так як же, прийдете, Явдохо [Пилиповно]? — сказав він, пильно зазираючи її в вічі. — А вже б я вам серезжки які наготовив, не усяка й генеральша такі має, — заспївав він.

— Ах, та які бо ви, [Трохиме Охрїмовичу], хїба ж легко менї з дому одвихнутись...

— Ну, та невже ж чоловік так вами верховодить, невже брешуть про жіноцькі хитрощі?

— Та добре, прийду вже завтра або післязавтра перед вечером, мій усе у Гоцаківку у ту пору бігає, але цитьте, щось рипнуло, чи не йде щось.

Петрусь справді рипнув дверима, одмахнувсь і пішов геть. Він довго ходив по вулиці, метикуючи сам із собою. Що робить — підстерегти їх, поскаржитись, просить розводу, се б було дуже гарно. Воля, се слово так солодко гуло в вухах Петрусевих, він вже бачив перед себе щасливу долю, але чи вигорить его діло, для сего грошей треба силу, та де він і свідків тих знайде, а шкандал... ні, не можна... Як ні, то тра у руки узяти сю бахурку, не дати її на глузування чоловіка вивести. “Я її дам, тут собі коханців заводити в мене під носом”, — і кулаки сами сціплялись у Петруся. Почкавши, поки пішов Маторнов, він прийшов до жінки. Він зблід, очі дивились хижо.

— Що се ти тут задумала? — сказав він, приступаючи до неї. — Коханця, старого бахура собі тут залучила, проклята парада?

Явдоха злякалась, вона одступила у куток од Петруся.

— Я тобі не дам глузувати з мене, я тобі покажу бахурувати, — говорив Петрусь, усе приступаючи.

— Калавур, допоможть! — несамовито ревнула Явдоха. Дитя прокинулось і заплакало.

— Мовчи, бісова віро, — гарчав Петрусь.

— Калавур, калавур, — кричала Явдоха.

На східцях хтось тюпав. “Певне, [Панько], — подумав Петрусь, — от буде шкандалу”. Він одразу стих і, хижо подивившись на Явдошку, вийшов з покоя.

Прибіг у хату [Панько], Явдоха сказала, що Петрусь хтів її бити, певне, впився, [Панько] пішов до пекарні, а Явдоха почала розбиратись. “От налякав, — думала вона, — ще й справді поб’є, що з їм зробиш. Та я ж тобі, голубчику, сего не подарую... Коханку собі завів... А товстопузого

таки кидати не треба, він в пригоді буде, у его, сучого сина, скриньки, певне, повненькі”, — і з цими любими думками Явдоха лягла спати.

ХІ

Маруся іноді приходила до Петруся — книжку занести або взяти, чи об чім спитати. Тижня, може, через три після Паски вона понесла до его нову книжку часописи. Петрусь пішов до старости просити грошей, дома була сама Явдоха. У неї ще не пройшло серце після више[о]писаної потички, і вона дуже рада була побачити Марусю. “Постій, голубочко”, — подумала вона, побачивши її через вікно, спустила засукані рукава — вона крохмалила комірчики.

Маруся, нічого не чекаючи, ввійшла в хату.

— Здрастуйте, — сказала вона Явдошці, — дома Петро [Кирилович]?

— Нема, а нащо він вам здався? — спитала та.

— Та от принесла книжку, тай спитати дещо у его хотіла, а ви як поживаєте, чи здорова дитинка ваша?

— Дитинка моя здоровенька, — сказала Явдоха, — а я от спитала б вас, панночко, що вам за охота з моїм чоловіком спекатись?

— Як то, чом не можна? — спитала Маруся, піднявши догори брови.

— А конешне, він чоловік вже жонатий, і жінка в его є, а ви дівчина, й для вас не гаразд, як поголоска про вас скрізь піде...

— Яка поголоска, що ви бозна-що вигадуете, — сказала Маруся і заплакала. — Яке ви маєте право так говорити, мене вражати, — казала вона, хлипаючи.

— Яке право, — гримнула [Явдоха], змінивши улесливий голосок на крикливу лайку, — ви тут кумпанію завели з моїм чоловіком, з пуття его збили, до себе принадили, мене тоді дома не було, а то б я показала й вам, і своєму дурню.

Маруся усе хлипала.

— Знаєте, — почала Явдоха таким голосом, як говорять крамарі по лавках, — вірте Богу, собі шкоди 10 ша[г]ів <нерозб.> приймаю. Знаєте, — говорила вона, — я се ж гля вас пеклююсь, мій вже чоловік запекле ледащо, з его проку не буде, він і мене, і мати мою не жалує, радий би у ложці води втопити, пучкою зарізати, — і Явдоха утерла очко кінчиком хвартуха, — мені вас жалко, — торочила, — ви така гарна та добра панночка, мусите бідувати із-за мого ледаща... Прощайте, панночко, — сказала вона хутко, почувши, що Петрусь тюпає по других східцях. — Дитина кричить, треба йти. Не забудьте, що я вам порадила, — і пішла в хату.

Петрусь брав шапку і свою керейку.

— Куди ти? — спитала вона его.

— Піду походжу трохи, — з нехиттю одказав він.

— Еге, — промовила вона, і очі її разом блиснули, як у кішки, що мишу побачила, а пику скривив недобрій усміх. — Йди, йди, голубчику, — промовила вона стиха за їм. — Там тебе дуже щиро привітають... Ат, капосна дитина, — крикнула вона на сина, що кричав на усю хату тим часом, і похапцем узявши, почала годувати.

Петрусь забаривсь на дорозі — ему зустрівсь соцький Тягнидушу й вони довгенько міркували об різних речах — щоденних і вищих. Петрусь кілька раз збиравсь попрощатись з красномовним адміністратором, але той розходився і зупинити его було трудненько...

Одчепившись од соцького, Петрусь поспішив до Качурових. Нічого й у гадці не маючи, побіг він по східцях і ввійшов у сні. Его зустріла стара.

— А чи дома Марія ... , — весело спитав її Петрусь, протягаючи руку.

— Дома, — з нехиттю одказала стара, не дивлячись на Петруся і не даючи ему руки.

— І бачити її можна? — спитав Петрусь, трохи здивований таким привітом.

— Ні, не можна, — як і перше, одказала стара.

— Хіба слаба? — з ляком спитав Петрусь.

— Не слаба, але бачити вам її не можна.

— Чом так?

— Самі повинні знати.

— Та не тягніть з мене душі, скажіть, що воно за притча скоїлась?

— Я думаю, — одказала Качурова, — що ви самі повинні знати, що після сего усього ви не можете до нас ходити.

Петрусь нічого не міг сказати, і, вилупивши баньки, стояв перед Качуровою.

— Я вас мала за доброго чоловіка, зуставляла одного з дочкою, або пускала гулять двох, а тепер — бач, пішла поголоска про мою дочку. Та що переказувать, швидко вже хлоп'ята, що по вулицях гасають, будуть про се балакати... Я тільки одного прохаю у вас, Петро [Кирилович], — сказала стара, ухопивши за руку Петруся, — ви розумний чоловік, покиньте мою дочку, не добивайтесь бачитись із нею — вона така в мене чула та м'якосерда, що її латво з пантелику збити. Прохаю вас, [Петро Кирилович], вам се смішки, витребеньки, а гля неї се не мала річ — окрім чести у нас нічого й не зосталось, — і стара, не змігши видавати з себе сердиту і хижу, заплакала гірко. Петрусь мовчав, язик якомсь не повертався у роті.

— Маруся... знає про се?.. Умовилась з вами й... сама так дума? — ледве промовив він.

— Конешне, через її я про усе й довідалась, вона мені, голубочка, сама оце усе розказала.

— .....¹ — сказав він вже спокійніше, — я хочу сам од її се почути, що чув од вас.

Стара пильно і скося на его погледіла.

— Ви боїтесь, — сказав Петрусь, побачивши її погляд, — що [буду] добуватись, щоб її розжалобить, не бійтесь, я тільки хочу знать, що вона сама дума, і як вона сама скаже те ж, що й ви сказали, то обіцяюсь вам ніколи вже не добуватись від неї сочувствія і щирої розмови.

Стара підозрительно подивилась на его і, трохи поколебавшись*, сказала:

— Добре, я пришлю до вас Марусю, тільки ж не забудьте свого слова.

Петрусь притулився до мура і наче зомлів. Він чув, як через кімнату шепотіла мати з дочкою, як зашамотіло — і ось стала перед ним Маруся. Вона не розібралась, як ходила до Петруся, очки її підпухли од сліз, і усе личко було заплакане.

— Маруся, — спитав Петрусь, підійшовши до неї й узявши її за руки, — невже се правда? — і він пильно, з нудьгою заглянув її в вічі.

— Ах, та я нічого не знаю, — сказала, хлипаючи, Маруся, — ваша жінка на мене так гримала і такого наговорила страху...

— Моя жінка? — спитав Петрусь.

— Еге ж, а я мамі розказала, і [вони] теж плакати почали і сказали, що я негарно зробила, що з вами спізналась, що треба нам розійтись.

— І ви так теж думаете? — спитав її Петрусь.

— Що ж, як мама кажуть, то треба, хоч і жалко буде, та що ж робить...

Вони помовчали.

— Так прощайте, Мар'є ... , — сказав Петрусь, — оставайтесь здорові, зичу вам всякого щастя, дай Біг щасливо покохатись і з коханцем побратись, а мені... мені остається тільки на чуже щастя дивитись, — і він гірко усміхнувся, а к горлу підійшли сльози.

— Прощайте, Петро [Кирилович], ах, Господи Боже, як се так скоїлось, — і вона знов заплакала.

Петрусь вийшов і пішов додому, наче не своїми ногами. Єму здавалось, що він дрався на якусь кручу, брався за кущі, за траву, кущі рвались у его руках, ґрунт сипавсь і котився у якусь страшну, темну безодню, але він ухопився за якесь міцне корневище і трохи зупинивсь, а тепера — трах — вирвалось корневище й летить він у ту саму безодню, ніщо тепер не вирятує, не зупинить его.

Єго чисте, тихе кохання, що тільки одно ще світило єму серед темряви, підкрепляло й втішало его, разом зникло. Він не бачив більш нічого перед

¹Так в автографі. — Упор.

себе, не чкав він втіхи ні в сім'ї, ні в роботі — гля сего тра було мати ідеали, любити ідею, а Петруся школа [навчила] на усе дивитись зверху, легенько, що ж лютого міг він бачити в праці, в тій праці, що піддержує чоловіка справді вченого і вихованого.

Не зустрівши жінки, пройшов він у кімнатку і засунув її на заціпку. Не скидаючи черевики, сів він коло [столу] і разом заплакав, заплакав з якимсь гарчанням, стогоном, сльози не текли з очей, і тільки у груді чути було ридання.

— За що, за що, — пролопотів він, ламаючи руки.

Він разом перестав ридати і проседів кілька хвилин, не рухаюч[ись], що пронеслось у голові за ці хвилини — Бог зна... Він повернувся, і погляд его упав на шахву. Одна дверка відчинилась, і звідти виглядала, як змії-спокуситель, пляшка з горілкою. Пройшла хвилина, він устав і міцною ходою підійшов, узяв пляшку і перехилив її — горілка стукнулась об скло, наче засміялась дзвінким, недобрим насміхом. Петрусь разом одіткнув, устромив у рот і перехилив. Серед тиші чути було, як булькала горілка, переливаючись у рот... Петрусь випив усю і нетвердою ходою вернувся до столу і гепнувся на стільчик.

Явдоха думала, що от зараз Петрусь на її мокрим рядном накинетесь, і через те пішла з хати. Але пройшла година, як Петрусь вернувся, а его усе не було чути. Явдоха осмілилась піти у хату — Петруся нема, вона до его кімнати — замкнута, стукнула — не озивається. Явдоха злякалась, серце її закалатало і комашня по литках полізла. “Що, як вбив себе, — подумала вона, — він наче божевільний, з его станеться”. Вона гукнула [Панька] і з їм стали грюкати у двері. Через кілька хвилин двері одчинились і Явдоха побачила Петруся — він стояв серед хати, гикаючи і хитаючись.

— Г-г-геть, — промовив він, побачивши її, — що тут з м-мене гл-лузовать пр-р-рийшла, г-г-геть звідси, к[а]жу тобі.

— Та він п'яний, упився, проклятий ледащо, — заголосила вона.

— Пшла звідси, г-г-геть, зараз пшла, — промовив Петрусь і тюпнув ногою, але разом похитнувся і сів на піл. — Ой, з'їла ти мене, — заплакав він разом.

ХІІ

З сего дня мало не щодня Петрусь розмовляв з чарочкою. Прийдуть в голову темні думи, нападуть сум та нудьга, — а се траплялось мало не щодня, — Петрусь вийде на сходці до пекарні, свисне, моргне [Панькові], а бач, біжить вже підтюпцем [Панько], спотикаючись старими ногами та оглядаючись, чи не бачить его Явдоха. Явдоха звичайно лаяла Петруся, але як був він п'яний, було се небезпечно — Петрусь спуску не давав, а іноді і з кулаками ліз до неї, та й тверезий він став тепера не такий вже тихий та

м'який, не раз він і сам читав її доброго отченаша за те, що вона усе-таки з Маторновим панькалась.

Бували дні, як наче [Петрусь] оглядавсь на себе і на своє життя, ті дні він не пив, але лучче було, якби пив він, — така страшна нудьга, такий ляк нападав на єго, що диво було, як не вбив він себе або не втопився, — цілий день сидів або ходив він з насупленими бровами, зложивши на груді руки.

А тим часом час не стояв, пройшов квітень, проминав і травень. Після Зелених свят приїхав інспектор*. Сільська старшина скаржилась на Петруся, що він п'яниця і з жінкою негарно живе, “а впротчем” хлопець добрий і тихий, — одлепортував старшина. Інспектор вечером позвав до себе Петруся і став єму читати “акахвист”:

— Як ви, пане, не лишите чарки та не будете лучче жити з жінкою, то я вас тут і години лишньої не продержу.

— Але почкайте, ваша вельможність, — заговорив Петро, котрий зранку усе хмурився та сердився, а тут вже єго до живого серця допекло, — мені здається, що до того, як я живу з жінкою, діла нема нікому, окрім попа, а якби й було, то треба знать, хто правий, а хто винен, та тоді й приказ оддавать.

Такі сміливі речі дуже здивували й уразили інспектора.

— Як нема діла, ви повинні собою добрий примір давать селянам, а ви будете з жінкою гризтися; та ви знаєте... — інспектор довго ще роздабарював на цей кшталт. — Ще раз скажу, як тільки ув осінню візиту побачу те ж, що й тепер, години вас не держатиму, — закінчив він.

Петрусь мовчки дослухав і пішов геть. На другий день пан інспектор рушив з села, а на третій Петрусь поїхав з жінкою у *** на літо.

Літом Петрусь трохи виходивсь — він зійшовсь з деякими учителями і урядниками міськими, багато читав книжок (конешне, белетристичних), менш сумував і через те менш і пив. А іноді, хоч і нап'ється, то такий сором нападе од материного сумного, докірного погляду, що, як колись ще школярем, зарікався він пити. З Явдохою, як і перше, він жив недобре — щоб не лаялись дуже часто, вони рідко коли й бачились, доходили до Петруся через мати або знакомців недобрі поговірки про жінку, але він здебільшого пускав їх проз вуха.

Повернувшись на село, Петрусь теж на которий час занедбав горілку — читав, писав і получав листи од нових знакомців, написав якесь педагогичне компонування, але недовго так воно собі йшлося — жіноча сварка, сільська нудьга дуже на єго впливали, компонування, котре послав він у котрусь педагогичну часопись, вернули єму назад. Він став усе частіш та частіш припадати до чарочки, а тут трапився ще ось який випадок.

До Марусі Качурівни присватався якийсь урядник — вони спізнались у *** літом, полюбились один другий, і мати теж кохалася у сему зятеві.

Перед Пилипівкою порадилися весілля справити*. Покликали на весілля і Петруся. Він перше не хотів іти, але вже вечером его наче чорт штовхнув — одягнувся, пішов. Весілля було як весілля, їли, пили, здравиці казали. Петрусь сів якраз напроти молодих, він дивився на їх щасливі лиця, як вони усміхались один до другого, і у його наче кішки на серці скребли, ніколи ще доля своя не здавалась такою бідною, нещасною, як тут коло молодого, великого щастя; він бухав чарку за чаркою, стакан за стаканом, наче воду. До того добухавсь, що в кінці ізліг на стіл, заплакав і так щиро почав усе розказувати, що гості перше слухали, а потім вивели его з кімнати у сні. Якось дійшов він додому і ліг. На другий день, прочумавшись, як згадав він про учорашнє, такий на его сором напав, страх. Ще не проспавшись, хриплим голосом послав він [Панька] у шинок і “закурив”. Два дні не ходив він до школи — то пив, то сумував і нудився страх як. З того часу пішло усе к чорту — й робота, й писання. Жінка усе возилась з Маторновим, як кіт з оселедцем, і не раз меж Петрусем і нею до стусанів доходило. Аж жаль бере розказувати, що зробилось із тим великодумним хлопцем, яким він був торік. Од сего поганого, собачого життя Петрусь змарнів, похудів, груди боліти почала...

А після Михайла приїхав знов пан інспектор, полаявся, покричав, а через два тижні прийшла до Петруся й бомага — вчитель Безпешнинської школи Петро Пархіменко за “неодобрительное поведение увольняется от должности”. Петра не дуже здивувала ся бомага — він чекав її й давно махнув рукою на своє учительство. Почали збиратися. Явдоха не хотіла їхати:

— Чого я поїду тепера зімою, чого я волочитимусь з тобою, — говорила вона.

Петру хтось переказував, буцім хоче остатись у Маторнова.

Дитя заслабло — пристріть напала, поки лікаря покликали, зробились обкладки, і дитина вмерла. Продовбали дюрку у промерзлім ґрунті на кладовищі і сховали туди маленьке тільце... Ідучи з кладовища, Петрусь уклонивсь перед могилкою і поцілував її.

— Може й, лучче зробив ти, Степанко, що пішов од нас, яке життя було б тобі з батьком п'яницею, з матір'ю паплюгою; спочивай добре, — сказав він тихо, і сльози закапали з очей на блискучий сніг...

Горобці зграєю чогось налетіли і стали гучно цвірінкати, що їм за діло до людського горя, до людської нудьги...

Через два дні Петрусь поїхав з Безпешного у *** сам один, без Явдохи. Морозне повітря дуло єму в вид, він підмощувався на бричці і раз по раз хакивав хриплим, сухим кашлем.

XIII

Пройшло півтора роки з того часу, як Петрусь поїхав з Безпешного. Був гарний весняний ранок. Зелені віти весело виглядали з-за парканів і привітно кивали мандрівцям, пташки гучно співали і тріскотіли, хрущі метушились і лопотіли у молодому листі і жирували, не маючи гадки, що ось роззявить рота коло него який-небудь птах і пропаде він, неборака хрущ, у пташиних кишках. Сонце сипало проміння на город, заглядало в вікна, золотило головки дівтори, що бігала по вулицях. Однак земля, що нахолола за ніч, не встигла ще нагрітись, й з затишних кутків з-під тіні пахне таким молодим, свіжим холодком, що іздригнеться мандрівець, і так йому весело і гарно. Гарний був ранок, дивився тай не надивився б на его, одначе, якийсь мандрівець, що йшов вулицями слободки г[орода] ***, здається, не бачив розкішного сего ранку. Засунувши руки в кешені свого потертого, обсмиканого [одягу], йшов швидко, нерівною ходою по вулиці. Се був старий наш знакомий — Панчук. Він похудів, згорбився, але усе, як перше, лукаво визирали его маленькі очі, недобрим усміхом кривились губи. Єму знов прийшлося бідувати — за неспокійне своє життя прогнано було [его] з учителів, і він тепер перебивавсь якомсь, що бумага та ноти переписував, та учив дітей. Пройшовши кілька вулиць, він повернув у провулок і став коло дома Пархіменчихи, стукнув у двері, єму одімкнули і він увійшов у сіни. Тут було якомсь сумно й тихо, пахло якимись травами і корнями. Назустріч вийшла заплакана Пархіменчиха.

— Що? Як ся має? — тихо спитав її Панчук.

— Одходить зовсім, — хлинула та.

Панчук скинув свою трьопану керейку і, нагнувшись, увійшов у другу кімнату. Вікна були позавішані, на столі, на вікнах стояли слоїчки і пляшечки, на ліжку, розкинувши руки, лежав Петро. Він спав і белькотав щось спросоння. Дихав він важко, роззявивши рота, і кожний раз у грудях щось гарчало і хрипіло, лице було жовте, аж зелене, щоки позападали, ніс вигостривсь, по всьому видко було, що смерть стоїть за плечима.

Панчук і Пархіменчиха сіли коло ліжка, дивлячись на Петра і слухаючи его белькотання.

— Не хочу, не хочу, — говорив він з натугою, наче душив его хто, і тріпнувся вві сні.

— А що лікар? — спитав Панчук тихенько Пархіменчиху.

— Був тай сказав, що вже більш нічого єму робить, — сказала Пархіменчиха і скривилась. Вона вже виплакала усі сльози, більш плакати не могла й тільки хлипала і кривилась.

Пройшло кілька важких, сумних хвилин. Петрусь прокинувся і опам'ятовався. Мати заметушилась:

— Чого тобі треба, Петрусику? Може, пити хочеш чого, або їсти?

— Дайте напитись, — промовив він тихо, ледве чути. — А, здоров був, брате, — сказав він до Панчука. — Спасибі, що не забув.

Мати принесла води, він випив похапцем. Мати, глядячи на його, одвернулася і почала хлипать.

— Не плачте, мамо, чого плакати, скоро зобачимось, — промовив Петрусь якимось з нехиттю.

— Та, може, видужаєш ще, Петро, лікар казав, що ще можеш одужати, — сказав Панчук, вдаючи з себе веселого й безпешного.

— Е, ні, де там, одспівав я свою пісеньку... Одкутайте вікно, — сказав Петрусь, помовчавши кілька хвилин, — а то так сумно у кімнаті.

Одчинили вікно, соняшне проміння блиснуло по хаті, понесло теплим, духовитим повітрям, запахло росою і якимись тихими пахощами.

Петрусь, широко роззявивши рота, часто дихав і дивився на сад, але скоро сили у него не стало, він спустивсь на подушку...

— Ех, жити б, пропав ні за що, вік загубив свій, — промовив він з странною нудьгою у голосі.

— Е, та що жалкувати, — промовив він, повернувшись. — Прощайте, мамо, прощай, брате, — сказав він матері і Панчуку.

Мати, поцілувавшись, так і зімліла коло його. Панчук стояв поузбіч, смикаючи себе за борідку. Петрусь мовчав і лежав тихо. Аж він заметушивсь і ухопив рукою за груди.

— Ой, дихати важко, — промовив з ляком і нудьгою. — Підніміть мене.

Панчук і мати підсунули руки під спину, підняли його. Він закинув назад голову і дихав з великою натугою, широко роззявивши рота.

— Ще, ще, — через силу говорив він.

Мати і Панчук підіймали, він дихав все важче, все ширше роззявляв рота, ще більш одкидав назад голову. Раптом ізтріпнувся він, якимось белькотання захрипіло на язиці його і останній дух вилетів з його худі, слабої груди. Панчук і мати мовчки спустили його, мати з плачем кинулась до його, Панчук, постоявши трохи, пішов до дверей.

— От, скаржився на долю, що не було в мене нікого на світі, аж тепера бачу, що й лучче — нема кому за мною побиватися, — подумав він, одягаючи пальтішко. Він пішов по уличках, а ззаду його чути було ридання бідної матери.

На третій день ховали Петра. Був ясний день, але по вулицях скрізь була грязюка, й за Петрусем йшло небагато — стара, що побивалась на руках у двох міщанок, кілька сусідів, один вчитель міський, Панчук, котрий щось усе хмурился, та ще кілька цікавих — от і усе. Товстий дяк, що колись вінчав Петруся, так, як і перше, гикаючи, мурмотів басом під ніс, старий батюшка, посовуючи пучкою окуляри, шамкав по книжці беззубим ротом,

кілька співаків дерли горло, перекрикуючи горобців, що цвірінькали коло їх. На розі зустрів їх пан ... , котрий тепера був в урядниках у якійсь управі, і за свої таланти два — “умеренность і аккуратность” — був у шанобі у своєї старшини і надію мав навіть посватати дочку якогось начальства. Він спитав, кого несуть.

— Пархіменка, — одказала якась бабуся, хилитаючи головою.

— Пархіменка? — перепитав... — Провести б, може... — але подивився на грязюку на вулицях і на свої блискучі чобітки і пішов далі.

Пройшло ще кілька часу. Дещо змінилось за ту пору. Пархіменкова жінка, що жила перше з Маторновим, облупивши его гарненько, кинула его. Тепер вона живе знов у ***, водить кумпанію з крамарцями й писарцями та маленькими урядничками, котрі дуже вибрикують коло її грошенят. Вона більш прихильна до одного писаря, великого джигуна, котрий маже вуса найчорнішими і пахучими спеціями. Маторнов розпився і наче трохи з глузду з їхав — ходить і усе щось розказує. Панчук примазавсь в писарі в якусь управу, тільки навряд [чи] просидить там довго — якусь бучу знов підіймає з своєю старшиною.

Маруся Качурова кинула давно своє учительство, живе з мужем, кажуть, гарно живуть, стара Качурова й досі докучає всім своїми оповіданнями про колишнє життя.

Стара Пархіменчиха постаріла, зігнулась. Її завше видко між тими богобоязливими бабками в “хусточка-рогом”, що сповняють собою притвори й паперті церков. Вона досі не може без плачу згадувати про свого сина, хоч згадує часто, й усим бабкам історія Петруся дрібненько свідома. Вона часто ходить на могилу Петрусеву і причепурює її. Справді гарненька могила — обросла травкою та квітками, нахилились над нею віти акації й безу й посипають весною її своїм пахучим цвітом. Сонце обсипає їх своїм гарячим світлом, одбивається у росинках розкішними кольорами і золотить маленький хрестик і надпис: “Тут лежить тіло раба божого Петра”, і самі ці слова якось привітно та тихо виглядають з-за зелені віт. Торік звила була тут птичка гніздечко й усе літо щебетали, туркотали пташки. Усе так тихо та гарно, стільки кругом краси й життя, й ніщо не наганяє сумних дум про гірке життя Петра Пархіменка, про его сльози й горе, про его загублений вік.

НІМИЙ СВДОК

Фантастична мрія

Од моря й до моря, мов велетній робак, повзаючи, горбами спину підняв, простягнулися гори Кавказькі. Один за другим підіймаються білі блискучі велетні та й, наче царі, оглядають з висо[кого] столу підданців своїх. Їх обступили другі — сиві та темні, камінцюваті, а од сих, мов велетнії лапи того робака, простяглися на усі боки ще купи гір і далеко розставили волохаті свої пальці.

Чудовий край! Хто бачив тебе, хто вдихав твоє міцне, свіже повітря, той ніколи тебе не забуде. Є тут на що подивиться, є що запам'ятати: що не ступиш, то все нові та нові краєвиди, то милі та гарні, то величні та сумні. Прийдеш туди, де піднялися, підпираючи високе небо, підперезані хмарами, снігові велетні, станеш під їми — й сум та страх тебе візьме — тихо та сумно усе круг тебе, неначе замліло... Стерчать голі, сірі бескети, нічим не причепурені, а вище висить льод та сніг обмерзлий. Зусюди дме на тебе холодом та жахом. Таким здаєшся сам собі мізерним коло сих страшених велетнів. Навіть сонце не може причепурить, не може звеселить сього краєвиду і, хоч воно засяє своїм ясним промінням, але якимсь недобрим, сумним кольором одбивають ці насуплені бескети, цей холодний сніг.

Геть скоріш звідти у боковії щілини між зелені гори, повиті лісами та чагарниками, де гуркотять, грають по опоці веселії струмки та річки, де не видко сірого бескета за мохом та кущами, що оповили его... Там ранком укупі з холодним туманом стеляться купи гірських сел-аулів, що попріліплялись над кручами, над глибокими проваллями, там між густою ліщиною стирчать одиноко руїни, там біліють меж зеленими кущами вівці й обідрані, страховидні вівчарі-чабани з костурами перекликаються з гори на гору крикливим, диким, гаркучим голосом. Ходячи тут, не треба товариша, і без його не скучно буде — чи вийдеш на гору та глянеш у глибоку долину, де блищеться меж верболозом метушливий струмок, чи станеш де-небудь унизу й подивившись на мовчазливі бескети та кручі, що щілину обступили, — стільки гарного й величного круг тебе, що ніколи б не пішов звідти.

От між такими веселими Кавказькими горами стоїть Кисловодськ — невеличка купка будинків виглядає з-за лісків та садів, що вкрили боки гір. Гори все лисії, знизу тільки поросли лісом та чагарником. Скрізь по щілинах грають річки та струмки, миючи холодне сіре каміння.

Щороку збирається туди чимало панства, що сподіваються поздоровшати за літо, то бігаючи по просіках парку, або сидючи за картами. Приїздив і я туди одного року. Два місяці жив там — пив цілющу воду, штатував ранком коло “галереї”, слухаючи музиків і розглядаючи то чепурних ба-

ринь, то грузинських, то армянських кавалерів з здоровеними носами, в квітчастих платочках на шиї. Ото раз, надивившись на усі ці краси, пішов я у гори, та й ходив там, доки не висипали зірки, а місяць, випливши на середину неба, не обсіпав білим, тихим промінням кучеряві гірні верхи і затихший, поснулий Кисловодськ...

Якось раз пішов я у гори з жительцем кисловодським, вчителем. Довго ходили ми по горах та й дуже втомились, і захотілось нам трохи одпочити. Швидко дійшли ми до річки, напились усмак, вийшли на крутий берег та й полягали під кущами ліщини. Я простягнув потомлені ноги, підклав руки під голову й дивився через ліщинові віти на блакитне, високе небо. Якраз над головою моєю орел розпластав крила і наче повис нерухомо серед прозорої даліни... Так було гарно круг нас, що й говорити не хотілось.

Розмова йшла абияк, аж ось спитав мене вчитель.

— Бачите ви по тім боці печеру?

— Бачу, — кажу, й справді за річкою височенько у горі між густими кущами чорніла печера.

— А що? — спитав я його.

— Та про сю печеру єсть ціле оповідання, як ся гора розчавила у тій печері одну гарную пару.

I

Місяця травня, не знаю якого дня, ранок був сухий та ясний. Коло галереї зібралось чимало панства. Пахло смаженим маслом та вишкварками з курсової пекарні... Музики тільки що дорипали щось там своє та, забравши свої інструменти під пахви, розходилися додому. Панство теж почало розбігатись чаювать. По просікам купами ішли вертляві, хисткі паничі з мутними очима в чепурнім убранню, вони вертілись та вихилялись коло панночок та паній, а ті, пишаючись і підкотивши очі під лоб, щідили крізь зуби нікчемнії речі. Гармидер та метушня, чепурна, показна, але невесела, стояла скрізь, і тільки супроти пекарні курсової чимала купка панів, не вважаючи ні на що, великодумно перебираючи карти, обдирали один другого.

Супроти їх, через просіку седів на лавці чоловік, схилившись, ворухив він кийком порох та листя на доріжці. Раз по раз помалу підводив голову і, не маючи чого робить, [п]оглядав без цікав[о]сти на насуплені очі тих, що у карти грали, і громаду панську, що йшла проз його... Лице було в його трохи жовте, худії щоки обросли чорною бородою, очі ліниво визирали з-під лоба. Він не слухав музиків, поки вони грали, і тепер не вважав, що вони пішли і що йому час був іти додому, він позіхав, оглядав панів і паній та й знов хилив голову й ворухив кийком листя.

Але разом він сполохнувся, ліноти й нехоті зовсім не було в очах його, і пильно подивився він на купку, що йшла проз його; то були два паничі

ї пані посередині. Обидва паничі — один опасистий, а другий худий, — перегнувшись, наввипередки торочили ї балакали, дурно силкуючись розважити тую паню, що раз по раз мовчки поглядала то на того, то на другого, не вважаючи на їх пусту розмову. От ся то купка ї сполохнула того черняв[о]го, що сів на лавці; він звався Юрко. Ідучи проз єго, тая пані, що звалася Ганною, уважливо подивилась на єго своїми сумними очима ї пішла далі, а Юрко і очей не зводив з неї та довго-довго ще услід їй дивився...

Юрко ще посів трохи на лаві, все думаючи про Ганну, — йому здавалось, що він бачив її десь, ще ї не раз, і ніби знав її добре, він силкувавсь згадати де, коли і як, але дарма, бо справді раньше ніколи її не бачив. Він ждав, чи не пройде вона ще по[в]з його, але, не дождавшись, пішов додому. Ввечері він знов прийшов та ї сів на те ж таки місце, де сів і ранком. Довго він сів, придивляючись на всі сторони і шукаючи очима Ганни, але її не було. Чередою ішли молоденькі дівчата і вже пристаркуваті панії з підмальованими щоками, за ними юрбою тягнулись кавалери усякого виду, багато пузатих панів, але Ганни між ними Юрко не бачив і не чув її голосу, котрий він, здається, вгадав би здалека. Юрко сів, поки не почали гасити ліхтарів, і після усіх вже пішов геть темними просіками, де давались чути то якісь шептання в затишних кутках, то легенькі усміхи, то тихі цмокання... — болящий люд, не маючи жодної користі од “кислої води”, шукав інших лік од хвороб своїх.

Юрко ішов темними просіками, високі дерева легень[к]о хитались, шелестіли листом і ніби тихо розмовляли між собою, і од ходи Юрка далеко йшла луна по лісу. Щось незвичайне робилось з Юрком — серце боліло і наче кудись рвалося з грудей, єму чогос[ь] бажалось, пересохлий рот розкрився, і губи щось шепотіли, перед очима все стояв вид Ганни, в вухах причувся навіть її голос, і він бажав знайти саму Ганну. Скріз[ь] шукав її, але Ганни не було нігде. Вже опівночі вернувся Юрко додому потомлений ї блідий. Так пройшло кілька днів: щоранку, щовечера тинявся Юрко по просіках паркових, шукаючи, виглядаючи Ганну... Він покохав її з того часу, як побачив, але не рятував себе от сього кохання — не було в єго ні сили, ні волі — усе: і розум, і страх, і тіло, і душа — все вилилось у одне кохання, що полум'ям запалило його серце. Він здавався божевільним, озираючись та іздригаючись од кожного гуку, од кожного шамотіння... серце боліло та мліло, а губи шепотіли слова кохання, обіцянки, благання... А її усе не було ні меж бучною, шумливою громадою, ні в потайних, тихих кутках під широкими вітами кущей... Наче то був не чоловік, а мана з'явилась запалити чоловіче серце марним, божевільним коханням. Все сумніш та сумніш ставав Юрко. Цілі години сів іноді нерухомо, втупивши очі, і іздригався, як хто-небудь єго окликав тоді...

II

Якось надвечер зібралася над Кисловодськом буря. Сумним запоном вкрили небо чорнії хмари та швидко летіли над землею. Як часом розривались вони, виглядало з-за них хмурее, потемнілее небо. Все стихло одразу, не чути веселих розмов на просіках, гармидера й метушні... Вітер раз по раз зривався й підіймав куряву, крутив солому й сміття. У парку дерева, жалібно риплячи, колихалися й нагиналися одно до другого. Земля наче звонпила, злякавшись насупленого неба, стихла й не дишучи чкала сердитого, гучного окрику.

Юрко тим часом лежав на ліжку з своїми невеселими, нудними думами. Аж разом схопився він, тремтячи ухопив шапку й вибіг з хати. Надворі вітер бурхав все міцніш, далеко-далеко, усе наближаючись, гуло й гуркотіло, наче луна Божого голосу.

Юрко, не вважаючи на се, швидко перейшов пусті вулиці й пішов у гори. Щось тягло его, наче штовхало, й він дрався по крутих стежках, сам не знаючи куди, за невидимою рукою, що вела його. Він перебіг річку й поліз по крутому боку гори; каміння осипалось з-під ніг й гуркотячи стрибало униз, чіпляючи за собою другі. Грім все наближався й гуркотав вже над головою, раз по раз з-за темних хмар виривалася ясна блискавиця та мертвим промінням своїм розганяла темряву. Важкі, великі краплі дощу почали ляпач на сухий ґрунт, було душно й важко дихати... Потекли пот[о]ки, обливаючи сіре, голе каміння...

А Юрко усе біг та біг. Серце стукотіло незвичайно, чути навіть було, як ілється кров із його, ноги спотикалися на мокрому камені, а він усе йшов та йшов.

Він вийшов високо над Кисловодськ, звернув у бокову щілину та пішов над кручею, де пінився та стрибав каламутний струмок. Пройшовши кільки по тім боці струмка, побачив він меж куццями печеру й разом почув, що це — його мета, сюди й вела его невидима рука, сюди тягло его серце. Хоч було вже теменько, але печера та виразно чорніла між бескетами. Юрко все біг, засапавшись, очей не зводячи з печери... Аж блиснула блискавка й освітила печеру й він побачив між куццями, що заплели її, жіноцьку по-стать. То була Ганна.

Юрко серцем вгадав її. Він іздригнувсь, з[у]пинивсь на хвилину і гукнув. Той крикливий, бадьорий, несамовитий крик, мало схожий з чоловічим, гулко розійшовсь серед бурі, сумно й дико загула луна у бескетах.

Широко стрибаючи, перебіг Юрко річку, не зупинившись, видравсь на другий бік й через хвилину вбіг у печеру, до Ганни. Він обхопив її несамовито й без ліку, задихуючись, цілував її в перси, руки, плечі й тільки шопотів хрипко: "Ти тут! ти тут..."

Очі Ганни засвітили коханням, вона схилилась до Юрка й радісно сказала: “Я знала, що ти прийдеш, я чкала тебе з того часу, як буря застала мене тут у горах та й примусила у печері сховатись”.

Тут блиснула над кручею блискавка, над головою гримнуло, у печері вверсі загуло, загуркотіло, наче гора надвоє розбилась. Юрко схопився й, міцно обхопивши Ганну, гучно заговорив: “Ти, стара темна гора! Будь свідком моїм, хай не побачу я світу <як> розлюблю її, як занехаю я се кохання й щастя”. Юрчині слова, наче мед старий, Ганну п’янили, очі її засвітили, вона підняла руку й чистим, чудовим голосом гукнула: “Й мене, й мене, обоїх хай не буде нас на світі, як розлюбимо ми одна другого”.

Наче одказуючи, свідчучи, загула гора; загуло щось, загуркотіло, покотилась у кручу сила каміння й довго ще лунали, одгукувались один до другого насуплені бескети й гори.

А Ганна впала на груди Юрку й губи їх зліпив солодкий, довгий, запашний, мов рожка весняна, поцілунок.

А буря усе ревла, все бурхало без угаву тай з кожним разом веселіш та миліш ставало обоїм, за кожним разом все міцніш обнімались вони, поцілунок солодшали, і ся сумна печера засяла блискучим світом кохання... Вони вийшли й стали над кручею, дивлячись на сумний, дикий краєвид, котрий ледве ясував серед вечірньої темряви. Але що їм було до темряви й холоду, коли в їх самих був такий світ, таке полум’я, яким не засвітить ніяке сонце, а несамовитий стогін бурі та бурхання річки отдавалось в їх вухах солодкою, пестливою музикою, бо вони слухали не те, що ревла серед темряви, а те, що гуло в їх щасливих серцях.

Пройшло кілька часів та й сон узяв гору над щаст[ям] й кохання[ям], потомлені ноги ледве їх держали, а руки висіли без сили. Підмостивши під голову деяку одежину, незабаром спали вони у затишку. Юрко обхопив рукою тонкий стан Ганни, а та схилила голову йому на груди. Не усякому, певне, на нашій злиденній землі снились таки сни, як цій парі. Здається, самий грім притих, прислухаючись, як враз билися два серця, як враз дихали дві груді, а стара гора ще нижче похилила лису голову, дивлячись на се щастя запашне та блискуче, якого ніколи не знала вона, старий, холодний велетень.

III

Ой кохання! Хто не чекав, не бажав тебе, хто не просив тебе з усього серця, чиє серце не тремтіло, не полихалось, про тебе думаючи. Після життя се найкращий Божий дарунок, своїм бо щастям вертає він, хоч ненадовго, загублений Євою рай. Кажуть, буцім раз тільки може палко, щиро покохати чоловік; брешуть, нема меж коханням ні першого, ні остатнього. Згорить, загасне кохання, а з попіву его, наче чудова птиця Хвеникс, виростає нове

чисте, палюче, як і перше, і здається кожний раз, що з того часу, як став світ, не було ще нічого такого гарного.

Якби міг хто скласти пісню й в пісню ту влити усе незмірене щастя, красу й силу кохання, по всьому світу загула б та пісня й лунала б у душах людських, поки стоятиме світ. Але якби зібрати усіх співак, які були й є, й заставити їх пісню про кохання скласти, не вийшло б нічого. Здалось би, наче луна переказує дзвінкий, дівочий поспів й намісь чудової пісні чуєш сумний та дикий гук. Юрко й Ганна з тілом і душею вдались у кохання. Вони були вільні птахи, їм не тра було оглядатись кожного разу назад, не треба було заглядати й перед себе, вони пили солодкий оманний трюнок кохання, не думаючи про гіркі недоливки, що бувають на споду.

Вони не вважали ні на людей, ні на що, вони жили тільки один другою, бачили тільки один другу. Це було щире, правдиве кохання; щасливий той, кому воно трапиться, — од короткої години ему настанчить щастя на весь його вік.

Мало не щодня їхали або йшли у гори тай до вечера там зустріались. Якось вільніш було їм тут серед чудових, тихих краєвидів, далеко од людської метушні й колотнечі. Узявшись за руки, ходили вони крутими манівцями, продиралися меж чагарнику, лазили на камінцюваті верхи гір; притомившись, сідали де-небудь під бескетом, мов стеля, нахиленим, або між густими кущами, розмовляли про що-небудь, а то й мовчали — коханцям слів не треба, вони й без їх чують один другу, без слів знають, що думає котрий-небудь з їх. Більш усього їм сподобався водопад, що був верствів за 10 од Кисловодська. Справді, місце було дуже гарне — жовті, камінцюваті гори обступили невеличку річку — половина завертаючи йшла просто, стрибаючи, наче по сходцях, з опоки на опоку, а половина обходила круг гори й звіти спадала сажнів на 5 униз. Яр заплела ліщина, ожина й серед зеленого листя спадала кришталевою смужкою вода. Круг його стояла дрібна водяна курява і, як світило сонце, одбивалась різними колерами, наче веселка. Тут під гугін та рев води розмовляли без кінця коханці наші про своє минуле. Лилися довгі оповідання про врази, гіркі думи, марно зниклії годи, що прохолодили молодії душі, навели на серце сум та холод, а на чола моршки. Й тепера, у годину щастя й кохання, яким мізерним, нікчемним здавалось їм тепер те, що труїло життя їх.

А то місячної ночі вийдуть на річку й ходять по березі, облитому блідим неживим промінням місяшним, серед тиші, серед покою та сну. Почне Юрко пісню, Ганна пристане, та й лється гарячая пісня кохання над срібною річкою й будить птаство, що задрімало в похилених над водою вітях.

Кохання, кохання, невже дурно благав я тебе, невже захолоне мое серце, не знавши тебе. Де забарилося ти? Прийди, прийди, влий в пересохлий рот мій чудового свого, оманного трюнку, залічи цілющою мастю врази бідної душі моєї.

IV

Не однаково рожка пахне, не однаково словейко співа, не однаково сонце світить, не однакове бува й кохання. Іноді засвітить воно тихим, рівним світлом, розганяє темряву круг чоловіка, дорогу йому показує, гріє бідне засмучене серце, іноді займеться гарячим полум'ям, разом освітить усе кругом себе, досить дасть чоловіку невимовного щастя, а потім швидко, як узялося, й загасне.

Покохалися Юрко й Ганна одразу, глянувши тільки один [на] другу, кохалися щиро, залишивши думки про усе, що до кохання не стосувалося, й не минуло ще два місяці, а вони вже стали чужі; вони розлюбили один другу не через яку-небудь вразу, не занедбавши, а тільки вони накохалися досить й тепера, не маючи ніякого жалю на серці, дякуючи в мислях один другу за минулеє щастя, вони стали чужі. Вони випили увесь солодкий, пахучий трунок, що був у келиху, а випивши, одіпхнули од себе той келих, бо досить було з їх того трунку.

Тільки й він і вона боліли серцем один за другу, бо Юрку здавалось, що Ганна любить ще його, як перше, а Ганні теж про Юрка. Вони цурались, тікали один од другої, сумовали, а думка про зраду свою важкою каменюкою на серці лежала. І він, і вона бажали сказати, що важило серце, але страшно було сльоз, доріканій, благаній. Яюсь у гори зібралася ціла ватага великосвітська. Рано-порану, себто у 11-й годині, рушив довгий поїзд. В бричках на конях сідли панії й панночки з лорнетками, біноклями й чор'зна-ще з чим, кавалери обвісились торбинками, пляшками, наче на саму луну зібралися. Ті, що мали себе за великокебетних пііт та малярів, набрали папіру й хварб, щоб не пропало гля щадків яке-небудь мальованне, або вірши. При паннах було кілька вчених, котрих вони, щоб видать з себе цікавих до науки й розумних, просили розказать що-небудь про гори або що й потім зіхали й запевне не слухали. Між панством сім були Юрко з Ганною. Од'їхавши верстви з дві, уся громада стала табором поснідать. Юрко з Ганною покинули їх й пішли попереду. Йдучи, вони розмовляли об сім, об тім, обминаючи усе, що натякнуло б на їх кохання, й незабаром дійшли до тієї печери, де було перше їх зобачення. Вони ввійшли у її, стали край кручі й глянули на долину.

Був гарячий літній південь, по блакїтному небу тільки де-не-де біліли прозорчасті хмарки. Краєвид наче дрїмав, потомлений соняшним жаром, од землі йшов гарячий, важкий дух, сарана гулко цвіркотїла у пожовклїй траві, з-за гори підїймався дим од табора й блакїтною смужкою стелився по гарячїй [у]щелині. Й краєвид цей, і печера дуже ясно нагадали їм про минулеє кохання, й кожному забажалось скинути з серця ту вагу, якою лежала на єму думка про се кохання.

Вони почали заздалегід[ь] й довгенько морочили один другу, поки не побачили, що у обох те ж саме на думці, що не тра їм боятися ні наріканій, ні жалібних річей. Обоїм легше стало дихати, але ж і якийсь жал[ь] узяв їх за старе кохання, котре вони тепер навіки порушили.

— Якось це у нас вийшло без усяких сліз та жальнощей, — сказала Ганна.

— Еж, ми покохались одразу, одразу й розлюбили; але ми були щасливі, дай Біг усякому.

— Ми були щасливі, — сказала Ганна замислившись. — Й тепера будемо чужі, — додала вона через хвилину.

— Ні, ніколи не будемо ми чужі, ясні спогади про минулеє щастя зостануться з нами повік.

Вони обнялися й поцілувались, а потім пішли геть з печери, мовчазливо, бо дуже було багато на серці.

Похмуро слухала сю розмову гора, котру вони колись позвали у свідки свого кохання, своєї клятьби. Вони одцурались од усього, що ізв'язало їх, вони забули про свої обіцянки, не забула їх вона. Гора сердито захитала головою й од сього хитання пішла гука по усій щілині, щось хряснуло, наче якого-небудь велетняго дуба з корінням витягнуто, загуло, загуркотіло, й на Юрка та Ганну полетіла сила каміння.

Страшну гуркотняву почув перш Юрко. Серце наче одірвалось в йому, він ухопив Ганну за руку й метнувся геть з печери, але гостра каменюка вдарила його у груді, кістки хруснули й, ледве крикнувши, впав він. Єму здавалось, що він летить кудись у воду сторч головою, от хлюпнувсь, й хвилею об[да]ло його усього, й так стало тихо й легко — то другим камінцем єму голову потрощило. Падаючи, повалив і Ганну, каменюкою їй руку перебило, вона страшно крик[нула], але тільки півкрику того на сім світі чути було — каміння, що попадали на її, з криком на губах в інший світ перенесли її.

А каміння усе сипалось та сипалось, воно загородило й дорогу в печеру. Юрко й Ганна побиті, покалічені лежали якраз на тому місці, де цілувались у перше своє зобачення. Каміння одкотилось і з-під його виглянув Ганнин вид, побитий, политий кров'ю. Одне око виглянуло з-під вії й дивилось мертвим, наче здивованим поглядом. Гострий, кислий дух од крові, що текла між камінням, сповнив печеру. Луна одгукувалась довго ще по усій щелині, од гуку котилося ще каміння й запружувало бурхливу річку.

Почула страшний крик Ганни громада, прибігли цікаві до печери, але у середину ввійти не могли. Не чуючи ні стогону, ні крику, постановили вони, що не варт і турбоватися — певне забито до смерті.

А натураліста якійсь учений, що трапився там, помотавши головою й підперши носа пальцем, сказав великодумно, що, певне, од дощів розкисла

гора, та ще й до того підземельним духом її поперто, од того вона репнула й посипалась. — Я думаю, що взагалі небезпечно тут по горах ходити, — так скінчив пан натураліста орацію свою, й всі пішли геть.

Побалакали об сім, побалакали та й забули. На другий рік лазив дехто в печеру цю, але нічого не знайдено — ні кісток, ні одежі — або в річку понесло, або звірюки розтягли.

— Дак ось яка притча трапилась тут, — сказав вчитель й дуже смашно позіхнув та сплюнув.

— Еж, романтичне оповідання, — сказав я, сміючись.

В той час ми вийшли на верх гори й я, усміхаючись, обернувся й подивився на печеру й гору. Аж побачив я, як гора ворухнула чагарниками й кущами, захитала бескетами, й у той час видко стало над кручею в печері якісь дві білі прозорчасті постаті, вони простягнули одна другій руки й обнялися. Я іздригнувся й скоріш пішов геть. Вечером ухопила мене трясця й два тижні слабів я, а потім поїхав з Кисловодська.

ЧУЖІ Й СВОЇ

Ів. Сем. Левицькому

“Скажи, віще серце,
чи скоро світ буде?”

(Куліш. Досвітки. Ст. 5)*

І

Гарним ранком місяця липця Р[оку] Б[оього] 188... між низеньких, маленьких хаток тогочасного Владикавказу* ішов собі невисокий, молодий панич. Хто б зустрівсь із ним, проминув би, не звертаючи на його уваги — нічого незвичайного не було в тому паничеві ні в постаті, ні на виду, ні в одежі. На єму було якесь сіреньке пальто поверх білого каптанця, на голові солом'яний бриль. З-під бриля виглядало худорляве, бліде українське лице, не гарне, але й не погане, з руськими вусами й борідкою; розумні сірі очі визирали з-під невисокого білого чола; губи єго часто усміхалися й ворухили молоді вуса.

Він йшов згорбившись, важко ступаючи, частенько зупинявся й оглядавсь; видно було, що він не поспішав куди-небудь, а так проминався собі.

Він пройшов високим берегом понад річкою й зійшов на міст. Вийшовши насеред мосту, він зупинився, сперся на ґратки й пильно, не ворухачись, дивився на чудовий краєвид, що розлягся перед очима. Справді, було на що подивитись. Од краю й до краю, через усе небо йшли рябою смугою Кавказькі гори. На південь лавами, вищі та вищі, стояли самі високі, піднявши гострі шпилі, наче хвилі велетнього моря роз'ярувалися, підіймаючи волохаті, запіняні верхи, скачучи одна вище другої, круто спадаючи з високості до долу, й разом зупинялись, закаменіли од голосного Божого великого слова та й стоять з того часу і досі. Нижче стоять ті, що в пишні зелені шати повбірані, широко розставили волохаті боки, причепурені лісками, чагарниками. Над сими стоять сизою лавою круті, камінцюваті, стерчать на сірих горбах високі бескети, довгі чорні смуги полягли на щелинах; а ще вище їх блищать та сяють серед небесної блакиті білі, блискучі, “кригою повиті” копиці*. Раннє сонце позолотило їх, облило чудовою рожевою фарбою, а куди не заглянуло соняшне проміння, світить сніг найяснішою блакиттю... Сонце обіграло й розбудило білі хмари, що спали у щелинах між горами, сховавшись у темні печери, під високі бескети; лізуть, деруться вони вгору, криють прозорчастими запонами боки гір, доки, вилізши повер[х] гір, не попливуть чудовими птицями в голубім небі.

А з-під гір вихопилася й біжить раптово річка; каламутні хвилі ганяються навпередки, спотикаються на опоку, стрибають, пінять, ревуть... Меж каламутною водою висунулися сірі, камінцюваті острівці, на одному купа

персіянів пораяється, вибираючи каменюки, та накладають на віз; серед гуку води ледв[е] чути сумну, дику пісню, що завів один з їх. Високі береги обступили річку; на їх на обидва боки розсипалися купи будинків*, висовуючись з-за зелених садків, між високих тополь блищать золотий хрестик.

Довго стояв і дивився той панич, дишучи чистим, свіжим повітрям, й не знаю, скільки простояв би він так, якби не застукотіло, не затупало щось позад його. Він сполохнувся, оглянувся — проз его йшла на роботу ватага кацапів. Накинувши на плечі сіряки, протираючи очі, жуючи нескінчане снідання; йшли вони, важко ступаючи здоровенними, запорошеними чобітьми. Хто йшов понуро, метикуючи про роботу, про пробиті чоботи, про сім'ю, що покинув він за тисячу верстов звідтіль; інші, більш молоді, добре виспавшись, наївшись, під впливом чудового краєвиду, гарного ранку жартували, реготалися, й гулко оддавалися серед тиші їх жарти й регіт.

Панич подивився й попростував за ними далі, перейшов міст та й пішов по бульварах, роздивляючись, як помалу оживало місто круг его. Ще було рано й усе панство опочивало, зачинивши, завісивши вікна. Челядь з заспанними, сердитими лицями мела вулицю, підіймаючи страшенну куряву, ворота риплячи одчинялись, виходили корови й сновигали ліниво, чекаючи череди; торохтіли вози з гноєм. Куховарки й пекарі йшли з кошиками на точок. Куховарки дзигорили, махаючи руками, ахали, зітхали; пекарі розмовляли поважно, спльовували. Панич прислухався, придивлявся тай ішов далі важкою ходою... Незайвим буде тим часом сказати кілька слів про батька, матір й про его самого.

Панич той був Іван Андрієвич Комашинський, студент київський. Батько его був син дячка з Київщини. Не раз ему траплялось, поки був малий, коней пасти або й за погонича бути. Потім одвезено его у київську бурсу*. Багато лиха набрався там Андрійко — не раз без хліба сидів на своїй квартирі, не раз мерз за холодною піччю, але не пропав, не розледащів — працюючи, скінчав він бурсу, а далі й семінарію. Якось зустрівсь він з одним, що служив на Кавказі, той багато наказав ему про вільне, багате життя у тільки що забраному краєві* й Комашинський, не вважаючи на те, що Кавказ тоді був для українців якимось пеклом, поїхав туди. Швидко побачив він, що не дурно прийхав: людей працьовитих, звичайних було дуже треба, й життя їм було непогане. Комашинський осівсь у В[ладикавказі], тоді ще тільки-тільки его містом зробили, й була там тільки купка хаток москалів та військових, огорожена невисокими мурами. На новому місті Комашинському пощастило. Ріс та ріс собі город В[ладикавказ], а в городі Комашинський, добував уряди, ґрунти, гроші. Років через десять надумав він, що не погано б ему було й оженитись; кавказькі дівчата були ему не до смаку, та й мало було їх, й він поїхав літом до себе, на Україну, пошукати дівчину. Тут сподобалася ему попівна, біленька, пухнаста, смішлива, весела,

жартлива. Згодилися, повінчалися і поїхали знов на Кавказ. На другий рік уродився в їх син Івась.

Уродився Івась худим та млявим, его пестили, догоджали, з очей не спускали, він мало грався з другими дітьми, більш сидів дома, коло матері, коло батька, через се розумнішав дуже швидко. А дома ще не вивітрився український дух, й серед его ріс маленький Івась. Батько часто згадував своє село, своїх товаришів, розхристаних хлопців, сільські побрехеньки, пісеньки, хоч і зневажав мову українську, яко мужичу. Мати була з тих дівчат, що зросли під впливом молодого, але вже набулого сили письменства українського, під впливом оповідань Квітки, Вовчка, Кобзаря*. Вона мало не всього Кобзаря вивчила й дуже любила “Енеїду”* й жартливі, хоч часом не дуже кебетні оперети. Вона любила українську мову, співи, письменство, хоч і не знала добре ні України, ні люду, ні історії, ні ідей своєнародних. Деякі сільські звичаї, найбільш по святах, zostались у Комашинських — варили кутю, пекли шулики, святили мед на Спаса*. Маленький Івась вчив співи, слухав оповідання. Він ніколи не забував покликать мороза на кутю або кинуть кутю під стелю*. Це за два тижні до Різдва вчив він вечорами з батьком колядки, й побачили б ви, як гордовито співав він їх потім на кутю; батько й собі підспівував, згадуючи, як колись співав він їх під маленькими, снігом запорошеними вікнами далекого, бідного села. А тим часом полум’я палало у грубці, жваво тріскаючи, стелючи довгі тіні по долівці; візерунки, що намалював на шибках мороз, сяяли й блищали од того полум’я. На столі понаставлювано усякої страви, пахуча пара йде од узвара, лоскоче голодних людей. Чудові часи, щасливий той, в кого є такі теплі, тихі згадки!

Івась вдався дуже здатним до науки, швидко вивчивсь і читати, й писати, полюбив книжки. Це було в шахві батьківській, поперечитував він: й романи, й українські книжки, й вчені компонування. Батько тим дуже тішивсь і радів: “Між Комашинськими дурних й у заводі не було”, — казав він часом, пригладжуючи русяву головку Івасеву й зараз починав оповідати, як колись бідував він бурсаком, маючи од батька грішми стару гривню мало не на рік. На лихо, тільки не було у В[ладикавказі] гімназії й тра було везти Івася далеко, за гори у Т[ифліс]*. Багато було сліз та жалю, плачучи, благов Івась батька, матір, щоб не везли его з В[ладикавказу], боліло серце й у батька, й у матері, але що маєш робить, одвезли его й оддали у гімназіяльну бурсу. Знаю доволі, й ні часу, ні снаги в мене немає розписувать, що таке руські “благородные пансионы”, бурси, що стається там з бідними хлопцями, котрих оддають туди, щоб з їх “були люде”, як і які люде звідти виходять. Жахаються або глузують із старої бурси, але святий розбере, що гірше — п’яні, биті, дурні бурсаки чи наші покалічені, попсовані духом школярці, що усього понюхали, усього лизнули. Млявий, до пестоці,

до ласки звиклий, розумний, ще й до того добрий, чулий, богобоязливий хлопчик попав у казарму, між жорстоких, недобрих, дужих, жвавих дітей. Глузування, бійки, насмішки, котрі кожен мусить скуштувати перші часи, і злякали, й уразили маленького Івася, котрий ніколи не мав товаришів і не звик до сього. Він одбивсь од товариства й ніколи вже, навіть кінчаючи вже курса, не міг зовсім пристати до его. З дома багато приніс він доброго й чистого, і ні глузуванням, ні силою не можна було примусити его, і сам він не міг пристати до дечого того, що робилося там.

Одначе як не одбивайся, як не одрізняйся, товариство своє таки візьме. Він не пристав до его ділом, але душа его була закаляна й покалічена. Товариство байдикувало, бахуровало, глузувало, зневажало усе, що треба було шанувати. Правда, здебільшого усе тільки словами й кінчалось, вчинком не вияв[ив]шися, але й слово ж річ не мала. Розмова, котру чув Івась круг себе, мала-таки вплив на його. Те добре, що було в його серці й натурою, й сім'єю положено, боролось кожен раз з тією поганню, що од товариства набрався; й була така боротьба й після того, як він вже був меж инчими людьми, у инчій громаді. Отрута не гине.

Й дома він любив марити, а тут одбившись од товариства, він зовсім вдався у мрії, химери, що далі, усе більш та більш. Іноді ціли години сидів він, бозна-де літаючи думкою, і іздривався, як до его обзивались, кликали. Як-то завше було з тим, хто марить, він мав себе за щось незвичайне, велике, з'явилися надії на славу, на великі дії. Він добре вчився, его вихваляли, шанували за гострий розум, за знаття, й се ще більше приті надавало его мріям.

Через се ж таки саме став він соромливим, незвичайним. Він боявся глузування, посміху, дорікання, і хоч любив бути меж людьми, меж панночками, але думка, що він ступить, скаже, зробить що-небудь ніякове, его зупиняла. Він став безлюдьком, хоч ця безлюдькість ему самому аж надто допікала. Зайві часи він читав та марив, і певне, вийшов би з Івася, як біс, заздрісний, гордий, нікчемний химерник, верхогляд, якби не вирядувало хлопця его українство.

Українство одбилося на Івасеві й в лиці, і в вимові, й [у] словах, що часом виринали в его речах між великоруськими. З-за усього цього доволі з его глузовано. Єго перекиривляли, звали прізвиськами різними, але те, що губило инчих, зробило з его щирого, запеклого українця. Через сі глузування й смішки мова, співи, усе українське ставало ще миліш — воно одрізняло его од немилого ему тогочасного життя, од товаришів. Українська мова була не просто українською, се була та мова, яку чув він дома, тільки дома; вона нагадувала ему рідну сім'ю, материну ласку, маленькі покої, де грався він, садок, де весною була така зелена, запашна травиця... То була навіть не та мова, яку вживають двадцять мільйонів українців, а та, якою

часом розмовляли дома. Україна — не правдива, географічна Україна, а та, про яку згадували іноді дома.

Тільки потім, через кілька років, читаючи, міркуючи, побачив він, що любить і мусить любити Україну, яко отчизну свою, яко українець, а не син українця, що повинен він любити мову українську не через те, що то мова батьківська, але національна, своєнародна. Він вдався в українську історію, в українське письменство, він став народовцем*. Не бачивши зроду України й люду українського, він через те ще більш кохав її. Се було якесь божевільне кохання, якась манія; од одного наймення українця, України, Малої Русі він іздрігавсь. Потім се трохи утихомирилось, кохання стало спокійніш, розумніш, але не без того, що не пережахнуть часом. Одначе, на щастя, не став і верхоглядом балакучим, пустомовцем, як то іноді бува — не було перед ким своїм українством вихвалитись, до то[го] й загально якось не любив він “душу, мов кишеню, вивертати”, як казав він. Батько, матір сперше самі раділи, що синочок так любить батьківські співи, мову, але потім, довідавшись про усе, ізлякались — в той час письменство, мова українська була річ небезпешна, до того ще на батьківські очі. Але Івась, завше слухняний й добрий син, тут не слухав — мови не кидав; батьки побачили, що нічого не зроблять, і тільки так вже собі іноді лякали й нарікали на его. Останній раз вийшла суперечка з-за університета — батько тяг до московського, “да не соблазнитя”*, син хотів до київського. Багато балакали, кричали, сердилися, але син узяв своє...

Страх, як бажав Івась у університет їхати — тижні, дні лічив він. Тут, у Тифлісі, або у В[ладикавказі], трудно було й книжки українські добувати, не було часописей галицьких й україн[ських] і, які ему траплялись, здебільшого були дуже щербаті — тільки українського й було в їх (й то ще багато!), що вміли яку-небудь побрехеньку розказати, заспівати пісеньку, та часом за чаркою або за вечерею пометикувати, як у нас, або — “що то за дурні москалі — смаку у салі не знають!” Всі вони себе за щирих українців мали, але Івасеві таке українство було не до смаку. Він думав знайти у Києві инчих людей, справжніх українців-студентів, сходився, приглядався, прислуховався, та й цим не здовольнився.

— Ну ж і народовство наше, — казав він раз приятелю своєму, теж студентові, вертаючись з якоїсь кумпанії, де увесь вечір пригоріцями сипали такі слова, як: своєнародний розвой, народні ідеали, наці[о]нальний критерій, сепаратизм, федералізм та инчі изми.

— Е, мало били нас, себто били, та не вивчили. От наші діячі, наші народовці, співають пісеньки, скребуть віршики, побрехеньки, метикують про мову, про народність... То яка ж з їх користь Україні? А тим часом перевертні плодяться усе більш та більш, панство глузує з своєї мови, а сільску, нерозумну громаду й силою, й усяким коверзуванням од її одбива-

ють. Селянин бідує, йде геть з України, одбивається од своєї національності, з українських дітей у школах роблять кацапів, українська мова забита, знищена скрізь, лях, жид, німець нас заїдають, а вони, вдавшись у історичні питання, збираючи пісні, забули про живу, справжню потребу...

— Овва, що це ти так розходився? Дуже прудкий! Та що ж, як не можна ніяким инчим робом гля України працювати, як тільки дбати гля науки й письменства, тут вони не винні...

— Е, якби охота була, змогли б і зробити; я не кажу про деяких, але останні... Й ще думають що превелику користь має Україна од їх нікчемної, хлоп'ячої праці. Досі он в нас часописі українофільської немає, не кажу вже українською, але й великоруською мовою. По усій Україні читають київську часопись, “югово руський орган” “Київлянин”*, де друкується завше сама стидка брехня на народовство. Оттак зберуться, поколотять язиком, наперчать язика мовою українською, та й годі, доволі — до своєї праці, може, щоб душить ту саму мову, про яку так солодко співали. Катеринки бісові!

Правда, Івасеві було не по собі, він сердився, як казав се, він перехавкнув, але завше загально тогочасне народовство й народовці ему не сподобалися. Він мав инчі думки, инчі ідеали, одначе поки що працюю їх не виявляв та вдався у науку. Святами ж, літом він їздив по Вкраїні, заглядав у різні кутки, придивлявся до народного життя. Коло его зібралася маленька купка студентів, его поважали, яко знавця науки української й слов'янської, й професори, й студенти, хоч за те деякі з товаришів звали его просто таки зрадником за его ідеї, нарікання на народовців.

Одна тільки річ докучала дуже Івасеві серед его тихого життя — серце поривало его меж люде, ему надокучало бути на самоті, він навіть заздриствив товаришами-джигунам й радий був би кинуть працю й побігти не обертаючись од своїх книжок і старих рукописів. Іноді цілі дні сумував та нудився він, доки не проходило, розум не прояснявся й він знов вдавався у роботу.

Тим часом, як був він на третьому курсі, вмер его батько, мати хтіла переїхати з дочкою, Івасьовою сестрою, у Київ до сина і кликала его у В[ладикавказ], щоб спродатись, зібратись та й рушати. Івась зараз після екзаменів поїхав у В[ладикавказ], й от він вже третій тиждень був у В[ладикавказі], гуляв по полях, ходив у гори, часом заходив до старих знайомих своїх. Сьогодні він прокинувся чогось рано й, побачивши у вікно чудовий ранок, вийшов походити по бульварах, де й зустріли ми его.

Пройшовши кілька разів од кінця й до кінця бульваром, Івась втомився та й повернув додому. Ідучи, він замислився й не звертав ні на що жодної уваги, аж хтось гукнув ззаду его.

— Комашинський, Комашинський!

Комашинський іздрігнувся й побачив чорнявого, високого, у гарній одязі хлопця, котрий осміхаючись дивився на його.

— А се ти, Тарасевич! — сказав Комашинський. — А я тебе й не пізнав.

Товариші колишні почоломкались, спитали про се, про те один другого.

— Та що тебе нігди не видко, — сказав Тарасевич, — досі ще не кинув звичая свого сідити дома й носа нікуди не виткнеш. Сором, брате! Правда, що хочеш ти їхати звідсіль?

— Авжеж, за сим і приїхав, щоб спродатись.

— Господи твоя воля! — заголосив Тарасевич та, осміхаючись, ударив руками; — і ти на прощання погулять, повеселитись не хочеш? Ні, сього не дозволю, не дозволю, і не думай! Та от що — в вівторок, коли се? завтра, здається? Субота, неділя, — лічив він, — так, завтра, буде у нас вечір, приходь і ти.

— От тобі на, — осміхнувся Комашинський, — певне, дуже ти [рано] встав та й верзеш чор'зна-що. Що це ти вигадуєш — зроду нікого не знав я ваших, а тепер на вечір? Ні, ні, брате, дякую за ласку.

— Тю на тебе! Не будь проханою панною, приходь до нас, сестрам тебе порекомендую, буде студентів чимало, як не хочеш громади жіноцької. Сміх сказать, укупі вчилися, у одному місті живемо й не разу не був ти в мене!

— Побачу, — одказав Комашинський, подумавши, — може, й прийду.

— О, думати не треба! Нічого не знаю, повинен прийти. Здоров був! — І Тарасевич пішов геть рівною, легкою ходою.

Осміхаючись, подивився йому услід Івась. — Гм, він не змінився, як був колись ще в бурсі, такий і зоставсь! Що ж, чим він гірше од других; вітру в голові трохи є, та своє він зробить, і Біг его святий зна, хто щасливіш буде — він чи наш брат, що в науку вдався. “Синове віка, синове віка”, — стара пісня!

Так міркуючи дійшов він до свого будинку, невеличкого, вибіляного вапню, вкритого старою, почорнілою, позеленілою черепнею. Висока липа висовувалась з-за хати й розстелила по черепні своє кудлате, лапасте гілля. Бджоли дзвеніли круг его.

Івась, зігнувшись, проліз у хвіртку й увійшов у маленький двір, заставлений бочками, діжками; кури розгортали сміття й сокотали; кішка гасала, граючись з качками, а ті кричали на увесь двір. В пекарні шкварчало масло й чийсь тоненький голосок оповідав:

— Ого розказував мені які страхи він, отой москаль! От якби ти чула.

— А що таке, ну бо? — цікаво питавсь другий голос.

Івась прислухався.

— Там, каже, є таке місто й мури круг его превеликі, й оте місто тра було узять. А на мурах усі ті турки, та турки, й кінця їм немає*. Й страшні, Господи!

— Ой лишенько!

— Дак оце місто, кажу. Та така там величезна брама, усе залізо, усе залізо, й замкнута стоїть. Ото набіжуть наші, — каже, — під ту браму, стануть та й грюкають в її, кричать: “Одчини”, “одчини”, — та все грюкають у ту браму. А ті турки разом як одчинять браму, то так наші москалики сердешні й попадають, і попадають. А ті бісові турки усе регочуться з їх, усе регочуться, вилізуть на мури, дивляться звідти та й регочуться.

— А як же се отой москаль з такого страху живий зоставсь, — питав чийсь густий голос, певне, невірного скептика-челядника.

— Бо такий вже він <лихий> був, що его навіть оті турки боялися.

— Певне, прудкий був, добре п'ятки показував, — бубонів голос.

— Е, що бо ви, дядьку, вигадуете, в его навіть міндаль є, й на міндалі тій орел, — обороняв тоненький голосок.

Ївась більш не слухав. Востатнє глянув він на тиху, щоденну картину, позолочену раннім промінням, та й пішов у хату. Назустріч вибігла маленька русява дівчинка, сестричка Ївасева.

— А я тебе в вікно побачила, як ти йшов, — сказала вона, ухопивши брата за руку, — самовар був вже й захолов, знову его распалювали. — Вона потягла брата за руку.

— Чи ба, яка ти стала дужа, — засміявся Ївась, — не можу вдержатись.

Сміючись, ввійшли вони у ванькир, де співав самовар та стояли инчі причандали. Коло стола сідла низенька Комашинська, зашиваючи якусь латку.

— Ось і я, мамо, вибачайте, що забаривсь, — сказав Ївась, цілуючи мати в руку.

— Куди се ти так рано ходив? — спитала мати, наливаючи чаю.

— Пішов проходитись; та зустрівсь із колишнім товаришем своїм, Тарасевичем, закликав до себе.

— А я, братіку, свою книжечку дочитала, даси міні другу? — спитала брата Маруся.

— Добре, яку ж тобі українську, чи московську?

— Ти б краще не давав їй українських книжок, хай перше добре руську мову визнає, буде ще час й українським, як схоче, — сказала мати.

— Е, ні, мамо, потім, що не роби, не визнаєш так, як би змалку; я змалку не вчивсь, хай вона вивчиться.

Мати нічого не сказала, тільки зітхнула. Син допив чай.

— А що, Ївасю, підеш куди-небудь? — спитала мати.

— Ні, трохи дещо треба написати.

— Пішов би краще, усе сидиш та сидиш, і літом не хочеш оддихнути, ще хвороба нападе.

— Не турбуйтеся, мамо! Хіба ж я мало ходжу, — сказав Івась та й пішов у свій покій. У покійчику було дуже ясно й стояв чудовий дух липи, рожі, жасмину, що заглядав у відчинене вікно. Обстава була проста. У кутку, в невеличкій шахві лежали книжки, що Комашинський привіз на літо з Києва — твори Шевченка, Квітки, Стороженка, Левицького, збірники, історичні праці й кучка писаного паперу. На шахві лежала скрипка. Над столом висіло кілька портретів українських діячів, посередині — повний, задуманий вид Шевченка та худий, стурбований якийсь вид Галчин*, наймиліших Івасеві діячів.

Івась пройшов кілька раз через кімнату й сів коло столу, виспівуючи потихеньку “Ой п’є козак, п’є”. Він розгорнув папір, вийняв якийсь шпаргал та й налагодивсь писати, коли щось дзенькнуло у дверях та й незабаром увійшов у кімнату високий, згорблений чоловік, довгі руки его теліпалися на усі боки. Се був давній приятель Івася — старий Бойчук.

— Се ви, от спасибі, — сказав Івась, ідучи єму назустріч. Вони обнялися й почоломкались.

— Я вас чекав, чекав, не дїждав, та й прийшов до вас з візитою, як то у панства заведено, — шуткував Бойчук, сідаючи та простягаючи довгі ноги.

— Вибачайте, недавно приїхав, не встиг прийти. Як ся маєте? Як жінка, діточки? — спитав Івась.

— Здорові, здорові. А життя, — самі знаєте, яке. Тут старший сичить, бо я не вмю до его підлещуватись, ходором перед їм ходить; дома — тому купи, за дітей заплаати, старшого до Петербурга посилять, а грошей не гурт аж надто. — Бойчук ще більш згорбився й похнюпив носа.

— А я для вас привіз подарунок з Київа, — сказав Івась, бажаючи его трохи звеселити. Він витяг з шахви ноти й дав їх Бойчуку.

Той стрепенувсь, взяв ноти й почав розглядати.

— Гарна річ, дякую вам щиро, — сказав він. — От тут добре як виходить — та, то то-о-о, — забубонів він.

— Почкайте-но, возьміть скрипку та спробуйте, як то воно.

Бойчук узяв скрипку й почав перебирати. Він так вдався, що вже більш не вважав на Івася, котрий мовчки сів коло столу й дивився на его. Бойчук страх любив музику, здається, й жити не міг би без неї. Був у его незвичайний смак, велике чуття, вийшов би з его великий мистець, якби пройшов він як треба усю науку музичну. Але де було єму, сину канівського чи черкаського міщанина, йти в яку-небудь консерваторію — дай Біг з голоду тільки не вмерти — батько п’яниця, брати маленькі... Він вчився у гімназії, але не скінчив її. Покійник Комашинський добув єму невеличкий уряд у В[ладикавказі]. Він женився, жінка вдалася непокірна — вона усе дорікала, гризла чоловіка, що він вдався в музику,

а гля сім'ї не дбає. Справді, урядник з его був не дуже добрий; усі зайві часи оддавав він на музику, уряд свій одбував абияк. Він зібрав круг себе кілька муз'ків й зробив маленький оркестр, більш з таких же, як і він, урядників.

— Дуже гарна річ, — ще раз сказав Бойчук, перебравши ноти, — дуже гарна. Знаєте, я розведу її на наш оркестр, та й заграємо у суботу. Я й прийшов, щоб покликать вас, та й забув. Приходьте, Іване Андрієвичу. Прийдете?

— Авжеж, запевне прийду, — сказав Івась, тільки чи зумію ж я грать з вами? Скільки у оркеїстрі не грав. У кого ж гратимете?

— Я тоді дам вам звістку. А поки що до зобачення! — Бойчук, махаючи руками, уклонився й згорбившись, пройшов у двері.

Пообідавши та походивши трохи по садку між густими кущами шпоричок, малини та агруса, Івась дуже забажав роботи (до обіда так і не прийшлося йому). Він увійшов у хату й вдався в писання. У его був український рукопис XVII віку, де меж инчими річами було записано кілька десятків заговорів, або замовлянь. Тепер він схотів звести їх з надрукованими вже, знайти варіанти. Він так вдався в писання, що встав тільки посьорбати чаю й знов сів, навіть не вечеряв. Він любив так робить, се була наймиліша річ для его — круг его тихо, тільки цікає годинник, у одчиняне вікно шумить річка, лише запашний, холодний вітерець і колише полум'я свічки, якісь неборака жук залетів у хату й метушиться, літаючи з кутка в куток, стукаючись об білі стіни. Івась, держачи папірник у зубах, тикав носом то у одну, то в другу книжку та старий зацвілий рукопис, та й так ему було весело, так гарно, тихо... Ці пожовклі листи, ці старі кучеряві рядки були ніби его старі, кохані друзи, він наче розмовляв з їми й тішивсь тією розмовою, щось мимрячи собі під ніс та виспівуючи якусь довженну та сумну пісню. У третій годині скінчив він свою працю, устав, перегорнув списані листи й весело промовив — еге, тут ще трішки подряпать, та й буде писання хоть куди. Добре, Івасю, працюймо!

Походивши трохи, він став помолитись, низенько вклоняючись та б'ючи себе в груди, як колись ще маленьким вчила его мати. Помолившись, він у сорочці самій сів на вікні, щоб трохи прохолодитись та подихати свіжим, чудовим повітрям.

Вже було зовсім темно — зірки вцяцькували усе небо й сяли своїм блідим, тихим світом, місяць виглядав з-за блакитно-жовтої хмарки, вітер наганяв пахощі лип та квіток. За річкою, десь у саду грали ще музики й далекий гук тихо линув серед ночної тиши. Івась прислухувався до веселого гуку танків та й сумно щось ему ставало. Він бачив перед очима залу, ясно освічену, веселі пари, гарні, почервонілі личка панночок, балакучих паничей, він наче чув теревені, нісенітницю, що верзли там, регіт, дзвінки

голоси, й заздрість его брала. Їму теж хотілося бути там, серед гучної метушні, серед гарячого, душного повітря, серед гомону й світа. Якимсь мізерним, мертвим, сухим здавалося йому власне его життя насамоті, з своєю працею, із своїми думами. Серце щеміло, нило...

Він більш не міг сидіть, їму захотілось вилити своє чуття, вимовить его, як не чоловіку, то хоч німому паперу. Він зліз з вікна, сів коло столу, узяв папірку й дрібними рядками написав:

Серед тиші та темряви
Щось гуде — музїки грають,
Ваблять серце моє сумне,
Ваблять, поривають...
Взявся б я та й полетів,
Кинув сумну пустку...

Але далі якось не йшла его праця, він кілька раз затирав, що написав, знов починав. Тим часом холодок пройняв его й прогнав усі романтичні химери, сум его помалу минув. Ївась позіхнув, почухав голову, сплюнув та й ліг спати. Лежучи, пригадав він закликання Тарасевича та й став міркувати — йти, чи ні, нарешті наміривсь іти — дідько его батька зна, піду. От тільки треба чоботи почорнить, а то руді, аж сором! Мимрячи це собі під ніс, він повернувся під стїну та й заснув.

У хату заглянув новий місяць й освітив блїдим світлом усю обставу й худий, спокійний вид Ївася. У одчинене вікно залетїв вітер та й перекидав листи розвернутої книги. Листя жасмину, посеребрене місяцем, ворушилось, наче живе, у вікні. Цвіркун цвірчав десь та ревла, гула річка, миючи високі береги.

II

Тарасевичі жили багато й розкішно. Батько їх жив перш у Петербурзі, мав чималий уряд, та ще більшї, правдою, а може, й неправдою нажитї гроші. Але, на лихо, злигавсь він з жидами, вдався в усяки гешефти, афери, та й у якїїсь так щиро погрїв собі руки, що мало не пішов туди, де козам роги правлять. Дїло се якось загасили, за водою пустили, та за Тарасевичевї гроші й поклони, але в Петербурзі зоставатись не можна було їму більш; він поїздив по закордонам “провітритись”, а вернувшись, осївсь у В[ладикавказї]. Тут він став великою персоною, верховодив усїм містом, поки не вмер од якоїсь премудрої хвороби, як казали лікарї, а попросту сказавши — од жиру луснув бідаха. Дві дочки его й молодий Тарасевич жили тепер у В[ладикавказї], обидві сестри були вже дівчата на виданні, обидві скінчали якїсь великосвітські пансіони; матері в їх не було, й з їми жила тітка — генеральша Куцапова. Будинок Тарасевичей, великий та гарний, стояв над бульваром. Тарасевич закликав Комашинського на вечір, але був цілий бал. У високих вікнах, заставлених

квітами, завішаних дорогими запонами, сяло світло й смугами лягало через темну вулицю, фаетон за фаетоном гуркотів, під їздючи під високий ганок, і товстий швейцар з булавою ледве постівав одчиняти важкі, товсті двері. На бульварі чимала купка хлоп'ят, челяді, гультьяйства дивилась на гостей, зазірала в вікна, дивуючись, критикуючи, глузуючи з того, з сього. Чимало гостей уже зібралось. Скрізь було чути шумот од убраній, грюкання стільців. Чорні постаті чоловіків ясувалися в облитих світлом залах, скрізь блищала бронза, сяли кришталеві ліхтарі, світилися золоті й перляні жіноцькі цяцьки. Куцапова й старша Тарасевичева, Лидія, приймали гостей. Куцапова — висока, суха бабка, у довгій шалі, у білому чіпкові; Лида, русява та гарна, була у якійсь блакитній сукні. Друга Тарасевичівна — Катря, сиділа у залі з кілька дівчатами й вдалася у розмову про якусь міську прояву, напівромантичну, напівскандальну. Нахилившись до високої сухорлявої дівчини, вона оповідала деякі дуже цікаві подробиці, аж почула над вухами голос свого брата:

— Катря, ось рекомендую тобі Івана Андрієвича Комашинського.

Вона підвелась, зиркнула й побачила Івася, его невелику постать, бліде лице, сірі очі — нецікава річ. Вона ледве глянула на его, промовила кілька слів звичайних, нікчемних, та й повернулася знов до сухорлявої дівчини. Івась порекомендувавсь другим панночкам, ще раз подивився на Катрю, потоптався, не знаючи, що робить та й бачучи, що вони не хочять кинути своєї розмови, пішов геть, щоб не перебить цікавого оповідання. Він сів на стільці недалеко од їх.

— А вона таки гарна з себе, нівроку, — сказав він сам до себе, дивлячись на Катрю. — Красуня, та й годі

Справді, Катря була гарна дівчина. Рівна, хистка постать, біла, наче лебастрова, шия, гарненька головка з чудовим личиком, довгою темною косою — за усе це всякий назвав би її дівчиною вродливою.

— Що це ти задивився, Комашинський, — сказав Тарасевич, підійшовши до его. — Ходімо, там якась бабка тебе побачить хоче, знала вона колись тебе, чи що; тільки не журись, — додав він, — там із нею дівчина молода, дочка. — Тарасевич повів его у другий покій до якоїсь пристаркуватої панії у премудрому чіпкові.

— А ось який вже ви стали, не пізнала б, якби побачила, — сказала та, зирнувши на Комашинського. — Сідайте отут. Ви здається не пам'ятаєте мене, а я вас ще маленьким бачила.

— От тобі на, загадала загадку, їй Богу, не пам'ятаю, — подумав Івась. — По правді сказавши, — сказав він голосно, — хоч я й пам'ятаю, що бачив вас, але ніяк не вгадаю, де.

— А пам'ятаєте, як ви жили літо у С... , ще ви в гимназії не були.

— А-а-а, тепера пам'ятаю, — загув Івась, хоч не пам'ятав нічого. — Чи ба, коли побачитись трапилось!

— А от і дочка моя, старша; Галино, — гукнула вона кругловиду, що розмовляла з військовим якимсь. — От добродій Комашинський, — пам'ятаєш у С...?

Дівчина обернулась, Івась уклонився й вернувся до старої. Та почала розпитувати, де він тепера, що робить, чи скоро поїде, чи недавно приїхав. Івась хтів як-небудь втікти, але не можна було вже — помалу у той куток зібралось чимало паній та панів, здебільшого літніх та пристаркуватих, і бідний Івась попав якраз усередину. Розмова йшла помалу; бабка розпитувала Івася про студентів.

— Ой, які тепера молодики стали, — загула якась товста, червонопика пані. — Які все невиховані, неслухняні, бурхливі, не шанують нікого й нічого.

— Ну, заспівали, — подумав Івась усміхаючись, — тепер до вечері не переслухаєш.

— От мині Сохвія Степановна плачеться, що тра їй сина до университету сього року дати. Такий досі, каже, добрий та гарний, а там вже, запевне, попсують, зіб'ють его з пантелику, — сказала пані з метеликами на голові.

— Й у мене теж — хоч не тепер, через два роки — треба дати, — зітхнула якась.

— Ох, яке там товариство, злигайся з ними, то й загинеш; ще курсистки там — страх що виробляють, — заголосила друга. — Знаєте, мині розказувала... — Й вона зашепотіла потім якійсь старій дівці, з довгим, як у бусла, носом. — Що? Хіба? Господи! — закаркали обидві й після сього котра-небудь починала: — та се ще не те, ви тільки послухайте! — Й обидві раз-пораз одхилились й плескали руками.

— Дивуюся, невже ж вони розуму не мають! Стільки гине хлоп'яцтва з-за дурості своєї, а вони все лобом на стіну лізуть... Вчилися б краще, аніж слухать там різних нигилистів й усього такого*, — знов сказала пані з метеликами.

— Ой, скільки гине тепер, скільки-то матерей, батьків бідних плачуться та горюють за дітьми, і скільки-то без жодної вини, з-за якого-небудь нікчемного слова, брехні!...

— Не можна ж усе й спускати, — обізвався якійсь товстий, — дай тільки волю, та й страх що нароблять, на шию сядуть! Та по правді сказавши, сама старшина й винна, розпустила, була, віжки, дала усякую волю, тепер схаменулась, та ба!...

— Справді, чого тільки не виробляють, — обізвалась якась молоденька пані, колишня учителька. — Подумайте тільки, у Київі, от у їх, — кивнула вона на Івася, — деякі сорому не маючи, по вулицях, серед дня у мужичих убраннях ходять, у сорочках своїх вишиваних й тих, як їх кличуть, свитках, чи що. Се ж там....

Усі зацмокали губами й захитали головами.

— Отто нівроку, зліпили, — подумав Ївась та й сказав голосно. — Чи ба! А я три роки носив оту мережану сорочку й у гадці не мав, що се таке велике діло.

— Хто се такий, хто се такий? — спитало кілька голосів, один у другого. Кілька хвилин сиділи мовчки, скося поглядаючи на Ївася, той і собі сидів мовчки, перебираючи кгудзики.

— Дивуюся я тільки, як-то люде розумні, здається, й вчені таку собі кумедію грають, ще й уперто грають — є в їх мова руська, руське письменство, ні треба видумать якусь свою...

— Не видумують, добродію, — почав Ївась, але той одвернувся, не вважаючи, до когось другого.

— От як ми були студентами, нічого сего не було, — обізвався якийсь урядник. — Бувало, й погуляють, попоють... а вже до політики — ні, ні, ні, й у голову не приходило нікому. Зато й вийшли потім люде неабиякі, подивиться тільки меж старшиною, скільки там наших!

— Яка ж тут політика — в мережаних сорочках, — усміхнувся Ївась.

— От усе од необачності вашої — все смішки та жарти, а потім виходить така річ, що от Государя нашого Олександра Другого-Мученика вбито*, — обізва[в]сь другий.

— Розумний дядько, бач як пристрочив, — подумав Ївась й мовчав.

На щастя его, почали танці, й матері поросходились назирати за дочками, за ними й другі покинули Ївася. Він зрадів, але дурно — до его підмостивсь якийсь панок, гарно одягнений, виголений, гречний.

— Ви повинно быть українофил*? — спитав він, перебераючи ланцюжки.

— Українець, — сказав Ївась з нехиттю; — що се ему треба? — подумав він.

— Чи ба, я так вже одразу й вгадав. Так-таки як почув, зараз угадав... Я чув, що говорила тут громада. Вас повинно быть дуже здивували й вразили такі дурні речі, — почав той, — але ви не вважайте...

— Чого ж тут дивуватись? Я не першій рік у Росії!

— Правда цвічена громада ніколи не зневажить письменства й народовства українського, — заспівав панок і з рота его покотилися, наче коралі низали, великодумні пересвідчення, на зразок такі: кожен народ має право на своенародний розвой; кожен повинен держаться свого; Шевченко був славетний поета; Україна багато лиха мала на своєму вікові; письменство українське буде коли-небудь великим та дужим.

— От біда, — подумав бідний Ївась, — він радий, здається, й до світу торочити свої пересвідчення. Біг дасть, нарешті скаже, що два та два штири буде, або що чоловік повинен ходити ногами, а не носом. — Ївась

зовсім засмутився, перш він кивав головою на речі того красномовного пана, а далі сів тихо й тільки раз-нараз сумно поглядав на его. Але тому байдуже було, він, як півень, своєї пісні співав й більш ні на що не вважав. Й кінця не видно було речам его, але, певне, материне благання Івася заступило — покликали вечерять.

— Сподіваюся ще коли-небудь розмовляти з вами й сьогоднішню розмову скінчити, — сказав гречний пан, устаючи.

— Й я теж, — сказав Івась. — Крий Боже, — сказав сам собі, — от допик бісовий язик, так мені погано стало, наче [від] кацапських оповідань про український побит. — Він потупав до столу й якомога далеко сів од свого красномовця. Сісти йому трапилось коло Катрі, та згадала, що вона, як порекомендувавсь він, не розмовляла із їм. Івась, зрадивши, що [відчепився] од свого пана, теж розбалакався.

— Ви, певне, нудились у нас — я бачила, ви не танцювали!

— Справді, тут пан з мене душі не витяг мало своєю розмовою. А що до танців *Nemo saltat sobrius, nisi forte insanit*, — сказав Івась по-малу й басом, задерши носа й вистромивши догори пальця, — або мовою русько[ю] — не танцює тверезий, хіба як тільки збожеволіє часом. — Обое засміялись.

— Ви тепер скубент? — спитала вона.

— Авжеж.

— Певне лікарь, бо всі тепера йдуть у лікарі?

— От бачите, що не всі, бо я слов'янський філолог.

— Се де вчать мову латинську й грецьку? От — нецікава ще річ!

— Е, ні, моє діло — чеська, сербська, лядська...

— Ви й сами, певне, лях?

— Ні, українець.

— Українець? — здивувалась вона. — Да в вас же й назвисько лядське?

— Українець; навіть українофіл, як хочете знати. Чули про українофілів?

— Нащо ж ви в філологи пішли, там же погано, лучче быть судовим, як мій брат, або що.

— Що се ви нас так лаєте? Ми ж, більш, як хто инчий, проводирі прогреса, ми ведемо громаду, що надумалось, накипіло у їй, те ми вимовляємо голосно, — сказав Івась, напівжартуючи, напівправдиво.

— Е, то мене заздрість бере на таку вашу велику мету, — засміялася Катря.

— А ви думали.

Як почали пить, до Івася прийшов з другого кінця стола свідомий нам пан з чаркою й на вухо Івасеві сказав свою здравицю: за люд

український, письменство, науку й діячів її. Ївась подякував его й випив. Панок пішов.

— Що се він? — спитала Катря.

— Та той мій пан — визнав якось, що так вже чоловіку од Бога показано, щоб він назад п'ятами ходив і що ми через се мусимо не наперед, а назад п'ятами ходить, от він ходить тут тай навчає всіх. А ви его знаєте?

— Як ви з его смієтесь, — захитала головою Катря, — се негарно; ви недобрый. А що до того, то він здається чимсь при губернаторі тутешнім.

Вечерю скінчили. Катря не кинула Ївася — він здався їй дуже цікавим. Вони перейшли у другий покій та й сіли. Ївась, як він казав, розкис — розбалакався, став оповідати, жартуючи, випадки з життя свого. Катря сміялась; додавало сміху ще й те, що Ївась, оповідаючи найкумедніші, найгумористичні[ші] речі про себе, дивився з щиро українською флегмою, тільки поглядав лукаво на Катрю. Він ще ніколи не розмовляв так щиро з дівчиною, але єму було так, наче Катрю знав він кілька років, наче вона була его товаришем.

— Скажіть, будьте ласкаві, Іване Андрієвичу, чом вас нігде не видко, он і брат казав міні, хіба од людей ховаєтесь?

— Ховатись не ховаюсь, а що до того, що нігде не видко мене, дак от що розкажу я вам — ще як був я в 4-му чи 3-му класі, порекомендував мене якийсь добрий товариш панночкам теж 5-го чи 4-го класа. Порекондувавшись, я хотів що-небудь сказати, але ніщо на думку не лізло, я тільки тер руки та переступав з ноги на ногу. — Що се ви трете руки? — спита<ла> якась з їх. — Так, — одказав я їй та й мовчав. От і тепера, хоч і хочеться іноді піти куди-небудь, то як подумаю, що трапиться знов потерти руками й сказати — так, — то й зістаюсь. — Катря засміялась.

— Читали, може, Руссови “Les Confessions”*, там він теж оповідає, як часом і хочеться чоловікові чого-небудь, але як подумає, що треба того добуватись, ця думка, хоч зовсім нетрудно було б, зупиняє й перебиває бажання, — бовкнув Ївась, не подумавши. — Так було й зо мною. — Й він почав оповідати, як, безлюдьком будши, колись марив, що знайдеться така, що побачивши его де-небудь, одразу полюбить й буде его розважати, втішати, як він виходив виглядати її, силкуючись угадати, котра то вона. — Та й я, здається, й досі ще не втратив сих хлоп'ячих надій, — сказав, замислившись, Ївась.

— Що ж, не кидайте, може й з'явиться справді, — засміялася Катря.

— Ну “толците й отверзется”*, а я не штовхаючи знаю, щоб міні відчинили, се вже нікчемно, — одказав Ївась та й устав прощатись.

— Дивіться же, не забувайте, приходьте і киньте нелюдськість свою! Хоч ви й будете терти руки, не турбуйтеся, не питаю вас, нащо ви трете, й не треба вам буде одказати: “так”.

— Як так, то запевне прийду, — засміявся Івась, та й, незручно уклонившись, пішов геть, але коло дверей побачив свого пана. Серце у Івася упало — той теж його зобачив. Ледве поза спинами проскочив Івась проз его. — От ще трясця, — подумав він, вийшовши на вулицю. — Чом не вкоротять ему язика. — Й устромивши руки у глибоки кешені, де “було тісно”, тільки не од грошей, як у Кармелюка*, а од усякого добра, котре мав він звичай туди складать, почимчикував додому.

На другий день, себто в середу, Івась прокинувся пізно. Напившись чаю, хтів він сісти за писання, розгорнув <знов> свої рукописи, але через кілька хвилин кинув — у голові ходило бозна-що, слово до слова тра було наче цвяхом прибивати. Він вийшов походити у садок, чи не мине усе це, але й садок не поміг. На его, яко хлопця чулого, вразливого, усяка проява, усякий випадок впливав дуже, наче з пантелику збивав, й іноді довго він не міг заспокоїтись. Так і тепера — учорашній вечір, панок, розмова з Катрею — усе оце покою ему не давало. — Тра було йти, — казав він сам собі, зриваючи листя з кущів малини, — от із цим дурнем зчепився, бабка з своїми студентами, а цій Катрі, чи як вона, чого, скажіть, ласкаві будьте, наторочив стільки про себе? Тільки що вечір втратив та дурня з себе вдавав перед дурною цією громадою. А ще більша дурість, — сердився він, — пеклуватись про це, на куцого чорта! Піду лишень попишу або що! — Але міркування не помагало, через хвилину знов перед очима стояла Катря, у вухах лунав її сміх, Івась сердився, лаяв себе, лаяв усіх, але дарма.

Але чудно діло — то він сердився на себе, що розбалакався з Катрею, а через кілька часу, після обіда — ему вже хотілося побачить її; він забув й про вчорашній вечір, й ранню досаду й забажав ще раз побачить Катрю, ще раз розмовляти з нею. В голову влізла думка — Катря повинна быть сьогодні у міському саді, сьогодні там усі. Про що він не почне думать, а звертав все на це й нарешті, як смерклося, став одягатись. Одягавсь він довго, — бо ніяк не міг постановити, чи йти ему, чи ні — надіне що-небудь, подумає: “чого я йду? краще зостанусь”, й скине, що одягнув... “Ні, піду!” — й знов одягне. Вийшовши з дому, він теж разів чуть не з п’ять <зу>пинявся й повертав додому й насилу дійшов до саду.

В саду було людей чимало. Пари за парами йшли щільно, штовхаючи одна другу. Івась незабаром побачив купою обоїх Тарасевичових, Тарасевича, якусь панночку й високого гарного пана Верецького, котрий балакав з Катрею. Побачивши таку кумпанію, Івась не осмілився підійти, а сів на лавці й глядів звіти на їх.

Верецький був урядник з Петербурга, молодий ще, але вже не малого уряду. У В[ладикавказі] его й пані, й пани [приймали], яко петербурського й аристократа. Він добре розмовляв мовою французькою, був хлопець гречний й із себе непоганий — високий, русявий, вид гарний, хоч трохи й

зляняв, голос дзвінкий. Ївась дивився на его, як він зігнувся коло Катрі, дивився на гречність его й заздрість брала его; у сю годину, здається, він оддав [би] усе, що знав, з своєї філології за гречність та вроду сього джигуна великосвітського.

Одначе Верецький швидко пішов геть. Ївась підійшов до кумпанії й дав на добривечір.

— Ото чудасія, Комашинський у саду! — сказав Тарасевич. — Чи не вийшло чого незвичайного, не стало галушок на Україні? Чи, може, українці збунтувалися?

— От видко судового, — усміхнувся Ївась, — то дорікав, що не видко мене, а вийшов — дивується й сміється.

Посміялись, побалакали про погоду, про деякі новини міські. Надійшли ще двоє якісь. Катря трохи одстала, Ївась ішов за нею.

— Як тут душно й тісно, — сказала вона, — підьмо куди-небудь у холодок, на волю. — Вони звернули убік та й сіли на лавці.

Ївась і речі Ївасеви запали у Катрину голову, й вона того-таки дня спитала у брата й сестри, що таке українофил, пам'ятаючи, що так найменував себе Комашинський. Сестра мала українофілів за нигилистів, але Тарасевич сказав, що вони мають свої товариства в Києві.

— Ти спитай про се Комашинського — ото запеклий хохлюга. Чи не він тобі й натякнув про українофілів? Це як був я з їм, усе, було, ліз до мене з своєю українською мовою — баче — каже, каже — баче. Я вже одхрещувався — який я українець, перехрестись — такий чудний. (Тарасевич трошки збрехав — не Ївась ліз до его, а він сам часом звав себе українцем та й прилизувався до его). Боюся тільки, щоб не вхопили его — багато вже їх позасилано у Сибіру, — копати золото, — додав він.

Почувши се, Катря инчим оком глянула вже на Комашинського. Соціалісти, нигилисти, панслависти*, українофили, слов'янофили — усе оце здавалося їй якими-небудь італ'янськими або гишпанськими змовинами, про які доводилося читать. Вона мала Ївася за братчика потайного кгурту й вона бачила вже хлопців у машкарах, з палашами, де-небудь у лісі, як вони присягаються й п'ють кров чоловічу, клянучись, а там бунт, війна, пожежа, Ївась серед полум'я, кров'ю закаляний ... Равеньяк* ... Корде*... Вона згадувала теж діячів романів руських, проводирів, полянських апостолів. І сказати по правді, іноді думалось їй, що непогано було б бути прозеліткою такого апостола. Усі оці думки перебували в її голові за один день, не вияснюючися, мішаючись одна з другою.

Дак що зустрівшись сама з Ївасем, вона зараз запитала его:

— Ви казали міні, Їване Андрієвичу, що ви українофил, але чи правда, що ви маєте своє товариство, й що вас за се гонять та засилають?

— От тобі на, — подумав Івась, — звідки се узялося? — й сказав жартуючи, — де там, підданцям корони руської думать про се не дозволено. А життя — доля наша справді не дуже солодка. Не одна сотня добрих, розумних, щирих хлопців загинула, не одна, без хліба зоставшись, розледаціла або перевернулась. А за що? — перекаже якій-небудь дурень, піднімуть гвалт люде, котрим дуже не любя освіта й правда, а там, на версі, не розібравши, звідки то звон іде, гублять молодії кращі сили...

Казав Івась та й сам з себе дивувався, що сам якимсь полянським апостолом став, але, дивуючись, він не зупинився, але усе оповідав оцій гарній дівчині, що сідла коло его.

— От за тиждень, як я поїхав, ухопили одного — він став радити деяких селян вчити дітей своїх мовою українською, на остатні свої гроші, не гурт і було їх, купив книжок та й понадіяв хлоп'ят. Зараз одлепортували куди треба, прописали, що було, а більш чого й не було, й не знаю тепера, чи побачу ще его.

Івась затих; хвилину сідли мовчки. Музи[ка] гула недалеко якогось танка. Пари тихою ходою йшли проз лавки.

— А знаєте, — сказала Катря, — як би хтіла я бути там, у Київі, побачити таємні ваші ради, ваших братчиків, послухати речей, що там говорять...

Івась усміхнувся добрим, тихим осміхом своїм.

— Ви, як бачу, думаете, — сказав він, — що в нас там, наче у якому-небудь “Фієско” або “Кола ді Рієцці”, потайні ради, змовини*? Е, нам не до лицедій, нема часу тішитися ними. Тепер вже минули оці витребеньки, тепер царює скрізь праця, довга, безугавна, неодмінна праця. Й українофилам нашим, або народовцям треба піклуватись про те, щоб тихо, помалу, але добре вести свою працю і скільки то треба й сили, й волі гля сеї тихої, незнаємої праці, куди більш, як для потайних змовин... Робити, працювати, тим часом, як ці — глузують або не дбають, ці з'їсти раді, тим часом, як саме найсвятє твоє діло обертають у якусь погань й того-таки у очі тобі тичуть, не слухаючи тебе, як захочеш часом оборонятись... А й наші самі одразнившись, єдності не маючи, самі гірш од ляха, од москаля, раді одні другого задушить. Немала се річ, таку вагу знести, не маючи ні підпори, ні помощи. Багато треба гля сего сили, страх багато, Катерино Євгенівно.

Івась казав помалу, втупивши очі в землю. Тихі, щирі речі его пройняли Катрю до живого серця. Була хвилина, коли вона [б] кинулась до его, обняла б та й сказала — не один ти будеш бідувать, не один поневірятимешся; веди мене, скрізь піду за тобою, крізь горе, крізь лихо, нігди тебе не покину! Серце застукотіло, вона міцно зціпила руки, в той час вона забула усе.

Але Івась не знав, що діялось з нею, він не вловив ту хвилину, не кинувся, не пригорнув її до серця; він сів нерухомо коло її й гарно [йому] було. Він поглядав на її молоде личко, чисте, гарне, де ні один пружок, ні

одна смужка не вирізнялась, не ясувалась серед її гармонічної вроди. Личко її здавалося тепер ще гарнішим, одсвіт далеких ліхтарів ледве освічував его. Ївась чув, як з его серця підіймалося, сходило, розстеляло квіти кохання до сієї гарної дівчини; старії думи, давнії мрії, минуле лихо, врази, що поворушив він своїми річами, своїми спогадами, налягли на серце, але вони, чудна річ, ще більш додавали сили его щастю, его коханню.

— Як би хтіла я, — сказала Катря, як трохи заспокоїлась, — вивчитись мові українській; бо я на сьому Кавказі вже загубила рідну мову; чи не повчили б ви мене, Іване Андрієвичу? — пильно спитала вона.

Іван трішки скривився, він не мав охоти гратись у українську пропаганду й турбувать рідну мову для дурної потіхи, але те, що сказав би він усякому другому, ніяк не міг він сказати Катрі. Одначе сперше таки уперся:

— Е, Катерино Євгенівно, для сего треба багато праці й охоти, а жартуючи нічого не зробіте.

— А, ви думаете, що в мене охоти нема? — сказала Катря, — ви тільки повчіть мене. Навчіть, — усміхнулась вона, — не вважайте, що в вас буде така велика ученичка. Я ж теж трохи українка, мені легше буде.

Іван похитав тільки головою й не сказав нічого. Тут надійшли Тарасевичі. Ївась став прощатись.

— Глядіть, приййдіть вчити, так уже вчитимусь! — жартувала Катря.

— Що ж, як хочете, повинен прийти, — засміявся той тай пішов. Тим часом, як ішов довгими темними вулицями, знову погана думка заворушилась у голові. Чи ж продав я своє українство, на посміх, на потіху оддав его за ласкаве слово цієї дівчини, — думав він, — ет, полянський апостол, розкис перед дівчиною; тьху! — аж сплюнув він. Але чи довго міг він так думать? Згадав він Катрину вроду, її голос та речі, й де ділось українство его усе — “Молодий вік, молодий вік!”

Молодоте-чарівнице!

Хто тебе не знає?

Чого ж серце замірає,

Як тебе згадаю?

Тепле, тепле кубелечко

Ти єму звивала,

В Божім раї квіти рвала,

Его чарувала,

Зачароване заснуло, —

Сни чудовні снились...

Чому же вони не справдились,

Як очі відкрились?*

III

Не по селах похожаю,
 А по кладовищах:
 Спочиває наше слово
 В німих гробовищах.

.....
 Густий морок скрізь по хатах,
 Густійший в будинках,
 Бо нема души живої
 В сестрах українках.

(Куліш. Досвітки, с. 44)*

Через два дні після сього, себто у суботу, прийшов ранком до Комашинського Бойчуків син тай приніс ноти, розписані на Івасеву скрипку. Грати умовились у Галузенка, дохтора, теж старого приятеля Івася. Івась обіцявсь запевне прийти й, як смерклося, пішов на другий кінець Владикавказа, до Галузенка. Там уже мало не весь оркейстр зібрався докупи. Прийняли Комашинського дуже щиро. Галузенко — товстенький бородатий панок, разів із п'ять обняв Комашинського, усі музики — українці (оркейстр був із самих українців, були тільки один великорус та один полячок, котрі, одначе, виявляли української приті більш, як сами українці) обступили его купою й здоровалися. Були тут жінки сім'ї музиків, усе оце знало Комашинського давно й мало за сього. Пішли запитання, оповідання, теревені-вені...

Але час був грати. Почали лагодитись. У невеличкому покійчику Галузенковім, прокуренім тютюном, заставленому, закиданому усячиною, разом загуло, завищало. Скрипки й дудки заверещали усякими голосами, наче в хаті били кого-небудь, і серед того гвалту поважно гули, рипіли гордовиті, сердиті басы й басолі. Усе радилось, слухало, метушилось, більш усіх Бойчук, зігнувшись перебігав він од того до другого, прислухаючись до тону, лапаючи струни басолі, там придивляючись, чи не помили[ли]сь у нотах... Не знаю, як кому, а я дуже люблю цю метушню, турботу, оцій гук, шматки мелодії, вирвані з середини ноти. Музики вже серед зали, перед роялем. Душа їх наче влізла в пальці й насторожилась, зацімила, чекаючи... стукнула в остатній раз нога Бойчукова, пальці схилились, тиха мелодія разом вилетіла з-під смиків, пальців та й загула під високою стелею.

У Комашинського чимало було пауз, дак що він міг оглядати музиків, а се річ була цікава — той тягне смиком браво, сміливо, поглядаючи на обидва боки, спіткнеться, засоромиться, ткне носом у ноти й не висунеться з-за їх більше. Той так надувся, наче влізти хоче у флейту. Бойчука й не впізнали б, — граючи він став рівно, підвівся, лице прояснилося, наче покращало,

очі кудись втупив, наче бачив щось незвичайне, щось дуже гарне; скрипка его наче не грала, а співала сама, без Бойчука, наче мала свій голос, свою душу. Тільки рип — хтось помилився і ніяково гукнула неслухняна струна. Бойчук скривився, наче хтось штрикнув его, знов рипнула кишкова — чудова мелодія була попсована — Бойчук [глянув] спересердя, шукаючи винуватця, а той — якась літня вже голова — засоромився бідолаха, наче школяр, котрого піймав учитель.

Під кінець усе пішло гаразд — Бойчук знов став на весь зріст, і мелодія скінчилась бучним, дужим акордом. Усі зітхнули, почали балакати, курить, оддыхати, пробувать струменти.

Так програли ще кілька. Покликали до чаю. Чимала купа музиків обступила знов Івася, стали розпитувать про Київщину, далі та далі пішли теревені, у кожного хоч добре вже українська кістка кацапським мясом обросла, а усе заворушилась. Кожний силкувавсь пригадать яку-небудь приказку, яке-небудь слівце, усі тішились та сміялись. З їх усіх, може, двоє тільки ще закидали по-українськи, а остатні страх колотили гороху з капустою, одначе кожен силкувавсь... Навіть один, котрий, здається, забув, що є Україна на світі, навіть той щось бемкнув ні в сих, ні в тих: “Знаєте, Степане Петровичу, як то кажуть: в огороді бузина, а в Києві дядько”. Бойчук теж став щось оповідати.

Жінки, почувши, надійшли. Деякі сміялись з кумедних слів й кажучи: “ох, лишіть, не смішіть!” — тільки приті подавали хоробрим українцям. Одначе другим українська мова прийшлась не до смаку й вони скоса дивилися на своїх чоловіків. Бойчукова жінка гірш усіх.

— А бачте, як ваш чоловік розходився, українець та й годі, наче вчора приїхав! — сказав її Івась, щоб подратувать.

— Та ви вже завше вигадаєте! Охота мужичу мову ворухить, хвалити Бога, є в нас велика руська мова.

— О, бо як ви її не любите, цієї бідної мови!

— За що ж її й любить? Діти, хвалити Бога, забули про неї, а от старий і досі дуріє, — й вона пішла геть, не можучи бучи вчинить із своїм чоловіком, і тільки хижко поглядала на его. Івась вернувся до гурту, там пішли такі побрехеньки, що хоч куди. Івась більш мовчав та кривився, его щиро народовське серце нудилось нікчемними смішками й глузуванням з своєї мови й народа цих поневіренних українців. Він був у сім разі наслідовець Кулішевої критики* й запеклий ворог Раєвських оповідань і дурних оперет*.

— От ви б нам що-небудь цікавеньке оповідали, ви, певне, багато наслухались там їх, Іване Андрієвичу, — сказав пан старенький, товстенький. — Колись і я до чорта знав тих оповідань, було, як почну, так аж за живіт беруться.

— На лихо, не знаю я жодного цікавого оповідання, — одказав Івась.

— Та ну бо, не комезьтесь, розкажіть!

— Та не знаю ж!.. Та й снаги не маю.

— А от Катерина Єсиповна дуже добре приказки розказує, — сказав другий. Пішли прохати ту Катерину Єсиповну, моторну й жартливу дівчину. Та трохи покomezилась. — Я ж не знаю, пан Комашинський почує, ще глузуватиме з мене.

— Ні, кажіть, кажіть, — загула громада; от Іван Андрієвич з Київа приїхав та й дума, що ми тут усе українське забули. Далібут, ще й вашим носа утремо, — жартуючи, сказав старий.

Катерина Єсиповна сіла й стала оповідати. Шануючи читця свого, я виправляю трохи се оповідання, бо в ему було більш великоруських слів, аніж українських.

“Поїхав я, — каже чоловік, — у поле орати. Орав, орав, таї сів полудновать. А коло его поля був пляц, а на тому пляці москалів муштровали, й у той час якогось повковника чи генерала чекали. От москалі вийшли, стали вряд, а чоловік сів за колесо, сховався та й дума, подивлюсь, що то воно буде. Аж приїхав старший, а той, що коло москалів стояв, ухопив шаблю та до его, а той мерщій геть, їде та й кричить: хто мене хотів зарубать? Хто мене хотів зарубать? А усі москалі кричать: не знаєм, не знаєм! А я добре бачив, — каже чоловік, — хто то его хтів зарубать, він пішов та й сховався за москалями, та не сказав, бо то ж не моє діло. От той старший їздив, їздив, дивився, дивився, виглядав, виглядав, щоб знайти того, що хтів его зарубать, не найшов та й поїхав. А чоловік скоріш запряг коняку, приїхав додому та й каже: жінко, жінко, ой що ж я бачив! — А що, чоловіче, ти бачив? — от і розказує — як генерал шукав, хто его хотів зарубать, та й не найшов. — А я добре бачив, та не сказав, бо що ж — не моє діло...”

Усі засміялися. — Га, то се охвицер хтів его зарубать, — ха, ха. Ні не те, а от як генерал питав: хто мене хтів зарубать? І знов — ха, ха, ха. — Кожен і собі пригадують почав, що він бачив, або чув коли-небудь. Хтось оповідав, що була в его колись книжка українська, він її у когось узяв тихенько, бо дуже ему сподобалася, й не Шевченка, й не Котляревського — тих він знає; та така вже книжка, така книжка добра: й вірші, й оповідання... ще й добре друкована — письмом великоруським, а то сьогочасного письма (доводилось ему бачити) ніяк він читати не вмів...

Івась після оповідання Катерини Єсиповни, нічого не кажучи, одійшов геть. Але его гукнули. — Іване Андрієвичу, як же вам сподобалися оповідання...

— Оповідання як оповідання, тільки я їх, по правді сказавши, не люблю.

— Чом так, чом так? Ет, вигадують щось, — замур[м]отали деякі, що стояли коло Катерини Єсиповни.

— Не вигадую, панове, — розсердився Івась. — Скажіть, будьте ласкаві, з кого ми сміємось? Ми глузуємо з свого ж українця, яко з дурного, складаємо про его усяки кумедії, оповідання, думаючи: “Які то дурні українці, од котрих ми, хвалити Бога й добродіїв, одрізнилися”. Так сміялись наші діди й батьки, читаючи “Енеїду”, так сміємось ми й досі, а ні на гич не побільшало в нас щиро українського духу. Ви звете себе українцями, а коли ви пригадуєте українські слова, коли ви звертаєте на українську мову, — як хочете з свого брата українця глумитися або сміху надать якою-небудь побрехенькою. Я кажу се не про вас тільки, на лихо, скрізь те ж, але я, їй Богу, шага не дав [за] таких українців... Що знають вони з українського письменства — “Енеїду”, Стороженка, Раєвського та Кобзаря — его через те, що гуде він по усіх усядах, дак що й ми мусимо щось про его знати... — Івась одвернувся й похилився. Усі мовчали, деякі скося поглядали на его, деякі, видно було, згоджувались помалу із Івасьовими речами. Усім було ніяково, й Галузенко скоріш покликав музиків. Усі заметушились, висипали в залу й стали грать. Пограли ще з годину, але якось не гралось. Івась похмуро й похапцем різав смиком...

Сіли за вечерю. Незабаром розмова звернула на ту ж саму стежку. Кілька музиків розбалакалися про жидів, розказували про їх шахрайство, жалкували за людом українським.

— Е, плачтесь, скільки хочете, ви за селянином, — обізвався молодий ще собі чоловік, не дуже давно з України, — але без жида у нас, у Київщині або хоч і на Волині, не дуже солодко було [б] жити. Хто б по містечках, по містах ярмаркував, якби не вони? Селянин, може? Еге, поцілуйте его, як ще зимою. Нащо я повезу? Там ще й віз поламається, та, може, й не продам нічого! Ще он через два дні свято, може, додому на его не повернусь, — перекривляв молодий. — Жид з-за шага бігає по усіх усядах, їздить, а той, поки хліба ще зосталось та піч тепла, то й обценьками его не стягнеш...

Деякі почали оборонять селянина, що він, мовляв, через те й багливий став, що жиди ему усі шляхи позаяляли, без їх нічого не зробиш.

— А примітили ви, Іване Андрієвичу, — обернувся один з їх до Комашинського, — що хоч жид і лупить шкуру з селянина, а усе ж він завше скоріш до жида обернеться, аніж до пана. Чудна річ, з чого б вона?

— Я думаю так, — сказав Івась, — що пан, чи добре діє, чи лупить селянина, чи дере з его штрахви, чи наділя его “популярними книжками” — усе оце робить як вищий нижчому, яко “проводир прогреса” і усе таке. А жида за свої гроші можна й вилаять, і пожартувать, конешне, не з таким жидом, котрий вже себе має теж за пана й “проводиря прогреса”.

Усі засміялись.

— Що ж ви нам не розкажете, які там у вас письменці, книжки, письменство, що робите, що дієте? Колись-то я там з їми носився, навіть у

буцегарні седів за своє українство, — й старий, запеклий співак подивився, чи не хоче хто-небудь послухать оповідання, як єго буцімто за українство посадили. Одначе ніхто не обізвався й старий повернувся до Івася.

— Ет, що робимо, що діємо... Хіба можна тепер що-небудь робити, хіба можна діяти; тепера, їй-Богу, як то кажуть, і сюди гаряче, й туди боляче — чужі товчуть, мнуть бідне письменство, як жида гамана, а наші братчики українці сваряться та накликають кару один на другого.

— От, чим же се вони, чужі, вам не догодили, хіба волі вам мало, чи що?

— От тобі на, — сказав Івась, сполохнувшись, й ложку поклав. — З нами грають, як кіт з мишеням, то трохи пустять, то знов ухоплять. Чи давно був 1876-й рік*? А тепер велика воля, скажете? У цих кацапів дві міри — одну прикладають до себе, другу до нас — що для кацапа честь, добре діло, то для нас — збродня, дурість. Ми держимось своєї мови, з нас глузують, ми хочемо своє письменство мати — нас лають. Та що про своє — вони про усе добре міркують, тільки не про українське. Які-небудь провансальці починають своє письменство* — се добре й правдиво, хочемо ми своє письменство — це вже зрада, страшна річ. За кожним українцем двадцять очей... Що се, добродію, спитаю я вас? Се ваша воля, се безборонне письменство? — Івась, кажучи, аж охрип та почервонів.

— Та запевне й дозволили б друковать й усе таке, — сказав один, полтавець, — якби не писали там різних пашквилей на старшину й народ московський.

— Ну, тих пашквилей дуже мало й пишуть, а й пишуть через те, що не дають волі й душать усяким робом, — сказав Галузенко.

— Чому ж письменці українськи не боронять свого народу мовою руською? Чом не напишуть такого, як Гоголів “Бульба”*, такі твори, де б показали вони, що то за великий народ український; більш допомогли б вони сим, ніж своїм стрікуванням українським, котрого ніхто не читає, — обізвався чорнявий панок.

— Іван Андрієвич правду каже, — промовив ще один, — кацапи повинні пустить мову українську у школу й у суд, скільки тепера й сміху, й лиха виходить, поки українці добре мови великоруської не визнали. А щодо письменства, то кому користь з єго? Кому воно потрібно! Видумали, не маючи чого робить, та й пишуть собі люде.

— Не видумують, бо письменство почалося не вчора й не завчора, старше, може, ще й великоруського. А що мало хто вдається в єго, що з того — у XVIII вікові й великоруські книжки мало хто читав, усе більш хранцузькі, а проте, письменство великоруське йшло собі помалу, а тепер, як ніхто не забороняв єму, — таке, що якому хоч народові не сором, — сказав Галузенко.

— Та прості українці й книжок ваших не хотять, й вас самих з мовою вашою українською засміють. Їм зовсім не потрібна мова їх, вони хтять якомога скоріш одчепитися од неї, — обізвався чорнявий.

— Це правда, заговоріть мовою українською до селянина, він що скаже? — Що се ви сміятися з мене хочете, чи що; — ви его вразите.

— Це якби справді українською мовою писали, а то таку якусь видумали, що й не зрозумієш: чи то ляська, чи ще знащо.

— Трохи є у деяких письменців, але, добродію, ви кілька років не читали книжок українських, не чули мови, не дивуйтесь, як не можете читати, — одказав якийсь молодий.

— Як не чув, я ж на селі виріс.

— То ви думаєте, що й уся Україна, що ваше село? Село.

— Та як же можна мову українську у школу й у суд пустить? Та тоді зараз бучу зірвуть, сього не можна. Бозна-що ви кажете, — здивува[в] ся полтавець ...

— Знаєте, Іване Андрієвичу, — сказав старий співака, от я сам українець, навіть з простих, як ви знаєте самі, завше боронив, як часом траплялось, український народ, люблю й мову, й співи українські, читав і книжки, бачив сам Шевченка й Куліша й других там, але, їй-богу, ніколи мені і в голову думка не влізла, щоб одрізнитись од кацапів, мати особне письменство й усе таке... Так вже довелось, що з'єдналась Велика й Мала Русь й не можна вже їх розрізнити, як то писано — що Бог поєднав, чоловік хай не розлучає; повинні українці кацапами зробитись, трохи раніш, трохи пізніш, але се буде, буде, й буде тоді велике, дуже царство, проти его не стане ніякий ворог. А ці українофили, вони хотять розбити, знищити це царство, хотять на поталу оддати німцям та усяким ворогам, вони вороги не тільки кацапам, вони усьому словенству вороги, Іване Андрієвичу!..

— Господи, що ви кажете, хто ж з українців, як не збожеволів тільки, думає одрізнитись, одділяти, — обізвався Галузенко, але его перебив Івась.

— Степане Хведоровичу, — зітхнувши й хітаючи головою, сказав він, — не сердітесь, що скажу вам. От ви кажете, що ви українець, що ви любите й мову й усе таке, але яка користь їй, що ви оповідаєте кумедні приказки та курникаєте пісеньки які-небудь. От це й лихо, от це й горе її й наше, що усі кажуть, що вони українці, люблять її, міркують про неї, й тим часом шкодять, як ніякий ворог не нашкодить. Ви любите Україну й кричите: “роспни его”* на кожного, хто хоче допомогти її, не пісеньками, а справжньою працею; хто, думаючи [не] тільки про себе, не буде ховатись за солодкими співами про своє українство, ще раз прошу вибачити, не про вас кажу я, Степане Хведоровичу. Й ті, кому Україна поперек пельки стала, на їх і показують — от сами українці і одрікаються од їх, знать їх не хочуть.

Та хіба ж через те, що, хай буде так, маємо ми зробитись кацапами, ми повинні тим здовольнитись й сісти, й ручки скласти, кинуть боротьбу, кинуть працю й чкати, поки не зробимось кацапами? Йде своєю стежкою історія,

б'ються, гризуться народи, душить дужчий меншого, але хіба менший сам оддасть себе старшому на поталу, оддасть себе йому в руки? Не може того быть, без сього саме життя, сама історія збилася б з пантелику й пішло б чорзна-що. Ні, добродію, не може сього быть. Ви кажете, що повинні українці з кацапами зовсім з'єднатись, так народ український, стільки бившися, болівши, не розцвівши цвітом письменства й инчим, самохіть одрек од усього? Хіба може сам собі зникнути народ з 20-и мільонів, та ще такий талановитий народ? Ніколи, я вірю щиро, з усього серця, що цвістиме ще український народ, як дадуть тільки нам волю, як "у нас, панове-молодці, буде воля та дума єдина"* , як то співають, як кожний українець справді полюбить свою родину, буде боронити її. А гля сього в нас стежка одна: просвіта, письменство, наука. Панове добродійство, — сказав голосно Івась, — нас, українців, доля звела на чужині, й хоч ми думаємо різно, невже не вип'єте ви зо мною по чарці за Україну, за просвіту, письменство й науку українську? — Чуло, палко сказав се Івась й пильно, з чаркою в руці, подивився на гостей.

Простягнулось кілька рук з чарками, меж ними й Степана Хведоровича. Мало не всі випили — хто справді згодився, хто через те, що усі пили — що громаді, то і бабі.

— Ви не гніваєтесь на мене? — спитав Івась Степана Хведоровича.

— Гарно ви кажете, Іване Андрієвичу, але все ж ні, не згоджуся я з вами, не доведе вас до добра така думка, та ви й сами кинете їх потім...

— Може, й так, а поки що, — сказав Івась, — вип'єм, — і випили. Старенький урядник, котрий досі міркував із сусідою про те, яка картопля смачніш та краще — прочнокопська чи змійська й співав хвалу прочнокопській, тепер, простягаючи чарку до Івася за другими, спитав его:

— За що п'єте, Іване Андрієвичу?

— За Україну, Михайло Петровичу...

— За Україну? — вилупив він очі й подивився кругом, але як на его дивились усміхаючись, він сполохнувся та й сказав скоріш, — за Україну, еге, за козаків. Ну, дай Боже їм вічний покій! Спасибі вам, Іване Андрієвичу, в мене дід був сотником чи що.

Почали знову розмовлять про те, про се з питаній українських, письменства й життя... Гості трохи збавили голосу у своїх наріканях на народо-вство, Івась теж не так вже наскакував на їх — так вже завше бува, що хоч чоловік дума, що говорить щирю правду, а як вона кому-небудь не до смаку впала, а із ним згодяться, він вже сам вишукує компроміси своєї правди з чужими словами, силкується помирить її з ними, щоб і кум п'яний був, і пиво зосталося не випите. Якраз проти Івася сідла якась дівчина, пильно дивилась на его й раз по раз наче збиралась заговорити до нього, але знов схиляла голову. "Що се вона, дратує мене, чи що?" — подумав Івась та

й хтів вже заговорить до неї, але якраз у той час Галузенко, “залишивши політику”, просив “випить за орхейстр і зичить єму усякого розвою й сили!” Се було якраз упору. Суперечки, політичні розмови усіх притомили й усі зраділи Галузенковій здравиці, щоб їх кинути. Усі загули, чокались чарками, пішла метушня, повставали й пішли знову у залу. Пограли ще кілька на розставання тай гості розійшлися.

Комашинський ще довгенько сів з Галузенком. Вони були давні приятелі; Комашинський, ще гімназист тоді, вдавшись в українську мову й письменство, тільки з Галузенком і міг щиро побалакати про сі речі, поміркувати. Галузенко з усіх українців, що бачив круг себе Комашинський, один знав письменство українське, знав декого з письменців, знав дещо окрім побрехеньок та співів. Довго був він для Івася головою й свішником, довго йшов за ним Івась, але тепера, побачившись через кілька років, довідались вони, що стоять вже на двох різних берегах, що між пересвідченнями, між думками їх чималий рівчак промили часи, котрого й не закидаєш. Галузенко виріс на тих ідеалах, що з'явились в часи покійнички “Основи”*, він був щирій українофил, але єго українофильство й в думках навіть не виступало з ідей, із слов, не виявлялось працею; такого українофила намалював добродій Левицький у своїх “Хмарах”*. Комашинського вже не здовольняли ці ідеї, єму мало було слова, він хтів праці, справжньої допомоги українському народові... *Tempora mutantur, et nos se mutamus in illis* [Часи міняються, і ми змінюємося з ними]. Був Радюк, а тепер Радюченята*. Довгенько балакали вони, довгенько спречались.

— Знаєте що, — сказав Галузенко, — ви казали добре сьогодні, але чи гаразд се? Ви порозшугали усіх українців, схотіли їм показати, що вони зовсім не українці. Це зовсім не політично; та я б, — засміявсь він, — кацапа почав би научать, що він українець, а не то що ви... Ви людей не знаєте, ви так ніколи каші не зварите...

— Е, вашець, хіба я не бачу, не знаю сего? Та коли ж я чоловік не політичний, а щиросердий народовець, не можу я того дозволити, щоб у нашій кгурт улізли нікчемні пустомовці.

— Та се не можна так; “хочу, не хочу” тут треба покинуть...

— Себе не переробиш.

— Отто-то й лихо в нас, добродію, — сказав Галузенко, скидаючи попіл із своєї цигарки. Через те-то й діло йде спокволу, розбившись на чор'зна-скільки гуртів і кожен одвертається од другого, одхрещується й одпльовується, й знати не хоче... — Хай що хоче, буде, хай що хочуть роблять, а я усе сідітиму у себе на печі й лятитиму їх, буду думати своє, — поки вони, усе не заплонивши, не злізуть на піч тай заткнуть єму рота. Отто-то й лихо, пане Іване!

— Правда то правда, та тільки будьмо сподіватися, що далі сього не буде — се усе нова річ, мало не [на] наших очах із'явилося, — хіба ж диво, що проводирі й самі добре не побачили, що робить, й метушаться бозна-як?

— Диво не диво, а все не гаразд; та, здається, можна було б придивитись до чужого, — одказав Галузенко.

Знов пішли суперечки.

Уже півні мало не втретє заспівали. Обидва схопились тай почали прощатись. Галузенко вийшов посвітить Комашинському, тим часом як заспаний лакей натягав пальто на єго.

— А знаєте, Іване Андрієвичу, се теж українець, — сказав Галузенко, показуючи на лакея. — Та ще й який — з Полтавщини, зіньківський, три роки як тут. Такий хохлюга, що ну.

— Не велика користь, — сказав Комашинський. — Поки що він не одрікається од своєї Зіньківщини, іноді яке-небудь слівце втисне, щоб пана потішити. А пролине років десять, й не буде нічого українського в єму, хіба, може, тільки вимови не витравить. А діти й у очі вам наплюють, як ви їм скажете, що вони українці. Тим часом, у Зіньківщину натомість улізло 2 німці, один жид та один кацап, і, їй-богу, було б краще, якби усі зіньківці седіли у своїй Зіньківщині. Це велике лихо, та от ще некручина; от що, пане зіньківець, — усміхнувся Комашинський до лакея, а той, побачивши, що хазяїн жартує, силкувався усміхнутись і собі заспаними очима.

Комашинський ще раз попрощавсь та й пішов додому. Галузенко вернувся до жінки. Та седіла коло ліхтарки й зашивала щось.

— Що се ти не спиш, — спитав її він, кидаючи недогарок у плювальницю.

— Та чекала тебе; слава Богу, насилу! Але який чудний оцей Комашинський, — сказала та.

— Та молодий ще, перегуляє ще й куди усе дінеться! Колись і я таким завзятим був, та швидко опам'ятувався... О-о-ох, — позіхнув він, — певне, вже сеї ночі до слабих не покличуть, гаси ліхтарку, жінко!

Й стало темно й тихо.

IV

За оці дні Комашинський розходився — так бувало єму завше, й кілька часу мало не щодня виходив то у сад, то в гості. Не раз бачив він Катрю Тарасевичівну в саду, заходив часами до Тарасевичів, але мало коли траплялось zostаватись із нею на самоті й побалакати добре: то Куцапова, то Лида, то чужі які-небудь завше були коло неї. Комашинський здебільшого мусив перебуватись теревенями. Охоти своєї до українства Катря не кидала й не раз прохала єго, щоби таки прийшов коли-небудь з книжками українськими та повчив й її мові.

Яко щирій народець, Комашинський до усього, що до українства йшлося, добірний був дуже; він не міг подарувати, що инчі бралися або держалися абияк, поки що, межі инчого. Через се він не дуже шанував оту наглу охоту до українства, що часом припаде панночці або паничеві. — Ба, українська блоха вкусила, — сміявся він, як часом яка-небудь панночка розписувала свою наглу спечену українську вдачу, — прискучили гречні паничі — кетъ-те нечупарного українця, прискучили Мопассан та Монтенен* — кетъ-те книжок українських. — Але звичайно, що як дішло до Тарасевичівни, не подумав він сього. Дурно шепотів ему розум про українських бліх: Комашинському наче од вітру позакладало вуха. Він залишив своє українство і не мішав его до свого кохання, а як починали ворухитись деякі думки... — Що Катря дівчина неабияка, що вона не для примхи схотіла мову українську знати, що в неї усе ж таки кістка українська, хоч і обросла инчим м'ясом... Отже, не забуває вона — кілька раз нагадує про українську мову...

Таке думав Комашинський тим часом, як вибирав книжки гля Тарас[е]вичівни. Перебираючи, переглядаючи, він і не зчувся, як зачитався. Се з ним частенько бувало, й він любив так читати — спинитись на цікавому, на кращому місці й перечитати читане й перечитане, поки не наскучить. Так і тепера прочитав він мало не з годину — сестри, козачки і козаки Вовчкові; Мина й Миниха, Сомко з Шрамом, Гострохвостий з Рябком* пройшли перед очима, то сміху, то жалю додаючи, й він опинився вже серед Федьковичевих повістей: “Що сей світ, що его віра, що его любов, що его доля? Світ — Дністрова філя! віра — от той шум...”* Схаменувся Комашинський, зирнув на годинник, оце вже дванадцята минала. Він похапцем убрався, вхопив “Хату” та “Кобзаря” й метнувся з господи*.

У Тарасевичів він застав уже людей. На канапі, у куток прихилившись, сиділа якась бабка. З виду її — худого, та змор[ш]ками покраяного, знати було зараз добру людину, але якусь наче пригнічену, без своєї волі й хисту; такий вид раз у раз побачиш — се добрі матері й бідні жінки; каверзують їми й чоловіки, й діти, й родичі, й вона їм кориться й оддала б усе, щоб тільки догодити. Така була бабка. Куцапова сиділа коло неї на стіль[ц]і, бундючна й поважна. На другому стільці стримів якийсь високий хлопець, стиснувши межі колін бриля. Він одягнувся дуже чисто й гарно; вид у его був підголений й голова премудро причесана, тільки чомусь дуже нагадувала конячу голову. У куточку за бабкою сиділа Катря з якимсь шитвом й раз у раз закидала до бабки. Розмова якось ішла спокволу, вертаючись то затихаючи — знати було, що бабці не хтілося казати свого при паничеві, паничеві при бабці, й вони дожидалися, щоб хто-небудь пішов попереду. Комашинський поздоровкався, перемовив слівце й, не приставши до розмови, одійшов й став коло вікна, де в кухлях та вазках сумно проростали заморські квіти.

Тим часом бабка довідалась, що не пережде вона того панича. Вона устала й почала прощатись з Куцаповою, щось кажучи їй потиху. Устав і панич на свої цибаті ноги. Катря тим часом перейшла до Комашинського й стала коло его, держучи своє шитво.

— Що се ви так довго не приходили? — щиро й привітно спитала вона.

— Та боявся, щоб не остогидіти учащаючи, сказавши по правді, — усміхнувся Комашинський.

— О, які прохані та комезливі, а ще панночкам за се нарікаєте. — Вони подивились одне на другого й осміхнулись враз обоє — чогось їм весело було, а з чого, вони й самі не знали.

— А що обіцялись, не забулись?

— Не забувся — от ви що не забули, то мені дивно.

— О! Які ви... не забували й не приходили — гай-гай — хіба ж се мала річ — повернути дівчину до українського народовства.

— Винен, винен, бачу сам, що прошпетився добре.

Вони розмовляли потиху, тим часом як Куцапова в десятій раз прощались [з бабкою й паничем], доказували своє й не могли ніяк доказати.

— Дак будемо вас чекати, — сказала Куцапова бабці, — й вас, обернулась вона до панича, — сьогодні в нас на Зеленому зугір'ї з'їдеться дехто, звичайно молодь...

Панич шурхав ногами, але не знав було, щоб і він, і бабка збиралися йти.

— Чуєте, Іване Андрієвичу, ходімо краще до другого покою, щоб не перебранчати їх прощання, — сказала Катря.

— Хто се такі? — спитався Комашинський, простуючи за нею.

— Стара — то Барцовичка, генерала жінка, — може, чули, — за Попелястого що дочку видає...

— Чув, здається.

— А я й забула, що в нас сьогодні на Зеленому зугір'ї будуть гуляти. Приїдете?

— А тітка не прожене?

— Вже я зобороню як-небудь. Ні, шкода й казати, ви повинні приїхати, а то я там загину — буде Попелястий, оцій ляшок — Скшецінський, Кршчинський, чи як воно там, — що оце у тітки.

— А він чого ж оце?

— Та, чуєте, прошпетився, чи що, дак оце до тітки, щоб вона там слівце сказала, кому треба. От вона й его закликала нащось. Та буде якийсь панич з Петербурга чи звідкись, Шніцер, коло его усі тут панночки ходять. Ви не бачили его?

— Ні, боронив Біг.

— Бачите, які все... Дак приїдете? Не будьте проханим паничом, погуляємо, подивимось на гори...

— До сього торгу й пішки; не просіть, Катерино Євгенівно.

Вони посідали в маленькому покої, заставленому канапками, стільчиками, столиками, ледве пройти. Комашинський сів коло Катрі на м'яку оксамитну канапку й вийняв книжки, що був убгав у свої широкі кешені. Катря, склабезуючи, почала читати, а Комашинський, нагнувшись до книжки, тлумачив. Голови їх доторкались, Комашинський чув на своїй щоді, як дихала Катря, як билося серце в молодих грудях, і в его самого, він чув, серце гучніш стукотіло, на его впливала мила дівчина, що сідла коло его так близько...

Прочитали помалу кілька дрібних віршів — “Ой сама я, сама...”, “І високою могилу...”, “Садок вишневий...”*. Катря похваляла їх за Комашинським, що розуміє здебільшого, але читаючи через слово, не маючи хисту до мови української, притомилася вона.

— Прочитайте ви що-небудь тепера, Іване Андрієвичу, щоб я правдиву промовку українську почула. — Комашинський розгорнув “Кобзаря” і почав читати — “Кобзарь” зненацька розігнувся на “Перебенді”*.

Комашинський читав щиро й просто; Катря слухала, як гула, переливаючись, граючи чужа й незрозуміла для неї українська мова.

— Добра мова українська, співуча й м'яка, до того — як ви читаете, — сказала вона. Комашинський пильно придивився до неї; в її речах почулось ему щось нещире, неправдиве; щось недобре шкульнуло его, але він зараз одігнав й вгамував недобру думку.

— Ну, може, для першого разу й буде, — сказав Комашинський, закриваючи книжку. Катря розглядала Шевченковий вид.

— Оцій Шевченко теж був українофил? — спитала вона.

— Еж, українофил, народовець. О, то був великий чоловік, святе, гаряче серце. Скільки він витерпів, скільки бідував, а проте не погнувся, не поклонився неправді. Ви, може, чули, що его було заслано? Там десять років оцій поета, чулий чоловік, терпів неволю, погрози, урази, носив солдатську муницю — за часи Миколая*, не забудьте... Не знаю, чи є ще друге таке серце. За одне своє серце вартий він слави.

— Невже ж ви не боїтесь такої долі, не лякаєтесь такого лиха?

— Ні, здається, не боюсь, дуже я вдавсь у народовство, щоб лякатись оцих страховин. Це як був я зовсім молоденьким хлопчиком, ще як тільки почав висипатися вус, я вже був увесь, з серцем, з душею народо-вцем — звичайно, як міг бути народо-вцем хлопець такий. Тим часом, як мої товариші жартували, бігали за панночками або думали, як би напитись потихеньку, я марив тільки, щоб скоріше узятись за своенародню працю;... я любив Україну, як ніколи не полюбить чоловік дівчину. Вона була єдиною коханкою. Оце кохання ховав я од усіх й через те ще більше заповняло воно мене. Чого тільки не дав би я тоді, щоб що-небудь зробити гля неї...

— Чого ж хочете ви, народовці, по правді, до чого простуєте із працею своєю? — спитала Катря.

— Чого хочемо? Хочемо, щоб український народ не пропав гля миру, щоб не зажерли его німці, або ляхи, або москалі, щоб виявив він наукою, словом, життям громадським свій дух своенародній, свій хист та кебу на вжиток славянщини й усього роду людського. От чого хочемо ми... А гля сього повинно держатись свого, своенародного й розполоняти своє, а не цуратись та не міняти на чуже; гля сього треба придивлятись до життя народа свого, минулого й сучасного, до народа, до слова его... О, не єсть то мала річ мета наша, а що з нас глузують деякі, то або не бачуть за свій курячий ніс нічого, або не хочуть бачити.

Комашинський розбалакався; инчим часом він би вже десять разів спинився, щоб не подумали, ніби він похваляється своїм народовством, а тепера він був радий розказати, що було на серці. Слово текло, не спиняючись, плавко...

— Що ж ви, сподіваєтесь дійти свого, Іване Андрієвичу?

— Не знаю, як і сказати Вам... Бувало часами, що пропадала усяка надія у мене, руки виснули, пропадали сили, дух, й не бачив я нічого перед собою доброго...; гірше таких часів не знаю, чи є що на світі що-небудь. Усе, бачте, через те, що нема у українців доволі охоти й сили, щоб держатись своенародного — ласька, московська хвиля хилить, зажирає їх... А нема, щоб купи держатися. От я казав — ми хочемо, народовці хочуть, а по правді мо'ї не можна міні казати так — розбилися, розрізнилися наші бозна-як. Один каже: тра дати народові, щоб він сам розвивався й не спиняти его, другий — примушувати; один — од москалів якомога далі одбиватись, другий — ближче прибиватись; третій на ляхів усю надію покладає, четвертий — на соціальні ідеї — й усі товчуться, раді з'їсти один другого, а тим часом перевертні плодяться без кінця; народ од усього доброго одбивається, ледащіє, псують его й нароком, і ненароком... Дак що инчим часом справді й надія пропада, але часом... тільки... Сподіваюся я, й дай Боже мені, поки живий, сподіватись, що не пропаде наша праця, не обернеться внівець нива наша, але сотворить плод свій в час свій... і гарний буде, гойний плод той, дай Боже діждатись...

— Але насправді...

— Що? Не вийде? Ну, така Божа воля! Треба достояти кінця... Та якби я й не сподівався, то через се не став би казати, думати инче, аніж тепера. Поки жив хоч один українець, я б усе казав своє — вернітеса до своєї мови, до свого побита, до своєї науки, не цурайтеса того, що вам Бог дав... З мене глузували б, мене звали б дурнем — хай, що дурне у людей, розумне у Бога... й не тільки у Бога, але й перед усім родом людським.

— Так, так... дурне у людей, розумне у Бога... це щира правда, — палко сказала Катря; очі в її засвітились, запал Комашинського впливав на неї. Вона покращала ще, й її врода пройнялась духом, красою духа.

— Якби всі таки були, як ви, Катерино Євгенівно, якби усі так думали, як думаєте ви, — сказав Комашинський й, узявши її руку, палко поцілував. Катря нічого не сказала; вона поклала другу руку на Івасеву й так держала его руку межи своїми двома. Якби то було з инчим, вона б дорікала, комезилась, але щира, правдива душа Комашинського впливала і на неї. Звичайні витребеньки не йшли на думку. Її здавалось, що вона ніби давно зна Комашинського, що він її не чужий...

Так просиділи вони кілька хвилин. У близькому покої зашурхотіла хода Куцапової й Катря впустила руку Комашинського.

— Що се ви втікли звідти, — спитала Куцапова, сівши проти їх.

— Боялися вашим гостям перебранчати. Почитали дещо з Катериною Євгенієвною. Перебрали усякі витребеньки. — Комашинський устав прощатись.

— Глядіть же, Іване Андрієвичу, приїжджайте сьогодні.

— Еге, еге, добре, що ти нагадала. Приїжджайте, не скучитесь: буде молоді багато; — от Шніцер буде, хлопець дуже добрий — гречний й кебетливий, вихований не можна краще — от спізнаєтесь...

— *Sentum puer artium* [хлопчик, навчений багатьом наукам], — буркнув Комашинський. — Дякую щиро, радий буду побачити гостей ваших, — одказав він. Куцапова не дуже шанувала его, вона хтіла его штрикнути, похваляючи Шніцера, й Комашинський почув се.

— Охота тобі було закликати его, — сказала Куцапова Катрі, як не чуть стало ходи Комашинського, — він такий чудний, незвичайний; не буде з его нічого до ладу; усе в его не по-людськи. Й оці книжки, — то я певне вже знаю, що які-небудь нелюдські.

— Книжки як книжки, українські та й годі.

— От і справді, я зроду таких не чула.

— Мало хто чого не чув, — наче до себе сказала Катря. Куцапова ніби не почула.

— Охота панькатись із ним, такий нечупарий, не вихований. Прирівняй его до Шніцера або хоч до Верещого... ему тільки в лісі й жити.

— Він правдивий, добрий чоловік, — сказала Катря, й повернулась до вікна.

— Може, він і добрий, може, і правдивий, хто его там правду побачить, та що ж з того — он і наш Василь кухар добрий та правдивий. А то шибенник якийсь, з его глузують усі, сміються.

Наче щоб справдити Куцапові речі, якраз у той час Комашинський, йдучи бульваром, вийшов перед вікна. Він поклав палічку свою на шию,

наче ярмо, й задумався, зігнувся, аж наліз на якогось — Комашинський справді здався Катрі якимсь мізерним; вона сама розсердилась на себе за таку думку й спересердя тріпнула рукою, аж висмикнула якусь квітку.

— Він добрий, розумний чоловік, і хто з его сміється, в того самого не гурт розуму й серця, — сказала вона, обернувшись до Куцапової, палко, ніби сама не няла тому доброї віри. Отут побачила вона, що зробила із квіткою; її взяла жаль, не стямившись, вона ткнула її в землю, але квітка не стояла й розкішне листя зашурхало по склу.

Комашинський і в думках не мав, що за его таку розмову почали.

Йдучи, підвів він голову й побачив, що поруч із ним йде дівчина й уклоняється ему. Комашинський похапцем зняв бриля й, дивуючись, оглянув її.

— Ви не пізнаєте мене, Іване Андрієвичу? Ви вчора бачили мене в Галузенків, — сказала та дівчина.

— А, згадав, ви... — спіткнувся Іван.

— Гарчинська, Софія Степановна, — підказала вона.

Комашинський придивився й впізнав ту дівчину, що так пильно слухала его на вечері в Галузенків; тепер тільки розгледів він її добре: вона була височенька й струнка, личко довге було трохи бліде й худе, але гарне, й виявляло добру, щирю душу; вбралась дівчина у просту гарненьку сукню, під пахвою було кілька книжок.

— Що се в вас книжки? Хіба ще не скінчили ви своєї праці? — Ви ж, здається, учителькою?

— Ні, там вже скінчила; а я се двох ученичок вчу, дак ходила оце до їх.

Кілька хвилин ішли вони мовчки. Тим часом про Гарчинську скажу дещо.

Вона була сирота. Як крізь сон, пам'ятала вона свого батька, незначного урядничка. А батько її був добрий, простий чоловік, домовитий українець; усі зайві часи метушився він та грався з дітьми — дівчинкою та хлопчиком. Українська мова, пісні, приказки, не перестаючи, гули по маленьких покійчиках бідної господи. Але недовгі були ті щасливі часи — вмер батько, покинувши без жодного достатку удову з дітьми. Пішло безхліб'я, холод, бідота. Мати, й до того сувора та сердита, стала вередлива, лайлива; брат збився з пантелику, розледаців, розпився. Софійка колотилась, щоб де-небудь якого там шага залучити, але чи багато заробить у нас бідна, немоторна дівчина? Тільки стіни знали, скільки-то горя було, скільки-то сліз вилили її молоді очі. Багато лиха прийняла дівчина, але ж се лихо не попсувало її душі, вона зосталася, як і була, доброю, щирою дівчиною. На вечері в Галузенків вперше побачила вона Комашинського й одразу покохала его, хоч і сама не чула ще сього. І худий вид Комашинського, і его щирі речі, і такий привітний голос — усе сподобалося її; серце почуло одразу, що він не чужий гля неї, душа її почула таку ж правдиву, щирю душу. Тепер, ідучи

поруч із Комашинським, Гарчинська чула, що має єму щось сказати, щось незвичайне, що має велику вагу для неї, але ніяк не могла, не знаходила й тільки раз по раз поглядала на єго.

— Одначе, не пошанували ви учора, Іване Андрієвичу, наших українців, — сказала вона нарешті, щоб що-небудь сказати. — Чи не дуже ви на їх напалися?

— Е, не так ще треба їх лаяти — оці собі товстенські уряднички, співаки та музики, звать себе українцями, похваляють Україну, а од усього — од мови, од письменства, от науки, од праці своенародної одрікаються, народовців лають... А це, Господи, як добре, ворогам нашим — дивіться, кажуть вони, ми нічого од себе не кажемо, а от самі щирі українці кажуть, що й мова, й народовство, й письменство — усе оце вигадали якісь божевільні дурні, а народ й усі навіть знати їх не хочуть... Як розібрати по правді, то ще й не скажу, хто більш винен, чи чужі, чи наші самі, що праця наша так спокволу, ледве лізе. Яка тут справа піде гарно, як так українська громада буде ся мати. Подивисься — усі українцями себе звать, усі чогочого не наговорять й про те, що українська мова — гарна мова, українські співи — гарні співи — але що я буду робити із їми, із такими українцями та зі співами? Цілуватись буду із їми чи що? Вони добре метикують про своє українство й того доволі з їх, і в голову їм не прийде розполоняти, боронити оте українство. Нагадують вони мені чоловіка одного — він звідкись визнав: “Як собі маєте” — й кожний раз питався мене так, я єму одказував: “Гаразд”, — він сміявся й ішов, радіючи. Так ось і українці наші — де-небудь лицедійку пустять, з-під рукава поліції вчинять який-небудь концертик, заспівають Шевченкову думку, перекавши на в[елико]руську мову, щоб не догадались, й потім закопильть уже губу, наче і Господи, що вчинили, й сподіваються, що нащадки за таке велике діло вже по 10 монументів повинні їм поставити. А вийде хто-небудь, покаже справжню працю, справді користну для Україн[и], й загвалтують, заверещать й побіжать на їх скажитись отій таки самій старшині московській. Українці, — гірко усміхаючись, ще раз промовив Комашинський.

— Що ж ви думаєте, робити треба — меж народ іти, чи що? — спитала Гарчинська.

— Ні, се дурість хлоп'яча, тра із цвіченої громади починати.

Комашинський одразу зупинивсь — єму треба було повертати і він попрощався.

— Дуже радий, що вам цікаве українство, як часом чи книжки, чи чого треба буде, то прошу без усяких витребеньок до мене обертатись, — сказав він нарешті.

З неохотою попрощалась Гарчинська. Так вона й не знайшла, що треба було її сказати, й се гнітило її, додавало суму.

Комашинський пішов, але не встиг одійти, як знову хтось кликнув его. На цій час перед їм стояв хлопець. Біле, широке лице, з русявою бородою й добрі, хоч не дуже розумні очі привітно усміхались до его. Се був Балабенко, українець, але инчого роду, як Комашинський. Батько его був чоловік із воловою шиєю й воловою ж шкурою, тяжко працьовитий та лукавий. Він одбіг через якусь прояву своїх грошей і через се вмер. З українства свого він не ждав ані шага користі і одхрестився од его. Син его не чув ніколи українського слова й не вважав себе за українця. Колись він був товаришем Комашинському. Комашинський любив его за добру душу, а може, й за те ще, що той дуже шанував его — хто его розбере.

— А се ви, як ся маєте? — запитався Комашинський.

— Іване Андрієвичу, — заговорив Балабенко похапцем, не слухаючи Комашинського, — ви знаєте оцю о дівчину? Як вона вам здається? Га?

— Де знаю — оце учора тільки побачив її. Дівчина як дівчина...

— Е, ви її знать ще гаразд не взнали. От то дівчина! Така дівчина...! — аж головою покругив він.

— Закохались ви, от що, як бачу, добродію!..

Але Балабенко не стихав.

— От дівчина, — казав він, — яка розумна, добра, щира, прихильна. Чуєте, вона тепера свою стару мати на своєму кошті держить, й так догоджає!.. — остатні слова він зашепотів, наче щось потайне.

— Ну а дівчина теж-таки й до вас, як ви до неї? Може, вже й заручились?

— Що се ви, що се ви, — ізлякався Балабенко, — хіба ж така дівчина піде за мене? Як се може бути?

— От тобі на, чому ж і не піти, що ж ви себе хаєте?

— Та звісно я теж собі чоловік як чоловік, — оглядаючи себе сказав Балабенко, — та хіба ж можу я себе до її прирівняти?

— Не бійтеся, можете, можете, тільки на весілля не забудьте покликати за дружка, — засміявся Комашинський та й пішов геть, поспішаючи обідати — дома обідали рано.

Тільки що стала проходити спека, він поїхав на “Зелене зугір’я”. Пострибавши, похитавшись добре по буркованих вулицях, бричка виїхала за місто й покотилась м’якою, густою курявою дороги. Комашинський перегнав якусь бричку, що, певне, їхала туди ж. Два грузини, чи хто їх там, добре підпили, розлапились у тій бричці і п’яними своїми голосами вони тягли якусь пісню; раз по раз голоси спинялись й починали не враз, але п’яні раділи, не вважаючи на се, бо вже несила було їм на щось вважити. Скоро бричка поїхала вже [у]щелиною між горами й через кілька часу Комашинський був уже на Зеленому зугір’ї Кавказа. З міста часто сюди їздять погуляти, походити, на гори подивитись. Не раз і не два був

тута Комашинський, але й на сей раз довго не зводив очей, задивившись на чудову красу краєвиду. Дві лави гір стояли одна проти другої, тільки маленька долинка, де дзюрчала річка, була меж ними. Гори вкриті були чагарником, кущами, де-не-де між зеленим гіллям висунув сіру голову букет, вилискується срібною смугою, наче з шкла, нетекучий струмочок. А над зеленими, темними, сірими кольорами гір сяла біла блискуча, снігова копиця. Хмарка сірою смугою наче поперек перетяла її й самий верх мовби лежав на її, наче на поставці. Тихо було скрізь, тільки річка мурмотала спросоння свою тиху пісню, та хіба де-небудь ширіхне опока й покотиться, лунаючи з-під кущів, додолу.

Комашинський вийшов трохи над долину й ліг на бескеті під густими кущами лещини, дивлячись то на рябі гори, то на небо синє, з прозорчастими хмарками, аж почув гуркіт бричок — приїхали Тарасевичі з гістьми. Комашинський не бачив їх звідти й пішов наниз, придивляючись, хто приїхав з Тарасевичами. Він розгледів трьох паничів й став думати, чи сходить собі, чи ні ще. Він сів й став чекати, щоб вони наблизились. Тім часом Тарасевичі вийшли, дехто пішли до корчми, що стояла трохи далі над річкою, кілька дівчат, Тарасевич, ще якісь хлопці пішли долиною. Комашинський пішов і собі до їх.

— От де ти, Іване Андрієвичу, марив чи що, сидячи на бескеті? От ще романтична душа у сього хлопця, — додав він, сміючися до других гостей. — Знаєте, прийшов оце якое до его, а він собі сидить на кганку, та з кошенятами грається — двоє на голову вилізли, третє не знаю вже куди... от вам і діяч український.

— Таким, як я, діячам саме із кошенятами гратись. Але ти, братіку, здається, вигдав усе оце про кошенят, ну та я вже тобі дарую.

Усі засміялися. Комашинський привітався до гостей. Катрі не було меж ними.

Походивши трохи, вернулися до корчми. Тут була Куцапова, та бабка, що вранці бачив Комашинський, третя — пі[д]брехач Куцапової, й Попеляста, М-me Popelasty, як писалась вона; маленька, присадкувата була Попеляста, бундючилась усе й силкувалась дивитись на усіх через плече, мов би зверху, викручувала собі в'язи, й се виходило трохи кумедно. На кганку ляшок порався коло фейерверка, розіклавшись усякими причандалами. Він напинався, щоб догодити Куцаповій, клопотався, метушився й не дурно — знати було, що вона до его прихляється. Комашинський побачив тут і Катрю, й того *ruer centum artium* коло неї, що вихваляла ему вранці Куцапова — Шніцера. Він трохи скидав на Верецького, тільки злиняв ще гірше, хоч не був старіший од его. Розуму у Шніцера було якраз стільки, щоб дурнем не бути, але й тим розумом у вічі инчим не лізти, через що й прославили его хлопцем вельми розумним, вихованим й ще там багато деяким.

Пішли усякі теревені. Комашинському остогиділо їх слухати. Діждавшись, що Шніцер одчепився од Катрі, він підійшов до неї.

— Чи не піти б краще подивитись на річку, аніж базікати тут...

— Що ж, хоч і піти, коли хочете...

Вони зайшли за корчму й сіли під парканом, що кругом садка стояв. Під ногами була круча, далі долина, сіра од каміння, що накидала річка, й меж тім камінням бігла пінячись каламутна вода, мало що одрізняючись од сірого каміння.

— От сіра долина, — сказала Катря, — ані куща, ані дерева, аж сумно якось.

— Не весело, це справді... Міні чогось оця долина нагадує добродія Шніцера, — таке ж голе, таке ж сіре...

— О, да він не сподобався вам, бачу.

— Дурень, та ще й обтрепаний, не вам кажучи; не люблю я таких, хай вже панночки дивуються та тішаться ним.

— Тільки не я.

— Вас я й не єднаю із другими, ви од їх зовсім окрімне, — з запалом сказав Комашинський.

Обоє затихли, у садку чути стало чинось ходу й голоси. Комашинський впізнав Куцапову й її підбрехача.

— Що ж, він чоловік звичайний, і роду доброго, і уряд добрий матиме, і грошей багато, і джмелів в носі не має ніяких, як у инчих, — казала Куцапова. — А що він, кажуть, гуляє дуже й там із жінками усякими... дак за ким же сього нема? Це лучче, — вже свого палу збувся, з'їздився, підбився добре, та гля жінки напередки буде безпечніше...

— От би єго вашій Катрі, якраз би... — солодко підбрехував підбрехач.

— Я й кажу, але що ж маєте робить — “не до сподоби він міні, та й годі...” — мабуть, отой студент задрипаний, як бо єго, кращий, чи що?.. — сердилася Куцапова.

Хода затихла, й голосів не стало чути. Комашинський й Катря глянули один на другого й засміялися щиро, потиху обоє, моргнувши на корчму...

— Однак ми тут сидимо, а тим часом, може, усі пішли гуляти, — сполохнулася Катря; — ходімо, Іване Андрієвичу!

Не хотілося Комашинському йти, але мусів. Вони вийшли на дорогу й справді побачили на зугір'ї паничів та дівчат. Комашинський з Катрею подерлися вверх по горі. Колись оця гора була дуже крута, та зсунулась посередині й можна було йти по сьому зугір'ю, але Комашинський з Катрею невеликі були ходаки, вони швидко засапалися, Катря важко спиралася на руку Івасеву; каміння лізло з-під ніг — й через се ще важче було ступати. Розмовляти не розмовляли, раз по раз кинуть тільки засапавшись кілька слів...

— Ні, годі, далі не йдуть ноги, — сказала Катря, зупинившись і важко дихала.

— Еж, швидко ми з вами притомилися. Та й нащо напинатися, сядьмо, посидьмо, одпочинемо — он там на ялиночку, під лещиною.

Посідали. Комашинський зняв бриля й витерав піт, що краплями стікав з невисокого чола. Розмова тепера пішла одразу: похвалили краєвид, гори, скелі, білоголових велетнів; згадали вірші деякі.

— Й невже не шкода буде вам кидати усі оці краси? — спитала Катря.

— Звісно шкода, але ж і там, на Україні, чудових краєвидів не бракує. Нема таких великих, страшних, величних, але зате ж є тихі, привітні, як осміх дитячий.

Й Комашинський почав малювати затишні кутки України, ставки із старими, похилими вербами, із розбитими, розкуйовданими греблями, зелені береги й левади, яруги з чагарями і села, старі, невеликі церковки, біленькі хатки між зеленого гілля, довгі смуги золотого жита під ясным гарячим блакитом.

— Краси багато, як хто тільки може із рівним серцем тішитися тією красою; мині ж ця краса нагадує багато дечого такого, од чого заболить й закипить душа...

— Е, як так думати, то й жити не можна, а нащо ж собі жалю завдавати, як нікому з того користі не буде... Ви, здається, дуже до чужого лиха придивляєтесь...

— Не буде?.. Е, не кажіть, буде! Але хіба є сила перемогти себе, як болить душа? Таке було завше з людьми, тільки неоднакове виходить — инчий в ченці йде, а я живої праці шукаю. Шкода тільки — так я виріс, що боліючи, жалкуючи за людьми, як до діла дійде, й допомгти не можу. Охоти багато, а снаги нема... од життя людського одбився, по книжках лазючи... часом така кумедія, тільки не весела виходила через се...

— Розкажіть.

— Е, Біг із ними... Та що ж бо я усе про себе оповідаю, — от ви б мені розказали.

— Та що ж бо я розкажу? Розкауйте вже все, он ви так гарно, поетично розказуєте...

— Буває часами усього, а ви все ж таки розказали б про своє життя, думки, почування...

Катря подумала, щоб таке оповідати, але як не ворушила усе минуле, усі випадки — усе не до ладу, усі колись цікаві речі якимись нікчемними здавались їй тепера, усе життя дурним, чудним здавалось їй тепера — серед величного краєвиду, під темним небом, між зеленим гіллям ліщини замість ясных покоїв, сяєва й розкошей усяких, огрядної й дурної громади. Вона оглянулась на свій минулий вік й не знайшла чистого містечка, не закаляного брудом нікчемним.

— Ні, Іване Андрієвичу, не маю чого вам розказати, нічого не маю за собою... — трохи сумно сказала вона.

— Нам із вами журитися ще час не приспів, ще поперед нас усе — й життя, й щастя, й лихо, хто чого дістане.

— Е, вам так добре казати — ви можете добуватися усього, ви [маєте] волю й силу... Не в кожного і розум, і сила, як у вас.

— А у вас нема? Е, та се ви тільки комезитесь. Була б охота, а то усе чоловік здоліє побороти, навіть злість та дурість людську...

Так розмовляли вони ще довгенько. Довгі тіні простяглися з гір на [у]щелину. Холодненький вітер повіяв, запахло росою, туманом; сонце сховалося за високу гору; потемніли верхи, тільки сніговий горб ще сяв та палав останнім вечоровим, кривавим промінням. Хмари з неба сходили, сідали на гори й лізли на ніч униз, у щелину, під бескети, чепляючись за дерева, за куці, зоставляючи на їх шматки сизого туману, неначе порвані й розкидані шматки тонкої кисеї. Комашинський простягся вільно на траві й так потиху розмовляв із Катрею, аж почули вони гомін, регіт, й незабаром надійшли паничі й панночки.

— Ось де ви, а ми думали, що ви заблудили вже, — сказав Тарасевич.

— Ах Катре, чом ти з нам[и] не пішла, там стільки ліщини, горіхів... Михайло Семенович як поліз за ними, мало не пропав, ми вже рятували, витягали.

— Тільки чи ви, для вас за горіхами поліз, а як застряг там, дак ви тільки сміялись, хтіли, щоб я загинув, — сміявся чорнявий панич — Попелястий. Усі гуртом пішли униз, до корчми. Там у садку вже шипів самовар, пахли деякі страви, смашно виглядали палянички й усякі пундики. Усім хотілося їсти після прогулянки, усі метушились, сміялись, жартували; усі громадські витребеньки поховались і не перебранчали веселошам.

Тим часом вже зовсім стемніло. Кшечицький покликав громаду на дорогу, на его фейерверк подивитись. Усі повиходили й посідали по зугір'ю на каменях та усяких ослоночках. Кшечицький запалював то те, то инче, ракети шипіли, розсипаючи іскри по чагарях; червоні, блакитні, жовті зірки літали, зоставляючи ясні смуги по синьому небі, то синій, то червоний огонь освічував вузьку щілину й темні, похмурі гори вияснялись, виступали, освічені чудним, незвичайним світлом... Після фейерверка той же-таки Кшечицький пораяв розікла[с]ти багаття, і коло того багаття посідала громада. Куцапова попереду кликала додому, але потім, як не вважили її, утихомирилась, сподіваючись зате завтра заслабнути якою-небудь хворобою й нагнати суму й докуки своїм вередуванням на усю сім'ю.

Розмови та сміхи не вгавали коло багаття; усі тішилися досхочу, муштрованих, неживих паничів та панночок ніхто не впізнав би.

— А от Іван Андрієвич попоштує нас поезією, чудово чита вірші, найкраще українські, — обізвався Тарасевич.

— Біг із єю, із поезією, нам і без неї добре, — усміхнувся на се Комашинський.

— Поезія ніколи не заважить, — повчав Попелястий, — без неї життя не життя, а якась ніч темна.

— Без поезії й жити не можна було б, — підспівувала Барцовичівна, солодко оглядаючись на Попелястого.

— А тепера якась молодь чудна — ні до поезії, ні до чого в неї смаку нема; усе про гроші та про усякі ідеї тільки й почуєш, — натякав на Комашинського підбрехач, піддобрюючись до Куцапової.

— А ви не знаєте української мови, — запиталася Катря Кшечицького, — ви ж, здається, з тих країв?

— З тих, в мене в Київщині село є з діда, з прадіда, ще як Польщою була*, але хлопськ... української, — поправив він, — мови не знаю, та й на думку її не спадало вчити, хіба варт?!..

— Гм, — гукнув Комашинський, крутнувши головою.

— Ну час і додому, панове, — заговорила Куцапова, а то ще боятись за вас дома.

Багаття загасили й стали збиратись, щоб їхати. Комашинський у тьмах прийшов до Катрі.

— Катерино Євгенівно, пам'ятаєте, ми сьогодні читали вірші:

І широкою долину,
І високою могилу.
І вечірною годину,
І що снилось-говорилось
Не забуду я...

Це саме скажу про себе сьогодні. — Катря мовчки стиснула его руку. Комашинський і в думці не мав, що ці вірші пристають до его аж надто, більш, як він сам бажав того...

Одна за другою рушали брички. Кшечицький впадав коло Куцапової, підсаджуючи, кутаючи її, й сам zostався без брички. Комашинський прийняв его до себе; той сказав перегнати усіх, запалив огню червоного й світив по дорозі; серед темряви се виходило дуже гарно. Ззаду в бричках заплескотіли й кричали. Знати було, що Кшечицький, бо сподобався Куцаповій. Він розбалакався й почав оповідати Комашинському, [як] він жив у себе на Київщині й підбивався до дівчат. Комашинський слухав, слухав, а далі не сила стало — у той час ще гидшими, як инчим разом, здавалось оце оповідання.

— Як ви думаєте мене своїми оповіданнями розважити, то дурно кажете — вони міні зовсім не цікаві, добродію, — сказав він нарешті.

Кшечицький вразився й сполохнувся, але переміг себе, й буркнув тільки, — холоп.

— Краще холопом бути, аніж недолюдком, — покійно одказав Комашинський. Той затих й мовчав усю дорогу.

Доїхавши до мосту, Комашинський зліз та й пішов пішки. Він був щасливий тепера й під впливом свого щастя швидко забув про ляха. Ніколи не було йому на серці так ясно, так тепло, гарно. Він перейшов міст, пішов униз на річку й сів над самісенькою водою, аж маленькі хвилі під самі ноги йому набігали. Довгенько сидів він тут, дивився, як поспішали, доганяли, плигали одна через другу біловерхі хвилі, од місячного проміння посрібляні; дивився, як одбивались у воді й ворушились на хвилях сіро-жовті хмарки й меж їх місяць, слухав гук та мурмотання річки, й перед очима ясувалася Катрина постать, в вухах гули її речі, він пригадував її слова, кожний рух, погляд її, й з усього цього без думок, без слів виходило — вона мене любить.

Комашинський устав і пішов додому, бажав він на той час зустріти кого-небудь, розказати про своє щастя, поділитися тією думкою, що заповняла его. Він заглянув у материні покої, але було вже пізно, мати спала. Комашинський тихенько пішов до свого покою й ходив кілька [часу]. Якби хто подивився на его, божевільним він би йому здався: зупиниться, усміхнеться, розмовляє сам із собою. Він втомився, але спати не хотів, пішов узяти яку-небудь книжку, довгенько шукав й нарешті витяг стару батьківську біблію. Комашинський розгорнув, знайшов “Над пісні пісню”* й вдався в чудову, високу її поезію.

— Голос коханця мого! — читав він. — Ось іде він, скаче по горах, стриба по горбочках. Наче сугак, милий мій, або олень. Он стоїть він за стіною, в вікно загляда, бачу его крізь ґратки. І каже коханець мій: устань кохана моя, вийди! Минула зима вже, дощ минув, перестав; квітки по землі проглянули, прийшов час співати й чути стало горлицю в нас. Розпустили парослі хвиги й лоза виноградна, процвітаючи, пахне. Устань, коханко моя, гарна моя, вийди.

Голубко моя, в щіліні між скелями під бескет заховалась! Покажи мині личко твоє, почути дай голос твій — солодкий голос у тебе, гарнеє личко!...*

Сплю я, та не спить моє серце; от голос коханця мого! грукає він: “Одчини міні, сестричко моя, кохана моя, голубко моя, чиста моя! Бач, заросилась голова моя й кучері од роси вохкі...” Як же ж одягнуся, вимила ноги свої, як же калятиму тепер? Просунув коханець руку, так серце моє й стурбовалося. Устала я одімкнути коханому моему, а з рук моїх капає мирра, і з пучок мирра по заціпку стікає. Одімкнула я коханцю своєму, а він повернувся та й пішов геть. Не стало й духу в мені, поки казав він; шукала я его, та й не знайшла, гукала, та він не обіззався до мене...”*

Довго читав Комашинський, перечитував і впливала, додавала покою ему ця проста, щира поезія, оці щирії співи непопсованого серця, співи кохання здорового, як світ Божий. Усе розжеврювалось кохання у серці,

усе виразніш ставала Катрина постать, тільки не справжньої Катрі, а того ідеала, що лежав давно вже на його серці, а тепера устав звідти й застував собою правдиву Катрю. За тим ідеалом Комашинський забув про неї, не придивлявся, не цінував її. Се було його лихо, але через се ж таки був він щасливий, такий щасливий, що, може, й він у той час ладен був увесь світ обняти й до серця пригорнути... І тим же таким часом, тільки на другому кінці міста, так само світилося у дворі, в мален[ь]кій хатці. Гарчинська сідла коло стола, підперла підборіддя руками. Перед нею лежала книжка — вона вчила гля урока на завтра — але очі не дивилися у книжку, а бозна-куди. Вона згадувала Комашинського, його постать, лице, речі, такі милі для неї. Серце мліло; то стихне, то зачастить...

Така доля людська!

V

Днів через п'ять після гуляння на Зеленому зугір'ї Куцапова й обидві Тарасевичівни сідли у тому покої, де читав Комашинський з Катрею Шевченка. Покойчик був дуже милий та затишний, заставлений набивними стільчиками, канапками, застелений густими, як лава, килимами. Блідий світ од великого ліхтаря розлився по покою, протягаючи довгі чорні тіні. Коло стола сідла Катря, читаючи якийсь роман. Світ ліхтаря визначав її гарне, пишне личко, рівне чоло, маленький ніс, маленькі вишневі губки, і од густого розкішного волосся падала кучерява тінь на книжку. Проти Катрі сідла Куцапова й Лида й переглядали якісь модні малюнки, розмовляючи про нові убрання. Прошви й пришви усякі не сходили з язика, без кінця вистачаючи цікаві гля розмови речі...

Розмову їх перебив Тарасевич, що увійшов у той покій, а за ним Варецький й Альберті — військовий. Альберті залицявся до старшої Тарасевичівни й недавно їх заручено було, тільки ще по людях чутки не пускали. Привітавшись до Куцапової, до Катрі, Альберті узяв стільчика і сів коло Лиди. Пішла тиха розмова, усмішки, жарти. Трохи згодом ви-йшли вони у залу, Лида сіла до рояля й, помалу перебираючи руками, заграла. Альберті стояв поряд, перекидаючи ноти. Він схилився до самої голови дівчини й потиху казав на вухо усяку усячину; та усміхалась або насуплювала брови на який-небудь жарт або женихання... Альберті й Лида бралися доброю волею; і він, і вона були звичайні, немудрі люди, не заглядали дуже один другий в душу, подобались, поміхи не було ніякої, й вони милувалися й кохалися, скільки було снаги.

А Варецький тим часом вдався оповідати. Він пробував два тижні в горах й тепера дрібно оповідав, як його там приймали й шанували — він їздив із якимсь “старшим”, — як частували й що казали, як він ходив полювати й усе таке.

Оповідання єго перебив Комашинський. Він мав завтра їхати з міста на свій хутір й прийшов ще раз подивитись на Катрю. Ось воно як вийшло. Попелястий вже залицявся до Борцовичівни, готувались до весілля, шили й купували... Борцовичу приспичило дати за дочкою які-небудь ґрунти, й він схотів хутір Комашинського, що єму од батька [о]ді[й]шов. Незабаром згодились вони й постановили поїхати удвох та й подивитись на той хутір. Треба було їхати днів на шість й Комашинський, по правді, не дуже журився. За останні дні він заглинув своїм коханням стільки щастя, скільки міг тільки, й бажав розсмакувати, обрахувати єго поволі, заглинуте проковтнути, упившись, протверезитись, щоб знову пити. Досі він пив щастя, кохання, не думаючи, а се було єму не до снаги. Він звик усе обміркувати й розправити, а без сього й саме оце щастя наче вагою було єму. До того враз із коханням вставали думки про Катрю, про життя власне й народовство, про те, як єму тепера стати й що робити. Він не хтів й не міг зараз — Катря заповняла єго — а розібратись було треба — ці думки необраховані гнітили єго, стоячи над їм завше, збавляли єго щастя. На хуторі, без Катрі, він думав збутися сього й вернутись до міста на новеє щастя. Щоб не перебранчав єму Барцович, він постановив поїхати кілька днів попереду. Але, збираючися, забажав він ще раз побачити Катрю, закортіло єму ще раз почути речі її перед дорогою, щоб потім лунали вони, поки буде він там пробувати.

В сінях Комашинський почув голоси й запитався в слугу, хто в гостях. Верецький й Альберті, — одказав той. Комашинський скривився, почувши про Верецького. Він не любив єго з того часу, як побачив коло Катрі.

— Одначе, мені тепера він, хвалити Бога, не дуже страшний, — подумав Комашинський й пішов у покої.

Він привітався й сів оддалеки. Верецький на хвилину спинився й знов почав свої оповідання. Єго слухали ввічливо. Комашинський чув, що він тут чужий й сів мовчки, не оступаючись.

— От туди б, у гори, усіх тих, що добиваються гля жінок праці, привілеїв й усякої емансипації — там би вони вдовольнились. — У горах жінки до усього: і шують, і варять, і усяку роботу роблять, а чоловіки собі на печі сидять та люлечку смочуть...

Куцапова й Катря засміялись.

Тут вернулися Лида й Альберті.

— Ну як же ви там полювали? — спитала Лида Верецького.

— От де полювати! Звір'я до біса; я мало сам не вбив козу гірську — підходив, підходив, вже так, як кинути каміннем, аж з-під ноги камінці — шусть, коза сполохнулася й миттю зникла. Ну та зате ж і пропасти легко — я трохи не загинув там отак само, ліз зугір'ям, крадучись, над яругою, аж каміння з-під ніг посунулось, а з їм і я, ледве-ледве за куцї якийсь ухопився...

Катря згадала про Комашинського, перейшла й сіла коло его.

— Що се ви так далеко сіли од стола? — запиталась вона.

— По правді нічого не бачу там цікавого.

— Чому? А Верецького оповідань не хочете послухать?

— А вам ще не остогиділо слухати его великодумних міркувань та оповідань, як він трохи-трохи мало-мало ледве-ледве не вбив, чи не пропав, як его там?

— От тобі, хіба ж він не гарно оповідає? — одказала Катря; й її закортіло разом подратувати Комашинського, хоч вона й сама не знала, може, чого хоче.

— Не знаю, на мою думку й у оповіданнях Верецького, й у самому ему, то й не в ему тільки, а й у громади, що звуть “вищою”, вибачайте, стільки краси, скільки в тих розмальованих головах, на котрі постригачі розвішують свої куделиці... Звісно, я не про лице, не про постать его кажу, — тут догани до его не прикладеш...

— Ви, здається міні, дуже вже напалися на оцю всю громаду; невже ж таки не має вона у собі ніякої краси, нічого доброго? Ви не по правді кажете, Іване Андрієвичу, сього не може бути.

— Може, й справді, може, нема в мене снаги, щоб по правді щирої тепер розміркувати, але я прирівняю громаду оцю й красу її до краси малювань єгиптянських; там малювали так, як стали малювати, може, за тисячу років — людей рудими, очі жовтими, скажемо, дерева блакитними; щоб милуватись ціми малюваннями, треба було прийняти, ніби — дерева блакитні, а земля червона — так із оцими “вищими” людьми й звичаями — хто звик до чорної землі, хто не забув, що дерево зелене, тому здадуться вони незвичайними, чудними, й часом навіть поганими... Така думка моя й сказав вам її через те, що хоч і вирости ви серед оцієї “вищої” громади, але не набралися того поганого, що є в її... Звісно, я не кажу, — додав він, — щоб не було вже доброго нічого — на те ж бо вони й людьми ще звуться, але все, чим пишається, похваляється ота “вища” громада, усе дощенту погано.

Катря мовчала, вона не знайшла, що сказати на се; дещо здавалось її правдивим.

Тут Верецький кинув Куцапову, Альберті й перейшов до Катрі.

— Про що се ви розмовляєте, Катерино Євгенівно?

— Про красу міркуємо із Іваном Андрієвичем.

— Про красу? О, тут є про що міркувати, — що чоловік, то й своя краса в его; нема двох людей, щоб яка-небудь жінка або річ яка-небудь однаково гарно здавалася.

— О, хіба вже так? Адже є дещо таке, що вже всі мають за гарне — от хоч би краса антична — Венера або Діана.

— Не знаю, мені здається, що їх хвалять, бо так вже ведеться, а то без сього така краса не вдовольнилась.

— Одначе, не до лиця міні з вами сперечатись — жінка, по правді, дуже держиться краси й на неї частенько рада міняти те, що під тією красою криється в чоловікові.

— Ви дурно нарікаєте на жінок.

— Чому дурно? Хіба ж се не правда, що жінки більш вважають на красу, на постать чоловічу, аніж на его розум, его душу.

— А я якраз инчої думки — не жінки, а чоловіки більш на красу вважають.

— Я не кажу, щоб вони не вважали, — чоловік любить усе гарне — але вони вважають не на вроду тіла тільки, але щоб до сієї вроди була ще краса духа, а жінкам сього не треба.

— А вважає, скільки гарних дівчат виходять за негарних, далеко більш, як гарних, що оженились на негарних.

— Не спер[е]чаюсь з вами, але якби й так було, то се ще не показує, щоб справді жінки не вважали на вроду; як виходять вони за негарних, то вже не дівчат вина... По правді, Катерино Євгенівно; здамся тут на добродія... е... е...

— Комашинського, — підказала Катря.

Комашинський досі не вступався в розмову; він сердився на Верецького, що той із своїми теревеннями не дає йому щиро побалакати із Катрею. Комашинському здалось, ніби Верецький зумісно, щоб шкульнути, вдав, ніби запам'ятував наймення его.

— Щодо сього, не знаю; я не великий мистець, — сказав він, поглянувши на годинник й устав.

— Треба міні додому — збираюсь їхати. Шкода дуже, що не можу дослухати цікавих метикувань добродія ... е... е...

— Верецького, — підказала Катря, ледве перем[а]гаючи себе, щоб не засміятись.

— Еге... гм... так бувайте здорові, Катерино Євгенівно, бувайте здорові, добродію...

— Який чудний оцей Комашинський, — стиха сказав Верецький Катрі, як Комашинський пішов до Куцапової. Катря нічого не одказала ему на се, бо не чула его. Було знати, що вона чогось дуже задумалась й дивилася пильно на Комашинського, а той незручно прощався з хозяйнями й гістьми й пішов геть...

Катря раптово устала й пішла за їм у другий покій.

— Іване Андрієвичу! — стиха кликнула вона его. Комашинський обернувся.

— Се справді ви їхати маєте?

— Справді.

— І швидко вернетесь?

— Швидко, так через тиждень, абощо...

— Ну, се ще нічого, а то були злякали мене: “поїду”, — усміхнулась Катря.

— Дак згадуватимете про мене, Катерино Євгенівно? — палко спитав Комашинський, держучи Катрину руку, й голос в єго затремтів.

Катря почула, що питаючи оце, він її зовсім про инче питає. Комашинський спитав її оце так просто й нагло, що вона не знала, що одказати єму й оббігла оце питання.

— Вертайтеся ж скоріше, не забаріться, — сказала вона єму щиро, од серця. Комашинський мовчки поцілував її в руку й міттю пішов.

Катря стояла не рухаючись й дивилась, куди вийшов він. Знову задумалась вона, чоло в зморшки зібрала. Постоявши отак кілька часу, мотнула головою, наче одчепитись хтіла од думок своїх, й потиху вернулася до гостей.

Вона сіла знову коло Верецкого. Той усміхнувся й знову сказав своє.

— Який чудний оцій Комашинський, як на вашу думку? — Катрю не кинули ще її думки й вона добре не розчула, що казав Верецкий.

— Га, що ви кажете? — спитала вона.

Верецкий подумав, ніби Катря не хоче, щоб таке казали про Комашинського, й став балакати про дещо инче. Незабаром вони обоє вернулися до столу. Пішла розмова нікчемна, але жвава.

— Чудний який, незвичайний який оцей Комашинський, чи як, зовсім із людьми не схожий, — заговорив Альберті.

— Чудний, се справді, наче хлопець малий, чув я, носитья із своїм українством кумедним, — додав Верецкий; — він таки справді ще хлопець, а не чоловік, хоч, може, й розумний, й кебетливий хлопець.

— А пам'ятаєте, що в малих хлопцях більш правди бува, аніж у старих, — сказала Катря.

— Розумний він хлопець, за се вже я скажу, — обізвався Тарасевич.

— Й розуму того не видко — слова по-людську й сказати не вміє...

— Розумний чи ні, того не знаю, а на стінку лізти, розпинатись з-за якоїсь мужичої мови, которою ніхто не говорить, з котрої усі глузують та кепкують — се вже кумедія або, може, й гірше — то дурість, — метикувала Лида.

— Кажуть, таких, як оцій Комашинський, чимало тепера расплодилось; чого ж їх так уряд нашій шанує й дає волю, дивно мені, отаким шибеникам...

— Де там, я пробував якось із полком на Україні, — одказав Куцаповій Альберті, — оцих — як їх звуть? Хохломанів, чи що? — дуже, дуже мало, один-двоє на усе місто — та й там їх не слуха ніхто й усі глузують.

— Уряд добре зна, що ніякого лиха не станеться од їх, й через те не спиня їх, воно само із їх сміється з нами укупі або що там, — міркував Верецький.

— Де не спиняє, ще й як спиняє; може, тепер і ні, а попереду, — он подивіться, — одказав Тарасевич.

— Й дурно, як не спиняють, — казала своє Куцапова; їм тільки дай... он що сталося, як дали багато волі оцим соціялістам.

З соціялістів перейшли до жіночої праці й емансипації, сказали кілька здатних до сього побрехеньок, нарешті почали сперечатись, які жінки кращі — чи німкені, ляшки, чи итальянські й инчі, а звідси пішла розмова про убрання; розмовляли без кінця, й хлопці дали знати, що вони до сього мистці не згірш од жінок.

Розмовляли довго, поки аж вдарило одинадцять. Альберті й Верецький попрощалися й пішли, із їми й Тарасевич.

Трохи згодом пішли з покою Лида й Куцапова, Катря зосталася сама. Вона узяла була свого романа, одначе, прочитавши кілька листків й утямки не взявши нічого, закрила. Катря схилилася й сперлась головою на спинку стільця й замислилась. Вона думала про минулий вечір, про Комашинського й Верецького...

Досі, оповідаючи про Катрю, нічого не сказав я ще, що то за людина була.

Катря ще маленькою після матери зосталася. Й так діти здебільшого в нас — тяжка, нікчемна вага, од котрої силкуються одчепитись як-небудь, а ще без матери хто буде панькатись з маленькою крикливою, сопливою дитинкою? Оддали її спершу нянькам до рук, потім найняли німкень та волошок — чого ще більш? Здається, зробивши усе, оце можна й забути про дитину? Й дитина росла собі, без догоди, без ласки, нікому непотрібна — хіба часом на показ — коло необачних, часом лихих, часом добрих, завше дурних жінок. Й її муштровали, не давали волі, дурили, й стала вона маленькою панночкою, дитиною не бувши, не знавши дитячих грищ, дитячих втіх, не маючи тих ясных, теплих згадок, що так у пригоді стають потім; пожалься її, Боже!

Ще підросла, й оддано її в школу чи пансіон якийсь, тут вже одна стежка, — не одна череда пройшла тією стежкою, не одна ще пройде, не одна, на лихо й собі й людям. Пройшла сею стежкою й Катря, й багато з того доброго, що зосталося ще після усього муштру, після няньок та волошок, багато чистого й правого зосталося там, у тій школі за високими мурами, за залізною брамою... Але не все зосталося-таки там, далеко не все — й у тім школа не винна. Науки в тій школі було дві, як то й скрізь бува — вчили з книжок й без книжок, й та наука безкнижна була якраз догори ногами повернута з книжок — і се, по правді, річ звичайна, скрізь

діється. В книжках писано було — Аз есьм Бог твій; да не будут тебе боги иніи, разе мене*, — а кожний час її вчили міняти того Бога на усе, що хочеш, аби з того користь яка була. В книжках читали вони, що усі люде — брати, що вони рівні усі перед людьми й перед Богом, а друга наука навчає: борони Біг думати, що рівні — вона, високородна панночка, й он той, що хлюпає серед вулиці, не жалуючи штанів, бо й жалувати нема чого; боронь Боже думати, що можна їм колись не сім, то тим зійтися й поєднатись... Так навчала та безкнижна наука, й запевне вона більш сили мала, бо за нею слідкували усі, кого тільки бачили круг себе дівчата. Що ставало з дитячої душі після кількох років, кожний вгадає. І якщо набували вони доброго й святого, то ще скажу, не винна вже в сьому пансіонська старшина. Яке-небудь слово, що вилетіло ненароком, западало часом у душу дитячу. Яка-небудь дівчинка-бідарка, що жила коштом “добросердної” панії, яка-небудь учителька або назирателька по копі, по півкопи за день, суха, тоща од безхліб’я, пригнічена й перелякана, часом голодна, заносила з собою инчого духу, котрим пройшла, й тим духом, часом оповіданнями своїми де-небудь у куточку давала знати, що є на світі дещо инче, окрім того життя, про котре туркотали дівчатам, давали знати про горе й сльози — не з примхи, а з лиха, про те, як поневіряються, гинуть люде. Й як не одвертала вередливо свого носа от сього духу дівчинка, а вуха од оповідань, — дещо западало доброго її в душу, надавало думок... але чи багато ж кому? І от через кілька років, покінчавши науку, виходили дівчата з школи, щоб жити, до життя прикладати свою пансіонську науку, пансіонські ідеали. А ідеали не дуже були премудрі — жити розкішно, бучно, між найвищим панством, улюбляти в себе якомога більше люду, найти собі чоловіка — дукаря, високородного, великого уряду й потім знов колотитись серед розкошів та догоди, гратись коханням з безголовою громадою, що заполюня покої “вищого” панства.

Багато панянок потім увесь вік свій нудились, не можучи ніяк тих милих ідеалів дійти, як не коверзували. Катря була щасливіша од їх — Тарас[е]вичі жили бучно, в розкошах, були пани на всю губу. Катря їздила по балах, по театрах, до неї залицялися довгою чередою паничі й співали, плели дуже старі, плетені-переплетені, мало не до потопа видумані веремії. Вона не знала добре змалку другого життя, других людей, й се нікчемне, мертво, але блискуче, причепурене життя здавалось їй гарним, щасливим, пустоголові бахурі, що крутилися коло її — гарними, розумними. Між їми найбільше був її до смаку свідомий вже нам панок Верецький — се був якраз такий панич, про яких їм туркотали в пансіоні, — панич немало-го уряду, гречний, гарний, звичайний, як ступити й обернутись. Вона з їм частіше, як з инчими, розмовляла, танцювала, слухала его облесливі теревені, его нікчемні, але квітчасті речі. Й її здавалося, що вона єму

до сподоби, й ждала, щоб він се сказав їй, але Верецький, може зумисне, тільки натякав, але не казав про се... Катря бажала улюбити его, й тим він подобався їй ще більше.

В той час побачила вона Комашинського. Він був такий незвичайний, так відрізнявся, що здалося цікавим придивитися до его. Вона придивилась і те, що побачила, вразило її — вона на своєму вікові не бачила ще людини такої правдивої, щирої, щоб так удавалася у що инче, окрім грошей, пихи та бахурства. Те, що казав Комашинський про спільню працю гля громади, гля людей, на вжиток їм, вона чула й попереду — але се казали їй досі, аби казати, не ймучи віри тому, що казали, а тепера вона побачила людину, що справді живе гля людської користі, гля неї життя своє покласти збирається. Й дуже впливали на її Комашинський й его речі. Не до решту попсовано, закаляно було її душу. Ще був куточок, де зосталася дециця чистого й святого. Комашинський своїми речами уллучив у той куток, про котрий вона й сама не знала, він розворушив, розбурхав добре й правдиве, що було в неї, й без Комашинського, може, так зосталося б довіку насподі лежати, й от почула вона духом, що в сьому незручному, невродливому хлопцеві щось таке, чого не знайдеш у вимуштраваних, гречних паничах й теревенях їх квітчастих; вона почула, що він і розумніший, і кращий од їх. Були часи, як вона під впливом речі его чула, що кохає его, якби він сказав про своє кохання, вона зараз, не думаючи, одказала б, що й вона его любить й піде за его. Але той час минав, а з їм і вплив той, як не лишав, то втихав — не було де ему добре сісти й розположитися...

Поперед усього — Комашинський дуже кохався у своїх думках про українство, про користь людську, ці думки наче приросли до его, наче стали частиною души его, а гля Катрі вони були чужі, не свої. “Що таки мені Геккуба?” — сказала б вона тоді із Гамлетом*, що так є гля неї оте українство? З панського Олимпа, що так довго будувала людська дурість, людська пиха та зневага, якимсь мізерним, нікчемним, бідним здавався увесь остатній світ, усі оці істоти, що ворущаються, метушаться десь там далеко під ногами. Панство брало своє. Були часи, що речі Комашинського, химерно мовлячи, підіймали той провал, він здавався рівним, навіть вищим од Олимпа, але минали ті часи, й він, той провал, знову бухав кудись глибоко-глибоко, й вона бачила тих людей, для котрих збирався жити Комашинський, бачила й Комашинського — комаху меж инчих кузок.

До того хоч би як гарно розказував Комашинський, хоч би яка правдива й щира душа була в его, проте ж він усе був негарним, незручним хлопцем; таки не пропадали речі Куцапової й тієї громади, що була круг Катрі — довго укупі, у згоді жила вона з нею, щоб тепер одразу одцуратись, спиною до неї стати. Її казали, що з Комашинського сміються, що Комашинський чудний, кумедний хлопець — вона сама почала оце примічати, найбільше, як стала

прирівнювать до Верецького. Вона бажала поради, бажала розпитати, розказати свої думки, але кому? — Куцапова й Лида не порадять; вона знала усе, що вони скажуть, не сього було їй треба.

Якось Барцовичівна прийшла до неї — се було якраз після того, як Попелястий залицявся до неї, й вона бігала по усіх під впливом свого щастя. Вона довго щебетала про свого Попелястого й его щастя. Катрі одразу припала думка розказати й про себе, послухати, що вона скаже.

— Ти бачила Комашинського в нас, Любко? Як він тобі здався? — спиталась вона, дїждавшись, як Борцовичівна трохи притихла.

— Комашинський? Як він міні здався? Йй Богу, не знаю, я мало, що й вважала на его, що хїба?

— Він міні до сподоби, коли хочеш знати. Як на твою думку?

— Мо[ю] думку? — запиталася Борцовичівна, — по правді... чудно міні..., якбо се ти...

— Що?

— Та що закохалась у єму... я не знаю, але як же то — ти й він?! Він такий чудний, негарний, розмовля, наче... наче три дні не їв, наче бурсак якийсь... — й ти!... Не знаю, ти его повинна краще знати, — поправилась вона, — а тільки б я не пішла за такого...

Катря розсердилась — невже од усіх тільки се й буде вона чути? Невже ніхто не скаже їй инчого слова?

— Чому б не пішла? Чим він не до пари?

— Та він не любитиме тебе — єму свої книжки, чи що там, миле, він замкне й світ зав'яже, нікуди ані піти, ані погуляти...; в его поезії ніякої нема, а без поезії яке ж життя? То не життя, то ніч темна, — згадала вона Попелястого речі.

— Ще більш, може, є, як у Попелястого твого, поезії тієї.

— Ну й хай, — розсердилась Любка за Попелястого, — виходь за его; яку цяцю надїбала! Пані Комашинська, жінка задрипаного попихача!...

На тім і кинули розмову. У Катрі пропала охота шукати поради, й вона більш уже ні до кого не оберталась за нею, сама силкувалася, якомога, передумати свої думки, розібратись із своїм коханням.

Тут ще вернувся Верецький, що так припадав був їй до сподоби — він втратив трохи, на її око, краси своєї, не так уже принажував їй, а все ж таки подобався. Досі ще обоїх хлопців вона бачила здебільшого порізно, тепера вони зійшлися й удвох стали перед нею — один гарний та гречний, другий щирий та добрий, за одного було усе, до чого звикла Катря, усе, що було круг неї, за другого — її душа. Вони наче напрохувались, допевнялись, щоб вона поцінувала і вибрала з їх одного, милішого. Катря духом чула, що вони незабаром справді допевнятимуться сього й силкувалася зарані вибрати, дізнатись, хто з їх більше припаде до сподоби, до любови. Давненько пе-

рекидала вона думками, довго міркувала й нічого не могла надумати. Уже все стихло в господі; усе спало, й на її почав сон находити. Катря раптом устала, загасила світло й пішла до свого покою.

А Тарасевич, Верецький й Альберті йшли темними вулицями угору, розмовляючи про деякі новини.

— А ви, Верецький, листів з Петербурга не маєте?

— Маю то маю, да не дуже радий — усе моя кудяхче, просить грошей...

— А ви все ще з нею? — спитав Альберті.

— Е, тепер я її кину — прискучила вона мені, та й грошей багато гля неї треба — вона дума, що я й досі без неї жити не можу й через се дам, що не попро[сить].

— Тільки ще завередує часами, стережіться, Верецький, пам'ятаєте, що було із Стецьком, якої публіки наробила — мусив з Петербурга тікати. Й у вашої, здається, в носі шмелі грають...

— Ну, зо мною вже сего не буде!

— А ще й до того, вона вже пристарилася, де вона собі знайде тепера дурня, щоб панькався із нею — вона за обидві руки вас держатиме.

— От, — уразливо сказав Верецький, — вона зовсім ще не така стара, знайде собі такого, як ви кажете, дурня — та хоч би й ви, хіба не казали, що вона вам була до сподоби, може запам'ятували?

— Не знаю, може, й казав, щоб вам догодити, — почервонів Тарасевич, — та я тільки те знаю, що я й у Петербург ще не приїхав, а вона вже кинула свого жида — полічіть, може, й перелічите...

— Ну дак я її вже вам zostавлю, втішайте небогу!

— Та годі вам сперечатись, — сказав Альберті, — а ви, Верецький, справді дивіться, щоб публіки не наробити.

З тим притихли й кілька хвилин ішли мовчки. Трохи згодом приступили до якогось кганку, двері у низеньку хату були відчинені. Усі троє минули темні, одежою закидані сіни й, не скидаючи одежі, увійшли у другий pokій — там і був той бенкет грузинський, на котрий ішли вони. Вечеряти посідали давно вже; в pokoї було страх душно й гаряче, невеличкі вікна хоч були відчинені, але мало що провітрювали, бо й на дворі було тихо й душно аж надто; чад од люльок ходив блакитними хмарами, стояв важкий дух од вина, поту й гарячого чоловічого тіла. Світло здавалось серед пари й чаду якимсь червоним, кривавим. Коло стола седіло з тридцять грузинів, старих і молодих, сивих і чорнявих. Пили, певне, вже довгенько — седіли розхристані, деякі в самих сорочках, чола почервоніли, голоси стали якісь хрипкі.

— От коли ви! Хіба ж можна так спізнитись... Ну, сідайте та доганяйте нас, — сказав Тарасевичу хазяїн, товстенний, низенький грузин, побачивши нових гостей, він оддав їх оддежу хлопцеві й повів до стола й посадовив, попросивши сусідів, щоб назирали за їми, научали й гаялись не давали.

Почали пити. Раз по раз уставав старшина — тулубаш — й казав по черезі, за кого пити. Усі наливали з міха й співаючи, як кому Бог дасть, грузинську здравицю, пили нахильцем. Той, за кого пили, уставав, дякував співаючи, й старшина знову казав... Довго пили, поки, перебравши усіх, повставали. Увійшли музика й, посідавши в куточку, заграли танка — голос дзвенів, як оса, йдучи без одміни, то візьме вище трохи, то знову нижче... гості стали кружком й били в долоні враз і[з] музикою. У круг вскочили двоє, узявшись однією рукою у бік, а другу над головою зігнувши, потиху за музикою переступаючи, вони рівно, плавко ходили кругом. Цюдалі — усе музика грали, скоріще й скоріш переступали танцюри — то надійде один до другого й, зупинившись, довго перебирає, то повернеться й знов піде переступати кругом. Одна пара скінчила, вийшла, натомісць так само танцювала друга, там третя... оце лайка й гвалт коло столу перебили танець. Хазяїн, гості усі метнулися, збилися туди, розпитуючи, що таке вийшло.

А вийшло от що — хоч паничі мої спізналися, одначе й на їх пай пити чимало вийшло. Вони усі напилися добре й у головах чор'зна-що діялось. Верецький із своїм сусідою грузином щось став розмовляти — звісно яка там розмов[а] була. Верецький вже залив собі баки й сусіда підпив добре. Сусіда вихваляв усе грузинське. Верецький — укусив его чогось кгдезь московський — почав лаяти, дорікати, що без москалів вони б не знать що були. Сусіда, як тверезіший, попереду не дуже сперечався, а далі й сам почав кістки перемивати Москві. Верецький, усе забувши, одбігши глузду, ще гірше розходився, не розбираючи слів; до его присунулось ще кілька, усі сперечались, кричали й ще гірше дратували п'яного Верецького. Як гості кинулись до їх, Верецький стояв, сперся на стіну, коло его Тарасевич, Альберті й ще двоє якихось метушилися, силкуючись заспокоїти его, але дурно.

— Собаки ледаці, розпилися тут на руські гроши, розпустили пузо та й губи надули... А дзус, знову у хліви свої, спить там на гною, — кричав він п'яним голосом, ледве вимовляючи.

— От що! Собаки?! — якось не то крикнув, не то вискнув грузин, сухорлявий й високий; він разом закотив рукава й кинувся на Верецького. Хазяїн, Тарасевич й Альберті за руки ледве встигли его ухопити. Він пручався й лаявся, мішаючи лайки московські й грузинські; лице так почервоніло, що от, дивись, кровя свисне, з рота піна котилася, ніздрі роздуло... Хазяїн не знав, що й діяти, що таке оце в его хаті скоїлось (инчим разом він, може, й сам радий був би побити Верецького); грузини обступили Верецького й не дуже-то солодко на его дивилися; ще трошки — й велика вийшла б бійка й, певне, довго згадував би по суботах добродій Верецький та чував свої аристократичні боки, аж разом загуло, загуркотіло, вітер разом <намів> куряви й листя у відчинені вікна й загасив усі свічки, бамкнули вилітаючи шибки... Усі разом схаменулися, заколотилися, Верецького скоріш одвели

кудись, й усі, штовхаючись, стукаючись серед темряви, шукали дверей. Раз і два блиснула серед темряви блискавиця, запахло дощем й у шибки застукотіли краплі...

VI

Другого дня, рано-пораненьку, тільки розвиднілось, поїхав Іван Комашинський, щоб перебути спеку на селі десь у батюшки й на ніч заїхати на хутір. Заворушилось-таки, було, в голові; що от не буде він бачити Катрю, що тепер Верецький буде коло неї тупцювати, але дорога швидко розважила его й зараз повиганяла такі думки. Було ясно, але ще й не гаряче — вночі дощ добрий був. Конячки бігли добре, їхали понад річкою, горною щелиною — поузбік довгою лавою стояли <невисокі> зелені гори й збігали по крутим зугір'ям до річки; там річка підбилась під горби; вони обвалилися, й жовтіють глиняні або камінцюваті береги, вкриті довгим гіллям. Там ліс, наче череда до води побігла, зелені чинари над саму річку схилилися й миють свої кудлаті віти й дивляться на свою вроду; а там місце трапилось голе, мов виголене, й ясує ясно-зелене меж темно-зеленого. Й серед сього усього чудно якось було побачити місце голе, камінням закидане, де-не-де серед сірого каміння кущики дикої сливи-алучи. Се була руїна гірського села — як Кавказ войовано, які одразу не йшли Москві у підданці, з гір виганяли їх й села руйнували; тільки горби каміння обкуреного й чорного та купи дерев од садків ще давали знати, що колись там жили люде. Недалеко було старе кладовище — між кропивою й чинарами стояли кам'яні стовпці, колись розмальовані, але хварбу змили, й подекуди зостався шматок намальованої квітки або край ножаки.

— От суму наганя місце, — подумав Іван.

За руїною недалеко було село, де мусив він коней перепрягати.

Коней, звичайно, не було, — паслись, послали за їми, а Іван години з дві снідав, сварився з старостою та виглядав з вікон пошти — з одного бачив вулицю, стару колоду й двох свиней у багні, з другого — гній, діряву повітку й курей з обтріпаними хвостами, і хоч і те, і це було дуже цікаве, але теж таки остогиділо. Через се, поседівши, він добре-таки попікся, поки доїхав до свого батюшки. Тут він одпочив, послухав батюшчиних оповідань про людське безголов'я й вечером пізно приїхав на свій хутір.

Комашинський, як і знав, не скучив, жиючи на хуторі. Старий урядник козачий, що держав хутір на чиншу, тільки б Іван слухав, завше ладен був оповідати про своє життя, як воювалась їх станиця з татарським аулом, що жив за річкою — оповідаючи, він завше скаржився при кінці, що тепера усі тільки й дивляться, як би підчухрать козацькі вольности, як через се юнацтво козацьке зникло, й усьому світу велика сталася ...* Окрім старого, Івана розважала своєю розмовою жінка его й на[й]мит — жінка

була запекла хазяйка, вона за двадцять рік пам'ятала, скільки коштувало усяке збіжжя, й завше сьому научала. Наймит був українець з-під Ізюма, був у москалях, а тепер вже ходив "по білету"*. Він страх любив люльку й, де тільки мав часину намняти й запалити, завше вона в его стриміла.

— Що ж ти додому не вернувся? — питався Комашинський.

— А що я дома робитиму? — тут край вільний, заробіток добрий, а у нас... А воно звісно, — казав він трохи подумавши, — справді іноді й зажуришся за своєю Харківщиною — що тут за край — гори та гори, остогиділи вони міні, а там вийдеш на поле, глянеш — дак, може, верст сто без усякої трубки око закине... Ну й знов татарва бісова тут усе, кацапи... Отже не люблю сих кацапів — усе в їх не по-людську, живуть, як свині, у хату [в]війдеш, а там гірш, як у хліві — гній, кузка усяка. А лаяться почнуть!... — наймит чадів люлькою, мовби хтів викурити той кацапський дух.

Такі були люде на хуторі. Але Іван мало що пробував на хуторі з ними, він більш любив ходити за хутір, за село, що було недалечко, меж огороди, поля, у ліс, на річку. Тут ніколи не прискучувало ему ходити між околишніми городами, вчуваючи гарячий дух од землі, картоплі, кропу, конопель, дивитись, як стеле вітер золоті колоски, слухати, як цвіркоче усяка кузка у бур'яні, іноді цілі години лежав він де-небудь на [траві] під кущами.

Добре було ему тута, де ніщо ему не докучало, ніщо не забороняло робити, думати, що схоче. Заспіває пісню, скільки голосу стане, а то ходить мовчки, дума — здебільшого не про кого, як не про Катрю — гля сього ж він і їхав.

Він пересвідчився добре, що любить її, любить щиро, вперше, як родився. Але кохання оце не надавало ему турботи, страху, та і хіба могло се бути тут, серед безкраїх, тихих краєвидів. Тут усе — й жовтоголові соняшники за окопами в городах, й довги шляхи, вкриті м'якою, дрібною курявою, й щирий вид хазяїна, й собака куций, реп'яхами уцяцькований, й саме повітря хліба, картоплі, сіна, землі й дьогтю — усе оце, здається, саме перетурбоване б серце заспокоїло звичайно, якби вважати тільки на се й затулити очі на усе инче.

Комашинський не залишив тих думок, що не давали ему покою на місті; він зараз став розбиратись із ними. Усі оці думки здебільшого йшлися до его народовства й роботи народовської — чи не буде Катря тут перебранчати й чи не буде вона перебранчати Катрі. Шкода й казати, що Комашинський хтів такої жінки, щоб так, як і він, любила его працю народовську, була здатна до неї, духу, пораду давала ему — чи ж буде такою Катря, що виросла серед безголового панства, од усього живого трьома мурами одгороджена, що тепер, може, вперше почула щире слово про таку працю? Одначе в її ще

душа не попсована, жива, дужа, й серце на усе добре не прохололо — а хіба ж его, Комашинського, праця не добра, не чиста, не свята? Звісно, панської трути не збудешся разом, не така вона, але нічого, ще вона молода, не пройшла, не встигла пройти нею, тра тільки не гаятись, щоб не спізнитись, тра якомога скоріше вирвати її, а там вже нічого, полюбить людей, полюбить роботу, народовство, мову українську — тепер її баки забивають ті, що круг неї — а там само вже воно гаразд піде, жива праця, живі люде — вони своє візьмуть!... Звісно, з тією живою працею, окрім лиха та жалю, — Біг зна чи добудеш що, вона звикла до усякої угоди, до пестоців, щоб її усе слухало, догоджало — а там глузуватимуть, гнатимуть, зневажатимуть... се справді; боронь Боже, ще тоже буде нарікати на мене, що зав'язав світ?.. Але ні, ні! Невже так вона мало правду любить, що побоїться лиха? Ні, вона дівчина щира, правдива, не бракує сили й духу, тільки не було досі коло неї, щоб сказати їй щирее слово — оттакі он, як Верецкий, бодай его скрутило, коло неї тупцювали й тупцюють, тра скоріше одігнати їх од її; а що лихо там та посміхи, так се ізо мною нічого її буде, — “краще гірку, та живу воду пити, аніж солодку, та з болота”, — се вона сама зна, а як не знає, то дізна... А мені вона тягою не буде, ні, не така вона дівчина, й чудо Боже, як виросла вона меж їх, меж Куцапових сіх, Верецких, Попелястих? Он Лида, така і вона була б!... Погана рідня, зовсім гля українського народовця не зручна, ну та й така високородна рідня самі од мене одцураються...

Й Іван вже бачив своє грядуще, наступаюче життя й де чекав він перше самого лиха, тепер він вже бачив багато й щастя, багато втіхи із розумною, доброю жінкою. Що Катря его любить, се мав він напевне й не думав про се — Катрині речі, Катрине лице, завжди такі щирі, привітні до его, Катрине прощання — се усе розігнало б темні думки, якби й з'явилися вони. Як то бува, скільки він її кохав, стільки здавалось, ніби й Катря его коха; кохав же він її щиро, усім серцем; він <сам>, вона й усе, що було ему мило, здавалось, ніби злилося, стало єдине й ціле, наче було завше таким; мовби плоть, од другої плоті одсічену, тягло его до Катрі. Він любив її не за вроду, не за розум, не за добре серце — він чув оце — але уся вона, як її бачив він, була ему мила; то негарне, що знав він за нею, не шкуляло ему очей, а тонуло, пропадало... Й скільки щастя сподівався він, як дійде її, буде завше бачити кглі себе, чути її голос, чути її саму. Раз десять він вже все дрібненько передумав, перебрав, але кожний час радий ще раз передумати, вишукать яку-небудь подробицю. Й не передумавши, замислившись, вертався вечером до хати й весело вживав просту, але смачну страву, у мислях гляючи, або розмовляючи з Катрею; й дивувався хазяїн з гостя, що він так неважливо слуха, чомусь усміхається, тим часом як він оповіда, як-то десь татари спалили скільканадцять хат й самих хазяїнів украли, чи що, не скажу вже вам...

Тиждень вижив Комашинський на хуторі, дожидаючи Барцовича; той трохи спізнився, аж і приїхав — постать правдива генеральська — пузо, шия, наче у вола, ніс наче з буряка; приїхав із їм і синок — якесь манірне хлопчєня. Другого дня об'їхали хутір й недовго вовтузились — Барцовичові хутір дуже сподобався, дуже кортіло єму ґрунтів купити й вони незабаром згодились із Комашинським.

А після сього хазяїн Комашинського, радіючи такої чєсти, що генерала у себе приймав, до того ще й бажаючи й у Барцовича на чиншу зостатись, таким обїдом пошанував єго, що на! Мало себе самого не зварив і не поставив. І обїд, і хутір так уконтентovali Барцовича, що він дорешти розм'як й навіть, як-то кажуть, з вищого розуму закидати став.

— А що, скажіть мині, Іване Андрїєвичу, — сказав він, витираючи товсті губи, — ви лях?

— Ні, українець, а що?

— Е, я теж українець!... еж, українець... й подивився на Івана, наче сказати хтїв: бач який я, чуєш?!

— Е-е-е, — загув Іван.

— Еге... й, Боже мій, як колись-то я добре усе оте знав, й Кобзаря, й Наталку*, й Енеїду!... Та ще й досі не забув, мабуть, як бо то:

Еней був парубок проворний

І був козак він хоч куди...

На лихо вийшов він моторний,

Храбрїций од усіх козак...* так, чи що?

— Сливе що так, — сказав Івась й вилаяв Барцовича потиху: от розкис старий кнур од слив'янки й українця вдає.

— Позабував — а от синок мій, той добре зна, той поперечитував і Котляревського, й Стороженка! Ти б що-небудь прочитав, Михайлику!...

— Ні вже, нащо турбовати! Нащо мордувать мову українську, — подумав він.

— Шкода, от тепера вже книжок не друкують, колись за мої часи не те було!

— Й тепера ж друкують.

— Друкують? Мовою українською? Як же се?

— А так, друкують, та й годі.

— Не знаю, може, й справді, хїба потайно... Але тепера усе таки не так. От я пам'ятаю, як колись то бувало в нас — Стороженко з Котляревським у нас тоді верховодили; хлопцями себе огорнуть, підуть зараз те да се поучати... чого тільки не перебалакають!...

— Овва, закрутив чорту хвоста дядько, що то як чоловік військовий!

— А що, не знали ви часом тоді добродія Голятовського*, чи не був він теж там із вами?

— Голятовського? Гм... а пам'ятаю, він тоді дуже ще молоде було хлопчеченя. Де він тепера?

— Не знаю, по правді сказавши, так чув про єго.

— А слухайте, Іване Андрієвичу, я так думаю, що не може того бути — Україні завше під Москвою седіти. Повинна вона устати й знову мати й своїх козаків, й гетьманів, як то Гоголь розписав. О той Гоголь! От химерно пише, які смішки видумує — Свєрбигуз, Пацюк*!... Ха, ха, ха, — й пан Барцович засміявся так, що очі чисто сховались за червоними, опасистими щоками.

Другого дня вранці збиралися їхати до міста, аж, прокинувшись, побачили таке на дворі, що аж в роті скисло. Хазяїн порадив почекати, щоб вияснилось — він хтів дійти-таки, щоб Барцович обіцявся зоставити єго на чиншу. День проліз сумно й помалу, Барцович розкис — лупав очима, починав розмову то з Комашинським, то з хазяїном, позіхав, кидав й знову починав. Хазяїн тупцяв коло єго з-за свого чиншу, Барцович усе випрочувавсь й одказував що-небудь таке: “подивлюсь... подумаю!” Синок Барцовича усе приставав до Комашинського, силкуючись що-небудь “з вищого розуму” закинути ... Комашинський не втерпів, втік й решту [дня] пролежав на сіні в повітці й крізь дюрку у стрісі дивився на сіре, плаксиве небо.

Другого дня стояла така ж мрякоть, й Комашинський не хотів більше чекати погоди; хазяї[н] теж таки не держав їх більш, бо вже кинув добуватись от Барцовича. Комашинський з Барцовичем й єго синком [їхали] однією бричкою, за се й каювся усю дорогу. Барцович усе крехтав та ліз на єго. Дурно хитрував Комашинський, то лікті єму підставляючи, то рубом повертаючись — товстий Барцович, мов кавун, усе випирав єго з брички... Грунт розкис, коні хлюпали, накидаючи й на Комашинського, й на Барцовича кожного разу силу рудої соломахи.

Стемніло вже добре, як приїхали вони до міста. Комашинський скинув мокру та брудну одежу й бухав, смакуючи, чай з старої мисочки, розглядаючи оте малювання, що розглядав колись маленьким хлопчиком — гишпанець у премудрій шапці танцював викрученими ногами, а дівчина, якось чудно нахилившись, під носом у єго махала хусточкою. Мати й сестра седіли коло Комашинського, оповідаючи про усякі новини й прояви.

— Знаєш, Івасю, ота панночка Тарасевичівна молодша заміж іде, Верецький залицявся до неї, ти знаєш... Ой, що се ти, — крикнула вона, побачивши, що Івась подавився, й закашляв, й заприхав. Сестра підскочила й стала бити єго в спину... Івась одприхавсь й седів мовчки, втупив очі; материне слово наче в голову єго вдарило, усе закрутилося перед очима, й гишпанці на мисочці затанцювали.

— Бойчук приходив, просив, щоб прийшов до єго грати учора, — оповідала мати, — він тепера вже не там живе, а перейшов — знаєш, де жили Крестецькі?

— Мамо, — спитав Комашинський понуро, — хто сказав вам про се?

— Про кого? Про Бойчука?

— Про оту панночку Тарасевичівну.

Дивуючись, глянула мати на Ївася.

— Хто казав? .. гм ... а, згадала, Петра Степановича жінка, а що?

— Так собі... гм. Ну, буде з мене, дякую, мамо! — Ївась поцілував мати в руку й пішов.

— Що се ти, Ївасю, наче з тобою ...

— Нічого, не турбуйтеся, се так трохи протрясло...

Мати зітхнула й почала прибирати причандали. Комашинський пішов до свого покою й, не засвітивши, довго ходив серед темряви.

— Не може сього бути, жодним побитом не може, — сказав він сам собі. — Невже полюбить вона Верецького, сього розмальованого дурня... де ж тоді й душа щира, серце правдиве, до усякої правди чуле? Йти за сього бахура безголового... Але може, й справді повабитися на его гречність та звичайність, може, сподобався, що так добре метикує про красу там жіночу, що так звичайненько уклоняється... де до его тобі, Ївасю, подивися на себе... Ні, не може, не буде, не буде — знов стукав він кулаками в стіл, — не буде, як тільки є в світі правда... чи ж би кохав я її тоді, аж я її кохаю, й вона мене кохає, хоч би Верецькі з усього світу зійшлися й залицялись до неї, вона їх зна, зна, як цінувати... Й думати міні недобре, що вона зможе піти за его, сором міні. Не піде, не піде вона за его, — кричав він сам собі, наче сперечався, — брешеш, брешеш, не полюбить вона его ніколи. — Довгенько так бурхав та кричав Ївась, поки, втомившись од дороги й турботи, не вклався спати. Він трохи заспокоївся тепера — таки повірив, що Катря не піде за Верецького.

— Завтра піду до неї й знати не дам, що чув отаке. Дізнаюсь, як тільки було що-небудь таке. А, певно, було, бо з чого б пішла поголошка? Чи не залицявся Верецький? — подумав він нарешті.

Так воно й було. Тим часом як Комашинський смакував своє щастя на хуторі, Верецький постановив узяти за себе Катрю. Катря давно припала ему до вподоби, не то щоб він таки справді закохався в її, щоб жити без її не міг, Катря так була ему до сподоби, як і деякі інші дівчата, але за Катрею були добрі гроші, а Верецькому оці гроші тепер були дуже потрібні. Од батька ему zostались деякі не дуже великі маєтки й він, як то ведеться в нашого панства, не загаєвся, їх тренькаючи — вечері, гульня, бахуровання — грошей тільки підсипай. В той час, що оповідаю я, якби продати Верецького з усіма его бебехами найдорогшою ціною, й десятини не заплатили б добре, скільки був він винуватий.

— От тільки, що батько Катриний теє, прошпетився, — метикував Верецький, — плести почнуть дуже, бо хоч кому на таку річ заласно...

Але де знайти другу, а йому треба було оженившись зараз — з грішми дуже вже допікали. До того, од Катрі він не сподівався узяти гарбуза, се він мав запевне, Тарасевич та Куцапова, певне, теж таки раді будуть за его оддати. Й так оце постановив Верецький, не маючи кращого, засватати Катрю й чекав тільки години, гля сього здатної.

Через тиждень, як поїхав Комашинський на хутір, був у Тарасевичів бенкет, було багато панства, танцювали, балакали, нудились... За вечерею Тарасевич устав й дав знати гостям, що “сестра его Лидія Євгенівна, заручена гармашу урядовому д[обродію] Альберті”. Усі загули, дивувались, бажали усякого щастя й ему, й Лиді, а тим часом, як то водиться, нишком, на ушко, [п]еребирали й жениха, й заручену, довгенько потім ікалося їм обом.

Після вечері Катря потанцювала трохи й вийшла далі з покою. Оці дні вона якось задумана трохи усе ходила. Верецький зараз примітив, що Катрі нема.

— Оце самий час, — подумав він, — пішов шукати її й швидко знайшов — вона сиділа коло одчиненого вікна й дивилась у теплу темряву; гук та гомін од бенкета тут тихо лунали здалека.

Верецький став коло Катрі; вони почали розмовляти про бенкет, про гостей.

— Щасливий Альберті, — сказав Верецький, — аж заздрість бере на его щастя.

— Хто ж вам забороня мати таке ж щастя?

— Мое щастя у вашій волі, Катерино Євгенівно.

— У моїй?!.. — ніби здивувалася Катря. — Ага, от коли, — подумала вона гордо.

— У вашій. Слухайте, Катерино Євгенівно, з того часу, — тут голос у Верецького затремтів навіть, — як побачив я вас, покохав так, як тільки кохати може чоловік, й у саму оту ж таки хвилину[у] сказало мені серце — або ся, або ніхто моєю не буде; з того часу тільки про вас і думок моїх було, метою стало мені — коли-небудь добути собі щастя, мати вас своєю... Скажіть же, дорога моя, чого мені сподіватися, чи безмірного щастя, чи муки? — палко скінчив Верецький; власні речі впливали на его.

Катря мовчала; він кинувся цілувати її в руки, а далі міцно пригорнув, тискаючи, цілуючи в губи й щоки. Катря не випручалась; наче огонь жилами покотився в її, серце тріпнулось; молода істота, молоде тіло брало своє — Верецький був такий гарний, такий дужий; за его поцілунки вона давала свої, такі ж палкі... Тільки тепера почула вона, що любила его...

Вітер прохолодив їх, вони трохи збулися свого запалу. В залі заграли танка; Верецький й Катря узялися під руки й пішли танцювати. Гордо, жваво танцювали вони, у очах ще світилися, одбивалися непростиглі ще

поцілунки, даючи знати, що незвичайне щось вийшло в їх, й деякі з гостей се добре помітили.

Катря обійшла залу раз і другий й спинилася.

— Мені не сила більше зоставатись тут — я піду звідси, — сказала вона Верецькому, засапавшись, блищучи очима. — Я вам скажу свою думку через три дні, — додала вона, прощаючись.

— Добре, — думав Верецький вертаючись додому, — знаю я твою думку. Цікаво б знати, що тепера сниться тому нетіпасі-студентові, що усе тупцяв коло неї? Я таки, по правді, <боявся> трохи цього дурня, — Верецький, розмовляючи із собою, не дуже вибирав гречні слова.

Катря пішла до свого покою, розпустила тісну сукню й лягла на канапі. Її втішило оце кохання, котрим так нагло пройшла вона уся, її молоде, дуже тіло, так нагло, аж вона не встигла й подумати, щоб єго побороти. Вона довго лежала, смакуючи якусь солодку втому, що узяла її; тільки діждавшись, як пішли усі люде, як затихло уже все у господі, заснула вона.

Другого дня вона, усе наче не проспавшись од учорашнього, ходила; своє щастя, своє кохання — воно давало знати, чи казала, чи що робила, чи сідла тихо. Раз тільки згадала вона Комашинського, пораючись у своїй кімнаті після обіда, напалась якось на українські книжки, що приніс був Комашинський, згадала про єго, пожалкувала за їм — та й по всьому, де поділося її цінування й міркування!!...

VII

Другого дня Комашинський постановив піти до Тарасевичів. Ніччю не спалося єму — усе щось верзлося, він не пам'ятав добре що, тільки щось погане. У вікно заглядав хмурий, холодний ранок, мрякоть, грязюка. Усе оце надало суму Комашинському, полізли в голову усякі думки, пригадувались деякі слівця, випадки, на які не вважав він досі. Він збирався й переставав, ішов і вертався. Востатнє спинився перед кганком Тарасевичів, але переміг себе, заспокоїв й пішов до покоїв. Катря вийшла до єго, розпитала про дорогу. Комашинський почав оповідати, як він жив на хуторі, про хазяїна й хазяйку. Катря не дуже пильно слухала єго: инча була в її думка. Вона думала, що Комашинський не милий їй, а тепера виходило щось не так — Комашинський знову заповоняв її, вплив[ав] на її, що далі, то усе більше.

Комашинський примітив, що вона не дуже вважає на єго речі, й се єго вразило трохи.

— Що, Верецький часто приходив без мене? — спитав він одразу.

Катря вгадала, що він чув дещо про Верецького.

— Що ж се, усе так буду я межі їх стояти, не знаючи, кого вибрати, — подумала вона, — тра сьому кінець дати, я ж люблю Верецького!... — Й сказала Комашинському. — Не дуже... А ви чули, Іване Андрієвичу, що він залицявся до мене?

— Ну? — спитав Комашинський й затрусився навіть.

— Й я... я вийду за его, — сказала разом Катря, перемогла-таки себе. Комашинський зблід й не сказав нічого; він наче не своєю рукою смикнув себе за волосся й чудно якось подивився на Катрю. Через хвилину він устав, мовчки попросився й пішов геть...

Ввечері прийшов до Тарасевичів Верецький почути Катриної думки. Катря сказала, що йде за его, дали знати Куцаповій — та вже знала се й не комезилась — вона, по правді, бажала б дати Катрю за Шніцера, але як Шніцер не сватався, то кому инчому, аби не Комашинському, бо дуже не любила вона его, а боялась, що Катря у ему закохалась. Вона розпустила перед Верецьким веремії, що от Катря така гарна, незвичайна дівчина, що й мусить се знати Верецький та шануватись. Не забула дрібненько розповідати, як вона піклувалась та клопоталась — вона ж бо й виховала таке чудо; й певне, й швагер, й Катря сього не забудуть й усе таке... Верецький присягався й обіцявся, Катря мовчала... Верецький сів довго, Катря женихалась із ним, але вже не так щиро — Комашинський усе стояв у думках. Знову ставала его постать поруч із Верецьким і знову вона прирівнювала їх. Чудна річ, вона знала, що не вийшла б за Комашинського, ніколи не проміняла б Верецького, гречного, гарного, звичайного, на сього миршавого хлопця, худого й негарно <го>, часом у рудих чоботях, у чудній одежі, з котрого усі сміються, глузують, кажуть, що він чудний, не вміє ані стати, ані обернутись, ані слова до ладу сказати — через се ж і одкаснулась вона од его — й от тепера у її не ставало сили кинути его, оддуратись од его. Якби вона вийшла за Комашинського, вона б журилась, що зав'язала собі світ із таким чоловіком, а тепера, найбільше, як уже з[г]одилась за Верецького йти, любила его, уже не его шкода було, а себе самої, що мусить его одбігти. Й тепера не знала, що робити. Якби вона була звичайною панночкою, вона б комезилась, дурила, водила б обох, поки не докучило, але Катря не хтіла сього, ще було в її багато доброго й правдивого; вона не хтіла й чекати, поки надумає, поки докучить її хто-небудь — чи Верецький, чи Комашинський; вона боялась тієї нудьги, що мусить вона терпіти завше, хитаючись межі їх, не знаючи, до кого обернутись; вона хтіла стати на чому-небудь якомога скоріше, щоб не нудитись більше; як то бува людям, що доброї волі й сили не мають, вона боялась сама, своїм мізком, своїм серцем жити й бажала захиститись, заховатись за кого-небудь — тим-то вона зараз і згодилась йти за Верецького.

— Катря, ти напиши тітці, що йдеш за Верецького, вона така до тебе прихильна, — сказала Куцапова Катрі, як пішов Верецький; вона дуже раділа, що оцей нечупарий Комашинський піймав облизня, й рада була усьому світу про се оповістити. Катря стала писати, але якісь думки —

вона й сама їх добре не знала, присилували її кинути той лист. Вона навіть просила Куцапову, щоб вона поки що не розказувала й не писала нікому про Верецького.

— Чому се? От тобі!.. — здивувалася Куцапова.

— Та встигнемо ще, дамо знати на бенкеті, як про Лиду, от тоді вже...

— Ну, як хочеш, — з неохотою сказала тітка, на сей раз вона годила небіжці.

Й нікому з дівчат не казала Катря про заручини свої. А Комашинський не зчувсь, як і дійшов додому од господи Тарасевичевої. Він спинився коло свого кганку й довгенько стояв, придивляючись до дверей, поки опам'ятувався. Він роздягнувся, наче не своїми руками, й сів. Мати покликала обідати — Іван мовчки проседів увесь обід, стукаючи ложкою у стіл, не з'ївши нічого, устав та й знову сів у своєму покоєві.

Те, що одказала йому Катря, наче памороки йому забило, одняло в его й силу, й волю, й думки, він був, наче король, у котрого півмозку узято. Катрине слово, що вона йде за Верецького, разом побило усе щастя, усі надії Комашинського поморозило, й він не розбирав, як то скоїлось, з чого; він тільки чув, що увірвало его серця, й застив, закам'янів, наче боявся, що поворухнеться й болячку розвередить; его наче обліг густий туман: за тим туманом він не чув, не бачив нічого. Але недовго таке було з ним, горе надто вже було велике й не могло довго держати чоловіка. Комашинський помалу опам'ятався, став думати й метикувати, згадувати своє щастя, Катрю, її красу, її розумні, щирі речі, й усе що далі, то більше набував сили та волі.

— Збутися дівчини, такої гарної, такої милої, що й душу оддав би за неї, що увесь би вік був щасливий із нею, — шепотів Комашинський, стискаючи руки, — а не діждете, ще поборюся... забили баки дівчині та й хочуть одружити із ним... не одступаюся од неї, поки хоч трохи є сили... сили, ой де вона!.. Боже, Боже, нащо посилаєш таке лихо?

Комашинський припав головою до долівки, наче хтів вичавити з серця пекельну нудьгу й дрижав од великої урази. Він устав й засвітив світло, бо стемніло вже добре. Думки в голові у Івана ув одне склалися: він постановив ще раз побачити Катрю й порадити, щоб не йшла вона за Верецького. Не повинно бути, щоб не послухала вона мене, — думав Комашинський, — її обдурила оця родня, забила памороки, а сама б вона ніколи не полюбила Верецького... А я, дурень, тим часом своє щастя смакувати поїхав, дурний — уліз між панства та й розманіжився; сього більше не буде, тільки побачу Катрю, тільки тітка не дасть ще, треба краще покликать її куди-небудь, хоч би у сад, чи що... Що погода тільки, але де ту[т] до погоди, як у чоловіка серце рвуть, як він божеволіє... Я напишу до неї, — подумав Івась, дістав, не спиняючись, папіру й похапцем написав от що:

Катерино Євгенівно!

Те, що дали знати ви мені сьогодні, так мене вразило, що я нічого ї сказати не міг. Ніколи я ї у думці не мав, щоби із вашою думкою чистою, святою, правдивою, із вашим розумом добрим, із серцем щирим — се я скажу, не похваляючи, — пішли за якого-небудь панича, у котрого тільки ї розуму, щоб верзти веремії, тільки ї серця, щоб дурити, зневажати усіх, величаючись над ними, а чим — про те хай він сам скаже. Ви ї Верецкий, Боже, се тільки людям на сміх (людям, а не панству вашому), ви ї — хлопець, що змалку ніколи ні про що не думав, як тільки за себе, що свою славу у залищанні покладав, у гульні, зневажаючи усе чисте ї святе — я не брешу на єго, хай мене Біг судить, я єму се в вічі сказати готовий — ї ви кажете, що йдете за єго... Якби се од кого инчого почув, я б сказав, що він ледащо, що він бреше на вас!!... Вас, певне, родня ваша підбила, вихваляючи свого Верецкого — се ї не чудо, але ви ж за себе подумайте, не зав'яжіть собі світа, їм догоджаючи; в вас є своя воля, ї ніхто не силує вас, Верецкий вам не до пари, схаменіться, поки не пізно ще!... Але, може, ви кохаєте єго?... Бува таке часами в світі ... ї тоді благаю вас, подождіть, поміркуйте, подумайте, прирівняйте себе до Верецкого. Він справді гарний та гречний ї, може, вам до сподоби, та [а]ле ж вам треба не малювання, а чоловіка, а він не чоловік, себто, може, ї чоловік, та тільки не гля вас, а хіба, може, гля тітки вашої; стережіться, щоб за оправою не забути про книжку. Він, може, ї до сподоби вам тепера, але се на час; час минеться ї побачите ви, що таке Верецкий оцей, ї не побачите нічого, окрім пихи та явзи. Подумайте, Катерино Євгенівно! Я, може, сказав дещо таке, що не тра було, може, дуже напався на Верецкого, не нарікайте на мене — мені тепера не до сього. Я люблю вас, люблю так, як не полюблять ніколи Верецкі, люблю не за вроду тільки вашу, але за душу, за серце, за усю істоту, сказав би — та ї слова доброго не доберу — ї от сміються з мене, глузують, ї глузуючи, одкаснули вас од мене, оддають Верецкому... Катерино Євгенівно, вашому серцю, вашому розумові оддайте поцінувати, спитайте їх, а не своїх родичів. А щодо мене — моя праця свята ї чесна, ї я увесь у тій праці, а їх пан[с]ьке життя — наче болото — поверх трава зелененька гарно проростає, а тільки ступиш добре, прорветься ї полізе таке з-під неї, що не дай Боже!

Мині треба дуже вас побачити, вийдіть завтра опівдня у сад, над річку, і за себе, і за вас благаю; мині треба вам багато сказати, бо всього не напишеш, і од вас почути. Благаю вас, вийдіть.

Знаємий ваш Їв. К-ий.

Комашинський набув покою трохи, написавши оце. Він писав щиро, од серця, ї єму здавалося, як-то бува, що ї Катрю вони теж-таки до серця

діймуть. Єму тільки не до смаку було припало, що він так Верецького лає — чи не краще було б, щоб вона сама подумала, — заворушилась така думка, але Комашинський зараз прогнав її.

— Оце добре, а хто ж її дасть знати, яка то людина Верецький?

Й тим часом він одурив би дівчину й занапастив її він, на мені ж був би гріх, що не спинив її, — думав Комашинський.

Він сів міркуючи, а тим часом мати его увійшла до покою. Вона помітила добре, що синові щось дуже незвичайне трапилося, вона злякалася й не сп[ита]ла усе оце, а не спитала его через те, щоб ще більше не завдати нудьги єму; до того, хоч Комашинський <любив> мати щиро, одначе <її> души своєї не вивертав; мати се чула й дуже журилася часом. Тепера, побачивши, що Івась більше не пише, вона потиху увійшла й сіла коло стола.

— Що се ви не спите, мамо? — спитав син.

— Не знаю, щось сон не бере. — Обоє стихли.

— Івасю, що се тобі? Яке лихо спіткало? Ти змарнів геть, із лиця спав...

— Е, мамо... знаєте пісню:

Любив я дівчину —
Засватали люде,
Мені ж молодому
Пароньки не буде...

Мати як крейда побіліла; вона згадала, що в тій пісні далі:

Піду же я на річеньку,
З жалю утоплюся...

Се вже непереливки!...

— Івасю, невже ти з-за дівчини якоїсь хочеш собі віку вкоротити? — спитала вона перелякано.

— Ні, сього, мамо, не буде, не бійтесь, — сказав Комашинський й припав до рук матерних. Так проседіли кілька часу. Комашинський разом устав й узяв одягати свитку.

— Куди се ти, сину? — знову злякалася мати.

— Хочу оцій-о лист занести, — показав Комашинський.

— Кому се? — спитала мати. Комашинський показав.

— Ще, може, моє не чисто пропало, — сказав він.

Мати мовчки похрестила его й поцілувала... Івась пішов, а мати, хусткою укритися, стояла на кганку й дивилась, куди пішов він. Шкода дуже було її сина, й ще инче серце гризло — вона бажала, щоб син вилив би своє горе перед нею, серце своє показав, бажала его горем із їм погорювати, его слізьми поплакати... й сього не було — син тільки дав її знати про своє лихо й кохання — а досі й не казав про се нічого, наче чужий, — подумала мати. Вона вийшла за старого Комашинського хоч доброю волею, але не коханням — він був вже добре літній чоловік, а вона ще дуже молоденька,

їй потім тільки звикла до єго. Вона бажала тепер до сина прихилитись, із їм молодий вік пережити — їй от чула вона, що Івась, такий добрий, розумний, прихильний до неї завше, усе ж таки був чужий гля неї... Чужий! Йї заздрість брала її — певне, та дівчина єму не чужа, любить він її більше ...

Комашинський пішов тим часом до господи Тарасевичів, вкинув лист свій у щілку, що гля сього була в дверях прорізана, послушав, як шурхнуло воно, їй пішов геть. Ясні плями вже вирізнялись серед чорних хмар, починався день, мокрий, холодний, як був учора. Комашинський потиху дибав, обминаючи калюжі. Він трохи набув покою — як-то бува із людьми, що ждуть чого-небудь великого, незвичайного їй держуть, готують гля єго сили, і Комашинський не чув вже такої журби, горя, як попередю; він наче боявся як-небудь порушити силу, що зібрав гля своєї розмови із Катрею.

Вернувся Комашинський додому, як уже добре розвиднілось. Він подивився на годинник — минула чверта, до півдня ще далеко, — подумав Комашинський, не роздягаючись ліг на канапку їй заснув — але думка не давала єму покою, він прокидався кілька раз, дивився на годинник їй знову лягав; заснув нарешті добре їй, прокинувшись, побачив, що минала одинадцята; він трохи одпочив, стомлене тіло трохи покою набуло. Комашинський випив скоріше чаю, що зоставила гля єго мати, уклавши усякими застілками їй рушниками, та їй як був, не прибераючись, пішов до саду. Він вийшов на річку їй став ходити берегом; окрім єго не було тут нікого. День мокрий та поганий. Червець здавався листопадом. Небо щільно зависилось сірими хмарами, вітер гнув та гоїдав мокре гілля, обвисле листя; річка вкрита туманом, межі сірими берегами, сама сіра, ледве побачиш. Раз по раз вітер наві[ва]в дощ, холодні, дрібні краплі били мокрий ґрунт, голе каміння, вітер стихав, їй дощ проходив. Комашинський покаявся, що попросив вийти Катрю в таку погану погоду їй у таке погане місце, але вже не поправити було. Дощ загнав єго в якусь пробиту халабудку, що стояла над річкою, хто єго зна гля чого, але він подумав, що Катря не побачить єго там їй знову вийшов на берег — до того таки змерз сидячи, тра було проминатись. Він довго ходив, розглядаючи сумний, мокрий краєвид; ноги вже підтоптались; він глянув на годинник — дванадцята вже минула... Комашинський похмурился — невже Катря не вийде, побоїтьса дощу, невже ж вона зовсім чисто од єго оддуралась їй тепера байдуже її, що він таку муку терпить...

Думаючи таке, він почув, як стукнула хвіртка у сад. Чиясь хода зашамотіла. Комашинський раптом оглянувся — якась постать жіноча, він тільки не розберав чия, йшла просто до єго. Серце тріпнулося в Комашинського — кому ж більше йти сюди, у таку погоду, як не Катрі? Він став і ждав, щоб вона надійшла, приглядаючись — аж разом мало не крикнув з жалю — він впізнав Гарчинську!... Гарчинська замість Катрі!... Він хтів

як-небудь втікти, але не можна було — Гарчинська добре бачила его. Він мусив стояти, поки підійде вона.

А Гарчинська ішла садом до своїх ученичок. Вона зблідла й зараз почервоніла, забачивши Комашинського.

— Як се ви сюди зайшли, Іване Андрієвичу? — радіючи, спитала вона.

— Так вийшов, проходитеся — голова щось заболіла.

— Певне, багато дуже робите, не шануетесь... Ви, чула я, їздили були, чи що? — розпитувала Гарчинська. Комашинський одказував з неохотою, ледве перемагаючи себе, але вона не вважала на се — вона так зраділа, так багато мала сказати, аж забула, що із своїм уроком спізниться й будуть за се її шпиняти цілісенський тиждень. Вона згадала про се й мусила попроситись із Комашинським.

— Ви ще не швидко їдете звідсіль, ще побачимось? — спитала вона.

— Запевне, запевне, — одказав Комашинський, радий, що одчепився. Катря не приходила й тим завдавала ему ще гіршої нудьги та турботи, серце боліло, він не знав, що вчинити й що зробити, а тут мусів розмовляти із Гарчинською... Комашинському здавалося, що він божеволіє, що голова репне, як кавун. Побачити Катрю, побачити як-небудь — от що тільки стояло в голові; він держався за сю думку, як грішник за цибульку...

— Може, вона листа не дістала, — подумав він.

Не перейшов, а перебіг він вулицями й пішов у господу Тарасевичів. В сінях лакиза спав, уткнувши носа у одержу, що висіла на кілках. Комашинський торкнув его, той схопився, раптом так вирячив очі на его.

— Катерина Євгенівнаа дома?

— Дома.

— Вона увесь день сьогодні дома була?

— Ні, їздили й вернулись.

— Їздили?! — подумав Комашинський. — Погоди не злякалась, а у сад не пішла. — Слухай-но, піди попроси її в залу саму і тітці не кажи, що я прийшов... піди, будь ласкавий, — казав Комашинський, тискаючи в руку лакеєві гроші. Той стояв, не знаючи, що вчинити — пустить Комашинського боявся — він якийсь наче незвичайний, бешкету наробить, не пустить — шкода грошей — він вже встиг роздивитись, скільки було їх — шкода кума, шкода пива.

— Йди, йди ж, — тягнув его за рукав Комашинський — нетерплячка его брала. Той одразу схаменувся — надумав, як помирити кума з пивом — пішов та й сказав Куцаповій усе.

Куцапова злякалась, почувши, що прийшов Комашинський, та ще чудний такий.

— Ще бозна-що вчинить, оці шибеники до сього дуже здатні, а дома й Тарасевича нема, треба вчинить его волю, — подумала вона — не було

в її хисту правдивого панського, із їм же пан самого чорта в губи поцілує й не скривиться.

Куцапова подивилась на Комашинського крізь двері й пішла сказати Катрі. Катрі лист Комашинського принесли, як ще вона й не вставала — тим то й Куцапова не читала его. Катря мало що спала уночі й устала засмучена; вона зараз прочитала лист й розсердилась на Комашинського — хіба вона ж й так мало муки прийняла, що він ще надати хоче? Вона передумала усе й нічого він її нового й не напише, не скаже, тільки завдасть ще гіршого жалю.

— Не підуй до его, ще в таку погану погоду, — постановила вона, — Біг із ним!.. — Одначе думки про Комашинського, як не проганяла вона їх, усе стояли в голові. Вона сердилась на Комашинського, що він не дає кохати Верецького, бо Верецький був її далеко миліший од его, се вона добре знала, а починала Комашинського пригадувать, її брав жаль, вона каялась, що полюбила Верецького, що йде за его... — так усе оце було із нею, й вона зблідла, змарніла од цих думок в'їдливих, що ніяк вона не могла розібрати[сь] й од їх одчепитись.

А тут ще до неї приставали, вітаючи, радячи, навчаючи.

Вранці, ще п'ючи кохвій, розвела веремії Куцапова, навчаючи Катрю, щоб вона не дуже давала знати Верецькому про своє кохання.

— Бо з чоловіками о! — як треба добре ся мати — ему тільки покажи, що любиш его, то зараз візьме волю й не буде ему аніякого страху. А що він вдає, ніби кохає, то тому я не дуже йму віри; щось міні здається, мовби напустив він на себе, поки що... то треба стерегтися, щоб дуже волі потім не узяв... Тоненький голосок, а вовча думка!.. Подивись он по людях!.. — Катря мовчки слухала оці веремії, задумана й бліда.

— Катре, — потиху обізвалася до неї Лида, як Куцапова пішла кудись, — чого бо ти така сумна, аж змарніла?

Катря пильно подивилась на її. Сестри любилися завше, але Катря не ждала тепера, щоб Лида помогла її із думками розправитись та й не сказала правди.

— Не знаю, чогось міні тяжко.

— До тебе учора сватався Комашинський? — тітка щось таке міні казала... Чого ж бо ти мовчиш, хіба тобі его шкода?

— Шкода, — понуро одказала Катря.

— Але ж ти не підеш за его, ти сказала ему се?

— Казала.

— Оце добре, — сказала Лида жваво, — се ти добре ізробила. Він тобі, по правді, не пара; як на моє око, то й не вартий він того, щоб за їм побиватись... се ти побачиш сама... Але чого ж бо тобі сумовати. Годі, сестричко, повеселішай, — втішала Лида й заговорила потиху. — Як він

тобі такий вже милий, то ніхто ж не бере его од тебе, хіба як вийдеш, то вже треба собі світ зав'язати? Се було б вже дуже чудно — і розумніших од Верецького дурять жінки, й ніхто їх не судить за се... А Комашинський тобі не до пари, хоч і Верецький... не велика цяця.

— Годі тобі, Лидо... невже й ти збираєшся свого чоловіка дурити? — Лиди почервоніла.

— Мій чоловік то инча річ, а я тільки, що ти так вже побиваєшся за Комашинським, — одказала вона й стихла, а Катря знову похилила голову із своїми думками. Заздрість її узяла, чому вона не така, як Лиди? Не боліла б душею, не мордувалась; як йти, то йти, не йти — то й не йти...

Як пішла дванадцята, Катря узяла й поїхала кудись у гості, чи що, щоб не було її дома опівдні й не можна було у сад піти. Вона по правді боялася Комашинського, боялася, що[б] він не заповонив її й ще гіршого не завдав жалю й тікала од его, чи то од себе. Скоро минула перша, вона зараз вернулася додому. На столі лежав лист Комашинського, Катря узяла его й ще раз перечитала; вона усе ж таки не набула покою й тепера, як південь минув, вона думала вже, що краще зробила б, якби пішла до Комашинського. Треба було як-небудь розв'язатись, постановити конешне, а то так вона нічого, окрім нудьги, не сподівалася, — оддуратися от Комашинського, кинути Верецького (хоч сього вона не змогла б кинути, так здавалося її), що-небудь, аби добути покою. Вона подумала навіть написати Комашинському, щоб він прийшов до неї, а це тут прийшов він непроханий, й Куцапова прийшла кликати Катрю до его.

— Іван каже, що він якийсь несамовитий, ти не дуже его дратуй, а то, боронь Боже... — навчала Куцапова.

Катря звонпила й зраділа zarazом. Вона глянула у дзеркало, поправила коси й пішла в залу.

Комашинський стояв коло вікна, прихилившись до его, чорна постать вирізнялась проти світу. Почувши ходу Катрину, він разом обернувся й Катря здивувалася, побачивши его — він зблід, змарнів, очі позападали, почервоніли, й справді увесь він несамовитий якийсь був.

— Ви дістали мій лист? — запитався він, узявши Катрину руку.

— Дістала й прочитала.

— Чому ж ви не прийшли, невже вам так важко було се ізробити.

— Не важко, але міні здалося, що буде лучче нам не бачитися більше.

— Катерино Євгенівно, ви робите не до ладу, вам межі паньства щасливо не жити, ви дурно виходите за Верецького... Ідїть краще за мною гля людей, гля України працювати. От де ваша дорога, чесна й свята. А я люблю вас щиро, усім серцем... йдїть за мене, йдїть, там щастя, там життя правдиве, по Божому; там щастя — а тут ви пропадете, загинете... послушайте мене, киньте Верецького, не вважайте ані на кого, він вам не

до пари, він не для вас,... — з запалом, швидко казав Комашинський, держучи усе її за руку.

— Се ви вже писали міні, але я люблю его, Іване Андрієвичу, — зумісне так сказала Катря.

— Ви любите? Не може сього бути, я казав і скажу, се вам тільки здається, через кілька часу ваше кохання, як дим, пропаде. Хіба ж ви не бачите, яка се людина? Буде каяття, та вороття не буде. Благаю вас, не виходьте за его, він безголовий паничик, без щирої душі, без серця...

— Я люблю его, ви забулися, певне...

— Любите? Га?... Де ж тоді та правда, котрої ви так добувалися, чи не в Верецкому? Та воля?

— Правда — скрізь, і в Верецкому, може, ще більше, як у кому инчому.

— Може, — усміхнувся гірко Комашинський. Тепер тільки довідався він добре, що Верецкий узяв верх над їм, его врода та звичайність; побито его щастя й надію до решту, увірвалася цибулька, за котру він держався; серце заболіло й розгнівалось разом.

— Так ви любите его? Гм, я сього не ждав. Але як ви так его любите, то й балакати уже тут шкода. Може, й справді Верецкий вартий того, щоб его кохати... Прощайте, Катерино Євгенівно, дай Боже вам усякого щастя...

Катря не перемогла себе.

— Іване Андрієвичу! — крикнула вона, — не зневажайте, не кляніть. Що ж я маю робити — і ви міні милі, і правда — Верецкий миліший; я не переможу свог[о] серця... Ви такі правдиві та щирі, порадьте лучче мене, пожалійте, а не зневажайте!..

Катря заридала.

Комашинський зблід, затрусився, наче щось увірвалось у ему.

— Щастя вам Боже!.. — ледве вимовив він й пішов, не оглядаючись; чути, як зачинилися за їм двері.

Катря метнулася за їм... її стало его так шкода, разом забажалось вернути, дігнати... Вона сіла й заплакала. Куцапова, що сиділа й слухала у другому покоєві, вийшла звідти.

— Та пішов, ну хвалить Бога, що так вийшло... О, оці шибеники! Оце скоро побачила я его, вже вгадала, що з їм добра не буде... Ну й ти добре од его одчепилась. Але чого ж ти плачеш?! Хіба він тебе вразив, чи що?

Катря нічого не сказала й мовчки пішла до своєї кімнати.

* * *

Комашинський ішов додому. Він стільки переболів душею за оці два дні, що втомився й не болів так, тільки щось мов нило у ему. Не повертаючи додому, він пішов просто містом, вийшов на поле й помандрував геть дорогою, по рівному, туманом застеленому степу. Довго ішов він, наче

хтів утомою перемогти себе; попереду єму стало душно, але вітер та дощ швидко прохолодили, доїняли єго. Ноги притомились. Комашинський сів на каміню край дороги, ждучи, чи не поїде хто проз єго.

Він приїхав на возі, що віз кавуни до міста на ярмарок. Вже смерклося, як вернувся він додому. Він втомився дуже, ноги нили й горіли. Комашинський ліг на канапці й заснув.

Мати, що увесь день спокою не знала, думаючи про єго, прийшла покликать єго обідати. Вона торкнула єго раз, другий; Комашинський схопився й несамовито дивився на мати.

— Ходи обідати, Івасю, я поставила.

— Га, обідати?! — гірко, дорікаючи, сказав він, — тепер обідати, а чому, як давали “Різдвяну ніч”...*

— Господи! Схаменися, ти заспався!..

— Й усе ж таки скажу, що вона мене любить і пішла б, якби не одкаснули од мене.

Мати перелякалась, вона полапала чоло Івасеве — гаряче, аж паш[і]ло.

Покликали лікаря, заходились, заклопотались; засмерділо ліками, по вікнах, по столах виставились слоїки й слоїчки — Комашинського узяла [трясця]. Потяглися довгі, сумні днини. Комашинський то кричить усяку нісенітницю, хапається та б’ється, то лежить стомлений, наче неживий... Устав аж після другого Спаса*, худий та тощий, з лиця жовтий, без волосся.

Скоро трохи поправився, Комашинський заходився їхати у Київ — єму не було більше чого седіти у місті. Він попродавав ґрунти й хати, які зосталися од батька; до того місто нагадувало тепера багато не дуже веселого.

Якось мати прийшла до синового покою. Комашинський седів, нагнувшись коло столу. Мати поклікала єго, син устав.

— Івасю, голубчику, ти плачеш? — зажурилася вона. Комашинський справді плакав. Горе не вийшло укупі з хворобою, тільки не таке стало гаряче, похолодішало, наче камінець на серці лежало. Він силкувався занедбати, зневажити Катрю, думаючи, що не варт журитися за нею, коли не стало в неї розуму й серця, щоб оцінувати єго, коли вона вибрала Верецького, — але д[а]рємно, Катрю він усе ж таки мав доброю, гарною дівчиною, котру тільки обійшов гарний Верецький; Комашинський бачив, як вона мордувалася, вибираючи Верецького, як то було їй тяжко — й любив її.

Поміж тих, хто знав Комашинського, пішла чутка, що вони їдуть. Багато посунуло прощатись — було тих, що щиро шанували Комашинського; декому цікавості додала чутка про кохання єго — про се усе вже місто знало. Під той день, як Комашинський мав їхати — се було вже після Першої Пречистої*, вранці кілька людей зібралось до єго. Прийшов Галузенко, ще лікар — Козачковський звався, дехто з тих, що були тоді на вечері в Галузенка з Комашинським, й ще двоє — один — то жидок, а

другий — то москаль; обох Комашинський тільки що знав, але се їм бай- дуже було — були люде в'їдливі й цікаві дуже — москаль, ледащо велике, писав деяку брехню у газетки маленькі, а жидок, цвічений й тендітний, мало не світився. Біг его зна, чим живився. Обоє наскучили Комашинському добре — москаль, певне, хтів догодити ему — як од панів таку вразу прийняв — без кінця лайав панів й панство, розказував усякі їх вчинки, й як він кому з їх вкрутив хвоста й як [вони] его бояться... Жидик розпитував Комашинського про народовство й помаленьку, по-жидівськи, щоб як-небудь не вразити, нарікав народовству — воно, звісно, діло добре, одначе вдаються дуже у своє й не дбають про людське взагалі, що вони стають не людьми, а українцями; що от він жид — чуєте? — А ему однаково милі чи гишпанці, чи китайці, так треба було б й усім українцям.

— Є й без їх кому, — одказав тільки на се Комашинський. Трохи згодом пішли усі, зостався Галузенко з Козачковським.

Вони забалакали про народовство щиро — Козачковський був поляк, але виріс на Україні й, не цураючись того доброго, що є у поляків, не похваляючись, мав себе за українця.

— Щастя вам Боже, не в веселі часи йдете ви, Іване Андрієвичу! Як згадаю тепера, що то за моє студеньство було, аж серце заніє — після усяких тіснот наче на вільну волю видрались — казки, Чубинський, Нечуй, а далі з їзд археологічний, “Різдвяна ніч”* — хто б его знав...

— Коли ж таким людям і виходити, як не в такі часи, — одказав Козачковський; — з вашою охотою, з вашою силою самий вам час.

— Охоти доволі, — сказав Комашинський, — якби не що инче. Он жидик зараз про “людей взагалі” — звісно, він се так казав, щоб своє жидівське цвічення показати, а міні ся думка в потилиці сидить. Часом, як подивишся [на] наших недоумів, недбалих, легкодухів, тай подумаєш, чи не єсть то велика дурниця наше народовсьтво.

— Ну от, се на кожного находить, на се не вважайте!

— Тільки дурень буде робити й у голову ему не западе, чи на добре він робить!...

— У дубця два кінця, се я сам добре знаю; за один держуся, та коли б можна було часом про другий забути... то через се охоти моєї не поменшає... Знаю й сам, що народовсьтво не перебранчає, щоб чоловіка любити і людей добрих всякої національності. Та тепера шкода й міркувати про се — не до чоловіка тепера, як треба українця вирятувати — не “люде” ж поглотити, а німці, москалі, ляхи, жида...

— Ой ляхи, ляхи! Коли не будуть вони сидіти на шії в нас!...

— Не буде ляха, не буде жида!* — гірко засміявся Козачковський.

— На нашій славній Україні,

На нашій не свої[й] землі...* — похмуро додав Комашинський.

— Що ж маємо робити, їх сила.

— Та я не про москаля, й без єго ми на свою шию доволі годуємо...

— Не в нас тільки, але й скрізь.

— Невелика втіха, по правді.

— Стережіться, Іване Андрієвичу, там щось починають знову не дуже смашне, чутка доходить, — сказав Галузенко; — довго ще полуда буде на очах їх... от де треба Божої ласки!

— Ну, прощайте Іване Андрієвичу, ви, я знаю, не любите, щоб вас проводжали. Дай Боже вам усякого щастя, усякого доброго — я не знаю, хто більш вартий Божої ласки, як ви, — прощався Козачковський, й усі троє обнялися й щиро поцілувались...

— А чуєте, хоч Комашинський із своїм коханням прийняв лиха, а воно таки єму на користь пішло ...

— То-то ще тоді дивувався я, що він такий мовний та жвавий став, — казав дорогою Козачковському Галузенко.

Комашинський тільки сам зостався, аж трохи згодом хтось на кганку дзенькнув.

— Кого се нечистий несе, — подумав він й пішов у сіні. Там стояла Гарчинська.

— Здоровенькі, не забулись про мене? — привітався він до неї.

— Прийшла подивитись на вас у остатнє.

— Спасибі... е, так як бо ви змарніли дуже, — здивувався Комашинський.

Гарчинська справді змарніла, та було й з чого. Жила собі потиху, марила про Комашинського й у гадці собі не мала нічого, аж поки не встрів її Балабенко, се було кілька днів після залицання Комашинського.

— Чи чули ви, яка біда? — сказав він здуру, — що з Комашинським трапилось?

— Що? Чи не вмер? — спитала бліда з переляку Гарчинська.

— Ні, поки що не вмер, але Біг зна, що то буде... — й Балабенко розказав, що Комашинський закохавсь у Тарасевичівну, та обіцялася вийти за єго, а тим часом, як не було єго у місті, заручено її Верецькому. Комашинський, повернувшись і про се почувши, прибіг до Тарасевичівни, кричав, дорікав, але нічого не помогло. Потім він, хто каже, хотів устрелити себе, хто — пельку перетяти, але не встиг, а тепера лежить дуже, дуже слабий... от се прокляте панство, — додав Балабенко, — латво їм чоловіка занапастити.

Гарчинська й чула й не чула — слів не чула, а лиха звістка наче громом на її ударила — Комашинський ледве живий, коха инчу дівчину — гіршого

їй не видумаєш! Вона Христом Богом упрохала Балабенка піти розпитатись, чи живий ще Комашинський...

Не зуміє ніхто оповідати, що було із нею, поки Балабенко ходив до Комашинського. Але прийшов Балабенко й дав знати, що Комашинський хоч і слабій, але швидко й запевне вже одужує...

Легше стало їй, але й тож — хіба гля неї одужає він, навіки вона его утерляла й кохання его!... Страшна туга їй вхопила, але нікому не дала знати про се Гарчинська, ані мати, ані Балабенко нічого не знали, тільки зблідла ще гірше вона, помарніла, почервоніли їй карі очі. От того ж таки Балабенка почула вона, що Комашинський поздоровшав й їй забажалося над усе ще раз як-небудь побачити его, сказати остатнє слово й тоді зостатись самій із своїм лихом.

Побалакали про українське письменство. Комашинський дивувався, що вона так добре його визнала — він не знав, що додало їй охоти до українства, бігати й скрізь доставати українські книжки.

Гарчинська устала.

— Вам, певне, ще треба виряджатись у дорогу...

— Прощайте Софіє Степанівно, спасибі, що не забулись...

— Ми вас не забудемо, ви там нас не забудьте на Україні. Дай Боже на усе добре вам, хай заступить вас од усього лихого... дасть ... — тут у Гарчинської голос затремтів й стих — сльози підступили й здавили горло. Їй забажалося сказати Комашинському, хто він для неї, сказати про своє кохання й своє лихо, але вона перемогла себе.

— Нащо? — подумала вона.

Комашинський не примітив нічого. У его була тільки [одна] дівчина, а усі інші — були тільки "люде".

— Спасибі, спасибі, Софіє Степанівно, за щирее слово. Дай Боже й вам усякого щастя... й того щастя!...

Гарчинська вийшла й, ставши на кганку, гірко заридала, припавши до холодних крраток.

— Добра дівчина, й до українства вдатна, от би таких побільшало, — сказав Комашинський, вернувся до покою й задумався. Розворушили его горе усі оці люде. Заболіло знову, занило серце... ему сумно стало у хаті седіти, захотілося на волю. Він одягнувся, вийшов за місто, на поле й пішов дорогою — як тоді. Одначе на серці не те вже було, що тоді.

Хоть ще був тільки серпень, але холодні мокрі дні побили траву й усяке бадиля — воно пожовкло й гнило; з дерев жовте листя летіло й стлалося по землі. Степ став чорний, наче восени, а над чорним степом висіло сіре, невмите небо, щільно укрите сизими, заспанними хмарами. Літо одбігло краси своєї й мовчки, покірно вмирало на своєму безкрайому ліжку, під мокрим, сірим небом, не кленучи, не нарікаючи.

Й на Комашинського впливало оце покірне, мовчазливе вмирання, воно й на єго навівало такого ж покірного покою. Вже серце не боліло, не нило, як тоді, а наче тихішало, мирилося... Думки пішли инчі. Комашинський згадав свою розмову про народовство й став думати про свою наступаючу працю й життя. Усякі тяготи й тісноти, що терплять народовці, тепера згадувались єму. Сумний степ знову впливав на єго — забирав усе добре, ясне од думок єго й наводив саме тяжке й сумне. Життя уставало перед їм з працею без краю, без жодної помощи, привіту, із усяким лихом, сумне, як оцей степ, й гнітило думку. А обминути не було кудою життя того, тільки недолюдком стати, одректися од усього... Чоло змокріло у Комашинського од думок таких...

— Боже! Хай промине мене... — подумав він й зараз додав: — промине... куди?...

Задзвонили до церкви, лунали дзвони з міста. Комашинський вернувся до міста й пішов до тієї церкви, пошукати спокою. Церква була порожня, тільки зо три бабки стояли, хитаючи головами й шепотіли; гулко гунали голови батюшки й дядька; кілька свічок блимало перед іконами, одбиваючись на золотих шатах... Комашинський став у темному куточку й молився... Святі слова, благання, що стільки віків слухають “труждающі і обремененні”, самий дух церковний — од свічок, од олії, кадила, — усе оце надало покою Комашинському.

— Наче дух перейде й не буде, й місця свого не пізна, — згадав він, ідучи додому, й оці ж таки слова, що так часто, було, надавали єму суму, тепера душу заспокоювали.

Другого дня опівдні рушили Комашинські з міста, а надвечір приїхали на маленький вокзалик, що стирчав серед степу, й рушили машиною.

Тою ж таки машиною Попелястий із Барцовичівною їхав — вони побралися після Пречистої — й Барцовичка із ними, Комашинського закликали, й він пішов подивитись трохи на молодих. Барцовичівна раділа своїм чоловіком й ластилась до єго, той трохи згорда до неї обертався, він, було знати, трохи зневажав її.

— Не до пари, — подумав Комашинський.

Стара Барцовичка сіла коло єго. Певне, Барцович натуркотав її про Комашинського, й добра душа, болючи тепера за Комашинського, почал[а] радити й просити єго, щоб стерігся лихих людей, щоб у халепу яку не вліз.

— От тепера молод[ь] у всякі справи там лізе — аж серце боліє — нічого не зробить, а тільки голову свою проб’є, а скільки лиха та жалю завдасть!.. От у вас мати старенька, Іване Андрієвичу, шануйтеся, боронь Боже, що-небудь із вами вийде, її тоді й на світі не жити, — казала бабка, втираючи кінчиком слізки. Комашинський утішав її, сказав, що він добре стережеться й мати шанує добре.

Вже смерклося. Комашинський вийшов тай сів на сходцях. Він дивився, як одсовувались й пропадали за туманом гори, той степ, де стояло місто, де він оце стільки вижив та виболів. Він ворухив минуле лихо, минулі часи, а серце не боліло — учорашнього спокою, що він у церкві набрався, ставало й на сьогодні. Він згадував минуле, й здавалося ему, ніби отакий туман окутав его, ніби стіна уставала меж їм та минулим, оцю стіну збудувало его кохання; воно наче перебило життя его. Він був досі хлопцем, тепер став чоловіком — так здавалося ему, й чув він, що лежить у ему велика, тиха сила, велика воля.

Він вернувся у вагон. Вже ніч находила. Комашинський одвоював лавки гля матері й сестри, вони полягали, а сам він вліз на полицю й ліг там. Вагон гойдався, як колиска, й швидко заколихав его. Комашинський міцно, добре заснув.

VIII

Вернемося до міста. У Спасівку* так, як і про Лиду, дали знати про заручини Катрині на бенкеті Тарасевичі. Так же таки гули, зичили й перебирали, Верецький, гречний та огрядний [як] не можна більше, вдавав з себе щасливого жениха, женихався із Катрею й підлещувався до Куцапової. Куцапова сяла й бундючилась, тільки молодий Тарасевич, наче й то не его сестра була, не давав нічого знати.

Катря попереду дуже жалю далася за Комашинським, нудьга гірка узяла її, кохання Верецького не додавало щастя, її здавалося, що не буде вже її щастя, що узяв его із собою та й поніс геть Комашинський. Вона сумувала, нудилась, але недовго таке було — що далі, то усе тихішала оця нудьга; “покінчали, годі, вороття не буде!” — се додавало її спокою; по-стать Комашинського наче туманом вкрилася й одсунулась; уже другого дня після остатньої розмови з Комашинським Катря згадувала учорашнє, наче давно минуле, а его самого — як покійників згадуємо. Верецький учащав — приходив мало не щодня. Як і попереду, не брався розмовляти добре із Катрею, а годував її облесливими теревеннями, базіканням, й вони трохи приїдалися Катрі, що день, то гірше, бо мало що мінялися. Якось, сидючи коло Катриноного столу, він перебирав її книжки; тут лежали й українські книжки Комашинського.

— Які се книжки? — запитався Верецький.

— Се приніс та й покинув Комашинський колись в мене; тра буде по-слати, може, ему їх треба.

— Хочете, то я пошлю, — жваво сказав Верецький.

— Як хочете, хоч і пошліть, — з неохотою одказала Катря.

Верецький послав другого дня оці книжки Комашинському, написавши листочок:

Пане добродію!

В Катерини Євгенівни zostалися якось книжки ваші; вибачайте, що не послато їх досі, може, вам їх було треба.

Шануючий Вас Микола Верецкий.

Верецкий дуже радів, пишучи — він знав, що оцій листик добре шкульне Комашинського, нагадає ему багато такого, що він радий забути. І розмовляючи з Катрею, Верецкий не пропускав, щоб не виляяти, не шкульнути Комашинського. Він ще й досі сердився на его усе.

Й було за що, якби тільки знаття Верецкому! Речі Комашинського й сам він не згнули в Катрі, ще й досі на її впливали.

Не раз Катря закидала до Верецкого про що-небудь инче, як его веремії, про менчого брата, про побит сучасний, про громаду й усе таке. Верецкий оббігав такі речі здебільшого й сміявся — справді було часом з чого, Катря не знала ще багато чого.

— Охота вам думати про се, покиньте се Комашинським; ви ще мало знаєте людей, життя людське, — казав він їй. Часом Верецкий починав міркувати, й те міркування усе більш крутилося коло того, що тра пустить так, як іде, а дбати тільки гля себе й за себе; часом низав всякі великі слова — правда, віра, людська мета, вічна краса, не дуже заходячись, щоб в'язались добре одно з другим ці слова; він казав один раз те, другий раз — зовсім инче, проте ж виходило й се, й те на одно...

Катря сперечалась, нарікала на Верецкого, хвалила те, що лаяв він, й на виворот — се ще була невелика річ, на се не вважав ані Верецкий, ані Куцапова, і ніхто, бо не знали, з чого воно, мали за примху. А Катрю знову забрали важкі думки, пішли боротись та сперечатись, не даючи спокою. Що придивлялась вона до Верецкого, то усе одбігав він краси своєї. Він здавався їй й дурним, й недобрим, у думках его вона бачила пиху та явзу, вона дізнала, що не було правди ані в ему, ані в тому, що казав він. Вона знайшла межі паперу лист Комашинського й перечитала его — якими правдивими здавалися тепера її речі Комашинського! Аж серце заболіло. Вона попереду сперечалася із Верецким, дорікала ему — може, хотіла перемінити его, а далі кинула, не сподіваючись дійти чого доброго од его... Уже й врода его не так впливала, не так до сподоби припадала... А Верецкий не бачив сього й співав свої теревені. Не постерегаючи, що із Катрею діялось, він думав, що кохається вона в ему й уже часом показував пазурі. Він сподівався за Катрю узяти більше, як давали ему, й не раз тоненько та звичайно, а усе ж таки натякав про се... Й Куцапова не раз нагадувала Катрі про Шніцера, казала, що із Шніцером не було б сього так, нарікала на Верецкого — якби то тільки знала, на чю руку гра!?!..

Тут подумала Катря, що буде із нею? Оці дні до сього вона жила не думаючи, як житиме далі, як проживе увесь вік із Верецким. Увесь вік, а вона вже й тепера его не любить!... Катря злякалася... Ніхто не мав сили, щоб забороняти її од Верецкого одцуратись, але — се ж знову мордуватись, пектись своїми думками, ще й до того, воюватись із тіткою, із родичами, а вона так боялася боротися знову, вона вже випила на свій пай лиха й тепера бажала одпочити, а одпочити... До того чисто не було вже на кого опертись; тоді був хоть Комашинський, тепер его не було самого, але зате ж речі его такого хисту її додавали, якого, може, не додав би, якби був сам.

Знову нудилась Катря, сумувала, одбилась од людей, з лиця спала, змарніла. Із Верецким або мовчала, або на якому-небудь слові спинить й кручка загне, так, що той тільки скаже, — ви ще людей не знаєте, Катре, — та й скоріше переведе на що-небудь инче; вона сперечалася із сестрою, із тіткою, стала сердита й вередлива, знову із нею те діялося, що місяця червця, як вона стояла межі Комашинським та Верецким. Що держало її ще — Верецкий усе ж таки був гарний, гречний, дужий; такого другого вона ще не бачила; й... шкода було его втратити, й не раз вже от-от сказала б ему, що не любить, але слово в роті липло... Нарешті, довго передумавши, переболівши, постановила-таки вона добре, що за Верецкого не вийде, й тільки часу ждала, щоб дати про се знати ему й усім.

Весілля повинно було саме перед заговінами Пилипівчаними* бути — чекали якусь високородну тітку, чи що, Верецкого, що тепер десь коло Ніщци пробувала, чи що, й обіцялася на весілля приїхати. Тім часом Куцапова й Лида з підбрехачами усякими літали по магазинах, по шевцях та швачках, таскаючи за собою й Катрю, накупуючи бізна на що кучі, гори манаття усякого й витребеньок. Зліталися зграї жінок та дівчат в господу Тарасевичів подивитись на накуплене; одчинялись шахви, скрині, шухлядки; шамотіли оксамити, шурхали шовки; блищали, грали сутозолоті, срібні, кришталеві цяцьки; заздрість кривила очі, лиця, жінки, дівчата придивлялись, лапали, дивувались, кричали, похваляли, постерегали, щоб викорпати яку-небудь недостач[у], що-небудь негарне й потім розславити. Після Покрови* Верецкий збирався їхати до Петербурга “приготувати усе й розпорядкувати, щоб на готове приїхати”, як казав він — по правді, було дещо инче. Ідучи, звечора прийшов він до Тарасевичів, Катря сама вийшла до его — Куцапова не забороняла їм удвох пробувати.

— Оце ми з вами тепера уостатнє бачимось, отам цілий місяць вас не побачу, Катре, — сказав він.

— Коли ж ви думаєте вернутися?

— Хіба ж я не казав — як грудень прийде.

— Як грудень? Знаєте що? Не вертайтеся тепера з Петербурга, — сказала Катря й сполохнулася, серце в її застукотіло — от коли розв'язувалось!...

— Чому? Як бо то?

— Чому? Чуєте, я думаю, що не гаразд нашому весіллю тепера бути...

— Чому ж, хіба що забороня? Може, тітка?

— Ні, ніщо й тітка нічого сього не зна.

— Ви жартуєте бо, чи що? Катре?

— Ні, ані на гич.

Верецький розчовпав-таки. Він зблід й устав.

— Що бо се ви задумали, що се ви кажете?!

— Як бачите. Мені здається, ми з вами не до пари.

— Катерино Євгенівно, я вам не покидька здався яка... хто се вас підбив, заморочив голову... — сполохнувся Верецький... — се ваша тітка... чи, може, той студент...

— Ми тепера з вами не зговоримо, — сказала просто Катря й пішла геть; більше сили в неї не ставало.

Верецький стояв, не ворухнувся. Гнів великий узяв его — як бо то — він посватався за Тарасевичівну — її б тільки радіти, а вона ему тепера гарбуза дає, наче якому-небудь Комашинському... Хай її усячина, він сам її не дуже то радий, знайшов би собі кращу, але де ж таки можна із їм, Верецьким, таке ізробити, за его ласку...

— Добрий вечір, Миколаю Олександровичу, — обізвалася до его Куцапова, що, не знаючи нічого, прийшла до покою. — Де се Катря, вас покинула?

— Се бо усе ваша вина, ви замість того, щоб добру пораду її дати, як треба, ще туркотали, певне... але ізо мною так не можна, що я вам таке дався? — напався Верецький.

Куцапова тільки очи вирячила на его; вона розсердилась би, якби не так було цікаво почути, що таке-то трапилось з ними.

— Та що бо вийшло, що ви такі несамовиті?

— Вийшло? Катря не йде за мене. Це питаєте?!... Певне ж, самі на-радили. Але я сього не дозволю.

— По правді, так ви себе тепер показуєте, що непогано Катря й ізробила б, якби не пішла за вас... Чого ж тільки я тут, не знаю... Як не сподобалися ви її, то ніхто, окрім вас, тут не винен... — метикувала Куцапова покійно, щоб допекти ему.

Верецький потихішав.

— Мені тепера не до витребеньок, я не знаю, як се вийшло, але ви мусите надати її розуму, порадити, а то і вам усе се негарно... Сподіваюся, що усе оце передумається, Катерина Євгенівна свою примху забуде.

Куцапова щось сказала, але так слова попереставляла, що й ніхто не розібрав би, що вона каже... Верецький мусив попрощатись.

Шуря-буря піднялася в Тарасевичів. На Катрю сіли усі — й Куцапова, й Лида, й Тарасевич. Куцапова почала радючи та навчаючи, але що далі, то усе вище забирала.

— Бозна-що се таке, до неї, як до людини, із словом добрим, із наукою, а вона й ніякої уваги на се не звертає... хіба не знаєш, що в тебе своєї волі нема ще?...

Катря мовчки слухала оці дорікання в'їдливі.

— Тіточко, ви, здається, забулися, що не ми в вас, а ви в нас... — сказала вона потиху, але ясно.

Куцапова справді забула про се, її так до смаку припало верховодити.

— Ах, вона мені дорікає, що я в їх живу, се за мій клопіт увесь, — вискнула Куцапова й зомліла. Лида узялася її оживляти, довго клопоталась вона, поки Куцапова подумала опам'ятуватись. Цілий день вдавала з себе, ніби дуже вразили її, бідну, але побачила, що на се не вважають, кинула й уже більше не казала Катрі нічого про Верецького.

— Хай мене Біг поб'є, се той клятий студент, перекрутило б его, — сказала вона якось собі... Не дурно завше, як гляну я на его, було, так серце в мене аж заболить...

Так одчепилася Катря од неї, та не так легко вийшло із братом та з сестрою.

— Я не знаю, що ти собі в голову поклала. Вік чоловічий — то не роман, що в романі здатне, справді навиворіт вийде... не на добре ти свої примхи оце до життя мішаєш, — сказав брат після того, як Катря дрібненько ему розповіла усе, чом вона за Верецького не йде. Лида таке ж саме.

Але чи так, чи сяк, чи волею, чи неволею, мусили Катрину думку прийняти й уже обминали, не казали нічого про се.

Тоді таке вийшло із Верецьким.

Куцапова покійно, мовби й не було нічого такого, сказала Верецькому, що через те й те мусять вони весілля на другий рік зоставити. Верецький саме так пожалкував й сказав децицію про щире та вірне кохання, що то не менчає, але ще дужче стане од такого ждання. Тільки Катря не сказала нічого, не до смаку її припала оця лицедія.

— Напишіть Лизаветі Кириловні (се була ота тітка Верецького, що коло Ніцци десь там пробувала), як дуже нам шкода, що не побачимо її тепера, але ще радіші будемо побачити на той рік, — сказала Куцапова.

Верецький устав й почав прощатись.

— До веселого на той рік побачення, — сказав він Катрі, прощаючись. Годі, розв'язався вузол!...

Катря довго сиділа ввечері, задумана; нове життя, вільне й широке знову перед нею стало; і радощ, і страх якийсь заберав... що там попереду!?

Вона почала листа до Комашинського:

Шановний Іване Андрієвичу!

Справдилися слова ваші, я побачила добре, що то за людина Верецкий; не знайшла я в ему правди й розлюбила, щастя, що тепера... Не було тільки вас, щоб мені допомогти, підкрепити своїм словом щирим, а то багато мусила я серцем боліти, спречаючись, борючись. Ну, та хай ему, тепера у мене знову своя воля. Як ви тільки...

На сьому кинула вона писати, подумала, подерла листок, та й спалила...

Так через тиждень чи що справили Лидине весілля; Тарасевичи поїхали потім у Варшаву, а звідти — за кордон*. Про Катрине весілля Куцапова розказувала, ніби хтось-то з рідні просив дуже, чи що, щоб подождали із весіллям. Ніхто не дізнав на місті й усі так і мали запевне, що Верецкий узяв Тарасевичівну. Так діялось у Тарасевичів. А Комашинський тим часом жив у Києві, вдався у свою науку університетську, сів по бібліотеках. Він узяв першого кандидата* й поїхав у Галичину — придивитись до побиту громадського, пошукати здатного до писання, що збирався він писати. Але через місяць, чи що, прийшов лист з Києва до его — мати дуже слабіє й просить свого сина, щоб повернувся. Комашинський кинув усе й вернувся; мати справді слабіла дуже, але вже хвороба виходила, Івась зостався коло неї, поки вона не подужає.

Він не перемінився... Така ж сила, така ж вдача до роботи, до народо-вства. Мало де побачиш его, й то межі чоловіків, людей літніх, народовців.

— Моя молодість минула, хоч, по правді, й не помітив я, коли була вона, — сказав він якомсь, як дорікали ему, що він своїм молодим віком не тішиться.

Нещасливе кохання — се ще й тоді було знати, — не загубило его, не збувся він свого хиста, духа та щирої вдачі, такі ж думки й бажання й так, як і тоді, часом нападають на его сумні невеселі думки — бо що далі, то усе більше поганого, як доброго, траплялось ему надибати. Але ж оце погане не одбиває в его сили — “наче дух перейде...” — ще й досі лунає в ухах у его...

Але що минуло, не пропало. Іноді кида він свою роботу й довго сидить, насупився, й далеко в той час его думки од української історії й народо-вства. Мріють перед ім інші постаті, інші лиця, недобуте щастя устає... Що вийшло з Катрею, не знав він нічого, думав, що вона з Верецким пробува. Отой листик, що прислав Верецкий, на сю думку ще більше его наставив — невже пересилав би Верецкий од Катрі книжки, якби не побрались вони або мали побратися зараз... Верецкий знав своє добре, пишучи отой листик — він дуже шкульнув Комашинського... Минуле, мов живе, так і встало перед ім. Він розгорнув “Кобзаря” — ледве чути понесло пахощами од его... Комашинський добре знав оці пахощі; він зблід, й серце занило. Перебирав він листи й знайшов ті вірші, що читав тоді Катрі... тоді...

Та що ж того — не побрались,
Розійшлися мов не знались...* —

наче в серці оддалися оці слова... Комашинський згадав і покій той, і Катрю, і свої речі, наче зараз те було — а де ділося те щастя, те кохання... Якби вернути!... Щастя, котрого тільки покоштував він, кохання, долею побите, марні мрії тепера мордували его, додавали муки. Він перебрав назад й прочитав “Перебендю”:

Єго на сім світі ніхто не приймає...

І се він тоді читав її... так не приймає... й не прийме!... Комашинський зітхнув й поклав “Кобзаря” на полицю... Таке було єму. Після сього листу він так більше й не знав нічого про Катрю... написали, були, тільки, що Тарасевичі й Верещкий поїхали десь. Скоро вернувся Комашинський із Львова, прийшов єму лист од Балабенка; не було там нічого про Катрю, але Балабенко оповідав про декого инчого.

“Перш усього, — писав він, — я оженився тай знаєте з ким ще — не вгадаєте, а може, й вгадаєте, дуже ви завше були метикуваті... Може, пам’ятаєте, — та де вам! — як ви казали мені, що Гарчинська за мене піде? Не йняв я віри тому, та й хто б подумав, а проте ми побрались, еж, побрались! От уже рік минає. Скоро після того, як ви поїхали, наче Біг мене навів, залицявся я до неї... А вона, знаєте, так подивилась тільки сумненько, та й каже: що ж, комезитись не буду, але скажіть, чи не дуже ми з вами ще молоді, щоб побратися? Я признаюся вже, зараз у сльози — такі вже в мене очі плаксиві, пам’ятаєте, як був вже в п’ятому класі, наче віл який, рюмса, як, було, свішник мене лає... “Поки молоді, поти й молюся”, — сказав я, а вона усміхнулася... Тепера вже в нас і дитинка є, й так ми собі щасливі живемо, себто я; Соня моя — ні, ні, та й зажуриться, мало куди й ходить... Хазяйствечко наше хоч невеличке й не богатирське, але поки що з голоду не вмремо — Соня навіть іноді ще й досі дітей вчить. А вас як шанує, — хоч не каже, а я помічаю, їй-богу, якби инчого кого там, то й заремствував би...”

— Хто бо се? От не згадаю? Як бо то? Гарчинська, чи що? — подумав Комашинський.

“Тут у нас будинків силу набудували й на лід посідали, тепер продаватимуть силу, от би грошей — ні за що купувати можна. А як би нам добре було хатинку невеличку купити, а то із цими хазяїнами завше тільки клопіт самий...”

Чути, татарва десь бунтується в нас, пішли москалі аули руйнувати, не знаємо, що то буде.

А от Бойчук жінку поховав, ніхто єму тепера у музику вдаватись не забороня... От й усі новини наші, здається. Напишіть і про себе, що то ви робите, певне, пиштите що-небудь, славу та шанобу добуваєте собі, не те що я...

Шануючий вас...

Р.С. Хахлів, або як їх, здається, тепер кличуть, українофілів, сила цього року зібралася, усе меж їх там Галузенко верховодить, я таки за єго боюся навіть — дуже вже він тее... Збираються в єго часто, читають, співають, а тепера навіть дума яку-небудь лицедію грати!.. Шкода, що вас немає... Чи не од їх і жінка українського духу набралася — де тільки українську книжку побачить, зараз дістане, вже як не нарікаю я її...”

— Еге, — сказав Комашинський, — здається, вона й тоді була доброю українкою, чорнява така... “Навіть лицедію дума яку-небудь грати” — переказав він... перейшов через покій, став та й сказав голосно, усміхаючись, чітко:

— Ет, не тільки у вас, а й скрізь на Україні вдалися українці у лицедії, й за тими лицедіями українофільськими забули про саму Україну, за гуком музики не чують голоса того, що до праці їх кличе, за світом, що круг помоста блище, не бачуть, що діється за ним... Побачуть, почують, та, дай Боже, щоб не спізналися тільки!..

Зігхнув Комашинський й обернувся. Якраз у вічі дивився єму вапняний вид Шевченка. Комашинський глянув, й єму згадалися слова:

Колись то я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наше слово не вмирало*.

— Та чи вблагав? — Комашинський пильно й смутно подивився на Тараса, але той мовчав, покійно, не рухаючись, визирали з-під великодумного чола добрі, замислені очі, мов прозирали...

— Що додало єму покою такого, — сказав Комашинський щиро, — чи то єсть надія певна, чи одбіг він її й не жде вже нічого гля українсьтва?... Українці, українці!!...

УНТЕР-ОФІЦЕР* ТРОХИМ СКАВУЧАК

Якось зараз після Різдва були ми усі в бурсі*, хто мимрив що-небудь на завтра, хто, щоб як-небудь протягти часу до того, як одчинять спальню, балакав про усяку всячину, звичайно здебільшого сороміцьке, двоє розіклались з табаком й обставились книжками, шпаргалками, щоб не видко було, робили собі цигарки. Я підмостив під голову товсту якусь словницю й ще щось та й, лежучи на лавці, читав собі. У кімнаті було гаряче й душно, стояв гомін та гуна од голосів, воняло порохом та нехтєю, земельним маслом, хтось хитнув ліхтаря, той загойдався й тінь заходила в мене по книжці; я лаяв щиро й ліхтар, й того, хто хитнув его, й того, хто видумав такі ліхтарі.

Рипнули двері, я сполохнувся й миттю сів — чи не старшина яка часом. Одначе ні рудої, ані чорної бороди видко не було, я знову ліг, але той, що увійшов, забалакав й не давав мені читать.

— Добрий вечір, панове! — сказав він з маленькою промівкою українською.

— Добрий вечір, Трохим! — буркнув ему хтось.

— Що се ви пишете? — когось запитав він.

— Пишу.

Трохим постояв.

— А ви знаєте, я таки добре зрозумів, як то треба складати, — сказав він.

Ніхто не обізвався, усі ткнули носи у книжки. Видко було, що Трохиму кортить побалакать, він виглядав, до кого б обернутись.

— Гей ти, Трохиме Степановичу! — обізвався до его мій товариш-татарин, що сів кгіл его, — що ж, швидко ти жандармом будеш?

— Та Біг его зна, казали, що швидко... От коли б міні вже будь-таки тим жандармом.

— Не будеш, не приймуть, нічого ти не вмієш, — дратував хтось. Трохим Степанович уразився.

— А куди то вас ще приймуть? Багато наїдку з вашої науки! Он скрізь ваші без штанів ходять.

— Не ходять, вони собі зараз знайдуть місце.

— Еге, так би то! Коли вже міні нема місця...

— Трохим, Трохим, а що якби тебе зробили генералом? — озивались хлопці один за другим.

— Генерала я не хочу, доволі з мене й того, що унтер-охвіцер.

— А нащо ти, Трохиме, кабінету не метеш? Дивись, а то тебе охопом в потилицю та й геть...

— Хто? Охопом? Мене охопом — тьху тай годі. Міні он сам деректор земляк, як прийшов я, каже міні: “Ти, — каже, — земляче, служи добре, щоб нам із тобою не лаятись”.

Помовчали кілька часу.

— Ну, Трохим, будемо писать? — спитав его хтось.

— А будемо. — Він поклав на стільці якийсь мотуз, що приніс із собою, й пішов до чорної дошки, що висіла на стіні. Кілька хлопців пішли за їм тай жартуючи казали, що писать, вигадуючи чор'зна-яку нісенитницю. Трохим писав, не догадуючись. Хтось вийняв книжку — якусь, чорт его зна, хвилозохвичню чи що, й прочитав щось дуже великодумне, на кшталт “сумми юридичних норм, що яко порослі з себе дає суб'єктивні права...” Трохим уперся міцно рукою в дошку, сціпив зуби, сопів, пишучи, але нічого не виходило. Кругом сміялись усі.

— Ні, се дуже хитро пишеться, — нарешті сказав він.

— Але ти ж зрозумів? — спитав его Кахілаурі, грузин.

— А хіба ні? Звісно, розумію усе, тільки хитро пишеться.

— А ти тепер добре пишеш, Трохиме Степановичу.

— Пишу я добре, знаю й сам, от тільки щотниця... А знаєте, я бачив, як учителі ваші пишуть; я думав справді, а, їй-богу, я сам так напишу, тільки, може, що помилки будуть, а то ще й краще напишу, хоч вони й учились бозна скільки...

Трохим стояв тепер коло мене, й я добре роздивився. Був то високий на зріст, опасистий хлопець, у якомусь “спинжаку” й жилеті. Шия одразу виявляла українця. З лиця він був би гарний, та тільки ні розуму, ані доброї душі не видко було на тому лиці. Підборіддя він гнув, тухлив до вола й через се дуже скидав на гиндика, як той розпустить крила. Й у постаті, й в ході зараз видко було москаля.

— Трохим, — запитав его татарин, — ти звідки?

— З харківської.

— Хохол.

— Хохол.

— А от теж хохол, — показав він на мене. Я одвернувся.

— Ти вмієш по хохлацькому? — розпитував Трохима татарин.

— Вмію.

— От побалакай із ним (себто із мною).

— Де вже, вони, певне, не знають.

— Е, ще краще од тебе. Побалакай із ним, Заволоко. — Трохим невірною подивився на мене.

— Підіть ви ік бісовому, — буркнув я, але мусив повернутись до Трохима.

— В тебе дівчина є? — спитав Трохим по-українському, добре, одначе, вимовляючи; він усміхався, мов дурень, й, певне, думав потішити слухачів.

— Е, де тут, не до дівчат, — пробубонив я.

— А Маруся дуже плакала за тобою, як од'їзжав.

— Нема в мене Марусі, не придбав.

Трохим помовчав.

— А галушки любите? — спитав він.

— Авжеж, люблю. Але тепера нема часу мині балакати із тобою, инчим часом, гарно, — сказав я, щоб не втішати більш громади українською мовою.

— А ти скажи, Трохим, любиш сало? — спитав Кахілаурі.

— Атож як, “хохол любить сало”, се ж єму дорогше, як хліб. Він би радий був сало їсти й сало пити...

— Ну Трохим, на сьогодні годі, — не перебивай! — закричав мій татарин. — Иди собі.

Трохим одійшов. На другому кінці забалакали із ним щось, сміючись із его. Нарешті розчолопав, розсердився й сказав, що як він їм не сподобався, дак щоб просто послали ік бісовому батьку, а не сміялись. Тим часом сховали его мотуз й він довго шукав, сварився й тим тільки сміху додавав. Усі реготалися, свистіли, кричали. Татарин узяв й вигнав его за двері.

— Ет, годі! Охота вам глузовать з его. Що се за мацапура? — спитав я.

— Та се новий швейцар.

— От ще дурень, як колода. Утяв до гапликів, чортова пика.

— Ні, Заволоко, коли б ти бачив, як учителі коло его заходились — книжок єму й усього, думають нового Ломоносова висидіти.

— Степан Карлович єму “Капітанську дочку” приніс* й усіх учителів й школярів просить, щоб давали єму книжок та вчили.

— Ну?

— Йй-богу! Ну, — каже, — панове... — загув басом Саркевич, ляшок, перекривляючи Степана Карловича.

— От ще чоловік, Степан Карлович, от ще душа добренна.

— Так він тепера сидить там на сходцях та усе пише й нічого робить не хоче. Та тільки дурно — нічого з того учення не виходить; дурний тай годі. А як він з себе “начальство” вдає! Це тепера не так, а то, було, командує та й годі. Величається, мов те порося на орчику.

— Знаєш, Заволоко, що він утяв позавчора? Йде з кабінета Бадарич (вчитель), а цій дурень до его: “Ви, — каже, — йдете туди, от возьміть заразом і листи оці та однесіть до дядька”. Той, певне, его ік бісу послав, Трохим і скаржиться: “Такий, — каже, — оцей кривоногий лисий, бодай би его трясця взяла, наче справді бозна-що, мене, — каже, — повковник не лаяв...”

— А єму, дурному, тільки й того світу, що повковник; а оце чули...

Й знову пішли оповідання без кінця. За тиждень, як він прийшов у бурсу, про его зібрався цілий цикл епічний.

— Дак він швейцаром, а де ж Василь?

— Е, Василя прогнали за пістолі без курків, що лежали в кабінеті, — от що як хтіли в Америку бігти.

— У яку Америку? — спитав Саркевич — він недавно прийїхав у нашу бурсу.

— Ну слухай, — розпочав Степанов, ветеран бурси. — Було собі троє хлопців й от вони собі начиталися Купера й Майн Ріда*, а начитавшись, задумали у Америку бігти. Цілий місяць хліб виносили після обіда, сушили на сонці на сухарі тай складали на горищі, ще ізловили курку в оконома, прокурили її в каміні, горобців набили й посолили — тільки всі засмерділи й мусили вони їх викинуть. Один у батька 5 карбованців украв, а другий приніс і зброю — два пістолі без курків. Ну дак налагодили усе й хтіли бігти, та якось ізловили їх. Хлопців погнали із гимназії, а пістолі, яко трохвеї того славного вчинку, однесли у кабінет; там і лежали вони, а недавно кудись згинули, ну й шугнули Василя. У бідного, певно, й остатне волосся вилізе. Правда, що не гурт там єго й було. — Усі зареготалися.

— Гей, гасить світло, йдіть спати, — гукнув з дверей назиратель.

— Рано, рано, — гомоніли хлопці, устаючи.

— От, як той час за оцими бісовими балачками йде; нічого не зробив, а завтра запевне спита мене, — бідкався хтось.

— Втомились, втомились, а з чого? Спитав би я свого батька, — метив у друга, йдучи. Хлопці пішли переходами, доказуючи свої оповідання. Гучно лунали серед тиші їх голоси й ступні.

* * *

Після сього Трохим приходив мало не щовечера до нас, щоб писать, щитать, а найбільше побазікать. Попоседівши кілька часу, помимривши щотницю-латину-грецьку, або навиворот — грецьку-латину-щотницю, бурсацтво радо одбитись на хвилину од обридної праці, посміялись — з чого, се инча річ. Тут не пожалують вже нічого; сварка, лайка, сороміцькі оповідання так і сиплють, наче щоб підсолодить обридну роботу. Багато втішалися й Трохимом — з єго сміялись, глузували, каверзували аж надто. Одначе у добродія Скавучака шкура була товстенька — довго тра було з єго сміялись, поки він розкуштує, розсердиться й що-небудь скаже. Одначе, не вважаючи на усе оце, він не переставав ходить.

У неділю, вернувшись в бурсу, я побачив татарина й ще кількихось — вони розглядали полицця. Се було полицця Скавучака й сам він стояв поза татариним, але я не роздивився своїми курячими очима, а він до того ще убрався в якесь пальто. Я зирнув на полицця — тю на тебе, Скавучак у якомусь здоровенному “цивільному” пальті, пика надута, набундючена й через те страх дурна, на столі коло єго бриль-циліндр, у руді одчинений годинник на якомусь товстому, довженному ланцюзі.

— От бісового батька мацапура ще, — крикнув я. Товариш штов[х]нув у бока та й показав на Скавучака.

— От мене панич як похвалили, — сказав той, усміхнувшись криво. Я сполохнувся.

— Се я не на тебе, я не роздивився, та думав, що се він, — збрехав я, показуючи на товариша.

- Він не роздивився, — додав і той.
- А добре поличчя, Трохиме, — похваляв я, щоб поправитись. Той дурнем усміхався.
- Ото який бриль! Звідки ти его викорпав, Трохиме?
- Велике диво! Що ж в мене не одна шапка, — уразився Трохим.
- А на що се ти годинника вийняв та й одставив?
- А щоб бачили там на селі. У нас там дурні, зроду годинника не бачили — “що се воно, що се він держить?” — питатимуть, — перекиривляв Трохим, — “дукач, чи що?”
- Громада зареготала.
- А ви думаєте. Вони й бриля такого не знають. Що се воно такого? Кошик чи що на гриби? Або, може, відро? — розходився Трохим. — Звісно, мужики...
- А ти хто такий, Трохиме? — спитав я его. — Давно в пани приписався? Не мужик уже?
- Який я мужик, я ундрахіцер, — згорда одказав Трохим.
- Дак ти додому одправиш поличчя?
- Еге. А тепера понесу до своєї дівчини.
- А в тебе є дівчина?
- Авжеж, он у Колючій балці. Ви не думайте, гарна дівчина, така, що на! Шеснадцять от минуло... — похвалявся Трохим.
- Шеснадцять? Е, добре, Трохиме! А батько багатий?
- Хата є й гроші.
- Так женитись хочеш? Добре.
- Авжеж, от піду покажу, хай подивиться.
- Покажи, от тільки в тебе на поличчі не усі кгудзі видко, ти б сказав малярю, щоб поправив.
- Так от і руку не усю видко — тільки два пальці.
- Ні, не бійся, добре поличчя, — втішав хтось Трохима, бо той вже зажурився. — Йди собі. — Трохим пішов.
- Що бо ви перебили мене, — сказав Кахілаурі, — пішов би хай та попросив хвотограхва, щоб поправив ему кгудзі й руку. Він вже й повірив був.
- А кумедна річ, їй-богу, як оці писарці, ундрахіцери й міщанство усяке позірюють, ще як до того й з жінками. Сяде сам, а жінка ззаду, за стільчиком й руку ему на плече, усі пальці розставить, щоб кожен вирізнявся й “сам” — боронь Боже, яку руку сховати — “за свої гроші”, — “хай уже все намалюють”.

* * *

З Трохима я ніколи не сміявся ему в вічі й не міг глузувати із его, бо, грішний чоловік, зневажав его душею, навіть розмовлять не любив із ним, хоч і цікаво було довідатись, яких гиндиків виробляють часом у москалях

із наших парубків. Одначе Трохим того не бачив й я, очевидячки, єму сподобався, — не раз він починав мене похвалять, приставав до мене із своїми балачками.

Після отієї неділі, що я розказував, було на тижні свято якесь — у вівторок чи що. Був вже вечір, я ходив сам по покою, чекаючи товариша, котрий пішов за білетом на концерт. До нас тоді був приїхав якийсь музика славетний та й витрушував, тренькаючи, “цвічені” кешені; намірився й я піти, звичайне під небеса, тайно образующе*.

Рипнули двері, я думав, що з білетом, аж гульк, сам пан Скавучак.

— Добрий вечір, — сказав він міні, — ви нічого тепера не робите?

— Нічого, — мусив одказать я.

— От задайте міні задачу.

Я задав. Задача єму сподобалась, а ще, коли я до того показав, як довідатись, чи правдиво розділив. Почали другу.

— А знаєте, паничу, — гепнув він одразу ні в сих, ні в тих, надувшись, немов бозна-що хтів сказать, — їй-богу, ви не думайте, в мене дівчина хоч куда...

— Ну!?

— Справді гарна, така молоденька й гречна. Конешне, вона ще не дуже звичайна, невихована трохи, та коли набереться звичайності... Знаєте, от тільки шеснадцять років минуло, їй-богу... От, хоть би ще в жандари...

— Що ж тебе? Не приймають?

— А треба в їх екзамена держать ще. Я держав, дак сказали, що лічу й пишу погано — а там треба часом протокол написать, абощо. От ізнов держатиму. Ох, хоть би дав Біг видержать та й у жандари потрапить, — зітхнув він.

Кликнули чаювать.

— Ви, паничу, прийдете після чаю?

— Ні, може, в театр піду.

— В театр? Й я піду...

Одначе в театр я того [дня] не пішов й увесь вечір міряв ступнями покой, вдавшись в думи, все зд[е] більшого сумні й журливі, як то завше бува в хлопців, що тільки от почали обростать бородою.

* * *

Однак Трохим недовго був у бурсі нашій, за невеликий час він усім докучив, дак що скоріш од єго одчепились — то сварку вчинить із школярами, то не догодить деректору, а раз дак якогось в потилицю з церкви погнав.

— Знаєте, панове, кажуть, будімто хотять прогнать, — розповідав він якось вечером, заложивши руки назад під свій смердючий спінжак, — але я так думаю, що не може сього бути, нема за що прогнать, а сам я не хочу йти...

— Прогонять, прогонять!..

— Батька вони свого хай прогонять! Міні сам деректор... — величався Трохим.

— А швидко ти в жандари потрапиш? — допікав его татарин.

— Та не знаю, ще як видержу, кажуть...

— То ж то пиши, пиши, Трохиме! Хочеш быть Ломоносовим?

— Ломоносов, та тільки без голови, — обізвався хтось.

— Ет, якого там Ломоносова ще вигадали! Попишіть ізо мною краще...

Усі не хотіли, кого тільки просив він — нема часу. Трохим розсердився.

— Що ви не хочете писати ізо мною? Нема часу, а он бігаєте ж по бульварах?... — приставав Трохим. Усі закричали на его, щоб ішов їк бісу. Він сердився й ще більше додавав сміху. — Геть, геть, к бісовому батьку, їк нечистій матері звідси, тю, га, га! — кричали на его.

Трохим уперто не йшов. Шукаючи, до кого б обернутись, він наблизився до мене.

— Паничу, знаєте, яке міні лихо трапилось?

— Що таке?

— Та мати в мене вмерла.

— От тобі на! Як же се? Чи стара дуже була?

— Ні, не знаю вже що. Таке лихо! — додав він. — Хочу зараз їхати.

— А дівчина?

— Ет, яка тут дівчина? Таке лихо.

— Еге, лихо; справді, що лихо, — одказав я, щоб сказати що-небудь.

По правді сказавши, міні не дуже жалко було Трохима. Журба, нудьга, сум якимось не приставали до его гиндичої “ундрахіцерської” пики, котра наче на те тільки й здалась, щоб носа дерти перед сіромою, “темним людом” та різним лакейством. Й тепера, кажучи про лихо своє, він наче похвалявся тим лихом. Міні здалось навіть, що він оце усе про свою мати збрехав, аби тільки звернули увагу на его, аби тільки слухала его громада. Як справді була така думка, то вийшло по его, — на Трохима перестали кричати й сміятись та й слухали.

— Еге, велике лихо! Дак поїдеш? — ще раз спитав я Трохима.

— Поїду, паничу.

Я мовчав, дивлячись у книжку, на її обшарпані сторони, де цілі роди бурсаків на спомин [на]щадкам zostавили епіграхи й автограхи свої. Трохим постояв, повернувся й пішов. Товариші побалакали, що от Трохим, мовляв, хоч і дурень, а добре серце має — батьків любить. Я не сказав на се нічого.

* * *

Через кілька днин, здається, в суботу, слухав я наших бурсацьких музиків. Музики собі дерли що Біг дасть, учитель — присадкуватий, товстий, мов кавун, німець притупував та покрикував, а я собі зіхав та спльовував, як стануть душу тягти. Аж до мене хтось:

— Заволоко, тебе, — каже, — Скавучак тебе кличе.

— Трясця єму, — подумав я й пішов.

У переході стояв Трохим із якоюсь паперкою, задуманий, скільки міг задуматись.

— От, паничу, напишіть міні оце на цілий лист, на білому папері.

Він розгорнув папір — там з помилками, писарською рукою написана була супліка до якогось повковника князя Бацхвילідзе, щоб прийняли его, унтрахідера Трохима Скавучака у жандари, у “жандари Російської Імператорської служби”.

— От тут поправте тільки — замість “жандар” напишіть “у жандари на машині”, а замість князя Бацхвилідзе — повковника Корчанова. Се він сказав так, наче я мусив его слухати, й, як то бува часом, я, мов не своєю волею, взяв папірку, не сказавши слова.

— Тільки не помилтесь, — ще раз додав він, — і гарненько напишіть — повковнику Корчанову.

— А тут поправить треба, помилки є, — сказав я.

Він зневажно, не ймучи віри, подивився на мене.

— Ні вже, не поправляйте. Се тут міні писарець писав, я єму півкопи дав.

Письмо моє єму сподобалося.

— От добре написано! — похваляв він. — Й учителя так не напишуть.

— За те ж і вчився він сім рік, — повчав Степанов, мій товариш.

— Воно справді. От якби й я все одне та одне вчив, от хоть би й писать, добре писав би; а то лічу — письмо забув, пишу — лічить забув. Справді, паничу, гарно написано й рівними рядками, — ще раз похвалив він мене.

Се нагадало мені, як колись похваляв мене за письмо у Київщині один мандрівець. Я зустрів его саме перед церквою. Він був такий старий, що ледве на ногах стояв, старе тіло розбрякло, очі закисли, волосся вже по-жовкло. Він спитав, як зветься село, й, вийнявши з свого клунка якийсь засмальцьований, пошарпаний лист, тай попросив мене прочитать, а сам став навколішки й бив, трудно згинаючи стару спину, поклони на баню церкви. Я прочитав — то був проходний лист дячку якоїсь церкви, заборонялося там єму пробувать у столицях, а то — [йди], куди очі [дивляться]. Старий, не знаю вже в який раз, слухав оцій писарський утвор консисторського красномовця*, радів, як дитина, й бив поклони на церкву, мало не плачучи.

— Де вже міні в столиці, — лопотав він, — отгуть хожу, поки ноги носять, — з Києва в Почаїв, з Почаїва в Київ; прийду в село — приймають мене, й нагодують, й напоють, часом батюшки просять старих пісень співать... Он у нашого батюшки діти — дак ті такі раді, як часом вернусь у село на якийсь час, зараз розпитують, де ходив, що бачив; батюшка зараз частує: “Се, — каже, — наш пилибрим...”

Я одвів его додому, де нагодували его кашою, більш нічого не міг він їсти, й я написав єму, як просив він, здоровенними буквами, наче

друковано, якими селами тра йти єму на Бердичів — от через се ж то я й згадав єго.

— Пре-красно, пре-крас-но! — співуче якось похваляв він. — Тепера скрізь так погано пишуть, дрібно, а се наче друковано; пре-крас-но, пре-крас-но.

Я тоді був великий хвилантроп, болів душею за усіх знищених, “менчих, обідимих”, і прислуговував дячку тому так поважно, наче бозна яке велике діло робив. Й опісля того цілісенький день радів, що трапилось мені свою хвилантропію виявити, у гадці не маючи, що замість мене кожен селянин, кожна жінка зробила б те ж, нагодувала б, як годують дитину свою, не даючи сьому жодної ваги, не думаючи, що зробила щось незвичайно добре й велике. Яко новоспечений й до біса гарячий народовець хтів я попросить єго, щоб заспівав своїх пісень, та вже сором було турбовать затомлено[го], голодного, поспішаючого діда, й я пустив єго.

Шус, unde abu, redeo. Вертаюся, звідки почав. Вибачайте, що одбився із своїми спогадами українськими, дуже милі вони мені тепера, як пробуваю на чужині. Ну дак Трохим, — кажу, — просив мене написать єму супліку. На другий чи на третій день після того найняли вже нового швейцара, вийшло, що не збрехали ті, що Трохиму про се казали. Я єго побачив ще раз — він стояв коло гімназії із дядьком Горобченком та й розмовляв щось; гиндича пика єго була похмура, казав, наче за кожним словом душу із себе видихував.

— Ну що, Трохим, одніс супліку?

— Одніс, — з нехіттю промовив він, ледве оглянувшись до мене.

— Ну, помай Бі.

— Спасибі, — й він знову похмуро повернувся до дядька.

Довго єго поминали ще в бурсі, розповідаючи усякі побрехеньки про єго, про єго дурість, звичайно до правди силу свого додаючи.

* * *

Того ж таки року Великодніми святами поїхав я до своїх родичей у друге місто. Якось ішов я бульваром тай, не вважаючи на людей, роззявив рота й дихав весняним повітрям, чистим, холодним, вохким, що так і надихує молодію, вічною силою природи, молодим, міцним життям.

— Паничу, паничу, — сказав над вухом хтось немовби знаємим голосом. Я обернувся й ледве впізнав Трохима. На єму не було вже ні смердючого спінжака, ані “ундрахвіцерського” мундира; він був у чорному сюртуку, у кашкеті й якихось лапастих штанях, чоботи сяли, по жилету розвісився якийсь мосянжовий ланцюг, на шиї синя бинда з червоними крапками, ніс угору, волосся наялозено, пика ще більш скида на гиндичу — от-от забелькоче; лакиза, наче намальований.

— Здорові були, паничу! Й ви тут? — спитав він мене.

— Авжеж, здоров Трохиме, яким се вітром тебе занесло? Що ж се ти ще не в жандарах?

— Ні ще, не в жандарах. Обіцялись прийняти на тутешню дорогу... Ну то я тепер не дуже за цим і плачу, що не приймають, — додав він.

— От тобі на, хіба узяв багату, чи що?

— Ні, сього мені не треба, — погано якось усміхнувся він.

— Гм, як же се? — вилупив я на его баньки.

— Та бачите, я тут на місці став...

— Дак грошей багато, чи що?

— Ні не те, бачите, там жінка у мого, бачте, таки хазяїна молода, дак от я знатця...

— Ну?..

— Дак знатця, ота хазяїка закохалася в мене, закохалася так що ну... — похваляючись, подивився він на мене.

— Ну дивну ж ти хазяїку знайшов, братіку, хіба... — подумав я й здивувався вголос. — О, чи ба, од дак Трохим!..

— Авжеж, ви як думаєте? Хіба вже я... — величався він, набундючившись, закручуючи свої вуса.

— А хазяїн же твій, хіба не добачає, чи що?

— Ну, чого ж ему? Ми ему догоджаємо...

— Гм, ми? — подумав я.

— Да воно ще й нема такого в нас, щоб ему помітити. Бо вона, бачте, боїться, видко, его й так тільки часом словом або оком... а от незабаром поїде він по своїй там окрузі, бо він там лікарює...

— Лікарює? Дак як же его звуть?

— Та Кабланович Дмитрій Іванович...

— Кабланович? — здивувався я, одначе Трохим не постеріг і розповідав.

— Як поїде оце, кажу, дак, знаться, тоді вже буде її воля, тоді вже житимемо, — моргнув він мені, — звісно, в її на руках і гроші, й усе таке, а люде вони не вбогі; да й сама вона таки гарна, ще молода зовсім, й така тендітна, вихована, правдива пані... — очі Скавучакові наче маслом заплили, як він розписував усі оці "грядущі блага", гидко було подивитись на его.

— А як же дівчина твоя?

— Яка? А, дівчина — ну, нащо вона мені — то просто, а тут пані...

— Гм... та ти, може, помилився, може, тобі тільки причудилось, а ти вже й подумав не зна що.

— От тобі на, хіба я дурний, чи сліпий, се ж видко вже — й скаже часом, мовби ненароком, і погляне — так аж кортить її. Й тепер от уже мені звеліла сюртука пошити — пан же й гроші дав, — усміхнувся Трохим. — А от вже як поїде. — Трохим задумався про своє наступаюче щастя й панство. Певне, те панство дуже далось ему — він згорда попрощався ізо мною й руку простягнув, але я її, звісно, не взяв. Я добре знав Каблановичів, був у

їх “своїм”. Жиючи у родичів, я мало не щодня сидів у їх; у родичів же своїх жив я місяців три на рік, через се ми з Каблановичами не дуже докучали один другому й, не вважаючи на те, що я знав їх кілька років, ми були усе ж таки добрі приятелі. Після сього ви сами вгадаєте, як здивувала, як вразила мене Трохимова звістка. “От, — думав я, — яке сплів — Каблановичі, не може сього бути! Де ж таки — Каблановичі, що жили до сього часу, мов учора повінчались, мало не що часу цілувались, та так смашно, що мене аж заздрість бере було... Каблановичі, ті самі, що усе лякають було один другу, що кинуть та й полюблять инчих (якого ж ще знака?) — й щоб таке вийшло? Гм, збрехав, сучий Скавучак, збрехав, гиндича пика!...” Так метикуючи, йшов я бульваром, аж ще зустрів — се вже була пані, вдовичка — “ходжу собі, підскакую”; не вважаючи на свій добрий тридцяток, вона мала себе ще за молоду й дуже любила капітанів, поручиків, як не було їх, — студентів, навіть гімназистів. Якимсь то робом й мене вона знала.

— Здорові були.

— Добрий день, Надеждо Степановно.

— Приїхали на свята?

— Авжеж.

— Що ж довго ще вам їздити?

— Та на той рік, дасть Біг, одзвоню й на другу дзвіницю полізу...

Вона спитала мене про дещо, але видко було, що питає вона абияк, що її кортить сказати щось...

— Були у Каблановичів?

— Ні ще.

— Як же се? Ви ж, здається, приятелі й із їм, й із жінкою великі приятелі? — усмінулася вона.

— Он воно до чого йдеться, — подумав я. — Еге!

— Приятелі, не приятелі, вони мене знають, й я їх, — сказав я вголос.

— Дак ви й нічого не чули про їх?

— Нічого; а хіба трапилось що-небудь?

— Авжеж, ще й яке.

— Із ким же се?

— А з самим Каблановичом. Ріжки вирісли.

— Ріжки? От тобі на?..

— Ще й од кого? Од лакея, москаля якогось — не знайшла на кого кращого чоловіка проміняти. А той, бідаха, й не бачить, вірить її, наче святій. От вам і свята, от і вірте оцим святим! Я ще коли казала, що Каблановичка...

— То ви, певне, помилились, Надеждо Степановно! — але та не слухала й дзигорила своє.

— Ще тоді як Баржицький — он той полячок, що торік звідси переведено, із нею, бувало, скрізь — і по лавках із їм ходить, й бозна ще де... але за її усі, свята та божа, за що б другу...

— Та не може сього бути, Надеждо Степановно, — заголосив я.

— Е, не хочете вірити, то й не ймете віри, хіба я буду видумовать?

— Та не ви, хіба ж кажу, — заспівав я її, але та вже не слухала — вона скоріще попросалась та й побігла за якимсь капітанцем, чи що.

— От тобі! — подумав я, — вже й чутка по місту пішла... Може, й справді що-небудь є; от тобі й Каблановичі — доцілувались. “Що ж після сього ще є вірного в світі?”

Не гаючись довго, того ж таки дня пішов я до їх. Я дзенькнув на кганку, але довгенько не виходив ніхто, аж одчинилась кватирка й висунулась голова Каблановички...

— Здорові були! Йдіть, будьте ласкаві, другими дверми, тут у нас миють, труть, вибілю[ю]ть.

Я перейшов двір, увійшов у сінці, заставляні коробками, пуделками, глеками, бебехами, а далі у ванькир. Тут було темно, дух стояв якийсь затхлий, недобрий, накидано було нечисті сорочки, манаття усяке — яко старому приятелю мені можна було нюхати усякі пахи, милуватись усіми бебехами цими. А воно так бува не тільки до бебехів, але й в інчому, — зійдуться два чоловіки, полюбляться один другому, або другій, дак зараз кортить їм вивернуть непоказною стороною свою душу, своє життя, показують усе погане, нечисте, тичуть під ніс усякі болячки душі своєї, усе те, що ховають од других; по правді сказавши, не дуже гарна мета гля того, щоб любитись, сходитись!..

Каблановичка сідла в спальні, щось читаючи. Тільки глянув на її гарне, здорове, веселе лице, усі мої страхи за неї зникли й більш не няв я жодної віри Трохимовим річам; одначе поки що я її нічого не сказав про те, що чув, а наміривсь ще подивитись.

Побалакали, попозіхали трохи. Каблановичка покликкала Трохима й сказала готувать стіл на обід. Трохим, очевидячки, здивувався, побачивши мене; я тільки позирав за їм. Що казала хазяйка, він робив, але щось незвичайне, видко, було в тім, як він слухав, як ходив, як робив — наче хтів би сказать: “А, хочеш таїтись при чужих, що ж, можна й притаїтись, будь ти за хазяйку, а я за лакея, — бачиш, слухаю тебе, а не схотів би, й не послухав, й слова мені не скажеш, бо ти тепера в мене в руках, що схочу, то й зроблю з тобою”.

Прийшов і Кабланович. Розбалакалися, перейшли у другий покій.

Трохим смикався коло нас, розставляючи талярки й миски.

— Га, яким чистюком сьогондя Трохим убравсь, свататься йдеш, чи що? Сюртук звітки ти се узяв?

— Пані пошила...

— Пані, га? От тобі на, вже на мої гроші сюртуки стали шить та роздавать. А я там працюю, заробляю!.. Дивись, жінко! — жартував Кабланович.

— Одчепися від мене, старий!..

— Що ви, чув я, їхати хочете після свята?

— Та вже ж, посилають бісові мацапури кудись ревізувать, засвербіло-таки десь у їх...

— А жінку кидаєте?

Трохим докірно подивився на мене, яко на зрадника.

— А чом би й не кинуть? Що її тут діється? Бачите, якого тут гайдука коло неї зоставляю? — Трохим дурнем усміхнувся.

— Дивись тільки, Трохиме, як хто часом до моєї жінки сікатись та залищатись, довго не міркуй, а так-таки в потилицю тай годі.

— Так-таки й погонить, думай!..

Довго ще жартували Каблановичі й із себе, й із Трохима, а той дурнем усміхався й радів. Тепер я тільки добре второпав, як се єму на думку впало, що Каблановичка в его закохалась. Необачні жарти, панібратство, до якого не звик він, якого не бачив, не чув, усе оце здавалось знаком чогось поганого єму, надутому, духом покаліченому “ундрахіцеру”, що звик скрізь бачити таку ж пакость, дурість, погань, яка була в мислях у его самого. Одначе він міг наробить шкандалу Каблановичам, дурням закону немає, бозна ще, що спаде Трохиму на его гиндичу думку, держать его було небезпечно, тра було розказать Каблановичам.

Після обіда, як Трохим пішов, я й розказав усе. Страх сміху було з Трохима, Каблановичка хтіла ще більш одурить, збить Трохима з пантелику, одначе се була знов-таки річ небезпечна, й я просив не робить сього.

— Як же хочете, — додав я, — дать носатку вашому лакизі, одпустіть его за день, як будете їхать. Се буде єму така носатка, що пробере его до живого серця.

Так і постановили. Через два тижні его одіслали, й, певно, дуже кумедно залупав очима добродій Скавучак, як сказав єму Кабланович, щоб ішов.

Одначе помовка усе ж таки пішла, бісів Скавучак розславив бозна-що. Він розказував усім, що пані так закохалась була в его, так закохалась... та тільки пан довідавсь тай прогнав; пані дуже плакала й лаялась страх із паном... И частенько пригадували цю брехню ті, котрим вадило щастя Каблановичів, тай розказували часом потиху, “покивающе главами”, за спинами самих Каблановичів, — певне, тут солодше...

* * *

Після сього не сподівався я вже бачити Скавучака; не дуже плакав я за сим, але довелось ще раз побачити.

Якось їхав я з Дону на Кавказ машиною. Се було, певне, місяця липця, бо з Вороніжчини, Курщини й кацапських країв перлося сила косарів до нас на кубанські, на ставропольські степи. Тут були й такі, що вже рік десять щоліта ходили, були й нові, яких вперше виганяла бідота й лихо. Усі їхали й усі нічого доброго не сподівались заробить. Вони лічили днини, що прослабієш, штрапи, усякі недодатки й виходило, що ледве-ледве зоста-

неться од дороги що-небудь. Щороку приходить уже більше народу, ціна спада... Й проте їхали щоліта, мов пташки на старе місце.

Так доїхали ми до якогось маленького вокзалика; се вже було на Кубані. Багато [коса]рів злізало, багато стояло на помості, щоб їхати й шукати вдачі у инчому місці. Вони збились до купи із своїми клунками, косами, аж не можна було продертись. Усе лізло, штовхало один другого, перебігаючи од вагона до вагона й скрізь виставлялась кондухторська або инча пика й гнала: “Ідіть у другий вагон, тут усе пани”. Меж сорочками й свитками косарськими вирізнялась якась жандарська спина, жандарський язик щось гаркав, сині рукави махали, доторкуючись до ший, а часом і до пик. Жандарська спина повернулась передом, я придивився й впізнав Скавучака. От коли він свого добився, дійшов своєї мети... Чоботи, мало не по шию, сяють, мундир синій, соняшники й китиці, каска блище, рукавички крейдою натерті, пузо наперед, голова назад, ніс угору — генерал тай годі. Надувшись, набундючившись, як треба “начальнику”, порядкував Трохим, лаяв “мугірів”, звичайно, щоб силу свою показати. “Мугірі” мовчки слухали й підставляли шії під жандарські кулаки, тільки один парубок щось одказав ему не дуже солодке. Трохим розлютовавсь, мало не кинувся на его, але зупинився й, пошукавши кого тихішого, щоб серце зірвати, присікався до якогось дядька, що не згірш комахи волік якийсь довгий-предовгий бебех.

— А ти тут чого дорогу зайняв, геть прийми зараз, — дядько силкувався протягти свого бебеха, але той застряв десь. — Не чуєш, сучого сина? — Гуп! — жандарська рукавичка доторкнулася до дядькової шії, пляма од крейди забіліла в его ззаду. Дядько мовчки тяг свого бебеха. Тут машина рушила й я не міг бачити. Я сів на лавку й перед очима в мене знов стала гиндича пика Трохимова. Я немов бачив, як він одходить од краю помоста, провівши машину... от до его надійшов майстерець вокзальний, великий недурень випити, з жовтою, злинялою пикою, з поганенькою, висмиканою борідкою.

— А вам таки клопоту було сьогодні з цією машиною, Трохиме Степановичу! Дозвольте сірничка, призволяйтесь цигарки...

— Звольте... уже ж святую правду кажете, Терентію Григоровичу, — одказує добродій Скавучак, запалюючи цигарку, — клопоту до чорта! А все, по правді, од дурості їх мужичої, ему хоч головою об стіну стучи... Страх, ще скільки вчити їх треба!..

— Правдиво се ви міркуєте, Трохиме Степановичу... Й я через дурість їх оцю неохайну мордуюсь...

Й обидва довго метикують, що то які вони розумні й звичайні люде.

Лютого 25-го—березія 2-го,
м. Тихлиз

БЕХ-АЛЬ-ДЖУГУР

Англійське військо прийшло до Бех-аль-Джугур у вівторок 26 лютого в обід. Се були резерви; вони, може, з місяць тільки як рушили з берегів Альбіону, а тиждень як пішли в похід. Вперше були вони на війні*; бех-аль-джугурці були перші вороги, которих вони надибали. Капітан Годж, що був за ватажка у сьому маленькому війську, де разом з погоничами, з крамарями, з кухарями не було й двісті чоловіка, послав сурмача з білим парламентарським прапором сказати джугурцям, аби піддались доброю волею.

Але джугурці не схотіли. Вони навіть не пустили в своє село товстого, червонопикого сурмача, рудого дядька, напівеврея, напівараба. Вже заздалегідь дійшли до них звістки, що клятві бузувіри інглізи прийшли руйнувати оселі правовірних. Крамарі, що їхали іноді через село, розповідали всякі страхи про них — про попалені села, зруйновані мечеті, про побитих, порізаних людей. Але ще більше розказували про великого пророка Аллаха—Магді*, про його силу, відвагу, розум, богобоязливість. Розказували, що були всякі великі чуда й знамення у Мецці, коло могили Магомета; що премудрі люди знайшли в Корані проречення, очевидячки, про Магді — що він зруйнує царство невірних і заснує велике довічне царство підданців великого пророка. Вечорами на порогах аж за північ сиділи купками діди й чоловіки, вернувшись з поля, — бо тут усе були хлібороби, — й довго балакали: віддихаючи в холодку, міркували про інглізів та великого пророка, оповідали всякі чудасії. Вони не боялися, що інглізи йдуть на них, — звістки про святого Магді втішали їх, підкріпляли, дух в них розпалювали: вони раді були все знести, все потерпіти від інглізів для свого пророка, для свого царства. Чудно було б почути сих тихих селян-хліборобів, що увесь свій вік, здається, нічого не бажали, окрім щоб хліб добре уродив; що нікого не ненавиділи, окрім яких-небудь польових шкідників. А тепер міркували про довічне правовірне царство, збиралися вмирати для якогось Магді, від якихось інглізів. Думка про те, щоб піддатись ворогам, і на хвилину не залазила їм в голову... Не в одного дядька заніє серце, як гляне він на дітей, що ганяють кури по дорозі, на рідні низенькі хатки й повітки; як подумає, що все отеє загине задля того пророка, — але дядько перемагає себе й мовчки слухає, що міркує сільська рада.

З вечора у вівторок, як заходило сонце, зібралися селяне у свою бідну, невеличку мечетку й слухали тих молитов, що лопотів старий беззубий мулла, завзятий рибалка. І він, і вони мало що розуміли в тих молитвах, але слухали пильно, богобоязливо, сподіваючись завтра погинути за свого пророка й побачити всі ті райські чуда і втіхи, про які їм розказувано стільки. Світло лихтарні блищало, освічуючи обсмалені лиця хліборобів, зняті догори за-

шкорупілі руки... Очі світились вірою, страх сховався кудись на самий низ душі. У той час усе село вмерло б і не поворухнулось.

Усю ніч в селі не лягали спати. Щоб не дісталась ворогам худоба, постановили вигнати її у степ річкою, бо з інших боків скрізь стояли вороги. Воли, коні, корови помалу, з нехиттю виходили, дивуючись, що се їх так рано виганяють. І напиться не дав їм араб, що виганяв їх, а погнав річкою за село, де береги розлягались і можна було вийти на степ. Але худоба не йшла; довго гукав на неї араб, довго, не слухаючи його, стояла вона, — нарешті побігла на берег. Арабові здалося, що його віл зупинився над річкою і востаннє глянув на свого хазяїна; очі в нього дивились так розумно, немов то людина була. Араб подивився услід худобі й мовчки втер сльозу на своєму зморщеному, сонцем попеченому лиці. Шкода йому стало хазяїства, паші, де щороку вивертав він гострим ралом вогкий, чорний, пахучий ґрунт... Він поспішаючи вернувся на село.

Там усі готовилися до бою. Рушниць на все село було тільки дві, з кремінцями, з підставками і з перехрестями, щоб їх ставити; два дядьки, що ходили колись гайдамачити в степ, взяли ті рушниці, а решта — хто що попов: той шаблюку, той дрючка, а той — лук із стрілами.

Та не гірш сього клопотались і англійці. Се, як сказано, мала бути перша битва для них, і всі прибирались до неї. Капітан Годж видав диспозицію дуже стратегічну, немов збирались брати Париж або Берлін. Розставили кругом вартових, чистили зброю, згадували рідних і милих, не спав ніхто. Капітан з поручиками сидів за північ; оповідання про війну, про битви з індійцями, зулусами, бурами* йшли без кінця, й під їх впливом оповідачам здавалося, що вони вже старі вояки — що то вони бились і з індійцями, і з сіпаями*, і з усякими страхами. Поручики вже бачили себе генералами.

Другого дня ще не світало, а все давно прибралось. Джугур стояв над невеличкою річкою, серед безкрайого степу. Зелені купи дерев, жовті поля, лани, гаї виразно ясувалися серед рудого степу, на котрому тільки де-не-де росли маленькі кущики бур'яну, сухі, сірі, густо загорошені. Глиняні береги річки йшли згористо, обросли лататтям, густою травою; кущі похилили своє гілля, купаючи в прозорчастих хвилях листя, тут дрібне, там широке, лапасте. Берегом, межі зеленими садками, під широким листям пальм та бананів, немов під зеленими наметами, виглядали солом'яні покрівлі маленьких хаток; межі хатками городи, а далі — широкі лани й паші, то ясно-зелені, то темні, то жовто-золоті. На селі, було, рідко кого побачиш вдень — там пусто й тихо; зате на річці — там цілісінський день полощуться, було, діти, стоїть череда, коні, воли, верблюди ховаються від африканської спеки; у сухому, гарячому, тихому повітрі гулко розходилося ревіння худоби, дитячий крик, булькання і гомін хвиль та щебетання пташок, що живуть та виводяться без ліку в густих, похилих гіллях.

Але в той день, 27 лютого, було якось незвичайно: не чути було дитячого гомону, череда не ревіла, йдучи з кошар та хлівів, і довга пісня хлібороба не розлягалась, не лунала по широких ланах. Тільки булькала річка та щебетали пташки, як звичайно.

Англійське військо стало трьома купами. Поручик Слоу з дозволу капітана Годжа сказав промову до війська. Промова була дуже похожа на славну мову Наполеона в Єгипті, тільки замість пірамід на вояків дивилися тепер солом'яні покрівлі хлівів та хат. Військо гаркнуло в відповідь на закінчення, сурмач загравав і пішли, — посередині капітан Годж, на ліворуч, над річкою, — поручик Слоу, на праворуч, під гаєм, — поручик Суфлі.

На селі було тихо, немов повмирали всі. Тільки як наблизилась вояки до огорожі, звідтіля загув дужий крик, полетіли каміння, стріли і наче батогом швигнуло — стрільнули обидві рушниці. Два вояки упали. Підкріплені своїми сміливими ватажками, вояки загукали й собі і побігли лавою на село. Пішла бійка. Рушниці голосно лунали по степу; дим білими клубочками схоплювався й розходився між деревами; перелякані незвичайним гуком собаки вили по всьому селу; стебла розкішної папі хилились, ломались під важкими чобітьми вояків; роса блищала на тих стеблах, і здавалося, що вони плачуть, — не за собою, а за людьми, що вони, мов напоєні якою проклятою отрутою, нівечать чужу працю...

Чоловіки й старі діди, жінки й діти — все зібралось під огорожею села. У кого була яка-небудь зброя — бився; у кого не було — сидів, чекаючи певної смерті. Деякі кричали, гукали, щоб підкріпити один другого; інші мовчали, мов заніміли, нерухомо дивились на батьків, на братів, на дітей. Одна бабуся, задихаючись, гірко ридала й голосила з жалю за самотнім сином — таким високим, гарним, хистким, що натягав лука своїми дужими руками, де під тонкою шкірою переливалися грубі, міцні жили. Сей син примусив її забути і пророка, і довічне царство, і клятих ворогів — вона голосила, і ніхто не розважав її: кожен думав про свою смерть.

Вояки, гукаючи й стріляючи, кинулись розбивати огорожу. Найсміливішим здався поручик Слоу. Він тільки-тільки перед походом купив собі патент на поручика за спільні гроші батьків, дядьків, тіток — усе людей незаможних, і тепер в голові його стояли всі великі вояки від Ахілла до Веллінгтона; йому здавалось, що тепер під сим бідним селом він добуде всесвітньої слави. Скинувши шапку, розпатлавши волосся, він махав своєю шабелькою і галасував так, що перелякав би і своїх вояків, і арабів, якби й ті не кричали.

Швидко вояки розбили огорожу і влізли в село. Один за другим падали люди, поливаючи кров'ю суху землю, кроплячи нею білі стіни хаток. Вояки розлютувались і не давали згоди нікому; та й селяне сами її не бажали. Віра в пророка, запал, злість на бузуврів-інглізів в ту хвилину

забили їм памороки; їм не було шкода ні життя, ні рідних пальм, ні тихих хвиль говорливої річки.

Збившись докупки, довго билися вони шаблями, дрючками, камінням. Найбільше вояків побито було над річкою, коло якоїсь повітки. Сивий, але ще дужий, сухий дід, ухопивши обома руками якусь тяжку, велику шаблюку, махав нею, не зупиняючись, немов машина; очі йому під лоб зайшли, що ї зиниць не було видко; за кожним разом він хижо, наче звірюка, гарчав. Коло його було троє молодших; двоє ще відбивалися якимись штабами, третій упав навколішки і, держачися за прострілені груди, разом з кров'ю видихував душу; очі його, вже невидючі, звернені були на другий край села — мовби дивився він на свою хату, на солом'яну повітку, над котрою вилися щебечучи ластівки. Та ї добре, що він вже не бачив, яке там діялося тепер. Молодиця його, гарна і дужа, напала на якогось вояка, біла перше залізякою, а потім ухопила його зубами за руку та так і скаменіла. Бідний вояк, недавно тільки шевцем бувши, бив її з лівої руки похвою, держачи її так, немов хотів підшву краяти. Облита кров'ю, побита, покалічена жінка все не відставала, повалила вояка ї качалася з ним по куряві. Вояк страшенно кричав, перелякані діти галасували ще гірше, аж поки надбігли вояки і, добивши жінку, насилу визволили товариша.

Тільки надвечір скінчилася бійка. Більш як половину селян побито, постріляно, порубано; хто зістався живим — утік, заховався. Коло побитих ніхто не порався; вони лежали, як впали, підплили кров'ю, занесло їх курявою, що підняв сухий, гарячий вітер.

Увечері англійці впорались. Порубаних товаришів зібрали ї положили у мечеті. Старшина, кореспондент та капелян зібрались у більшеньку хатку сільського старшини, що стояла на краю села, над річкою. Вони розхазяйнувалися, мов у себе дома: постелили килимок по долівці, поставили залізні розбірні ліжка, на столі наклали наїдків, і консервів, пляшок з вином і пивом. Капітан Годж сидів посередині; його червоне, налите вином лице, тільки-що вимите, дуже відрізнялось від білого коміра; очі приглядались до прозірчастих пляшок, що здавались золотими від свічок.

Поручик Слоу, той самий, що так сильно воював, у дуже втомленій позі сперся на спинку стільчика, далеко протягнув довгі, сухі ноги ї відпочивав від своїх героїчних учинків.

— Ух, як я втомився! — сказав він, влучаючи вилами в якусь рибку. — Я ледве на ногах стояв, як увійшов попереду своїх вояків у село; руки так намахались, що ледве розвів...

— Е, ви, Слоу, сьогодні шибалися більше всіх; ви, здається, своєю рукою не одного вбили? — запитав Суфлі.

— Гм, недарма ж я гімнастиці віддавався! — немовби невважливе, але дуже хвалко сказав Слоу. — Одного я так рубнув, що відтяв голову з рукою.

— Одначе вас самих ледве не вбив старий якийсь дід, та вирятували вояки його, — сказав капітан, показуючи на Суфлі; йому не сподобалася самохвальба Слоу, і він хотів уколоти його.

— Гм, як бо ви кажете, пане капітане: ледве не вбив — хіба ж так легко мене вбити!... Я вже зовсім замахнувся був на голову діда й розбив би її, як старий горщик, якби не влізла та черепаха...

— Погана річ похід! — озвався капелян. — Не можна чоловікові і вмитись по-людськи. Сьогодні дали мені таку воду, що більш похожа була на каву, аніж на воду.

— Гм, рано ви почали жалуватись, отче! Може, прийдеться й без води сидіти; добре, як ще єсть що у рот вкинути! — сказав Суфлі. — Я й так уже, йдучи у похід, привчався якомога менше їсти й пити.

— І що ж, привчилися? — пробубонів кореспондент, запхнувши рот сиром.

— Де там привчився!... Як став привчатися — ще більше їсти став! — сумно відказав Суфлі.

— Погано! Військовому треба до всього звикати: який-небудь сухарець та води ковтнути, часом з калюжі, от і вся їжа й напитек на день, — толкував кореспондент, випускаючи по слівцю з повного рота.

— Зате ж маємо ту відрадну думку, що ми тут не для себе трудимося, а для усієї людськості, що ми тут виступаємо проводирями культури, просвіти, несемо в сі степи, до сих звірів світло науки... І нас не забудуть! Може, колись отсі самі, що тепер так нас ненавидять, або їх потомки найнаймні, будуть згадувати нас, і наші імена будуть наймилішими для них іменами! — розводив капелян.

Всі згодилися на се і випили за свою сподівану славу й популярність. Кореспондент додав також кілька слів (він їх потім надрукував у якійсь часописі по два пенси за рядок): “Наша війна — се ера культурна. Ми прийшли тепер віддячити арабам за ті дріботинки науки, що колись дали вони нам, і ми за ті дріботинки даємо їм цілі хліби, що задовольнять їм жадобу науки”.

І знов усі згодилися й випили. Тільки капітан Годж нічого не сказав, а пив мовчки. Він не мав у голові ніяких думок про культурну місію; він пішов у похід, бо був військовим, а був військовим на те, щоб пити вино та курити добрі сигари, — виходило, що й метою всіх отсих війн і боїв було вино та сигари, більш нічого. Де воювати, з ким воювати — все одно було йому; його навіть не просив ніхто привезти з походу яку-небудь пам’ятку, вроді печінки гіпопотама або нігтя крокодила... Стріляючи арабів, забираючи добро їх, він не ненавидів їх, але й не жалував, — треба було бити, бо се була служба, й за неї він діставав платню.

Тим часом увійшов капрал і сказав, що зловили якогось араба, так чи не схочуть розпитати його. Се було якраз упору. Вся громада одностайно постановила покликати араба перед себе. Кореспондент зараз витяг з кешені книжку, завбільшки з добрий латинський словар, щоб завести туди, що буде казати араб, і почав писати вступ:

“Увечері, 27 лютого, як ми, потомлені битвою й страшенною спекою, віддихали серед побитих, скривавлених ворогів та підкріпляли себе деякими консервами, до нас привели, — кореспондент зирнув на араба й писав, — привели араба. Се був уже старий, але ще дужий, сухий дід, справжній король пустині. На нім була біла кирея, широкі штани, постолі, вишиті взірцями, дуже не схожими з тими, які ви бачите на жіноцьких сукнях та убраннях. Чоло у нього було наморщене, глибокі зморшки здавались чорними пружками, ніздрі роздулись, мов у гарячого коня, очі сипали іскрами з-під нахмурених брів. Мало хто осмілювся б заглянути йому в очі, жінка зомліла б перед сим орлиним поглядом. Се був один з тих арабів, що проходили колись від краю до краю великі землі, зіставляючи по собі розруйновані села, пожежі, знищені країни... Але tempora mutantur [часи змінюються] і, здається, ніколи так не справдувались отсі слова великого поета вічного Риму*, як тепер...”

Так писав пан кореспондент, zarazом приблизно обраховуючи стрічки в голові й мало журячись тим, чи його опись дуже годилася з дійсними подробицями, далеко прозаїчнішими. Арабові тому, якого він так пильно описував, на погляд було років 55—60, але се був ще дужий дідок. Звісно, ні “королем степу”, ні “одним з тих арабів, що...” він не був. Се був старий хлібороб, що весь свій вік він кохався у своїй ниві, у своїй худобі й лаявся з своєю жінкою, старою й поганою. Одначе тепер лице у нього, завсіди просте й добре, було хмуре, зуби він зціпив, чоло наморщив; пошматована, де-не-де закапана кров’ю одежа клаптями звисала з нього.

За арабом увійшов і товмач — рудий і плюгавий єврей чи араб, і зігнувся перед офіцерами мало не до землі. В Александрії він був мишурисом коло деяких “заведень”, але, почувши нюхом ліпші користі, проміняв свою “працю” на уряд товмача. Якось вищачи, спитав він капітана:

— Що ясновельможність ваша спитати його скаже?

— Розпитай, звідкіль він, чи багато люду в селі було, скільки побито, ну — все...

Товмач повернувся до араба й морда в його з лисячої зараз стала вовчою.

— Ти, старий дурню, хочеш живим бути? Скільки даси?.. А то таке оповім від тебе, що й смерти тобі не знайдуть. Скільки даси? — старий мовчав.

— Та кажи ж, на свині б тобі їздити! Даси десять червоних?

— Десять раз плюну тобі в очі, бодай би сонце впало тобі на голову!

— Ой, не дурій, старий! — завищав товмач. — Зараз скажу. Так тебе катуватимуть... викинуть тебе собакам... От скажу...

Голова в старого аж затряслася спересердя.

— Кажи! — гаркнув він. — Та щоб не збрехав ти, скажу я: пропадете ви всі, бузувіри! Йде великий пророк, він розіб'є, поб'є, розкидає вас по полю й трупи ваші обгризуть собаки!

Товмач ще гірш завищав і сказав Годжу:

— Ваша ясновельможність! Сей дурень не тільки що не каже, про що питає ваша ясновельможність, але лає вашу мосць і всіх інглізів і королеву — так лає, що й не можна навіть сказати.

Компанія насупилася й глянула один на другого.

— Та ти скажи йому, — начав Суфлі, — що ми прийшли не різати їх та бити, а піднести їх, ширити просвіту та культуру.

— Слухаю мосць вашу... Ти, чортів діду, даєш гроші, чи ні? Бач, як вони визвірилися на твою голову паршиву!

Дід знову почав клясти й лаяти.

— Він не перестає, все лає, пророчить усякі напасті та лиха війську вельможности вашої, — оповідав товмач, — каже, що сей ланець Магді, нехай розіб'є Аллах його голову своїми ногами, прийде незабаром та й переб'є всіх, навіть візьме паню королеву і зробить зовсім неподобне...

— Як не хоче казати, то відведіть його, а завтра повісьте! — сказав Годж, наливаючи собі вина.

Товмач пішов з покою з арабом, щось кажучи йому на ухо й хижо скривившись.

— Отее то прикро, коли за все, що ми терпимо, працюємо, кров, піт лємо, — отсі дурні ще нас ненавидять, лають, кленуть... Чисті звірі! — розводив кореспондент.

— На се мусимо бути приготовлені: найвищі добродійства стрічано ненавистю або сміхом, — потішав капелян.

— Одна тільки втіха, що се минеться і вони потім сами будуть каятися й нам ще будуватимуть монументи, — знову почав кореспондент, набираючи рядки для газети. Грошики, по два пенси за рядок, стояли йому перед очима.

Тільки Годж уперто мовчав. Він не бачив ніякого дива, що араби його ненавидять, як він вішає їх. Йому прийшла на гадку остання вечерея в клубі, коли він частував офіцерів вином, і який тоді був добрий клярет. Таке думаючи, він і не зчувся, як громада затихла й почала розходитись.

Тим часом, як стемніло, з потайних кутків повилазили джугурці, хто живим зістався, найбільше старі баби та діти. Змучені тим, що бачили, що чули, що діялось за день, жінки не мали вже сили духу, вони стали полохливі й боязкі. Потиху, аби не полошити інглізів, немов тіні, лазили вони по селу шукати рідних та милих між постріляними та порубаними, що й досі

ще лежали не прибрані. Багато вже повмирало, але були деякі й живі ще. Жінки заходились коло них, напували, обмивали, в'язали їм рани. Все село стало одною “долиною плачу”*. Не одна мати, не одна жінка умлівала тут коло дорогого мерця, що тільки день тому, як був живий, жвавий, здоровий, а тепер лежав нерухомо, залитий кров'ю. Тихі, в грудях задавлені ридання, хрипучий плач, голосіння чути було під тихими пальмами. В холодку деякі з порубаних очуняли і стогнали, хрипіли... А ясні зорі, як завсіди, тихо дивились з безкрайого синього неба, обсипаючи блідим світлом бідне село; шамотіло листя, річка булькала під похилими вітами, і ся звичайна щоденна тиша, спокій, розкіш, що так радує щасливе серце, тепер разили й додавали смутку... Краще було б, якби сховалися сі тихі зірки, якби річка навіжено бурхала й ревла, якби грім торохтів щохвилини над самою головою, якби блискавка сліпила очі, вітер вив, лютував, рвав гілля, покрівлі, засипаючи все курявою...

Та бабуся, що плакала тоді під тином, знайшла теж свого сина. З пробитим животом він лежав десь у кутку, встромивши лице в якийсь черепок, і був ледве живий, — усього життя тільки й ставало на те, щоб раз-у-раз тихо стогнати. Мати поралась коло нього, повертала то на сей, то на той бік, бажаючи полекшити його муки; обмивала, перев'язувала йому рани, але нічого не помагало. Він ще гірш стогнав та сердився, гнав матір: муки в нього ставали все більші та більші... “Убийте, вбийте, відірвіть мені голову, не давайте мені мучитись!” — стогнав він. Мати з сердечного жалю аж ридала і гризла землю. Вона мучилася незгірше від сина, не можучи йому допомогти; вона глибоко прокусила собі руку, щоб відвести муку від серця, товкла головою об пальмові стовбури... “Тихо, тихо, серце, — шепотіла вона боязко, оглядаючись на світло у вікні близької хати, — тихо, тихо, тихо...” — без перестанку шепотіли її губи. А в тій близькій хатині був Суфлі, і світло те блимало в його. Скинувши мундир і чоботи, поставивши босі ноги на поперечку стільця, він писав лист додому, до своєї нареченої. Перо швидко, не зупиняючись, бігло по папері, зоставляючи рівні рядки. Раз по раз Суфлі переставав писати й, відхиливши голову назад, втупивши очі в стелю, фантазував про свою милу. Він бачив чималу кімнату в оселі пана Геджвуда, малого поміщика: старе розбите піяніно в кутку, столики під стіною, вкриті плетеними застілками, — Саліна робота; великий камін і на його пучок воскових квіток — також Саліна робота; квітки не воскові, а живі на вікнах, — Саліного хову, й багато ще всього Саліного, Саліного... Сама Салі сидить коло стола й розглядає карту Судану, втикаючи прапорцями містечка, що забрали англійці. Ся карта та лист до Суфлі щодня забирають її вечір. Вона завзято читає такі чудні арабські назвиська містечок та міст і поправляє правицею неслухняну пасму золотого волосся, що все спадає на біленьку щоку, де чорніє невеличка малинка. Як добре знає Суфлі сю

шоку і сю малинку! Скільки раз влучав він просто в неї, обхопивши Салін гнучкий стан, а та билась та випручалась, поки, зачервонівшись, не вертала назад його поцілунків!... А от і сам містер Геджвуд, сидить перед каміном, задерши на камінові ґратки товсті ноги у виступцях з рудими рожами, — розуміється, також Саліної роботи. Прижмуривши очі, мов кіт, дивився він на веселе полум'я.

— Папо, він, певно, тепер коло Хартума? (Хто той він — се розумілось само з себе). Господи! що то з ним? Отся клята війна, — хто тільки її видумав?!

— Гм, дивно й мені... Чого б їм бунтувати воювати? Га, ти скажи, хіба прийде мені в голову воювати? На якого біса я буду воювати? І ніякий розумний чоловік не буде воювати... Га? Хіба буде? Що ж ти не кажеш? — містер Геджвуд замахав руками.

— Та звісно, не буде, ви й сами добре знаєте, що ні... все отсі гідкі араби...

— Ну, от-то-то-ж! — заспокоївся містер Геджвуд та й знову повернувся до каміна, щоб, прижмуривши очі, дивитися на огонь.

Таке бачив у своїй уяві Суфлі в невеличкій хатині в Бех-аль-Джугурі. Пофантазував та й знову взявся писати:

“Ти питаєш мене, моє серце, чи дуже важко мені тут у поході? Ні, серце, не дуже важко, бо як згадаю тебе, — а згадую тебе я щохвилини, — то де й дінеться усяке лихо, всякий клопіт... Коли б тільки звів скоріше нас Біг милосердний! Але не журися, ми б'ємо арабів і незабаром, певно, зведе нас Біг разом. Молися тільки, щоб не піднялися знову сі розбишаки-араби, бо як піде знову війна, то дай Біг тоді, щоб через три роки побачились... Підтримує тільки мене ще та думка, що ми, — так казав сьогодні один мій товариш, — тут проводирі просвіти та культури, що наша праця — праця для всього світу”...

Тут стогін слабого на дворі стало дуже чути в хаті. Суфлі не всидів і вийшов надвір. Там було так ясно від зір, що він добре бачив, що діялось в кутку. Син, очевидячки, вже доходив, але стогін його не стихав. Мати від жалю, від злости, що не може допомогти синові, наче збожеволіла і, припавши до землі, нелюдськи кричала. Часом бажалось її кинутись до сина й задушити його тими самими руками, якими колисала колись, щоб тільки більше не мучився сам і її серця не рвав... Суфлі постояв, подивився, зітхнув, вернувся і в листі до милої приписав:

“Але тяжко бачити, як ненавидять нас ті араби. Вони раді вмерти, всі муки стерпіти, аби нам не піддатись, аби не прийняти того скарбу культурного, що ми несемо їм. От тепер надворі вмирає якийсь арабисько, стогоном своїм не даючи мені навіть писати. Уперті отсі араби, ще довго мусимо з ними вовтузитись, ще довго стояти будуть вони на дорозі на-

шому щастю... Прощай, серце! Цілую отсей лист паперу, щоб він доніс тобі поцілунок мій”...

Так писав містер Суфлі. Написавши, він вийшов подивитись на місяць, що тільки-що викотився з-за гаю. Суфлі побачив знову мерця в кутку й зітхнув. Хоч отсі араби й не давали йому все щасливо побратися з милою, одначе йому все ж таки була шкода їх — нерозумних, упертих... У поручика Суфлі серце було дуже м'яке...

На селі було тихо. Тільки де-небудь заголосить жінка та завие собака. Розкішна полуднева ніч показувала всю свою красу. Синє небо наче обіймало, тихе тепле повітря наче цілувало сонну, уквітчану пальмами й бананами, землю; солодкими пахощами несло з усіх садків... Ніщо не нагадувало смерти, все так і дихало чарами кохання, щастя, якимись солодкими лінощами...

У молодого араба, що затих нарешті в агонії, розплющились очі, і йому здалося, що по небу летять ангели в блискучих срібних шатах, оповиті сяєвом, і ведуть за собою череду душ побитих арабів. Ті душі всі в білих одежах і відбивають теж якимсь сяєвом. Очі видця заплющилися знову й араб заснув навіки.

СВ. ПЕТРО У ТЮРМІ

Фантазія

I

Кінчалася восьма година, був гарний ранок місяця травня. Сонце не встигло ще пекучим стати й якоесь привітно світило, розсипаючи молоде живляче проміння крізь вохкий ранній туман; ясно-блакитне небо де-неде тільки світило меж легеньких, пухнастих хмарок. Роса, що гоїно впала ніччю, сохла, парилась, розносила дух вохкого ґрунту, піску й глини; до сего духу додавали своїх солодких важких пахощей акації, а то й жасмином пахне з якого-небудь садка, й виходило вкупі щось чудне, одначе не погане. Над усім Т[ифлісом] стояла мла, воґка пара прозорчастим запоном крила ряди будинків, гостроверхі покрівлі й бані церков, довгі пружки мостів, смугу каламутної річки. Жодний пружок не ясувався виразно, усе якоесь мріло неясно, кожна фарба мішалась, єдналась з другою, й у тих фарбах тонули, пропадали смуги. Дальні гори були суто блакитні, на їх, ледве видко за млою, срібними плямами сяли верхи Кавказа; Давидова гора*, немов велетній вареник, чорніла, застуючи півнеба; крізь туман мріли скелі, й каміння, й ясно-зелені прошви трави. Тихий вітерець, віючи з гір, ледве ворушив молоде листя й розносив ранню метушню й гуно міста, що почало прокидатись та ворушитись.

Гучно гуло й лунало над гімназичним двором. Там повно було хлопців. Восьмої години зоставалося ще десять хвилин, хлоп'яцтво заповняло їх кожен на свій кшталт. Гімназичні патріції, зумисне понурившись й необачно, чвалаями мандрували до затишного кутка — покурить. Тут, вдаючи з себе великих мистців, розмовляли вони про випивки та бахуровання, пересипаючи розмову свою крутою лайкою, не дуже запашними вигадками й побрехеньками. Хоч оці побрехеньки здебільшого були старіші од тих, хто їх розказував, одначе од їх сміялися, бо инчих не було, а ніякої розмови, окрім як про бахуровання, випивки та глузування з свішників, не пускалося — бо то й патріції.

А хто був прихильний до втіх тихомірних, кружком розмовляли про полювання, на яке ходять вони уп'ятьох з однією рушницею й однією собакою й, проходивши цілісеньку днину, вертаються надвечір голодні, задрипані, обшарпані, багато стрелявши й нічого, окрім якого-небудь божевільного, сердешного жайворонка або горобця, не діставши. Почули б ви тут і рибалок, й охочих до голубів й усякої птиці, й до карт, й до вузеньких чобіт та чорних штанів. Тут справжний клуб або й біржа гімназицька.

Купа хлопців, коло муру ставши, дивляться на сусідній будинок, де в вікнах стирчать дівчачі голови. Кілька “старших” з тих, що дітвору люблять або, може й, “популярними” бути хочуть, набравши дітвори під обидві руки,

походжають з кінця в кінець, і нудяться усі дуже — й старші, й дівтора, — перекинувши кілька слоцець, більше не мають про що б заговорити й ходять мовчки, доки не задзвонять; старший гладить русяві або чорні головки, ті до его туляться, щоб ласку свою виявити й хоч оцим вкоротити мовчазливі хвилини... Дехто похмуро походжають самі, мимрячи під ніс невивчене, дехто, бідолаха, закинувши книжку назад, понуро метикує про свої лиха й невдачу, перед очима стоять довгі ряди “кілочків” та “пар”, сердиті лиця свішників, “погано”, “неправда”, “лінуєтесь” — загуде в вухах у небораки, він плюне похмуро, озирнеться, щоб розбить свої думи сумні, або пристане до кого. Важкі бувають часом думки на гімназичному дворі, їх уже не розважить ні привітне проміння соняшне, ні пахощі акації, ані тихий вітерець, що так гарно лопоче молодим листям.

Такі думки залишила дівтора, байдуже її тепера й свішники, й кілки, й довгі, сумні вроки. Всі тішаються, граються весело, байдуже. Дехто з їх ще зарані поприходили, щоб, доки задзвонять, погратись собі, поскладавши на землю клунки, книжки й усякі причандали. Тут, здається, кожен місяць свої гри мав: жовтень — “кочі”; листопад — “артурма”, березіль — “чілікиджохи” й так усі. Тепера був травень, і по усіх кутках гралася дівтора у “салека-малека”. Вештаючись завжди “в разспянії”, мало бував я на Україні й не знаю, які там гри дитячі, чи є там такі, у які гралися на дворі Т[ифліськ]ої гімназії, через се мушу сказать, яка то була гра “салека-малека”. Грають шість або вісім, розбиваються на двоє, потім на землі місце обведуть невеличке, так сажнів зо три вздовш і шири, тільки щоб росли на сьому місці дерева 3 або 4. От троє, чи що, бігають промеж тих дерев, а їх догоня, скачучи однією ногою, хлопчик, хапаючись за дерева; як кого торкнув, то той вже програвся й виходить геть, а сам той, що доганя, біга, поки не стане другою ногою; тоді він виходить, а натомість другий з его половини й догоня тих, що ще zostалися у крузі, й так доки усіх не торкнуть, — тоді гру скінчали вже. Як бачите, гра дуже нехитра й нецікава б то, одначе, діти люблять її дуже, граються часто й скачуть у таку спеку, що тільки дивуєшся...

У кутку на ліворуч “салека-малека” тільки почали. В крузі бігало двоє чорнявих арменчат та якийсь блідий німчик з русими патлями, їх доганяв маленький хлопчик, теж-таки русявий та жвавий. Він скакав добре, легко, не спираючись на дерева, а тільки ледве доторкуючись до їх, оченята блищали, щоки, за кожним скоком, і собі тремтіли та підскакували. Незабаром він перейняв одного арменчука й торкнув, після сього побіг до німчика, але на той час нога оступилася в ямку, хлопчик — Стець Обережко, щоб ви знали, — плюхнув на землю. Одначе падаючи, він забрав одну ногу й впав на ту, якою скакав, через се й із кругу виходить не хтів. Дівтора сп[е]речалась, пішли прецеденти з колишніх часів, розбирали, чи вдарився Стець ногою об дерево, чи торкнувся він, падаючи; довго кричали й гомоніли, нарешті Обережко таки став доганять. Поки спречались вони, Стець стояв однією

ногою й втомився, але перейняв німчика й скакав би далі, але задзвонили й “назиратель” зганяв та заганяв у класи.

Штовхаючись, спераючись у дверях, довгою чередою йшли хлопці, гук, гомін, гармидер розходився пустими переходами і покоями. Гучно розсідалися по обтертих лавках, підіймаючи куряву з старої, затоптанії долівки. По кутках збилися купою й гралися в тісної баби, висаджуючи ліктями один другого “аж на третій поверх”, як то казали. Стець Обережко розходився, тихо вседіти не міг — кричав, “чавив масло” — себто в тісної баби, бігав, бився, аж его “кілком” лякали свішники, а після вроків біг з другими до смердючої халабудки, де торгував старою ковбасою, пиріжками, сиром худий, задрипаний жидок, — і тут він штовхався, приставав, просив (“зашивав”), однимав шматки сиру й ковбаси, гукав на жидка — наче щось в ему седіло, наче штовхало під руку, ворушило язик, сіпало за ноги, він метушився, реготав, очі блищали, щоки червоніли, регіт срібним гуком вирізнявся серед гомону.

II

Справді, в Стеця було “щось”, через що й ставав він таким жвавим, непосидячим, — він сподівався сьогодні великого свята собі, й те свято не давало ему покою. Завтра Вознесенне й сьогодні після раннього, дуже раннього обіда й він, й батько, й мати, й багато ще хлопців, дівчат, людей кількома возами поїдуть на “Зелену Буду” — так звали діти те місце, а як воно справді звалося, того вже не питайте, бо не знаю. Таке гуляння було раз на рік й уже давно завелося. Окрім Обережків ще зібралося кілька знаємих, усього чоловіка з двадцять, виїздили опівдня, надвечер прибували на Зелену Буду, ночували там в якійсь корчмі, гуляли цілий день, а вечером вертались. Кожен пригадає собі молодії літа й розбере, скільки тут було дітям втіх та радощей...

Переберемо по ряду. Прибиратись до сього гуляння почали далеко зарані, й сі прибирання, заходи були дуже милі дітям, без їх не було б таке веселе й саме гуляння. Мало не щодня дівтора збереться, радиться й порадкує, що робити на тій Зеленій Буді; готували всячину. Щоб урубать гілляк на дрова, дубців та палічок, — а їх привозили завжди цілі оберемки, гострили, лагодили, їй-Богу, правдивий арсенал, — ножі, ножики, ножаки терли, не милуючи, на кам'яних сходцях, щиро плюючи щохвилини, поки не пройде іржа й не засяють вони, наче нові.

Гриць із Миколайчиком будували байдачка, сподіваючись пустить его на воду на Зеленій Буді. Усі досточки, тріски, перечки, скільки в домі було, пішли на ту будову, усі ножі, як не ховали їх батько-мати, потупились коло її, усі руки в хлопців покраяно, порізано, поки дійшов-таки кінця байдак; тра було его тепера зашпарувать, смолою обмазать, але де тієї смоли взяти? Миколайчик, власне, гля сього, підлестився до сусіднього візника Охріма.

Оце́й Охрі́м був присадкуватий собі чоловічок, носив кожаний кашкет й усім розказував, що той кашкет — найкраща в світі річ, що він її носить 8 рік й усе ще наче новий, треба тільки мазати його щомісяця олією (з-за сієї олії він завжди воював із куховаркою), що его можна, як схочеш, мняти, трьопати й навіть у кишеню покласти, щоб справдити свої слова, він по-важно здіймав кашкета, складав учетверо й клав у кишеню, через хвилину виймав, розгладжував, надівав і згорда поглядав на громаду. Миколайчик за те, що завше ладен був слухать про той чудовий кашкет, сподобався Охріму й під егідою его в два дні обколупав коломазь на всіх колесах. Оцією коломаззю зашпаглювали й обмазали байдачка й позавчора пробували его усією громадою. Був добрий дощ, по канавах бурчали чималі струмки; десь там береги обвалились, вода розлилася широкою калюжею, немов завіддю. Захлюпавшись в воді, хлопці раділи, дивлячись, як ходить байдак по заводі; правда, водою знесло его в канаву й перевернуло, одначе на се не вважили й байдачка дуже похваляли. Гриць і Миколайчик, щасливі собі, стояли над завіддю, заховавши в кишені побиті, намуляні, обмазані коломаззю, од води почервонілі руки.

Тим часом Стець та Гриць вдалися в инчу роботу — кілька тижнів вже збирали вони усякі цукерки й пундики, які їм виходили, складаючи їх у цицьові мішечки, й переглядали, розкладаючи кілька разів на день. Але не здовольнившись цими, стали свої цукерки готувать — тут найбільше було паленого сахару, часом з мигдалем, з горіхом, а то й так. Які тільки були недогарки, забирав Грицько. Свічка тільки що дума догорять, а він вже седів коло неї, гасив якомога раніше й витягав недогарка; скільки часом хитроще́й пускав він, щоб більшого недогарка взяти. Потім на цих недогарках готували вони свої ласощі. Грудки сахара держали над свічкою, сахар жовкне, шипить, тече й его скапують на папірку; з п'яти капок, запевне, одна впаде на свічку, а одна на палець хлопцю; палець тоді миттю ховався в роті, там зуби здирали з его капку, а губи ссали кілька часу, щоб не дуже болів... Через годину або дві на папірку й на свічці коло гнота була купка капок, а на пальцях білі пупирі, й праця кінчалася...

На що, здається, нецікава річ — уроки вчити гля понеділка, а й то виходило гарно якось. Учить їх Стець в п'ятницю вечером і весело чогось ему вчити їх, хоч і дуже хочеться скоріше скінчати — й окрім уроків ще тієї праці — Господи!.. Й солодко Стецю подумать, що так у его діла багато, що тим ділом повні всі часи, що ему навіть зітхнуть нема коли; ся думка додає ему щастя; він метушиться, клопочеться, щохвилини біжить подивитись на годинник; дає собі часу: от 8-ї години ще 15 хвилин зосталося, за цей час треба написать задачу... Він біжить, хапаючись, пише, одганяючи думки про дорогу, ліс й усякі втіхи. Задумавшись, часом десять раз переказує він: сім та вісім, сім та вісім, аж сполохнеться й складе їх... от задачу він написав вже, а ще 8-ї години цілих шість хвилин — не дурно, бо й назначив

він собі так, щоб кілька зайвих хвилин зосталося. Вільний час є — й він біжить до ванькіру, де на завтра б'ють сахар та зсипають у здорові цинові пуделки, до малої сестри, що збира своїх ляльок в дорогу. Перебираючи ляльчині убрання, вибира великодумно й оддає меншому братові, а той міцно перев'язує їх нитками. Обидва так щиро вдалися в свою роботу, що аж сопли; у сестри губа так надулася, аж об ніс черкалася, — прикмета, що вона дуже задумалася. Брат Івась потім став радитись із братом та з сестрою, скільки грошей, себто папірок з цукерків, на дорогу взяти. Нарадили, що доволі буде й трьох тисяч, Івась вийняв товсті паки папірок, нитками зв'язані, та й лічить повагом, одгинаючи і придержуючи середнім пальцем, що перелічив, і пучку слинить — якраз, як батько лічив [гроші], принісши вчора додому... Свічка блима серед тихого темного покою й вишня купку дитячу, таку мовчазливу, задуману, поважну...

А в суботу збираться — в'язать, розкладать подушки, килими на вози класти, бігать з пекарні до покоїв, з покоїв до комори... Скільки тут веселого клопоту, метушні!..

Це тільки прибирання, заходи, а скільки втіхи ще далі! От хоча би вечір у суботу... Уже темно, ліс чорною смугою одрізняється од темного блакиту. Якась тиша чудова, невимовна, повітря пахуче, легке, так і надихує покоєм, навівати тихую радість. На довгому, старому кганку Зеленої Буди старе урядництво присадкувате, втомившись з дороги, довго смакуючи, п'є чай з мисочок, заїдаючи калачиками.... Панії сидять коло самовара, кілька дівчат та хлопців то сидять, то походжають меж обшарпаних куців. І такий чудовий той вечір, така чудова тиша, врода вечірня, що звичайні, нікчемні розмови батьків, паній здавались якимись милими, прихильними, базікання парубків та дівчат, злиняли, з'їжджені слова й речі — щиросердними, навіть гарячими, поетичними. Меж чорних куп дерев та куців червоною плямою тремтить, хитається, гра полум'я, чути дитячий гомін та регіт. Насилу дозвалися їх чаювати й вони, напившись похапцем, знов побігли геть. Тут понастягали вони гілляк сухих і зелених й розпалили велике багаття. Сами порозсідалися, розляглися круг его, од полум'я одбляск, мигтячи, біга по лицах дитячих. Хмиз та гілля навипередки летіли в вогонь, сирове дерево шипіло, пускало жижку, полум'я схоплювалось і, вкрившись димом, високо-високо підіймалося вгору, од вітру слалося по землі, сипало вискри в дівтору, дим очі їв, діти галасували й сміялись. Стець, навколішки ставши, підкочує в вогонь картоплю, що нишком узяв з дому, й весело, гордовито витяга печену. Кілька часу підскакує гаряча бараболя на пальцях тим часом, як з рота на неї з запалом дмуть, нарешті ледве обдерту з'їдять із сажею, із попелом. Пісні, розповідки не вгавають. Метикують, як би то гарно було халабудку над багаттям із гілляк скласти й жити в лісі... тільки що їсти — один радить баранів ловити, що там у яру ходять, а з шури

понашивать одежі, другий — горобців дерти й усяку птицю, третій — посадить картоплі й їсти...

Пізно, вже опівночі примусили їх загасити багаття й іти додому. Дітвора з криком, з реготом розкидали гаряче гілля, розтоптали головні...

Але й вернувшись на Зелену Буду, довго ще не лягали вони. Уся громада мусила лягти у двох невеличких покійчиках; ліжків не було, лягали долі, замість подушок підмостивши одержу, які-небудь сувої, й саме оце незвичайне лягання, незвичайні ліжка були до сподоби. Якому-небудь батькові, що тридцять літ спав усе на одному ліжку з товстим сінником, з килимом на стіні, з килимом під ногами, з виступцями, з ночниками, чудно й мило було лягти покотом із другими батьками, положивши голову на скручену шинелю або що. Із сими цупкими, не старечими ліжками, вони й сами наче молодшали, здавалися собі хлопцями, забули довгу череду прожитих літ, нікчемну метушню, клопіт щоденний, жадання копійки. Пішли жарти, побрехеньки, оповіданька, поки діти не поспали, — потиху й звичайні, а як затихли вони, — голосніш, і вже здебільшого “соромливі”... А діти довго не спалися — вони лягли покотом через усю кімнату й довго пустували й метушилися — падалися ногами, пролазили попід килимом, тягли один другого за ноги, а то, як стихнуть вже, хто-небудь візьме та й перекотиться через усіх, і побудить... Не раз їх гамували, але дурно, поки самі вони не втомилися й не заснули. Не заснув тільки Стець. Він все прислухувався до батьківських оповідань — які тут були кумедні, Стець ледве вдержувався, щоб не прихнуть, навіть пальці в ніздрі собі всунув, щоб не зареготать. Розумне хлоп'я духом чуло, що батькам не до сподоби буде, як довідаються, що він чув їх; що ці кумедні оповідання не з лиця батькам, що се вони розходились та й розказують, а инчим часом — боронь Боже! Довго слухав хлопець усячину, й добре, й погане, голоси батьків наче одходили кудись, тихішали, слова мішалися в якийсь неясний гук, хлопець не зчувся, як заснув міцно-міцно...

А з ним, може, й ви, добродію? Прошу вибачать, чую й сам, що забалакався, перебираючи старі спогади... Думав, що, може, вони й вам не наскучать, натякнуть про милії, давнії часи, котрі так і надихують покоєм, тихим щастям без жалю, без турботи... Вибачайте, як помилився!..

III

Такі картини гуляння стояли в Стеця перед очима тим часом, як сидів він на четвертому вроці. Був південь палючий, гарячий, важкий... Сонце стояло якраз проти вікон, проміння засипало широкий покій, сліпило очі школярям, пекло їм в голови. Що тільки було мідяного або залізного в покоєві, усе одбивало снопами проміння, грало, сяло, що не можна було глянуть; чорні бляти столів, вишуровані школярськими рукавами, сяли й собі, грали вискрами веселки. Повітря стояло якесь важке, смердюче навіть, ледве дихати... Хлопці й сам свішник були наче варені, лінота за-

брала усіх, школа сідла ліниво, втупивши очі, дурно придумуючи, чим би ся розважити; думки лізли ліниво, через силу, ніхто не говорив, навіть самі пустуни притихли... Голос свішника гучно лунав серед тиші, ліниво з нехиттю одказували хлопці... й знов тиша, тільки дзвенить, гуде, не вгаваючи, якась кузка, стукаючись об шибку. Школярі верзли нісенитницю; свішник сердився... Він чув, що й самому єму не хочеться говорити, що в голові нічого, окрім думки, — чи швидко кінець; він хотів перемогти, сердився на себе й сікався до школярів...

— А як буде “добре наймення”? А як буде “добріше наймення”? “найдобріше наймення?” *meliores**?! Обережко! Як треба?

Стець сів досі тихо, втупивши очі в куток, не чуючи нічого. Він тепера був далеко од класу, він бачив зелені гілля, гілля без кінця, сірі стовбури, ледве пробиті стежки, дихав вохким повітрям лісовим, духом од старого листя, сухого гілля, грибів... от тут кінець лісу — пішли чагарі, ліщина, терен, а от і чагарів нема, зугір'я пішло, таке рівне, без ям, без кущів. Уся громада на животі та й геть покотилась. “Геть з дороги, Грицю, задушу!” — кричить один другому; доганяють, перекочуються один через другого, регіту, крику! Дівчатка сумно, задрісно поглядають на зугір'я... не можна! Й шкода бере Стецьове серце — бідні дівчатка, і чом така їм неволя? Він вибіга скоріш наверх, за ним хлопці — й знову в ліс; ... віти чіпляють за одержу, за волосся, гілля хлеще по червоних лицях, регіт, гомін, гармидер... А от під деревом вогонь розіклали, поставили камінці — печуть м'ясо, роблять “шашлики”... Жовті язички полом'яні лижуть дрібні кавалки м'яса, на дрота нанизані, м'ясо шкварчить, шипить, капає, опікається; запашний дух йде од его, так і лоскоче...

— Обережко, як треба?

Стець іздрігнувся й сполохнувся, він підвівся й, звомпивши, дивився то на товаришів, то на свішника. Він не чув навіть, про що питав свішник, товариші ближні боялися сказати, а дальніх — баглаї забрали*. Стець дурно силкувався, примушував свою голову згадати... А свішник дивився на его, він чув на собі его очі, вони наче кололи, пекли его. Стець кудись ще раз оглянувся на товаришів й знову втупив очі...

— Ну, Обережко, як треба? — вдруге пита свішник; він удає з себе спокійного, але в голосі чути серце й злість... Він пильно й зле дивився на Стеця... — Ледащо! Ти гля них тут із шкіри вилазиш, а їм байдуже... добре, дасть тобі оце байдуже, — ворушилася думка в свішниковій голові. — Ну?

Й знову тиша, тільки дзвенить муха, усе виспівуючи якусь тоненьку, дзвенючу ноту. Сонце обливало морем проміння й Стеця, й свішника, его товсту шию й засмальцьований синій мундир.

— Я не знаю, про що питає Ви... — ледве прошепотів Стець, просячи оком свішника, щоб не сердився.

— А, не чули, — загув той, — не чули, спите в класі, тут коло вас колотишся, розказуєш, б'єшся, а вони сплять...

Свішник так роздратував себе, що й справді розсердився. Він переступив через клас, схилився над нотатою й шукав Стецевого назвиська. Напірник окунувся в каламар, шкрябнув по папіру... Стець стояв, наче неживий, без жодної думи; вилупивши очі, він дивився на рукав свішника, на кгудзь, що висів на ниточці... от рипнуло перо, — що то — пара чи дубець? — дума голова Стецьова, не він, — він втупив очі в кгудзь, немов вперше побачив.

— Одиниця, — буркнув свішник. Стець, як стояв, так і сів, наче не він, на лавку... Через кілька часу прочумався, розчовпав він добре усе, що трапилось оце йому, й занило, заболіло его маленьке серце. Одиниця — за одиницю его не пустять додому після четвертого врока, продержатъ усю п'яту годину, а там ще посадять на час — се вже до 4-ї або 5-ї години... А дома тим часом рушать без его — ще якби свої тільки їхали, почекали б его, а то там стільки чужих людей, не будуть їх держать з-за Стеця... Одна тільки надія — що не прийде назиратель, не спита про одиницю, як то часом бува, й за неї вилають Стеця тільки в понеділок, а в понеділок — хай не то що лають, але й... тільки не сьогодні, тільки не в суботу... Стець ледве не плакав, думаючи се, сльози підіймалися і к очам підступили, він ворушився, од турботи, од нудьги вседіти не міг на лавці, й очі его раз по раз жалібно поглядали на темну ікону з розіп'ятим Спасом...

От задзвонили, гучно загуло серед мертвої тиші. По переходах затупотіла, загула школа... Хлопці кинулися до дверей, Стець узяв скоріш свої книжки й хутко метнувся до дверей. Він ще раз зупинився й жалібно, ледве не плачучи, глянув на ікону... Він переступив через поріг... Лихо, пропало усе — там стояв назиратель.

— Е, вертайтеся, щось ви так хутко зібралися; кетъ-те нотату! — Стець мовчки, наче на смерть, повернувся й став.

— А, от у Обережка кілок, оставайся, Обережко...

— Ну, йдіть!.. — назиратель повернувся й вийшов, висмоктуючи з зубів решту од снідання.

Школа миттю вибігала.

— Прощай, Обережко, не плач, Обережко! Не журись, Обережко! — прощалися хлопці.

Стець мовчки сів на лавці й ледве обертаяся на прощання. От і остатній вийшов з класу, чути було, як ішов він, тихіше та тихіше й стихло. Стало тихо, тільки муха, як і перше, метушилась коло шибки, виплакуючи свою дзвенючу пісню.

Стець припав головою до гарячого столу. Сонце пекло ему в потилицю, але він не чув его; ему хтілося б заплакати, але сльози не йшли... Він не знав сам, скільки часу проседів так, ему здавалося, що дуже довго... знов

думи его звернули на гуляння, перед его очима знову ясувалися картини, виразно, з усіма дріб'язками; жодна крихтина не пропадала, наче щоб гірш дратувать, мордувати его...

От збираються усі в дорогу, от уже на вози складено подушки й килими, поставлено кошики й клунки. Хлоп'ята сікаються коло возів, вилазять, залазять, підмощують подушки, нукають на коней... От і гля Стеця місце — ззаду коло колес; він так любить оце місце — звідси так добре дивитись навкрузи й на колеса, як вони крутяться, пристають до їх й одлітають грудки; він завжди їздить на сьому місці... Стець бачить там і подушку свою, й сподню червону наволку, що вигляда з-під рябенької верхньої, бачить навіть чорну плямку од чорнила, що капнув він позавчора... От вийшли й батьки, поважно, помалу... от і его батько меж їми...

— Що ж, сідаймо, чи що? — каже він. — Ви, Ганно Петровно, сідайте тута, тут вам м'якше буде, — поправля він подушки гля товстої пані.

— А що, Стеця ще нема? — пита батько.

— Ні ще, чогось забарився, — одказує мати.

— Запевне, zostавили, лінується. Що ж, не будемо ж до ночі чекать его; хай і кається тепера, — каже батько, наче спокійно, хоч і шкода, і жаль бере его за Стецем, але якось сором перед гостями.

— Та почекайте ще его, — кажуть гості, хоч і без запалу, — можна й почекаць, ще рано, він зараз надійде, певне.

— Е, ні, де там, я вже знаю; хай кається! Сідайте, Ганно Петровно, — піддержує він під руку товсту пані. От сідаять усі; посідали, батько глянув на купу дівтори й знову шкода ему за своїм Стецем...

— Ну, торкай, — каже він візнику...

Коні помалу беруть вози й пара за парою виїздить через ворота, колеса гуркочуть по оподі, брязкотить штаба на якомусь возі...

— А Стеця й нема! — жалібно кричить Івасик, остатній раз поглядаючи в двір...

Стець не міг вседіти, він схопився з місця, раптово вхопив книжки й, тихо ступаючи, вийшов з класу. Потиху одчинив він двері — ой, як рипнули вони серед тиші; він іздригнувся й виглянув в перехід. Там не було нікого, окрім назирателя... З-за зачиняних дверей класів ледве чути було гомін, голоси. Проміння соняшне золотими смугами йшло од дверей через перехід, од тих смуг темне здавалося ще темнішим. Челядник вимітав якийсь клас, одчинив двері; й звідти йшла в перехід хмарами курява й ясно вирізнялася в смугах соняшного проміння... Назиратель поважно ходив, заложивши руки назад під свій мундир, метикуючи про випадки свого мізерного, безодмінного життя; він доходив до одчинених дверей, звідки йшла курява, чмихав і понуро повертав назад; похила лиса голова вилискувалася раз по раз, як уступав він під соняшні смуги... Стець поч[е]кав, поки він повернув, та й потиху, нишком пішов попід муром; ... серце стукотіло так

гучно, єму здавалось, що назиратель от-от почує й він тулився до мура, мов хтів улізти в єго... Ой, якась клята шклярщина луснула під ногами, який страх!.. Комусь тра було її кинуть... У Стеця в вухах задзвеніло, він зупинився й не осмілився навіть глянути на назирателя. Але той задумався й ішов понуро, не вваживши. Стець передихнув і пішов далі; вже недалеко... от і двері... ще тільки ступить два рази й він поверне за рiг й утіче... от ще раз... він взявся вже рукою за двері... Аж гульк, назиратель повернувся й, дивуючись, подивився на Стеця...

IV

Міркуючи, назиратель згадав, як учора нарікав єму директор, що в єго хлопці пустують та кричать... Назиратель похнюпився й занудився — директор давно вже не любив єго. На той час, підвівши очі, він побачив Стеця, як той крадькома, притулившись до муру, обминав рiг. Стець потрапив якраз під соняшне проміння й назиратель зараз впізнав єго. Стець на хвилину скаменів, але потім, сподіваючись, що, може, не побачив єго назиратель, скоріш перебіг через поріг, зігнувшись якомога, але дурно, за собою почув він голос.

— Обережко, куди?

Стець понуро вернувся — усе одно не випустили б тепера ворітьми.

— От, — міркував назиратель, — втік би. Трясця оцим хлопцям, з-за їх ще й дорогу з гімназії покажуть, а що я тоді із своїми хлопцями робитиму? — і перед очима стали власні хлопці в продертих чобітках. — Оці вже чоботи! В печінках сидять — хоч би їх хто видумав із заліза чи каміню робить, чи що; видумують усякі покидьки, вертілки, хиталки, а от путнього чого-небудь не видумують, байдуже, дурно гроші переводять, хай їм... — Такі думи дорешту засмутили й розсердили назирателя. Він хижо поглянув на Стеця, наче той винен був, що досі не видумано ані кам'яних, ані мідяних чобіт.

— Що ж се ти йдеш? Хіба я не казав тобі, щоб ти зостався? Га? Казав? Втікти хтів, думав, що се тобі так, дурничка, подарують? Ні, не подарують, йди в клас, але чкай, ось іде інспектор, я зараз спитаю єго.

Переходами справді ішов інспектор, поспішаючи додому. Назиратель розповідав єму всі вини Стецеві.

— Розбестилися оці хлопці, ані хвилини покою за ними не маєш, на голові ходять... — скінчив пан назиратель. Інспектор почухав щоку — так завжди робив директор, як що-небудь хтів сказати.

— Що ж, — промовив він великодумно, — треба шугнуть їх, щоб знали. Оцей хлопець, як він собі?

— Та як усі, пустує.

— Ну то й посадить єго, хай сидить до ночі, буде з єго. А ви все-таки наглядajte краще за їми, а то воно, знаєте... — додав інспектор та й пішов

далі. Назиратель скривився, наче муху ковтнув, а далі гукнув дядька, високого, неогрядного чоловіка, з такою низкою ключів, що, здається, “міг би одперти й заперти усі замки на світі”. Дядько довгими, порожніми переходами пішов із Стецем наверх, завів его в порожній клас... от зачинилися за ним двері, дзенькнув ключ, Стець зостався один...

Прощайте усі втіхи, прощай гуляння, прощайте Ївась, і Гриць, і Миколайчик, і усі, усі...

Стець сів на лаву й дав волю сльозам, і заривав гірко, голосно, захлебуючись сльозами; ему хтілося плакати, він зумисне додавав собі жалю, згадуючи децицю, наче з тими сльозами сподівався виплакати своє лихо. Одначе сльоз швидко в его не стало, очі обсохли, сонце напекло ему потилицю... Стець занудився й устав із лавки; прийшов до вікна й глянув на двір, чи не розважить его там що-небудь. Але там цікавого було дуже небагато. Південне сонце палало, пекло кам'яні плити двору, здається, самий камінь, і той розтоплювався й парився; здавалося, що та спека йде не од сонця, а од землі, що земля пече й блище, й посила проміння на гаряче, розпечене глибоке та синє без жодної хмарки небо. Повітря здавалось якоюсь гарячою, густою жижою, ледве дихати; було тихо, вітра — ані самого маленького, дерева сумно якось, нерухомо стояли, похиливши гілля під пекуче проміння; усе поховалося од спеки, тільки якихось двоє хлоп'яток ще стрибали, не вважаючи на сонце, в “салец-малец”, але й вони стрибали якось ліниво, наче варені; не чуть було крику та жарту.

Стець, зітхнувши, одійшов од вікна й знову сів на лавці. Він оглянув клас, в голові заходили думки про оцю неволю, “тюрму”. Він думав, як би то добре було, щоб хто-небудь визволив, висвободив его. На думку спадали оповідання про всяких невольників, як визволено їх; він згадав, як недавно читав у Святому Письмі про Петра — сів він у тюрмі, й випустив его звідти янгол*. Він неначе побачив перед очима святого, закованого в кайдани, а по обидва боки его солдатів; святий спить, простеливши свою керею; яке спокійне чоло в его, наче знав, що нічого не буде ему, що зараз визволить его янгол... А от і янгол, будить его... Світло засяло по тюрмі, розчинилися двері й Петро виходить; тихо йде він темними вулицями; ніхто не зупиня его, ніхто не бачить, тільки зорі сяють на небі, наче радіють, що побачили. Веде его ангел, не ступаючи, пливе він проз темних хат, не шурхають під ногами в его кам'яні плити... От і брама, сама одчинилась вона, не риплять товсті завіси... ангел зник, Петро увиходить у місто... Він на волі!...* Стець зітхнув. Добре быть святим, апостолом — помолвився Богу й усе ему, й на волю вийшов... й чого тільки схоче...

— От якби мені, та де!.. Але чого ж, хіба не читав він у Ївангелії, що тільки в Бога вірувати треба, а тоді, як скажеш навіть горі, щоб в море пішла, й піде...* Авжеж, се ще в класі читав на тім тижні. А він хіба не

вірує в Бога? Ну й як помолиться він Богові, щоб одчинилися двері, щоб его пустили звідси, то й так і буде... Стець з запалом метнувся й впав перед іконою. То пильно, моляче дивився він на ікону; то плачучи припадав чолом до нечистої, обшурованої, запльованої долівки й щиро, гаряче молився.

Стець був хлопчик дуже богобоязливий. Як кілька років тому ему розказано про Страшний Суд, оповідання дуже вразило его, а ще більш малюнок, що бачив він у якогось <венцера>. Часто думав він про той Суд, снівся він ему — страшне, блискуче полум'я, великі терези... він стоїть на їх... от-от гріхи переважать, от підіймуться его добрі діла... от пішли вгору, чорти радіють, хапають его, він кричав, прокидався... Не раз перебирав він свої гріхи, нудився й лякався — таку силу їх бачив за собою; часто й довго молився, цілував ікони, плачучи, щоб потрапить ему не в пекло, але в рай. Немов той Руссо, він задумав раз погадати, чи попаде він в рай. Міркуючи про свої гріхи, виходив він з воріт на вулицю; чути було чиюсь ходу й Стець подумав, що як то чоловік, то піде він в... й не міг ніяк постановить куди, бо боявся, щоб не вийшло — в пекло; тільки як вже ясно почув, що йде чоловік, осмілювався сказати — “в рай”... Так і не вийшло в его гадання.

Пости постив Стець дуже щиро, навіть сам на себе ще й епітимію яку-небудь накладав. Якось на першому тижні Великого посту було то, постановив він не їсти ікри, а її дуже любив Стець, і куплено було доброї, свіжої. Цілий тиждень ховав він свої порції за шаховою, щоб не довідалися про епітимію батьки, бо писано в Івангелії, щоб не показувати, чи молишся, чи постиш, чи старцеві даєш...* А гля старців він одкладав по копійці з кожної двадцятки й потім роздавав ті копійчки, оглянувшись попереду, чи не бачить хто его... Часом, найбільше по святах, сідав він з ногами в вікні й, узявши Св[яте] Письмо, богобоязливо читав Івангеліє, й Дії, й Апокаліпсис... На читавшись, потім цілий день він силкувався жити, як треба, не пустував, не кричав, не сварився, ходив поважно, говорив помалу. Надивавшись якось, що Мусій наказав людям їсти крову*, а потім у Івангелії — Ісус Христос сказав, що він нічого не переміня у законі Мусієвому, а тільки доповня*, Стець постановив, що грішно їсти ковбаси з крову; він дуже радів, що такої великої думки дійшов, сам не їв ніколи й завжди усім теж доказував, не слухаючи нікого.

V

Довгенько молився Стець, просячи Бога, щоб він визволив его, як Св[ятого] Петра; блгань не ставало й він мовчки лежав, долі чолом припавши; думки его звертали з блгань, він завертав їх і знову лежав мовчки. Й лежучи, не зчувся, як і заснув, — він так рано устав, так метушився, стільки плакав, думав, боявся, що втомився дуже; до сього ще й сонце пекло в спину, розварюючи его, й він заснув міцно, дуже міцно. Але думки про неволю й про Св[ятого] Петра не кинули его й поки він спав, тільки

перемішалися одна з другою.

Їму снилася тюрма — вона дуже була подібна до льоху, що був у Стеця дома, в її так само пахло картоплею й цибулею, мури обвісилися павутинням, а серед того павутиння сиділи якісь червоні пауки, що так лякали Стеця, як він ходив літом у поле. Стець, — хоч він і не розбере, чи то він, чи Св[ятий] Петро, — лежить долі, тільки долівка не холодна й не вохка, як у льосі, а якась суха та гаряча; й на спині в его щось пече — то его били, й досі печуть врази та болячки. А по обидва боки солдати, у якихось покривалах, наче простинях, й мідяних шапках, які він бачив намальовані, одначе з-під тих мідяних шапок у одного вигляда пика дядька із сизим носом, а в другого — кухаря Степана, й той наче підморгує чогось своїм кривим оком; Стець дивується, чого се він морга, як мусить спати коло его...

Й ось чує він, що наближається вже той час, як з'явиться янгол, та й випустить его звідси на волю, з темного льоху на сонце... Він чує, як іде янгол переходами, як шурхають по каменю его ноги, як гуркають, одчиняються перед їм двері й брами, але солдати не чують, вони сплять, навіть кухар Степан не підморгує ему з-під мідяної шапки. От брязкають ключі, риплять, одчиняються двері в его тюрму, янгол увиходить... Серце сполхнулось, з радощі затьохкало в Стеця... от янгол надійшов й узяв его за плече... Одразу зникли солдати в простинях, Стець схопився й у вічі ему блиснуло сяєво небеське...

Ззаду Стеця стояв дядько й сіпав его за сорочку. Він приніс ему обідати й будив его. Розбудивши, повернувся й вийшов. Довго крутив він ключем у замку, поки запер, розсердився, почав якусь дуже круту лайку й, згадавши, що хлоп'я его почує, засоромився, плюнув та й пішов, важко ступаючи здоровенними чоботями.

Стець довго стояв, звомпивши, довго блимав очима, придивляючися до стін класу, до обшурованої долівки, старих лавок... Сонце вже зайшло за гору й тінь од неї полягла на півміста; місто оживало, знадвору чути було гомін та гармидер хлоп'ячий...

Стець довго роздивлявся, поки зрозумів, де він, поки втямив, що й тюрма, й янгол, все те приснилось, що він в класі, що гуляння буде без его тепера... Й не так шкода було ему за тим гулянням, за тими втіхами, як за тим, що пропала его віра, его молитва, не почув її Біг, не визволив, не пішла его гора в море... Хіба ж він не вірує?.. Стець довго, докірно подивився на ікону й сумно, тихо сів коло своєї страви. Він став їсти свій каламутний борщ і слъози, гіркі-гіркі, капали з очей й мішалися з борщем. Гірко було Стецю!..

Квітня 8–13 [1885 р.], м.Тифліс

ДНИНКА

Ескіз

Данте. Пекло, кн. I, ст. I*.

Восьма тільки пішла, як прокинувся у своєму кабінеті Михайло Васильевич Мережко. Нічю дитина довго плакала, не даючи спати, і він, розсердившись й на дитину, й на сонну няньку, й на жінку, що дурно силкувалась заспокоїти, й сердито вхопивши подушку й одіяло, пішов лягти у своєму кабінеті на канапі. Але тут було дуже недобре — дроти вибилися з-під настілки й тискали єго під боки, немов чийсь цупкі кулаки, боки нили, немов побиті, од плачу дитячого й нічної метушні було якось погано, мов після чого гіркого.

Михайло Вас[ильевич] прокинувся сердитий й, спустивши голі ноги на неметений піл, кисло оглядав заспаними очима свій кабінет. Й тут не знайшов він нічого, щоб розважило єго й посолодило єго думки. В нечисті шибки теж таки кисло й якось заспано, наче пика плаксивої бабки уряднички, мов обдута пика п'яного, що не встиг ще опохмелиться, заглядало щось сіре, мокре, не разбереш, чи то ранок, чи то вечір. Од землі й до неба стояла мокра, погана мрякоть, холодний туман крив усе своєю сірою завісою, здається, само сонце ізлякалося цієї мрякоті й мокроти й сховалось кудись у тепліший, сухіший куток; дрібний холодний дощ без угаву ляпотів, мочив землю, що й без того розкисла, стала самою калюжею, здавалось, що уся стала виголеною головою й на неї лив воду краплинами якійсь велетній кат, лив, не вгаваючи, не зупиняючись, забувши й про ту голову, на яку лив. Вода сумно дзюрила по трубах і стоках, виспівуючи якусь дуже сумну, безодмінну пісню, поливаючи блискуче од води каміння, краплі одна за другою текли по шибках, — я сказав би, що ті шибки плакали од нудьги, й то було правда, тільки сором казать те, що без кінця казали й до мене. Вода протекла попід рами й текла вона білими дошками, по собі зоставляючи чорними смугами грязюку. В кабінеті було холодно, повітря було вохке од води; кабінет, й без того не дуже веселий, здавався ще сумніш — по сірих стінах сумно чорніли, рябіли кілька малюнків й поличій; одчиняна шахва показувала сірі й чорні, й рябі штани й сюртуки, що були повішані там; ті ж таки штани та сорочки були покидані на стільцях вкупі з одчиняними й закритими книжками; великий стіл стояв, важко впер[ши]ся в запльований, закиданий цигарками килим, на столі такий самий гармидер — книжки, папіри, папірники покидані були скрізь й меж їми тарілка з недоїдками й шкоринами. Здавалось, що люде тільки на якусь часинку зайшли у той покій, розкидали й розметали, заплювали, щоб знов піти й не вертатись туди.

Михайло Васильєвич ще раз кисло оглянув покій їй, важко зігнувшись, забарно став обуватись. Він узяв чобіт — не на ту ногу, він кинув, узяв другого б то, але взяв того самого; крєкчучи обувся він їй одягався, шукаючи по різних стільцях то ту, то друг[у] одежу. Жілета не доставало, — певно, її забули в спальні, він перейшов туди їй довго шукав її; жінка ще спала, положивши голову на руб ліжка, простягнувши руки, одіяло збилося набік, плечі їй груди в неї були голі на холоді. Михайло Васильєвич потяг одіяло їй добре вкрив жінк[у], буркнувши усе про “необачність та необережність”. Нагнувшись, він побачив жилет під ліжком, їй важко згинаючи спину, дістав її з-під его. Од нагинання кровя в голову кинулась їй чоло почервоніло. Він вмився, іздрігаючись, вухаючи од холодної води, став шукать чистої сорочки, її не було; заглянув в шахву — їй там лежали самі брудні, він мусив одягти учорашню.

Серце в его не проходило, він сердився все гірше, сердився на усе: їй на сорочки, їй на похмурий день, і на жінку, і на себе; усе додавало ему серця їй він сам наче вишукував, як би себе розсердити. Ему стало холодно, хтілося одягнуть другі штани, він скинув їй виїняв з кешені усякі витребеньки їй шукав, де б покласти, — на стільцях скрізь було накидано, він посунув книжки по столі, щоб місця дістати; книжки перевернули одіткнутий каламар, чорнило пішло на книги їй стіл. Се вже було надто гля М[ихайла] В[асильєвича], він похапцем приймав книжки, витирав чорнило, закаляв ще більш книжок їй рукав своєї сорочки їй розлютував.

— Се вже чор'зна-що, — шипів він крізь зуби, — живеш, наче в хліву, все перекидано, понаставляно, — він сердито вхопив талірку с шкоринами їй поставив, мало не кинув на піл. — Не можна ні стати, ні сісти. Гарно виховують їх (себто жінок), добрих жінок роблять, цілуйся тепер із нею. Тут з голоду вмер би, якби сам не рятував себе, адже певно, що їй чаю мені ще нема! — він одчинив двері — там на столі стояв самовар; се було шкод[а] М[ихайлу] В[асильєвичу]; сердитися здалось ему до смаку їй він жалкував, що не трапилось ему розсердитись ще гірш.

Він трохи утихомирився, але усе ж таки, кисло кривлячись, сів налить собі чаю, окрім его за самоваром седів брат его меньчий, узявши стакан в обидві руки, щоб погріти, і пив чай. Брати сіли один проти другого. Вони були схожі дуже. Старшому було не більш як років 35, але він здавався далеко старішим, — він горбився, ходив чвалаєм, розмовляв якомсь наче <не> попоївши, лице в его було якесь жовте, меж волоссям вже почала світити лисина, він злиняв, їй не тільки лицем, але їй розумом, і душею, і серцем. Брат его був далеко молодший — ему було років 17, він ще не вспів злинять, хоч се була їй не его вина.

М[ихайло] Васил[євич] налив собі чаю їй колотив ложкою, що крутила за собою стовбом дрібки листя.

— Ти давно встав? — спитав він брата.

— Давно, я мало що й спав сієї ночі. Що ви робите з дитиною, що вона так кричить у вас? Катерина (пані Мережкова) чисто не може коло его ходити; дитина кричала, наче її ріжуть, я не міг спати.

— Лиши мою жінку, — скривився М[ихайло] Вас[ильєвич], — дивився б за собою. Якби ти не бахуровав, не пив, не вертався так пізно, як учора, то й спав добре й дитини не чув би. Подивився б на себе.

Справді, лице в менчого Мережка було не дуже гарним: [під] очами чорно, віки почервоніли.

Менчий повів плечами.

— Чи не хочеш ти мені прочитать казання — не турбуйся, ти ж знаєш, що нічого мені нового не скажеш; не кажи мені жалких слів, ти й сам їм не ймеш віри...

Старший помовчав, чи не мав чого сказать, чи лінувався.

— Як хочеш, ти думаєш, що вже маєш свою голову; тільки не забувай діла, як вже хочеш іти за мною.

Вони помовчали кілька часу, переливаючи чай з самовару в кишки.

— Михайло, ти сьогодні береш гроші? — спитав Степан, трохи підсолодивши.

— Ну? — підняв брови Михайло Вас[ильєвич].

— Чи не можеш ти мені дати 15 карбованців? Я декому виноват, а гроші за свого хлопця візьму тільки на тім тижні.

— От тобі на — скільки ж се ти прогайнуєш за місяць? Бахуруй, та міру знай! Мені хто ж грошей дасть, як тра буде, чи не ти часом?

— Як не хочеш давать, то чого ж нарікаєш та бідкаєшся? Не даєш?

— А вже ж не даю, — сердито одказав брат.

Обоє мовчали й допивали чай. Мережки поважно встали й пішли одягатись до сіней. Пальто лежали задрібані, мокрі й холодні; з покришок вода, стікаючи, поробила чорні калюжі на долівці.

— Однак, в нас холодно, — бідкався Михайло, але Степан мовчав уперто, він сердився на брата. Михайло заглянув у кухню, щоб виляють челядника, що не почистив пальто, але там було пусто, тільки якась собака, підігнувши хвоста з холоду, поралася коло цебер, витягуючи шкурки й кістки; на столі стояло верцадло мережкове, що стояло доти в кабінеті й кудись згнуло на тім тижні — челядник думав, певно, що воно більш здасться ему, аніж хазяїнові.

Михайло пробубонів щось й мовчки пішов сходцями з дому, за їм брат. Обидва почемчикували в гимназію, де старший свішникував, а молодший школярував; вони йшли пустими мокрими вулицями, ноги шльопали в калюжах, розбризкуючи жовту жижу; з покришок дзюрила вода й брати стулилися, ховали шию під пальто, обгортувал[ись] й, наче квочка з-під сита,

поглядали на мокрі шибки й на сумні, сірії, як та погода, лиця, що часом виглядали в вікна й, зіхнувши, мало щелепів не вивернувши, одходили од вікон. Дзвонили восьму, як брати зібрали покрівлі й пішли гимназичними сходцями захлюпанними чоботями; де стояв гомін од голосів, пахло горохом із смаленим маслом.

Вернемось додому, подивимось, що там діється.

Мережкова прокинулася пізенько, більш ніж через годину після того, як пішли Мережки. Вона повернулася, солодко повела плечами й станом, кутаючи одялом голії плечі, й звичайно глянула на стіну, але зараз скривилась й одвернулася — там висів тільки порожній оксамитній виступець, вигаптуваний синіми й зеленими квітками, вона згадала, що годинника заставлено на тім тижні. Уставать з теплого ліжка, що за ніч нагріла, не хотілося, вона, не встаючи, потяглася одчинить двері й заглянуть в кабінет — чоловіка не було, ані шапки его, певне, пішов, вона лягла знову й поправила одяло, що збилося набік, й притулилася к теплим подушкам; їй здавалось, що вона ще маленька дівчинка, і скорчилася, як корчилася колись, пригнувши коліна к грудям, й розглядала гронки й бубки цицкової наволоки; однак її не було вже так покійно, день брав-таки своє, находили думки, турбота. Вона з нехиттю кинула ліжко, одяглась й, тихо ступаючи, щоб не розбудить малу дитину, що заснула перед днем вже тільки, пішла будить старшого. Довго й лоскотала вона его, й стягала з его одяло, хлопчик тільки водив носом і микав; на хвилину він розплющував очі, блимав й знову спав; вона садовила его, але дурно, — голова хилилася на груди і він хріп, роззявивши рота й вищиривши зуби, нерівні й рідкі.

— Вставай, вставай, — казала ему мати, — який бо ти сплюха, вставай, ти ж хтів сам побачити, як будуть розтоплювать грубку.

Остані слова не пройшли дурно, хлопець розплющив очі й глянув на мати.

— Грубку? — спитав він спросоння.

— Авжеж, грубку розпалювать, тільки одягайся, от тобі чобітки й штанці...

А справді, розпалити грубку дуже треба, — подумала Мережкова, — як холодно, Боже!.. — вона нап'ялася шалею й, шльопаючи виступцями, пішла в сіни. — Скільки раз просила Михайла, щоб зробив мені дзвоника з дротом, — думала вона, — так, як у Храпчевських й усіх людей, ми тільки жи[ве]мо не по-людськи.

Вона стала над сходцями в пекарню й гукнула челядника.

— Зараз, — обізвалося десь через кілька часу там у темряві й ще через кілька часу на сходці вийшов опасистий челядник, з добре таки дурною пикою; его рідке, як плоскінь, біле волосся було густо наязозено, сірі маленькі очі гордовито виглядали з-під білих брів. Він тільки прибіг звідкись, куди ходив з “ранньою візитою”.

— Чом бо ти не топив груб сьогодні, в покоях страх холодно; я змерзла.

— А що ж як дров нема. Я казав ще вчора пану, а він мені на се нічого, я й не знаю, чим варить буду.

— Що ж будемо робить? Не можна ж без дров.

— А я хіба знаю; грошей дайте, куплю.

— Та бач, нема їх, пан пішов за грішми. Хіба позич де-небудь; попроси, Василю, — ласково сказала Мережкова.

— Не дадуть, — комезився Василь. — Хіба в Храпчевських?

— В Храпчевських? Ні, не в їх, в кого-небудь инчого піди попроси, Василю.

Храпчевський свішникував у тій гимназії, де й Мережко, вони жили порядно й добре, Мережкову брала заздрість на їх, вона не любила їх за те, що в їх покоях було так гарно й чисто, що в їх завше були гроші й вони ніколи не бідкались, що чоловік той не сварився з жінкою; Мережковій сором було позичать в їх що-небудь, а найгірше днів — вони будуть жалкувать за нею, потиху, помалу, жалкуючи роздзвонять по всіх усюдах; Мережковій здалося, що вона розмовля з Храпчевською, й у кожному [слові] чує крющечки про позичку тих нещасних дров.

— Ні, Василю, у Храпчевських не можна взять, візьми в кого инчого, — ще раз сказала Мережкова.

— А де ж більш візьму, не позичить більш ніхто.

— Ну, як не можна, то візьми хоч у Храпчевських, — нарешті постановила Мережкова; вона перемогла свій стид, згадавши, як холодно в їх покоях, як там сумно й кисло. Але того покою, що впливав на її, як вона розглядала бубки й хрестики наволочки, не було зовсім, Мережкова змудилась, ся щоденна, безодмінна, безрадісна метушня, колотнеча впливала на неї дуже.

В спальні закричала дитина. Мережкова пішла туди; маленька дитинка, бліда й млява, вмочилась і плакала, силкуючись повернутись, хапалась покусаними, рябими од покусів рук[ами] за перечки ліжка. Мережкова узяла її на руки й зн[айш]ла здорову, ситу блоху, що ссала в его чоло, міцно розставивши лапки, припавши пузком; вона наче замліла од щастя, упившись теплою кровюю, й лед[ве] тріпнула ногами, як її стиснула Мережкова пучками. Дитина не переставала плакати, чи її що-небудь приснилось, чи схотілося чого-небудь, тільки вона все плакала, витягуючи шию, й одпихала материне лице; потім воно раптом стихло, воно зірнуло на мосянжову кришку од каламара й, усміхнувшись, потяглося до неї руками. Мати не догадувалась, і дитина знову зайшлася, сердито, зле штовхаючи мати. Мережкова вгадала, як надійшла до столу й дала дитині, і посадила на канапку; дитина стихла й, радіючи, сміючися розглядала кришку, тим часом як сльози, що не встигли просохнуть, кришталевиими краплинами помалу стікали щоками, зупиняючись на дрібному пушку, що вкривав щоки.

Оглянувшись на друге ліжко, вона побачила, що хлопчик знову заснув, сидючи й держучи в руках чобіт. Вона розсердилась вконець й, ухопивши за сорочку, трясла його — се ж бозна-що, спить до півдня й ніяк не можна збудити. Хлопець з переляку схопився і лупав очима. Мережкова сердито кинула йому одержу й побігла до кабінета — дитина впустила долі [кришку], потяглася до неї й впала; вона кричала, аж лице почервоніло, шия надулася...

Такі невдачі йшли без кінця, одно за другою — нянька кудись забігла й не верталася й досі, чай випили Мережки, нового не поставили, а вода прохолола, мусила однести чайника до пекарні й чекать, поки розпалить плиту; діти плакали й просили чаю. Мережкова дорешту заморочилась, голова заболіла од клопоту й досади; недобра думка ворушилася в неї на чоловіка, що вони живуть так не по-людськи, наче в якомусь чаду безодмінної, щоденної метушні, що давить, гне чоловіка, забиває йому памороки, одбиває охоту до чогось вищого, кращого, лучшого й замість усіх думок дає одну — чи швидко спать? Ніяка рудка, ніяке болото не зассе, не затягне чоловіка так, як цій нікчемній клопіт, чоловіка, що не мав сили й охоти поставити собі вищу мету, полюбити ідеала, або хоч і полюбив, не міг пересадити того з високих підмарних гір, де побачив він його, пересадити униз, посадити коло себе; “як не усе, то не треба й нічого” — от яка думка загубила багато сил, одняла в їх охоту й силу, й вони помалу танули, пропадали в тому болоті, що ми зevamo життям.

Одначе остатні слова не про Мережків йдуться, вони не казали собі: “не тра нічого”, бо не бажали усього. Вони вирости під впливом матеріальних ідей 60-х років, що руйнували старі божниці, старі церкви, й розбивали, глузували з старих ідеалів*. Ці матер’яльні ідеї дали багато розумних, дужих людей, добрих діячів, що мали снагу без старих божниць правити свою службу на користь громаді й люду, що в собі мали дещо, котре дало їм сили й охоти, занехавши високі ідеали, робить свою тиху роботу й робить її добре, міцно. Але инче було з людьми не так дужими й міцно-розумними, як можу так сказати, на котрих легко впливало те, що діялось круг їх, людьми, не здатними до несхибної, тихої праці, легкодушними, “гнучкими, як з клоччя батіг” — їм же ім’я легіон. Найбільш, як ще сі матер’яльні ідеї йшли не з першого джерела; а одбивались тільки через десятки руки, де-небудь по дальніх кутках, — сюди приходили вони без усього, що було в їх доброго, здорового, як то завше бува, й були дуже до сподоби таким легкодушним — тепер їм не тра було вкривати й гнути ідеалами свого легкодуховання, ці обшарпані, протерті матеріальні ідейки брали з їх остатню вагу, без їх було легше.

Так було з паном Мережком. Те, що набрав він в гимназії, не одібрав в його університет. Він був собі не дурень — е ні, він добре трактував, гар-

ненько й колюче глузував з побитих богів й, напиваючись де-небудь з товаришами, не забував приказ[н]уть при чарочках чого-небудь ліберального. Пам'ятаючи “сіє творите, і оного не оставляйте”*, він не дурень був побихуровати, випити, побайдикувати, побігати за спідницями, а, піддурюючи яку-небудь дівчинку, пометикуват[ь] про жіноцьку працю й про те, що хоч теорія Мальтуса* й здається дуже недоброю й жорсткою, однак тільки дурні розпускають слюні замість того, щоб думати, й теорія ся правдива й розумна etc.

Як матер'яльні ідеї тільки такими обшарпаними доходили хлопців, то вже один Біг зна, якими доходили вони дівчат. І знов-таки скажу, вийшло багато жінок, яких, дай Бі[г], на кожен час більше, яких ці ідеї матер'яльні на ноги поставили, додали їм сили й моці, <a> в звичайного дівочства не їх вносити треба, жіноцька праця єдналася з сукнею а la princesse, а який-небудь Фогт або Лассаль — з мріями про червоні нашивки й чорні вуса військових. Девизом для молоді стало: “абияк” — й справді, Бога не було, про его й не згадували, ідеали усі, “жалкїї слова” про меншого брата, про громаду, про правду — згадували тільки, щоб поглузувати з їх, замість усіх клятих питань з'явилось одне — чом ти сидиш на печі й їси калачі, а я долі й їм сухарі, а як на се по новим ідеям не можна було дати доброї відповіді, той, хто міг, зсажував того, що сидів на печі долі, а натомість сидав сам... Кожен за себе й гля себе, — одначе, через оте саме “абияк” й “гля себе” не ставало сили й охоти до праці, руки висли, чоловік собі перестрибував з камінця на камінець, й таке стрибання скоренько приїдалося. Приїлося воно й Мережкам, вони забажали хоч гіршого, аби инчого. Якось на вечері, чи що, Мережка порекомендували Мережкові, вони потанцювали, побалакали, поглузували. Він був ще гарний хлопець, він ще не встиг злиняти, трохи помутнів, але й те було ему з лиця, він стриг свою рудувату бороду, добре одягався й дуже цікаво було подивитись, як балакав він, опершися плечем, ліниво й без запалу мішаючи жарти й колючі словечки. Мережкова була собі теж дівчина непогана, вона була негарна, одначе, поки молодою, здавалась такою; вона бувала на своєму віку як не в бувальцях, то коло бувальців й добре знала де сісти, де стати й як словом обернутись. Після першого вечора вони частенько бачили один другу місяць і другий, їм здалося, що вони до пари і, поженившись, житимуть краще, як жили досі. Мережко залицявся, Мережкова згодилась, батьки поблагословили, повінчались, гарно й розумно поглузувавши із звичаю женитись й вінчатись, й з усіх звичаїв взагалі, й стали собі жити. Як жити — силкуюсь показати, як стане сили, побачите, не стане, не буду підписувати — се кішка, а не дьоготь*.

* * *

Перший урок тільки скінчився, розбитий дзвінок продзвонив, наче прокашляв, й у порожні переходи, де стояло холодне, затхле якесь повітря, сипнули школярі з класів. Свішники миттю йшли до свого “свішницького” покою. Один за другим увіходили вони, кидаючи свої нотати на довгий [стіл], вкритий колись червоним, а тепер рудим закапаним сукном, де сумно стирчала статуйка Аполлонова, жовта, запаскуджена мухами. Свішники терли руки, що захолили в нетоплених класах, й усе розмовляючи, дивились, щоби ближче як-небудь підійти до теплої, тільки витопленої грубки й заздрісно поглядали на тих, що встигли там стати... Мережко й собі підійшов до сієї купки — вони розмовляли так палко, що хто-небудь подумав, що радяться й метикують про яку-небудь дуже велику наукову річ. Вони розмовляли про своїх годованців-школярів.

— Таки ніякого зиску нема, бо якби що й зосталося, то проїдять. Самого хліба скільки з'їдять.

— Ну, таки застається, — ви вже не кажіть; все-таки жодного зиску, жодного зиску, а сотню карбованців, певне, щомісяця одложите, — сказав другий, він сердився на его, бо той перебив в его трьох годованців восени.

— А ви, Петр Степанович, що-небудь берете зиску?

— Ви вже про се мою жінку спитайте, — усміхнувся той. — У сему нічого вже не знаю, вона в мене хазяїнує.

Мережко, що надійшов був до сієї купи, повернув до другої. Тут кілька молодших свішників міркували про якусь нову книжку. Мережко не читав сієї книжки, але як розмова звернула вже з книжки на річі загальні, абстрактні, не розслухавшись, про що говорять, він ухопив[ся] за якийсь дріб'язок, за якесь слівце й запалом, уперто узявся за его, й напавшись, наче на ему хтів серце зірвати за цілий ранок. Він тільки що розходився, не вважаючи на чужі слова, як увійшов директор — здоровий опецьок з русою бородою, виступав поважно, як тра хазяїну; свішники заметушилися; дехто з ласкавих телят, що ссуть двоїх, пішли назустріч, дехто обернувся й чекав, щоб він надійшов до їх. Свішник, що мив крейдою замазані руки, розставив пучки й щиро закивав головою, не можучи дати руки. Мережко обернувся, щоб сперечатись знову, одначе директор надійшов до его:

— Я маю сказати децю, Михайле Васильєвичу.

Він став ходити кімнатою межи столом і шахвами, і якщо Мережк[у] де було вузько, пропускав его поперед, а сам доганяв ззаду. Директор дорікав ему, що в его школярі сидять дуже вільно — так бо казав старший, як був на візиті. Мережко перше став оборонятись, а далі, знаючи свого директора за чоловіка не дуже метикуватого, й собі розкгедзькався й напався на его — яке, мовляв, ваше діло, як сидять школярі, аби знали, що треба. Се він зробив недурно, директор звомпив й, зупинившись, узяв Мережка за рукав й сказав уже далеко тихіше:

— То хіба ж я, Господи, кажу? Про мене... та оце, коли мені ж старшина нарікає, ви вже там як-небудь впорядкуйте, Михайле Васильевичу, — додав він, щоб скоріш одчепитись, — ще справді вдіє бучу, а міні старший так тільки натякнув, ще потім й скаже, що й не казав нічого; — думав він й щоб поправитись та допекти Мережку, почав нарікати на брата его, казав, що як не схаменеться він, то мусить піти із гимназії, — хоч міні й дуже шкода буде вам жалю завдати, але ж знаєте — *amicus Plato, sed**...

Мережка мовчки слухав, зупиняючись коло стільців й пускаючи директора попереду, й мовчки також узяв нотату й пішов у клас.

На одному році так було сумно, наче то вони сиділи під дощем, на другому школярі пустували, гірш усіх один, Мережка хотів було его одвести до директора, але се був синок якогось гуся чи гиндика й директор ему усе дарував — навіть на тім тижні ще самому Мережку дорікав, як той скаржився на его, й Мережка на цей раз мусив вилаять друго[го] хлопця, що сидів клі его.

На серці в Мережка все накупало на директора. Якраз ему Біг послав другого такого ж — той сердився, що директор не випросив ему грошей на хрестини, тим часом як другому випросив на весілля. Вони почали добре шматувать удвох директора — той ще якраз стирчав усе перед їми й порядував, засунувши руки в кешені. Він надійшов до їх, вони притихли й, як він не дивився, штовхали один другого й моргали, мов хлопці. Директор одійшов на другий кінець.

— Ви не чули, М[ихайле] В[асильевичу], він дуже погано живе з своєю жінкою, ви зважте, яка вона млява й бідна, він б'є її, се такий поганий чоловік.

Мережка нічого не сказав й заговорив собі:

— Я не знаю, що то в его на душі, як тільки є душа, певне, погана, — лазить, гнеться перед своїми “принчипалами”, а потім коверзує над нами, хоче свою [душу] одвести трохи, оддуваймось за его, — й вони знову завернули крутенького слівця.

— Его поб'ють, ви побачите, поб'ють, — трактували вони, ідучи на врок переходом.

— Свята правда, він діжде сього.

— Наша молодь, ви знаєте, яка наша молодь, — я часом, знаєте, так натякну, а вони на вус мотають. Ви сюди?

Й вони усміхнулися один другому й, моргнувши на “молодь”, пішли в класи вчити отих хлопців, що мусили своїми спинами віддячить директору за свішничі врази.

Гроші принесли з скарбу пізно, аж перша година минала. Деякі надійшли, притовпились за грішми, дехто мовби байдуже стояли оддалі, нишком позираючи, чи швидко їм черга дійде; старі поважно перелічували

папірки, слинючи пальці, складали удвоє й клали в гаманці; молодь не лічила й, не дивлячись, клала в кишеню.

— А сьогодні усі тут, жодного слабого, — засміявся хтось, усі засміялись, вони раділи, азитировались, дивлячися на товсті паки грошей, на рябі папірки, чуючи в себе у кишенях пачки, що духу додавали, наче підводили їх, випрямляли. Мережко стояв подалі й дивився, як перебирали товсті пучки скарбівничі гроші, на однім седіла здорова злота каблучка с печатею, блищучи раз по раз, і Мережко згадав, як хтось розказував, що скарбівничий б'є свою жінку: “Чи не сією каблучкою, — думав він, — от це було б добре, а що ж, може й, справді, він же чоловік о-о, <лю>тий, ну та й жінка его чисто таки загуляла, недавно було я з якимсь козаком її бачив; справді, що вона з себе нічого, трохи бліда стала тепера і якось себе має не дуже звичайно, мо, справді кажуть, викупив він її з якогось “заведення”? Чи не підійти й мені, мо й, всміхнуться, а вона непогана з себе й, по очам бачу, нудно її із старим, бач, он який, як за гроші взявся, певне, жид. Ой гроші, гроші”.

Мережко став метикувати, що треба з тими грішми зробити, але кинув зараз — таку силу треба було грошей й така дрібнота виходила ему. О, Господи, от життя ще! І як се люде другі вміють жити, наглядають за усім, так собі бережно живуть.

Та к бісу, наглядай не наглядай, хоч сьогодні будуть гроші, хоч сьогодні по-людськи проживу. Мережко устав, надійшов до столу, скарбівничий дав ему гроші — півторака карбованців. Мережко сховав й весело озирнувся, придержуючи гроші в кешені, сі гроші чогось стали разом такі милі, наче й бозна-що; він глянув, аж на его пильно дивився один старий, й збирався йти до его. Мережко згадав, що виноват тому старому 20 карб[ованців], й послав у мислях его к усім чортам. Грошей дуже шкода стало, <він> радий би як-небудь <втекти от дурня>.

Старий підшов і ласкаво сказав:

— А за вами, Михайле Васильевичу, грошеняток дециця.

— А, га, га, от добре, що нагадали, я усе думав, кому се я виноват, та й не згадаю, — брехав Мережко, виймаючи гроші. Обернувся, аж на его дивився другий — оцьому 10 карбованців, Мережко мусів оддати.

Минув ще врок, свішники розходились; старі намотували на шию правдиві сувої вовняних й шовкових, й бавельних, й аж не знаю яких.

— Ви куди мандруєте? — спитав Мережко молодого свішника, що тільки сієї осені приїхав.

Той сказав новий ресторан.

— А ви куди?

— Не знаю, хтів в “Італію”, — сказав Мережко, своєю покришкою тягаючи й чепляючи калоші. Вони порадилися іти в новий ресторан “Бер-

лин”, кликали з собою Петра Степановича, але той не пішов, — додому треба.

— Та не розвалиться без вас там дома ваша, ще побачите її.

— Не можна, жінка казала, — усміхнувся П[етр] С[теп]анович і вийшов, обережно переступаючи з камінця на камінець.

— Невже справді ним так жінка верховодить? — спитав новий.

— Ви думаєте і я, тут усе не дурно, ся жінка ему мур, щоб за его ховатись: скупенький добродій і усе таке, ну, часом сором бува, от він за жінку і стане. Ви ще наших не знаєте, тут ще придивіться, які добродії є...

Вони забалакали про якогось гусака чи гиндика, що вмер недавно, про его вагу і заслуги в науці. Мережко не дуже сміливо розповідав, що читав та чув колись — за ці 12 років, як став свішникувати, він таки добре одстав і осів, і хоч знав се добре і дуже радів, що потрапляє в тон — так само, як колись радів він ще школярем “старішого класу”, потрапляючи якому-небудь “цвіченому чоловіку”, не кажучи нічого просто, одразу, а перше помацає, попробує, чи так воно... Новому теж розмова припала до смаку — гля его не минув ще той час, як чоловік, побравшись, похватавши усякого знаття, не розібрався ще з їм добре, воно его наче важить, і він радий <пуст>увать, іркувать, балакать про що хоч, аби балакать, — і про велику вагу революції, і про нову “передовицю”, і про сільську громаду... Мережко і новий ставали дуже до сподоби один другому.

— Він хоча молодий, але не дуже верхогляд і до науки прихильний, — думав Мережко.

— Він хоч давно свішникує, але ще не дуже осівсь і затонув, — думав молодий.

— Вибачайте, будьте ласкаві, — зупинився Мережко, — йдіть ви собі, а я вас догоню, тут міні треба декуди зайти...

Мережко хотів викупити годинник, що був заставив, ему не хотілося викупити при новому, щоб він довідався про се, а ще після такої поважної розмови, а викупити було треба, без годинника наче ніяково.

— Та ви не турбуйтеся, хіба мені важко зайти з вами куди-небудь. Обід не втече.

Мережко думав не викупать зовсім, але як то часом бува — ему чогось закортіло дістати свій годинник, наче без его не можна було; ему навіть хотілося побачить, наче таким милим він ему здався...

— Ет, — подумав він, — чого тут ховатись, певне, і сам він зна, вже скрізь розтуркотали про мене яко про лежня і гультя, се кожна собака зна, що хлеще помої на дворі.

Вони увійшли у маленьку крамницю, де в вікнах сумно стирчало кілька шапок та покришок, коробок з панчішками, з рукавичками, що злиняли, стоячи на сонці; в тій крамниці мало що хто купував, “і не в тому була тут

сила”, а сила в тому, що давали гроші за застави, на “християнський” рост, по 10 [відсотків] на місяць.

<Старий> жид чи армянин, таке щось з опуковатим пузом, де висів товстий золотий ланцюг, запевне, заставляний, стояв на другім кінці крамниці. Коло его стояла якась бабка, висока й худорлява, в намоклій обшарпаній хустці й задрипаних черевиках, що виглядали з-під короткої юпки. Жид накопив губу, розглядав два золоті хрести і маленькі сережки, що принесла вона, певне. Бабка просила набавить грошей, жид мовчки мотав головою, пробуючи, як одчиняються і замикаються сережки. Бабка довго щось єму доказувала і просила, він все мовчав й замикав, а як бабка стихла, усе доказавши, він знову-таки мовчки одійшов, вкинув хрести і серги в якусь шухляду й, бринькнувши ключем, вийняв дві руди папірки й оддав бабі, та, щось мимрячи під ніс, зав’язувала в свою хустку...

Мережко знав сю бабку, вона часто приходила до жінки, хоч він не дуже її жалував, він впізнав сережки — жінчині, й дитячі хрести, певне, дуже щось приспичило жінці, як послала вона бабку заставлять. Єму стало шкода жінки. Він хотів був кликнуть бабку й дати їй кілька грошей, щоб узяла заставу, але сором стало й жида, й “нового” — на лихо той дивився чогось на бабку: “Наче на птицю заморську вилупив”, — подумав Мережко і не осмілився покликати бабку, щоб не збавити собі ваги перед новим, навіть як бабка, що одразу впізнала Мережка, повернулася до его, він сердито глянув на неї, та догадалася й одвернулася.

Жид роззявив рота, наче щось сглинуть хотів, щоб свою ласку виявити, і миттю дістав мережковий годинник, закутаний папіром, й, розкутавши, глянув, наче вперше побачив, — сучий син носив його усе до того дня, знав що до 20-го не візьмуть его. Мережко дав гроші, жид став, держучи папірки за самі кінчики.

— Самі новенькі папірки, — дуже мило усміхнувся він.

— Дайте мені стару синю, я вам дам новеньку зелену, — пожартував Мережко.

Жид одхилив голову, наче той жар[т] так вразив его, що й голосу не стало, й тільки поворушив пучками — на кожному натискано було каблучок.

— Чи помітили ви, — заговорив Мережко, — що як хто-небудь з сих добродіїв, — він кивнув на жида, — купить що-небудь ні за що, або що, <питаючи> гроші, вже запевне скаже “новенькі”, мовби з сего тих грошей побільшає. Обоє щиро засміялись, Мережко поперед.

Вони вийшли на мокру вулицю; слідом вийшла бабка, придержуючи юпку, щоб не причинить дверима. Видко було, що її й боязко, й кортить щось сказати, нарешті вона осмілилась й швидко, наче боялась, щоб не проминула її сміливість, заговорила до Мережка.

— Папе, ви хіба звідти не додому? Побійтеся Бога, пані сидить плаче, діти кричать.

Мережко не сказав нічого й бабка осмілилась ще.

— Що ж се ви дома бігаєте, не маленькі, он вже лисина світить.

— Іди ти, бабко, ік бісу із своїми метикуваннями, я знаю без тебе, що роблю... додому прийду зараз, — додав він через хвилину трохи тихіше й пішов до нового, що стояв, одвернувшись й розглядаючи блискучі од води покрівлі; вони пішли.

— Се жінчина фаворитка, — сказав Мережко, позираючи раз по раз на нового, — кликала мене додому, завертала, — засміявся він, й сам подумав: “Нащо се я кажу єму, — й знову сказав, — що ж робити, така вже наша доля й холостому погано, а як оженишся, ще гірше”.

Новий на се нічого не сказав й мовчки переступав, шльопаючи в каляжах.

* * *

Мережкова тільки сіла пити чай, й розливала дітям в мисочки й дула малій, як увішов челядник, він став, одставивши ногу й заложивши назад руки, одлепортував, що нема нащо готувать обіда — гроші усі розійшлися.

— Чому же попереду не сказали, вже ж пізно. Та чи нема [у] вас, Василю? Пан сьогодні принесе.

— Та я б радий був прислужитись, та бо ж й у мене ні шага, знаєте, туди кинь, сюди кинь...

— Що ж маю робити? Ти б позичив...

Одначе на се Василь і не сказав нічого.

Усе оце доняло Мережкову, вона хтіла ще щось сказати й замість того заплакала; Василь подивився дурнем на неї й вийшов з покою.

Мережкова притулилася головою до столового руба й, іздрігаючись, заходячись, ридала; ніколи ще, здається, не допікав ще її так гармідер домовий, ніколи так ясно не бачила свою недолю, свою неспроможність довести усе до пуття, дістати якого-небудь як не щастя, то хоч спокою. Здається мені, що <немає> нічого такого важкого, як побачити, як плаче [чоловік], плаче із недужої злості, плаче, що все єго гне й хилить, що він тоне, пропада од своєї невдачі, недолі, що єму зосталося тільки метушитися та, бігаючи, битися головою в кам'яні мури, що круг оточили. А мури такі холодні, німі, вони навіть не чують теп[л]ої крови, що мочить їх вохке каміння, їм байдуже, вони й не хитнуться, не здригнуться, почувши, як репне голова, розпадаючись, дурно кровю мочиться, пучки розриваючи, це кляте, безжальне каміння...

Двери тихенько рипнули й у покой не чути як ввійшла бабка — та сама, що побачив потім у крамниці Мережко. Звали ту бабку Варварою. Якби хто спитав мене, та й не мене, але инчого кого, що таке бабка Варвара, яка її робота, то либонь ніхто й не сказав би нічого окрім: “Якщо Варвара, та й годі!”

Вона жила десь у свої[ї] хатці ї, певне, хатка була препогана, бо сьогодні Варвара скаржитьься, що покрівля тече, завтра, що крізь розбиті шибки вітер дме, ще післязавтра, що так там вохко, аж піч розкисла. Були в Варвари дочки, чи дві, чи одна, не розбереш, бо часом розповідала про якусь дочку, наче б вже молодицю, другим часом, наче дівчину. Взагалі, Варвара не любила про себе розказувать, хіба часом меж инчою розмовою що-небудь про себе кине, та ї то ненароком, проте вже випитувать або розказувать про инчих ладна була щохвилини.

Таких Варвар багато третья коло нашого урядництва, я навіть не збрешу, що сих Варвар ізробив стан життя урядницького. Як живе сила урядництва? Чоловік вранці йде з дому, чи сидить, чи стоїть, чи що там [робить] на своєму уряді, гне спину перед старшим, коверзує з товаришами, вертається у обід голодний та сердитий, як не кричить, то гарчить на жінку та на дітей, пообідає — спить, устане, нап'ється чаю ї знову йде куди-небудь, бо дома єму сумно аж надто. Так живе урядництво день у день. Що ж станеться з урядничкою, як тільки вона не зубата, не кремезна собі, а жінка без своєї волі, без своєї голови, не до чого не звичайна (а хіба не така була дівчина ідеальна недавно, та не журитьься, ще є ї буде!). Вона день у день живе коло крикливих дітей ї сердитого чоловіка, серед домової безодмінної метушні ї клопоту, клопоту самого дрібного — от панчішка порвалася, тра залатать, ой щось хмаритьься, тра скоріше поздїймають, що розвісили провітрювать, он мале вийшло на двір, не злякала б его собака, баба щось часто виходить з пекарні за ворота, чи не п'є вона ї не пропива хозяйське добро? Серед такого клопиту можна жити ї добре, ї щасливо, — та чи багато ж таких? І вони не з тих дівчат, що кличуть ідеальними¹. А то жінка нудитьься, метушиться, поки голову її не заморочить, сердитьься, плаче. Перше вона ще охоче йде з чоловіком куди-небудь в гості, промеж люде, далі ї сього не хоче — оця нудна колотнеча, оцей клопіт остогиділий затыгає її, вона день у день живе у своїй сім'ї, вигляда рідко, ї то з-за якої-небудь потреби, ні з ким порадитьься, нема з ким побалакати, довідатись, що діється в людей, поспитати, поскаржитись. Ї от тут, тут саме місто Варварине. Кажуть, що без вельбуда* пропали б люде в Сахарі, ї я скажу, без Варвари пропало б багато урядничок. Ось вона увіходить через пекарню, дїждавшия, як не буде пана, а пани її не люблять, але знають, що легше самим з дому піти, аніж Варвару викурити, ї Варвара, як зустрїне пана, — не заговорить (то з Мережком вже такий случай незвичайний вийшов), тільки мовчки ї низько уклонитьься. Увійшла, перехрестилась, уклонилась пані, посунула кінці своєї хустки.

— Сїдайте, Варваро.

¹ Підкреслення М.Грушевського. — Упор.

Варвара сіда де-небудь на тапчані або на скрині — на стільці ніяково; ніколи не скине вона з голови платка, й ніколи не бачите чого инчого на неї. Як то буде вранці чи надвечір, вона п'є скільканадцять шклянок чаю, прикусуючи цукру потрохи, й без кінця розказує — хто женився, хто вмер, хто побив жінку, й кого жінка побила, хто правив у церкві і по кому кутю роздавали*, що куштую[ть] огірки й чому пішла на дітей оспа. Хазяйка порається чи шиє, піде з покою абощо, Варвара тим не враз[и]ться, вона почекає й почне знову. Меж сіх оповідань пані розкаже, що чогось діти кашляють, що нянька лінується й кудись усе біга, що довго не пише там син чи батько; Варвара дітям яку-небудь ліку скаже, про няньок скаже, що взагалі усі вони такі, що народ тепер розледащів, що писан[ня] часто на пошті пропадають, що тільки за їх дурно гроші беруть, і розкаже про поштаря, що листів набере, прочитає тай подере, й як про се дізналися, й що тоді зробили. Як же пані скаржиться й журиться, жалабно покиває головою, мо', й поплаче, а то знову-таки розкаже яке-небудь, з чого видно, що не вона одна журиться й бідкається, але й усі — втіха, що дуже часто нас здовольняє. Усе розказавши й переслухавши, Варвара попрощається, візьме там старі штанці продати, абощо, а пані потім цілий день веселіща ходить, міркує про те, що почула Варвара, абощо Варвара <нерозб.>; й Мережковій — як ось зайшла <поспитала>: “Чи нема в вас старої одежи?” В другий раз: “Я чула, що вам нянька <“насолила>”, — а не минуло й року, як Варвара <нерозб.> вже запевне заверне до Мережків. Не одна Мережкова, що не вважала на усі колишні метикування й <балакання> про Мальтуса й жіноцькі права, мало що одрізнялась тепера од “простих” урядничок, була дуже Варварі рада.

— Ой, Господи, — здивувалася Варвара, побачивши, що Мережкова плаче, — а я дурна йду та журюся про своє лихо, думаю, що воно в мене тільки, аж тут і без мене горе та лихо, не я одна плачу, але й ви; але вам гріх плакати, гнівити Бога; й у мене велике лихо — дочку чоловік прогнав, так-таки, їй Богу, й прогнав з дому... от люде! Вона каже: “Яке ти, — каже, — маєш таке право, щоб жінку свою з дому вигонять!” — А він сміється: “Нащо, — каже, — мені право, я, — каже, — тебе й без права вигоню”... — отаке, чи пімете віри, п'яниця бісовий.

Варвара розповідала так усе виразно, таку міміку й декламацію пустила, що Мережкова перестала плакати і слухала. Помітивши, Варвара кинула оповідати про свою дочку й розпитувала, із чого то сльози. Пожурилася, а щоб гроші дістати на обід, пораяла в заставу дати. Але чого? Мережковій здавалося, що вже більше нічого й не зосталося, й чуть не заплакала знову, як Варвара нагадала про хрести і сережки. Дати жиду якому-небудь дитячі хрести, свої сережки, що ще маленькою носила, — як на злидні потрапить чоловік, ему дуже миле стає усе, що нагадує ему инчі, щасливіші часи, ці

сережки наче зв'язали сьогочасне життя Мережкової з життям минулим, і усе те здавалося гарне тепера. Варвара й тут помогла, вона розказала, як були якісь люде там знаємі й заставляли не тільки що сережки або каблучки, а навіть ікони благословенні й ще щось, а тепера такий палац будують, чи пімете віри, на два поверхи. Покрівля залізна, четверо дверей. Дочку он тепера видають за якогось, кажуть, в Петербурсі уряд великий має, казали, в якомусь там “присутви” її, та я забула, от матінко, <скорчинному>, чи що, 50 карбованців, кажуть, єму на день виходить.

Так балакаючи, Варвара забрала сережки й хрести й пішла заставлять. Мережкова як седіла коло столу, так і зосталася; балачки Варварині не розважили її тут, а тільки затуркотали голову на якийсь час, як-то часом бува; не було якої-небудь думки виразної, а так чула тільки на собі якусь вагу, якусь недолю, й ті шматки думок, що бігли одна за другою, не стосувалися до тієї ваги й недолі. В такі часи чоловіка мов надвоє розбито — та частина чує на собі сум й лихо, її мов причавило якоюсь вагою, друга наче одв'язалась, вибилась з усього, наче пл[и]вде десь в якійсь безкрайї порожняві із своїми думками без кінця, без начала; те тільки негарно, що ся половина пл[и]вде і чує, що десь за нею є та сумна частина, вагою придавлена. А нянька все не верталась десь; діти бавилися, як могли. Старший, набравши мотузків, робив телеграф чи що, зв'язуючи тими мотузками стільці, столи, й закріплював на дверях; він бачив недавно на вокзалі машину телеграфську, й батько (єму тоді чогось згадалось, яка та велика є річ виховать дітей, розвити їх розум й усе таке) заходився єму утямки дати, як пишуть телеграфом, силкувався розказати ясно, щоб зрозумів, звідки береться сила електрична й нащо то стовби ставлять, дроти протягують й крізь слоїчки білі проводять, але з усіх тих оповідей зрозумів хлопчик тільки, що як ударять машинкою тут, то біжить “воно” дротом й обізветься аж на другому вокзалі. Й тепера він силкувався так ізробить — протяг мотузки і, одчиняючи двері, дивився, чи одчиняються другі, й се так і вийшло, двері одчинялись, але як він зачиняв, не зачинялись, а так і стояли одчиняні, він довго ходив коло їх, прив'язував і розв'язував, зробив щось на кшталт вертілки — причепив маленького стільчика — ні, не виходить, єму докучило нарешті проводити телеграфха, але мотузки полінувався одчепити; він схотів звонарем бути — поставив стілець на стілець й прив'язав до душника дзвоник, до дзвоника мотузку й, ставши під грубокою, дзвонив язиком і дзвоном; оцей дзвін почула мала, що седіла в кутку, з-під шахи витягуючи сміття усяке; розглядала й коштувала, дзвін звернув на себе її увагу, її теж схотілося подзвонить, й вона, чвалаючи й розставивши руки, пішла до стільця, де стояв старший. Старший постеріг, притулився до грубки й силкувався сховати мотуза за спиною і казав якомога виразніше й потиху, що нема нічого в єго, але дурно, — мала

помітила й лізла на стільчик — старший стояв на стільчику; старший не давав, обоє розсердились, мала закричала, старший, побачивши, що не помагає слово, й собі закричав; аж почервоніли обоє од злості; старший ногою став штовхати малу в груди й одпихувати, крик і гвалт ішов страшенний. Мережкова, як сідла задумана, заморочена, не прочумавшись, прожогом кинулась до дверей, двері потягли мотуз того стільчика, обоє дітей гепнулись, Мережкова спересердя, ще під впливом своїх думок нудних, крутила вухо старшому. Пішов крик, далі хлипать; діти притихли після, охота до гри пропала й вони згадали, що їм їсти хочеться. Знову смикання з кутка в куток, десь в шахві знайшовся кавалок сиру сухого, его стали гризти діти, на мати ж ще гірш сум впав, вона хтіла чим-небудь розважитися й пішла у кабінет пошукати книжок та часописів. З-під папірок й усякого добра витягла вона дві книжки часописі й стала переглядати — проминула кілька розправ та писань наукових — *Graeca sunt, non leguntur*¹, надибала якусь повість й стала читати.

Повість се була якогось не дуже славетного пісьмовця, як то часто тепер бува, — повість еkleктична, збірка з творів славетних й склеєна й підклеєна клейстром вже властної роботи. Якийсь чорнявий парубок в сірих штанях й русява дівчина в блакитній, хрещатій сукні, він бідний “плебей”, вона ж “з аристократії” полюбилася й про се балакали поетичними красномовними балачками. Далі той хлопець, як і треба кожному доброму “плебееві”, постановив своє кохання занехаяти й сво[ю] дівчину занехаяти, й знову-таки, як треба в кожній ученій повісті, він іде до своєї рожевої дівчини й усе розповідає в вельми журних і палких річах, рожева дівчина так добре визнала стан романтичний, що зробила те ж, як тільки треба було, — вона заспівала візерунки на пісню: “З милим щастя й у недолі”; “плебей” ішов і вертався, затуляв лице руками й одкривав і, нарешті, обоє згодились й “губи їх зліпив довгий, солодкий, тягучий поцілунок”. Заспівав соловей, запахло рожками й ще чимось...

Тут Мережкова кинула книжки, їй не ставало сили читати більш сих цукерних оповідань, власне життя, власна недоля, сумний клопіт, колотнеча здавались ще гіркішим, ще сумнішим, ще пекельнішим поруч із життям, не таким, про яке оповідав творець сірих штанів та рожевої сукні, а тим, що нагадувало воно, як-то бува часом, кажучи мовою “високою”, що яка-небудь квітка наляпана бідолашним малярем, нагадує справжню квітку, таку розкішну, гарну, пахучу... Усі дріб’язки побиту щоденного, усі випадки, сварки, сердиті, докірні слова, усе збералося, лізло, йшло вгору, кучилось,

---

¹“Грецьке, сего не питають”. Ся приказка пішла від ченців середнього віку. Вони знали тільки мову латинську й, як часом траплялось що-небудь грецького написане, лишали. (Прим. автора).

ставало якоюсь горою, такою страшною, смутною, поганою, од неї наче віяло сумом, холодом, духом старого, цвілого льоху, гнилим, важким духом, од єго морочилася голова, мліло серце, й ця куча, мов погана калюжа серед зеленого, чистого лану, мов обшарпаний старець серед чистої громади, ставали поруч із життям “по-людську”; а оце життя здавалося самим щастям, самим спокоєм, самими веселощами; усе, що тільки було гарного, ясного в світі, єдналося в житті тому, в думках Мережкової воно чимось дуже гарним, чудовим, хоч вона і бачила добре, з чого й як береться оте гарне, й справді, треба бути єму невиразним, бо “життя по-людську”, справді, нема, се сам чоловік часом скаже, найчастіше, як наївшия добре, жирує й гріє череву перед грубкою — в такі часи з чоловіка стає великий хвилософ, він прозирає багато дечого, чого не бачив, або й не хотів бачити инчим часом.

Час тягся помалу, спокволу, наче хто з великими бебехами на спині маленькою хврткою пролазив. Вернулася Варвара, сказала, що пан зараз прийде, послали купити обідати; прийшов менчий Мережко, розпитав, чи швидко обід, й щось бубонів до невістки, “що живуть не по-людськи”; принесли обід в укутаних серветами мисках, звісно, вже холодний, діти наїлися, мала заснула, старший знов видумав якусь гру; прийшла якась урядничка, дові[д]атись, як живе люба наша... й доща не злякалась.

Звичайно вже, подивилась, як спить мала, покликкала старшого, погладила по г[о]ловці, знайшла в кешені якусь цукерку й здивилась: “Які, серце, в вас діти великі”. Далі пішла розпитувати, що й як, як спали і як їли, що чоловік, і що молодий Мережко, що і челядник, і що нянька, за кожен раз ішли метикування після молодого Мережка: “Яка то в нас молодь стала нікчемна, а ні до чого не має охоти, окрім пити та бахуровати, нема нічого гля неї над копійку”; про челядника: “О, тепер така челядь стала, стільки од неї муки наберешся! Нема щоб, як за своїм, доглядати. По правді сказавши, їй-богу, їм життя краще, аніж нам, урядникам. Беруть собі чисті грошики, багато такого, чого треба нам, їм не треба, торкнуть їх тепера ніхто не сміє...” й усе таке. Тим часом осінній день минав; сонце ненароком виглянуло якось на хвилину з-за сірої хмари, наче забувши, що хтіло не виходить, промінь блиснув, одбився на мокрих покрівлях та шибках, і знову сховалося, побачивши як кисло, сумно, неогрядно було на місті. Смеркалося, хмари з сірих ставали темними, з темних — чорними; засвітила, зашипіла нехть в лихтарях, напівпідлита водою, заблимає світло в вікнах жовтими плямами й од того світу калюжі на вулиці здавались чорними, мов <то> чорнило розлите було. Урядничка, побрехавши про усіх знаємих <чи> випитавши добре в Мережкової, щоб на неї набрехать, попрощалась, попросила челядника, щоб провів її: “Знаєте, бозна-хто тепер ціми вулицями ходить, раді причепиться; от ізо мною що було того року трапилось — іду якось вулицею, а хтось за мною, я звернула, а він за мною, й ще звернула, а він

усе за мною; ізлякалася я, ще чоловік заремствує; насилу він одчепився” (мо, й справді який-небудь бідаха не розгледів, що то за пичка була в уряднички, й тупцював за нею). Урядничка ще розпрошлася й пішла; дзвонили сьому годину; старший заснув, сидючи на канапі й слухаючи невгав[аюче] базікання, Мережкова розбудила его, він прокинувся й, спотикаючись, пішов у спальню; мати роздягла его й спати поклала. А Мережко все не вертався; він часто вертався пізно, Мережкова звикла до сього, але тепера, чи то під впливом думок про недолу свою, чи то оповідань уряднички й Варвари про усякі чудні й страшні випадки, тільки чогось страшно ставало; вона вийшла на кганок й поглянула по обидві руки в вулицю, скрізь було тихо й темно, нічії ходи не чути; Мережкова постояла, її стало холодно й повернулась, сіла на канапі й узяла якусь шитву; вона ніколи не любила жіноцьких рукоместв оцих, але в сумні осінні вечори, довгі й тихі, як не знаю вже що, якось легше, як що-небудь роблять руки, забира все-таки хоч трохи час, губить й менше его остається, й неначе скоріще минає. Шкода тільки, що роблять самі руки, а голова ні, думки і спог[а]ди йдуть, і які думи, впаде з рук робота, стиснуть руки голову й зан[і]міють, голова тріщить, груди рвуться, а круг тебе так тихо і порожньо, ні до кого не обізвешся, ніхто не розважить: та хіба й був — таких дум не виявляють, хоть хочеться виявити, Боже, як хочеться, здається, усе б оддав, щоб тільки спала з язика та луда, що не дає вимовити.

Годинник бомкнув десять раз. Мережкова полічила й устала, очі заболіли од свічки, хоч спати її не хтілося. Вона роздяглася й лягла, знов думки звернули на чоловіка, де то він, мо, де з жінками забарився? Одначе ся думка не потурбувала її, Мережки встигли вже трохи простудити своє кохання, та не гурт же его й сперше було. Вона думала тільки, щоб не спіткало его яке лихо на дорозі: “Чи не послать за їм Василя?.. Та куди?”... Мережкова заснула.

* * *

Бомкнуло п’ять. Мережко й “новий” седіли в ресторані, скінчивши обід свій; тільки що засвітили лихтаря над ними; він качався й тінь от его бігала з стола на долівку; двоє дівчат потиху, не рипаючи, ходили коло столів, прибираючи посуду, поправляючи стільці після людей; якийсь парубок, повновидий, червоногубий усе заговорював до однієї — чорноволосої гарної німкені високої, й як приходила вона до его стола, нагинаючись над столом, щось казав її, та, не піднімаючи голову, переставляла пляшки й з нехиттю одказала ему щось коротеньке.

Мережку було гарно, як бува кожному чоловіку, що добре наївся; він сперся на стілець і палив цигарку, лїниво поглядаючи, як вилася курява хитрими блакитними візерунками. Новий, сидячи проти его, облуплював

яблуко, так, не маючи чого робить. Раз по раз обзивались вони один до другого коротенько, розмовляючи про якогось урядника.

— Дак ви думаєте, що він не піде звіці?

— Ні, тут в его й оселя, й яка ще оселя, й на писарів йдуть гроші з скарбу, й на сад, — а его й не було ніколи. Ні, він і не подумає іти, і не думайте, — одказав Мережко помалу, скидаючи попіл з цигарки.

Новий облупив яблуко й дивився на его, не знаючи, чи їсти, чи ні; він одкраяв кавалочок, подивився, пожував і поклав яблуко.

— Куди ж ми звіці? — спитав він.

— А справді, — подумав Мережко, — куди? Додому єму не хтілося; єму тепера було так гарно, а там его запевне й роздратують, і розсердять.

— Підемо в клуб?

— Трохи рано, та нічого. Га, як ви думаєте?

— А мині чого ж? Куди люде, туди й я, ходім.

Мережко пахнув цигаркою й кинув її, новий покликав чорняву німкеню й віддав гроші. Та парубок, що обзивався до неї, знову щось сказав, як вона ішла проз его; німкени не сказала нічого, тільки насупилась, парубок усміхнувся ніяково й, одкинувшись на стільці, оглянув покой, чи не дивиться хто на его нещасливе залицяння...

Тим часом Мережко і новий мандрували в клуб. Хоч минала ще тільки шоста година, як прийшли вони, але вже люду набиралось. В величенькім покою нудно тинялось скільканадцять чорних постатей, деякі стояли купами, розмовляючи, навіть з запалом про усякі міські витребеньки, деякі сиділи під стінами, ліниво поглядаючи навколо, остатні зібралися коло столів, де гралися в карти. Се усе було міське урядництво, поміщики, а то й так собі “люде”, що кожного вечора тяглися куди-небудь з дому, бо дома їм можна було тільки спать та й годі, і то сумно... Меж тими чорними посталями було кілька й жіноцьких — “хожу собі, підскакую”, або “панії громадські”, що за сором мали сидіти “по своїх халупах”, без людей, без громади. Ціх “громадських паній” можна зараз впізнати — вони смалять цигарки, сукні в їх ніколи не достають до шиї, ступають вони міцно, говорять гучно й голосно — се одна порода, а другі — усе хиять голівку, говорять тоненько, ступають легенько, наче полинуть зараз, — такі трапляються рідше.

Тільки увійшов Мережко, его хтось кликнув. Він побачив одного знаемого свого й з ним якусь панію. Знаемий той, молодий ще чоловічок з чорн[о]ю борідкою, котру раз по раз погладжував, надійшов й порекомендував Мережка й панію: “Надежда Петровна Козубська, Мих[айло] Вас[ильевич] Мережко, мій приятель, великий хвилозоп”, — додав він, не знайшовши чого инчого.

— А тепер передаю тобі, Михайле Василевичу, пані свою, щоб ти її беріг й обороняв, а сам на яки[й]сь час вас кидаю й відхожу, — й, уклонившись низько, він втік.

— Який він чудний, який жартливий, наче хлопець малий, — сказала Козубська.

— Щастя его, що такий він, що вміє жартувать, як ми усі вмираємо з нудьги.

— А вам теж нудно? Ой, ми з вами однакової думки, — дуже рада. Ой, ви й віри не пімете, як нудно тинялись меж оцим людом, бачити перед собою такі постаті, так кислі й нудні, як не знаю що, то заспані й дурні. Подивіться на он ту панію, з такою здоровою червоною биндою в голові, як вона позирає за своїм чоловіком, он тим, що коло столу, й він боїться сісти, бідний, пограти, — пащекувала Козубська.

Мережка тим часом приглядався до неї.

Дак от ся Козубська, що привіз недавно оцій старий чорт. А вона собі нічого, й погнала її лиха година за таку стару пику. Бач яка шия, тю, а зуби, й не намальована, не видко, — розглядав її він. — Певне, її нудно із своїм дідуганом, можна б тее-то як его, походить коло неї, — заворушились колишні думки.

— Давайте, подратуємо оцю жінку, — я знаю її чоловіка й обізвуся до его, хочете? — спитала вона й, не чекаючи відповіді од его, хтіла повернутись.

Мережка тим часом стиснув її лікоть, вона наче не помітила.

— Охота вам дратувать їх, я думаю їм і так не дуже-то солодко. Ходімо посидімо краще, аніж тут штовхатись, — як ви думаєте?

Вони одійшли й сіли, не знаю, про що б пішла в їх тут розмова, бо вона не почалася. Із-за столу став який<сь> дідуган, лисий, червонопикий, й тихенько, обережно переступаючи, наче чужими ногами, й надійшов до Мережка й Козубської.

— Здається, час нам, Надеждо Петровно, — пролопотів він своїм беззубим ротом, вибачайте, зубатим, ще й які зуби, самої доброї роботи, по 10 карбованців за зуб.

— От, рекомендую вам Мих[айла] Вас[ильевича] Мережка, — сказала ему Козубська.

Старий похитав лисою головою: “Дуже радий, ну вставайте, Надеждо Петровно”, — й вони пішли собі.

Quod licet Jovi, non licet bovi, — що з лиця багатирю, не з лиця бідасі, — сказавши нашою мовою, й навиворот — що за сором буде бідасі, дурниця багатирю. Лисий той, справді, був десь нахапав, чи сухарі пік гля війська, чи грамоти на шляхетство видавав татарчукам, тільки нахапав він грошей о-о, за те ж тепера й шанували его, й скрізь приймали й Козубську, хоч якби була з инчим, замкнули б двері в неї під носом.

— Що це ви, Михайле Васильевичу, до Козубської придивляєтесь? — обізвася хтось.

— До неї. А ви її знаєте?

— Знаю, знаю. Стара пісня — видали її за якогось малюсенького урядничка, що мусила й сама прати, й сама варити, а вона, бачте, инчого бажала, ну навернувся оцій лисий із тим “инчим”, з грішми, убранням, розкошами, ну й кинула чоловіка, не знаю, як того вже уконтентували; ну стара пісня, — кажу. — Та не в тім сила. Читали ви, яке писання тиснув добродій Х?

— Читав, — збрехав Мережко.

— Як вам здалося? Як, на вашу думку?

Мережко злякався, але дурно. Не чекаючи слова од Мережжа, той заговорив далі, він почав метикувати щось про громаду сільс[ь]ку, він думав, що ся громада не є правдивий, самородний народний продукт, але вирос під впливом політичних й инчих речей. Мережко не слухав і, дїждавшись, що він зупинився передихнути, заговорив, щоб перебить его метикування.

— Гм, мені здається, що думка ваша справді має вагу, тільки...

— Се ще нічого, а от чи читали ви метикування С-кого про сімейні розділи?

— Ні, не читав, — побоявся на сей раз Мережко й, щоб не дати заговорить, а той вже рота роззявив, заговорив собі:

— Ой, ви не знаєте, як вплива оттаке життя. Цей уряд, ся робота безголова, нікчемна, одбиває силу й охоту. Ідеш все нижче та нижче, одбиваєшся од науки... Ще нічого, якби то можна було раз по раз проїздитись у нас поза кордоном, набратись нового, свіжого духа, але де ті гроші? За сі бідашні шаги, що віддають нам за працю нашу, молись Богу тільки, щоб голодом не вмерти. Клопочешся з-за копійки, б'єшся, копійка застує собою усе, вона стає найвищою, єдиною метою. Ви щасливий, ви самі собі, а в мене ж сім'я на шиї, а з сім'єю чого вартий чоловік? “Женатий печется о жене, а неженатий — о Господе”*, так здається, — усміхнувся він. — А мо, й помилився, я ніколи...

Тут перебив его чоловік, що ішов з-за зелених столів. Се був гладкий чоловічок, але не дуже, він легко, наче плив, переставляв коротенькими ніжками, що підперали опуковате пузко.

— Михайло Васильевичу, що ви тут знову хвилозохвію розвиваєте з Андрієм Трохимовичем, не слухайте его, хіба не знаєте, який він чоловік? Ще скаже що-небудь таке, аж присниться. Ідїть, щоб часу не губить, у карточки... Он дядько як поглядає, нетерпляч его бере...

Дядько той був високий, худий дід, з жовтим лицем й жилуватими руками; его завжди побачиш було коло зелених столів, мов він жив коло їх; тепер він стояв з колодою в руках, й справді его нетерпляч брав, що довго не йдуть до столу; довгі пучки, не зупиняючись, ворушились, хрумтіли суглави. Четвертим грав якийсь жовтий поміщик. Посідали. Старий здав. Почали грать; карти тремтіли в дядькиних руках, він їх ухопив, наче кігтьми;

жовтий поміщик накрив вуса нижнею губою й великодумно дивився. “Священнодействие” почалося. Через три години Мережко устав з-за столу й вигнувся, випрямляючи спину, що заболіла од сидні; очі заволокло наче од спання, він оглянув залу — чорних постатей стало далеко менше; кілька зіхало по кутках, чекаючи вечері. Чути було з сусіднього покою, як стучали талярками, брязкотіли ложками і ножами. Мережку й собі стало чогось нудно й холодно, вечеряти йому не хтілося, він заглинув та випив тільки два стакани вина й пішов додому.

Кожен помітив, як часом він радіє, з чого — Бог его зна. Усе, що діється круг его, на що инчим разом він і не вважить, кожне слово, кожен погляд, — усе додає радощи. Часом се піде зранку, приснитись що-небудь гарне й веселе, а то й серед дня, — здається, нічого такого й не трапилось, іде день й, як учора, й позавчора ішов, а ні — чи то побачиш кого, чи що скажеш, чи тобі що скажуть, в погоді, в одежі — скрізь чуєш немовби тобі дуже гарне або корисне, кожне слово іде немов за велику ласку, вітання, кожен вчинок за дуже щасливий. Й меж їми пропадають нещасливі, невеселі, мов тонуть, поки не випаде вже надто погане, таке, що вже [не] втоне, висунеться поверх і розгонить той дух веселий, він наче вода із содою — кидаєш маленькими грудочками кислоти — нічого, аж кинеш більш, разом схопиться, піде бурхаті і шипіти. Так отто веселий дух, й навиворот инчим разом чогось гірко, й нудно, й боязько, а з чого, знову-таки, Біг его святий зна; все наче так і йдеться, так тільки й складається, щоб вразити, штрикнути, жалю завдати, скрізь чує, бачить чоловік щось погане, й сердиться, нудиться.

Оттаке робилося тепера з Мережком (воно-таки так часто з їм траплялося), як він вертався додому з клубу, усе додавало йому серця — й кисле вино, що дали ему в клубі (певне, недоливки <крутило> б їх маму, — думав він), брудне пальто, мокрі вулиці, блді ліхтарі, що мигтіли серед темряви, наче чоловік очима блимав, вмираючи, випускаючи душу; калюжі, куди плюхали его виступці, сплюхи вартові, п'яні міщане... Перед очима вставав минулий день, і так негарний, і так невеселий, а до того ще й почернений оцією мокрою темрявою, де тільки де-не-де світилися маленькі світла; він згадав плач дитячий, сонну жінку, що поралася коло его, розхристана й простоволоса, мокрий, кислий ранок, бліде лице брата, гармидер, колотнечу домову, своїх товаришей свішників, їх нікчемне, дурне балакання, каверзи, дурень директор із своєю гиндичою постаттю, Варвара, обід, Козубська із своїм лисим дідом, жовтий поміщик — ему він програв карбованців з п'ятнадцять — і веселий урядник із опуковатим пюзком, що програв Мережку п'ять карбованців, пошукав в кешені, не знайшов й сказав, що оддасть після (себто на тім світі), угілля міх, — як се [у]се дурне, нікчемне, безголове, день минає й нічим пом'янути его, окрім таких нікчемних, дурних дріб'язків... Та хіба день, хіба

не усе життя йде так? Усе життя, знов оця ніч осіння, мокра, холодна, темна, де-не-де блимає світло, та далеко, як недалеко — гасне, поки надійдеш, як не загасне — надibaєш там коло того світла таке, що скоріше плюнеш на те світло, щоб загасити й не бачити... І самому здається тільки не вмерти, не затонуть, да-ай Біг, а тут і жінку собі на шию взяв, жінку, що тільки опутала лише руки й ноги, що ще дужче тягне мене туди униз, у цю рудку прокляту, бодай би жили в її чорти, — такі думки ходили в голові Мережка, як він ішов додому; такі думки, звісно, не заспокоювали, а ще більш дратували его, сердили. Широко ступаючи, перейшов він через уліцю й наблизився до кганку, аж гульк, там стояла якась постать чорна. Мережко окликнув її й приди[ви]вся, то був его брат.

— А се ви, братіку, що се ви так рано дуже зібрались? — зашипів він.

— Як бачите, серце, в один час із вами, — пробубонів молодий Мережко, сіпаючи за дзвоника. — Ти, здається, хочеш знову казання мені читати? — додав він. — Почекай вже дня, просплюсь, то краще буду слухать.

Тут двері одчинились, а за їми побачили челядника, що держав лихтаря й лупав, мов сова, очима.

Старший Мережко роздягся, пішов до кабінета й зустрів жінку, молодий пішов до себе.

Мережкова, заснувши, спала недовго, дитина заплакала й розбудила її, після сього її вже не спалося, багато пронеслося думок в голові, вона занудилась лежати, аж почула, як задзвонив дзвоник.

— Невже чоловік!

Вона устала, накинула сукню, поставила ноги в виступці й вийшла з спальні; як проседиш в самоті довгий, сумний вечір осінній, сама із своїми думками, зрадів би побачити й запеклого ворога свого, не то що; Мережкова <стала> на порозі зали й чекала чоловіка. От і він, який хмурий.

— Здоров був, Михайлику, се в нас тільки що добрий день!

— Здорова бул[а], — процідив Мережко й пішов проз неї в кабінет. Вона пішла слідом за їм, одначе її вразило, що він так з нехиттю обізвався до неї, вона так чекала его...

— Ну де ж ти був, що бачив, розкажи, — приставала вона.

— Ах, одчепися, дай мені чистий покій.

— Що ти скопилыв? Де ти ходив цілий день? Через тебе мусіла заставити дитячі хрести.

— Одчепися ти од мене, — прошипів Мережко.

— Да, одчеплюся, дай лиш гроші.

— На! Йдеш, чи що?

— Не гони, що се, тільки 80? А де ж другі? Ти протринькав їх, чи що? — приставала вона уп[е]рто; вона бачила, що чоловік розсердився й вередує

(а се в їх обох частенько бувало), але її наче штрикало, наче дратувало спречатись із ним, узяти верх.

Тим часом Мережко розходився, аж зблід спересердя.

— Чи лишиш ти мене? — засичав він, зіщипивши кулаки... Йї у голові его пронеслася думка: “Я вдарю її, як вона мене не залишить”.

— Де дів гроші, ти вкрав їх в сім’ї.

Мережко, не розгинаючи кулака, розмахнувся й ударив жінку в плече, та откачнулася й впала на канапу.

— Ти...

Мережко, не зупиняючись, ударив її вдруге й втретє, кров вдарила ему в голову, рука била вже без его волі.

— Ти, — переказувала Мережкова, затуляючи голову руками, — ти вор.

Але Мережко не бив її більше, серце про[йї]шло — так воно не може довго бути, кров одплила од голови швидко, як і прилила; він глибо[ко] зітхнув, що втомився, й одійшов од столу.

Мережкова, стиснувши руки, припала головою до стіни.

— Ти, — усе казала вона, — я завтра ж таки кину тебе, я й години в тебе завтра не зостанусь, — вона раптово вийшла з кабінета, ненавистне глянувши на чоловіка.

— До завтраго є ноч; та й завтра не підеш, — додав він, — нам нема куди йти один од другої, хіба в річку, — сказав він голосно, й загасивши свічку, ліг на канапу.

Він зараз заснув; Мережков[а] теж недовго лежала, лайка й бійка втомили її, плече нило; вона ще щось прошепотіла на чоловіка, ще раз сказала собі, що кине, й сам[а] себе спитала: куди? В річку, як каже чоловік? А то куди йї; вона вже злиняла, пристарилась, що з нею буде? Тільки що в річку; вона заснула на цих думках; серед темряви мигтів тільки нічник в спальні й світ од его колихаючись бігав по стінах, було тихо, тільки годинник, що викупив Мережко, ледве чути тікав <у> штанях, звідки забув его вийняти хазяїн, було тихо, <тільки> сопли діти, та щось загуло й мала пожувала губами, перевертаючись на другий бік*.

31 травня

БІДНА ДІВЧИНА

*Маю привикати,
Коли породила
Нещасною мати.*

Народня пісня

Зима. Ніч. Скільки сягнеш оком — усе степ, білий степ без кінця, без краю, сніг, сніг, сніг... Де-не-де видасться невисокий шпильок, неглибока яруга, балка й кілька запорошених кущів — і знову степ, рівний, вкритий глибоким пухким снігом.

Місяця нема, не народився. В степу тихо, сніг не виблискує, не грає, а лежить мертвою лавою, холодною і страшною навіть; якось самотньо й сумно без місячного сяєва, наче чекаєш чогось страшного, що виявиться нагло... Степ наче притих, притаївсь... і разом за чийсь голосом оживе, заворушиться, заб'ється силою усяких чудних, незвичайних істот.

Серед степу, розкидаючи глибокий сніг, біжать санки парою. Низенькі товстоногі коні, запряжені убогим хомутцем, тюпають, брязкають брязкальцями своїми. На передку сидить селянин, обмотаний усяким манаттям, і раз по раз, узявши віжки під пахву, дме в кулаки, а, погрівши, гукає, свистить помалу на своїх коней.

Санки широкі, обшиті продертим лубом. У їх три фігури — дві чоловічі, третя жіноча; усі троє збилися тісно, обмотавшись поверх одержі хустками, щільно укривши ноги. Се учителі й учителька, їх закликано було на вечір, чи як би його сказати, що зробив був один учитель, і тепера вертаються вони додому.

Довго всі сиділи мовчки. Гамір, метушня ще стояли в голові, ще відзивалися у вухах і, як то буває, в голову лізли думки, що й геть-то не в'язалися з тим вечором. Се прискучило тому, що сидів посередині. Худий, невисокий, він сидів низько між колінами і здавався дитиною між батьком і матір'ю. Він випростав своє худе лице і сказав:

— Що ж се ми мовчимо, наче нас кудись на шибеницю везуть? Погано дякуєте пану хазяїну за його вечір; ми повинні б тепер розмовляти про той вечір наш... Тобі б тепер радіти, співати, — обернувся він до свого сусіди й завів тоненько: “Як співав у двадцять літ”... — зірвався й знову заговорив. — Та, справді, невеликі й радощі тобі: твоя сестра обгризе тобі знов голову за те, що сама не схотіла поїхати. Ох, ті панни, старі панни... Ну, та не всі ж такі, — схаменувся й додав він, повернувшись трохи до дівчини і, щоб вийти з такої нещасливої поправки, заспівав знову з викрутасами: “Ох-ох-ох-о-о-о...”

Ніхто не обізвався до його. Жартовливе, насмішкувате слово зовсім не підходило під поважну, таємничу тишу зимової ночі. Сусіда тільки з нехиттю хитнув головою, а дівчина й не ворухнулася. Худий і собі затих і мовчки сховав свого худого носа.

Санки бігли, набираючи снігу крізь лини; коні брязкали і прихали. Через кілька часу вони вибігли на шпильочок; внизу у балці стояло маленьке село; його ледве можна було примітити: тільки чорніли гілляки садів та димарі заметених снігом хаток.

— От і село, — заговорив знову худий. — Вам злазить, Маріє Степанівно, а нам ще пертися скільки... Щасливі! Прийняли б до себе на ніч мандрівців бідних...

Дівчина щось хотіла сказати, але тільки закашляла, закашляла дуже, аж захиталась.

— Е бо, як ви дуже кашляєте, — сказав другий, — простудились чи що?...

— А Біг його зна, се вже давно в мене.

— А ви не так-бо байдуже: з таким кашиканням можна й лиха нажити.

— Тее-то як його, на квартиру, тільки без “світла від громади”.

— І нехай, — сказала дівчина.

— Ого! — відказали враз обидва чоловіки.

Санки зупинилися коло старого, покривленого ґанку, вкритого очеретом. Дівчина витягла з-під ніг якусь пачку і вийшла з санок.

— Бувайте здорові! — попрощалась вона.

— Прощайте... а за своє кахи-кахи не забудьте, — додав один.

Вона, не обертаючись, байдуже махнула рукою й пішла в хату...

Санки рушили й поїхали селом.

— Що се вона, — така вже бідаха, що й життя немиле? — спитав той самий.

— За правду береш, що вона каже?

— А то як.

— Е, вдає з себе, — одказав худий. Другий покрутив головою, але не сказав нічого.

Санки виїхали за село і швидко зникли серед білого, безкрайого степу...

Дівчина пройшла у покій, низький та широкий. Там згасаючи горіла лампадка; олива вигоріла й гніт тріщав, набираючись води; полум'я крутилося й миготіло. Тіні танцювали за ним по стінах, чудно освічуючи увесь покій; стільці, ліжка, стіл то виринали з темряви, то ховалися знову... Заносило оливою й кислим борщем.

Дівчина засвітила свічку в зеленому покривленому поставці й стала передягатись. Вона була висока з себе, худа й білява; лице в неї було саме звичайне — бліде, трохи жовте, прив'яле вже; волосся щільно прибране за

уха, очі сірі... Дівчина здавалася дуже стомленою і дуже їй було не по собі. Вона помалу роздягалася, знімала своє убрання, думаючи про минулий вечір; ті спогади не були веселі.

— І нащо пішла я туди? — думала вона. — От ще не перестала дуріти! А час би знати добре, що там не мені бувати: великі радощі — сидіти та позіхати в кутку, дивлячись на чужі веселощі... Ні, ждала ще чогось, сподівалася доброго, ну й просиділа. Тепер ще звикла до сього, а колись то гірко дуже було: усі регочуться, тішаться, жартують, а я сиджу мовчки, усім чужа, десь межі старих, або сама. Набіжить хто-небудь, кого трохи сором візьме, що все коло одної крутиться, питає що-небудь, аби тільки сказати, присяде на хвилину, не дослухає, що кажеш, схопиться і втече знов куди-небудь. Вибачайте, мовляв. А от колись-то, у батюшки на йменинах, хтось набіг отак був, а я дурна зраділа, щось стала розказувати, — їй-богу, добре щось; правда, що й свого там було небагато: прочитала десь була... тільки стала до самого цікавого підходити, зирк — а він не слухає: відвернувся та дивиться кудись. Зупинилась, а він повернувся, мекнув щось: “Еге ж, гм... вибачайте!” — схопився та миттю у другий куток, до якоїсь “красуні”... І так се її тоді вразило, що й пішла зараз і дома довго плакала.

Та се був звичайний кінець — сльози й сльози, гіркі та в'їдливі, як осіння мряка, вічний плач, що їй не жити по-людськи, що вона якась обметиця... Адже в тій отарі, де виросла вона, задля дівчини не було дороги, як тільки заміж; то було бігання наввипередки за чоловіком: коверзували, хитрували, скільки сили, й горе, хто відставав, — для неї не було вже місця під сонцем. “Заміж, заміж, заміж”, — змалку чула дівчина; про те, щоб поставити дівчину на ноги, щоб надати їй сили, хисту жити самій, не спираючись на чоловіка, — про те й не знав ніхто*. І то ввійшло в кість і кров, що як хто хоче дітей похвалити, про хлопчика скаже: “розумний буде”, а про дівчину: “буде гарна”. Лише в тому щастя, спасення для дівчини; і котра не дістала його, дурно силкуватиметься чим иншим заступити. Се затимила й вона, і довго розглядала дівчина лице своє в люстро, стараючися знайти в нім якусь красу. Дарма. Біде лице, сірі очі, русе, як пачоси, волосся — нічого кращого не могла знайти вона, як не причепурялась в убогі свої убрання, як не зачісувалася. Для неї не було надії й вона сама переконалася в тому незабаром. Дурно закликала, заманювала мати “кавалерів” до дочки, дурно впадала, клопоталась коло їх — вони все оббігали її хату. І мати зривала серце на дочці.

— Викохала таку корову та на свою шию! Нема щоб, як інші, якоеь принадити!...

Ті мартопляси, що тиняються по вулицях, відверталися, заглянувши в лице дівчині, за нею не слідували по місті недоростки-школярі, до неї не зглядалися в церкві, — й усе отее жаром падало на її душу. Гірко було,

заздрість і злість брала часами, але до всього привикнеш: тільки й життя того, що привикати. Візьмеш у тямки й те, що: “не всі пани, треба комусь і свині пасти”, або “скачи, враже, як пан каже” і “сиди та не рипайся”... і багато ще дечого.

— Звикнеш, звикнеш... все ж таки нема-нема, а й зворушиться в голові, задуриш, задумаєш бозна-що. От була й на вечір поїхала, а чого?... Нудилась тільки... І сама хазяйка чудно якось подивилась, мовби сказати хотіла: сиділа б краще дома! А три карбованці з кишені пурхнули, наче й не було, а сі карбованці, може, ще й як у пригоді б стали. Спасибі директорові, що наказав дати гроші, а далі що буде! Біг його зна святий, що в голову їм западе! Ходи тоді, припадай, щоб позичили; дадуть карбованця, а поки дадуть, так поневіришся, що рада б вернути того карбованця... А тут дров не привезли через того гаспидського писаря... Який холод стояв у хаті! В усі щілини, дірки так віяло, аж гуло, аж співало, бодай таких співів не довелося чути; й думки такі сумні та нудні наспівують, аж душа заболить. Змерзнеш, як собака, тільки загортуєшся тою хусткою. А тут мати ремствує, вередує, а тут під вікном ледач усяка збереться та публіку вчинить, вражий писар когось нашле. Як тільки не завісиш добре вікна, — дивишся, вже стоїть, розглядає, усміхається яка-небудь пика погана, і що ти йому зробиш!...

І в очах у дівчини ставали оден за другим “образки з життя”...

Голова сидить у розправі, гикаючи й дряпаючи бороду, а вона мусить стояти і просити.

— Що ж, хоч би не все, а десять карбованців дали... де ж таки...

— Не можна, панночко, грошей у Правленні нема.

— Та мені як же? Звідки ж я жити буду?

— Й геть-то не гаразд так казати: люде там, може, з голоду вмирають, а вам на які-небудь забобони бабські...

Соцький регочеться на дотеп “начальства”, широко роззявивши рота.

— І зовсім так не годиться, навіть проти Бога, найбільше вам, панам: ви, пані, маєте як лучче показувать, а не то, щоб... наприклад, скажемо так...

Ну й без кінця так.

Або так ще:

— Нема грошей у Правленні. Хочете — крамом заберіть у крамниці в мене.

— Та в вас там нічого нема.

— Як нема? От тобі... Усе єсть: мило, гребінці, голки... хочете — бо-рошном візьміть...

— Та нащо мені борошно ваше?

— Що бо ви прискаєте? Не хочете — ждіть грошей! Я для вашої-таки ж користи... треба то взяти утямки...

А се от ревізор приїхав. Учителька, звичайно, запросила його, і він сидить у неї, придивляючись до якогось оселедця...

— А в вас таки покійчик гарненький, — каже він солодко, озирнувши покій.

— Тільки грубка курить, та й холодний, — каже мати.

— Ну що ж? Попросіть дров привезти: вони ж у вас не куплені!

— Коли не хочуть везти, мусимо вже купувати.

— Попрохали б старшину. Він же в вас, здається, добрий.

— Та то тільки перед вами!...

— І усе село, здається, — гарне село. На ваші гроші можна добре жити...

— Та коли ж бо грошей не дають.

Ревізор розсердився: що не скаже, то замість вдячності оттаке...

— Вам не догодиш, — каже він і геть-то вже не так солодко. — Хіба мало, думаете, без хліба сидить дівчат? Без кінця раділи, якби ваше місце дістали. Вам би дякувати та радіти, а не вередувати: в нас і без того діла доволі, щоб ще доглядати, чи не курить у вас груба!..

А от писар. Кортить йому з панночкою роман вчинити: дарма що негарна, проте — панночка... І підбивався він до неї з своєю “кумпанією”, щоб “як образованим людям”... Та що казати, усі отсі писарські підходці — річ дуже всім відома. Дівчина мерзне, сидячи в нетопленій хаті, грошей їй не дають, скільки не ходить у Правління... Але се ще нічого! Трохи не щодня приготує писар яку-небудь “історію”: то силоміць прийде в гості до неї, наведе з собою таких “образованих”, як і сам, і розмовою своєю доведуть до плачу дівчину; то присікається де-небудь на людях: “Як дівуєте, мовляв, панночко? Не нудно самим?” Тай заірже з слухачами... І все оттаке без кінця.

А з того пішли поголоски; нічого правдивого не було в їх, але все дівчині пришили латка. “Інтеллігенція” сільська — сім'я батюшчина, шинкарська, дві крамарські — відвертають носа від неї. А то зирк — у вікно заглядає яка-небудь пика, наче у свою кишеню, й усміхається погано так.

Бозна-що робилося на серці в дівчини! Сердитись, боронитись, ненавидіти вона не вмiла: такою вже її життя та люде зробили. Та небагато й гнівом чи боротьбою зробила б. Але вона вмiла тільки плакати, нудити світом, ховатись у свій куток все далі та далі. Ну й тужила, плакала цілі дні од усїєї отсієї кривди та врази.

А стара мати, що була з нею, ще гірше суму та жалю завдавала. Стара, вередлива, плаксива — вона тільки сердилася та, плачучи, їла дочку, дорікаючи й за те, що не дають грошей, і що вона на писаря дуже прискає, й за всякі провини, що були й що приснилися їй тільки. Таке життя так допекло дівчині, що був час — і вона задумалася, завагалася. Але хвиля минулася і

вона не піддалася їй терпіла. Не бувши сміливою, бадьорою дівчиною, вона краще годилася терпіти, аніж здатися на писарські підходці. Вона боялася. Якраз ще на той час на її скаргу прийшла в Правленіє од директора відповідь: спасибі йому, віддали зараз гроші, дали дров і всячини. Та на сей раз, а далі що буде?... Писар знову почне своє, знову підуть усякі допикання, знову почнуть знущатися з неї...

Так думала дівчина, кинувши розбиратися їй присівши на ліжку під натиском спогадів і гадок.

Закахикала її мати за перкалевим запоном, колись-то блакитним. Щось заворушилось, повертаючись, зарипіло ліжка; щось почвакало губами спросоння і потім закашляло-закашляло — їй кінця не знать було тому кахиканню. Дівчина миттю загасила свічку їй сіла сама на ліжка. Вона знала, що за матір'ю їй сама тепера закахика, їй узялася за груди. І справді не помилилася... Вона уся тряслася, груди розривалися від кашлю. Насилу оддыхалась, лягла, закуталася стареньким одіялом, протертим, пробитим, що аж світило по дню...

Батько вчительки був чудний, нещасливий чоловік. Він був маленький урядничок і ніяк не міг улізти з головою в своє урядництво — отеє їй було лихо його, а ще більше лихо його жінки їй дочки. Він робив, робив, як віл, і, певне, вибився б, а якби не вибився, то став би хоч заможним, поважним чоловіком. Але сього не виходило, бо була то людина горда та вразлива, як тільки буває часом уразливим маленький чоловічок. Розсердити, допекти йому легко було. Чи справді штрикне його, образить хто-небудь старший, — а сього не треба було довго чекати, — або здасться йому тільки, що його образили, — кінець, годі: образився, полаявся їй закурив. Іноді схоче перемогти себе, терпить, аж зубами креше, за великомученика маючи себе, але ненадовго того ставало: часом дурничка яка-небудь — і пішло все ані за цапову душу. Нещасливий був чоловік, але сім'ї від того було не солодше: серце зривав він на жінці, на дочці; на їх оберталася злість маленького чоловічка. Іноді він мовби тішився, що от є такі, з кого їй він поглузувати може, допекти, дошкульнути. Тим усім з своєї жінки зробив він плаксиву, в'їдливу бабу, а з дочки — бідну, прибиту дівчину. Вона звикла чути крик та посміх, вона звикла годити кожному дурному слову...

Видають гроші урядникам; батько приходять додому напідпитку. Жінка і дочка їй не глянуть вже на його просто, щоб не присікався, їй думають тільки, скільки-то грошей зосталося їй чи буде що їсти. Але батькові все негаразд.

— Що се ви одвертаєтеся од мене?... Що я п'яний, пропив гроші, замість того, щоб принести вам, і ви нічого на те не вдієте?... Ну, чого ж мовчите?! Га?! І останні проп'ю, і будете без грошей сидіти, а мене, проте, годуватимете!... Дочко, побіжи, принеси горілки... от решта; та не думай

вкрасти дорогою що-небудь! Я знаю, що вам грошей треба дуже, але вони в мене лічені!...

Ї дівчина, нап'явшись хустиною, бігла до шинку, заздро поглядаючи на гроші, що так було б треба на хліб на завтра...

Часом ї на тому не кінець був: батько посилав позичити карбованця ї купити горілки... Дівчина верталася втомлена, ставила пляшку на стіл, а батько казав:

— От і вип'ю на останні... Оттак, дочко! На сім світі тим тільки ї жити добре, хто вміє гнутися, лазити на животі, терпіти, сорому не знати, жити так, щоб здавалося, наче тебе ї нема. Подякуєш колись батька за науку!... Зітри гординю, потовчи бажання, підлий смиренія, розмішай послушанієм — і будеш щасливий!... — казав він злісно, наче тикав під ніс комусь отсим ліком.

Чи кепкував він, чи справді хотів сього, щоб дочка щаслива була, — Бог його зна; від сього в кожному разі не легшало жінці ї дочці. І жінка, ї дочка боялися його ї не любили, і замість того, щоб клясти те мізерне життя, що знищило батька, вони кляли його, як звичайно.

Але як батько справді хотів, щоб дочка звикла повзти, а не йти, не жити, а завмирати щохвилини, то вдалося се йому добре. Вона жила так, що життя те можна було щохвилини перервати ї нічого б тому не перешкоджало; вона не чекала другого дня, не бажала його, не сподівалась від його нічого; наче прибило її щось, і вона боялася поворухнутись, щоб те, що лежить на їй, не зірвалося ї не придушило до решти; вона жила, наче ящірка восени, що дубіє помалу з холоду, ї тільки часом дошкульне її, як дуже шкрябне мороз по шкурі, і здригнеться вона своїм одублим тілом...

І дівчина не кляла, не винуватила людей за своє бідне життя, за людську неправду. Вона брала життя таким, як ішло воно до неї. Вона жила... жила через те, що жилося, що після ночі йшов день, після ранку — вечір, що рот їсти просив, а щоб добути що їсти, треба було бігати цілий день або гнутися над роботою, а набігавшись, треба було спати... Чуже життя, добре та спокійне, не лізло їй у вічі; думки не прирівнювали чужого до власного; вона думала про життя багатих та щасливих так, як думає чоловік про побит бджіл, комах, — і то було її щастя. Якби не се — не стало б у неї ї сили жити тим життям бідним та мізерним. Ніякої втіхи, ніякої підпори не було в неї. Ні богів, ні ідеалів вона не знала. Була тільки батьківська наука, мізерна ї погана, бо, піддержуючи своєю філософією чоловіка, вона разом і труїла його помалу; дівчина живилася нею, щиро товкла ї терла свої думки, жадання, надії, пила не шклянками, а відрами цілющу воду "смиренія" та "послушанія" ї терпіла без кінця. Вона вся увійшла в своє сіре, безпросвітне життя ї воно хоронило її; усе, що чи ломить, чи красить життя, ставало однаково сірим, недужим, нікчемним...

Таке й кохання її було. Воно якраз припадало до її сірого життя, наче та руда травиця, що проростає межі сірих, рівних плит, під людськими ногами. Воно проминуло, ледве з'явившись, залишивши по собі ще одну болячку на серці.

Порекомендували їй якимсь побитом хлопця, не дуже гарного з себе, однак доброго й розумного; вони не перемовилися й десятьма словами одно з другим, однак дівчина згадала про його і в той день, і потім... Може, на тім був би й кінець, але через кілька там часу, десь на вечорницях чи що, зустрілися вони знову; хлопець прихильно, вважливо побалакав з нею раз і другий. Дівчина не звикла, щоб на неї так уважали, вона згадувала довго про його й гадки її все частіше до нього зверталися.

Довідавшись від нього, що він вечорами виходить на прохід над річку, пішла й вона якось і зустріла його. Той щиро привітався й вони весело побалакали кілька часу. Казав здебільшого він, вона слухала радіючи й де-не-де озивалась.

На другий день вийшла вона знову і скоро прийшла, побачила віддаля його ще з якимись хлопцями... Вони порівнялися, та хлопець, замість того, щоб щиро привітатись, похмуро кивнув і, не подивившись, повернувся до другого. Серце так і впало у дівчини; вона скоріше повернула додому, бо чула, що сльози їй очам підступають. Ся стріча розбила слабі початки її чуття, прохолодила серце, що трохи тепліло було. Наче той слимак виставив був ріжки з-під своєї халабудки, та торкнувся чогось і знову боязко сховав їх...

Не спалося дівчині. Поверталася вона з одного боку на другий, куталася своїм побитим одялом, перекидала подушку — сон не приходив. Серед тиші та темряви лізли в голову спогади й думи без кінця... Гамірний вечір, людська громада й зараз потім дорога по мертвому степу — за ту дорогу вона багато дечого передумала — і тепер те все приходило їй в голову. Усе нові та нові думки вставали. Бувають такі часи в чоловіка, що мов якась рука світ перед ним відтворить, якесь світло чудодійне освітить події, думки, життя його усе. І там, де було саме звичайне, на що й не вважав він досі, що знав він добре, — стане, з'явиться щось зовсім нове... Оттаке було з дівчиною... Помалу, потиху беруться, виявляються, в'яжуться думки, наче шашіль точить товстий бік галери, — й не видно його, аж поки не лине вода у проточену дірку, перекидаючи, ламаючи усе на дорозі, і потопа нових гадок затопить, залле усе, усі думки, усе життя, що було попереду...

До сього часу, кажу, дівчина жила, як жилося, терпіла покійно, брала те, що життя несло їй, і в голову не спадало їй прирівняти власне життя до того, яким живуть інші, та спитати: чому живе вона так, чому бідує, чому поневіряється? До сього часу оповідав хто, що ось там пані Тицька-Петацька пошила собі таку й таку сукню, з такими й такими причандалами,

їй коштує та сукня 300 карбованців, — дівчина одказувала: “Еге? Певно, добра десь сукня!” — їй без усякого жалю поглядала на свою стару перкалеву, їй у голові їй не спадало спитати: чому Тицька-Петацька має собі за 300, а вона за 3 карбованці? Оповідати хто, що там пан Паршинський купив собі коней по 500 карбованців, — дівчина, не вражаючись, оглядала свої ноги у подертих черевиках і цікаву панчошу, що виглядала звідти, — ті ноги, що весь вік були її самотніми кінцями, — їй не відказувала, не жалувалася.

— О, він багатир! — казала дівчина — їй цього доволі було для неї.

Так було до цього часу, і нараз у голові стало питання: чому се було усе так?

Бо така була її доля.

А чому в неї така доля, чому не інша? Чому вона бідувала? Хто в тім винуватий, що батько мучив її, що мати свариться, нарікає на неї цілий день? Що вона сама мерзне в своїй хижі, що мусить бігати за копійкою?... І вперше сама відказала собі на се: “люде”.

Вона оглянулася на своє життя й бачила там не саме одне лихо: побачила вона там кривду, кривду без кінця; вона вже уважала себе не “бідною дівчиною”, а скривдженою. Вона тепер гнівалася, відказувала на життя, на людей: чи допомогли вони їй, чи підкріпили, чи привітали, хоч словом ласкавим обізвалися потім, образивши, скривдивши її?... Та не хоче вона й слова їх ласкавого: порубаного слізьми не загоїш!... Вони знищили її й потім нявчать солодко: “бідна дівчина”, “бідна дівчина”. Скільки разів чула вона се за собою й яка б рада була тепер отсі слова кинути їм, щоб подавились вони їми... А перед очима ставали спогади, як поневірялась вона, як кривдили її... До цього часу вона терпіла, тепер не могла терпіти. Спогади пекли, дошкуляли її й вона корчилась, як від болю, на своєму ліжку.

Така година, — бо часом се в одну годину разом станеться, — багато змінює в чоловікові: наче народиться вдруге. Як є в його сила й хист і воля дужа — поставить він мету свою перед собою, постановить добувати долі, або мститися: і вийде з його або щось добре, або зле. Але що ж тому робити, в кого нема ані сили, ані хисту, ані волі дужої, хто увесь вік тільки тужив, хто сам не ступив, рукою не посунув, як не штовхав його притьмом голод або чужа воля?...

Дівчина мучилася: то кляла, лютилася, то плакала, нудилась, не знаючи, що робити; а спогади, спогади в’їдливі, пекучі йшли без краю, без кінця; на хвилинку голову мов памороки заб’ють, а потім знову... А тут ще мов навмисне лізли в вуха уривки якогось мізерного вальсика, що рипали на тому вечері дві скрипки, й отсей вальсик допікав дівчині найгірше, одриваючи від думок, що стояли над душею тепера. Вона сиділа на ліжку, притулилась до стіни, і раз по раз тискала голову руками; тулилася до стіни, тискала плечі, ламала руки, мов хотіла видавити з себе думку “що робити

її тепера?» Вона чула, що не може жити так більше; не було в неї нічого, окрім батьківської науки, а тепера ся наука вже більше не гоїла ран її душі; вона кинула її... Що ж тепер робити? І дурно силкуючись надумати, вона тужила та мучилась.

І відразу надумалася. Наче не від неї самої вилинула думка — вмерти. Дівчина здригнулася, наче до огню доторкнулась; усе в голові закрутилося й пропало. Наче чоловік розбігся й став відразу: під ногами круча й ярять-ся там сиві хвилі; відскочив він з переляку, кинувся в другий бік — і там шумить хвиля, ще в інший — і там так само. І чує чоловік, що нема вже йому дороги, що мусить він загинути тут, посеред безкрайого темного моря...

Таке було з дівчиною. Смерть лякала її; вона хотіла знайти собі інший вихід, починала думати про що інше, але думки усе на те звертали, що нема іншої дороги, тільки вмерти, — наче того химородника у Гоголевому оповіданню, що, куди б не їхав він, якась сила велетня усе тягла його до місця його кари*. Страх брав її, як думала вона про смерть; вона здавалася дівчині якоюсь темрявою порожньою, вона чула наче холодне повівання від неї й кидалася мерщій до життя; але тут уставали такі спогади, такі образки, що вся її охота до життя пропадала. Краще було вмерти, аніж знову пити гірку свою чашу, поневірятись, бідувати в кривді, у всяких образах; краща була смерть, хоч і віяло від неї такою пусткою, таким холодом. І вона чула вже ту смерть коло себе, наче налягала вона на неї; вона пручалась, вибивалась, а та наче давила її, забираючи своїми щелепами глибше та глибше. Не рухаючись, аж похолоділа, сиділа дівчина, притулившись до муру, прислухаючись до тієї боротьби, що клекотіла в ній, боротьби межі смертю та життям. Смерть брала гору, вона чула се... усе менше та менше пручалося життя в холодних мертвих обіймах... Годі!...

Хитаючись встала вона з ліжка й засвітила свічку. Полум'я освітило її лице. Страшно було на неї глянути, таке зробилося з неї за невеликий час!... Лице змарніло, позеленіло; очі дивились несамовито. Дівчина уся трусилась; вона насилу знайшла корець з водою й поставець з сірниками, почала ламати сірники холодними пальцями й кидати їх у воду. Сірники падали один за другим і мокли в воді, що почала вже смердіти фосфором... Дівчина не чула того духу й не бачила того пиття, що готувала собі; її наче заморочило на хвилину після того всього, що прийшлося пережити за сю ніч. Вона спинилася лише тоді, як сірників не стало й поставець стояв порожній; в корці вода стала рудою й погано смерділа. Дівчина прочумалась відразу і згадала все: її затрясло так, що вона не встояла на ногах і сіла на долівці. Вона помішала пальцем в корці і прибрала трісочки в один куток, але випити не стало сили й вона поставила корець на долівці перед собою.

Тим часом світло збудило матір, вона знову заворушилась за запоном і сердито спиталася спросоння:

— Що се ти там свічки палиш, Марусю, не даєш спати? Загасила б ти краще, дала б мені чистий покій... — замурмотала мати, ледве вимовляючи останні слова...

Дівчина прислухалася, чи не ворухнеться мати, і, переконавшись, що та спить знову, повернулася до свого корця й задумалася. Нова думка стала в голові. Вона досі думала все за себе, забула за матір, а тепер згадала, і стало їй шкода. Люде, бідуючи, докучають одно другому, але наче якось приростають до себе; а ще в такий час, коли збираються вмирати... Дівчина вже не пам'ятала тепер більше, як сердилась її мати, вередувала, їла її; вона забула усе отее й любила свою матір, що бідувала, поневірялась укупі. Подумала, як її мати жити буде без неї, й сором її взяв, що хотіла її кинути. “Добрі люде не покинуть”, — сказати хотіла, та й стала: хіба не знала вона, як то жити меж тих “добрих людей”? Той, хто видумав “чесну бідність”, мабуть, ніколи не був голодним, не плакав в холоднім покої, не тискав у тузі голову задубілими руками...

Дівчина хотіла була вже вивернути корця, але знову спинилась: як таки не подумала вона, що мусить з матір'ю й сама бідувати, мусить рятуватись від злих людей, від сього проклятого писаря?

— Не можна, не можна! — аж скрикнула дівчина і, не оглядаючись на материне ліжко, мов боялася, що мати докірливо затримає її, або що вона сама стратить рішучість, підняла корця... Поганий дух від сірників заняв її дух. Знову взяв її страх, жаль умирати... Руки затрусилась, зуби зацокотіли. Вона ледве перемогла себе, але притулила корець до губ...

— Боже, Боже!.. — востанне з страшенною тугою прошепотіла вона й ковтнула раз... другий...

Корець брязнув, впавши додолу... Свічка якось сумно, мов сирота, блимала в тихім покої. Мати байдуже спала за запоном...

ДОБРА ЖІНКА

оповідання Михайла Заволоки
1886, лютого 19—березія 2

I

До Скрипчинських з'їздилися родичі. Кілька візків стояло вже кглі високого, старого, ще за діда будованого будинку, але ще надіходили, й високі двері тихо одчинялись, впускаючи на широкі, цямровані сходці. Декотрих було закликано на раду, декотрі прийшли самі, прочувши. Скрипчинських рід жив лагідно й держався щільно; то був рід багатий, старий й жив не бучно, та поважно; й челядь, й самі родичі сходилися завше як не тут, то там, й не диво, що й кого не було часу покликати, прочув гаразд й прийшов... А до того річ стосувалася усього роду — учора надвечір друга дочка Скрипчинського — Ольга Кириловна, що була за Кладкевичом, приїхала до батька з дочкою й сказала, що вона кинула чоловіка й не буде жити із ним. Вона така була потурбована та слаба, що й не розпитували. Тільки через годину од Кладкевича привезли її убрання й усяке добро — тим і дізнали, що вона кинула свого чоловіка, певне, не своєю тільки волею.

Ніхто сего не сподівався, що так воно вийде, бо скоїлося усе оце потай та потиху, без бешкету та публіки. Ольга Кириловна сім рік була замужем й пішла за Кладкевича охотою. Він був тоді, та й тепера, чоловік дуже гарний й розумний, він кохався в Ользі, вона в ему, й усі сподівалися їм усякого щастя, бо Кладкевич був до того чоловік заможний, не п'яниця й не бахур. Але вийшло, що були не до пари: Ольга була уразлива й не вміла дарувати, а з Кладкевича була то людина жорстка, суха, явзовита. Думаючи тільки за себе, за свою користь, він забував, що й круг его є люде й що й вони хочуть того ж, — се й єсть правдива явза й сама погана, шкодлива, бо чоловік її не чує, не шкодить зумисне, він просто не дума за инчих, й через се має себе за правого. Що-небудь не по его — вже він сердився, а жінка ображалася; не вміючи дарувати, вона усе кожне слово, кожен рух складала у серці свому, сердилась, нудилась й ще гірше надавала чоловікові серця. Такі не житимуть укупі, вже скоро побралися, ще серед кохання, вже взялися суперечки, що далі, то гірше, але ніхто того не бачив. Ольга Кириловна скаржилась матері на чоловіка, але рідко — бо була гордовита й не любила душу вивертати ані перед матір'ю, ані перед чоловіком. З-за якої-небудь дурниці виходили сварки й суперечки, тим-то й тяжчі, що і геть не та дурниця їм вадила, з-за котрої сперечалися; вони сипали гіркі слова тільки ходячи поруч, а не виявляючи правдивої врази, правдивого серця, тільки розкопуючи той рівчак, що був межі їх, а не закидаючи. Ремствували то чоловік, то жінка, то з-за того, то з-за инчого... У обоїх накіпіло на серці, дурниця розворушила усе, що було, й розвела їх.

— Ця жінка вік мені з'їла, — кричав Кладкевич.

— Про свій вже мовчу... Не буду вже більше докучати й піду. Схаме-ніться, бо не буде більше з кого знущатись...

— Ідіть, не держу. Завтра ж перешлю вам усе ваше добро.

Ольга Кириловна, як була, ухопила дочку, — хлопчика не взяла, бо тільки що скупала й боялася, щоб не прохолодити, покликала візок й поїхала до батька. Вона пішла просто наверх до сестри Олени Кириловни й тут уже заридала. Ламаючи руки, казала раз за раз, що вона не вернеться, що в її не стало сили, щоб її не гнали. Олена Кириловна догадалася, не розпитувала її, роздягнула, принесла чаю й стала розважати дівчину — та здивувалася й ізлякалася з усього, що бачила, й тулилася до матері, боялася плакати — духом чула, що тут не до неї.

Се була річ незвичайна, сего не було ще в Скрипчинському роді, се стосувалося до усього рода й через се Скрипчинські, дізнавши[сь] про усе, — до Ольги Олена Кириловна їх не пустила — сказала, що зава-дять, — постановили поради спитатись в усього рода, що робити — чи помирити як-небудь Кладкевичів й не пускати поголоски, чи прийняти Ольгу Кириловну.

Родичі збирались помалу й поки що пили каву. Ніхто не сміявся, розмовляли потиху, наче Ольга Кириловна була за дверима. Тільки Іван Кирилович, що приїхав із своєю молодю, гарною жінкою — вони тільки місяць як побрались, — пожартував був щось із нею й одразу схаменувся, як на его похмуро глянули з усіх боків...

Старі почорнілі чола в рамах наче й собі приставали до ради, пильно приглядаючись і прислухаючись. Олена Кириловна метушилась, тихо перебігаючи то наверх, до Ольги Кириловни, то нагинаючись до якогось родича чи родички.

— Дак що ж маємо робить? — сказав старий Скрипчинський, правдива генеральська постать, товста й поважна, допивши свою каву.

Родичі помовчали кілька часу, оглядаючись один на одного, угадуючи, що скажуть инчі; дуже вже річ була непевна. Перша заговорила молода Івана Кириловича:

— Не можна ж її кинути, як її там не життя... Кажуть же, що й чоловік того не хоче, як же її після сего... — заговорила вона й стихла, що ніхто не одкликнувся, — се ще було не те.

— За дітей тра подумать, — сказала друга братова, добра мати.

Оці слова усім припали до смаку: річ, може, негарна, та укривалася гарним словом. Одна тітка, друга пристала, радячи завернути Ольгу Кириловну. Старий Скрипчинський мовчки прикусував сивого вуса, — він [ду]мав zostавити дочку, та не хтів йти проти ради.

Олена Кириловна прибігла зверху й духом почула, куди воно верне.

— Дядю, тіточко, — зачастила вона, — так же хіба можна, оддати єму знову на знущання... Невже рід не заступиться, та се ж роду наруга певна.

— Не то наруга, а наруга, що Ольга чоловіка кинула. Тут рід не судить. Гля жінки на усему світі тільки й є, що чоловік, — одказала висока суха баба, найстарша сестра Скрипчинського. На свому вікові побідувала вона за чоловіком...

Усі мовчали, ніхто не брався заступити Ольгу Кириловну.

— Та дайте хоч вичуняти їй, вона ще геть то слаба, як ще її вернути, то й не виживе... Ви не бачили, яка вона потомлена та замордована, — додала вона, і сльози чути стало в неї. — А тут я коло неї й коло небіжки походжу, й мати.

— На мене не дуже-то сподівайся, — жартуючи, одказала мати, — доволі вже я за вами попоходила.

Зараз усім полекшало.

— Поки що хай одужає, а потім, дасть Біг, порадимось, як краще, — сказав найстарший Скрипчинський.

— Поки слаба, хай застається, тут ще нема догани. Як тільки до пори... — один за другим пристали родичі.

— І дітей треба взяти, — сказала Олена, — як тільки дасть.

— От спасибі, які ви добрі, — зраділа Олена Кириловна, цілуючи тіток. Вона зараз побігла наверх до Ольги Кириловни.

— Хай поїде хто до Кладкевича — от хоч би й ти, Іван Кирилович.

— От і ваша Олена не так нудитиметься, — сказав найстарший Скрипчинський Кирилу.

Той зітхнув на се тільки й насупився.

Як увійшла Олена Кириловна, Ольга Кириловна сідла перед грубкою, вона сперлася назад, загнула назад голову й далеко простягнула ноги. Лице в її колісь було дуже гарне, але змарніло дуже, ніс став гострий, м'ясо на щелепах пропало; перед грубкою лице здавалося ще худішим од тієї тіні, що надало полум'я. Сама постать так і виявляла глибоку утому, але недужі груди раз по раз глибоко западали й підіймалися, виявляючи турботу, муку ще не минулу. Учорашня проява чисто мов надломила її.

Дівчинка Маруся вже, очевидячки, оббулася, слаба мати вже не надала її страху, її дуже цікаво було на новому місці, вона скрізь заглядала, сміялась і горнулась до тітки — були вже з їх великі приятелі.

Олена Кириловна сіла на маленькому стільчику коло сестри й узяла її руку.

— Олесю, оце зараз постановили, щоб ти zostавалася у нас.

— А діти? — сполохнулася Ольга Кириловна й узяла обома руками руки Олени. — Діти як? — ще раз спитала вона з запалом.

— Поїде Івась просити Кладкевича, як той схоче... Та, певне, оддасть, ти не нудись, Олесю, — додала вона.

— Ой, Боже, яке лихо, яка наруга роду.

— Ну й ти вже. Яка ж наруга? Аби ми не шкодили та жили щасливі, а там байдуже — хоч пре-наруга.

Ольга Кириловна нічого не сказала на се і мовчки прихилилася до сестри.

Сестри були дуже несхожі з лиця — Ольга була дуже гарна колись, Олена худорлява й носата, вона старша дочка Скрипчинського, старіща од Ольги років, мабуть, [на] чотири. Її минуло вже тепера тридцять один, це скажу вам тайницею, бо нікому, навіть собі вона в тому не признавалася. Часом вона навіть вдавала з себе найменшу — бо обидві молодші сестри були замужем, а вона ще дівувала — се було її лихо, що гнітило її, не давало її спати. Була вона собі дівчина добра й розумна — звичайне як гля панянка, але ні доброщів тих, ані розуму не ставало, як йшлося до чоловіка... Вона тоді комизилася, дуріла, вередувала без кінця-краю.

П'ятнадцять рік минуло з того часу, як вона вперше вийшла “в світ”, приміряючись ізловити чоловіка. Ні, вибачайте, тоді вона була з себе ще нічого, вона ще не ловила, а ждала, що він сам прийде й положить серце своє її “під стопи ніг”. Й справді один за другим двоє положили свої серця — один військовий, другий поміщик, але обох вона одкинула — вона не таких ждала... І поміщик, і військовий пішли шукати собі инчого подружжя, і після їх — наче вітром знесло — ніхто вже більше не сватавсь. Тільки школяр, товариш Івана Кириловича, закохався був у її, писав препогані вірші її на посвяту (вона зберігала оці вірші укупі із инчими солодкими споминами й частенько потім перечитувала) й навіть хтів був устремитися, як Олена Кириловна сказала, що не любить его... — тепер він десь урядникує в магістраті. Се був остатній коханець. Олені Кириловні прискучило незабаром чекати, поки прийде чоловік, й метикувала, як Магомет: як він не йде, то треба самій йти до его. Й пішла ловити его...

Пішла оця ловитва без краю на п'ятнадцять рік; вона не минала жодного вечора, жодного бенкета, танцювала з усяким кавалером, хоч буде єму п'ятнадцять, хоч п'ятдесят років, чепурилась і мазалась, стріляла очами по молодших, дратувала старіщих, і так тиждень за тижнем, рік за роком. П'ятнадцять рік — великий вік, але ще бажання не пропадало. Що старилась вона, що менше сподівалася, то більше бажання її забирало; то була наче божевільна вдача якась. Де б не була, що не робила вона, думки її безодмінно усе ходили коло чоловіка: чує вона, що жениться хто, — дума: от чоловіка перебили; чує, що кого-небудь за що-небудь на Сибір заслано, — от, чоловіка не стало; чує, що покінчало університет стільки й стільки, — метикує — от стільки чоловіків повно, хоч би одного мені, й усе таке. І сміх, і горе було дивитись на неї! Якби в її була яка робота, якби треба було заробляти на прожиток, то усе б таки праця розбивала оці думки, не давала їм над душею стояти, надавала б думок чистих та добрих — зви-

чайне праця, але Скрипчинські були багатирі, хазяйством заправляла якась удова Степанида Терентіївна, Олені й тут не було ніякої роботи, а сама собі знайти роботу або охоту до чого-небудь — не так її було виховано. Читала вона багато, та то все такі книжки, що не надавали розуму, а лиш забирали й останній, — хрэнцузькі поганенькі романці й москов[ські] на їх кшталт. Вона сама не вмiла жити. Наче їй дали тільки одну ногу, а другу мусив чоловік підставити, й вона без тієї ноги ніяк не вмiла добре стояти, а не то щоб ходити.

Тим-то старий Скрипчинський сподiвався, що Олена Кир[иловна], як заходить ся коло сестри, трохи одбіжить своїх думок про чоловіка.

II

Другого дня Іван Кирил[ович] пішов до Кладкевича. Той був поважний, аж похмурий. Іван Кирилович розказав, як постановили радою своєю, й просив оддати сина Ользі Кирил[овні], поки одужає.

— Не суддя я проміж жінки та чоловіка, — сказав він нарешті, — але ж, певне, хоть тепер вчините ви жінці як краще.

Кладкевич мовчки слухав его, перебираючи сірника. Він сказав, що краще було б розійтися геть чисто, але що звісно, поки жінка слаба, хай живе, а там річ буде друга, сина ж оддавати не хотів.

— Я ж вам кажу, що сестра геть чисто слаба, як не вчините її волі, буде на душі вашій гріх.

— Е, Іван Кирил[ович], ніхто не знає, на чію душу більше гріха впало. Ви правдиво кажете, що не суддя тут ніхто.

Іван Кирилович мусив з тим і вернутись, виторгував тільки, що хлопчика раз через раз до матері приносили.

Ользі Кириловні боялись сказати, думали, що дуже потурбує її оця звістка. Олена Кир[иловна] довгенько заходила то з одного, то з другого боку, поки сказала, але Ольга Кириловна того до серця не прийняла, чи то краще — не показала. Вона усе здебільшого мовчала, навіть з Оленою. Навіть до рідної сім'ї несила вже була її пригорнутись — лихо, що витерпіла вона, мов розвело її з сім'єю, вона стала, наче чужа. Й те життя, яким жила, якесь чудне стало, вона не ходила нікуди, не виходила до гостей, сиділа усе у свому покої, або лежала, нічого не робила, ні читала, ні шила, усе сама із своєю нудьгою.

Сина їй приносили щотижня, перший і другий рази вона брала его до себе, замикала двері за собою, не пускала нікого, й довго плакала над їм, а далі й од его наче одкаснулася. Наче дубіла вона з свого горя — принесуть его — поцілує, подивиться й назад оддасть. Й до того химерна була вона, бачила таке, чого й не було, а це тепера з хвороби — то ще й гірша. Скрізь вона собі урази находила, наслухувала. Здавалося їй, що вона батьку-ма-

тері тим допікає, що живе в їх, що вони ждуть і бажають, щоб як-небудь її спихнути. Маленька дочка її, весела, щебетлива, більше горнулася до тітки, аніж до матері, що сиділа усе мовчки, сумна та похмура, — Ользі Кириловні й се надавало урази. Вона ремствувала на Олену Кириловну за дочку, що її одкаснула од неї, але ж ані рукою не порушила, щоб привернути дочку до себе. Се була така нещаслива істота, що вже її наче тішило вишукувати, видумувати собі муки та врази. Дурно мати й сестра годили її, вона за усе пеклування мало що не ненавиділа їх, ще гірше з того нудилась і, очевидячки, слабшала. Тіло вже не держало такої порушеної, побитої душі. Що йшло до весни, то все гірше хиріла вона, й лікар радив везти її куди-небудь в теплі краї, що в неї чахотка, — так де ж — Ольга Кирил[овна] й уха на те заткнула. Вона й з сего вже видумала якусь вразу. Чи хто пробрехався, чи духом почула, а впізнала якось, що її недовго раят топтати.

— Сама я тепера, нікому не потрібна, одну дитину силою взяли, друга одкаснулась, чи то одкаснули, — думала вона, — не буду ж вам докучати, вмру якскоріше...

Насилу що добилися — згодилася вона поїхати на літо куди-небудь у бори соснові. Скрипчинський знайшов гарненьку хатку серед борів й туди й вирядили Олену Кириловну з сестрою. Олені Кир[иловні] невесело було туди їхати. Іван Кир[илович] з жінкою й инчі їхав на село (вона теж мала туди їхати, якби не їхала з сестрою) й туди ждали того давнього товариша — Крицького, що колись кохався ув Олені Кириловні. Він прислав лист, а там поклони переслав Олені Кирил[овні]. Мати й маленька Кладкевичівна zostалися на місті.

Тут можна було одужати, й жили як краще. Уставали рано й зараз ішли у бори, сідали, читали де-небудь під сосною, надихуючись густим повітрям, що скрізь пройшло живицею, й верталися додому, як вже сонце підіб'ється. Але на Ольгу Кириловну ні життя це, ні повітря борове не впливали, вона zostалася, як була. Ходила, читала, гуляла мовчки, сумна, мов через велику силу комусь, зуби склепивши, годила, наче своє життя за примху чиюсь оддавала. Із сестрою мало що говорила й облишала усе, що до неї самої, до її горя не йшлося.

Раз тільки було узяло дуже за серце, що аж не перемогла вона себе. Се було раннім ранком. Сонце тільки що викочувалось з-за бора, високі стовбури соснові позолотились й блищали од соняшного проміння, небо світилося чистою, як очі дитячі, блакиттю; усе залило отим раннім, чистим світом, так і надихувало силою затишною, дужою; поруч із такою силою весело чоловікові, хто і в собі чує силу, й гірко, сумно, в кого її не стало.

Ольга Кир[иловна] довго дивилась на тую округу, стоячи коло сестри. Ота гірка нудьга, про яку кажу, обняла її, щось тяжке під серце підкотилося, вона несамовито стиснула сестрину руку.

— Як гарно... Якби вернути вік молодий, знову прожити... а то... в мур лобом і повороту нема... — промовила вона, наче до себе. Груді заходили од ридання й сльози закапали в неї на сестрину руку.

— Літо ще краще весни, — стала казати Олена Кириловна, щоб утішити якое. Сестра не слухала, закашляла од тієї вдачі тяжко, припавши до сестри. Вона оддихала насилу, пустила сестрину руку; вона знову затихла, знову, мов сором і досада узяли її за се, ще гірш похмурою стала. Се було вперше й ув останне; вона знову сховалась. І соснові бори, й повітря, живицею наптане, нічого не помагало. Душу живицею не заліпиш, а тут хвороба в душі й седіла.

Повернулися на місто, осінь прорипала ще якое Ольга Кириловна, а на весну вже час прийшов вмирати. Тяжка була смерть, бо вона не помирила її ні з людьми, ні з світом. Ольга Кириловна ще більш ображалася, ще більш ненавиділа, примхам кінця-краю не було.

— Посилали мене з хати, щоб де инче вмерла, та, вибачайте, не вмерла, не взяв Біг, — сказала вона якое, ще скоро вернулася, й пішлося з того, як з Петрового дня. Навіть матері не раз допікали ті примхи, що вона й день, і другий не ходила до неї, тільки Олена Кир[иловна] її не кидала, терпіла усі вередування, годила усім примхам. Перед смертю вона просила написати Кладкевичу, щоб зоставив дочку у Скрипчинських, а потім, як принесли підписати, вона завереждала:

— Одного силою відняли, другу одкаснули, — тепер вже вона ваша, беріть... забирайте, — шепотіла вона, кашляючи раз по раз, задихуючись. — Та не мені й винуватити вас, кому кривдять — сам винен...

— Ми тобі кривдили? Побійся Бога, Олесю, — заплакала мати, — що ти кажеш?

— Оживеш, Олесю, — утішала її Олена, — ти ще житимеш, ти сьогодні дужча далеко...

— Геть одчепися од мене, — одпихнула її, гніваючись, — живіть, а я своє горе з собою понесу, тільки й... — вона закашляла, задихалась й впала на подушки, наче зомліла з натуги.

Через день вона вмерла, така ж ненавислива, не помирившись, не попрощавшись.

III

На похоронах був і Кладкевич — такий же похмурий, як і попереду. Він мовчки проводив жінку до могили й, вернувшись, сказав, що приїхав за дочкою. Скрипчинський оддав йому лист Ольги Кир[иловни].

— Я подумаю ще, — сказав Кладкевич, прочитавши, й поїхав з тим.

Скрипчинські радились, що тепера їм робити. Іван Кирил[ович], певне, щоб не послали его знову до Кладкевича, радив узяти адвоката, щоб узяти од Кладкевича дітей і гроші, що оддано було за Ольгою Кир[иловною].

Скрипчинським старим не хтілося мішати чужого чоловіка, але узялася за се Олена Кир[иловна] — її оце цікавим здавалося, а може, — подумала, — що адвокат буде молодий і, може, його причарувати — її бажання, щоб вийти [заміж], не пропало-таки; здавалось, що сестра із своїм горем мусіла б одбити охоту в неї заміж іти, але вийшло не так: тієї охоти і ні на гич не поменшало. Олена Кириловна таки верх узяла: вона вже усім, що йшлося до сестри й небіжки, досі заправляла. Іван Кирилович узявся знайти доброго [адвоката] й прислати.

Через кілька днів якийсь чорний візок загуркотів коло Скрипчинського кганку. Олена Кириловна — а її покій був над самим кганком — виглянула скоріще. У візку сидів якийсь несвідний молодик.

— Адвокат, — подумала Олена Кирил[овна] й в серце її наче шкульнуло. Вона скоріще прибралася, причепурилася й пішла наниз. Послухала під дверима — батько розмовляв із ним. Вона увійшла і привіталась.

— Моя старіща дочка, — сказав Скрипчинський.

Олена Кириловна прикро глянула на батька й сіла проти адвоката.

— Ми так вже сподіваємося на вас, що розпорядкуєте усе оце, до серця приймете.

— Дуже радий, — уклонився адвокат.

Він з себе — так глянути — був гарний: довгасте лице, чорна борода, червоні губи, але приглянутися — то трохи тієї краси пропадало: очі були дурні, навіть злі, лице якесь наче помняте, голос тріскучий якийсь. Розказали про покійницю й дітей. Олена Кир[иловна] звідти звернула на театр, на масницькі бали й бенкети. Адвокат сказав, що він з Петербурга тільки приїхав й розказав про зимову оперу.

— В нас тепера вечорів зовсім нема, але як не боїтеся поскучати, будемо раді вас бачити вечорами, — сказала вона, прощаючись. Адвокат гречно вклонився й сказав, що він дуже радий, бо новий чоловік й нема в его тут нікого.

— То вчащайте. Боюсь тільки, щоб громада не сердилася, що ми вас заберемо в її.

— Та я ж не сердитимусь, — одказав він на се, шаркнув ногами й нащось облизав губи.

— Він, здається, нічого, тільки верхогляд, — сказав батько за їм. — Мабуть, не дуже-то до своєї праці вдався.

— Що бо ви, не може того бути, він такий розумний та гречний, — одказала Олена Кириловна. Вона думала, як причепуритись на той вечір, коли прийде адвокат, й пішла переглядати сукні свої.

Але батько пересвідчився краще од неї щодо его. Адвокат — звали [його] Петро Михайлович Тимченко — геть то невданий був до праці своєї судової. Він великий був недурень випити, побахуровати, пороскошувати,

й, окрім сего, доброго в житті не бачив нічого. Розуму або хитрощів було таки в єго, серце ніколи себе знати не давало, про честь свою, здається, згадував — вибачайте — тоді тільки, як єго били, а се було нечасто, — через се, — кажу, — ніщо єму не забороняло й бахуровати, й пити, й тішитись, скільки влізе. Це як був він в гімназії, а потім й в університеті, завжди вмів примазатись куди-небудь на чужі гроші — своїх катма, батьки теж були до розкошування охочі й не zostавили синові нічого — попити, погуляти; у нас ще й досі раді нагодувати, напоїти, аби тільки була в вас охота. Правда, з-за сего виходили частенько не дуже-то добрі оказії й Тимченкові перепадало дещо инче, окрім їстива і питива, але ж, — кажу, — Тимченко не дуже був уразливий, то до того, здебільшого, скільки можна недочував та недобачав. Після університета не хотів він “в’язати себе урядом яким-небудь” й став адвокатом; усякими “касаціями” та “додатками” він себе не томив, а більш волочився та розкошував. Підбирав який-небудь “просесс”, аби гроші були добрі, а там усе однаково, хоч такого розбишаку оправдати, що як ріжучи піймався. “Просесс” той, звісно, пускав ік нечистій силі й одправляв свого клієнта на Сибір, і після кілька таких просессів вдачливих, діждавшись, що усі єго маєтки спродували, тихенько перелітав куди-небудь у друге [місце], а до того жив й гуляв завше наборг. “Поки що” сподівався він так собі перебути, бо місьць, хвалити Бога, на світі доволі, а дурнів ще більш. До того живився він ще коло, вибачайте, хльорок, звісно, не абияких, а так, на вищий кшталт, — бо був з себе гарний (звичайне, як на кого) й дуже до сподоби припадав паннам та паніям, здебільшого оттаким, що кажу. Не то щоб так він вже їх коштом жив, але так воно само якось виходило, — то грошей позичать, то допоможуть єму то сим, то тим через кого-небудь з “коханців” своїх... Се єго душі не вадило.

На третій день, чи що, Тимченко поїхав до Кладкевича. На щастя, усе вийшло гаразд, хоч то і геть то не Тимченкова вина була. Кладкевич одразу сказав, що зоставляє дочку у Олени Кирил[овни] — сина він послав до якоїсь тітки, чи що, — й оддає на її півгрошей, що узяв був за покійницею жінкою, — 20000 р[ублів], ті гроші має держати Олена Кир[иловна], а він має назирати й як схоче, в її спитати про їх. Кладкевич, очевидячки, хапався, щоб скоріш одчепитися од сего клопоту, що надала єму жінчина смерть. Тимченко трохи сердився на Кладкевича, що той так одразу згодився й не дав єму казати, — Тимченко мав себе за великого красномовця: “Однак, — подумав він, — певне, Кладкевич почув, що непереливки ізо мною змагаться, тай одступився скоріще”.

У Скрипчинських він розповідав про се трохи инакше, так що уся слава єму була. Старий Скрипчинський подумав, що, може, й справді помилився, що Тимченко, може, й дотепний. Але більш усіх раділа тим Олена Кир[иловна].

— Як вас дякувати, вже не знаю, — сказала вона, палко поглядаючи на єго, й зараз після сего розповідала, як то тяжко жити, не маючи коло себе вірного, щирого подружжя. Виходило, що тим вірним, щирим подружжям був би Тимченко, якби схотів. Тимченко здебільшого мовчав й охоти подружжям бути не показував, підходи Олени Кир[иловни] надто вже ясувалися.

Однак вечорами тільки раз приїздив він до Скрипчинських. Олена Кир[иловна] завжди виходила причепурена страх, й через се [здавалася] ще поганіщою: її ніс здавався мовби довшим, лице мов жовтіщим. Вона їздила за ним по вечорах, гуляла, за невеликий час вона закохалась у єму й гірш, як перше коли, — кохалась же без ліку — бо старіщала. Було се якесь нелюдське, негарне навіть кохання: вона, здається, з'їла б єго, випила кров, погризла кістки, вона молилась на єго, як на Бога, вона не знала, чи розумний він, чи добрий, чи щирий, її не тра було ні розуму, ні доброщєй єго, й теперка у сєму світі бажала вона тільки якось піймати єго, причарувати, дістати; якби могла, вона б єго силоміць ізловила. Нарешті вона, як побачить єго, то вже й себе самої не пам'ятала, її забивало памороки, вона ледве примушувала себе розмовляти по-людськи; її часом, як була вона коло єго, бажалося страх кинути на єго й зацілувати, або вкусити. Кажу ж, що то нелюдське кохання якесь було. Записочки, що писала вона єму частенько, зумисне видумуючи яку-небудь притичину, так і пашіли коханням, про що б вона не писала.

Тимченко помічав се, — та сліпий хіба [б] не помітив, — й розкинув мізками, що тут вчинити. Він визнав добре, що за Оленою Кир[иловною] Скрипчинський положив 30 т[исяч] й що на їх наростло за її дівування тисяч 25, да мати ще дасть зо своїх — виходило чималенько. Придача — себто сама Олена Кир[иловна] — дуже була не до смаку, ну та він бачив, що із нею що схочеш, то й зробиш.

Одного разу Олена Кир[иловна] розповідала про те, що дурно той звичай узявся про своє кохання казати — духом коханці одне одного чують (вона отак розповідала, мов дратувала себе). Тимченко зітхнув і сумно на її подивився:

— Ой ні, не завше...

— Не може сего бути; закоханого зараз чути.

— Причина перед очима... я... — почав Тимченко й голос єго перервався. У Олени Кирил[овни] дух у горлі застряг й серце заколотилося.

— Невже ж ви досі не чули, що я вас кохаю, що я тільки вами й живу, — й Тимченко присилував себе навколішки впасти й поцілувати руки Олени Кир[иловни]. А та одкинулася назад, бліда, вирячивши очі, кров вдарила в голову, загуло в вухах, вона трохи не вмерла од такого щастя. А далі, очунявши, не рухаючись, седіла, держучись за єго, мліючи, мов з моря на світ виринула.

— Підемо сказати про наші радощі батькові, — сказала вона, заспокоєна трохи: вона злякалась, щоб він не одрікся.

Тимченко скривився:

— Ні, я поки що тут ще чужий, скажіть ви. Він мене не любить, буде сперечатись...

— Не буде, людей єднають на небі, а не тут, — з запалом одказала Олена Кир[иловна], цілюючи, обіймаючи его. Тимченко поцілував її й побіг мерщій, радіючи, що добре так себе вдав. Він попростував у гулящу кумпанію й там переказав усе про себе й про Олену Кириловну; сміху й глузу без кінця було.

— Як бо? Як бо? На небесах людей єднають? — сміялася якась набіляна, товста. — Досі й не думала я, що й до сего небові є діло.

— Смійся, смійся, вона ще тебе скрутить, — казала друга.

— Де вже, після того, як ти мене скрутила...

IV

Батькові Олена Кирил[овна] сказала той же-таки вечір. Скрипчинський тільки лупав очима, слухаючи її:

— От вже сего не ждав, щоб ти, така... — стара, хтів він сказати тай поправився, — така метикувата.

Скрипчинський не любив Тимченка. Він прочував про его багато дечого, й як не забороняв із дочкою ему водитись через те тільки, що вона після свого клопоту за сестрою, за [її] дочкою здавалася вже наче стара якась.

Олена Кир[иловна] одразу вразилася:

— От не ждала, що ви мому щастю заборонятимете. Послав Бог наостанці, а ви й его хочете одігнати. Я ж жити не можу без его, світ мені не ясний.

— Слухай-но, дочко, — розсердився Скрипчинський, — не вдавай дури, твій [Тимченко] пройдисвіт й поганець. Щоб ти знала, я назву тих людей, що знали его, й вони тобі розкажуть.

— Неправда то, вам набрехали вороги які-небудь, — сердито сказала Олена Кир[иловна] й пішла геть.

Вночі вона довго думала про батька й тільки набралася серця на усіх, хто збирався заступати її.

Другого дня батько привів якусь людину чудну: худорляву, метку, гарячу, сивувату.

— От мій товариш старий, він приїхав з К—а й має що розказати про Тимченка.

— Про Тимченка! Маю... от людина... Се напрочуд, таке поганьство... наприклад...

— Дак ви розкажіть, що знаєте, Іван Петрович, а я піду, — сказав Скрипчинський.

— Бачите, була дівчина там, — оповідав Іван Петрович, усе пригладжуючи руками волосся, — може, хочете знати ймення... ну, дівчина гарна собі, й спізнався з нею Тимченко й улюбив, чи сама влюбилась, вдавав з себе якогось Байрона... й до того дівчину обдурив, що вона здалася на його улещування, а далі втікла до його... він тоді...

Олена Кирилов[на] досі сиділа мовчки, не рухаючись, ледве примушуючи себе, а тут заговорила:

— Вас, певно, просили, щоб ви що-небудь наказали про Тимченка, й нащо плутаєтесь сюди, ви ж чужий... Тай нічого не допоможуть ваші оповідання.

Іван Петрович звомпив й спіткнувся.

— Я гля вас, щоб вас остерегти, що знав...

— Ну й що ви знаєте, що ви скажете — що він пив, що він вбив, ограбував кого-небудь? Мені що до того... Нещастя моє, що мені до людей? Якби ви розумний чоловік були, ви б самі розметикували. — Остатнє вона казала вже стоячи над Іваном Петровичем, а той тільки п'явся, побачивши таку прить.

— Ну ж і лиха ваша дочка. Не буде нічого, мусите оддати, — казав він Скрипчинському.

— Се оттепер з нею сталося... Оддати? Та він же пройдисвіт, ви кажете.

— За те нема чого казати, але ж... лиха ваша дочка... — з тим і пішов він.

Після сего попробував був Скрипчинський сказати дочці, що Тимченко не любить її, а бере за гроші, й знову нічого з того не вийшло.

— Господи, що я вам зробила, що ви на мене напалися. Ну, я спитаю его, коли ви хочете... Батічку, — заридала вона, навколішки впавши, — не силуйте мене, видайте за его...

— Дурна, — сказав батько, — йди, ти вже свою волю маєш, — додав він сумно. Але Олена Кир[иловна] на те не вважала і кинулась его цілувати.

Тимченко прийшов після того, як Олена Кир[иловна] написала, що все уже впорядкувала. Він поворкував з нею й <перейшов> на гроші.

— Кажуть, що ти береш задля грошей, але я тому не діймаю віри. Ти любиш мене, правда, Петрусь?

Петрусь сказав, що правда, але дуже розсердився, дізнавши, що батько хоче гроші у себе держати й видавати, як тра буде.

— Що ж се, що ж се таке буде? Як видає тебе, то хай видає гаразд, а то тебе оддає, а віри не йме.

І тут батька вгамувала Олена Кир[иловна]. Тимченко попросив Скрипчинського впрохати, щоб десь ему дали уряд, хоч маленький на перший раз, звісно, якого его розум та кеба варті, — він пустив вже кілька процесів й уже до его ніяка собака не приступала за цим. Скрипчинський й се ему зробив.

Весілля справили через рік, як вмерла Ольга Кирил[овна]. Справляли гучно та бучно. Олена Кириловна наче здивувати усіх хтіла й помститися за глум та посміх, що терпіла од людей за своє дівування. Поки її вінчали, вона мов сама не своя була й не втерпіла, щоб мужа ліктем не штовхнути, як дяк гепнув: а жінка хай боїться чоловіка. Тимченко напустив на себе пиху таку поважну, що куди тобі; він ходив, наче дубця проковтнув, й тішився, очевидячки, що він такий поважний. Маленька небіжка Олени Кирил[овни] була в неї в дружках й усім надала сміху, танцюючи з Тимченком. Її пішов вже дев'ятий рік.

V

Після весілля Тимченкови не поїхали нікуди. Тимченко не схотів, він боявся зоставатись дорогою усе коло жінки — се тільки гля закоханих добре. Олена Кир[иловна] пожурилась, але й на місці була щаслива. Тимченко в поважну течію попав, ему після гульні, бахурства забажалось поважного “міщанського” життя. Він поодавав з жінкою візити усім Скрипчинським родичам, близьким і далеким, їздив до їх на вечері, усе поважний, струмний, наче на своєму весіллі. Скрипчинський достав ему уряд коло скарбниці й Тимченко, не пропускаючи, ходив туди з клунком папіру, великодумний, з насупленими бровами, наче ніс ціле царство під пахвою.

— Треба низу почати, — казав він, — щоб бачити, як тут великоурядова машина одправує, без того не можна правити зверху, — казав він й дуже любив сипнути магистратськими словцями, удаючи з себе мистця.

Олена Кир[иловна] була щаслива ущерть таким життям, навіть трохи покращала. Коли бачила чоловіка, чула его ходу за стіною, голос чула, дим его табаки, — й лице її світилося щастям. Вона навіть не так гостро приставала з поцілунками до чоловіка, мов берегла їх: потрошку горошку, на довше стане...

Вернувшись з магистрату, пообідавши, Тимченко з жінкою виїздив на візочку й правив сам. Олена Кир[иловна] дуже любила їздити: її не доволі було щасливою бути, вона хотіла показати усім, похвалитися своїм щастям. Одного [разу] їхали вони містом, а назустріч весела братія — та товста побіляна, друга й якихось двоє хлопців біля їх. Тимченко здалека побачив їх й хотів повернути, але й ті его побачили.

— Петро Михайлович, Петро М[ихайлович], — завищала товста й похитала докірно на его головою, а друга на окуляри розглядала Олену Кир[иловну].

Тимченко насупився й ударив по конях. Олена Кириловна зблідла й ждала, щоб він що-небудь сказав, оправив себе, але той, не чуючи того, мовчав. Оця окаяня натякала Ол[ені] Кир[иловні], що не дуже міцне її щастя. Вона скоро заспокоїла себе, але воно було справді так.

Почалося з-за уряду. Тимченку раз за раз вичитали отченаша*, — очевидячки, треба було дещо инче, окрім насуплених брів та магістратських слівець, й тут Тимченко сів на лід. Після другого отченаша разом пропала его охота до уряду. Він скинув свого кашкета, перестав носити клунок з папіром, ходив у магістрат пізно, вертався рано, “розглядати велику урядову машину знизу” докучило.

— Нашим урядникам треба не людей, а якісь машини, щоб мняли та терли, що їм положуть, як же в кого в голові є міра та розум, то вже се їм не до смаку.

Замість щоб ходити до свого уряду й седіти дома над усяким писанням, він став ходити по гостях, знати було, що було єму не до смаку дома седіти.

Олені Кириловні се надало турботи, вона метнулася до батька й просила, щоб як-небудь перемінити уряд Тимченку. Скрипчинський нічого не сказав на се — щоб не розводити чоловіка й жінку. Він справді зробив так, що Тимченку дали инчу роботу, оддали під инчу старшину. Став знову ходити — казав, в магістрат. Олена Кириловна заспокоїлася й сподівалася знову жити щасливо.

Одного разу опівдні вона пішла кудись до крамниці сама з небіжкою, чоловік пішов до магістрату свого. Вони переходили через вулицю, поспішаючи, щоб не наїхали, й небіжка разом скрикнула:

— Тіточко, он дядько.

Олена Кир[иловна] зирнула й побачила чоловіка на візку й коло его двох жінок. Одну вона бачила — ся, що окликала его колись; вона одразу впізнала її підведені стидкі очі, її набілене, розмальоване бридке лице, навіть голос вискучий; коло її сідла друга, молодша й ще гарна — не встила прогайнувати свою вроду.

— Чому се дядько одвернувся, як нас побачив? — спитала Ол[ену] Кир[иловну] небіжка. Олена Кириловна стояла, не рухаючись, не чуючи, а потім разом завертілась, махнула руками й, як стояла, важко впала серед вулиці. На вулиці повно було народу — ясно було й тепло, — зараз побігли й підняли Олену Кир[иловну]. Вона лежала мертва, скривавлена, — падаючи, вона розідрала щоку на камінь; небіжка гірко плакала коло неї. Вона очуняла вже під вечір й, згадавши про те, що бачила, стала сміятись, плакати й нарешті знову зомліла.

Тимченко вернувся додому геть-то ввечері вже. Він ждав, що жінка нападеться на его мокрим рядном й хтів, щоб вона переспала своє серце. Він дуже здивувався, як єму сказали, що Олена Кириловна заслабла, й щось наче сором або совість узяли его. Він пішов до жінки, у її покій; та тим часом уже встала й сідла на ліжку, жовта, простоволоса, з червоними од сліз очима, обв'язана; свічка була заставлена й лице її у п'ятьмах здавалося ще чуднішим, щоб не сказати страшнішим. Тимченко трохи не злякався, побачивши її.

— Петрусю, що ти зробив ізо мно, що таки до них, до цих гультяйок... — заплакала вона, як побачила [його].

І сором, і совість разом вискочили з Тимченка.

— Не можу ж я коло тебе седіти, кинути усіх своїх знаємих.

— Знаємих, цих бахурок?

— Не ганьбуї людей, з котрими я воджусь, які вони бахурки? Вони не гірші од тебе.

— От сього ще не було, щоб свою жінку до таких поганок прирівняти, — заплакала знову Олена Кир[иловна].

Тимченко сердито пішов од неї. Олена Кир[иловна] седіла на ліжку й тихо плакала; тепер тільки побачила гаразд, що то за людина чоловік, й разом з тим почула, що вона ніколи не любила его так, як тепера, як він кидав її. Вона седіла й ждала, що він прийде. Заспокоїти, розважити її, невже він не прийде, се вже надто буде недобре од его. Тимченко не йшов, а Олена Кир[иловна] томилася, ждучи; її забажалося страх побачити его. Вона накинула щось на себе й боса поточилась темними покоюми до чоловіка. Той вклався вже спати й загасив свічку. Олена Кир[иловна] стала навколішки перед ліжком, обхватила чоловіка руками й шепотіла, задихуючись од свого запалу:

— Петрусю, ти ж мене любиш, скажи, ти ж не кинеш, як любитимеш мене, поцілуй же мене... Ти сердишся на мене?

— Не сердюсь, тільки не вередуї, будь розумною, — покомизився Тимченко й поцілував її.

— Годі, годі бо, ти наче дівчина мала, — одмагався він од жінки. Та цілувала его без ліку, тискаючи своїми голими руками. На тім і скінчився увесь оцей випадок.

Після сего Олені Кир[иловні] ще гірше стало. Тимченко був з таких, що тільки сили чужої бояться, як же побачив, що жінка на его й розсердитись не може, він розбестився ще гірше. Може, він зневажав її після сего, що вона така легкодуха й так его любить, але, мабуть що, і не ганьбуючи, не боявся тільки її. Явза й жінка ему докучили чисто. Він часом ходив зранку й вертався аж увечері, часом п'яний. На Олену Кир[иловну] розсердився раз і другий, що вона усе цілуватись лізе, сказав, що їм не двадцять рік уже, час і поважними бути.

Оці слова страх її вразили; вона заплакала, докоряла, побивалась, що він її не любить, що він її обманув, проміняв на бозна-кого.

— Та товста, погана, хіба молодша од мене, що ти за нею бігаєш, за паскудною бахурою...

Тимченко знову розсердився, Олена Кир[иловна] попробувала, чи не візьме, як перестане говорити до его, одкаснеться од его, але й тут нічого не взяла. Тимченко й у вус не дув на те, ходив, вертався на невеликий час й

знову йшов, або сидів у себе в покої; він, очевидячки, радий був, що жінка его не в'яже й геть-то не хтів що-небудь переміняти. Олена Кир[иловна] догадалася; се ув остатнє вона змагалася; вона притихла — не розпитувала, звідки він вертався, де був, не нарікала. Але се вона себе тільки вдавала; вона мордувалася й боліла, ремствувала й тільки виявити боялась, щоб не розсердити чоловіка. Вона нишком придивлялась до его, де він ходив, угадуючи серцем, чи він пив та гуляв тільки, чи бахуровав. Часом, цілуючи его, вона чула, як од его пахло чужими, певно, жіночими пахощами, на одежі его знаходила довге волосиння й тоді ледве силувала себе, щоб не заридати, а серце рвалось, палало, ремствуючи. Седючи сама вечорами, вона думала про его, думала, як він сидить з якою-небудь жінкою, женихається, обіймає, цілує її, й мила скоріще очі, щоб він, вернувшись, не помітив її сліз. Одного тільки боялась вона, щоб він не кинув її, вона б не вижила без его. Що більше він цурався її, то гірш плакала; за ласкаве слово, що часом кине, вона побігла [б] на край світа, добрий погляд ненароком надав вже її щастя й вона забувала свою муку.

Олена Кирил[овна] дуже богобоязлива не була ніколи — Скрипчинські усі такі були, трохи смерділи ще колишнім вільнодумством (*esprit fort*), — але тепер, у таку пригоду попавши, їздила по церквах, постила й навіть задумала їхати на прощу. Хтось переказав, що є у монастирі, верстов од міста, мо', за двадцять, окна, й та окна дуже помага жінкам нещасливим, тільки треба із чоловіком туди поїхати. Оце ж і спиняло Олену Кир[иловну], як її витягли Тимченка в монастир, коли він, здається, і в церкві ні разу не був.

Одного дня Тимченко став щось дуже прихильний до жінки; він не пішов нікуди, після обіда гуляли містом, над вечір пішли до Скрипчинських. Олена Кир[иловна] не знала, чи в раї вона, чи на землі од свого щастя, стала й собі говірка й весела, якою давно вже не була. А ввечері вони сиділи обоє укупі й гризли цукерки, що приніс Тимченко. Тимченко женихався й казав компліменти, аж од їх Олена Кир[иловна] умлівала.

— Ти бачив на вулиці біляву дівчину у блакитному, з військовим ішла — правда гарна? Вона за Страшкевича йде.

— Білява, кажеш? Невелика врода.

— Усі так кажуть.

— Ти далеко краща. Що ти так дивишся? Що на мене, то над тебе нема кращої на місті, бо я тебе люблю...

— Ти вже вигидаєш, ти, певне, смієшся.

— Ну от, і правди тобі не можна сказати... А батько таки щось на мене скося поглядає.

— Тобі так здалося.

— Ні, не здалося; мені, чуєш, здається, що він сердиться, що ти за мене пішла.

— Чого ж єму, ми ж щасливі, хіба ні? — Тимченко мусив поцілувати її.

— Щасливі, але, бач, краще було б, якби ти вийшла за кого инчого, а не за такого бідаря, як я, ще винуватого.

— Справді, ти винуватий кому? Чому ж не заплатиш, гроші ж твої.

— Ти чудо, а не жінка, тільки твоїх грошей я не візьму. Пам'ятаєш, казали, що я з-за грошей тебе взяв. Я краще в инчого позичу, і се тобі сказав яко подружжю своєму вірному.

— Візьмеш... — Олена Кир[иловна] побігла й принесла білетів чималу паку. — От, не бери, я не даю, — сміялась вона, засуваючи гроші єму в пазуху й обіймаючи єго. Тимченко сміявся й собі.

— Тільки, серце, знаєш що, зробиш мені ласку: поїдемо у неділю у Пречистенський монастир.

— Господь з тобою, що се тобі причудилось?

— Мені снилось, що з того лад буде. Добре? Поїдеш?

— Поїду, поїду.

— Таки свого дійшов... А вона, їй-богу, добра душа, й любить мене, якби тільки не така була погана, — мурмотав Тимченко, як Олена Кир[иловна] заснула. — Скільки вона поклала — він полічив, там було більш 4 тисячі білетів Східного займу*, що вийшов торік. В Тимченка очі заграли, на їх дивлячись. Зроду не мав він такого грошей. З нехиттю він одібрав частину, а остатнє, там було 3 тисячі, засунув в кишеню.

— Не всі разом, — подумав він.

У неділю рано поїхали на прощу. Їхали удвох в візку. Ранок був ясний, веселий, звичайне влітку; гоїна роса впала, скропила, помила скрізь холодним духом, а з-за лісу, з-за горбів викочувалось на блакитне небо сонце; у Олени Кир[иловни] й на серці так було ясно та тепло; вона раз по раз закидала до чоловіка, але Тимченко не вважав й мовчав здебільшого; гроші, що в кишені лежали, мов пекли єго, він бажав скоріще їх пустити.

В монастирі багато народу зібралося, усе жінки здебільшого, поки до жнив. Перед оконою товстий батюшка з чудною бородою, мов у німця, одправляв молебень. Співці ішли й вертались, відспівуючи скоріще, батюшка кінчав молебень, давав проскуру, тикав хрест і руку, копійки дзенькали, падаючи на талірку. Дяк вивертав талірку в шухлядку, гроші грюкали й батюшка дочитав молебня.

Олена Кирил[овна] поставила товсту свічку перед оконою, стала молитись, але щось не молилось, дуже вже весело було її. Вони пообідали в монастирі й верталися вже під вечір. Як їхали через бульвар, Тимченко стишив возка.

— Ти їдь додому, Олесю, а я піду на часинку, просили.

— А чаювати ж? Підеш іншим разом, поїдемо...

— Ні, я там, — одкликнувся він, не обертаючись.

VI

Після сего разом пішла поголоска по місту за Тимченка, розказували про его бозна-що, приборіхуючи, звичайне, без кінця; инчі розказували про якісь предорогі убрання, що надарив він комусь, инчий — як він поли шампанським десь вимив, й усі жалкували за Оленою Кирил[овною] й нарікали, що вона, здається, немолода вже, а здумала виходити [заміж].

Старий Скрипчинський, почувши, прийшов до Тимченків. Самого Тимченка не було дома.

— Щоось, дочко, про твого чоловіка негарне кажуть.

— То, певне, брешуть.

— Не можуть же одразу усі брехати, кажуть, що він п'є й бахурує, й я що прийду, то усе его нема дома, й до нас перестав ходити, коли-коли прийде.

— Що з того, як я не хочу нікуди ходити, а люблю дома седіти, а що кажуть, що п'є, то хіба се чоловікові догана? Та й як він п'є, я его й разу п'яним не бачила.

— Не знаю, тільки ти скажи, щоб він перестав грішми сипати й не робив публіки, про вас по усему місту чутка йде. Він тебе обдере й кине.

— Вибачайте, а я вже ему не нарікатиму. Аби ми щасливі були, а там хай кажуть... Й ви, таточко, се покиньте.

Скрипчинський диву дався, що в покорної завше дочки такий бас з'явився. Він, однак, не послухав дочки, зустрів Тимченка й вичитав ему отченаша. Тимченко вернувся додому сердитий.

— Се ти, певне, батькові на мене скаржилася, навигадувала, — сказав він.

— Я, Господь з тобою, я ще просила его, щоб він нічого тобі не казав. Що я мала скаржитись, хіба я за тобою не щаслива, чи що...

Тимченко знав, що Олена Кир[иловна] его любить, але сего й він не ждав й віри не поняв.

— Неохотою побіжиш з дому, як тут, окрім дорікання та лайки, бозна з-за чого не почувеш, — сказав він і пішов, а Олена Кир[иловна] прожогом кинулась додому, до матері.

— Якби ви, мамо, затримали татка; набрехали ему чогось на Петруся, й він сколотив бучу, полаялись ми через его... Чи заздрість узяла, що я так его люблю, нащо ж розводити жінку з чоловіком. Якби й справді що було? — та він миліший над усі грощі.

Скрипчинська розказала чоловікові й просила справді не чіпати Тимченка.

— Ну, нема кінця-краю Божій премудрості та людській дурі, — сказав він, покрутивши головою.

— Тут не дурь, тут инче, — відказала стара. Вона таки помічала, що діялось у серці доччиному.

У Тимченка гроші держалися недовго. А покуштувавши грошей, забажав він їх ще гірше. Олені ж Кир[иловні] батьківське слово в душу запало.

— Слухай, Олесю, в тебе тепер більше грошей нема? — спитався він наче ненароком якось.

— А що?

— Та треба мені було б ще. Бач, дещо винуватий я був.

— Так швидко знову, та ти ж узяв був, Петрусю, серце. Ти сказав, що усі заплатиш.

Тимченко насупив брови одразу.

— Вибачай, що вже я так на тебе напався. Справді, мені не треба було тебе турбувати. Я пошукаю краще чи не позиче грошей знаємий або знаема яка-небудь, — він зумисне на знаєму вдарив. Олену Кир[иловну] наче опекло тим словом. Вона подумала, що тоді б чисто одібрала в її чоловіка яка-небудь.

— Біг з ними, пощо ж у чужих брать, коли свої є, я тільки кажу...

— Як знаєш, я тільки кажу, що як тобі не можна, то я в кого инчого візьму, дадуть. Он у Стрицької після чоловіка грошей, певне, зосталось доволі... Зароблю, віддам. Он в мене вже є перед очима таке діло, що аби грошей, а користи буде.

Олена Кир[иловна] принесла.

— Куди ж ти? Хіба ти сьогодні не вільний?

— Треба йти, діло, бач, — сказав Тимченко, не дивлячись на неї.

— Ти ж обідати вернешся? — спитала вона его несміливо.

— Не знаю, може, вернусь, — пробубонів той і пішов.

Після сего Тимченко через раз брав грошей в жінки, часом казав нащо, обіцявся вернути, а часом й так. Олена Кир[иловна] не розпитувала. Тимченко не брехав, як казав, що бере гроші, бо винуватий. За оці півроку, як оженився, він пив та гуляв усе на чужий кошт. Тих грошей, що брав він з уряду, не ставало ему й на тиждень — уряду він усе ж таки не кидав, хоч і бував там рідко. У гурті, куди пристав він, було двоє грошовитих і на їх кошт живилася уся тічка. З тих двох один був молодий ще, якийсь військовий, що ненароком одібрав гроші після якоїсь тітки; се був дурень чималий, москаль, казармою так і несло од его постаті, од его річей; его обдирано, ще й з его сміялись. А другий, старий вже не так од літ, як од гульні; він був страшний: жовтий, обдутий од пиття, з очами червоними та якимись неживими, мов шкляними. Він вже ні бахурувати, ані пити не міг, й тільки дивився, як инчі п'ють і бахурують; гайнував старі свої маетки, колись великі, та тішився, як его небожата скреготіли на его зубами.

Збиралися часто до тієї товстої — се мовби гуртова була оселя; декотрі — меж їми й старий — тут і днювали, й ночували; збиралися гультяї,

жінки, паскудні жарти, регіт дурний лунали по покоях; розїздилися пізно, хто міг, а хто зостався п'яний, як скотник, на стільці, на долівці. Треба довго псувати та калічити чоловіка, щоб тішився таким життям!

Одного разу Тимченко сів сам-один у товстої чогось, аж виглянула з дверей якась жінка.

— Можна до вас, тітко?

— Ні, я зараз.

Та сховалась. Тимченко вгледів-таки, що вона була висока й гарна з себе, голос в неї був молодий та дзвінкий.

— Що се за дівчина? Порекомендуй-но її мені.

— Нащо вона вам? Се моя небіжка, і вона не така.

— От тобі. Як не хочете рекомендувати, то я й сам, — й він метнувся до тих дверей. Товста не пустила его.

— Що я її з'їм, чи що? — сміявся Тимченко, але та все одмагалась: вона хоче, щоб та нічого такого не знала; хіба солодко її вовтузитись з гультями увесь вік? Добре життя, нема чого сказати. Дурна була, що підвести далася, але вже небіжка ним жити не буде, вона в її росте, як в якому інституті.

— Дивіться, ви старішаєте, щось у вас дуже богобоязливі думки з'явились.

— Боїться, стара трясця, — подумав він, йдучи.

Він ту небіжку побачив через кілька днів — ішов надвечір, він уступив на кганок до товстої — та виходила з дверей. Тимченко ізняв шапку і уклонився.

— Дома тітка? — спитався він.

— Немає, — промовила дівчина, не дивлячись на его.

— Можна вас провести, а то вечір.

— Добродію?!! — крикнула дівчина, прикро глянувши й одхитнулась од его. Але Тимченко не звомпив.

— Тепер вечір, і на моїй душі буде, як вам що-небудь трапиться, причепиться який-небудь волоцюга, як я, — додав він, жартуючи.

— Ви, здається, хочете, щоб я вернулась? Як ви од мене не одчепитесь, то я вернусь.

— Боронь Боже вертатись... але вас таки треба боронити, я буду йти ззаду.

Вона нічого не сказала й пішла. Тимченко йшов ззаду: він тепера добре роздивився до неї — вона була висока й струнка, личко було молоде, чисте, як у малої дівчини; крізь біле тіло світилась червона, молода кров, маленькі червоні губи, мов не цілували нікого зроду; тільки темні, глибокі очі сяли й грали недитячим вогнем... Її врода дуже вразила Тимченка, а що вона така була тендітна, се ще гірше дратувало его й він, йдучи за нею, усе думав, як

би спізнатися йому... Він бажав, щоб тепера напалися які-небудь розбишаки, щоб її оборонити, але в нас, на лихо, так впорядковано вже, що не сподівайся на вулиці розбишаків натрапити. Розбишаки не розбишаки, а якась собака чимала вихопилась з-під воріт й напалася на дівчину, та скрикнула й одскочила, а Тимченко дуже вдатно вдарив собаку по спині, прислужуючись.

— От бачите, я й пригодився, — сказав він, як прийшли до чиегось кганку, — од собак вирятував, а ви хоч би подякували.

Дівчина усміхнулась, одвернулася й пішла.

Після сего Тимченко бачив [дівчину] раз і другий — вона наче трохи привикла до его, але така ж була недоторкана, — так думав Тимченко, розмовляла тільки про які-небудь витребеньки й зараз звертала на що инче, як Тимченко закидав якого комплімента, не виходила до его в тітки, і Тимченко мусив її чекати на вулиці, поки вона піде гуляти. Часом довгенько мусив стояти, чекаючи де-небудь на розі, лаючи, що вона не виходить. Досі ще ніколи не було ему сього. Оця дівчина з дитячим личком, недоторкана, не вважаючи на его женихання, дратувала тільки его, надавала хіті, й він незчувся, як закохався, та гаряче...

З того часу Олені Кир[иловні] ще гірше стало, Тимченко мов зумисне мордував, коверзував з неї, мов помститись хтів на її за другу. Олена Кир[иловна] дурно придумувала, щоб підійти під ласку: і мовчала, і корилась, і грошей питалась, чи не хоче, — нічого не помагало, Тимченко брав, а, проте, до неї через те ласкавіш не ставав. Він став дуже пити за остатній час, по усему місту чутка заходила про якісь публіки та шарварки, що наробив їх гурт. Він наче хтів своє кохання перепити — воно таки допікало ему, хоч серце досі в его стало гірш порожнього гамана.

Одного [разу] вони пили дуже, другого дня Тимченко пішов до товстої. Її не було, а сиділа дівчина. Тимченко зрадів — досі ще не було сего. Побалакали. Тимченко сказав, що він якраз не в собі.

— Ви, здається, дуже п'єте, — сказала вона. — В вас жінка...

— Біг з нею, з жінкою, вона мені світ зав'язала. Та ви звідки знаєте, що я п'ю?

— Хто сего не знає... Я бачила вас учора.

— А ви думаєте, хіба чоловік з радости п'є; як він до кого з серцем, із душею, а од его одвертаються, то тоді радий життя своє пропити. — Дівчина не сказала, тільки заграла своїми чудніми очима.

— Знаєте, усе моє горе, моя радість на вашій волі. Вам шкода мене? Скажіть, шкода? Скажіть тільки слівце, й я буду щасливий й не буду пити... Я вас люблю... І ви любите, і я вам милий, хіба вгадав я, скажіть? — Тимченко нагнувся до неї й обняв рукою.

— Ой Боже, що це мені, — промовила тай заплакала.

Тимченко цілував й шепотів:

— Ти мене любиш, ти мене любиш.

— Люблю, — одказала вона, випручалась од его й втікла.

Тимченко стояв, як зачарований, він ще не очуняв од такого наглого щастя й не няв віри єму. Увійшла була товста. Тимченко казав чор'зна-що, насили одкрутився і втік. На губах, на лиці він чув ще її сльози й ладен був заспівати з радощів. Дома він радів, жартував, цілувався з жінкою й бідна Олена Кир[иловна] й собі раділа, не знаючи, з чого воно йдеться.

Другого дня він пішов до товстої, сподіваючись, що її знову не буде дома, але наскочив якраз на її. А та ще якось прикро на его дивилась й ще поганшою її пика через те стала.

— Не сподівалася я такого од вас, Петре Михайловичу, щоб ви дівчину піддурили собі на потіху.

— Як піддурив, з чого се ви...

— Та не одмагайтесь, вона мені розказала і призналась, що вас любить.

— Любить? Се вона вам сказала? Так чому ж її самої немає?

— Ні вже, не дам вам одурити її. Що ви робите, ви ж чоловік невільний, а вона дівчина... Я як її берегла, у жодному інституті...

— Чи ж я винен, що мене зв'язано... Але ж я її люблю, і вона мене, кажете.

— Люблю на якийсь час... Знаю вас доволі, набралася од вас лиха. Піддурите дівчину... таки не вберегла. Та ні, не буде — завтра ж таки поїде вона до тітки.

— Не жартуйте, Бог зна що ви оце вигадуете.

Довго вони так розмовляли.

— Як ви вже так кохаєтесь, нічого вам не вдієш. Ніхто не зна, що буде, треба заплатити од лихого часу, хоч грішми... Положіть в банк на її.

— Та гроші ж жінчині.

— Се вже ваше діло. Без того я її не пущу, а вона сама не піде. Тридцять тисячів положіть на її.

— Господь з вами!

— Мені вона дорога, мені вона знає, де сидить, я її не дам на поталу.

— От капосна баба, — думав Тимченко. — І як вона разом на те повернула.

Він побачив другого дня дівчину й приступив до неї:

— Ви любите мене, киньте тітку й ідіть до мене, — казав Тимченко.

— Ви казали се тітці?

— Тітка, Біг із нею, із тіткою, ми любимось, хіба мало нам сего?

— Ні, ви не знаєте, мати як вмирала, наказала слухати тітку. Знаєте, моя мати не тут вмерла, а в У... Поки я там жила, щодня на кладовище ходила; така гарненька могила.

Що ти маєш чинити? Тимченко не раз починав розмову, научав, наставляв, дівчина не хтіла.

— Мушу достати, — подумав Тимченко, — ті гроші.

А тим часом кохання не проходило. Він тільки й думав, коли дістане її. Ця дівчина з дитячим личком наче причарувала его; якби хто сказав, що таке на его нападе, насміявся б.

— Ти пам'ятаєш, Олесю, що я тобі казав колись про діло якесь?

— Ну?

— Дак тепера воно якраз на дорогу стало. Річ то певна, і зиску буде добре — менч як двадцять або тридцять на сто не дадуть, тільки треба грошей. Я, чуєш, тієї думки, що, може, і тобі туди б грошей віддати.

— Яке ж це діло?

— Бач, вугілля тут знайшлося земельне, дак ту землю щоб перекупити, — він став розказувати тай збився з пантелику.

— Ти довідайся, — сказала Олена Кир[иловна].

Вона не дуже-то няла віри тому ділу, й не дуже-то складалось на чоловіка; вона хоч і кохала его, але переконалася, що розум в его не геть-то, не геть-то віри... Й те, одначе, не перебранчало кохання; вона знала, що він дурень, що він поганий чоловік, — й кохала его, як і перше. Тимченко після сего ще кілька раз закидав про діло — він вже видумав усе шпетненько. Олена Кирил[овна] попередку сперечалась, боялась, що він сяде на лід, але Тимченко дуже пристав до неї, сердився, доказував, й вона боялась его гнівати. 32 тисячі не було готових — стільки хтів оддати до діла Тимченко — й Олена Кирил[овна] просила підождати, бо не можна було зараз узяти в банку, але Тимченко ждати не хтів; товста була баба уперта, і як сказала, так і не одступалась. Поки не положить грошей, вона навіть і розмовляти з дівчиною ему не давала, а та усе воркувала про те, як любить тітку, та про могилу своєї матері, й Тимченко, слухаючи її дитячий голос, її дитячі оповідання, не помітив крізь їх чортової думки, не помітив, яку під его підвалину підвели тітка з небіжкою; він не вважав на те навіть, що дівчина, таку з себе святу та неповинну вдаючи, швидко так, — навіть ще він і не казав, — із їм жити згодилась — і як тільки тітка скаже, бо вона тітці... й так далі.

Що не доставало грошей, Олена Кир[иловна] взяла з небіжчиних, бо дуже вже хапався Тимченко. Він того ж дня завіз 30 [тисяч] товстий. Та перелічила, зітхнула й заплакала навіть: тепер дівчина его, хай бере, не думала вона, що таке буде, таки не вберегла. Але й то сказати — не її вина, вона в неї краще, як в інституті...

Дівчина — Оленою її звали — поцілувала Тимченка й сказала, що вона б досі до его втікла, якби не тітка. Тимченко радів.

Другого дня він перевіз її од тітки у будинок, що найняв зарані, — був невеличкий, але гарненький будинок, серед грядок з квітками, оповитий крученими паничами та хмелем. У Тимченка несподівано з'явився ідилічний дух і, як скоро оженився, трактував, що нема в світі щастя над сім'ю, так збирався тепер воркувати під парасолями хмелю і кручених паничів.

VII

Минув другий рік, як Олена Кир[иловна] вийшла заміж. Вона звикла до життя свого. Була то натура живуча, аж надто, вона усе терпіла, на усе мирилась, аби тільки добути тією мукою хоч трохи щастя. Й яке ж те щастя було... Тільки вона, що увесь вік бажала, марила про его, й могла терпіти за се мізерне щастя стільки. Ще важче було їй, що не мала кому своїм лихом поділитись, бо бачила, що ніхто їй душі не знає, не знають, з-за чого вона мордується, й як не сміялись, то дивувались з її кохання.

Про те, що у Тимченка живе дівчина, дав знати батько Олені Кир[иловні].

— Ач, ти не няда віри про свого чоловіка, оце ж що, поганець, вчинив — узяв дівчину собі. Й се я напевне знаю.

Олена Кир[иловна] так зблідла, так на її вплинула та чутка, що батькові аж шкода стало, що він сказав.

— Ну, та не дуже вважай, що ж ему вдієш... Така вже натура ледача. Шануйся краще, та з-за его свого здоров'я не гайнуй.

Олену Кир[иловну] допекла ця звістка. Поки що мирилась вона з тим, що Тимченко гуля тільки, що ніхто его не одбиває, тепера у его є коханка, коло котрої ходить, пестить на жінчині гроші, а що гірше усього — тепер Тимченко, чого доброго, й кине її. А се вже було гірше смерти. Вона усе стерпіла [б], аби він її не кинув.

Вона довго думала, як би таке зробити, щоб Тимченка розвести з тою проклятою дівчиною. Просити — та що ему, він не послухає, їхати куди-небудь, то він не поїде. Олена Кир[иловна] томилася, нудилася і, як грішний за цибульку, узялась за думку, що стала в голові, — піти й просити ту дівчину, благати, щоб одступилась од Тимченка. Звісно, дурна се була думка, не тра було й сподіваться з неї чого доброго, Олена Кир[иловна] й сама те знала, але, не маючи нічого більш, з нудьги узялася за її обома руками.

В її була тоді покоївка, жінка не стара ще, та така сувора, так прикро дивилась, наче зараз візьме за шию, — молодих та гарних Олена Кир[иловна] не держала через Тимченка. Хоч з цією покоївкою дуже було трудно що-небудь таке, та мусила через неї Олена Кир[иловна] визнати, де живе та дівчина, й просила від челяді дізнати. Покоївка нічого не сказала, тільки хижо глянула на Ол[ену] Кир[иловну]. Вона таки якось визнала од когось, але зараз попросила, щоб її гроші віддали й відпустили. Олена Кир[иловна] відмовляла її довго, але та суворо одказувала, що вона в свого батічка й матери, як панія, зросла, й до такого діла не зручна. Так і пішла.

Олена Кир[иловна] того ж дня пішла до тієї дівчини; покоївка визнала добре, й знайшла будинок зараз. Серце заболіло в неї, як побачила вона его, — певне, щасливий він тут із своєю коханкою, в оцій гарній маленькій

хаті. Дівчина виглянула й ще здалі впізнала її. Тимченко сам якось показав її. Вона подумала, чи не хоче та наробити публіки, й хтіла не пустити, але передумала, убралася скоріще й вийшла вбрана та гарна. Скоро побачила вона Олену Кир[иловну], зараз почула, що та не задля публіки прийшла. Гарні очі в її radoщами злими заграли, але личко таке ж було святе, як у баранчика, що з масла на паску роблять. Олена Кир[иловна] оглянула і зараз серце узяло її за вроду та молодощі тієї дівчини. “Ні, не послуха”, — подумала вона й стала казати скоріще, поки не звомпила.

— Я Тимченкова, жінка Тимченка, того, що... що й ви знаєте, й я прийшла до вас просити... благати вас... в вас серце ж, не камінь, ви можете зглянутись на моє горе...

— Але що ж я можу вам прислужитися? — спитала та.

— Я прийшла благати вас, щоб ви мені мого чоловіка вернули, вернули моє щастя, моє... — голос в Олени Кир[иловни] аж задзвенів з великого смутку й чуття.

Дівчину мовби вразили її речі, вона мовчала, Олена Кир[иловна] почувала надії.

— Ви добрі, ви почувете моє лихо... Я ним тільки й живу, тільки й дишу, оддайте мені его, що вам з его? Ви молоді, ви гарні, знайдете собі кращого, а я...

— Але й я его люблю, — тихо промовила дівчина.

— Й ви любите... Горе ж мені... Слухайте, ви любите его, але ж, чуєте, — Олена Кир[иловна] спіткнулась.

— Що але ж... Докажіть! Мовчите? — нявкнула вона. — Дак я докажу. О, я бачу думку вашу. Ви жінка по закону й через те хочете, щоб я оддала вам... “Шлюха”, — певне, так ви мене назвете. Він ваш по закону... Так? Дак ні ж. Жінка буде лазити на колінах перед коханкою й нічого [не] зробить. Ваш чоловік, як собака, буде за моїм словом бігти, благати ласкавого слова, ласкавого погляду... Ви хтіли собі его грішми купити, він ті гроші мені принесе й я посміюся з вас. І як натішуся я доволі, як витягну усю душу, як наскучить, тоді я прожену назад до вас, до законної жінки, щоб ви втішали его.

Олена Кир[иловна] впала на долівку. Дівчина усміхнулась, глянувши на її, на жовте сухе лице, й покликала свою покоївку, щоб походила коло неї. Олена Кир[иловна] швидко очуняла. Скоро озирнула вона й побачила дівчину, разом сила в її взялася.

— Біг помститься за мене, — сказала вона з запалом і вийшла.

Ззаду засміялася дівчина; голос вже не схожий був на дитячий.

Олена Кир[иловна] вернулася і застала батька, мати й з їїми Тимченка. Батько розмовляв з Тимченком, він почервонів і засапався. Тимченко смикав себе за бороду.

— От добре, що ти прийшла, — сказав батько. — Ми тут розмовляємо не про абищо. Ти знаєш, що твій чоловік має собі коханку якусь й пестить її на наші гроші (Тимченко не раз брав гроші після того, як узяв дівчину, — та була вередлива дуже й сипала грошима дуже). За таку річ кожного чоловіка паскудою, поганцем звать.

— Я просив вже вас, щоб ви кинули оце. Тут нічого не допоможе... Я прошпетився дуже, що женився, зав'язав собі світ, й мені здається, найкраще, що зробити — розвестись, а не нарікати дурними речами.

— Петро Михайлович, — крикнула Олена Кир[иловна].

— Розвестись, не розвестись, — поступився й собі батько, — та усе не годиться розсипати грошей на своїх коханок, на свою гульню. Се гроші не ваші, се гроші дітей. Скільки він вже прогайнував, Олено?

— Я не знаю, батічку, чи дуже багато...

— Ви дурно робите, що уступаєтесь ув оце діло, заводите розпач у сім'ї та нелад, розводите чоловіка з жінкою. Як Олеся що має на мене, хай скаже...

— Хіба я що казала коли, як в нас і було коли, може, що, то в кого нема сего. Ми щасливі й я нікого над тебе не бажаю... Й, по правді, таточко, ви дурно уступаєтесь сюди.

— Тю, дурна, — захоче Біг покарати, то розум одбере, — розсердився Скрипчинський. — А вам таки на поталу дочку мою не дам і вас дійду.

— Таточко, що бо ви напалися. Як маєте шкодити, то шкодьте краще мені, як не жаль.

Скрипчинський після сего більш не приходив до Тимченків, сердився. Знаємі теж мало хто приходив. Олена Кир[иловна] здебільшого сиділа сама із своєю нудьгою. Тимченко часом навіть не ночував дома. Олена Кир[иловна] мовчки терпіла та дивилась на его, инчий раз хіба нарікала, та й то так, ненароком. Вона вгадувала, дивлячись, куди збирається він, — до дівчини, куди ж инче, проводжала его й сиділа весь вечір, ждучи его. Нічого робити не могла вона, ані читати, ані розмовляти навіть. Вона думала за чоловіка, що він робить тепер, що каже, що робить та клята дівчина, а то й не думала навіть, а мовчки лежала на ліжку, слухала, як цікає годинник, як далеко десь гавкають собаки, дивилась, як порається її небіжка, або пише, лічила, скільки рядків напише, поки умокне писало... Не дождавшись чоловіка, лягала спати, заморочена, пригнічена якось.

Одного разу Тимченко ішов до дівчини — вона вгадала. Її разом забажалося — зле те було бажання й гірке — переконатись, чи туди він піде. Вона дала ему вийти й пішла слідком здалека, щоб не побачив. Вона не помилилась — він справді пішов до дівчини. Стемніло вже. Олена Кир[иловна] сіла в садку у халабудді й дивилась на будинок, на світло, на тіні, що манячили у вікні. Вона впізнавала й чоловічу голову, его бороду, і дівчину, як вони уставали. Вона сиділа так довго, дивилась, мучилася, й несила була кинути, піти

звідти. Наче гірка якась втіха була її з сего, як то бува, що чоловік колупає свої врази та болячки. На дзвіниці вдарили дванадцять раз. “Певне, не вернеться сьогодні”, — подумала Олена Кир[иловна] й пішла додому.

Після сего не раз вона так ходила за чоловіком й сиділа ввечері в садку, кутаючись хустками, бо була осінь, вже й холоди ставали. Вона надходила під самі вікна, ставала у пільмі й тоді бачила лиця, чула, як що гучно сказали або кричали. Іноді разом бажалося їй розбити шибку й розшугнути, перелякати їх, і вона ледве спиняла, перемагала тоді себе, прихилившись до муру. Одно-го разу вона сиділа так у садку. Було вже пізно. Аж якась постать чоловіча увійшла у садок й пішла просто до будинку. Олена Кир[иловна] здивувалась дуже, досі вона не бачила, щоб увіходив хто сюди. Вона пішла навперейми тій постаті й за тим світом, що з вікон світив, розпізнала її лице.

— Степан?! — крикнула вона, бо впізнала менчого брата...

— Олесю, яким се побитом? — здивувався він й одхитнувся, чи, може, її причудилось.

— Чого ти прийшов сюди, чого тобі треба? — розпитувала его Олена Кир[иловна].

— До твого чоловіка.

— У такий час?

— Саме добре...

— Ти що-небудь на его в думці маєш?

— Та ти чого тут, хіба ж не знаєш, що тут ота дівчина, чи як її, живе?

— Чекаю его. Але скажи ж, що ти хочеш від его? Ти хочеш шкодити?

Я тобі не дам, йди звідси.

— Та я ж для тебе, яка бо ти, мені усе розказали (Степан Скрипчинський якраз тільки приїхав був), я его навчу бахуровати. Не дуже гречно, та пам'ятати буде...

— Йди звідси, я не хочу, щоб ти що-небудь учинив ему недобре. Хто тебе просить карати, йди скоріше.

Але Степан не ішов. Він узяв сестру за руку і хтів вивести з саду, щоб ішла додому. Олена Кир[иловна] пручалася, її страх узяв за Тимченка, Степан був здоровий, дужий хлопець, а в руках був батіг. Брат і сестра довго змагалися, товклися, боролися.

— Прощу тебе, братіку, будь ласкав, лиши его, на Бога зглянься, йди звідси.

Він не йшов. Тоді Олена Кир[иловна] випручалась й кинулася в хату. Вона прожогом убігла у покій, де сидів Тимченко й дівчина. Вони весело реготалися чогось й разом стихли й звомпили, скоро побачили Олену Кир[иловну]. Тимченко одійшов трохи од дівчини і мовчки дивився на жінку. Він ждав шкандалу якого-небудь.

— Стережися, Петрусь, там тебе ждуть, щоб побити, я бачила й прийшла сказати... Дужий хлопець... Ти сьогодні не вертайся й пережди...

Тимченко ще не схаменувся й навіть не подякував її, він мовчки стояв усе, а дівчина усміхнулась і сказала:

— Ви так пізно ходите? Так можна й занедужати.

Олена Кир[иловна] нічого не сказала, тільки глянула прикро. Її вразило, що її навіть сісти не попросили, не привіталися, не подякували. Вони — бач — ждуть, поки вона піде, вона перебранчає їм... Вона прожогом, як увійшла, й пішла.

— Підемо... Він не вийде, я йому сказала, — сказала вона братові. Брат нічого не знайшов, щоб сказати. Обоє мовчки пішли додому. Олена Кир[иловна] довго сиділа, вернувшись, спочиваючи після цієї наглої прояви. Посміх дівчини ще лунав у її вухах.

VIII

Ідилія під крученими паничами незабаром прискучила Тимченку. За дівчиною, окрім дитячого личка, доброго не було нічого, та хоч би й було, то усе б однаково прискучило; таких, як Тимченко, ніщо довго не держить. Вони стільки скакали на віку, що ноги, розскакаючися, й не держать, щоб стояти. Він давно б кинув, якби знав, [як] витягти гроші. Ці гроші йому в печінках сиділи — 30000, се вперше він здурів так, проміняв гроші на дівчину, хіба є що над гроші? Він метикував про ці гроші й ходив усе до дівчини.

Вийшла проява така, що й геть розвела его з дівчиною. Вечером якомсь увесь гурт їх зібрався докупити. Старий не втерпів, випив чарку й геть розкис, тільки лупав своїми кривавими очима. Розмовляли про жінок. Тимченко, підпилий вже, вихваляв свою, що вона тільки его любить, й геть чисто як дитина, така чиста, й усе таке. Єго слухали, аж разом один — молодий, високий, устав, надійшов до Тимченка й тим часом, як він вихваляв її, прихнув просто ему в вічі, повернувся й пішов. Тимченко кинувся був, щоб ударити его, та его затримали.

— Що се ви, що се ви... — закричали.

— Він сміється з мене, що я кажу... й бреше, бо вона справді така, як я кажу, я заприсягну.

— Краще, як в інституті, — засміявся хтось. — Годі вам, Петро Михайл[ович], не похваляйтесь цією дівкою... Такої, вибачайте... навряд чи знайдеш. Й не одного вас ловили, та нікого не знайшли дур... себто щоб 30 т[исяч] дав.

Тимченко звомпив й вирячив очі на гурт. Єго дуже вразило оце. Єму не було шкода дівчини, а те гірко було, що его так підвели, як дурня, як хлопця маленького... Оце допікало ему. Він пішов був до неї, щоб покепкувати за вразу, та з п'яних очей заблудив й ледве потрапив додому.

Другого дня він подумав, що тепера можна буде викрутити хоч гроші. Він пішов до того високого учорашнього. Той сів дома й їв огірки з похмілля.

— Ви не сердитесь на мене, — спитався Тимченко, — за учорашнє?

— Чого ж сердитись? Ви ж не вдарили мене...

Тимченко розказав ему усе, просив свідчити; обоє поїхали до товстої. У Тимченка був квиток за гроші і він думав її налякати квитком та свідком своїм, але товста не звонпила. Квиток був не такий, щоб на суд з ним йти, та й діло було дуже негарне, й Тимченко сам не пішов би до суду. Мусив він плюнути й піти... Серце зірвати пішов до дівчини. Та лежала ще на ліжку, не прибрана й заспаними очима, дивуючись, глянула на Тимченка. Той, не кажучи нічого, узяв її за косу, підвів й ляснув спересердя по обох її щоках дитячих. З тим і пішов. Він заскучав після сього. Загублені гроші покою ему не давали. Він попереду пив, а далі й пити покинув. В уряд ходити перестав і сів дома та дровичився з жінкою. Сидить дома, вийде на вулицю, походить і знову вернеться, міряє покої, жінка чого питається, — розсердиться, а як не питає, сам зачепить й знов розсердиться. Олена Кир[иловна] попереду раділа, що він сидить дома, а далі побачила, що він так занудився, то вже бажала, щоб яку він собі втіху знайшов.

Тимченку таке життя остогиділо гірше смерти, й жінка, й місто, й уряд. Він надумав кинути жінку — але бідувати, день в день чужими грошима жити йому вже не охота була. Він постановив узяти жінчині — в її це було, на его думку, тисячів 40 та небіжчиних 15, се, як докупи зібрати, то можна й жити. Однак тут треба було підходити помалу, й він довго метикував, поки надумав. Він узяв тоді у Олени Кир[иловни] 22 тисячі на “діло”, сказав, що пристав до гурту. Олена Кир[иловна] зраділа була, що він собі роботу знайшов, й сама була вдалася — розпитувала, як воно йдеться, які в его спільники, чи має користь. Просила показати квитки на гроші. Тимченко обіцявся, та все забував й викручувавсь абияк; часом навіть сам нагадував про его, а далі кинув. Побачивши тее, перестала про его нагадувать й Олена Кир[иловна]. Вона подумала, що, певне, він прогайнував ті гроші на дівчину, й згадувала її речі: “Ваші гроші мені принесе”.

Одного дня ув обід Тимченко прийшов до Олени Кир[иловни] й весело кинув на стіл кілька папірок грошей — се були її ж таки гроші, що взяв він був у неї.

— Що се таке? — здивувалася Олена Кир[иловна], він ще ніколи не приносив грошей.

— Адже з того гурту, пам’ятаєш? Е, ти, я бачив, не няла мені віри, як я казав про его, аж ось. Ти, може, думала, що я пропив, прогуляв? Ти вже думаєш, що я тільки гуляти й вмю... Що ж, грішний чоловік, инчим часом задурно, та тільки на час.

- А та ж, — сказала Олена Кир[иловна] і боялась, щоб не вразився.
- Ти про неї... Я її кинув давно вже, й забув її.
- Справді?
- А ти думала, хіба я тебе проміняю на яку-небудь, то на час, а ти в мене на вік.

Олена Кир[иловна] поїняла єму віри — віру їмеш, що на добро. Ввечері Тимченко знову казав про те діло, яке воно велике, й скільки з єго зиску. Послухати єго, дак на карбованець десять набіжитьь.

— Тепер вже одкуплено ґрунти вздовж на двадцять верст й у трьох кутках прокопали вже ями до того вугілля. Тут багато заводів вугілля купують добре. Тепер думають, щоб дорогою залізною возити, прокласти хочуть. Ґрошей ще тільки не стає на се, та будуть. Там у нас верховодить один. О, голова! Дарма що старий, десятьох молодих на лід посадить. Я коли-небудь приведу єго до нас. Він справді через тиждень, чи що, привіз із собою якогось дядька — був то п'янюга урядник, що ходив по крамарях, тишив крамарів, й ті єго напували чаєм та горілкою. Тимченка він шанував дуже, бо той колись віддав єму старі штани, ще коли жонатий не був, — він тоді в єго децю одправляв. Тимченко одвів єго до постригача, прибрав й повів до жінки обідати.

— Оце найґловий наш спільник, — сказав він на єго.

Олена Кир[иловна] пристала єго розпитувати, Тимченко вступався й виходило нічого собі, до ладу. Й урядник оцей розказав про великий зиск й про великі гроші, що зібралися в їх.

— Дайте тільки нам часу, ми мільонами сипать будемо, ми вугіллям своїм усе засиплемо.

Тільки раз пробрехався він був. Розказував про робітників:

— В нас їх цілі полки. Як зберуться вранці, то наче військo, з заступами, мов з ружжами.

— Хіба ж збираються докупи?

— Авжеж, на роботу, зараз їм і дармо, що кому.

— Та в вас же більш як на 20 верстов робота.

— По черзі, то тут, [то там] роблять, — поправ[ив] Тимченко.

Олена Кир[иловна] на се не вважала й набула тільки віри у велике те “діло”.

Тимченко став до неї вважливим, ласкаво розмовляв з нею частенько, жартував. Одного дня, йдучи проз вокзалу, він узяв кавалок вуглю й приніс Олені Кир[иловні].

— Оце з землі нашої — з третьої ями, тільки що привезли.

Олена Кир[иловна] поклала те вугілля на столику. Вона сподівалася тепер знову такого щастя, як після весілля, знову звеселилась вона й, радіючи, поглядала на теє вугілля, що — думала вона — вернуло її й чоловіка, й щастя...

Послухавши Тимченка, вона узяла з банку раз 10 і другий раз теж таки

10 [тисяч]. “На дорогу”, — казав Тимченко. Вона в те вугілля, в ту дорогу вірувала, як не знаю у що.

ІХ

Тимченку докучило грати оцю лицедію й він думав, щоб скоріше покінчити із жінкою. Як на те, він спізнався із жінкою однією — Климкевичевою. То було геть що инче, як его дівчина. Бучна, гордовита, пишна та гарна, вона щось не до ладу жила з чоловіком — той був чоловік поважний та богобоязливий. З Тимченком незабаром стали вони великі приятелі, хоч вона таки зневажала его й коверзувала їм. Ся вже ему сподобалась тим, що нічого чистого, святого не було за нею. Вона уся пройшла й пашіла духом бахурства — самого великосвітського, самого певного. Тимч[енко] часто приходив до неї, у її покої й ждав там, поки вернеться.

Вона сказала ему раз, що хоче кинути чоловіка й втікти. Тимченко дав себе у спільники, вони й умовились. Тікати, звісно, збирались не в Італію яку-небудь, а меж люде, в Париж, в кінці листопада, як поїде чоловік кудись, — а до того зоставалося три тижні. Тимченко вертався додому вже не веселий, а похмурий. Він розказував Олені Кир[иловні], що вийшли деякі пригоди, що в їх перебиває хтось дорогу, чи що, й усе забирав гроші: “Тепер копійку пожалуєш, а потім радий будеш карбованцем залатати, та ба...” Й Олена Кир[иловна] давала. А гроші тим часом кінчалися, але вона гнала геть думки про се. Треба було Тимченку поспішати; він забрав би усе нахрапом, та йому не хтілося сього зробити, а хтілось, щоб усе вийшло “благородно”, й собі “благородним” вийти.

Одного разу він попросив 5000 — не стає заплати на подряд...

— В нас вже стільки й нема, Петрусю, — потиху сказала Олена Кир[иловна].

— Нема? Нема?! От тобі, й по банках нема?

— Остатнє з банків на тім місяці забрали.

— Дак чисто... Я думав, в тебе більше. Що ж робитимемо? Слухай, Олесю, — казав він палко, — се таке діло, що якби вивести, то тоді наш ворог пропаде геть чисто... В їх нема грошей, й як не візьмуть сего підряду, то не буде чого дати робітникам... Знаєш, я надумав.

— Що таке?

— Візьми, серце, в небіжки... Тільки на час, — додав він, бо Олена Кир[иловна] сполохнулася й хтіла одмагатись. — Зараз за подряд гроші віддадуть й ми вернемо з верхом.

— То сирітські гроші, знаєш, Петрусю.

— Та не забираємо ж ми їх, — сказав Тимченко. — Може, через тиждень гроші вернуться.

Олена Кир[иловна] взяла гроші.

X

Досі мало що казано про Марусю — небіжку. Олена Кир[иловна] пестила її, поки до весілля, але й заміжом, не зважаючи на своє горе, чи весела, чи сумна, не забувала про неї. Небіжка була дівчинка добра й щира, й любила її, як мати. Тимченка вона не любила за Олену Кир[иловну] — вона чула, що він нещирий й не любить її. Як він кривдив її часом, Маруся ще більш горнулася до тітки, розважити її хотіла. Її минав вже одинадцятий, й вона була далеко розумніша, як у такі літа, бо зросла межі літніх людей. Її допікало й надавало суму, що тітка од неї таїться, не показує свого лиха.

Олені Кир[иловні] дуже важко було брати небіжки гроші, її здавалося навіть було, що небіжка докірно дивиться на неї, й вона, сама не знаючи чого, одверталася од неї, не така була до її прихильна.

Але швидко нове лихо її тут трапилося.

Тимченко прийшов якось ввечері похмурий, розкуйовданий, білий. У Олени Кир[иловни] серце упало.

— Велике лихо, — сказав він. — Той чоловік, сучий син, втік із грішми, й ми без грошей...

— Й небіжчині!

— Усі, й небіжчині... Ох, що я наробив, я знищив усіх вас, з-за мене маєте бідувати... Нещасливий я чоловік, — разом схопився він й кинувся прожогом. Олена Кир[иловна] побігла за їм у покої. Той стояв й виймав револьвер з шухлядки. Олена Кир[иловна] скрикнула й кинулась виривати.

— Лиши мене, нащо я житиму після сего — на глум та поквол... Вмерти й кінець.

Олена Кир[иловна] вирвала в его револьвер.

— Не гріх тобі? Що ти зробити хотів... Пропали гроші, се ще не велике лихо, ми й бідуючи будемо щасливі — в тебе ж уряд, ми будемо жити собі потиху, я теж буду робити, ми вернемо гроші небіжці, а нам нащо вони...

— Ти наче янгол Божий, — сказав Тимченко, цілуючи її й побалакавши про те життя наступаюче, пішов скоріше геть до Климкевичевої.

В его тепер було вже 40 т[исяч], в Олени Кир[иловни] зосталось тисяч коло 10, ці гроші трудно було в її взяти, але ему кортіло їх узяти, без їх наче не ставало ему чогось.

Він вернувся додому пізно. Олена Кир[иловна] з небіжкою після обіда вже ходили шукати якої-небудь маленької хатки, щоб перебиратись, й заговорили з Тимченком про це нове життя.

— Знаєш, Олесю, я був у спільників, метикували й подумали... Можна й справити усе... Велика думка, як так зробити, то ми разом вернемо гроші. В нас зосталася земля й ми почнемо самі... тільки треба на те грошей.

— Це грошей...

— Тоді ми вернемо небіжці, що взяли.

— Петрусю, Біг із ним, із тим ділом, бач, щось єго не на добру годину почали, будемо собі жити потиху, а поживемо, вернемо.

— Щоб ти бідувала... Ні, вернемо тепера разом, усі гроші чисто виложимо її, а то буде все на нашій душі гріх, на шій ярмо, а я з цим ярмом не можу жити, я вмру.

— Петрусю, Біг зна що ти кажеш.

— Як же я житиму, коли небіжка щогодини, як схоче, то мене злодієм назве.

— Ніхто не посміє. Ми віддамо, працею вернемо.

Олена Кир[иловна], однак, задумалась; по правді, добре було б вернути зараз ці гроші; Біг єго зна, чи збереш їх, жиючи.

А Тимченко тим часом розписував оте “діло” — уже єсть подряд на сахарню, будуть другі, аби тільки гроші, щоб найняти робітників, — ті, що перебивали, самі сіли на лід і їх спродали.

Скінчилося так, [як] і сподівався Тимченко. Остатні гроші вийняла Олена Кир[иловна] й оддала єму, хоч з невеликою охотою.

— Ти б, Петрусю, не пускав би грошей з рук, хай би вони були, але в тебе.

— Так не можна, ти неподобне вигадуєш, серце.

— То хоч довідайся попереду. Знаєш, в мене небіжка замість усіх дітей.

Нудно й страшно було подумати: а що, як і ті гроші пропадуть? Вона одслужила молебень, щоб добре ся мало діло, котре Тимченко задумав.

А Тимченко дав знати Климкевичовій, щоб збиралася в дорогу, бо він вже готовий. До кінця листопада зоста[лося] 10 днів ще.

Окрім сего незнаємого лиха друге на Олену Кир[иловну] насунуло. Другого дня Олені Кир[иловні] лист прийшов. Вона здивувалася дуже, побачивши якусь незнаєму руку, й мало не вмерла, прочитавши. Лист був од Кладкевича. Він писав, що сподівається, їдучи, завернути у місто, подивитись на дочку. Олені Кир[иловні] здалось, що він їде для того, щоб порахуватись за гроші. Воно так і було. “Дівчина”, а за нею й товста сердились на Тимченка, щоб допекти єму, написали Кладкевичу, — звичайно, не підписавши, що Тимченко гуля й гайнує єго гроші.

Олена Кир[иловна] затаїла оцей лист й не показала чоловікові, щоб не потурбувати єго зарані. Вона ночі не спала, думаючи про Кладкевича; що він скаже, як дізнає, що не зосталося з єго грошей нічого; як одкаснетсья од її небіжка: злодійка, прогайнувала, мовляв. Вона змарніла за оці кілька днів — й без того вона дуже стала недужа та слаба за оці три роки. Нудьга, та сум, та турбота день у день, день у день ждеш ще, що яке-небудь нове, несподіване лихо впаде на голову; тут і кам'яне здоров'я пішло б за водою, а вона зроду була недужа. Навіть Тимченко, хоч єму було тепер не до того — він прибирався до дороги, — помітив, що вона стала слаба, й втішав її, щоб не журилась, що гроші вернуться.

— Чи не можна хоч на якийсь час вернути гроші небіжчині? Серце, Петрусю, чи не можна дати коли раз...

— Небіжчині... Ні, зараз ніяк не можна. Може, через місяць. Та нащо тобі вони тепер, що ти пристала?

— Я так... — пересилила вона себе.

Тепер на те тільки сподівалася, що як-небудь, може, Кладкевич промине, не заверне; вона читала, перечитувала лист его. Там стояло: “як не буде поміхи” й вона сподівалася, що яка-небудь поміха з’явиться; вона об тім благала Бога по усякий час, але поміхи Бог не дав. Тимченко з “жінкою” умовилися їхати 29 грудня — Климкович вже їздив десь по губернії, ревизорував щось, а 27 приїхав увечері на місто Кладкевич. Тимченко з жінкою тільки що устали й чаювали. Тимченко щось розказував, чи то краще сказати, брехав жінці про якийсь новий подряд на вугілля, аж увійшов Кладкевич. Кров в голову вдарила Олені Кир[иловні], як побачила вона его, й усе перед очами закрутилося; вона рада була трупом мертвим перед їм упасти. Тимченко, дивуючись, приглядався до его; він его ледве впізнав, й як впізнав, почув недобре. Кладкевич привітався й поцілував дочку. Він добре постарішав за ці штири роки — волосся на висках посивіло, а на голові світило; погляд такий самий був понурий у его.

Олена Кир[иловна] перемогла свою турботу й, хитруючи, почала розмову з Кладкевичем — се мов підстрелена пташка, остатню силу зібравши перед смертю, лізе, тікає од ворога, силкуючись обманути его... Кладкевич й собі розбалакався, розказував, розпитував, й Олена Кир[иловна] думала, що він за гроші не згадає, що він не з-за їх приїхав, але нашкодив сам Тимченко — він зняв розмову за небіжку й вихваляв жінку, що добре її доглядає.

— Єще, щоб не забудь, — сказав Кладкевич, — ми з вами обрахуємось за доччині гроші. Та щоб не тягти, то, може, й зараз, вони в вас, певне ж, усі дома, Олено Кир[иловно]?

Олена Кир[иловна] хтіла на се щось сказати, підвелась й разом тяжко гепнула на стільчик — зомліла. Але вона зараз і очуняла.

— Да що ж ви од мене хочете, — почувла вона чоловіків голос, — моя хата скраю, я тут не знаю нічого, жінка доглядала вашу дочку, в жінки були гроші, з жінкою й водіться, її й питайте, з її й беріть.

— Та не прогайнувала ж вона на себе. Про те, як жили ви, як гуляли, чув і я, а гля сего треба було гроші.

— Й ви думаєте, що я на себе розпустив ваші гроші? Що ж я, злодій, чи що? За такі врази розправляються тільки руками.

— Гля таких рук єсть кайдани, от що.

— Григорію Івановичу, ви не знаєте ще усего зараз й кажете таке; ми винні, тільки не так, як ви думаєте. Боронь Боже було гайнувати ваші гроші, ми їх берегли не знаю як що. Вони ж не пропали.

— Не пропали, де ж вони?

— Вони оддані до гурту. Петрусь, певне, покаже вам усякі квитки. Тут тому гурту не пощастило, але тільки частина пропала, — обернулась вона до чоловіка, але той викрався тим часом з покою.

Олена Кир[иловна] розказала усю прояву з вугіллям. Кладкевич невірно тільки головою крутив.

— Де ж тая земля з вугіллям?

— Не знаю, по правді, не питала. Ви не вірите хіба... В мене кавалок вугілля того є.

Вона принесла й показала. Кладкевич узяв утямки, що з нею [не] зговориш вже тут.

— Я не знаю, не повинні швидко подітись оці гроші, — одказав Кладкевич, — але я так сього не полишу, вашого чоловіка як потрясти, то, певне, випаде. Прощайте.

Олена Кир[иловна], скоро він пішов, побігла у покої чоловіка, та там його не було. Вона заглянула у шухлядку — револьвера там не було. Олені Кир[иловні] здалося, що він побіг устрелитися.

Вона затрусилась з тієї думки. Не думаючи, вхопила хустку, напнулася і метнулась з дому. Вона побігла вулицями, розпитуючи варту, чи не бачили її чоловіка, й з турботи й розказати не вмiла добре, який був її чоловік, тільки казала ув одно, що він її чоловік й у его револьвер. Вона вибігла на річку й, засапавшись, довго стояла й дивилась, наче сподівалась побачити свого чоловіка. Вона трусилась од холоду, од туману, але не чула того. Тепера уся злоба піднялася на Кладкевичів — з-за їх він віку свого вкоротив, з-за їх поганих грошей. За свої гроші вони раді голову зняти [з] чоловіка, кайда-нами лякають її чоловіка. Тепер він, може, лежить з черепом розбитим. Й вона схопилася й знову побігла вулицями. Свиснули раз, другий, й Олена Кир[иловна] опинилась в руках у вартових.

— Беріть, душіть... неситі, — крикнула вона й зомліла. Вона думала, що то од Кладкевича, щоб вести у тюрму.

Вона очуяла на своєму ліжку, вже під вечір. Небіжка поралась коло неї. Тимченко не вертався.

— Геть од мене, щоб тебе, — крикнула на її Олена Кир[иловна] так голосом страшним, що бідна дівчина затряслася. Вона плакала й просила тітку, щоб не гнала її, але та не вгамувалась, поки не прогнала.

Тимченко не вернувся; вона за певне мала, що він вбився, й щохвилини висилала покоївку на вулицю подивитись, чи не несуть его. Перед світом вона задрімала була, й разом скрикнула й прокинулась — її приснилося, що Тимченко стоїть у ямі, й земельне вугілля звідусіль на его сиплеться. Він кричить, простягає руки, й разом обвалилася груда й покрила его. Вона сіла на ліжку й трусилася з переляку.

Що з Тимченко? Він, як викрався з покою, позвав челядника свого й сказав, щоб той его клунки й пақунки (усе було заготовано й самий челядник знав, що він має бігти) одвезти, скоро розвидниться, на вокзал, на ранню

машину, а сам поїхав до Климкевичевої. Та теж таки була вже готова. Тут він розказав усю прояву з жінкою.

— Ну, певне, вже мій богобоязливий чоловік не побиватиметься за мною так, — засміялася Климкевичева.

Машина рушала рано, о сьомій годині. Ранок був похмурий, туман, хмари висіли наче над самою головою; дим в комині гарчав і слався низом, сірий, як і туман. Тимченко із Климкевичевою сідали в вагон першого класа. Тимченко висунувся з вікна й розмовляв із челядником, що стояв перед вагоном.

— Так однесеш оцеї лист зараз, скоро вернешся, й самїй панїї до рук, не передавай нікому, й не забудь же, що я казав: що я поїхав у третьому класі, без усього, тільки маленький клуночок, що був сумний та похмурий, — не забудеш?

— Не забуду вже.

— А оце тобі за клопіт.

Машина рушила у сіру, сумну далину. Тимченко сів на канапі коло Климкевичевої.

— Ну, от і гаразд, — сказав він, потягуючись.

XI

Покоївка Олени Кир[иловни] ще з вечора дала знати Скрипчинським, ті — Кладкевичу, і вранці зібралися усі. Прийшов і лікар. Він подивився на Олену Кир[иловну], прислухався й похмурий вийшов.

— Вона й трьох днів не виживе, — сказав він Скрипчинським.

Справді, з Олени Кир[иловни] таке за ніч зроблося, що ледве впізнати її було; вона стала чисто стара, лице зсохлося, голова посивіла разом — до того вона висмикувала сиве волосся. Скрипчинська заплакала й осталася у залі, Скрипчинській і Кладкевич увійшли до Олени Кир[иловни]. Вона прикро глянула на Кладкевича й заховала руки під одіяло.

Кладкевич став розказувати. Він учора обходив усі контори, усі двори, що вугіллям торгують, ніхто не чув про вугілля те, що Тимченко розказував.

— Се він видумав усе; він зразу духом почув. І треба буде стребувати з его!

Олена Кир[иловна] мовчки слухала, зціпивши губи, вона — знати було — силувала себе, щоб не сказати нічого Кладкевичу. Серед речі вона почула через стіну, що хтось прийшов, сперечається. Вона сполохнулась:

— Се, певне, его принесли, мертвого, хай внесуть скоріще... От воно...

— Такі не вмирають, — сказав Скрипчинський прикро.

Тим часом увійшов челядник й подав її лист.

— Він живий ще, — зраділа Олена Кир[иловна] й цілувала лист. Несамовито роздерла, не читаючи, а вгадуючи здебільшого, переглянула, заплакала й кинула его Кладкевичу:

— От читайте, нате.

Скрипчинський і Кладкевич стали читати. Лист був невеличкий.

“Серце Олесю!

Ув остатне зву тебе так.

Після усіх ураз оцих та кривди мені не можна мені тут жити, дихати тутешнім повітрям... Ти знаєш мою душу — не є на її ні краплі вини, чи не на добро робив я усе оце й за те на мене напалися, як на злодія. Вони свого дійшли — я йду — сам не знаю куди, бідувати, робити; я краще їстиму хліб з водою, аніж до них вернуся. Хай на їх впаде кара Божа, що вони розлучили мене з тобою, з моєю милою, вірною.

До віку твій Петро”.

В кінці було наляпано, наче сльози.

— От поганець! — враз сказали Скрипчинський з Кладкевичем, як прочитали лист.

А сама вона розпитувала челядника. Той брехав, наче по писаному, розмальовуючи, як до жалю.

— Ви знову на его... Вам і сего ще не доволі, що вигнали, ще й тепер удогін лаєте за свої гроші. Та душу в мене візьміть за їх, тільки лишіть...

— Забрав гроші й втік, ледащо, — сказала Скрипчинська, — що ж ти вступаєшся за его, дочко!

— Ви завше так, ви завше его лаяли, корили, щастя моє побили... От бачите, яка я, що, задовольнилися, може, тепера, чи ще мало, бо й досі лаєте его? Ви набріхували на его бозна-що... Лиши мене, Марусю, йди від мене. Із-за тебе мусів тікати мій бідний... За себе прощу, за его не прощу!.. А він правдиво каже, що Біг покарає... покарає за усе, за усе... А я его не покину, я увесь світ оббіжу, а знайду его; він думає, що не зроблю я сього. В мене ще на се сили стане, от завтра ж таки поїду...

Вона силкувалась устати й не змогла — впала на подушки. Після такої натуги та запалу вона заморочилась, та більш вже на розум не вернулась. Вона усе згадувала Тимченка, розмовляла з їм й саме перед смертю, ледве вже язика повертаючи, лопотіла:

— Петрусю, поцілуй мене, Пе...

Ховали через три дні, у такий же самісенський туман. Халабуда з гробом помалу лізла мокрими вулицями; челядь похоронна в обідраних свитках шльопала круг неї, з городу не було нікого. Їхало чотири вози.

Скрипчинські мовчки утирали сльози, Маруся гірко плакала, припавши до ліжка Скрипчинських, та хлюпав той “найгловий спільник”, зігнувшись з похмілля. Десь зустрів він похорони, втерся за їми, — не знаючи, за чіми, сподіваючись за душу покійну чарку горілки.

Кінець і Богу слава.

РОМАНТИЧНА ІСТОРІЯ

Я був тоді на третьому курсі судовим*. Батьки були багатенькі, і я не боявсь, що седітиму, доки не посивію, “кандидатом на уряди судові”. Я жив з матір’ю, з дядьком. Батько три роки, як вмер. Батько був богобоязливий, тихий чоловік; він ходив у каптанці й дуже любив балакати. Він вже пристаркуватий женився на матері, любив, ходором ходив перед нею, більш як батько, а не чоловік. А за нею й мене пестили, жалували, я зріс, наче десь на Австралійських островах, і знав життя округне не більш, як би виріс отам. Однак, те, що кажу, більш до батька стосується — мати хоч пестила й догоджала, однак мені усе здавалося, що вона мене не любить. Часом вона так якось чудно на мене дивилася, так якось неприязно. Я пам’ятаю, як мене маленького батько на спині приніс й підійшов тихенько і скинув мене на коліна матері, я засміявся й кинувсь її обнімати, а вона: “Що се ти его надто вже догоджаєш...” Конешне, се річ така, але образи якісь западали в голову, й мені здав[алось], що мати не лю[бить] мене. Й справді — вона була трохи чудна — маленька, гарна ще, наче дівчина, не дуже вона часом була весела, часом сумувала, плакала. Батькові вона догоджала, а мені здається, що вона більш шанувала і боялася, як любила. Ми жили у великім гарнім домі, в мене була своя кімната. В мене мало не завше пробував хто-небудь з товаришей, а то й двоє, або й троє... Я не любив бути сам, любив, щоб коло мене були, оповідали, говорили. Вони, здається, не дуже шанували мене, мали за мазунчика, за дурня, котрого можна добре оббирати, та воно, здається, так і було, і ті, що коло мене ходили, були не з кращ[их], инчі якось цурались мене. Тоді були ще приснопам’ятні 60-ті роки*, мене зараз присадили до якогось кгурту, я слухав довженні праці “апостолів прогреса”, читав їх часопись*; мені, яко незнаючому життя, усе це дуже припадало до смаку, незабаром я й сам став як не апостолом, то дуже притким прозелітом тогочасного прогреса. Тоді ще не виймали з чоловіка душі, щоб прописати у протокол*, й мої родичі не забороняли мені бігати по воскресних школах та збирати гроші на “громадську працю”. Однак, набравшись науки у своїх товаришів, я не набрався їх духу, вони були усе люде міцні, навіть жорсткі, я зоставався, як був, “панночкою”.

Якось я спізнався з дівчиною. Вона була дочка якогось урядника, не дуже малого й не дуже великого, так щось коло ст[атського] сов[ітника]*. Вона була якраз мені під пару — саме старосвіцька панночка. Батьки мене, як чоловіка заможного, закликали до себе, я частенько бував, а там і дом стар[освіцький]. Ми воркували, плели собі теревені. Я зараз після екзаменів збиравсь женитись. Батьки...

Була масниця, якось вечором я зібравсь у гості, на вечір, думаючи там побачити свою дівчину. Я побачив коло неї якого[сь] пана. Він був не дуже ще старий, меж темн[им] волоссям тільки-тільки засивіла сивизна. Постать

его поважна, шляхетна. Моя дівчина, видно було, не з нехиттю розмовляла із їм. Не знаю, може, через те, що він розмовляв із моєю дівчиною, але він дуже мені не сподобався. І постать, і борода — усе здавалось мені якимсь негарним, однак, враз з тим, я наче став его боятись. Я підійшов, мене порекомендували. Пан Зубачевський, так звали его, уклонився й кілька розпитав мене привітно та прихильно, щось сказав доброго про скубентів й усе таке, але не тільки що не сподобався, але ще поганішим став мені. Незабаром він пішов.

— От ще якийсь чоловік негарний і недобрий, — сказав я дівчині.

Та здивувалась. Ми поспер[е]чались, вона усе обороняла его, через се я ще більш ненавидів Зубачевського, дивився яко на ворога і бажав як-небудь із ним поборотись. Недовго тра було мені чекати — того ж таки вечора зайшла розмова меж гістьми про тогочасне прямування, науку й усе таке. Зубачевський щось [мо]лов, що вона перехавкнуть любить, сказав він се так, абияк, без палу, й слова були такі, що нічого було й казати, але я тільки того й чекав. Я став оборонять, казав чор'зна що, лаяв Зубачевськ[ого], як “отсталого”, й усе таке.

— З вами, добродію, не можна розмовляти, ви кажете наче хлоп'я, присягаючись in verba magistri [словами поважної людини].

— Краще будь молодим, аніж старим дурнем та поганцем.

Не знаю, як се я, такий мазуня, така баба, сказав таке? Й досі дивуюся.

Зубачевський насупився й устав, щоб йти до мене. Щоб не вийшло шкандалу, мене вхопили й вивели з кімнати. Хазяїн біг за мною:

— Ви мусите просить вибачить.

— Не хочу, я сказав, що думав... — я так розходився, що зараз послав якогось прихвостня до Зубачевського, щоб запитав, чи не хоче він на герць вийти, не смійтесь, я сам потім багато з себе сміявся, однак Зубачевський був розумніший од мене — він сказав моєму прихвостню, що із хлоп'ям битись на герці не можна, хіба поскубти его. Я хтів пройти до его, але мене не пустили, й я мусив піти. Проходившись, уся прить моя кудись майнула й мені здавалось, що мені що[сь] снилося. Минуло ще кілька [часу], [я] починав вже забувати про свого Зубачевського, але вже доля мене так із їм із'язала, що не можна було нас розлучить. Така вже романтична гисторія.

Після сього вечора я, як і перше, мало не щодня ходив до дівчини. Однак, мені здавалося, що вона якось змінилася, вона задумувалася, не чула [мене] іноді, не так вже воркувала із мною. Я не знав, що й думати, аж якось, ідучи до Степковичей, я, на розі поверта[ючи], зуздрів Зубачевського. Я розпитав дівчини, та батьки сказали, що той до них частенько ходить. Я став придивлятись й незабаром пересвідчився, що моя дівчина щось не цурається Зубачевського. Я й не знав, що робить, а тут ще додало мені таку оказію.

Не знаю, як уже там, тільки скрізь рознеслося, що я полаявся з Зубачевським. Кожен додав[ав], перероблював на свій кшталт, дак що поки чутка ся дішла моїй матері, то вже виходило, буцім ми мало не вбили один друго[го]. Яюсь вернувшись, почув я, що мати мене кличе до себе, а до ме[не] не йде, бо лежить та нездужа. Я, звичайно, засмутився, пішов; мати розказала і доказала. Мене наче обухом в потилицю вдарило... Що тут робить. Сперечатись з батьком з-за дівчини?... Я не знав, що й робить; чор'зна що придумував й не робив нічого. Надумав письмо послать єму й, окресливши усе, просить, щоб він покинув дівчину. Письмо написалося, та довгенько я переробляв, переписував єго, виробивши вже <нерозб.> на єго і се мав за прикмету, що не варт посилать єго, й плюнув. Це пройшло кілька днів. Я нарешті пішов до єго. Я вже у голові мав цілу орацію, щоб сказати єму. Він прийняв мене так, наче нічого не було межі нами, і я зовсім збився з пантелику, орація кудись пропала. Він розбив мене зовсім, й я вийшов, ще менше знаючи, що робить. Я після того прогаявшись, ходив до дівчини, її розпитував, але видко було, що вона надто закохалася в єго й не звернула жадної уваги. Я хтів так, наче не зумисне, закинуть кілька слів про Зубачевського. Я все намірявся, вибирав час.

— Знаєте, кажуть про Зубачевського, що він жив з якоюсь жінкою, — закинув я яюсь, граючи в роман. Дочка сердито глянула на мене.

— А мало що кажуть, усіх не переслухаєш, — сказала мати.

Я наче збожеволів, одурів, лежучи цілі дні на ліжку, усе придумував, що мені робить, що сказать, але, як то завше буває з такими, як я, усе тільки думками й обійшлося. Я часто ходив коло дома своєї дівчини, наче чекаючи, що якийсь випадок мені pomoже. Яюсь так уже годині в першій, чи що, я стояв коло паркану садового. Дивлюсь — проз мене пройшла якась постать. Я зараз же впізнав Зубачевського. Він повернув на другий бік, де була маленька хвіртка. Потиху прокрався я за ним, уліз у садок. Місяця не було, але зірки сяли так ясно, що видко було, і я побачив, як дві постаті пройшли у халабудку. Я, як дурень, простояв з час, чекаючи Зубачевського. Що було із мною! От й Зубачевський. Я пішов слідком й гукнув єго. Він оглянувся.

— Добродію, — почав я... — Не скажу вже, що там казав я, плів чор'зна-що.

— Це вже наскучає міні, — сказав він. — Ви ж, здається, не дитина. Яке право маєте ви добиватись, щоб я лишив вам [дівчину]*... вона мене любить, а я її, що ж ще вам тут... Однак, вже пізно, мене бере сон, та й вам краще буде заснуть. Доброї ночі...

Міні тра було тільки уклонитись на се й піти геть; так я й зробив. Тим часом мати яюсь довідалася про се, і мене одвезли у друге місто. Після я вже почув, що Зубачевський кинув... що вона й досі діває. Зубачевського я більше не бачив.

РОЗДІЛ III

ДРАМАТИЧНІ
ТВОРИ

ПРОЩАЛЬНЫЙ ДЕНЬ*

Сцена

Василий Гребченко — молодой человек лет 30, с худощавым, прорезанным морщинами лицом, с острым пронизательным взглядом, одевается просто.

Георгий фон Клинце — bon vivant [гульвіса], лет 28, одевается хорошо, аристократической наружности.

Действие происходит в прощальный день, вечером.

Василий Гребченко сидит на скамейке на ярко освещенной, запруженной публикой улице, погружен в глубокую думу, как видно, нерадостного свойства. Георгий фон Клинце подходит к нему.

Фон Клинце. Василий, bon jour [добрий день]!

Гребченко. А, это ты, фу фронт! (С едва заметным презрением).

Куда собрался щеголем таким?

Фон Клинце. А ты-то

Что голову повесил, брат, хандришь?

Да постыдись, подумай,

Ведь, черт тебя возьми, прощальный день сегодня,

А ты сычем глядишь, на квинту нос повеся.

Гребченко (несколько помолчав, с горькой иронией).

Да, люди молодцы! Как ловко все они

Умеют чистое, святое все опошлить, загрязнить,

Высокое втоптать в навоз иль обратить в карикатуру!

(Задумчиво). Прощальный день, прощальный день, как много в этом слове!

Ты вникни, Жорж... да уж куда тебе (с презрением)...

Фон Клинце. Послушай-ка, mon cher [мій дорогой], это уж слишком!

Ты...

Гребченко (так же). Оставь!! О если бы в него ты вникнуть мог!
(Торжественно). Прощальный день! Нам нужно в этот день

Всю грязь, что к нам за эту глупую неделю

От всех забав и пошлых развлечений

Пристать успела, всю отряхнуть, забыть

Всю суету и пошлость,

Чтобы, друг с другом примирясь, сердцем чистым
 Дни скорби, слез и сокрушенья встретить...
 Прощальный день!! (С жаром). А вы, как все опошлить
 И пошlostью его знаменовать решились,
 Стараются самих себя в разврате превзойти,
 И в этот день все силы напрягнете,
 Чтоб что-нибудь пошлей, грязней и ниже попридумать,
 И чтоб, проскотничав всю ночь до утра и рассвета,
 Сказать, зевая: ндась, топ cher, parole
 D'honneur [чесне слово, насправді], недурно
 Мы провожали мясопуст вчера,
 И день прощальный, топ ami [мій друже], на славу вышел, ндась!
 Чтобы...

Фон Клинце (в продолжении монолога Гребченки зевал и, видимо, и м тяготился и не слушал).

Прощай, мне некогда, ведь уж десятый час! (Уходит).

Гребченко (один, сам с собою). Ушел, куда и остальные,
 Таков же, как и все!

Вот образец (презрительно) людей, и свет начинен ими;

В нем воли нет, да нет и своего-то ничего;

К добру и к злу равно он не способен, и свет — его кумир.

Что свет проделает, то сделает и он,

Не думая, да думать и не может.

(Горячо). Да это тряпка ведь, пошляк, болван, все лишь не человек!

(Презрительно). А впрочем, что ж? Зачем болван,

Нет, человек счастливый!

(Немного помолчав). Я мимо клуба шел сейчас, по лестнице широкой

Толпы шли дам без головы и франтиков без мозгу,

Девчонок и безусых мальчуганов,

Чтоб упиваться пошлой болтовней,

Кокетничать и наслаждаться

Трепаньем ног, трепаньем языков.

А вон и там еще болванов стадо,

Которые в райке, и в партере, и в бенуаре, креслах

Сидят, довольные собой и тоже все счастливы,

Но что им нравится, не музыка, не пенье ль?

О нет, сияя и смеясь от всей души, они передают скабрзные заметки,

И сплетничают, а после представленья

Пойдут справлять прощальный день

Кто в кабачок,

В публичный дом, и уж тузы на ужин

С актрисою, кокоткою et tutti quantite [разом],

И все они довольны и счастливы
Иль на свои, иль на чужие деньги.
А я... (*горячо*) о, если б не ценою денег,
Но жизни всей ценой я счастья полного минуту мог купить,
Но что ж, ведь доктор Фауст все отдавал за счастья минуту*,
Но все напрасно... Знаю я, что счастье для меня уж невозможно!
А я искал его везде, искал повсюду,
В любви, в науке и в служеньи идеалам,
И что ж — везде лишь пошлость находил, да мелочность и гадость,
И с горечью в минуты этих разочарований
Я вспоминал и юности, и детства годы,
Когда я был счастлив, доволен сам собою,
Тогда я верил в правду и в людей, в науку,
Я верил в жизнь, мечтал и сердце наполнялось
Томительной и сладкою тревогой,
И вот разбились все мои мечты
Об эту кучу сору и навозу,
Которую мы светом называем... О жалкий пошлый свет!
О жизнь мизерная, будь про... Нет, стой, язык,
Остановися, жалкое созданье,
Что, встретишь ли ты смерть без страха и твердо,
Падешь ли ты в объятья смерти, не бледнея?
А, нет, так стой же, не кляни, ничтожное созданье!
О я несчастный, я чувствую, что накрепко привязан
К пустой и пошлой жизни, что все она манит... (*Помолчав, горько*).
Нет, я не жизнь ненавижу должен, не людей,
Я ненавижу должен лишь себя, — да, одного себя!
Вольно ж не захотеть мне было принимать
За золото навоз и капельки росы за бриллианты,
Вольно же не хотеть мне было тешиться иллюзией красивой,
Не захотел я принимать за чистую монету
И в настоящем свете видеть захотел...
И что же? Я смотрел, смотрел — и наконец увидел, Боже, Боже,
Что я увидел, то мучить будет меня до гробовой доски!
(*Медленно, задумчиво*).
Да, пошлая, пустая шутка жизнь, но шутка злая,
И кто ее посмеет разгадать,
Тому она все сердце разобьет
И до гроба уж тот несчастлив будет! (*Уходит, шатаясь*).

27.II.1883

Прощальный день вечером в Пансионе

СОВРЕМЕННЫЕ МУЧЕНИКИ

(Водяной разговор)

Никем же не мучими сами себя мучаху*

Место действий — Кисловодск, главная аллея, время — вечером во время музыки.

Действующие лица:

Иван Андреевич Хрыпов — человек лет тридцати, худощавый, бородатый, жует губы и хмурит брови.

Георгий Поликсенович Лизариди — акклиматизированный грек из Саратова, м[олодой] человек 25 лет, с обстоятельными бровями.

Водяной завсегдатай (имя его никому не известно, хотя он со всеми знаком) — господин с зонтиком под мышкой и за[д]атками брюшка.

Хрыпов сидит на скамейке, опершись на палочку, жует губы и пристально глядит на сапоги проходящих.

Лизариди (подходит к нему). Здравствуйте.

Хрыпов. Здравствуйте.

Лиз[ариди]. Ну как вы себя чувствуете?

Хрып[ов]. Да вот...

Лиз[ариди]. Что?

Хрып[ов]. Да вот голова.

Лизариди. Представьте, у меня тоже.

Хрыпов. Болит?

Лизариди. Да, в висках дергает, а у вас?

Хрыпов. Тоже — дергает в висках и в затылке голова тяжелая стала, словно каменная.

Лиз[ариди]. Что за причина, не нарзан ли?

Хрып[ов]. А вы сколько пьете?

Лиз[ариди]. Да 3 стакана.

Хрыпов. Гм, не много ли? А вот я беспокоюсь.

Лиз[ариди]. Что такое?

Хрып[ов]. Да вот сегодня две булочки съел с молоком.

Лиз[ариди]. Какие булочки?

Хрып[ов]. Да вот трехкопеечные — взял две да и съел с молоком.

Лизар[иди]. На масле или так?

Хрып[ов]. Кажется, на масле. А что?

Лизар[иди]. На масле? Э, это нехорошо. Я вот тоже третьего дня не утерпел, да съел пирожок, уж потом доктор как сердился — вы, — говорит, — всякую дрянь едите, а потом на нас будете пенять.

Хрыпов произн[осит]: Гм, — и еще с большею энергиею начинает жевать губы.

Лизар[иди]. Что ж это так вы сидите, воду пили?

Хрып[ов]. Пил, да вот устал, не могу ходить.

Лизар[иди]. Нет, как же это, нельзя, пойдемте.

Хрыпов поднимается, и оба идут некоторое время молча, сосредоточенно предаваясь моциону. Лизариди зевает.

Хрып[ов]. Что, что вы, зеваете?

Лизариди. Страшная зевота напала — недавно так зевнул, что скулу вывихнул.

Хрыпов (*посмотрев на Лизар[иди], глубокомысленно*). Это вы желудок обременили, батенька, вот оно что.

Лизар[иди]. Какого черта обременил, я даже...

В это время Завсегдатай шел навстречу Лизариди, глядя назад на какую-то барыньку, сталкивается с ним, причем, наступает на ногу Лизариди, а ручкою зонтика весьма ловко попадает в середину брюха.

Завсегдатай (*быстро обернувшись*). Ах, извините, я, кажется, вас толкнул.

Лизар[иди] (*морща губы и усиленно подергивая бровями*). Нет, ничего.

Завсег[датай] (*обращ[ается] к Хрыпову*). Ну, вы как себя чувствуете?

Хр[ы]п[ов]. Да вот голова болит что-то.

Завсегдатай (*с соболезнаванием*). Вот что, гм, верно желудок засорили. Покажите язык.

Хр[ы]п[ов] (*после непродолжительн[ых] колебаний высовывает язык*).

Завсегдатай. Э, батенька, да он у вас сильно побелел.

Хр[ы]п[ов] (*уныло*). Ну?

Лизариди (*к Завсегдатаю*). А посмотрите-ка у меня, у меня ведь тоже голова болит. (*Высовывает язык*).

Завсегдатай (*озабоченно всматриваясь*). Э, да и у вас тож[е] беловат, нечего греха таить.

Хр[ы]пов. У кого белее?

Завсегдатай. Покажите-ка.

Хр[ы]пов и Лизариди высовывают энергично языки во всю длину.

Завсегдатай. Позвольте-ка... Да тут не видно, повернитесь-ка к свету.

Хр[ы]пов и Лизариди (поворачиваются), держа языки в прежнем положении. Завсегдатай сосредоточенно всматривается и едва не клюет носом от усердия в выставленные языки. Обра[щается] к

Лизариди: У вас белее — у них хоть немного пестроват — кончик красный и посередине красное пятно, а у вас совсем белый.

Лизариди (*уныло пожимая бровями*). Белый, говорите?

Хрыпов (*с выражением торжества и превосходства*). Я вам, батенька, говорил, что вы желудок себе засорили.

Лизар[иди]. Какое — и то сегодня подали жирной говядины, так я и не ел, доктор запретил — похлебал бульону, да и хожу с тех пор.

Хрыпов. А вот меня булочки-то пробирают, расстройство желудка чувствую, ух... прощайте.

Уходит, поддерживая брюхо рукою и усиленно пожевывая губы.

Лизариди (*к Завсегдатаю*). До свидания, мне пора воду пить.

Завсегдатай. До свидания, батенька. Посоветуйтесь-ка с доктором насчет языка.

Уходит.

РОЗДІЛ IV

ПЕРЕКЛАДИ

МИНЬОНА

Ты знаешь ли страну, ту, где лимон цветет,
Средь темной рощи апельсин растет,
С небес там дышит тихий ветерок,
Близ мирты лавр растет и строен, и высок.
Ты знаешь ли тот край?
Туда, туда
Хотела б я
С тобой уехать навсегда!
Ты знаешь ли тот дом, колонн под крышей ряд,
Сверкает зала, комнаты блестят,
И ряд статуй с высоких стен глядят.
Как будто бы судьбу мою узнать хотят...
Ты знаешь ли тот дом?
Туда, туда
Хотела б я
С тобой уехать навсегда.
Ты гору знаешь ли и путь среди облаков,
В тумане мула слышен стук шагов¹,
В пещерах там живет драконов древний род,
Там рушится скала и пенится поток.
Ты это знаешь ли?
Туда, туда
Идет наш путь,
Позволь, отец, уехать навсегда.

13 декабря 1882

---

¹В тумане мул свой путь искать готов. Под[линник]: Мул в тумане ищет свою дорогу. — Так в автографі. — Упор.

ПЕВЕЦ*(Из Гете)*

“Что слышу я там у ворот,
 Что на мосту звучит?
 Пускай та песнь здесь предо мной
 Среди зала зашумит!”

Король сказал и паж бежит,
 Вот паж пришел, король кричит:
 “Пустите старика!”
 “Поклон всем знатным господам
 И дамам всем поклон,
 Вы будто звезды без числа,
 Что кроют небосклон!
 Вся зала роскоши полна,
 Сомкнись глаза, здесь не пора
 Смотреть и удивляться!”

Певец закрыл свои глаза
 И по струнам ударил
 И рыцарь гордо вокруг глядит,
 Взор опустили дамы.
 Король той песнью восхищен
 И цепью золотою он
 Певца украсить хочет.

“Не нужно цепи золотой,
 Пусть рыцарь ей гордится,
 И пусть пред ним пик вражий строй
 Трепещет и дробится”.

*Май 1883***[СПРОБА ПЕРЕКЛАДУ “ЕНЕЇДИ” ВЕРГІЛІЯ]**

Війни співатиму я й чоловіка, що певний
 З краю троянського приїхав в землю Італіанську, на берег Лавинський,
 Гнала недоля його, блукав він багато й по морю, й по землях,
 І на війні досталося чимало вже, доки построїв
 Город і в Лаціум з Трої богів переніс, рід Латинський
 Відтіль з'явився, <нерозб.> і мури високі
 Рима. Слухай-но, музо...

ДУМА ПРО ВІЙСЬКО ИГОРЕВЕ

Дума українська XII віку

Переклав з староукраїнської на сегочасну мову М.Грушевський

I. Заспів

Чи не гарно нам було б, панове,
Заспівати, як колись співали
Думу жалібну про Игореве військо,
Святославенкове військо? Думу цюю
Тра начати по казанням сегочасним,
Не по вигадкам Чарівника-Бояна.
Цій Боян, як заспівати схоче,
Розбігався гадкою по гилкам,
Сіроманцем-волком скрізь по полю,
Орлом сизим попід небесами.
Як згадав про минули чвари,
Десять соколів на лебедів пускав,
І до котрої він перше добувався,
Пісню перш усих оця й співала
Ярославові старому, то Мстиславу
Смілому, що вбив Редедю
Коло військ Косожських, гарному Роману
Святославенку. Боян, панове,
То не десять соколів на лебедів пускає,
Він свої чарівні пальці на живій струни покладає,
А вони сами князям співають славу.
То й почнем, панове, думу цюю
Од Владимира розумного старого
Та й до Игоря, що підкрєпив свій розум,
Загострив відвагою серденько,
Воевитим виповнився духом,
Та й повів в країну Половецьку
Своє військо за Країну Руську.

II. Сонешне затміння

Подивився Игорь на червоне сонце,
Бачить він — темрявою від сонця
Вкрилось військо. Каже він дружині:
“Гей, панове, лучче вже пропасти,
Ніж в полон живцем попасти.
А сідаймо на коней, панове,

Тай побачимо блакитного ми Дону.
Бо хочу я, каже, спис вломити
В кінці поля Половецького, бажаю
З вами, русьскіи, або пропасти,
Або шеломом напитись Дону”.
Хіть на серце князеві упала,
Заморочило его бажанне
Скуштовати води з того Дону.

Ш. Заходи до походу

Якби ти, Бояне, заспівав нам про се військо,
Соловейко стародавних часів,
Соловейком скачучи по гилкам,
Гадкою літаючи під хмари,
Єднаючи нове та минуле,
Бігаючи в тропі за Трояном
Через поле на високі гори.
Заспівати було б так нам думу
Цю про Игоря, Олегова унука:
То не соколів через поля широкі
Завіруха занесла до Дону,
Зграї галочи біжать до його.
Або так, чарівниче Бояне,
Внуче Велесов, було нам заспівати:
Иржуть коні за Сулою
Гремить слава у Київі,
Сурмлять сурми в Новім Граді.
У Путівлі вже стоять корогві,
Чекає Игор брата Всеволода.
Каже йому Всеволод, Тур буйний:
“Єдин єси брат у мене, Игору, світе ясный,
Святославенки обоє ми з тобою.
А сідлай, брате, своїх добрих коней,
А мої ладні стоять вже коло Курська,
Осидлани, стоять попереду.
А мої куряни звіснії вояки,
Під сурмами сповивани,
Під шеломом пестовани,
Кінцем списа згодовани.
Дороги всі їм свідоми
Яруги всі їм знайоми.

Вже луки в їх натягнені
І тули вже відгинені,
І шаблі в їх загострени,
Скачуть, наче сіроманці вовки,
Шукаючи князю слави, а собі шаноби.

IV. Ніч перед потичкою

Ступив Игор в стремено золоте
Тай поїхав геть по чистому він полю,
Сонце шлях йому темрявою застує,
Ніч грозою гримлючи все птаство побудила,
Звір реве, дів в версі дерева гукає,
Дає звістку незнамому краю —
Волзі, Сурожу, Сулі, Корсуню
І морському берегу й Тмутараканю.
А половці непробитим шляхом
До великого тікають Дону;
Упівночи вози риплять половецькі,
Наче лебеді розпущені ячать високо,
Игор військо вже веде до Дону.
Уже птиці ему горенько віщують.
По яругам волки потали чекають,
Орли клекчучи на кості звіря кличуть,
А лисиці на щити червони брешуть.
За горбом уже ти, військо руське!
Довго ніч меркне, зоря вже погасла,
Мла поле вкрила, щебетанне утихло
Соловейкино, галки крачать почали вже.
Військо руське все широкее поле
Геть червоними перейняло щитами, перегородило,
Шукаючи князю слави, а собі шаноби.

V. Змога

Ранком в п'ятницю погнали військо
Половецькеє погане, скрізь по полю
Сиплячи стрілами, та й забрали
Дівок гарних половецьких, з ними
И шати, золото та оксамити
Дорогії. Почали убранням всяким,
Роскішами половецькими усими
Та кожухами мости мостити

По болотам та багнинам всяким.
Прапор білий та бунчук червоний,
Зброя срібна, червона корогва —
Святославенка одважного се доля.
В полі хоробрій рід Олеговий дримає,
Ой далеко залетів він, зайшов, внадився
Не гля врази соколу й шуліку,
Ні тобі, крук чорний, половець поганий.
Гзак біжить вже сіроманцем вовком,
За їм Кончак до Дону поспішає.

VI.

В другій день раненько червоніють,
Мов кривави зори, чорні хмари,
З моря йдуть, хочать чотири сонця вкрити,
В хмарах блиме блискавка блакїтна.
Буде, певне, грім великий, піде
Дош стрїлами од синего Дону,
Потрощацця списи, пощербитись
Шаблям об шеломи половецькі
На ріці Каялі, коло Дону.
За горбом уже ти, військо руське!
Оце вітри, Стрібогови внуки
Навівають гостри стрїли з моря
На одважне Игореве військо.
Земля стогне, річки течуть мутно,
Порох поле криє, шамотять корогви.
З Дону, з моря та из стран усяких
Идуть половці, оточили військо руське,
Кричать бісови сини круг поля,
А одважни руськїї вояки
Перейшли его червоними щитами.

РОЗДІЛ V

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ.
ФРАГМЕНТИ

ПОЕТИЧНІ ПРОБИ, НЕЗАКІНЧЕНІ ВІРШІ

* * *

Я молод годами, чуть стала губа
Лишь первым пушком оттеняться,
Но стар мой рассудок, и я навсегда
Порешил перестать увлекаться.
Еще не начавши и жить-то совсем,
Во всем я уж разочарован,
И в броню неверия, крепче стальной,
От всех заблуждений закован.
Прошло уж то время, как пылким умом
Я с жаром мечтам предавался
И, веруя в правду, в идеи, в любовь,
За правду бороться собирался.
Прошло уж то время, я знаю теперь,
Что нет ни науки, ни правды,
Что есть лишь фразеры, педанты, плуты,
Лицемеры, лгуны, казнокрады.
Что всякий везде под личиной добра
Лишь в ваш же карман влезть желает,
И кто за идею о смерти поет,
На плаху других посылает.
Что всякий, кто только о правде поет,
О теплом местечке мечтает,
И кто возглашает равенство полов...

ВЕЧЕР

Ночь темна и хлещет дождь,
Ветер завывает,
Ну погода, право, брат,
Индо жутко станет,
Да плевать, все ничего —
Печка понагрета,
Есть постель, — еще чего?
Спи, хоть до обеда!

ПОЕЗД В СТЕПИ

[I]

В полночь глухую в широкой степи,
 В степи запорожской несется поезд,
 Пыхтя, громыхая, идет паровик,
 Искры снопами летят ему вслед.
 Двигается окон светящийся ряд,
 Полосы света по степи летят,
 Свет будит пташек и мелких зверей,
 Степи широкой трусливых детей.
 Тряской укачаны, спят крепким сном
 Все пассажиры, взмоглась кое-как,
 Спит и прислуга, уставшая днем,
 Спит и кондуктор, храпя, как байбак,
 В печку подбросивши свежих углей,
 Спал машинист перед печкой своей,
 Путь безопасен, далеко вокзал,
 Спать никто здесь за грех не считал.
 Так-то вот всякий в поезде том спал,
 Что делалось в степи, никто не видал.

II

Этой порою в степи той глухой
 Вот что творилось в прохладе ночной.

* * *

На гидру золота, насилия и зла
 Тысячелетья уж герои ополчались,
 Герои мысли, чести и труда
 Шли бодро в бой и все-все погибали.
 Пылая самоотвержения огнем,
 Рубили головы проклятой гидре этой,
 Но...

* * *

Не мав козак долі на Вкраїні,
 Пішов шукать долі на чужині.
 Пішов козак з України
 Шукать долі на чужині
 Гей...

* * *

Тихо и робко мое вдохновенье,
 Песен разгульных стыдится оно,
 Под звяканье <нерозб.> и в шумном веселье
 Оно не нисходит ко мне.

Только когда мое сердце уныло,
 Грустною думою, тихою радостью
 Сходит оно и утехою милою
 Мысли стараюсь я вылить строфами,
 Только вот музы-аристократки
 Ко мне, плебею, не любят сходить,
 Так что приходится словно <нерозб.>
 <нерозб.> мне попросить.

* * *

Гей, слухайте, панове, казку,
 Мотайте, що скажу, на вус,
 Се не побрехенька, се правда,
 Мені казав її дідусь.
 А мій дідуня, <нерозб.>
 Правдивий чоловічок був,
 До чорта знав усяких казок,
 Багато тільки я забув.
 Далеко десь, в якісь країні
 Жив якось старий чоловік,
 Багатий дуже, серцем добрий,
 Щасливо доживав свій вік.
 Щасливо жив, але ж халепа
 Єму раз ось яка стряслась —
 Окрім синів родня далека...
 [Наступний аркуш відсутній].

* * *

В просторном своем кабинете, усевшись за длинным столом,
 Копался в <цвелом> фолианте однажды профессор Колов.
 Но прежде, чем все рассказать вам (я точности предан душой),
 Как, что и зачем он копался, прочту реферат небольшой
 О том, кто такой был профессор, каков был собою на вид,
 Теперь ведь народ легкомыслен, к серьезным вещам не привык.
 Меж ним, я уверен, найдутся, что даже не знают подчас,
 Что был вот Колов профессор, и я не уверен и в вас,
 Хоть мне весьма больно, признаться, что муж знаменитый такой,

Как Колов профессор известен не многим в краине родной.
И то начинаю — профессор истинным профессором был:
Горбат, близорук и плешивый, он брился и стекла носил.
Прокоптивши весь век над фольянтом, ходячим фольянтом он стал,
Засох, и <нерозб.> уверяли, что плесенью он отдавал.
Он жил без печали, без счастья, без бурь, без смятений, тревог,
Как будто машина, часами размерить он жизнь свою мог.
Вгрызаясь в листки хроникеров, глотая года и года,
Терял он сердечныя чувства и мягкость души навсегда.
Черствел он заметно от году, с родней разошелся своей
И жизнь доживал одиноко средь чуждых, враждебных людей.
С племянником жил своим прежде, беднягой, его содержал,
Но вскоре и с ним разошелся и кончил он тем, что прогнал.
Племянник, хоть [был] добрый малый, хоть доброе сердце имел,
Да только не в дядю, — был боек, шумлив, <нерозб.>
Архивов тяжелые пачки не больно любилась ему,
И дядя частенько пророчил в сердцах ему даже тюрьму.
Ошибся лишь он — разлучить их было не тюрьме суждено,
Случилось, что стало случать[ся] уж очень, уж слишком давно.
Влюбился, женился без спросу — тут <пока> не новый конец —
Старик мой весьма рассердился: “Ведь я то почти что отец,
Меня бы спросить не мешало, а впрочем, мое — сторона,
Ступайте, потом не пеняйте, уж тут не моя уж вина” .
С тех пор он уж с ним не видался, о нем ничего не слышал,
А тот кой-как перебивался, с милой рай в шалаше воспевал.
Счастлив был ли он — я не знаю, слышал, что шалаш не всегда
Становится с милою раем... Однако, я с ним, господа,
От предмета совсем отдалился и профессора чуть не забыл.
Ну так продолжаю о нем.
Неустанно трудясь муравьем, сколотил
Себе небольшой капиталец и известность
Трудами, теперь перечислить на память я их не могу,
Но знаю: его сочиненья касались персидских царей,
Обширно[сть]ю славились дивной и точностью также своей,
Недавно тиснул их вторично, а года четыре назад
Отпраздновал свой юбилей он, как водится, — чинность, парад,
Адресы, заздравные тосты, звезда юбиляру на грудь
Ну, слово <нерозб.> был всеми его “плодотворнейший” труд.
Газеты трещали немало, и с тех пор его уж зовут
“Нашим ученым маститым” ну, словом, как водится тут.
Как истый ученый, привычки свои мой [Колов] приобрел —
Ложился в 12, в 7 же вставать он обычай имел,

Носил он с лампасами брюки, клетчатые вечно платки,
Пил <травник> и изредка токай, как делают все старики.
Ну, словом... мой профессор романтичным не был,
Однако и с ним, как увидим, черт один раз подшутил.

Однажды в голодный сочельник, с чего и рассказ я начал,
Сидел он в своем кабинете, его кабинет был не мал,
Был убран со вкусом и просто — пушистый ковер на полу,
Картина, на полке два бюста и редкостей <гора> в углу.
Вдоль стен в симметрии <чинной> стоял ряд высоких шкапов
И много хранилось там редких книг всех времен и веков.
Блестя позолотой своею рядами под светлым стеклом,
Стояли подряд и сафьяны, и свитки, и ряды корешков
С узором причудливым, <нерозб.> с резьбою чеканною створ,
Книг масса раскрытых повсюду собой довершали убор
Простой кабинета, как часто бывает у этих людей,
Ученых или одиноких.

Здесь были огромные томы с заставками в коже свиной,
С оковкою медной, <нерозб.>,
С тиснеными лицами строгих средневековых столпов,
И много когда-то роскошных, блестевших золотом томов.
И словом, все то, что ученым названьем хлама так часто чествят
По ним с восторгом лишь бродит ученого старого взгляд,
Для этих товарищей мертвых <покинувших> волю и свет
Повсюду раскрытые томы — такой то был кабинет.
Слинявшее золото кожи все в серой сливалось <пыли>,
И только зеленый иль красный кой-где выдавался <нерозб.>
У людей кто бывал одиноких, притом уж и немолодых,
Тот знает, как пусто и дико...

Но, видно, Колов, мой профессор, к квартире своей уж привык,
Иль просто себя одиноким не чувствовал в ней мой старик.
Опершись на локоть, склонившись, лампой своей освещен,
Каким-то вопросом ученым профессор мой был поглощен.
Часа уже два невылазно сидел за своим он столом.
Почешет он щеку, заглянет он в книги — и снова пером
Бойко гуляет и слышны лишь скрип да тик-тики часов.
Но вот наконец передышку решился устроить Колов.
Зевая “ох-ох”, потянулся он в кресле, схватясь за бока,
И плешь почесавши, вновь скоро строчил, но старика
Перо не так уж гуляло развязно, дальше он щеку чесал,
И часто рассеянно взгляды он в стены вперял.

КУЛЯ

Хлопці, міцно кулю вбийте,
Добре клейтухом запніть,
Придивляйтеся, не схибте,
Ну, тепер гаразд — смаліть...
Спересердя, мов скажена,
Завищала куля,
А не схибла — он проз башти
Через мур приснула.
Де то впала — чи крізь стелю
Бехнула в покої...

* * *

Ну бо, дядько, лишень не куняйте,
Бачте, шлях який рівний та гладкий.
Пугу в руки та коней торкайте,
Ми не квашу веземо в <нерозб.>
Торкайте, ото, я б і сам поганяв,
Та панни мої тільки чкають,
Щоб присікаться як-небудь та
Зідрать з мене <нерозб.>
Бач — коней <нерозб.> все мене лають
Заморив, а стонадцять чортів.
Як его тут коней не замориш,
Бач, та грудок <нерозб.>
А вівса попроси — не зговориш.

* * *

Меж светлых туч прорвался луч,
Вдруг брызнул снап —
И вмиг все заблестело под лучами.
Вскарабкались они <нерозб.>
Тени легли в ярах и лощинах,
Снег заблестел бриллиантами словно,
Лучи отражая в ледяных <кристаллах>.
Все тихо, только <нерозб.>,
Все, все в природе солнца ожидает.

* * *

Пусть будет жизнь часто ничтожна,
Подчас так пуста и глупа,
Пусть часто <ты> не встречаешь никого,
Кроме медного лба,
Пусть надежды и страсти, и <нерозб.>
Причины тревог,
Но все ж это — жизнь, и <мне жаль>,
Кто почувствовать этого не мог.
Пред этим горящим потоком,
Расходилась рутина
Надуманной мертвой пустыни
Той жизни, <нерозб.>...

* * *

Под крышею, в одном окне
Все огонек еще блистает,
И глупый жук, пискун комар
Не раз на лампу налетает.
Коморка бедна и мала,
Низка — руками доставали
До потолка, некрашен пол,
И половицы танцовали.
Но когда в узкое окно
Коморку солнце освещало,
И сквозь нечистое стекло
Узоры всюду рисовало,
Было приятно заглянуть
В коморку ту, она дышала
Покоем, миром, тишиной,
Как будто бы в лесу стояла,
А не в столице <нерозб.>

* * *

Світ блідий засвітив вже по усіх усюдах,
Ось він у вікно узеньке засвітив,
Пройшов у кімнатку, щоб заспаному люду
Дать звістку, що вже день...
Але ж у кімнаті нема кого будить —
Хазяїн цілу ніч собі не спочивав,
Він і тепер похмурий сидить,
Набряклі очі вилупив в якій старий шпаргал.

Старенький каганець край его миготить,
 Танцює тїнь, сягає аж до стелі,
 Зігнутає спина, сухий старечий вид, —
 На мурі тїнь усе змалювала.
 Старий сидить, не ворухнеться навіть,
 Бухикає, кашляє, тай ізігнеться знов.
 Усе очі...

* * *

Слава, слава, гордая богиня,
 Всех влекущая обманчивой мечтой!
 Скольких, скольких ты уже сгубила,
 В путь завлекши трудный и крутой.
 В обольстительных являешься виденьях
 Часто ты счастливым беднякам,
 А увлекши, кинешь их с презреньем
 На съеденье тягостным годам.
 На мольбы горячия, на просьбы
 Очень редко лишь сдаешься ты,
 Но кого даришь благоволеньем,
 <нерозб.>

* * *

Добривечір тобі, місяченьку,
 Та який же ти ясний та гарненький,
 Десь за синім морем добре виспавсь,
 Чистим дощиком гарненько вимивсь
 Й на шпацірку вийшов.
 Вийшов на блакитне поле нагулятися,
 Поглядає скоса, де гуля[ють] панни,
 Ну а хмари-панни, звісно, як дівчата,
 Ходять вихилясами, суплять бровенята,
 Тай дівчата — місяця не гірші.
 Ой джиг[у]не ж забісований ти, бачу,
 Бач, не ходить, як усі, ледащо,
 Де побачить хмарку, зараз вже до неї —
 Зупинить, пристане

* * *

Люблю тебе, Україно,
Не за вроду тиху,
Не за славу та недолю
Й минулеє лихо.
Не за те, що ти укрилась
Селами, гаями,
Мов стрічками, прибралася
Довгими річками...

* * *

Ой якби мені, панове молодці,
Криля мати, да й полетіти,
Полетіти, тай в Бога спочити!..
Ой маєш, пане-брате, тай так си седіти,
Маєш тільки, пане-брате, Христа Бога молити.

* * *

Не бажаю я заплати, не бажаю слави,
Праця — то мені заплата, правда — вища слава.

* * *

Хто се той над землею високо іде,
Мов пливе між зорями —
Летється сяєво й світ на всі боки...

Хто се іде над землею, чудовий і дужий?
Правда і суд спасенія іде з ним.
Летється сяєво, хмари тікають від его,
під ногами тихо блеще й мигтить маленька зірка. Ти в крові
поневічений, засохли потеки крові на лиці з-під вінця,
кров на пробитих руках і ногах, і одежа в червені — що то,
наче топтав ти то чоло? — Я топтав, і ніхто
не поміг мені, не було там язиків і я
попирав в запалі гріх і клятву побив я, і руки мої умочив.

День спасення прийшов, час спасення настав — я дивився й ніхто не
заступить — визволила їх рука моя і збувся гнів мій, спротивом моїм поправ
я й кровною полив землю. — Ти цар і владика, хай блище довіку вінець з
терну жидівського і скипетр-паля, що біла мене; прибитими руками боров
і зв'язаними зв'язав темну силу. В немощі сили і в смиреннім слові... Слава
Тебе, Господи, слава Тебе!

* * *

Владико, Владико, невже ж на погибель собі я живу? Так хочеться правди, так хочеться праці, не слави, не втіхи, а тільки пройти б свій вік сином правди, і в сяєві правди нарешті втопитись в тім морі безкраїм. Так хтів би я жить і ходить перед Богом, приваблює серце чудовий вінок, чудовий трояк той добра, краси, правди — невже ж поривання оці — все мара? Умом озирати дивну гармонію світа і чути душею добра красоту, і в чистій довічній красі дивитись, — невже ж мара все і мрія дурна? Невже ж бридкі тільки вигадки плоті, аби жирувати без впину свій вік, і совість, і розум на вік затлумити, й себе на скотину яку обманути? Хай сего не буде! Владико мій добрий, не кидай мене на шляху, не цурайсь, нехай од Тебе вдача ця не одлучить, а ближче мене до Тебе приведе! Амінь.

* * *

Вмрете ви, могили ваші згинуть,
Серед хат опиняться вони, —
Ще скоріш вас згадують покинуть,
Правди вічної правдивії сини...

* * *

Скоро вмру я, навряд по міні
Чи заплачуть у нас по Україні.
Без союзників бивсь я в світовій війні
І незнаний впаду в мішанині.
Хай і так!.. Я не дбав про прихильність та честь...

* * *

Трепет сердца молодого
И видений сладкий рой,
О, когда вам на мгновенье
Мог отдаться я душой.
Но, увы, цену мечтаний
Я без опыта узнаю,
И видениям прекрасным
Дверь сурово затворяю.
И прошли они с годами —
Сладкий трепет и мечты.
Но от этого, признайся,
Сердце, выиграло ль ты?

“РОЗУМ... ГЕ, ХТО ОПИШЕ, НАМАЛЮЄ...”

I

Розум... ге, хто опише, намалює, хто єму пісню-хвалу заспіває? Геї ви, лірники, кобзарі, співаки живії й умершії, а ну-бо лагодьте інструмент, співи складайте, заспівайте нам пісню, та таку, як той розум, величну й велику! Ге, мовчите, й мовчіть, й хто з людей засягне его, хто знайдеться сказати, що забанув его? Наче велетніми крилами підійме він чоловіка високо, високо над землею, хмари й туман перед очима розіб'є й бачить він широко й далеко, ні гори, ні степи, ні луки темні не заст[упаю]ть єму. З високості своєї назирає він метушню людську й життя великого Божого світу, він бачить не дрібні зразки, шматки того життя, як комашине око простого чоловіка, а усе, наче докупи зібране й на одній дошці намальоване. Жадна річ не зупинить його, не злякає, [с]крізь прогляне своїм поглядом. Наче орел довгокрилий, не злякається він сонця, не посліпнуть его очі з того сяєва; потиху, помалу роздивиться він до его, знайде й плями, й урази, як не ховає воно їх за своїм промінням, не сховає їх од очей, розумом погострених, підкріплених. Орел, намахавшись міцними крилами, налітавши по високому блакиту, кидає його, поспішає на своє кубло. Там, забувшись й [про] силу, й про гордість свою, куняє, підвернувши голову під широке крило. А є діти — з дітьми снідає яким-небудь бідолашним ягням, пестить їх з своєю орлицею, залишивши думку й [про] високі гори, над якими літав він, й про ясне блискуче сонце з плямами его. Гарно єму в кублі его, без того кубла остогиділа єму б давно й блакить, й сонце, й гори, й степи. Шкода орлові, як кубла в его немає.

II

Є місто на світі. Над тихою, широкою річкою простягнулося воно. Одбиваються у синіх хвилях розкішні палаци, будинки, сади, мости. Над домами стирчать шпилі дзвіниць, хрести, бані вилискуються, блище шкло у шибках, на річці кораблі, пароходи, галери усякі запрудили, біліють паруси, чорніють мотузом обвиті щогли. Гук, шум стоїть над тим містом, наче над ярмарком, ворущаться, метушаться, клопочуться збиті докупи люде. Там од ранку й до ночі б'ються вони, вириваючи хліб з рота один другого, душать, б'ють, кривдять без ліку; усі до сего звикли, до бахурства й бідоти, до кривди й ураз, і звать се життям цивілізованим. Там втомлюються люде, нічого не роблячи, й прокалатавши вік свій, нічого не зробивши, лягають в труну; так од колиски й до труни усі грають лицедію, й так [звикли] до того лицедійства, що думають, що то й є справжнє життя.

Велике се місто, далеко йде слава про его, щодня, щоночі везуть туди кораблями й машиною людей, що з усього світу збираються туди.

Чого ж їдуть вони, чого поспішають — чи не хочуть почути казаній якого-небудь богослова, як він буде посилать в пекло й вирятовувать звідти, чи, може, подивитись на чудні малювання, чи побачить, як який-небудь великорозумний буде з мавпи чоловіка претворяти, або (розумні стали люде) нові оселі де-небудь на зірці оселяти. Може, з'явився співець, що усіх соловейків заломив, або які-небудь співи складає про кохання, соловейка й инчі річі, може, пекарня яка диво-дивні страви вистача?

Ні, їдуть багато й за цим (найбільш за остатнім та ще за чимсь), але не в тім сила, не з-за сего люде з усеґо світу збігаються.

III

Є там чоловік. Книжки на листочках своїх обнесли его прозвисько круг усеґо світу. Знають его й там, де зубчатим муром на півземлі простяглися дикі Кордільери, й там, де тихі хвилі святого Ганґа, пробігаючи, заглядають у тихі, пусті пагоди. Слово его слухать збирається сила [людей] зусюди, чередою ходять за ним ученики. Бо то чоловік з превеликим розумом. Він ні пісень складать, ні вишукувати нові сили земельні, ні в'язати чудовими візерунками гук музики, — усе его сила, усе кеба его той розум і кажуть, що не було такого розуму з того часу, як з'явився світ... Своім ясним оком придивляється він до минулого життя людей, до сегочасного, до їх праці, до їх думок, річей, роздивляється до тих кумирів, що поставили вони, до їх мети, до їх надій і бажаній, й цінує їх. Як лікар ножакою роздїймає він їх й помалу, за разом раз одбирає в їх правду й помилки (химороду), одділяє справжнє, правдиве, живуче, од помилок, вигадок, оман. Єго не зупинить ні старая слава, ні величня річ, ні сила послїдовців, адептів. Багато “розвінчав, скинув з престола” він такого, перед чим звикли хилитися мовчки люде. Багато сичить на его недоумків, але ніхто не стане, не здужає стати просто проти его, того нечоловічого розума.

IV

Покої “нашого Розума”, або й просто Розума (так кличуть его між собою его ученики), невеликі й нерозкішні. Он вони у третьому ряду сего великого будинку, п'ять вікон вряд по ліворуч — от й уся его оселя, хоч би міг він жити у розкішних замках, у багатих палацах. Ось покої ті — сіни й велика, довга кімната. Не сяють тут витребеньки, не рябіють килими. Під стїнами довгими рядками стоять шафи, меж ними й на них — статуї марморянї, малювання — хоч і небагато, та зате не у одного мистця й роґом очі лізли, їх забачивши. Вікон багато, вікна великі, не завїшані, не заставляні, світу й по кутках доволі. От і ліжка, сірим килимом застелене, а над їм кілька полицій — батько, мати, покійна сестра... А ось й сам хазяїн, невисокий, трохи похилий, руса сивувата борода вкриває щоки, ясні очі визирають з-під чола, а те чисте, без жадної зморшки, й наче на єму сяє сєво духа.

Він устав з-за свого стола, потяг руки, випрямив зігнуту спину... Він дописав останній розділ свого писання, сьогодні вечером за їм приблизить видавець, ніччю надрукують его десять друкарень й полетять его слова круг усього світа, мов дощ над пересохлу землю. Розум устав, одкинув волосся, що на чоло впало, розчинив високе вікно, сів на єму, прихилившись до рами, й зирнув униз на вулицю, на безкраї ряди будинків й вікон.

V

Чудний був чоловік той Розум, із инчими людьми несхожий. Усього того, чим живе люд, — надій, бажаній, страху, снаги не знав він з того часу, як побільшав. Той великий, нечоловічий розум, що дав єму Біг, царював над ним єдиновладно. Кожний ідеал, кожне почуття, бажання, мов хімік, розбирав той Розум, знаходив ті річі, з котрих складались ті ідеали, бажання, почування: річі зовсім не варті шаноби й бажання. Самі найвищі, найсвятіші, найкращі, які мають їх люде, річі не вистоювали перед реактивами, спеціями того розуму, вони розпадались, розбирались й пропадали з тим і чари, й омана їх. Він не розпинався за ідеї, не ліз на стіну од якої-небудь людської кривди, его не вражали людський гармидер, людська дурість і безголов'є. Він не <напинавсь> [на] ті кайдани та дйби, в котрі закував себе чоловік, ті ярма, куди він простягає свою шию. Розум єму казав, що <сила> чоловічка якого-небудь, хоч й великого, нічого не зробіть, що з сего складається усе життя чоловіче, що таким чоловік вийшов й буде се усе, поки він буде. Що усі напинання й розпинання, усі великі ідеали — химери, котрі конечно теж потрібні, без їх теж не може бути чоловік. Усе, що діється, що діялось, — частина життя людського, порушиш що-небудь — й порушиться усе життя, та й порушити не можна, поки не порушить его саме життя своєю довічною силою.

VI

Усе те, чим красить життя своє чоловік, іноді й піддурюючи трохи себе, усі втіхи, самі найвищі, найкращі, найсвятіші, як їх мають люде, річі не вистоювали перед Розумом, перед его хімічними реактивами. Вони розпадались, а з тим зникала і їх омана, їх чари. Через се усе, що тішило чоловіка, — од бідажи-робітника, сливе не оддыхаючого од щоденної праці, до якого-небудь великовченого й злидней не знаємого добродія, не тішило того Розума, він не знав ніяких тих радощей, веселощей, як не знав ні горя, ні помилок. Розум усе розбивав, а що він давав натоміс[ть]? Давав бачить розуму, що він вище, що він над усі ці втіхи, бажання, поривання, страхи, але сього дуже мало. Така вже порода чоловіча, що розум у его особне, особне душа й серце, кожен своє робить — розум каже, що не варт, а чоловік так зробіть, як схоче серце, хоч потім й буде каятись, але хоч хвилину єму здавалось, <роблячи> те, що робить він гарне, хоч хвилину не слухав він розуму й через те щасливий. Розум не знав такої хвилини, поривання сердешні руйнував розум, забивав, не давши розвою, й через се, не вам кажучи,

КІНТО МІХАКО

Кінто Міхако — але ж ви й не знаєте, що таке кінто? Чкайте, як зможу, розкажу вам. Дуже мене заздрість бере, згадуючи д[обродія] Гюго й его розповідки про паризького гамена* — от дав Бог чоловіку талан, що й про що хочеш буде оповідати од світу й до світу. Кінто не меньчої вартий розправи, як гамен, але, не маючи кебети великого ватажка “розхристаних” письменців*, мушу здовольнитися кілько листочками замість сотні їх.

Кожне місто велике й старе має й своїх власних, з инчими не схожих, людей — тальянські міста — лацароні*, у Тифлізі, місті теж старому, хоч і не так славному, теж є свої власні необичні люде — це тихлизькі кінто. Це цілий маленький город із своїми звичаями, із [далі тексту на аркуші немає].

“НІ, УСЕ ТЕПЕРА, ХВАЛИТИ БОГА, ПЕРЕМІНИЛОСЯ...”

— Ні, усе тепера, хвалити Бога, перемінилося, як я тепер подивлюсь. Тепер як хто й кривдить, то усе дивиться, як би потихеньку, щоб ніхто не дізнався, напаскудить, та нишком; а то, бувало, й не соромляться, чисто розбійники були й нікого не боялися.

Так сказала хазяйка-попадя*. Ми тільки що семействено випили собі одного самовара із великих рожевих мисочок і ждали другого, сидючи круг широкого столу увечері. Надворі було тепло й тихо, аж надто, звичайне влітку. З вікон ледве повівав теплий вітер, полум'я свічки колихалось, принаджуючи якихось сірих маленьких метеликів. Попадя устала з-за столу і, держачись за стільця, розповідала. Вона була пристаркувата й товста, але жвава й бадьора, її опасисте лице раз у раз усміхалося, жартуючи, а очі, ще ясні, весело грали. Й хата була якраз її під постать — низенька, стара, завішана малюнками, оправленими й просто голками прибитими; хрещаті крокви були помережані, а на середній вироблено: “Благословенієм Отця, с допомогою Сына и со спешеством Духа Святого создася дом сей коштом іерея Стефана Колачевського”.

— От щоб недалеко брати, адже ж чули ви, може, [про] Захаржевську — вони були тут перед нами, — що то за жінка була, то їй-Богу, таких вже нема, та й не буде, певно: така жвава, така смілива, що й чоловіку инчому до неї далеко. Й неможні були люди, а жили так, куди тобі — завжди, що приїде хто до їх, зараз співи та скоки, єсть усякі найдки, і наперед усього випивка, горілка там й усячина і на одному столі, і на другому, звідки то вже воно в її бралось. А горілку то дуже любила дешеvu — тоді ще одкупи були, сама, було, за нею їздить й потай привозить; закопає у садку у драбиняку, а таможе й під спідницю [заховає]; скільки вже за се там із доглядайлами та жидами різними клопоту із нею було, не дай Біг, часом то викручувалася, а один раз побили її дуже, дуже, уся в синяках приїхала, а проте байдуже, трохи згодом знову за дешевою поїхала. А це як їде, було, в Київ — там у неї один син, а потім і другий вчилися, — то вже завше з нею два вози: у одному там усяка їжа — гиндики печені й варені, порося печене й варене, ковбаси, шинки, а в другому — то горілка дешева в баньках. Скоро приїде, збере там богословів і хвилозофів, й пішла гульня не на день — п'ють, гуляють, поки усього не поїдять й не вип'ють, й матушка сама не то, щоб там куштувать, а сама так, було, хилить, що куди за нею — вже півкумпанії під столом, а вона ще — нічого. Було в неї дочок троє, та як підростати почали, то ще й гірше пішло. Були вони дівчата з себе гарні й дотепні, чи там пошити що, чи коло господарства, і на гітарі заграти, і заспівати (такий вже рід у їх був кебетливий), — й певне, вже не позоставалися [б] вони дівувати, але ж і батько, а найгірше мати так

вдарилися студентів ловити, що куди тобі... Такі вже надто пекловиті були. Скоро, було, навернеться хто — то ще хвилозофам та молодим богословам нічого, а старшим та студентам — біда, не пускають, тай годі, я не сміюсь, не можна справді було, усякої там забавки та втіхи — тут йому грають, співають, танцюють, щодня п'ють, гуляють, навіть якщо подралися, то поки спите, візьмуть й зачинять, зашиють потихеньку й знову положуть, навіть сорочку, кажуть, бувало, знимуть, за ніч виперуть й усе таке, тільки їхати не можна, не пускає... З нашим Степаном Пилиповичем, що узяв Марусю, так це okazія була із Захаржевською. Він оце якраз засватався був до Марусі, вже узяв у митрополита благословення, й парохвію йому уже назначили, й день весільний — перед самим пуцанням на Пилипівку, усе готували, збиралися, тільки на той час приїхала в Київ Захаржевська, надібрала Степана Пилиповича, закликала до себе в гостину й привезла его оце сюди. Привезла дай не пускає, що ви собі маєте робити, ще такому чоловікові, як Степан Пилипович, бо він то гнучкий, як то кажуть, як з клоччя батіг. Забавляють его тут, поять, так що він і не скучається, а тим часом дні минають, вже й Пилипівка прийшла, й вінчатися вже не можна. Ми там парка паримо: де Степан Пилипович? Нема Степана Пилиповича, втік, бідна Маруся плаче, вже був митрополита довідався, сердився дуже й сказав, що як не вернеться він і не жениться, дак і парохвію в его одбере. Дак оце хтось переніс до Степана Пилиповича, то він схаменувся тай заходився якось-небудь втікати, так що ж робити — не можна. Задумає поїхати куди-небудь, думає: тільки пустіть, а там сподівайтесь — дак ні ж, зараз Захаржевська з їм вкрутиться — й мені там треба, от добре, що ви нагадали, й дивись, їде з бідакою й скрізь назирає, щоб не втік. Що ви будете, нічого не надумає, аж захляв, бідний. Дак оце якось вже Пилипівкою до Захаржевської: «Дак пустіть, — каже, — мамашо, — бо вже так мусить “мамаша” звать, — пустіть, каже, — мене до моєї матері, тай годі, щоб вона вже мене поблагословила на весілля», — себто вже із Захаржевської дочкою. Ну, “мамаша”, звісно, згодилась, але все-таки одного не пустила, боялася, поїхала з їм у Плащурці — бо Степан Пилипович родом із Плащурців. Приїхали, ну, там сеє да тее, Захаржевська забалакалася із “ріднею” своєю, “мамаши” балакають, Степан Пилипович тихенько впоравсь до товариша свого в Стрибайловку — він там уже батюшкував. Розказав усе ему по ряду, усі свої okazії, тот его на бричку да зараз у Київ. Приїхав до Трохима Зарницького, а він нам дядьком і добродієм був, бо великую силу мав у митрополита, й Степан Пилипович вже на его одного й сподівався, що той усе там упорядкує гля его. Прийшов, впав оце навколішки перед їм, розказав усе оце, як трапилось ему. Ну, Трохим ему вичитав доброго отченаша, а все-таки обіцявся помогти. Заховав у себе оце его од Захаржевської, а сам послав за Марусею. Дак Маруся — куди тобі, не хочу дай не хочу йти за

Степана Пилиповича, який уже з його мені чоловік буде, коли з їм усе, що хоч, можна зробити. Да таки, знаєте, справді, скривдив дівчину, ославив на весь Київський повіт. Що плакала, тужила з-за його Маруся, Господи! А тепера, як став кликати Трохим, не хоче їхати, тай годі: не хочу бачити його, ненавиджу, — каже, — його... Ну, а покійник Трохим Зарницький сказав, щоб Маруся не комезилась і виходила, бо, каже, Степан Пилипович буде її добрим чоловіком, вдруге вже такого з їм не буде. Маруся усе не хтіла, тоді Зарницький сказав, що як не вийде, дак він нас оддурається, не буде вже ріднею мати. А ви знаєте, покійничок [був] упертий-таки чоловік, вже що сказав — не перемінить. Ну й Маруся знала, який він нам був добродій, ну й ми до неї тут, стали її намовляти, щоб послухала вона його, бо через неї й на нас би Зарницький сердився, а він нам як другий батько. Ну Маруся поплакала, а таки вийшла, перед Масницею й весілля було.

Так то було із нашим Петром Степановичем. Такий, бачте, чоловік легкодухий. Скільки й потім із ним лиха прийняла Маруся, бачте, вже й старий став, а й тепера, як два молоді дурні зберуться, то він і третій меж них.

А Захаржевська шукала, шукала, їздила скрізь, до матері присікалась в Плащурцях, дак що ж, нічого й не зробила, нових почала ловити. Ще й, знаєте, з Петром Степановичем нічого не вийшло, а було й гірше. Студент Осочинський, дак той босий втік від неї, їй Богу, — привезла його матушка тай держить, по дню доглядають за ним, куди йде, зараз за їм чи батюшка, чи старший син, чи менчий йдуть, а як на ніч, зараз чоботи в його одбирають, себто щоб почорнити, тай держать, поки не повставають усі, знають, що без чобіт не втіче. Пробував був не оддавати чобіт — вони в мене й так чорні, — так ні, матушка зараз вступиться: в нас так не можна, в нас так вже ведеться, щоб щодня чоботи чорнили, — й забере. Дак оце так прожив він в їх місяць, чи що, да поночі й втік босий — переліз через браму тай драла в Київ. Прибіг туди до товаришів під квартиру, побудив їх, ті поперед не повірили, як він сказав, що босий прибіг. А він переназувся в їх, купив чоботи та другого дня чкурнув за Дніпро, в Чернігівщину, й там жив кілька часу, такого страху надала ему Захаржевська.

Й що ж ви собі думаєте — отим самим, що вона усе ловила студентів, тільки їх налякала та порозганяла. Й усі дочки так дівувати й zostалися, тільки менча оце за дяка вийшла, в Яблоницях живуть тепер. А були дівчата гарні, й кебетливі, й розумні, й хазяйновиті. Й син пішов чортзна по якому, — був дома, розпився, розледащів, тільки менчий в люде вийшов, тепер оце в університеті, кінчає сего року. А то усі так пропали, а через мати усе. Таке-то виробляла покійниця. Такого вже тепер не почувеш. Й не думайте, щоб давно се було, ні. Того року, як виходила Маруся заміж, не буде більш як років тридцять; не буде, бо старший синок Івась на дев'ять рік старший од мого Василя, а мому оце 19 після Покрову мина. От і лічть.

НА ЦВИНТАРІ

Клямка дзенькнула, хвірта вискнула, повернулася на заіржавлених завісах і впустила на цвинтарь купку людей. Тут був батюшка в хрещатому каптанці, пан гречний й опасистий, двоє хлопців: один молодий, другий старіший і висока пані, лицем поважна, у гарній сукні. Купка перейшла піскуватою стежкою проз дверей в церкву, батюшка з паном спинилися на розі, пані перейшла далі, де рядком вирізнялося кілька могил, й, пошукавши, стала навколішки коло однієї. Біла камінюка ще не вспіла посіріти од куряви й дощів; нерівними й кривими буквами було написано на її, що тут лежить тіло “ієрея Іоанна і Катерини”. Пані помолилася, а далі притулилася до косого горбочка, сперлася на камінь й задумалася, втупивши очі; вона була дочка тих “Іоанна і Катерини”, чиї кістки тліли під зеленим горбочком. Батюшка й пан тим часом ходили білою стежкою. Батюшка був “з нових”, він вдавав з себе й політика й “сучасного діяча” й багато дечого, усього потроху; вони з паном оббивали язиком один після другого ті “питання”, що набивають собі повні кешені “сучасні цвічені” люде й потім жують, як резину. Пісок раз у раз рипав під ногами й раз у раз рипали слова: громада, земля, пролетарій, капітал й багато дечого.

Паничі кілька часу постояли на розі, не знаючи, куди приткнутись, й хтіли, були, йти на село; аж старший сполохнувся.

— Тю, — сказав він і ткнув себе пучкою в лобі, — трохи не забудь, іди-но сюди, — й повернув туди, де були могили, і спинився коло однієї.

То була така ж сама біла камінючка, як і та, коло котрої сідла пані. Певне, та сама ж рука, що вишкрябала “ієрея Іоанна”, вишкрябала й по сьому каміні раба Божого “Василія”. Унизу вишкрябано і ледве впізнати адамову голову; кругом могила обросла ясно-зеленою, густою травою, що росла вище каміння, й тее виглядає якось затишненько з неї. Старший зняв шапку й побожно похрестився.

— Оце та сама могилка, — сказав він, помовчавши трохи, — раба Божого Василя; Василя Івановича Старкевича, — додав він. — Розказував я тобі про его? — спитав він молодшого.

— Здається, ні... Розкажи, якраз воно тепер до ладу склалося.

Обоє посідали на камені й старіший розказав молодшому історійку, а я розкажу її вам. Історійка ця справді не дуже й нова, але ж бувають історійки, що непогано було б часом й вдруге послухать.

Старкевич був син батюшки; окрім его синів не було й батьки ходили за ним й пророчили ему усяке добро, одначе тим его не попсували — хлопчик вийшов добрий — вчитися здатний, слухняний й чулий — щороку то уся винаг[о]рода, яка існує — ему, батьки не натішаються, усяка од їх ему вольгота й ласка. Й справді, то був добрий хлопець, кебетливий й гарний,

й душею і серцем; кожен вгадав би, що не єсть то звичайний чоловічок. Єму мало було щоденного життя, єму тра було постановить що-небудь таке, такий ідеал, щоб узяв єго усього чисто. Попереду він постановив зробитися великовченим, великодумним чоловіком. Він зумієне підкрепляв працею сили свої, свій розум; усе, зоставалося в єго часу, усе читав, читав, робив без кінця. Усі грошенята, які тільки міг він зібрати, уриваючи й од одежи, й од їжи, од усього, — йшло на книжки, старі й нові. І який-то був він радий, як на зібрані гроші міг він купити який-небудь дорогий утвор, яке-небудь старе видання — такої радости, чистої й святої, не випаде людям, що одвернулися од ідеалів. А тим часом тижні, місяці минали, наближався час хлопцеві вийти на широку дорогу, до своєї мети — се й страху й радости завдавало. Він дуже любив казати про свою наступаючу працю, життя, хоч се єму й важко, — він не вмів добре говори[ти], але лице, очі світилися таким палом до sweї науки, до своїх іде[а]лів, що не треба було й слів. Так собі ішли часи, аж із Старкевичем вийшла проява — намісь єго ідеалів стали инчі, подібні, але все ж таки инчі, — замісь науки — живе життя, хоч і підправлене наукою.

Досі Старкевич, як 99 з сотні добрих та щирих наших земляків, не мішав свого українства до своїх ідеалів...

“ОТО ОТ БІДА, ЩО Я БАЧИЛА, БІДНА МОЯ ГОЛІВОНЬКА...”

Д[ія] І. Я[ва] І.

Х. Ото от біда, що я бачила, бідна моя голівонька. Лицяється до неї, щось на вухо їй шепоче. А до мене й не підійшов, а я его чкала, мов роси небесної, щочаса згадувала, річі его солодкі завше, як луна, у вухах оддавались — як він тоді казав: “Якби я міг не їхати, щоб можна зоставатись коло магніта, котрий тягне мене гірше, як залізо. А потім знов, мені здається, що [на] серці у мене одпечатався вид чийсь-то”, — та тоді так на мене погледів, я почервоніла, дурна... (*засмутилась*). Навіки запечаталось (*усміхнулась гірко*)... короткий же вік у его... й не підійшов. А та гемонська дівчина зуби свої жовті витріскувала, як він у 5 фігурі нахилився до неї; так би й кинулась до неї та <розтерзала> її. Гірка моя гадка (*плаче*), жаль зрадити, а як так — [то] би й жити не хтіла, втопилась би, або що.

[Ява ІІ].

Уходить Z. у дверях. Від’їхала, от жаль, тепер тільки зіхати оставатись тут. *Обернувшись, бачить X.* *Підходить. А, О...К... ,* ніде вас я не бачив по залі, скільки глядів. От ви вже самоту полюбили, — певне, закохали кого тай думаєте про свого коханого, звичайно, на самоті.

Х. Що це ви за себе знаєте, мабуть, <нерозб.> я завше тільки й роблю, що <нерозб.>. Але ж не сподіваюсь, що стало у вас часу <нерозб.> ви так вже часто <міняєте коханок>, що нема часу й <потанцювать>.

Z. Що се ви на мене поклепи кладете, я, навиворот, як покохаю, то вже перемогти себе не можу.

Х. А скільком ви се казали й завіряли?

Z. Що ви, я, мов той лицар вікопомний, завше у серці одну ношу, з нею й у труну ляжу, тільки жалко, що тепер нема вже таких поетичних обставин гля кохання, нема вже, ні...

Х. *Не слухаючи его, раптом.* П[ане] Z., скажіть, що у вас з Y.?

Z. Ні, нікому про се не можна сказати, ця тайна згине вже зо мною.

Х. Не шуткуйте, ви кохаєте її.

Z. Ні, не можу. Що з вами?

Х. *Хапає его за руку, хоче плакати.* Скажіть, ви кохаєте її, вона вам сподобалась?

Z. *Вбік.* (От лиха година, що тут робить, зараз зарюмсає). Що ви, що ви, зовсім я не кохаю, що вона таке, щоб вона мені сподобалася?

Х. Ні, ви неправду кажете, ви кохаєте її, ви забули усе, що обіцяли другій, клялися не забувати її ніколи, а тепер, те... *плаче* не хочете й дивитись на її.

Z. (От воно що, тепер згадую, торік, чи що, я за нею волочився, от напасть склалася, що тут робить). *Голосно.* Помилуйте, **X.**, що ви себе розсержуєте, ви се напрасно кажете, не забував я ніколи. Випийте лишень води та троха оддиште.

X. Ой, лишть мене, не втішайте своїми криведними річами.

Z. Помилуйте, хіба я коли-небудь захочу вас обманути, хай мені і щастя за це не буде, певне, хто-небудь заздів на моє щастя, та наказав, та набрехав на мене.

[Далі — 4 рядки крапок]

Ось чуєте — знову музика починають, позвольте з вами оцю польку танцювати (*предлагає руку*).

X. *Радісно.* Підемо.

Z. *У дверях.* А усе нема лиха без добра — не так сумно тут буде.

Уходять.

Ява III.

Пані. Де се **X.**, усе вона з цим **Z.** волочиться, ніяк не можу її одшукати, щоб додому йти, батько гримає на мене. Отако. І лиха їй нема, усе регочеться коло цього **Z.** та **Ф.**, і **Z.**, бодай ему пропасти, усе так за нею бігав, тра буде її дома гарно полаяти.

Ява IV.

Увіходить.

[R.] Отто дак і веселий ужин був, от дак Стецько, утяв до гапликів, гарно ти одрізав цьому пузатому: Хоча й я, — каже, — перед Вашою особою атом і більш нічого*, але, пам'ятуючи інші прислів'я про Федору і інші, таки думаю, що можу з вами не погодитися.

М. Хоча оце було й гарно прикладено, але тра таки сказати, що **С.** зробив глупство і більш нічого, пузатий дурак був, що одрізав Стецьку, дурак і більш нічого.

Р. Ет, ти вже завше вигадуєш усякі докуки, так ему й тра — хіба мало він докучав усім з своїми річами.

М. А скажіть лишень, чи не знаєте, хто це усі танки танцював з **X.**, щось пика несвідома мені, зайшлий, чи що?

Л. А це студент з Москви, приїхав на вакації.

М. Ти знаєш його, що воно за птиця?

Л. А так собі чоловічок, гультай, до спідниць дуже ласий.

С. Тай у голові не гаразд. Ой, слідить, хлопці, ось побачимо, що скоро буде у его <вальса> з **X.**, він щось прилип до неї, а вона дівка не дуже головаста і м'яка, як лой, що хочеш, то й зробить.

Л. Цитьте, ось брат її йде...

Увіходить С.

Тра, щоб розпитався хто про X. дробненько, про батька і про усе.

Д[ія] I. Я[ва] V.

Ява V.

Увіходить Z., шукаючи бриля.

Z. Десь він, капосний, запропав. А вона чекає, от ще оказія, хто б его думав, що воно таке вийде. А вона собі нічого на вроду, вид гарненький і така ще необачна, гарна дівчинка. А тепер і ночь гарна, гарно буде про-вожати. *Побачивши.* А, ось він, ось моя чуприна щось розкосмилась.

Ява VI.

Увіходить П.

П[окоївка]. Чекає вас панночка X. Ідїть скоріш.

Z. Іду, іду. *Про себе.*

“Когда супруг
Захочет вдруг...”*

Д[ія] II. Я[ва] II.

[X.] Раптом. Слухай, Михайло, побожися мені, що ти кохатимеш мене завше, не покинеш, не проміняеш мене ні на кого, ось перед цими зірками святими побожись мені.

Z. Цитьте, ось йде хтось.

Я[ва] III.

Писар і покоївка.

[З рядки крапок]

Я[ва] IV.

Z. *Гляючи слідом за П. і Н.* От чудовна парочка, чули ви, X.?

X. А, що? *Прокинувшись наче.* Я нічого не чула. Дивітесь, як гарно, як любо усюди, де не зирнеш.

Z. *Подивившись наверх.* Гарно, правда Ваша. Але — час додому Вам, а то мама Ваша дорікатиме мені за Вас.

X. Не хочеться. Отак би завше сідла я тутечки.

Завіса.

Дія третя. [Ява I].

Комната у хаті P. За столом сядуть M. і Z.

Z. То й ти кажеш мені не переводитись з Москви?

M. Ні, не варт, тай нащо? Хіба дорого у Москві, чи що, дуже жити?

Z. Ні, не те. Усе ж таки ти знаєш, хоча й я зовсім од свого одбився...
et [cetera]...

Ява II.

Увіходить покоївка.

Z. А, се ти, Докійко.

П[окоївка]. Я, паничу усміхається.

Z. А чого тобі, іди-но лишень сюди.

П[окоївка]. Чого вам, паничу?

Z. Почкай-но, щось хочу тебе спитати бере її за руку та притягує.

П[окоївка]. Пустіть, паничу, не пустуйте. (*Z. зачіпає її*). Пустіть, ато хто-небудь побаче.

Z. *Притягує ще більше до себе, хоче обняти.* Отто, яка ти бриклива.

Ява III.

X., Z. і П[окоївка].

X. *Раптом увиходить.* Ай...

Z. *Одпускає П[окоївку] і дивиться на її.* П[окоївка] скоріше уходить.

Z. *Здрастуйте, X., Ви, певне, до сестри?* (От принесла тебе лиха година).

X. *Дивиться на Z. пильно, раптом повертається й хоче йти.*

Д[ія] II. Я[ва] I.

Дія друга

Затишний куток на бульварі. Купа хлопців в брилях з цигарками.

L. *Отто смердить як!*

C. *А се новий освіт вулиць, тільки купують масло погане, бо треба, щоб стало голові на нову коняку. У нас теперечки скрізь прогрес, де не зирни. На що Василь, що продає сірники коло мосту, був неотеса, а й цей надів жилетку з мідяними кгудзями.*

L. *До M.* *Постій, у мене цигарка затухла, дай запалити.*

R. *А де Q., щось его не бачив.*

C. *Е, кого згадав, голубчику. Зцапано его у Києві торішну осінь.*

R. *Що так?*

C. *Та ось респекту не оказав квартальному, чи що.*

L. *До C.* *Та ти б прийшов, Василю, до моєї хазяйки бублейниці, вона дуже любить слухати про такі річі. “Я, — каже, — теперечка кожне утро і вечір на мигилистів анахтему читаю”.*

C. *і інші регочуть.*

M. *Еге, весело з сегочасних хлопців — молоді сили на дурацькі фейерверки та жарти розтринькають, деякі попадуться і марно загинуть, а інші, перебродивши, зробляться ще гірші од тих, проти котрих це вони йти намірялись. А діло стоїть, чекаючи рук.*

C. *Е, ти вже завше вигадасш що-небудь, наче пугач який.*

Уходять.

Ява II.

Z. і X.

X. *От який гарний куток затишний, так і хочеться зірок і землі дивиться.*

Z. А я сяду коло вас та поки ви будете дивитися на зірки небесні, дивитимусь на зірки земні, котрі гля мене гарніщі й дорожші од небесних сідає на землі і зазирає їй у вічі.

X. Ой, що ви, що ви, устаньте, ви би усе хотіли глузувать із мене.

Z. Глузувать! О, якби ви знали, як гірко мені такі слова чути, не казали б мені сего.

X. Хіба ж се не правду кажу я, глузуєте ви з мене.

Z. Не кажіть, не кажіть сего, се мені наче ніж гострий *підводиться* й хапа її за руку. Як при сім блідім сяєві сяє твоя врода! *Пригортає* її, хоче *поцілувать*.

X. Ой, що ви робите, хто-небудь зобачить.

Z. Ніхто, нікого немає, ніхто не зуздрить мого щастя, поцілуй мене, моя люба.

Схиляється до неї й цілує її.

Д[ія] II. Я[ва] III.

Писар. А се ви напрасно, Пелагея Карповна, се він інтригує і ви повинні наплювать на его речі, а що каже він про ... , то вона ж мені кума, я з нею хрестив у швейцара гимназичного, у Степановича.

Покоївка. О, се ви так тепер кажете, ви завше готові зрадити, усі ви такі кавалери коварні...

Писар. Дивіться, якась то парочка рандеву назначила.

Покоївка. А се баришня X. з паничем Z., чи ба, свята та божа.

Д[ія] IV. Я[ва] I.

Батько, М. і X.

М. Здрастуйте, Б., X.

Б[атько]. А, здрастуйте, М., що це вас так довго не бачили?

М. Та моє діло непосидяче, бігаю цілий день — то по урокам, то так задля якої потреби.

Б[атько]. Отто ви, хлопці сегочасні, бігаєте усе, а діло не робите, тільки усякими препоганими ділами займаєтесь.

М. Якими препоганими ділами, що це ви, схаменітесь.

Б[атько]. Отто, співаєте як солодко. Он у газетах усе страхи які пишуть про оцих нигилистів.

X. Та що усе про їх та про їх. Хто тільки не прийде, ви усе про своїх мигилистів, ось скоро обминатимуть нас через їх десятою вулицею.

Б[атько]. Ет, базікаєш чор'зна-що, се таке діло, як се можна, не лізь не у своє діло, тут тільки що хочеш з розумним чоловіком побалакать про їх, та ти й не даєш. От хтів я вас спитати, невже правда, що оці мигилисти й з собою скрізь динаміт розносять по домам й усіх примушують мигилис-

тами бути, а хто не схоче, то зараз ударять оцим своїм динамітом по пиці тай уб’ють.

М. Ні, се вже вам збрехали трошки, ХЗ.

Б[атько]. І я так думав — се мені WV розказував — невже ж таке, думаю собі, не можна примітити, що ось чоловік цілісенький день з динамітом ходить. А ось правда, що...

В. А слухай-но, ХЗ, там до тебе Гаврило прийшов і тебе викликає, іди лишень.

Б[атько]. Зараз, зараз, от і побалакать не дадуть, сучі сини. А я тільки хотів...

В. Та йди-бо, ну.

Б[атько] уходить*.

Я[ва] III.

М. і Х.

Х. Ніби прокинувшись. *Що ви, Ми...**

М. Хтів я з Вами про одну річ побалакать. Не знаю, чи маєте охоту.

Х. *Що таке?*

М. Ми друг друга вже знаємо не рік і не два, Хт., завше Ви, спасибі, були до мене ласкаві... Вибачайте, як спрошу Вас: чи кохаєте Ви мене?

Х. *одвертається від его.*

М. Я не питаю [би] Вас, якби міг, але більше не можу вдержатись — через 2 дні тра мені їхать, Бог его зна, чи швидко побачимось, не томіть мене, Хт., скажіть свою волю.

Х. Мені дуже жаль, що не можу дати Вам иньчого отвіту, але ж мушу сказать — не люблю я Вас і не можу Вашою жінкою бути...

М. Невже ж, подумайте, Хт., перше Ви до мене були ласкаві, казали, може, не забули, що Ви завше раді, як мене бачите.

Х. Покиньте сю річ, М. Якби Ви знали, яка я нещаслива, не мучили б Ви мене так своїми докорами. Не можу я піти за вас.

М. Яка ж сему причина, скажіть, добрі будьте, хіба покохали, може, иньчого?

Х. *Мовчить.*

М. *Пильно придивляється до неї.* Так се правда, що кажуть по городу. Але ж він Вас кине, насміється над Вами.

Х. Хто Вам се сказав, він не такий ледащо, ні, й у его є серце і совість. Ви ось совісті не маєте, що турбуєте мене.

М. Вибачайте, не кажіть, серце не гаманець, мотузком не стягнеш, в кешеню не сховаєш. *Що ж, будьте здорові, може, спом’янете часом мене, бідолаху.*

Х. *Прощайте, пошли Вам, Боже, усякого щастя, забудьте скоріш мене.*

М. уходить.

Д[ія] IV. О[дміна] I. Я[ва] IV.

Х. сама.

Х. Бідна моя голівонька, чом я така нещасна, чом се він не йде до мене. Хіба помолитись, щоб прийшов. А він такий гарний був тоді, як обіцявсь мене вірно кохати... *замислюється.* А що, як справді він мене розлюбить і кине, як каже М., от тоді ця капосна покоївка... але ж він казав, що розмовляв з нею про якісь домашні потреби... А як справді... ні, сего не може бути. Що то він тепер робить? *Підходить до старенького п'яніна і грає з великим чуттям, але не чисто "Віють вітри..."*. *Замислюється.*

Голос матері. Х., де се ти...

Д[ія] IV. Од[міна]. I. Яв[а] V.

Р. Здоров був, брате.

Б. *До єго <нерозб.>*. А здоров, Р.

Р. Щось тебе нігди не бачу, і сам ти щось змарнів і з лиця спав? Чи не покохав часом? Але се, здається, гля тебе діло приємне, не змарнієш від сего*?

Б. Е, яке там кохання, сам, певне, бігаєш за якою-небудь, то й у голові тільки думки, що про це.

Р. Ні, справді, як ся маєш, скажи правду, ми ж, здається, з тобою товариші не з учоранього дня.

Б. Та ось сестра моя щось якось погано ся має. Не знаю, що з нею, а дуже вона мені смутку завдає. Сам знаєш, брате, вона гля мене мало не усе.

Р. Знаю, брате, твою сестру. Може, думаєш, маєш на приміті яку-небудь причину?

Б. Не знаю, здається, ніякої нема. Хіба, може, покохала. Може, чув що-небудь, із сторони видніше, аніж мені.

Р. Не знаю, що тобі й сказати. Доводилось чувати, але ж не ням віри.

Б. Що? Про мою сестру вже навіть по городу усякі казання плетуть? *Ускакує.*

Р. Та не дури лишень, брате, ще, може, й брешуть.

Б. Та кажи швидчій, що таке.

Р. Та ось кажуть, буцімто покохала Z.

Б. Оцего проклятого панича, що одцурався од своєї мови і свого народа і копилить губу з своєю кацапською Москвою?

Р. Та не бісись, слухай лишень попереду. Кажуть, буцімто він мав декларацію і бачили їх, як вони цілувались на бульварі, прибавляють ще дещо иньше.

Б. Хто це каже, який сучий син? Пельку єму перерву, поганому виродку.

Р. Та не лютуй. А потім наче він з нею бачиться перестав, і від того вона і журиться.

Б. мовчить.

Р. Та що ти дуже на се здаєшся, се ж, може, усе брехня.

Б. Слухай, Р., мені теперечки не до розмови, піди лишень, покинь мене на самоті. Прощавай.

Р. Та що з тобою, чого ти так хмуришся?

Б. Нічого, нічого.

Р. (От ще, чого доброго, й шкандалу наробить). Так прощай помовчавши.

Б. Прощай, прощай повертається, уходить.

Д[ія] IV. О[дміна] I. Я[ва] VI.

[Брат Х.]. Дак ось воно що, ось чом вона така смутна та невесела*. Але се, може, усе трохи і набрехав Р., він хоч хлопець і гарний, але язик має чималий, і не дуже твердий. Тра саму сестру розпитати. Де се вона у двери. Мамо, мамо, де се Х.*?

Д[ія] IV. Од[міна] II.

I. Z. міркує сам з собою.

II. Брат і Z.

III. Сам Z.

Д[ія] V.

I. Де б тут тра розм[ов]у жартливу С. і дівчини иньшої.

II. Мати шпиняє дочку.

III. Z. та дівчина.

IV. Дівчина.

V. Апофеоз.

Од[міна] II.

I. Хлопці мір[кують].

II. С. чутка про смерть.

III. Отто дурість, стільки гвалту чортзна з-за чого.

Д[ія] IV. Од[міна] I. Я[ва] VII.

Брат і сестра.

Б. Слухай-но, Х., йди лишень, маю тобі щось сказати.

С. Що таке?

Б. Іди, сідай сюди. Що з тобою, ти усе журишся, <мучишся>.

С. Нічого.

Б. Ти, певне, пам'ятаєш, як ми з тобою маленькими завше були укупі (тра її сперва розжалобити).

С. Еж, усе пам'ятаю.

Б. І трохи підросли, завше ти зі мною про усе радилась, чи що зробить треба, чи обідить тебе часом хто. І, може, пам'ятаєш, обцялась ти мені. Що як буде часом тобі яка лиха причина, усе розказати і порадитись. Правда?

С. Правда, братику.

Б. І завше ти так і робила, а ось теперчка хочу я, щоб ти мені розказала своє лихо, бо я бачу, що воно в тебе є*.

С. Ой братику, як хочеш знати правду, дуже я нещаслива.

Б. Що, кажи скоріш.

С. Слухай-но, таке лихо — я покохала.

Б. Ну, тут лиха небагато ще, кого це?

С. Та молодого Z.

Б. (От тобі й на, <воно лихо> й справді, погано). А він тебе теж кохає?

С. Ой, не знаю, не знаю, братіку. Перш він казав, що кохає, а тепер щось і сам не приходить, і листа не пише, певне, чи не покохав другу *плаче*.

Б. Та, може, він слабій, чи нема часу?

С. Е, ні, прийшов [би], якби кохав, а то нема, така вже я безщасна, не знаю, що й робить.

Б. Та не журись, сестро, ще воно обійдеться й усе гаразд буде. Тай хоть би й він другу полюбив, чи варт убиватись.

РОЗДІЛ VI

ДОДАТКИ

НЕДОБРІЙ ЖАРТ. (НА ЧУЖИНІ МЕЖ СВОЇМИ). Повість Михайла Заволоки (1-а редакція)

I

Ранком місяця липця 188* року по лівому боку Терека, по вузеньким та грязним вулицям лівого боку зарічної половини г. В[ладикавка] за йшов чоловік. Він зійшов з горбочка і пішов понад річечкою, простуючи до дерев'яного мосту. Мандрівець був молодий панич, на облик дали б йому років 22—23, невисокий на зріст, нічого у виді его не було незвичайного — трохи блді худі щоки, сіроваті очі, великий ріт з чималою верхнею губою, руси вуси і волосся — конче се було лице, яких бачили багато і на які не звертали уваги. Правда, якби придивитись до его, то побачили би, що очі его хоч не сиплять промінням, проте горять тихим, рівним світом, симпатичним гля кожного, що его невисокий лоб мав якусь прикмету, що ріт его показував твердість і навіть упертість і сильную волю, що невисокий лоб показує багато мислей, але з першого погляду він здавався звичайним чоловік[ом], без жадної... Одягнен він був просто: у куценьку свитчину та полотняну сорочку й штани, на голові був старенький бриль. Він ішов тихо, поважно, і по его ході видно було, що він іде не за яким ділом, а так тільки проходитьись, засунувши руки в кишені, він часто зупинявсь, обертавсь і оглядавсь кругом себе, глибоко дишучи і підспівуючи собі під ніс якусь пісеньку. І справді було що оглядати [далі відсутні 2 аркуші за авторською нумерацією].

...упартий працьовитий хлопець і не лежень — працюючи — за двох, терплячи усякую нужду (*батько ему давав по гривниці на місяць на усі потреби*) догожаючи, підмазуючись до усіх, од директора до москаля, що вимітав класи, якось умудривсь скінчати гімназію (*Ондрій якось примостився у гімназії на скарбовий кошт*), а потім університет.

Чого тільки він скуштував, чого тільки не витерпів. Якби списати усі..., з котрими він вивертавсь серед бідоти, то була б повість, у сімкрат цікавіша од *хранцузьких "авантюров"*, хочай би навіть тим, що була б не видумана, а списана правдиво.

Скінчавши курс, Ондрій, котрий, не вважаючи на молоді літа, був уже старий горобець, не схотів висижувати доси на писарським стільці і, придбавши трохи грошей, майнув він на Кавказ. Война ще не скінчилась

і Капказ гля українців був не краще од якої-небудь Лапландії або Індії — про его ходили такі страхи, що у слухачів аж жижки тремтіли з переляку. Прибувши на Капказ, Ондрій зразу зрозумів, що тут такому чоловікові, як він — чоловіку працьовитому і вже бувалому, можна зробитись чимсь кращим од полупанка. Земля вольна й багата здається, чкала тільки міцних рук, котрі заходились би коло неї, щоб дати за працю багато усього. Поблукавши трохи по Капказу, вибираючи собі місце для життя, Ондрій осівсь у В[ладикавка]зі, котрий тільки що тоді був зроблений городом. Тоді се була купа домів, тісно одно коло другого построєних, обгороджених невисоким муром. Жили тут сім'ї офіцерів, котрі збудували тут москальськими руками домики з некупленого лісу і доживали свій вік, ходячи по базару да балакаючи про політику та про господарські річі. Ондрію сподобавсь цей городок і він осівся тут тай жив геть поки <нерозб.> На его очах виріс цей новоспечений городок, наїхало жидови, армян, урядників, пролапали старі мури, провели бульвари і старі вусаті і червонопикі офіцери ходили замість базару по сім бульварі. Не бувши лежнем, та ще й до того запобігаючи усіх панів, Ондрій помаленьку вийшов в люде, придбав гроші, збудував собі дом на тім боці річки і на сім — правім, дійшла єму і земелька чимало за его працю та запобіганне. Вийшовши в люде, подумав Ондрій, що непогано було б оженитись, але тамошні панянки руські і туземні не припадали єму до смаку і він поїхав на Вкраїну. Тутечка єму сподобалась дочка одного батюшки — весела і непогана на вид, і він швидко залицявсь до неї. Вона подумала, поміркувала, порадилась з батьками — чоловік не дуже старий, має достаток, поміркувала та згодилась. Справили тихеньке весілля й через тиждень поїхав Комашинський на Капказ. Незабаром родився у них хлопчик, назвали его Івасем. Він був з малком якийсь тихий, нерозбит[н]ий, не любив гратись з другими хлоп'ятками, а сів більш дома. Зріс він меж кацапами або українськими перевертнями. Батько его теж одрікся от України, не любив говорити про її, мови української цурався, називав її хлопською, і певне [б] вийшов з Івася неборака, яких на лихо дуже багато на Кавказі — одірвані од свого народу, од своєї національності, вони страчують національне чуття і робляться якимись космополитами. Але спасла его од сего таки его мати... Вона була сама з тих дівчат, котрі були виховані під впливом молоді ще тоді, але вже набравшої сили української літератури, під впливом “Кобзаря” Шевченкова, повістей Квітки, оповідань Марка Вовчка — вона любила рідну мову, рідні пісні, хоч не знала своєї історії і свого народу, вона вивчила мало не півкобзаря Шевченка і дуже любила “Енеїду” і кумедні, хоч і не дуже кебетні оперети. Маленький Івась ріс у її під рукою і змалку наслухався пісень українських, українських казок та прислів'їв. І маленький хлопчик своїм непопсованим чуттям почув велику красу української мови, полюбив українські пісні то жартливі, то повні сліз,

і думи, поетичні сказки і чудові прислів'я. Батько скоса дивився на такий “хлопський смак” синка, сердився на его, проганяв его грати з дітьми су-сідей, але моторна та розумна Варвара Михайловна вмiла заспокоїти свого чоловіка, котрий хоть не давав сего знати, дуже кохав свою молоду жінку.

(Як підріс трохи Івась, треба було віддавати его до гімназії). Тільки що вивчився він читати — вже не що друге, як Квітчині та Кулішові оповідання, та вірші Шевченка почав він читати. Де тільки міг він дістати яку українську книжку, хоч і нікчемну, читав її, не встигаючи до решту, тільки дуже нечасто траплялась єму книжку дістати, а нових виписувать ніколи б не дозволив батько. Тим часом повезено було его до гімназії у г. Т[ифли]з, бо у В[ладикавка]зі гімназії не було. Тихий та боязький Івась і там до гурту школярського не пристав. Він дуже журився за матір'ю, любив ходити собі увечері і споминать її. Він почав дуже багато робить, почав гарно вчитись, не стільки з-за самої науки, а щоб не було нудно, а може була й лиха думка — перевагою своєю [в] науках відомстити товаришам за їх глузуванне і врази. Більш усього глузовано з его за українську вимову, за его українську кирпу, за его українські симпатії. Се глузуванье не однаковий вплив має на заволок-українців — иньші, слабші одвертаються од своєї національності, дужчі — ще більш вдаються у народовство, аж надто — вони здебільшого починають ораторствовать, хвалитись своїм народовством і кожному в очі его тичуть. І в кінці всего або пропадають ні за цапову душу, або, почувши “надлежащее внушение”, робляться теж перевертнями.

Одначе моему Івасю доля не дала зробитись болтуном, перш усього він був небалакучий, а далі — не було перед ким єму величатись своїм народовством — товариші хоч і глузували з его, але справді було їм байдуже і народовство, й централізація. Таким робом Івасю зустрівалося тільки чекать тієї доби, коли він зможе виступить перед громаду як письменник або літератор, і словом живим і друкованим... [Наступні 9 аркушів, згідно з первісною авторською пагінацією, відсутні].

III

Тарасевичі жили багато й розкішно. Батько їх, син якогось однодворця, чи що таке, далеко пішов угору у Петербурсі, де вдався у всякі афери, подряди і інше. У однім ділі він так щиро собі нагрів руки, що за его подарунки та поклони хоть і не послали его проширять шляхи до “мест не столь отдаленных”, але у Петербурсі він жити більше не міг, проїздивсь за гряницею, а потім осівсь у В[ладикавка]зі, зробивсь великим паном, верховодив усім городом, поки не задавила смерть бідолаху — од жиру луснув покійничок. Тепер у его будинку жив син — вже знаємий нам, та ще дві дочки, а при їх замість матері, щоб було з ким виїжджать у світ — удова генеральша Куцапова.

Того дня, як повинен був у їх бути вечер, на котрий закликано було Комашинського, уся сім'я зібралась після обіда у гостиній кімнаті. Сестри розмовляли про деякі міські случаи, перемивали кістки своїм подругам, брат слухав їх, палючи цигарку. Обидві сестри були трохи схожі з братом — темне волосся, біле лице, гордовитий погляд. Старша вже зовсім вигляділа панею висшого світу, молодша — рік ще як з якогось інституту, чи що, ще трохи не добула собі великосвітської постаті, хоч і пеклувалась об цім дуже пильно.

— А що, — спитав Розгаров, випускаючи з рота чад та дивлячись у стелю, — чи буде у нас сьогодні Кострицька, я хочу з нею спізнатись.

Катря, молодша сестра, засміялась і промовила:

— Запевне, хіба ж я не знаю, що вона тобі сподобалась, ти вже повинен мені дякувати, Грицю.

— Авже ж, — одмовив той. — Я, дякуючи, закликав сьогодні на вечір такого гостя, якого ти може й зроду не бачила, от що.

— Що таке, що таке? — спитала Катря.

Ївга, старша, теж подивилась на брата.

— Хлопець дуже цікавий — нігде не буває, ні з ким не знається, усе сидить над книжками та над старими рукописами, розумний, але ораторствувать не любить, така мацапура, що напрочуд.

— Хто ж се? — спитала Катря.

— Та молодий Комашинський.

— Комашинський? — спитала Ївга. — Я щось чула про его, тільки давно колись.

— Чи ж він служить? — спитала Катря.

— Ні, скубент 4-го курсу у Києві. Усе сидить над гисторією українською, чи що там, такий хохлюга запечений, ще як був у гімназії, і тоді его усі Мазепю та галушкою дразнили. От тобі буде робота, Катре, улюби его у себе, щоб залицявся, практика тобі буде, — сказав, сміючись, Гриць.

— А ти думаєш, не зможу? — засміялась Катря, — хоч, побиймось об заклад?

— Про що се ви міркуєте? — спитала Куцапова — худа старуха у білому чіпкові і довгій шалі.

— Та от буде у нас сьогодні цікавий гість, студент Комашинський, — сказав Розгаров.

— Комашинський? Що він, чоловік багатий?

— Ні, може, тисяч 5 на его пай після батька і вийшло, а більше не буде.

— А, — протягнула Куцапова, і обернувшись до Ївги, почала щось її розпитувати.

Тим часом стало вже смеркатись, челядники позапалювали лямпи, стали чекать гостей. Незабаром прийшла якась мати з дочкою, обидві червоні і повні. Потім ще якісь усіх колерів — жовті, зелені, білі і інші, прийшов

і Комашинський. Він був одягнений у чорну пару, котра якось негарно, мішком седіла на єму, галстух збився на сторону, і він усе поправляв волосся, що лізло єму на очі. Гриць порекомендував єго Куцаповій і сестрам, Комашинський, якось ніяково уклонючись, поздоровався з ними й потім став, не знаючи, чи тра єму одійти, чи ні. Катря, зобачивши се, прийшла до єго на підмогу:

— Я чула, що хочете покинути Владикавказ?

— Єге, маю сю думку, — одказав Комашинський.

— І ви не скучатимете за Владикавказом, не жалко буде Вам єго покинути?

— Може й буде трохи скучно, не буду бачить сього чудового краєвиду, але тут мені жити не можна, а матері буде скучно за мною, от я й задумав узяти тай поїхать у Київ...

— Чого ж у Київ, чом не в Петербург, не в Москву?

— Та так, родина все якась, та гля праці моєї буде лучче.

— Хіба ж ви українець, а не поляк? Ваше прозвисько трохи скида на ляське.

— Та се мій дід єго так перевернув — були перше ми Комахи, себто мурав'ї по-руськи, а він схотів зробитись чим більш од комахи тай приробив до комахи хвоста, от і з'явилися Комашинські, — сказав Івась.

Тут хтось покликав Катрю. Оставшись один, Івась тихенько одійшов, щоб не мішати, тай сів у куток. Довгенько він там сів, споглядаючи усю компанію, і раз може десять вилаяв себе за те, що прийшов сюди. Коли Розгаров підвів до єго двох панночок — вони узнали, що Івась на вечері, і захотіли з ним спізнатись — безлюдьки теж мають свою цікавість — усяк хоче єго розтормошити і зробити з єго громадського чоловіка. Баришні чекали, що він їх покличе у танок, але він танцювати не вмів, і тепер турбувався, неборака, що б єму таке сказати панночкам, але нічого не приходило на думку, і він стояв, вилупивши баньки і усміхаючись найпріятнішим маніром. Не знаю, чи довго стояли б вони так, дивлячись один на другого, якби не догадалась одна панночка заговорити з їм — спитала, чи давно він приїхав, чи весело було зимою у Києві. Швидко річей для розмови не стало, і Івась про себе подякував щиро кавалерам, котрі прийшли просить у танок. Він знов сів у куток. Тим часом Катря угледіла єго там тай задумала от що: часто траплялось їй читати, як то хлопці з сегочасних люблять ораторствувати перед панночками. Маючи Івася за чоловіка ідейного, вона задумала примусить єго трохи почесати язика по різних сегочасних питаннях. Вона підійшла і, сівши коло єго на дзиглику, спитала:

— Чом се вас нігде не видко, нігде не буваєте?

Комашинський заворушивсь, кілька раз потяг ногами і одмовив:

— То що ж, я чоловік не громадський, безлюдько — прийду та тільки сум наведу, а може ще й глузуватимуть з ніякогого, невихованого хлопця.

— Е, ви вже дуже погану про нас думку [маєте], невже ви думаєте, що хоч би й панночки не зуміли цінувати умного чоловіка? Я ж думаю, що панночка скоріше закоха розумного, хоч і ніякогого хлопця, аніж джигуна без голови.

Комашинський крутнув носом, почувши такі цікаві речі, і одповів:

— Не знаю, але мені здається, що навряд [чи] закохав би дівчину, хоч розумну, але не гарну, те ж думаю я і про дівчат.

І сказавши се, він почав розпитувати, де вона вчилась, [чи] давно приїхала і иньче. Але Катря хтіла-таки, щоб він поораторствовав.

— Кажуть, ви багато робите, вчитесь?

— А що ж мені робить, сидючи дома, як не робить, — одказав Комашинський.

— Що ж ви робите, у що ж ви вдались, яка ваша спеціальність?

— Филологія слов'янська та гисторія, — одказав Комашинський.

— Що ж се ви таку нецікаву річ вибрали, я б на вашому місці була б дохтором, або що, — одказала Катря, сподіваючись, що тепер Івась почне теревені правити.

— Та так спала у мене до сего охота. Ба, та й більше до мого норова пригодна.

— Ви українофил?

— Еж, мене кличуть инчі так.

— Мені давно вже кортіло узнать, чом не люблять українофилів, а навіть преслідують? Деякі наговорили, буцім вони хотя[ть] одділитись од Москви.

— Пустили цю гутірку жиди та ляські пани, а наша старшина не розчулась, де дзвонять, та й собі перелякалась...

Катря думала, що він почне “проводить ідеї” українофильські і вже налагодилась слухать, але Івась звернув розмову на якісь нікчемні речі і Катрі се докучило. Вона встала і пішла. Але ж вона все-таки бажала ростормошити Івася і зробить звичайного хлопця-бабія. Прощаючись з ним, вона дуже ласкаво прохала бувать у їх і сказала, що вона б хтіла, щоб єму було врешті жалко за В[ладикавка]зом. Комашинський догадався, що й собі тра що-небудь одказать, але звичайно збивсь з пантелику, покивав головою тай пішов.

IV

На другий день — у середу Івась прокинувся пізно. Напившись чаю, він попробував сісти за роботу, розкрив літопис Величка, прочитав кілька рядків і сердито заквив книжку, попробував узяти ще щось — теж швидко

шпурнув і ту. На его, яко хлопця впечатливого (*вразького*) і чулого, усяка подія, який-небудь незвичайний случай великий вплив мав: він его збивав з пантелику, випихав з его найждженого шляху, і він довго сердився, докучав і собі, і другим, довго ему було не по собі, поки се знов усе не проходило, поки знов не заповняли его книжки та наука. От і тепер ему, що [б] він не робив, усе бачились веселі лиця паничів і панночок, жарти, веселий регіт, бачив гарне, гордовите лице Катрі, її ласкавий голос. Прийшовши додому, він не схотів вечеряти, а пішов до себе. Він пройшов кілька раз по кімнаті, підійшов до шахви, нагнувся й витяг том Тургенева, ему попалась повість “Перше закохання”, далі “Фауст” та “Ася”. Він почав перегортувати ці листки, котрі він читав, може, разів по десять, він став перечитувати ці дивні картини, розмови коханців, чудові оповідання Тургенева, і ему стало сумно ще більш, серце якомсь мліло, ці картини, ці розмови ворушили его серце, він неначе стояв серед темряви, серед холоду, а там десь за муром було тепло і весело, світило сонце, співав солодкі пісні соловейко, і ему страх забажалось і собі піти туди, погрітись на тім сонці, упитись солодкими соловейковими піснями. Він кинув Тургенева, ухопив кашкет і вийшов у сад. Там ходив він до самого обіду, схиливши голову, заложивши руки за спину. За обідом він гледів понуро, вередував, бубонів собі щось під ніс. Мати, бачивши й перше, як її ласкавий та добрий синок робивсь уразливим вередуном, і вже мовчала й не перебранчала ему.

Після обіду знов почав ходити, заносячись у мрії, вдаючись у всякі химери, але все оце ему вже стало прискучать, і він трохи почав заспокоюватися. Тим часом прийшов хлопчик — син Бойчука, він приніс ноти грім-и, котрі розписав Бойчук.

— Батько просить вибачити, що не прислав раньше, але не можна було — тільки що кончив, тай ви, — каже, — хвалити Бога, не перший раз граєте, зумієте й так.

Комашинський пограв трохи, а потім, як почало смеркатись, узяв з собою Марусю тай пішов до Бойчука, мати зусталася дома.

Вечір був теплий — міщанство, майстрові люде, челядники — все це висипало погуляти, оддихнути трохи після гарячого дня, після літньої спеки. Комашинський придивлявся до їх лиць, прислуховавсь до їх голосної розмови і він розвеселився й почав жартувати з сестрою. Швидко пройшли вони до домівки Бойчукової.

Як прийшов Комашинський, музїки зійшлися вже мало не всі. Деякі сиділи на гнанку, оповитім диким виноградом та крученими паничами, иньчі розмовляли в кабінеті Бойчука — вузенькій кімнатці, закиданої нотами, одежою, струментом і прокуреної табакою. Бойчук метушився та сікався по усіх усядах, то розмовляючи з музиками, то кидався до жінки у задні

покої. Комашинський привітався з своїми старими товаришами, все більш... [далі відсутні два аркуші, згідно з авторською нумерацією].

...чоловіка та дітей?

— О ні, в дітях вже, хвалити Бога, сего мужичого духу немає.

— Дак вже ви, Олександр Іванович, — сказав він молодому Бойчуку, — з себе дух український викурили і одхрестились, одмолились од своєї національності? — спитав він, сміючись.

— Тільки дивно мені отсе, — сказав кацап з подушками заміс[ть] щок, — люде вчені, письменні грають якусь кумедію — та й ще уперто грають — є в їх руський язык — ні, не тра, дайте нам український, не хочемо бути руськими, будьмо хахлами.

— То й що ж з того, — сказав Івась, — здається, нікого не зачіпаєм, чого ж ви сердитесь та присікаєтесь?

— А що ж, коли ви хочете теж, щоб і простий народ цуравсь руського языка, та читав замість руських книжок якісь маракування хахлацькі. Ну та народ, певне, трохи розумний, знать не хоче ваших книжок і говорить мовою руською — одягається навіть на руський кшталт.

— Себто на німецький, бо ваші мужики носять жилетки, спінжаки та кашкети і од їх вже переймають наші українці — що з того, се не велике діло — руські, що живуть поруч з німцем, тільки й думають, як би більше бути схожими на німця, з хвинлянцями — теж саме, навіть тутешні козаки, щоб не ходити далеко — більш схожі на татар, аніж на руських. Тяма своєї національності була тільки у чоловіка письменного, вченого, “прощенного” і рідко-рідко у мужика...

— Та на що ж видумувати вам своє письменство, свій язык, коли в вас є гарний, оброблений язык руський і письменство, гарне і багате, нащо воно вам? — сікався кацап, почервонівши.

— Постійте, пане, перш за все нам не тра було ні мови, ні письменства видумовати — письменство наше не торік началось — воно трохи старше од руського, себто великоруського, мова те ж саме, ми тільки працюємо гля розвою его.

— Нащо ж ви працюєте, коли є ж общеруська література, в котрій книжок у тисячу раз більше, аніж у вас?

— А чому ви у XVIII віку не схотіли писати мовою французькою, котрою говорили всі письменні люде, уся “образована” громада, чом стали ви видумовати свій руський язык та писати на ему книжки, чом ви вихваляєте тих писателів, котрі робили це, а нас лаєте? — спитав Івась. — У вас книжок у тисячу разів більше, ніж у нас, хай буде так, але ж у німців ще більше — чом же не кинете ви своєї мови, не візьмете німецької? — спитав Івась, усміхаючись.

— Бог зна, що ви кажете, то ж мова німецька, чужа, а руська мало не еднакова з українською.

— Ну то чом не приєднали до польської — у їх було чимало письменства тоді, як ви сідли з перекладеними з иньчих мов <луїдоріями> та “повестями о хмельном питиї”[?] А що до того, буїм мова руська мало [не] єднакова, то скажу тільки, що дивно мені — беруться люде міркувати про українську мову та письменство, нічого не знаючи ні про мову, ні про письменство.

Тут Бойчук попросив іти грати. Одначе тепер Івась грав понуро, не розглядаючи других музиків — він сердився на себе за те, що спорил з кацапом — усе єднаково єму не доказав — завтра він ладен знов казати, що мова руська і українська єднакова, що ми видумали своє письменство так тільки, не маючи більш чого робить. А тут роздзвонять, ось, мовляв, апостол появивсь, ідіть слухайте, які він істини одкрива. І Івась аж плюнув з доуки.

Після музики закусили і стали розходитись. Івась почав збератись й собі, коли до єго підійшла кучерява панна літ 28, котра прийшла послухати музики, та окрім того може чи не спіткає вона часом тут якого хлопця, котрий збожеволіє од її кучерів і залицяється до неї.

— Нам здається шлях один, — спитала вона Івася, — чи не проводите ви мене часом[?]

— Найохотнійше, — одказав Івась, посилаючи її до всіх бісів про себе, бо він зовсім зажурився та занудився.

Вони вийшли і пішли понад берегом. Було темно, місяця не видно, річка шуміла та стугоніла серед нічної тиші. Івась мовчав. Александра Степановна, це [та] самая панна з кучерями мусила починати розмову:

— Як ви сьогодні гарно говорили, Іване Андрієвичу, як ви мову українську защитили, я жадного слова не пропустила, бо кожне слово наче золото було...

— Спасибі за ласку, — одказала Івась. — Хіба гля вас се була цікава річ, одначе ви ж не українка.

— Ні, хоча мій батько не українець, але мати була з України (вона збрехала, бо і батько, і мати були з терських козаків) і я завше любила мову українську. Та й як її не любити, та мова така гарна, така співуча, не здоліє її й італьянська.

— Чи ж ви говорите по-українськи, чи ні[?] — спитав Комашинський, поглядаючи, чи далеко до мосту.

— Ні, де тут, не можу, от якби ви помогли мені, ви, я чула, дуже гарно знаєте по-українськи.

— О, дуже був би радий, але не можу — я приїхав сюди не на великий час і, певне, скоро поїду звідси.

— Шкода, шкода, — сказала панночка, — що не випада мені оказія вивчитись мові українській. Але, певне, в вас є багато українських книжок,

якби ви були ласкаві, занесли мені коли-небудь. Ви знаєте мою оселю — се ж тут недалеко.

— Еге, знаю, як знайду які книжки, занесу, конешне, занесу, — добавив він, побачивши недалеко міст.

— Дякуватиму вам щиро за вашу ласку. Який гарний вечір, як тепер гарно гуляти, — сказала панночка, побачивши і собі міст.

— Еж, дуже гарний, але в мене так щось голова ломить, що аж-аж. Ну, шляхи наші розходяться, доброї ночі зичу вам...

— Та ви проходились би, то й голова ваша переболіла [б], — сказала панночка, усміхаючись якнайпритвітніше.

— Ні, вибачайте, не можу, так щось занудило мені. Доброї ночі.

V

Верств з 8 за В[ладикавка]з, як їхать у гори, витека з гори річка <Редона>, од сієї річечки і саме місце прозивається <Редайт>. В[ладикавка]зці дуже люблять це місце і часто, більш по святах, приїжджають туди напитись чаю, погуляти, полазити по горах. Зібрались туди їхать і Розгарови. Було діло так. У неділю часів у 2 сідла у гостиній Куцапова, Катря й молодий Розгаров. Катря і Куцапова тільки що вернулись з візитів і розказували Розгарову деякі міські новини.

— Приїхала з Москви дочка <Ципруневих>, от так дівчина — ні манер, ніякої поваги нема, зовсім якась міщанка або курсистка.

— Вона, здається, була гарна з себе, — сказав Розгаров.

— Де там гарна — червона, повна — що ж, се ще не велика врода. О от фон Зебельтон піймав коханця своєї жени, кажуть, була велика буча. Сьогодні вже вона не приймає, — сказала Катря, сміючись.

Ввійшла друга Розгарова, Лида.

— Що це сьогодні так нудно, од спеки, чи що, — сказала вона. Хоч би поїхать куди-небудь, чи що.

— А ось як хочте, то поїдьмо на Редайт, покличемо декого з знакомих, то й не буде сумно.

— Що ж, се річ не нікчемна, тільки кого покликати? — сказала Катря.

— Ну, се вже ваше діло, — одказала Куцапова.

Лида сказала кілька прозвищ.

— Позвіть конечне Кострицьку, — сказав Розгаров, — та й Комашинського варт покликати.

— Еж, я мало не забула, — сказала Катря.

— Охота тобі, — сказала Куцапова, — кликать такого незвичайного, невихованого чоловіка — ходить, наче семинарист, манер нема ніяких, так говорить, наче спросоння.

— Тим то я й хочу, щоб він прийшов, що він такий чудний, на других не схожий, — одказала Катря.

— Дивись, Катре, щоб виграла заклад, — сказав Розгаров. — А я після обіда піду покличу его, бо ще й діло до его приспіло...

Комашинський сів на ганку, коли до его прийшов Розгаров. Коло его сиділа сестра і сипала курам і голубам. Івась держав на собі пару кошенят і грався з їми. Старий собака сперся ему на коліна і хотів почоломкатись із ним — себто лизнуть его у вид. Розгаров побачив его і підійшов ззаду.

— От тобі і вчений, от тобі й апостол український, — гукнув він, сміючись. — Я думав, він тут над якою-небудь політичною економією, а він з кошенятами грається.

— Таким апостолам, як ми, саме звичайне діло з кошенятами гратись, — сказав Івась, устаючи і знімаючи з себе рябих кошенят.

— Я прийшов закликать тебе знов, послали мене наші панночки, бо ти їм здався дуже цікавим, тільки річи, що про тебе.

— Не диво, — одказав Івась, сміючись. — Що ж, чи не хочете ви мене тепереньки вивести на майдан та показати усему місту?

— Ні, не та річ, хоч се було б варто. Закликаєм ми тебе не на майдан, а на Редайт з нашою кумпанією.

— Коли ж ви їдете?

— Та сьогодні ж, одягайся і йди, у 4 часи рушаємо. Прийдеш?

Івась почухавсь.

— Гарно, прийду.

Розгаров попрощавсь та й пішов. Івась почав прибиратись. Ему захотілось побачити Катрю й почути її ласкавий голос. Він причепурився й пішов.

У чотири часи рушила кумпанія у трьох возках. Комашинський був з Катрею і ще з одною панночкою, гарною й веселою аж надто. Вона дорогою усе перегукувалась з другою панночкою, що сиділа у передньому хвайтоні.

Кілька хвилин сиділи Катря і Івась мовчки.

— Правда се, що я чула, буцім ви десь учора дуже спречались з кимсь, шщо аж мало не побились? — спиталась вона, усміхнувшись.

Івась насупивсь.

— Ні, де там мало не побились, побалакали, та й годі, — одказав він, бачучи, що те, чого він боявся учора, сталося, що роздзвонено про его по усему городу.

— І балакали ви про українофильство, чи що? — спитала Катря.

— Еж, про українофильство.

— Що ж казав вашій суперечник?

— Та казав те, що усі кажуть про нас, а [я] посперечався, — одказав Івась понуро.

Катря замовчала тай стала міркувати, яким би робом підступитись до Івася, щоб заповонити его.

Тим часом панночка заговорила з Івасем і почала жартувати, Івась за-спокійсь, повеселішав, почав і собі жартувати. Балакаючи та сміючись, приїхали вони на Редаїт і висіли з візків. Уся кумпанія зібралась на березі річки і роздивлялась на чудовий краєвид. Зо всіх сторони уставали гори, меж ними була тільки вузька щелина, де текла річка. Боки цих гір обросли чагарником та лісом, а із сієї зелені висовувались, сіріли голі бескети, вилскувались на сонці кам'яні скали, за сіми зеленими горами висовувались інші, сизі, укутані прозорчастими хмарами, наче кисією вкриті, де-не-де ясувались по них темними пружками долини та безодні преги, у котрих ще білів схований від соняшного тепла сніг, а ще вище сіх сизо-блакитних гір виразно підіймалася снігова голова Казбека. Низ его вкрила хмарка, й саме тільки тім'я его сяло на блакитнім небі поверх сієї хмарки. Картина була чудова: сонце сипало своїм промінням на ці зелені гори, на сірі, голі скелі й бескети, на блакитні верхи, тихо було усе, тіль[ки] шопотіли листя на бережному лозняку та шуміла річка.

Кумпанія налагодиласть полізти на гору, котра стояла над дорогою. Кусок сієї гори спустився додолу і зробив не дуже круте зугір'я. Куцапова і ще одна якась худа і носата пані не схотіли дряпатись на гору і zostалися коло річки, на постеляних килимах. Паничі та панночки узялись парами й пішли. Івась і Катря йшли ззаду. Іти було не дуже легко — ноги загрузали і оступались на каміннях, котрими була вкрита дорога, де-не-де тра було дряпатись на голії камні, котрі лежали поперек дороги. Катря важко спиралась на руку Івася, він насилу піддержував її, бо й сам був невеликий ходора. Вони часто спинялись і оглядали чудову картину, котра лежала круг їх. Івась мав чулу, поетичну душу, чуття усього гарного, і ся чудова природа дуже впливала на его — він покинув свою незвичайність, нелюдність, став мовним хлопцем, навіть трохи випрямився...

— Як тут гарно, — сказала Катря, — здається й не хтіла б іти звідси.

— Еж, — одказав Івась, дишучи глибоко, усією груддю. — Природа має великий вплив на не зовсім зіпсованого чоловіка, вона примушує его скинуть те манаття звичайности, неправди і притворства, котре він носить меж людьми, робить его добрішим, чулим [до] усього гарного і доброго.

— А ви кажете, що не важко буде вам кинути В[ладикавка]з — де ви знайдете такі чудові краєвиди, такі гарні картини?

— Звісно, жалко буде мені усіх цих прелестей, але і Україна теж має свою красу, котрої не має Кавказ, там нема сих величних картин, котрі сповняють страхом душу чоловіка, нема сих велетнів бескетів, нема сих ревучих річок, що плигають, наче звірюка у клітці, але у нас проте є чудові, гарні,

наче тихо усміхаючися краєвиди, котрі якось наче утихомирюють душу, ваблять своєю тихою красою.

— Хтіла б я побувати у вас на Україні, як тільки вона і справді така, як ви кажете.

— Е, там є на що подивиться, — сказав Івась і почав розказувати про хутора з ставками, з маленькими лісочками, що виглядають де-небудь серед степу, про яри, що обросли чагарником, де дзюрчать маленькі струмки, про українські села, котрі сховались де-небудь у долині й тільки манячать відтіль баньки та хрести церковки, про село, що розположилось по горах, наче амфітеатром, і виглядають хатки з-за зелених гілок вишень та садків, про величній, тихий, широкий Дніпро. Івась говорив гарно, навіть поетично, тільки його бліде лице робилось якимсь смішним і незвичайним, він махав руками, горбився, і [це] не гарно псувало гля Катрі усю поезію, усю виразність его оповідання.

Тра було що-небудь сказати і собі на ці розкази.

— Як би було б гарно, — сказала вона, — жити де-небудь у селі з гарною, невеличкою компанією, помагати мужикам...

— Е, я й не думав, що міські панночки теж часом вдаються у сентиментальність, — сказав Івась, сміючись.

— Не смійтесь, я не шуткую, хіба ви не вірите, що мені остогиділа оця громадська жизнь? Як я вам заздрою — ви можете робити гля своєї родини, бути проводирем великих ідей у низші класи, — сказала Катря, згадавши, що десь вона читала такі розмови меж сегочасними хлопцями і панночками. Я теж хтіла б праці, творчої праці, хтіла б бути у пригоді й своїй родині.

— Е, де нам бути народніми діячами, проводирями великих ідей, з мене доволно буде й того, як я трохи протру шлях гля цих грядущих проводирей. Ми дуже попсовані, загордовані, поломані, щоб могли бути діячами і проводирями.

Замислившись, Івась якось упустив руку Катрі, і вона мусила іти одна, спотикаючись об камні. Вона дуже сердилась на свого незвичайного кавалера. Недалеко звідти був широкий кущ лещини, і вона захотіла оддихнути трохи. Вони сіли і задивились на чудову картину — сонце сідало, і остатні его лучи ще де-де блимали на верхах гір. По горах ліг якийсь туман і скрізь его ще виразніше виступали чорні смужки щілин та яруг. Гори якось стали похмурні, річка шуміла голосніше, у щелині повіяло холодом, і хмари почали вже сідять, обмотуючи, наче опанчою, сумних велетнів.

— Що ж ви робитимете? — спитала Катря, протягуючи почату розмову.

— Поїду за гряницю, а потім буду добиватись університетської кафедри, почну робити, як бачте, річ сама щоденна.

— Женитесь, зробітесь сім'янином? — спитала Катря, сміючись.

— Ну, се річ не свідома, хто его зна, нашому брату, попихачам науки, це не завше трапляється — хто вийде за чоловіка, котрий не вміє ні сісти, ні стати, у котрого нічого нема, навіть гарної кар'єри, котрий не буде вивозить жінки ні в світ, ні в громаду... Є такі, скажете, панночки емансипировані, теж діячі науки? Щось не бачив я їх. Колись було в моді співати жалібні пісеньки та читати жалосні оповідання, тепера мода читати научні книжки, розбирать Мальтусову теорію...

Катря заперечила:

— Знов скажу, що се ви кажете дарма — кожна панночка, хоч би й я, наприклад, скоріш вийду за незвичайного, ніякового вченого, або й просто вихованого чоловіка, коли він має розум і щире серце, аніж за якого-небудь джигуна. Кажучи се, Катря і справді, хоч не зовсім ще, але трохи подібно до сего думала, бо Івась і справді здався їй гарним і вартим жалоби хлопцем.

Вони довго ще сиділи під лещиною, розмовляючи об сім, об тім. Івась більш мовчав та дививсь на Катрю. Що більш він дививсь, усе гарніщою здавалась вона ему. Він чув, що він починає її кохати, що по серці починає розполонятись кохання. Ему було гарно й мило коло цієї дівчини під кущем лещини. Его серце довго вже чекало, бажало кохання, чекало, мов порепаний кгрунт літ[нього] дощу і теперечки воно стріпнулось од кількох привітних слів і засвітило тихим світом першого кохання. Івась сидів, і якось ему не хотілось говорити — ему було так гарно коло милої дівчини, під цієї лещиною, у сирій щелині, що часом ему бажалось лягти коло ног її, дивитись її у вічі і так лежати завше...

Катря помічала зміну, що з'явилась в Івасі, помічала тихе проміння, котрим сяли его очі, той спокій, котрим несло од его постаті, і може вже забула думать про свій заклад з братом.

Може довго ще вони сиділи [б] так, тільки почули вони розмову голосну, смішки, й побачили свою кумпанію, що верталась з гори. Попереду йшов Розгаров.

— А, ось де ви, а ми думали, де се ви ділись, чи не заблудились часом.

— Та ось у Катерини... заболіли ноги, то й ми сіли трохи одпочити, — сказав Івась, важко й якось невклуче підводячись. Вони почали сходити з гори. Івась і Катря йшли знов ззаду. Івась почав мурмотати вірші з "Гайдамаків": "Ой Боже милий, важко жить на світі, а хочеться жить...". Розмовляли помалу об сім й об тім, поки не вернулись до річки. Тут уже були зготовлені усі чайні причандали. За чаєм і після его усі шутковали, почали розказувать різні приказки, Івась теж розговоривсь і тішив громаду не гірш других.

— А знаєте, панове, пан Комашинський гарно декламує по-українськи, попросіть его, щоб він нас попоштував якими-небудь віршами.

Усі почали єго прохати. Попрохала й Катря. Івась — незвичайне діло — згодивсь, подумав, подумав і, заплющивши очі, став говорити: “Тяжко, важко в світі жити...”. Він говорив з чуттям, тихим, чулим голосом, і Катрі сподобались сі вірші, й вона попросила перекласти на руську мову деякі слова, иньчим українська мова здалась дуже кумедною, і тільки щоб не вразить Комашинського, вони не сміялись.

Зійшов місяць, освітив своїм блідим, сумним світом похмурні громади гір, сповнив щелину своїм промінням, річка заблищала, мов срібло, роса впала і світилась під місячним промінням.

Почали збиратись їхати. Комашинський знов поїхав з Катрею. Прощаючись, він спитав, де він побачить її, вона сказала, що буде у міськїм саду у вівторок, і привітно попрощалась із ним.

Івась швидко пішов по пустим вулицям, освічених місяшним промінням. Він, ідучи, виспівував собі пісеньки, махав дубцем. Єму хотілось дернути гопака або халяндри, тільки ніяково було на вулиці. (Він нічого не бачив, і кілька раз натсупив на ноги проходим, а скількох итовхнув, і не перецитати.) Перед очима усе стояв вид Катрин, у ухах, наче луна, оддавались її речі. У голові були якісь шматки мислей, думок, він не міг думати... Прийшовши додому, він почеломкався із матір'ю, став ласкати сестру, почав бігати із нею — він наче зробивсь хлопцем і зрадів наче з того, що перейшов у другий клас. У своєму покої він походив трохи, але не вседів, ухопив свитину й побіг на вулицю, він спустився до Т[ере]ка, сів на самісенькому березі, аж вода мочила єму ноги, і довго дивився на хвилі — як вони підіймались, біліючи своїм гребінцем, плигали одна на другу і знов підіймались, і він знов бачив між ціми хвилями свою Катрю, у клекоті, у бурчанні води чув він її ласковий голос. Довго седів він на березі, поки не стало холодно ногам від води. Він пішов тихенько додому, (коли гульк — хтось кликнув: “Іван Андреевич!”; дивиться — аж то кучерява панночка. Вона почала розмовлять з їм про самі поважні речі — про кохання, про те, які тепер люди стали — нічого не тямлять у поезії, усе у їх копійка на мислі. Івась під впливом свого кохання став дуже любезний, у всім з панночкою згодився, і вона пішла додому у надії, що незабаром Івась залицяється до неї.) А Івась, тихо усміхаючись, пішов додому, виспівуючи тихеньку пісню “Грайте, музики, будьмо гуляти, послав чоловік штанів шукати...”. Прийшовши, він сів коло столу і став писати:

І моя-таки черга приспіла,
Проминули дні темряви та смутку,
Наступила щастя доба золота —
Покохав я і вона мене кохає.

От коли діждав я свого щастя
 От коли збулися мої мрії,
 Серце мліє, все ніби співає:
 Я кохаю і вона мене кохає!

Геть од мене ви, питання клятї,
 Геть лишіть ви мене, сумні тіні,
 Моєму ви щастю не мішайте —
 Я кохаю і вона мене кохає...

Він узяв скрипку й став перебирати струни, дивлячись усе ув одно місце і тихо усміхаючись. Очі его тихо світилися щастям.

Катря, лежучи вже на ліжку, теж згадала про Івася і про свою з їм розмову. Вона постояла кілька хвилин і промовила сама до себе: “У его щирее добре серце, тай розум не аби який, він добрий хлопець, але... який він незручний та смішний”, — сказала вона, згадавши, як він махав руками, розказуючи, і усю его незвичайність. Вона усміхнулась, дмухнула на свічку, простягнулася на ліжку. У кімнаті стало тихо, тільки цікав маленький годинник.

VI

Після сего Івась і Катря кілька раз бачились — Івась ходив у сад, на бульвар гля того, щоб зустрітись. Зустрівшись, він цілісенькі вечора ходив із нею поруч, розмовляючи з нею — і тут давався він взнаки усім зустрічним — він наступав на ноги, на сукні паннам, штовхавсь. Він розказував Катрі свої надії, плани, одкривав їй свої пересвідчення, свої гадки та думки і швидко докучив Катрі. Спервоначала, як тільки привів Розгаров на перший вечір Івася — їй було цікаво побачити молодика, що хоче бути ученим, українського патріота, не схожого з тими хлопцями, котрих вона бачила щодня круг себе. Вона хтіла улюбити в себе такого незвичайного хлопця, звести его додолу з того шпилька, на котрий він вибрався, і зробити з его “простого смертного”, звичайного хлопця, бігаючого за хвостами панночок. Балакавши із ним, побачила вона, що він хлопець розумний та добрий, вона може сподівалась побачить якого-небудь героя, на кшталт Базарова або Інсарова, може вже міркувала, чи варт одкинути усю обставину, у котрій вона зросла, і собі зробитись героїнею, але тепер побачила, що дуже помилилась. Івась не збиравсь ослобоняти якої-небудь землі на кшталт Інсарова, не бажав іти в народ і зробитись “мучеником ідеї”, як Нежданов, або оселити де-небудь у Америці колонію українських патріотів — се справді був “чорноробчий” науки, він хтів живим і друкованим словом помагати своїй країні, росполоняти науку й письменство та готувити ґрунт гля грядущих діячів рідного народу. Катря не тямил, що більш стануть у пригоді науці і народу ці маленькі

письменні та вчені, аніж одні красномовні “мученики за ідею”, що трудніш бути таким “чорноробочим” ідеї або науки та вистояти за її до кінця, аніж пшикнути, мов ракета, обсипавши усе промінням річей і не зоставивши нічого, Катря не тямала цього і вже думала, як би одчепитись од Івася. Інший раз, седючи з Івасем де-небудь у темній алеї В[ладикавка]зького саду, вона зіхала, тим часом як Івась своїм тихим голосом розказував, що “гарно було б видать українську граматику”, або одкривав план своєї дисертації про єднання України з Шведським королівством у XVII та XVIII віках, але було темно-темно, й зіхання було не видко, і він думав, що ці усі речі однаково цікаві і єму, і єго милій Катрі. Він усе ще ходив, як то кажуть, у чаду першого кохання, бачив тільки Катрю, думав тільки про її. Не знаю, чи довго йшло б отак оце діло, якби один випадок не помішав Івасеві бачитись із Катрею та поштувати її оповіданнями про єднання шведів та українців.

Після батька зустралось у Комашинських два доми й земля, на дом уже найшлись покупці й чкали тільки покупця на землю, щоб рушати з К[авка]за у Київ. Якось Івась обідав і з превеликим смаком їв борщ, заправлений салом, коли принесли до него лист. Писано було у тім листі, що знайшов[ся] покупець — генерал Барцович, і що сей генерал приїде подивиться на землю, то треба було б, щоб і хазяїн приїхав. Івась, прочитавши лист, довго дряпав потилицю й тім'я, але нічого було робити — хоч і не хотілось єму покинуть В[ладикавка]з, а [у] В[ладикавка]зі Катрю, але яко хлопець “солідний”, рішив він їхати. Вечером він пішов у сад, сподіваючись побачити Катрю, щоб попрощатись. Справді, він не помиливсь — Катря прийшла з братом. Розговор швидко пішов геть, і Катря зосталась сама з Івасем. Вони сіли на лавці у темній алеї. Музики грали веселого вальса, і гук доходив якось м'якше, ніжніш, повен місяць сьав на чистому небі, і проміння єго, прориваючись між листям, малювало якісь незвичайні фігури на темній доріжці.

— Я прийшов сюди, — сказав Івась, помовчавши кілька хвилин, — щоб попрощатися з вами, Катерино .... З'явивсь покупець на землю і мені тра поїхати на кілька днів.

— Ну, се ще нічого, а то я злякалась, думала, що надовго...

— Дак я можу сподіватись, що згадуватимете мене? — сказав Івась, і серце єго так затьохкало, що було чуть аж знаружі.

— Звісно, без вас мені буде сумно, — сказала Катря, — я так вже звикла бачити вас і розмовляти з вами мало не щодня, що мені буде сумно без вас...

Серце Івася ще більш застукотіло, і він уже роззявив рота, щоб сказати Катрі, що він її любить і спитати, чи хоче вона бути його женою, як вернувсь Розгаров. Він сказав, що єму тра кудись піти, і попросив Івася

провести Катрю додому. Він швидко пішов, але Івась уже не одважився відкрити Катрі, що він її любить.

— Скільки ж коштує ваша земля? — спитала Катря.

— Та тисяч із 10 — там є млин, деякі господарські будови, усякі причандали... Це тільки оця земля сидить на шії, а то вже все злажено, щоб їхати у Київ.

— Коли ж у вас починаються лекції?

Івась сказав.

— Як же ви там живете, що робите? — спитала Катря.

Івась почав розказувати про студентський побит. Катрі швидко докучило його оповідання, вона сказала, що вона змерзла, і попросила провести її додому. Дорогою Івась більш мовчав та дивився на Катрю. Він був такий щасливий, на серці був такий покій, така тиша... Луна світила їм, темні дерева бульвару кивали над їх головами і махали гілками, і здавалось Івасю, що вони кивають головою на їх, що вони показують одно другому щасливу пару...

Вертаючись додому сам, він став на мосту через Терек і, спершись на ґратки, довго дивився. Дивився на темні гори, укриті хмарами, що хмурим рядом простяглися понад городом і чорніли на темному небі, на огні, що світилися у городі по обидва боки річки, місячне сяєво одбивалось на річці, і вода, наче срібло, переливалась, пересипалась під місячним промінням, вода гучно шуміла під берегами, ревла, а посередині булькотіла тихіше; здалеку чути було гук музики, і цей гук тихо линув по воді й оддавався тихо і м'яко. Івась сперся на ґратки і почав думати, конешне про Катрю й своє кохання. “Сьогодні я мало-мало не залицявся до неї, та якби не прийшов цей дурень Розгаров, то певне спитав би її, чи любить вона мене. Що ж, — сказав він собі, заплющивши очі, щоб краще пригадати Катрю й її речі, — вона певне мене любить, чого ж би вона стала така привітна до мене, так розпитувала про усе, чом би вона так привітно на мене дивилась”, — подумав він, і серце у його застукотіло весело. “Вона мене любить. Е, чом я не спитав її, усе б таки знав тепер запевне... Але нічого, спитаю, як повернусь, що ж тут не довго... А як вона скаже, що й собі мене коха... Боже милий, яке щастя... Мати нічого не скаже, вона теж у своїй волі, на торік одружимося... От кажуть, що жінка не дає чоловіку у науку вдаватися, брешуть, певне, той не кохав, хто так каже — ще більш вона піддає охоти до праці, піддержує, підкрепляє”. Він помовчав. “А може, вона мене не кохає, може... Е, ні, — сказав, одганяючи думку, мов докучну муху, що дзвенить коло вуха. — Ні, вона коха мене, запевне коха, — сказав, придивляючись до блискучої води, і ся думка сповнила його душу радістю й щастям. Він тихою ходою перейшов через мосток й прийшов додому.

Другого дня він раненько виїхав з В[ладикавка]за у поштовім візку. Сонце недавно ще зійшло, у воздуху ще було сиро й холодно од роси, уся природа дивилась весело і наче усміхалася. Івась по своєму звичаю курникав собі пісеньки, коли, зирнувши на свого візника, здалось єму, що у того облик зовсім український. Івась не втерпів і спитав:

— Звідкіля, дядьку?

— Ізюмський, — одказав візник, спустивши віжки й накладаючи кабаки у люльку.

Івась став розпитувать єго, як він зайшов сюди, як жиє, що робить. Візник розказав, що оддано було єго [в] москалі, з полком прийшов у В[ладикавка]з, теперечка вийшов по білету, і тепер візником на пошті.

— Що ж, чи не скучаєте за своєю Ізюмщиною, не збираєтесь вертатись звідси на Вкраїну?

— Чого я вертатимусь — нема там у мене ані братів, ані батьків, тай жити геть-то гірше там, аніж тутечка — тут країна вільна, заробітку скільки забажаєш, як тільки до праці охота є. А скучно за Україною, — сказав він, — се правда, тут же не так, як у нас, усе не по-людську — де не зирнеш — гори, усе гори, аж огидло на їх дивиться. Отто діло, як у нас — усе кругом степ, широкий-широкий, здається, без усякої прозорної трубки на сто верствів кругом видко... Опять-таки, — помовчавши, сказав візник, — й народ тут другий. Татарва та бісова кацапня; а вже ж не люблю я їх, чортових кацапів. Усе у їх не по-людську, живуть, мов свині — зайдеш у хаті, а там гірше, аніж у хліві — таракани скрізь, грязюка, тут у хаті й кури, й поросята, — і візник плюнув. — А лаяться почнуть, батенько мій, батько з сином, дочка з матір'ю... А смердючі які — так де не прийдуть, усе просмердят своїм кацапським духом, — і візник зачадив своєю люлькою, наче збиравсь викурювати з В[ладикавка]за кацапський дух.

Так балакаючи, виїхали вони вже давно за город. Недавно були дощі, й дорогу дуже порозмивало — скрізь були водорії, яруги та балки. Візок хилитавсь на усі сторони, й кісткам було не дуже гарно, але Івасю було весело, він курникав пісеньку та роздивлявся на ті міста, по котрим їхав. (Шлях ішов тепер під горами, тільки річка одділяла єго од зугір'я, що обросло лісом, усе більш чинарою. Наче стіна, ішли гори — то рівною смугою, то піднімались шпилі, кучерявії, оброслії чагарником та лісом.) Проз дорогу за річкою йшли довгою лавою гори, темно зелені, оброслі чагарником та лісом. Тут що не місто, то й порепина, тут гори підійшли на[д] саму річку круто, вода одмила зугір'я й підіймаються жовтими рядами гленцеваті й камінцюваті обриви, тут гора спустилася помалу, рівним, не крутим зугір'ям, все зугір'я заросло кучерявим, густим лісом, високі чинари ростуть над самою водою, деякі нахилились над водою і простягли свої розкішні віти мало не через усю річку, і наче дивляться на

себе у воді. Де-не-де <видніється> поляна — гола, тільки стирчать два або три дерева, свіжа яснозелена трава укрила її і далеко ясує вона між темними колерами лісу...

Їдучи понад річкою, Івась побачив ліворуч <галявинку>, вкриту камінням, де-не-де каміння лежало кучами, і кучі пообростали травою і бур'яном; над сірою, всипаною камінням землею підіймались купами деревця алучі, і якось чудно було бачить їх зелене листя серед сього неродючого ґрунту. Се були руїни старого гірського авулу — як воювали Кавказ, то усіх горців, що не хтіли зразу піддатись Москві, виганяли з гір, селили їх на планині, а авули палили. Тільки купи каміння, -де-не-де почорнілого та обсмаленого, та деревця їх садків були <доказом> того, що тут колись жили люди. Не далеко звідтіля було й старе кладовище — меж кропивою, кущами та невеличкими деревцями алучі біліли кам'яні стовпи, колись вони були розмальовані різними хварбами, але тепер облупились і тільки де-не-де ще чорнів кавалок <книжки> та червоніло півквітки. Івась зирнув на сумну обставу — руїни авула, на старе кладовище й подумав: от якби сюди якого-небудь поету на кшталт покійничка Жуковського, зараз яку-небудь поему скомпонував, з усякими поторочами, духами з того світу... Зачало хоть би й так:

Під скелями Кавказьких гір,
Де піняться і стогнуть хвилі...

Незабаром приїхали вони у станицю, де була перепряжка. Коней, звичайно, не було — паслись. Чекаючи коней, Івась з'їв яєшню, котра смерділа димом, і почав розглядать види з вікна кімнати: з одного видко було вулицю, де лежала колода та в багні порались три свині, раз по раз рохкаючи і махаючи хвостами, з другого вікна було видко діряву повітку, калюжі та кучу гною, та солому, де копались дві курки з обтріпанними хвостами та півень без хвоста. Обидві ці картини, хоч були й дуже цікаві, але уже остогиділи Івасю. Стало припікати, і Івась не так вже весело курникав пісеньку. У дорозі трапилось їм переїжджати через авул, котрий зовсім не був схожий з авулами, що описували Лермонтов і Пушкін — біленькі хатки, чисто вимазані, вкриті соломою й очеретом, стояли по обидва боки вулиці, з-за хаток виглядали вишні, яблуні, груші, на вулицях було пусто — якась баба йшла з кушином води додому, та гралась татарчата з великими рудими собаками... Ні, зовсім вже вік поетів проминув — татари більш думають про кукурудзу та ячмінь, аніж про “набеги” та розбійство, певне, забудуть вони, що то за люди були абреки...

Під вечір Івась приїхав у станицю, де жив офіцер, котрий заправляв землею Комашинських. Станиця оселилась по горбу й з горба сходила до річки по зугір'ю. Хатки були невеличкі, старі, нечисті — там облупилась стіна, там прогнила стріха, вікна були позаліплювані папірками, заставляні

дощечками. Верталась з поля череда і уся станиця була на улиці — козачки переймали свою худобу, підтикани, засукавши рук[ава], стояли вони коло хаток і дзвінко дзигорили і лаялись одна з другою:

— Ти що се, Митревно, гусей у мій город пустила, усю чисто зелень поклювали, карбованця на 2 з'їли...

— Багато у вас там тієї зелені, хоч зумисне вишукуй, не гурт знайдеш, а то вигадала на 2 карбованці...

— Ти що, думаєш, як у тебе нема у городі, то й можна на других казать, що у їх нічого немає? Та я вже знаю, ви завше на чуже добро ласі — торік з плетня хтось три глека зняв, думаєш, не бачила...

— Що ти вигадуєш, матері твоїй чорт, ти бачила, чи що? — розказувала Митрівна, баба товста і гладка, сціпивши кулаки і бадьористо виступаючи.

Степановна — баба млява, хоч і гостра на язик, одретировалась, плюючись і промовивши:

— Отто яка паплюга, прости Боже.

Івась поїхав просто до того офіцера, що я казав — Терентьєва. Терентьєва хата була трохи чепурніша, з кганком, розмальованим зеленою і жовтою хварбами, вікна були покращені блакитною, а двері жовтою. Івасю назустріч вийшов сам Терентьєв — невисокий, товстенький чоловічок з русою бородою, одягнений у козацький каптанець — бешмет.

— А, се ви, — сказав він, — швидко, добре, приїхали у самий час, ідіть лишень чаювать.

Вони ввійшли у невеличкий покій, убраний на кшталт городський — завіси, хоч старенькі, коло вікон, ломберний столик, диван.

— Варко, ке лиш чаю, — гукнув він у другий покій.

Принесли чай, незабаром ввійшла дівчина у черстяній гарній сукні, з шовковою хусточкою на шиї, рум'яна й русява — дочка Терентьєва, Ганна. Терентьєв порекомендував її, вона сіла якось кривлячись, <нерозб.> й скривила губи, од неї понесло жасминовими духами...

— Щоб не забути, — сказав Івась, — хтів я просить, позвольте вже мені у вас перебути, поки приїде Барцович, а то більш нема мені у кого стати.

— От що вигадали, — сказав Терентьєв, — де ж таки, щоб не в мене стати, то се б ви мене уразили, Іване Андрієвичу, й не думайте нічого, це мені буде дуже пріятно. Ось зараз ми вам приготуєм покійчик, а то оддохнути треба.

— Та не турбуйтеся, будьте ласкаві, мені звеліть принести свіжої соломи, то се гля мене буде лучче усякого ліжка.

— От тобі на, — сказав Терентьєв, розсердившись, — що ж у мене, гля дорогого гостя й ліжка не буде, не знать що вигадуєте.

Івась незабаром пішов спати і з великим смаком заснув після тряскої дороги.

Барцович обіцявсь приїхати зараз після листа, але пройшло кілька днів, а Барцовича не було. Івась все жив у Терентьєва і, якби не Катря, то [б] зовсім не скучав — він був дуже здатний усюди, куди его доля не закидала, обживатись і жити так, наче звик до сего побита ще змалку. Він часто балакав із Терентьєвим і его дочкою, бачивсь теж із школиним вчителем — Ларченком. З Терентьєвим Івась більш усього балакав обідаючи та чаюючи. Розпиваючи гарячий чай або хлещучи так, що щелепи лящали, він тягнув довженну розмову про політику і господарські речі. Він страх любив розмовлять про мигілістів і соціалістів, розказув[ав] про їх чудасійні оповідання і тут охав і ахав. То розкаже, що от-що прийшов якийсь старюган до царя й подає ему себто якесь прошеніє, тільки цар не став его читать, а оддав своєму писарю, той як став розгортать, а відти як стрельнуло й вбило его, бо у тім “прошені” був покладен динаміт, зараз ухоплено старигана, а то був передягнений соціаліст...

— Зовсім погано тепер, — так кінчав свої оповідання Терентьєв, — зовсім зледащів народ — у Бога не вірять, старших не шанують, <нерозб.> не бачиш ніколи, такі непоштиві, усе тільки думають, як би де бучу вчинити або народ підняти, он які діла роблять. — І Терентьєв значительно теплав головою, охав і замислювався. Він сперваначала, здається, боявсь, що Івась теж трохи соціаліст, але побачивши, що він у церков ходить, народ бунтовать не збирається, він ему довіряв у всему.

Дочка его розмовляла зовсім об інших річах, вона розпитувала про В[ладикавка]з, жаловалась, що вона мусить жити у станиці меж “необразованим людом”, що її нема з ким навіть слова промовити, і вона так важко зітхала, що сукня мало не лопалась до натуги. Але найбільш Івась гуляв — рано й після обіда виходив він за станицю у поле, по цілим годинам ходив він тут меж полями й огородами, обливаючись потом і дишучи гарячим повітрям, важким духом од картоплі, укропа, конопель або пахучим духом сіна. То ходив він на річку, купавсь і довго лежав під кущем лещини, дивлячись на дрібні хвилі, високе блакитне небо з легкими прозорчастими хмарками, причувався до дзюркотіння води, до тихого гоміну степу...

Тут на самоті ніхто не забороняв ему мріяти про своє кохання, про Катрю, про свою будущу жизнь... Він і так був здатний до мрій, кохання ще більш піддало ему приті, й він тепер мріяв та мріяв безперестану. Він вже бачив, як вони собі живуть щасливо у Києві, як він професорствує, а его жінка пестить дітей і помага ему у праці, що вона зробилась щирою українкою, і инче, усього не перескажеш...

Через кілька днів приїхав сам пан Барцович із своїм сином. Барцович був дебелий високий чоловік, з деякими <масонськими манерами>, синок его виглядав яким прилизаним півником — він дер носа, наче півник, за-

вше був гладенько причесаний, у чистому сіртучку, в біленькій сорочці, був вельми <нерозб.> і манерний.

Огледіли землю, усе господарство і швидко згодились. На другий день вони збирались їхати у В[ладикавка]з. Але пішов дощ, і тра було той день переждати. Барцович, синок его і Івась сиділи у Терентьева. Его превосходительство мав себе у той день дуже гарно — добре виспавсь і наївсь, добре землю купив — усе оце зробило его дуже веселим і самодовольним. Як усі шановні люди-бюрократи, він любив часом, як то кажуть, “полиберальничать”.

— Скажіть пожалуста, Іване Андрієвичу, ви поляк?

— Ні, українець.

— Е, я теж українець, — сказав Барцович і значительно погледів на Івася, себто — дивись на мене, я генерал руського уряду, а проте кажу, що українець — чуєш?

“Чую”, — подумав Івась і промовив:

— А, дуже радий...

— Еж, — сказав Барцович, — я українець. Колись то усіх там писателів мало не напам'ять знав — і Шевченка, і Котляревського, і Гулака, то й тепер пам'ятаю, — і він промовив, негарно вимовляючи слова:

Еней був паробок проворний,
І хлопець хоть куда козак,
На лихо здався он проворний,
Храбрійший одо всіх козак.

— Так, здається? — спитав гордовито Івася.

— Сливе так, — сказав Івась.

— Ось і син мій, Михайлик, теж знає по-українськи і багато читав українські книжки.

— Ви знаєте по-українськи, от що, — сказав Івась, повертаючись до Михайлика, — яких же ви письменників читали?

— Та багато — Раєвського, Шевченка, Котляревського, Гулака.

— Усі твори? “Енеїду” усі 12 пісень?

— Ні, шість, хіба усіх 12?

— Еж, 12.

— А знаєте, що не кажіть, а запевне Україна не буде під Москвою, коли-небудь таки устануть українці і матимуть свою особливу гетьманщину, — сказав Барцович.

— Ви думаєте? — спитав Івась. — Що ж, може, коли й буде.

Тут їх покликали чаювать.

(Івасю докучила ця кумпанія, і він бажав скоріш вернутись у В[ладикавка]з. Катря сіділа завше у его думках, і він скоріше бажав побачитись із нею. Він рішив зараз, як приїде, спитати, чи буде вона его жінкою і чи захоче вона чекать).

На другий день Івась рушив у В[ладикавка]з. Швидко знов пішов дощ — дощ самий поганий, невгавущий, холодний, він ішов рівно, не втихаючи, не припускаючи й промочив Івася до кости. Але Івась не дуже сердивсь — загорнувшись у бурку, накинувши відлогу на голову, він став, як то кажуть, “будувать воздушні будови”, і за сим ділом він не звертав великої уваги на те, що сорочка прилипла до шкіри, а по груді тік цілий струмок. Він порішив, як приїде, на другий день піти до Катрі і спитать, чи схоче вона бути его жінкою і весіля зробити на другий рік. А як не згодиться, зараз побратись і потім рушити у Київ. З такими думками приїхав він пізньою добою у В[ладикавка]з і захріп зовсім не поетично.

VIII

Поки Івась зносивсь думками під хмари і у мріях уже пестував синка на руках, у В[ладикавка]зі з Катрею вийшли деякі одміни.

Меж иньшими гостями у Розгарових частенько бував Олексій Григорович Корчанич. Се був ще молодитий чоловік — літ ему було 28–30, але проте, як кажуть, “достигший степеней <известных>”. Він був дуже гарний з себе — високий на зріст, (*стройний*) гнучкий станом, біловидий, трохи (*смугловатий*), з гарними русявими бакенбардами, з гордовитим поглядом. Він мав гарні, поважні манери, говорив поважно, трохи гаркав по тогочасному звичаю, міг завжди побалакать із усяким і сказати (*приятне*) слівце — конче се був дуже “приятний” світський молодик, аристократ на усю губу. Побачивши Катрю й пересвідчившись, що за нею будуть чималі гроші, він подумав, що не погано було б узяти за себе Катрю. Став часто ходити до Розгарових, сподобався і Куцаповій, і Катрі, і в кінці всего за один день до повороту Івася посватавсь за Катрю. Катря згодилась — Корчанич був якраз її пара, Куцапова теж, але покищо про це заручення нікому не було свідомо. Конешне тепер уже Катрі було не гаразд вовтузиться та бавиться з Івасем — вона забула вже про свій заклад з братом і Сашою. Івася не згадано і два рази після его (*отъезда*).

У той день, як Івась хотів прийти до неї, перед вечером Розгарови зібрались кудись то на вечір і чекали Корчанича, котрий повинен був заїхать за своєю невістою. Івась прийшов одягнений найгучнішим робом — у новому каптанці, з-під котрого стирчав високий комір і без жалю різав ему шию, у штанях, пошитих на кшталт, як то кажуть, “колоколов”, чоботи, мов кліщі, давили його незвичайні ноги. Єго зустрів Розгаров привітно, але якось трошки гордовито, наче вищий нижчого, але цікавого чоловіка. Він поспитав, чи скоро їде він у Київ, сказав кілька старих і вже свідомих жартів про Україну і українське письменство. Івась поспитав, чи здорова Катря.

— Як же, здорова, ось вона зараз вийде, здається, кудись вона збирається їхати.

Швидко прийшла й Катря. Привітались, побалакали об сім об тім, Івась чкав, щоб зустратися на самоті. На его щастя, Розгаров пішов кудись, і вони зустрілися сами. Івась якось не зразу засмілився начинати і спершу сказав кілька слів про якісь речі, якось мекав, і ему було дуже ніяково, він поглядав на Катрин вид, силкувавсь примітити яку-небудь прикмету її думок, жадання, але не міг примітити нічого. Катря помічала его ніяковість, его вагання, втямила, до чого воно йдеться, але зумисне видавала з себе (*равнодушну*). Нарешті Івась трохи осмілився і сказав, кахикнувши:

— Катерина Ст[епановна], я хтів спитати про одну, гля мене дуже (*важнущю*) річ.

Катря повернулася до его і підбрала брови, але ніякої привітності або ласки не видко було на її гордовитому виді.

— Як Ви знаєте вже, К[атерино Степановно], що я кохаю Вас, Ви теж кілька раз казали, що не здаюсь я Вам бридким, Ви подавали мені деякі надії, то я теперечки осмілився спитати Вас, чи хочете бути Ви моєю жінкою, чи хочете бути моїм вірним, коханим товаришом?

Він швидко сказав ці слова, за єдиним духом і, скінчивши, погледів на Катрю, шукаючи ласку та кохання на її гарному личку. Хоч Катря вже чекала сего й знала, що се буде, але здала себе здивованою і сказала:

— Спасибі за честь, але я не можу бути Вашою жінкою, я вже заручена за другим.

— Вибачайте, але ж Ви самі казали, що любите мене, кілька раз казали, — ледве сказав Івась, блідий та бідний.

— Може я казала, не пам'ятаю, як і казала, то певне жартувала, дуже жаль мені, — сказала спокійно Катря.

— Жартували, еге, — якимсь здавленим, незвичайним голосом промовив Івась. Ему здалось, що усе закрутилось по кімнаті, він хтів попроситись, але голосу вже не стало, він ледве уклонився і пішов.

Катрі стало жалко его, і вона вже хтіла окликнути его, щоб трохи втішити его, вона пішла навіть за ним, але він пішов уже...

Катря вернулася у кімнату

[тут кілька аркушів відсутні. За авторською нумерацією, це закінчився арк. 52, а наступний — арк. 57. Архівні номери аркушів — 66—67]

...[дисер]тацію на магістра.

Безлюдьком він зостався, як був, бува тільки у своїх товаришів, та й то не дуже часто, і чудно якось себе має: інший раз веселий, балакучий, потішає усіх, раптом стихне, понуриться, замислиться й сидить остатні часи у куточку.

І у себе иньчий раз сидить, пише у кабінеті — (*вдруг*) зірк — закрив книжку, одсуне писання, схилиться на руки і сидить так довгенько, або почне ходити по кімнаті — понуриться й важко зітха — своє бере молоде

серце, не дає чоловіку одцуратись од людського щастя та шукати его в науці та праці. І довго сумує та нудиться Івась, думаючи про людське щастя та свою нещасливу долю, та пригадує пісеньку:

Ой не всі то ті дуби цвітуть,
Що весною розвиваються...

[Увесь останній розділ перекреслений].

Кінець і Богу слава.

Михайло Заволока

Кислі Води, 24 червня 1884

Р[оку] Нев[олі] 230

БЕХ-АЛЬ-ДЖУГУР [1]

Англянське військо прийшло до Бех-аль-Джугур у вівторок 26 лютого, у обід. Се були резерви. Вони може з місяць як рушили з (*Британських островів*) берегів Альбіону, й тиждень як пішли в похід. (*Ім*) Вперше (*трапилось тепер*) були вони на війні, а Бех-аль-Джугурці (*була перша оселя*) були перші вороги, котрі трапились їм. Капітан Годж, що був за ватажка у сему маленькому війську, де (*усього*) з погоничами, з кухарями, з крамарями, не було і (*300*) 150 чоловіків, (*вів своє діло найстратегічнішим робом, наче йому тра було*) послав сурмача з білим прапорцем сказати, щоб джугурці, щоби піддалися доброю волею. Але джугурці не схотіли. Вони навіть не пустили у своє село товстого червонопикого сурмача й толмача, рудого дядька, напівжида, напівараба. Вже давно дійшли до їх звістки, що клятві (*бусурмани*) бузувіри “інглізи” прийшли руйнувати оселі правовірних. Крамарі, що їхали іноді через село, розповідали страхи усякі про їх, про попалені села, зруйновані мечеті, побитих, порізаних людей, але й ще (*чудніші речі йшли*) більше про великого пророка (*Божого*) Аллаха — великого Махді, про его міць, відвагу, розум, богобоязливість... Розказували, що уже були усякі великі чуда і знамення у Мецці, коло (*труни*) могили Магомета; що (*великі мудреці*) мудрі люде знайшли вже в Корані проречення, очевидячки про Махді, що він зруйнує царство невірних (*франків*) й заснує велике довічне царство підданців великого Пророка. (*Й ці звістки підкресли селян, наляканих розповідками про бузувірів інглізів, вони марили про великого пророка, про своє царство, й раді були усе стерпіти, усе зробити, щоб вислужитись перед їм. Через се вони*).

Вечорами на порогах (*завше*) за північ сиділи купками діди і чоловіки, з поля вернувшись — тут усе були хлібороби, і довго балакали, оддыхаючи у холодку, (*метикуючи*) метикували про інглізів й великого пророка, розказували усякі чудасії, й вони не боялися, що йдуть на їх інглізи, звістки про святого (*пророка*) Махді втішали, підкресли їх, дух в їх розпалювали, вони раді були усе знести, усе потерпіти від інглізів для свого пророка, для великого царства. (*“Райській втіхи”, гурії, ріки меду й молока чекали їх; вони через се*) Чудно було почути сих тихих селян-хліборобів, що увесь свій вік здається нічого не бажали, окрім щоб хліб добре уродив, нікого не ненавиділи, окрім яких-небудь там ховрашків, міркували про довічне царство правовірне, збиралися вмирати гля якогось Махді, од якихось інглізів... Їм й на хвилину в голову не западало піддатись ворогам. Не в одного дядька зание серце, як погляне на дітей, що ганяють курей по дорозі, на рідні низенькі хатки й подумає, що усе оце загине загля того пророка, але перемага себе дядько й мовчки слуха, що (*каже*) міркує сільська рада.

З вечора у вівторок, як заходило сонце, зібрались (вони) селяне у свою бідну, невеличку мечетку й слухали ті благання, що лопотів старий, беззубий мулла, великий рибалка; ні він, ні вони (нічого не) мало що тямали в тих благаннях, але слухали пильно й богобоязливо, сподіваючись погинуть за свого пророка й на завтра побачити усі ті райські чуда й втіхи, про які їм розказувано стільки. (Усю ніч готувались до брані).

Світло лихтаря блимало, освічуючи лиця хліборобів, зашкарубілі руки, догори зняті. Жінки стояли позаду й молились гучно, б'ючи себе в груди. Очі (жеврїли) світилися вірою, страх сховався кудись на самий низ душі. У той час усе село вмерло б і не поворухнулось.

Усю ніч не лягали спати. Щоб не досталась ворогам худоба, постановили вигнати єї у степ річкою, бо скрізь стояли вороги. Воли, коні, корови помалу, нехотя виходили, дивуючись, що се їх так рано виганяють. Й напиться їм не дав араб, що виганяв, але погнав річкою за село, де береги розлягались й можна було вийти на степ. Але худоба не йшла; довго погукував на неї араб, довго не слухаючи його стояла вона; нарешті побігла на верх. Арабу здалося, що віл его зупинився над річкою і (обернувся) устатне глянув на свого хазяїна. (Волові) Очі (у вола, старого товариша) в его дивилися так розумно, немов то людина. Араб подивився услід худобі і мовчки втер сльози на свому зморщеному, сонцем попеченому лиці. Шкода єму стало за хазяїством, за пашею, де щороку вивертав він гострим ралом вогкий, чорний, пахучий ґрунт. Він поспішаючи вернувся на село. Там усі готувались до брані.

Рушниць на усе село було тільки дві, з кременцями, з підставками й перехрестями, щоб їх ставити; два дядьки, що ходили колись злодіями на степ, узяли ті рушниці, остатні — хто лук із стрілами, а хто каміння, дубці.

Не гірше сего заходились й англійці. Се, як я сказав, (була) мусила бути перша потичка в їх, й усі готувались, прибирались до неї. Капітан Годж видав бунчужним диспозицію, написану дуже стратегічно, наче збиралися вони узять (що-небудь не гірш) Париж або Берлін. Розставили кругом вартових, зброю чистили, (прибирали, мало хто спав) згадували рідних й милих, не спав ніхто; капітан з бунчужними седів за північ; оповідання про війни, про потички з індійцями, з зулу, з боерами йшли без кінця, — нарешті їм здавалося, що вони вже старі вояки, билися і з індійцями, і з сіпаями, і з усякими страхами (й бунчужному Слоу). Бунчужні бачили себе генералами.

Другого дня ще не світало, а усі давно (вже повставали) прибрались. Бех-аль-Джугур стояло над невеличкою річкою (що текла), серед безкрайого степу. Виразно ясувались купи дерев, зелені або жовті поля, лани, гаї серед (рудого) того степу, на котрому тільки де-не-де росли маленькі кущики бур'яну, сухі, сірі, густо заповорошені. (Бех-аль-Джугура) Глиняні

береги річки йшли згористо, обросли лататтям й густою травою; куці нахилили своє гілле, купаючи в прозорчастих хвилях листя, тут дрібне, там широке, лапасте. Берегом межі зеленими садками, під широким листям пальм та бананів, немов під зеленими наметами, виглядали солом'яні покрівлі маленьких хаток, кошар, стаєнь; *(а над їми другі покрівлі)* межі хатками городи, а даліше широкі лани і паші, то ясно-зелені, то темні, то жовті, золоті. На селі було рідко кого побачиш по дню, там пусто й тихо, инча річ на річці — там цілісінький день полощуться було дітенята, стояла череда, коні, воли, вельбуди ховаються од африканської спеки; у сухому, гарячому, тихому повітрі гулко розходилося рев худоби, дитячий гармидер, *(тихе)* булькання і гомін *(каламутних)* хвиль та щебетання птаства у *(здоровій похиленій вербі, що широко розстелила густі віти над самими хвилями)* похилих густих гіллях.

Одначе в той день, 27 лютого було якось незвичайно; не чути було дитячого гомону, череда не ревіла йдучи з кошар, хлівів; довго пісня хлібороба не розлягалась по широким ланам. Тільки булькала річка та щебетали пташки безодмінно.

Англійське військо стало трьома купами — в середині капітан Годж, на ліворуч над річкою бунчужний Слоу, на праворуч під гаєм — бунчужний Суфлі. Пан Годж сказав ораційку до свого війська, ораційка була дуже здатна на ту, що казав Наполеон у Єгипті, тільки замість *(сорока віків)* пірамід на *(єго москаликів)* солдатиків дивилися *(тихі)* солом'яні покрівлі хлівів та кошар. Військо загаркало, сурмач загравав якийсь маршик й пішли *(по середині)*.

На селі було тихо, *(навіть не куріли руді побіляні каміни)* наче повмирало там усе; тільки як салдати наблизилась до огорожі, звідти загув дужий крик, полетіли каміння, стріли й, наче стьобнуло батогом, *(виразно)* гепнули обидві рушниці. Двоє салдатів впали. “Підкрєплені своїми сміливими ватажками”, англяни загукали й собі й побігли лавою на село. *(Почалася)* Пішла бійка; рушниці голосно лунали по степу, *(дим з рушниць білими м'ячиками розвертався меж зеленими купами, перелякана незвичайним гуком, билися, товклися і, жахаючись, жалібно ревли)* *(собаки вили по усему селу)* дим білими сувійками, клубочками схоплювався і розходився між дерев *(вітей садків)*; *(роскішні стебла)* стебла розкішної паші хилились, ламались, розсипали зерно під міцними чоботами салдатів, роса блищала на тих стеблах, й здавалося, що вони плачуть, не за себе, а за людей, що вони, мов дурні, мов опоєні якою проклятою отрутою, псують чужу працю *(чужий піт)*... Перелякані незвичайним гуком собаки вили по усьому селу.

Селяне, *(навіть)* й старі діди, й жінки, й маленькі хлопці *(й діти)*, усе зібралось під огорожею. У кого було яке-небудь оружжє — билися,

у кого не було, сидів, чекаючи певної смерті. Деякі гукали, ревли, щоб підбодрити один другого; другі мовчали, мов зацікавлені і нерухомо стоячи, дивились на братів, на батьків, на дітей. Тільки одна бабка гірко, *(заходячись)* задихуючись, ридала і *(жалібно)* голосила — жалош за єдинаком сином, таким високим, гарним, хистким, що натягав лука своїми дужими руками, де під тонкою шкурою переливалися *(тверді)* товсті, міцні жили. Цей син примусив її забути й пророка, й довічне царство, й клятих ворогів; вона голосно ридала, й ніхто не зупиняв, кожен думав про свою смерть.

Інглізи кинулися, гукаючи і стріляючи, *(не розглядаючи добре)*, кинулись розбивати загорожу. *(Найбільш себе хоробрим вдав себе)* Найсміливішим себе вдав бунчужний Слоу. Він тільки-тільки перед походом купив собі патент на уряд на спільні гроші батьків, дядьків й тіток — усе людей незаможних, й ему тепер у голові стояли усі великі вояки од Ахілеса до Веллінгтона; ему здавалося, що тут, під цим бідним селом він собі дістане “всемірну славу”. Скинувши шапку, розкуйовдивши волосся, він страх махав своєю шабелькою й гукав так дуже, що перелякав би й своїх салдатиків, й арабів, якби вони теж не гукали й кричали. *(Недовго гукали й кричали)* Швидко салдати розбили загорожу і влізли в село. *(Селяне, багато лишивши своїх побитих і підстрелених, ще одбивалися, розбивши на кілька куп, каміннями і стрілами)*. Один за другим падали люде, поливаючи кровю сухий ґрунт, забризкуючи білі стіни хаток. Салдати розлютовались і не давали згоди, та і селяне сами не хтіли. *(Хванатизм)* Віра в пророка, ненависть до цих бузуврів-інглізів *(одуряли їх)* забивав їм памороки; їм не було шкода ні життя, ні рідних пальм та тихих хвиль *(булькаючої)* говірливої річки. Збившись до купки, довго билися вони дубцями, шаблями, камінням. Найбільш салдатів побито було над річкою, коло якоїсь кошари. *(Якийсь)* Сивий, але ще дужий, сухий дід, ухопивши обома руками якусь товсту, здорову шаблюку, махав не зупиняючись, мов машина; очі в его *(зовсім)* під лоб зайшли, тільки білки було видко; за кожним разом він *(якось)* хижо, наче звірюка, гарчав. Коло его було троє молодших; двоє ще відбивались *(якою палицею, другий)* якимись штабами, третій впав навколішки і, держачись за прострелену грудь, укупі з кровю виливав душу; очі его, вже невидючі, *(потемніли)* не мигаючи дивились на другий край села, на хату, на солом'яну *(стелю)* повітку, над котрою вилися щебечучи ластівки. То й добре, що він вже не *(міг бачити)* бачив, яке діялося там. Молодиця его, гарна й дужа, *(з якимсь дрючком кинулась)* напалася на якогось *(англянина, як він вибив в неї того дрючка з руки)* салдата, біла его перше залізякою, а потім ухопила зубами за руку, й так зацікавилася. Бідний салдат, недавно тільки чоботарем бувши, бив її лівою рукою *(своїм тесаком)* своїми піхвами, держачи їх так, наче хтів подошву кряяти. Облита *(чорною)* кровю, побита, порізана, жінка

усе не одставала, повалила его й качалася із ним по (пороху) куряві. Салдат (страшенно) страх кричав, діти перелякані (кричали) галасували ще дужче, підбігли салдати, добили жінку й якомсь визволили свого товариша.

Тільки (в обід) надвечір скінчилася бійка, більш як половина селян побито, постріляно, порубано, хто був живий ще — повтікали, заховались. Коло побитих ніхто не порався, вони лежали, як впали, підплили кровною, занесло їх курявою, що підняв сухий, гарячий вітер. (Знов стало тихо, шамотіло листя, гуркали голуби на невисокому мінареті, й ніхто не вгадав би, що зробилось тут).

(Над вечер) Вечером (англяне) англійці упорались. Порубаних товаришей зібрали і положили у мечеті. Військові урядники, кореспондент й пастор зібрались у (більшенькій хатці) більшеньку хатку сільського старшини, що стояла на краю села над річкою. Вони прибрались, наче були у себе дома: постелили килимок по (долі) (глиняному) полу, поставили залізні розбірні ліжка, на столі стояли наїдки й консерви, пляшки з портвейном й елем. Капітан Годж сів посередині; его червоне, налите портвейном, тільки-що вимите лице, одрізнялось од білого коміру; очі (его пильно) приглядались до прозорчастих пляшок, що здавались золотими від свічок.

Бунчужний Слоу, той самий, що так воював шпарко, наче дуже втомлений, сперся на спинку дзиглика, далеко протягнувши довгі, сухі ноги і оддыхаючи од своїх великих, героїчних вчинків. (За наїдками пішли роз).

— Ух, як я притомився! — сказав він, улучаючи вилкою у якусь рибку, — я ледве на ногах стояв, як увійшов попереду своїх салдатів у село, рука так намахалась, що ледве розвів...

— Е, ви, Слоу, сьогодні воювали більше всіх, ви здається своєю рукою (таки) декого вбили (немало)? — запитав Суфлі.

— Гм, не дурно ж я в гімнастику вдавався! — наче б (то) неважливо, але дуже хвалько сказав Слоу, — одному так рубнув, що одтяв голову із рукою.

— Одначе вас самих ледве не вбив старий якийсь, (якби не) врятували салдатики от его, — показав на Суфлі капітан (він не дуже долюблював Слоу), ему не подобалися речі Слоу й (часом любив) хтів штрикнути его.

— Гм, як бо ви кажете, вбили, хіба ж так легко мене вбити? Я вже зовсім замахнувся на его голову й розбив би її старий горщок, якби не уліз сюди (ще й) оцей Гарнінсон...

— Погана річ, цій поход! — сказав пастор, — не можна як тра й виспатись, й оддыхати. Сегодня дали мені таку воду, що більш скидала на кохе, аніж на воду...

— Га, рано (починаєте) почали скаржитись, (містер) сер, може прийдеться й без води сидіти; добре, як є ще поки що й у рот вкинути! —

сказав Суфлі. — Я й так вже, йдучи у поход, привчався якомога менче пити й їсти.

— Й що ж, *(вдалося вам)* привчилися? — *(запитав)* пробубонів кореспондент, запахнувши рота сиром.

— Ні, як почав *(себе от учити)* привчаться — ще більш став їсти, — сумно *(промовив)* одказав Суфлі.

— Погано, військовому тра до усього звикнути: який-небудь сухарець та ковтнуть води часом з болотця, от й *(увесь провіянт)* усього їсти й пити на день, — метикував кореспондент, випускаючи по слівцю *(меж двома ковтками)*.

— Зате ж ту маємо думку, що ми [не] гля себе тут, а гля усього люду земного, що ми тут проводирі культури й просвіти, ми несемо у сі степи, меж сих звірюк світло науки. Й нас не забудуть! Може, коли-небудь оці самі араби, *(котрі)* що тепер так нас ненавидять, будуть згадувать нас, наші наймення будуть наймиліші гля їх наймення! — розводив Слоу.

Усі згодились і випили за свою наступаючую славу. Кореспондент теж додав також кілька слів (він їх потім *(пропечатав)* надрукував у якійсь часописі по *(п'ятаку)* десять шагів за рядок): “Наша війна — се ера *(в історії культури)* культурна. Ми тепера *(з лихвою хочемо вернуть)* прийшли оддячити арабам за ті дріботинки науки, *(які вони)* що колись дали вони нам, і ми за ті дріботинки даємо їм цілі *(хліби)* буханці, що задовольнять їх *(бажання)* жадобу науки”.

І знов усі згодились і випили. Тільки Годж нічого не сказав й пив мовчки. Він не мав у голові ніяких думок про *(свою)* культурну місію; він пішов, бо був військовим, а був військовим гля того, щоб мати грошей, щоб пити портвейн й курить дешевенькі сигари, — виходило, що й метою усіх цих війн, біек — були портвейн й сигари, більш нічого. Де воювати, з ким воювати — усе однаково було єму; єго навіть не просив ніхто привезти з походу яку-небудь печінку гіпопотама або кишок крокодилових. Ріжучи арабів, забираючи їх добро, їх маетки, він не ненавидів їх, але і не жалував, — треба було бити, щоб мати той портвейн й ті сигари.

Тим часом увійшов капрал й сказав, що дістали якогось *(дядька)* араба, дак що чи не схочуть розпитать єго. Се було якраз у пору. Уся громадка одностайне постановила покликать араба. Кореспондент зараз витяг з кишені книжку, завбільшки з добру латинську словницю, щоб завести туди *(одповідь араба)*, що буде казати араб, та й почав писати:

“Вечером, 27 лютого, як ми, потомлені бійкою й страшенною спекою, оддыхали серед побитих, скривавлених ворогів й підкрепляли себе *(дорожними)* деякими консервами, до нас привели” — кореспондент зирнув на араба і писав — “привели араба. Се був уже старий, але ще дужий, сухий дід, *(справдешній “цар пустині”)* справжній “господар степу”, на єму

була біла кирея, широкі штани, постолі, вишиті везерунками, (котрі, скажу вам напервне, зовсім не були) дуже не схожими з тими, які ви бачите на жіноцьких сукнях й убраннях. Чоло у него було наморщене, глибокі зморшки здавалися чорними пружками, очі сипали вискрами з-під товстих брів, ніздрі роздулися, як у гарячого огира. Се був з тих арабів, що проходили колись од краю до краю великі (сторони) землі, зоставляючи розруйновані села, пожежі, знищені (округи) країни... Мало хто осмілювався б заглянуть єму в вічі, (а з наший паній не знайшлось би ні однієї, щоб не) (я не сподіваюся, щоб яка наша пані) жінка зомліла б перед сим “сином степу”. Але “tempora mutantur” й здається, ніколи не справдювались так оці слова великого поети вічного Риму, як тепера”.

Пан кореспондент, виїхавши на протерту стежку дешевеньких красно-мовців, трохи наколотив гороху із тією капустою, що тепера була старим арабом. (Єму) Арабу тому, так як глянуть, рочків 55—60, але се був ще, як й усі там, ще дужий дідок. Звісно, ні (“царем пустині”) “господарем степу”, ні (нащадком) “з тих арабів, що...” він не був — се був старий хлібороб, весь вік він кохався у своїй паші, у своїй худобі й лаявся тільки із своєю жінкою, старою й поганою. Одначе тепера лице в єго, завше просте і добре, було хмуре, зуби зціпив, наморщив чоло; пошматована, де-не-де закапана кровною одежа клаптями звисала з єго. За ним увійшов й толмач — опецькуватий, плюгавий, рудий — він, ізігнувшись мало не до полу перед громадою, з лиця видко було погану душу. У Александрії він досі (був хвактором в свідомих усім) порався в деяких “заведеніях”, але, почувши нюхом гроші, проміняв свою “працю” на толмацтво. Якимсь вищачи, спитав він капітана:

— Що ясновельможність ваша (звелить) спитати?

— Розпитай, звідки він, чи багато люду (в їх) в селі було, скільки побито, ну усе...

Толмач повернувся до араба, й пика в єго з собачої стала одразу вовчою:

— Ти, старий дурень, хочеш живим бути, скільки даш мені, а то таке розкажу наче б од тебе, що й смерті гля тебе не знайдуть. Скільки даш?

Старий мовчав.

— Та кажи ж, на свині б тобі тільки їздить, даш десять червоних?

— Десять раз плюну тобі в вічі, свинячий виродок, сам тобі, (лижи п'ятки у своїх інглізів, бодай би вони повиздыхали, й ти попереду усіх) бодай би сонце впало тобі на голову.

— Ой, не дури, старий! — завищав толмач, — зараз скажу... Так тебе катуватимуть... викинуть тебе собакам... От скажу...

Голова в старого аж затряслася з пересердя.

— Кажи! — гаркнув він, — та щоб не збрехав ти, скажу я: пропадете ви всі, бузувіри! Йде великий пророк, він розіб'є, поб'є, розкидає вас по

полю і тулуби ваші обгризуть собаки, а ти, перевертень, на тім світі будеш лизать у свиней..., як тепера лижеш п'яти у своїх інглізів.

Хоч толмач таки на своєму віку нанюхався усякого духу, але се его допекло. *Ще* гірш завищав він й (*одлепортував*) одказав Годжу:

— Ваша ясновельможність, цій дурень не тільки що не каже того, про що питає ваша ясновельможність, але лає вашу мосць й усіх інглізів й навіть саму королеву, так лає, що не можна навіть сказать.

Громада насупила брови й (*зоглянулася*) глянула один на другого.

— Та ти скажи єму, — повчав Суфлі, — що ми прийшли не (*з тим, щоб їх вражати й бити*) різати їх й бити, а (*щоб тут*) помагати їм, розполоняти просвіту й культуру.

— Слухаю мосць вашу... Ти, чортів діду, даєш гроші, чи ні, (*говори в остатнє*) бо бач, вони визвірились на твою паршиву (*голову*) пику глядючи.

Дід знову почав клясти й лаяти.

— Він не перестає, все лає й пророчить усякі напасті й лиха війську вельможності вашої, — верещав толмач, — каже, що сей ланець Махді, нехай розіб'є Аллах его голову своїми чоботами, прийде незабаром тай переб'є усіх, навіть візьме пані королеву й зробить зовсім неподобне...

(— *Вбить его, сучого сина, — гавкнув Слоу.*

— *Н-да, річ немала, мусимо его загубити, — промовили Годж й Суфлі.*

— *Як вірні підданці, мусимо вирвати ми цій проклятий язик, — підкреслили пастор з кореспондентом.*

Діда одвели звідти).

— Як не хоче казати, то відведіть його, а завтра почепіте! — одказав Годж, наливаючи собі вина.

Толмач вийшов з покою з арабом, щось кажучи єму на вухо й хижо (*усміхаючися*) скривившись.

— От це (*неприятна*) недобра річ — що за все, що ми терпимо, працюємо, кров, піт лемо — отсі дурні ще нас й ненавидять, лають, кленуть... От що, (*значить*) як воно звірі, не цвічені — метикував кореспондент.

— Е, що бо ви кажете, й Ісуса ненавиділи, глузували, як він висів на Голгохві, — втішав пастор.

— Одна тільки втіха, що се минеться, й вони потім сами будуть каятись, й як жиди пророкам, (*будуть*) будуватимуть нам монументи, — (*метикував*) знову почав кореспондент, набираючи рядки для газети; срібні грошики, по двадцятці за рядок, стояли перед его очима. Тільки Годж уперто мовчав — він не бачив ніякого дива, що араби так ненавидять его, як він душить їх для портера й табаку. Він тепера думав, на чий кошт п'ють військові й ярмутські касарні, й виходило, що на кошт Стобі, потім він став

лічить, скільки осталося там військових та скільки вип'ють вони за вечір. Він так вдався у сю лічбу, що не счувся, як громада (*змовкла*) затихла й (*стала*) почала розходитись. Зуставшись сам, він ще довго міркував, але так не полічивши й ліг.

Тим часом, як стемніло, з кутків, з потайних містечок повилазили, які живі були, що більш бабки та діти. Змучені тим, що бачили, що чули, що діялось за день, жінки не мали вже сили духу, они стали полохливі й боязкі й потиху, немов тіні, (*вони заходились коло постріляних, побитих*) лазять вони по селу, шукаючи рідних та милих меж постріляних та порубаних, що ще досі лежали неприбрані. Багато вже повмирало й навіть почали смердіти, (*на спеці*) на сонці лежучи, але були деякі й живі ще. (*Бабки обмивали врази, напували*) Жінки заходилися коло їх, напували, врази обмивали й в'язали у холодку, й порубані очуняли, деякі й стогнали, хрипіли. Усе село стало якоюсь “долиною плача і муки”, котру б не занехаяв і Дант. Не одна мати, не одна жінка зомліла тут коло дорогого мерця, що тільки день, як був жвавий, міцний, здоровий, а тепер нерухомо лежав, залитий кровю. Тихі, у грудях задавлені ридання, хрипучий плач, голосіння чути було під тихими пальмами. А ясні зорі, як завше, тихо (*покійно*) дивилися з безкраєго синього неба, обсипаючи тихим світлом бідне село; (*пальми*) шамотіло листя, річка булькала під (*похильною*) похилим віттям, й ся звичайна, щоденна тиша, спокій, розкіш, що так радує (*веселе*) щасливе серце, тепер тільки завдавала смутку. Серце боліло, серце наче на шматки од жалю рвалося. Краще було б, якби сховались сі тихі зірки, якби річка навіжено (*крутилася*) бурхала і ревла, якби грім бурхав щохвилини над самою головою, блискавка сліпила очі, (*бурхливий, дужий*) вітер вив, лютував, рвав (*листя*) гілля, покрівлі (*крутив й куряву*), замітаючи усе курявою...

Та бабка, що одна (*тільки не вдержувала сліз*) плакала тоді під огорожею, знайшла теж свого сина. З пробитим животом він лежав десь у кутку, устромивши лице у якийсь черепок, і був ледве живий, — усе життя тільки й (*постачало*) ставало на те, щоб раз по раз стогнати. Мати поралась коло его, повертала то на той, то на (*другий*) сій бік, мочила, в'язала ему вразу, але нічого не помагало — він ще гірш стогнав та сердився, (*проганяв*) гнав матір: муки в его ставали все гірше.

— Ой вбийте, вбийте мене, ой, не давайте мені (*мучитись*) мордуватись, ой вбийте, ой одірвіть мені голову.

Мати з сердечного жалю навіжено хрипіла й гризла землю. Вона (*мучилася*) мордувалася не згірш сина, не можучи ему допомогти; вона глибоко прокусила собі руки, щоб (*хоч трішки одігнати*) відвести муку од серця, (*вона*) колотила головою (*об*) пальмові стовбури...

— Тихо, тихо, серце, — шепотіла вона, боязко оглядаючись на світло у вікні близької хати, — тихо, тихо, тихо... — безугаву шопотіли, (*або*

краще) хрипіли її губи. А у тій близькій хатині був Суфлі, й те світло сяло в его. Скинувши (*кабат*) мундир й чоботи й поставивши босі ноги на перечку стільця, він писав (*письмо*) лист до дому (*в Йоркшир*), до своєї милої. Перо швидко, не зупиняючись, бігло по папіру, зоставляючи рівні рядки. Разпораз Суфлі переставав писать й, одхиливши голову назад, втупивши очі в стелю, марив про свою милу. Він бачив просторну кімнату в оселі містера Годжвуда, (*есквайра*) поміщика, старе, розбите п'яніно в кутку, столики під стінами, вкриті (*серветками*) застілками — (*Кеттіна*) Саліна робота, здоровенний камін з (*оберемком*) пучечком воскових квіток — теж-таки робота (*Кеттіна*) Саліна, квітки не воскові, а (*справдешні*) живі на вікнах — (*Кеттіні*) Саліні, й багато ще там чого (*Кеттіного, Кеттіного, Кеттіного*) Саліного, Саліного, Саліного... Сама (*Кетті*) Салі сидить коло столу й розглядає карту Судана, утикаючи прапорцями містечка, забрані англянами — (*се в неї займає піввечора щодня, а другу половину — письмо.*) ся карта та лист до Суфлі щодня беруть у неї вечір. Вона уперто чита такі чудні (*татарські*) арабські назвиська містечок й міст (*поправляючи лівою рукою*), й усе поправляє правицею неслухняну пасму золотого волосся, що (*раз по раз*) усе спадає униз на біленьку щоку, де (*виразно, мило*) чорніє маленька (*бородавочка*) родинка. Як добре знає Суфлі цю щоку й цю родинку, скільки раз улучав він просто в неї, (*цілюючи*) обхопивши (*Кеттін*) Салін гнучкий стан, а та билася та випручалася, поки, почервонівши, не вертала назад его поцілунків. А от і сам містер Годжвуд сидить перед каміном, задравши свої товсті, ситі ноги у (*пантофлях*) виступцях з рудими рожами — теж-таки (*Кеттіна*) Саліна робота — на камінові ґратки (й поглажуючи). Він жирує й заплющуючи очі, мов кіт, дивиться на веселе полум'я.

— Папа, — сказала (*Кетті*) Салі, — він певно тепера коло Хартума? Хто він — се розуміли, хоч і не казали.

— Господи, що то з їм? Ах, оця клята війна, хто тільки її видумав.

— Гм, дивно й мені... Чого б їм бунтувать, воювать, седіли б собі дома. Чого ще їм? Хіба я піду воювать? Га, ти скажи, хіба прийде мені в голову йти воювать, чого мені воювать, на якого біса я буду воювать? Й ніякий розумний чоловік не буде воювать... Га? Хіба буде? Га, що ж ти не (говориш) кажеш? — й містер Годжвуд завозився і замахав руками.

— Та звісно, не буде, ви, папа, й самі гаразд знаєте, що ні. Усе оце гидкі ті араби...

— Ну, от-то-то-ж! — заспокоївся містер та й знову повернувся до каміна.

Таке бачив перед собою Суфлі, сидючи у невеличкій хатині у Бех-аль-Джугурі.

(— Я наче бачу тебе, — писав він, як ти, надувши губки, питаєш, нащо здалася ця гидка війна, й мені дуже шкода, що замість відповіді [не можу] поцілуват тебе в твої рожеві губки. Але не журися, ми... Багато важного тра). Помарив (трохи) й знову писать узявся:

— “Ти питаєш мене, серце, — (почав) писав він, — чи дуже важко мені тут у поході? Ні, серце, не буде важко, бо як згадаю тебе — а згадую тебе я щохвилини, й усяке лихо, усяка вага де й дінуться... Коли б звів скоріше нас Бог милосердний!

Підкрепля тільки мене думка, що ми — так казав сьогодні один мій товариш — тут проводирі просвіти й культури. Але не журися, ми б’ємо арабів, і незабаром певне зведе Біг нас знову до купи. Молися тільки (Богу, єму), щоб не піднялися знову ці розбишаки-араби, а то се такий жиючий народ, що як (зайдеться) піде знову війна, то дай Біг тоді, щоб через три роки побачились... (Серце моє, душа моя завше коло тебе, й тим часом, як мене пече гаряче сонце Африки, я наче дихаю вогким туманом наших долин”).

Тут стогін слабого на дворі стало дуже чути у хаті. Суфлі не вседів і вийшов на двір. Там було так ясно од (блискучих) зір, що він (виразно) добре бачив, що діялося у кутку. Син, очевидячки, кінчався, але стогін не тільки що не стихав, але ставав все дужче й страшніше. Мати од жалю, од злости, що не може допомогти сину, наче збожеволіла й (про усе забула), ставши рачки, вона вила, мов на місяць собака. Часом бажалося її кинутись до сина й задушити его тими самими руками, якими колись колисала, щоб більш не (мучився) мордувався сам й не рвав, не шматував її серця.

Суфлі постояв, подивився, зітхнув, вернувся й приписав: “Але тяжко бачити, як ненавидять нас ці араби. Вони раді вмерти, усі муки стерпіти, аби нам не піддатись, аби не прийняти того скарбу культурного, що несемо ми їм. От на дворі тепер вмира якийсь, своїм стогоном не даючи мені навіть писати. Уперті оці араби, ще довго (треба буде) мусимо із ними вовтузитись, ще довго перебранчатимуть вони нашому щастю, прощай, серце! Цілую оцій лист паперу, щоб він доніс тобі поцілунок мій”.

Так писав містер Суфлі. Написавши, він вийшов подивитись на (луну) місяць, що тільки-що викотився з-за гаю. Суфлі побачив знову мерця в кутку й зітхнув. Хоч отсі араби й не давали єму щасливо побратись із милою, однак єму все ж таки була шкода їх — нерозумних, упертих (скажу вже вам по). У містера Суфлі серце було дуже м’яке...

На селі (усе стихло) було тихо. Тільки де-небудь (з хліва озветься голодна корова) заголосить жінка та вискне собака, що поралась коло якого-небудь мерця й нагально почула зуби другої собаки на своїй литці. Розкішна югова ніч (красувалася) виявляла всю свою красу. Синє небо

наче обіймало, тихе тепле повітря наче цілувало сонну, уквітчану пальмами й бананами землю; солодкими пахощами несло з усіх садків, (з городів, з)... Ніщо не нагадувало смерти, все так і надихало чарами кохання, щастя, якимись солодкими лінощами...

(Яксь бабуля спросоння глянула на небо й їй здалося, що вона побачила — по небу летять ангели. Вони летіли в срібних ризах, з полум'яними мечами). У якогось араба, що лежав порубаний, розплющились очі, й йому здалося, що по небу летять ангели в срібних блискучих шатах, оповиті сяєвом, й ведуть за собою череду (побитих) душ побитих арабів. (Усі вони теж у якихось). Й ті душі теж у білих одежах і відбивають якимсь сяєвом. (Бабуля лупнула очима, щось бурмочучи, й знову заснула). Очі заплющились й араб заснув навіки й собі.

10 березня

28 квітня травня

БЕХ-АЛЬ-ДЖУГУР [III]

Англійське військо прийшло до Бех-аль-Джугуръ, ві второкъ 26 лютого, въ обѣдъ. Се були резервы; они може зъ мѣсяць якъ рушили зъ берегфв Альбіону а тиждень якъ пфшли въ похфдъ. Вперше були они на війні, Бех-аль-Джугурці були перші вороги, на котрих они наткнулись. Капітан Годж, що був за ватажка у сему маленькому війську, де на [разом з] погоничами, с крамарями, с кухарями не було і двісті чоловіка, післав сурмача з білим прапором парламентарским сказати джугурцям, щоби піддались доброю волею. Але джугурці не схотіли. Они навіть не пустили у своє село товстого, червонолицого сурмача і перекладчика, рудого дядька, напівжида, напівараба. Вже дійшли до них звістки, що клятї бузувіри “інглізи” прийшли руйнувати оселі правовірних. Крамарі, що їхали іноді через село, розповідали всякі страхи про них — про попалені села, зруйновані мечеті, про побитих, порізаних людей. Але ще більше розказували про великого пророка Аллаха — Магді, про його міць, одвагу, розум, богобоязливість. Розказували, що були всякі великі чуда і знамення у Мецці, коло могили Магомета; що премудрі люди знайшли в Корані пророчення, очевидячки про Магді — що він зруйнує царство невірних та й заснує велике довічне царство підданців великого Пророка. Вечорами на порогах аж за північ сиділи купками діди й чоловіки, вернувшись з поля, бо тут усе були хлібороби, і довго балакали; віддихаючи в холодку, міркували про інглізів та великого Пророка, розказували усякі чудасії. Они не боялися, що йдуть на них інглізи, — звістки про святого Магді втішали, підкреслили, дух в них розпалювали; они раді були усе знести, усе потерпіти від інглізів для свого пророка, для свого царства. Чудно було б почути сих тихих селян-хліборобів, що увесь свій вік здається нічого не бажали, окрім щоб хліб добре уродив, що нікого не ненавиділи окрім яких-небудь там ховрашків, — міркували про довічне правовірне царство, збирались вмирати для якогось Магді, від якихось інглізів. Думка, щоб піддатись ворогам, і на хвилину не западала їм в голову! Не в одного дядька заніє серце, як гляне він на дітей, що ганяють кури по дорозі, на рідні низенькі хатки, як подумає, що все отсе загине задля того пророка, — але дядько перемагає себе і мовчки слухає, що міркує сільська рада.

З вечора у вівторок, як заходило сонце, зібралися селяне у свою бідну, невеличку мечетку і слухали того благання, що лопотів старий, беззубий мулла, великий рибалка; і він, і они мало що розуміли в тім благанню, але слухали пильно, богобоязливо, сподіваючись завтра погинути за свого пророка і побачити усі ті райські чуда і втіхи, про які їм розказувано стільки. Світло лихтарні блищало, освічуючи лиця хліборобів, зашкорупілі руки, догори зняті. Жінки стояли ззаду й молились, гучно б'ючи себе в груди.

Очі світились вірою, страх сховався кудись на самий низ душі. У той час усе село вмерло б і не поворухнулось.

Усю ніч не лягали спати. Щоб не досталась ворогам худоба, постановили вигнати її у степ річкою, бо скрізь стояли вороги. Воли, коні, корови помалу, з нехоттю виходили, дивуючись, що се їх так рано виганяють. І напиться не дав їм араб, що виганяв їх, а погнав річкою за село, де береги розлягались і можна було вийти на степ. Але худоба не йшла; довго гукав на неї араб, довго не слухаючи його стояла она, нарешті побігла на верх. Арабові здалося, що его віл зупинився над річкою і уостатнє глянув на свого хазяїна; очі в него дивились так розумно, немов то людина була. Араб подивився услід худобі і мовчки втер сльози на своєму зморщеному, сонцем попеченому лиці. Шкода єму стало хазяїства, паші, де щороку вивертав він острим ралом вогкий, чорний, пахучий ґрунт. Він поспішаючи вернувся на село.

Там усі готовилися до збруї. Рушниць на усе село було тільки дві, з кремінцями, з підставками і з перехрестями щоб їх ставити; два дядьки, що ходили колись розбивати у степ, взяли ті рушниці, а остатні — хто каміня, хто дубці, хто лук із стрілами.

Не гірш сего заходились і англійці. Се, як сказано, мусіла бути перша стичка у них, і всі прибирались. Капітан Годж видав диспозицію дуже стратегічну, немов збиралися брати Париж або Берлін. Розставили кругом вартових, чистили зброю, згадували рідних і милих, не спав ніхто. Капітан з бунчужними сидів за північ; оповідання про війну, про стички з індійцями, зулусами, боерами йшли без кінця, — нарешті здавалося їм, що они вже старі вояки, бились і з індійцями, і з сіпаями, і з усякими страхами. Бунчужні бачили себе генералами.

Другого дня ще не світало, а все давно прибралось. Джугур стояв над невеличкою річкою, серед безкраєго степу, зелені купи дерев, жовті поля, лани, гаї виразно ясувалися серед рудого степу, на котрому тільки де-не-де росли маленькі кущики бур'яну, сухі, сірі, густо запорошені. Глиняні береги річки йшли згористо, обросли лататтям, густою травою; кущі нахилили своє гілле, купаючи в прозорчастих хвилях листя, тут дрібне, там широке, лапасте. Берегом межі зеленими садками, під широким листям пальм та баланів, немов під зеленими наметами, виглядали солом'яні покрівлі маленьких хаток; межі хатками городи, а дальше широкі лани і паші, то ясно-зелені, то темні, то жовто-золоті. На селі було рідко кого побачиш по дню — там пусто і тихо. Інча річ на річці — там цілісінький день полощуться було діти, стоїть череда, коні, воли, верблюди ховаються від африканської спеки, у сухому, гарячому, тихому повітрі гулко розходилося ревіння худоби, дитячий крик, булькання і гомін хвиль та щebetання пташок, що живуть та виводяться без ліку у густих, похилих гіллях.

Одначе в той день, 27 лютого, було якось незвичайно; не чути було дитячого гомону, череда не ревіла йдучи з кошар, хлівів; довго пісня хлібороба не розлягалась, не лунала по широким ланам, тільки булькала річка та щебетали пташки безодмінно.

Англійське військо стало трьома купами. Капітан Годж сказав ораційку до свого війська. Ораційка була дуже похожа на тую, що казав Наполеон у Єгипті, тільки замість пірамід на вояків дивилися солом'яні покрівлі хлівів та кошар. Військо загаркало, сурмач загравав таї пішли: посередині пан Годж, на ліворуч над річкою бунчужний Слоу, на праворуч під гаєм бунчужний Суфлі.

На селі було тихо, немов повмирали всі; тільки як наблизились вояки до огорожі, звідти загув дужий крик, полетіли каміння, стріли і, наче батогом швигнуло, гепнули обидві рушниці. Два вояки упали. Підкрепені своїми сміливими ватажками вояки загукали й собі і побігли лавою на село. Пішла бійка. Рушниці голосно лунали по степу; дим білими сувійками, клубочками схоплювався і розходився між деревами; стебла розкішної паші хилились, ломались під важкими чобітьми вояків; роса блищала на тих стеблах, і здавалося, що они плачуть, не за собою, а за людьми, що они, мов напоєні якою проклятою отрутою, нівечать чужу працю; перелякані незвичайним гуком собаки вили по усему селу.

Селяне і старі діди, жінки і діти, усе зібралось під огорожею. У кого була яка-небудь зброя, бився; у кого не було, сидів, чекаючи певної смерті. Деякі кричали, ревіли, щоб підкріпити один другого; інші мовчали, мов зацікавлені і нерухомо дивились на батьків, на братів, на дітей. Одна бабуся задихуючись, гірко ридала і голосила — жалошч взяла її за одинаком сином, таким високим, гарним, хистким, що натягав лука своїми дужими руками, де під тонкою шкурою переливалися товсті, міцні жили. Сей син примусив її забути і пророка, і довічне царство, і клятих ворогів. Она голосно ридала, і ніхто не зупиняв її, кожен думав про свою смерть.

Вояки, гукаючи і стріляючи, кинулись розбивати огорожу. Найсміливішим вдався бунчужний Слоу. Він тільки-тільки перед походом купив собі патент на уряд за спільні гроші батьків, дядьків, тіток — усе людей незаможних, і тепер в голові його стояли всі великі вояки від Ахілла до Веллінгтона; йому здавалось, що тепер під сим бідним селом він добуде “всесвітньої слави”. Скинувши шапку, розчухравши волосся, він махав своєю шабелькою, верещав, що перелякав би і своїх вояків, і Арабів, якби і ті не верещали. Швидко вояки розбили огорожу і влізли в село. Один за другим падали люди, поливаючи кровію суху землю, кроплячи стіни хаток. Вояки розлютувались і не давали згоди нікому; та і селяне сами її не хотіли. Віра в пророка, фанатизм, злість на бугувів-інглізів забивали їм памороки; їм не було шкода ні життя, ні рідних пальм та тихих хвиль говірливої річки.

Збившись до купки, довго билися они дубцями, шаблями, камінням. Найбільше вояків побито було над річкою, коло якоїсь кошари. Сивий, але ще дужий, сухий дід, ухопивши обома руками якусь товсту, велику шаблюку, махав нею не зупиняючись, немов машина; очі его під лоб зайшли, тільки білки було видко; за кожним разом він хижо, наче звірюка, гарчав. Коло него було трое молодших; двоє ще відбивалося якимись штабами, третій впав навколішки і, держачися за прострілену грудь, разом з кровію видихував душу; очі его, вже невидючі, не мигаючи дивились на другий край села, на свою хату, на солом'яну повітку, над котрою вилися щебечучи ластівки. Та й добре, що він вже не бачив, яке там діялося. Молодиця его, гарна і дужа, напала на якогось вояка, біла перше залізякою, а потім ухопила его зубами за руку, та так і скаменіла. Бідний вояк, недавно тільки шевцем бувши, бив єї лівою рукою похвою, держачи єї так, немов хотів підошву краяти. Облита кровію, побита, покалічена жінка все не відставала, повалила вояка і качалася з ним по куряві. Вояк страшенно кричав, перелякані діти галасували ще гірше, — надбігли вояки, добили жінку і насилу визволили товариша.

Тільки надвечір скінчилася бійка. Більш як половину селян побито, постріляно, порубано; хто остався живим, утік, заховався; коло побитих ніхто не порався; они лежали, як впали, підплили кровію, занесло їх курявою, що підняв сухий, гарячий вітер.

Увечері англійці впорались. Порубаних товаришів зібрали і положили у мечеті. Старшина, кореспондент та пастор зібралися у більшеньку хатку сільського старшини, що стояла на краю села, над річкою. Они прибралися, наче були у себе дома: постелили килимок по землі, поставили залізні розбірні ліжка, на столі наклали наїдків і консерв, фляшок з вином і пивом. Капітан Годж сидів посередині; его червоне, налите вином лице, тільки-що вимите, відрізнялось від білого ковніра; очі приглядались до прозорчастих фляшок, що здавались золотими від свічок.

Бунчужний Слоу, той самий, що так воював шпарко, наче дуже втомлений сперся на спинку стільчика, далеко протягнув довгі, сухі ноги і віддихав від своїх великих, героїчних учинків.

— Ух, як я притомився! — сказав він, влучаючи вилами в якусь рибку, — я ледве на ногах стояв, як увійшов попереду своїх вояків у село, руки так намахались, що ледве розвів...

— Е, ви, Слоу, сьогодні воювали більше всіх, ви здається своєю рукою декого вбили? — запитав Суфлі.

— Гм, не дармо ж в гімнастику вдавався! — немов би неважливо, але дуже хвалько сказав Слоу, — одного таки так рубнув, що відтяв голову з рукою.

— Одначе вас самих ледве не вбив старий якийсь дід, та вирятували вояки его, — сказав капітан, показуючи на Суфлі; ему не сподобалася

самохвальба Слоу і він хотів уколоти його.

— Гм, як бо ви кажете: ледво не вбив — хіба ж так легко мене вбити? Я вже зовсім намахнувся був на голову діда і розбив би єї як старий горщок, якби не вліз був отої єго гарнінсон...

— Погана річ сеї похід! — озвався пастор, — не можна, як треба і виспатись, і віддихнути. Сьогодні дали мені таку воду, що більш подобала на каву, аніж на воду...

— Гм, рано ви почали жалуватись, сер! Може прийдеться й без води сидіти; добре, як ще єсть що у рот вкинути! — сказав Суфлі. — Я й так уже, йдучи у похід, привчався якомога менче їсти і пити.

— І що ж, привчилися? — пробубонів кореспондент, запхнувши рот сиром.

— Де тобі привчився! — як став привчаться, ще більш їсти став! — сумно відказав Суфлі.

— Погано! Військовому треба до всего звикнути: який-небудь сухарець та води ковтнути, часом у калюжі, от і уся їда і напитек на день, — толкував кореспондент, випускаючи по слівцю з повного рота.

— Зате ж маємо ту відрадну думку, що ми тут не для себе, а для усього людю земного, що ми тут проводирі культури, просвіти, несемо в сі степи, до сих звірюк світло науки... І нас не забудуть! Може, колись отсі самі, що тепер так нас ненавидять, будуть згадувати нас, наші імена будуть най-милішими для них іменами! — розводив пастор.

Всі згодилися на се і випили за свою будущу славу. Кореспондент додав також кілька слів (він їх потім надрукував у якійсь часописі по двадцятці за рядок): “Наша війна — се ера культурна. Ми прийшли тепер віддячити арабам за ті дріботинки науки, що колись дали они нам, і ми за ті дріботинки даємо їм цілі буханці, що задовольнять їх жадобу науки”.

І знов усі згодилися і випили. Тільки Годж нічого не сказав, а пив мовчки. Він не мав у голові ніяких думок про культурну місію; він пішов у похід, бо був військовим, а був військовим для того, щоб пити вино та курити дешевенькі сигари, — виходило, що і метою всіх отсих війн, боїв — було вино та сигари, більш нічого. Де воювати, з ким воювати — усе однаково було єму; єго навіть не просив ніхто привезти з походу яку-небудь печінку гіпопотама або кишки крокодила... Ріжучи арабів, забираючи добро їх, він не ненавидів їх, але і не жалував, — треба було бити, щоб мати то вино та ті сигари...

Тим часом увійшов капраль і сказав, що злапали якогось араба, так чи не схочуть розпитати його. Се було якраз у пору. Уся громада одностайно постановила покликати араба. Кореспондент зараз витяг з кишени книжку, завбільшки з добру латинську словницю, щоб завести туди, що буде казати араб, та й почав писати:

“У вечер, 27 лютого, як ми, потомлені бійкою і страшенною спекою, віддихали серед побитих, скривавлених ворогів та підкрепляли себе деякими консервами, до нас привели” — кореспондент зирнув на араба і писав — “привели араба. Се був уже старий, але ще дужий, сухий дід, справжній господар степу. На нім була біла кирея, широкі штани, постולי, вишиті взорами дуже не схожими з тими, які ви бачите на жіноцьких сукнях та убраннях. Чоло у него було наморщене, глибокі зморшки здавалися чорними пружками, ніздрі роздулись, мов у гарячого коня, очі сипали іскрами з-під товстих брів. Мало хто осмілівсь би заглянути єму в очі, жінка зомліла б перед сим “сином степу”. Се був один з тих арабів, що проходили колись від краю до краю великі землі, зіставляючи по собі розруйновані села, пожежі, знищені країни... Але tempora mutantur і здається ніколи так не справдувались отсі слова великого поета вічного Риму, як тепер...”

Пан кореспондент, виїхавши на протерту стежку дешевеньких красномовців, трохи наколотив гороху з тою капустою, що тепер була старим арабом. Арабові тому, так як глянути, було років 55—60, але се був ще, як звичайно там, дужий дідок. Звісно, ні “господарем степу”, ні “з тих арабів, що...” він не був. Се був старий хлібороб, весь вік він кохався у своїй ниві, у своїй худобі і лаявся тільки із своєю жінкою, старою і негарною. Одначе тепер лице у него, завсігди просте і добре, було хмуре, зуби зціпив, чоло наморщив; пошматована, де-не-де закапана кровію одежа клаптями звисала з него.

За арабом увійшов і перекладчик — товстолиций, плюгавий, рудий. Він зігнувся перед громадою мало не до землі; з лица видко було погану душу. В Александрії він порався досі коло деяких “заведень”, але, почувши нюхом гроші, проміняв свою “працю” на уряд перекладчика. Якось вищучи, спитав він капітана:

— Що ясновельможність ваша спитати його скаже?

— Розпитай, звідки він, чи багато люду в селі було, скільки побито — ну все...

Перекладчик повернувся до араба, і пика в него з собачої зараз вовчою стала.

— Ти, старий дурню, хочеш живим бути? Скільки даш?... А то таке розкажу мовби від тебе, що й смерти тобі не знайдуть. Скільки даш?

Старий мовчав.

— Та кажи ж, на свині б тобі їздити! Даш десять чероних?

— Десять раз плюну тобі в очі, бодай би сонце впало тобі на голову!

— Ой, не дурій, старий! — завищав перекладчик, — зараз скажу. Так тебе катуватимуть... викинуть тебе собакам... От скажу...

Голова у старого аж затряслася зпересердя.

— Кажі! — гаркнув він, — та щоб не збрехав ти, скажу я: пропадете ви усі, бузувіри! Іде великий пророк, він розіб'є, поб'є, розкидає вас по полю і тулуби ваші обгризуть собаки!

Пан перекладчик ще гірш завищав і сказав Годжу:

— Ваша ясновельможність! Сей дурень не тільки що не каже, про що питає ваша ясновельможність, але лає вашу мосць і всіх інглізів і королеву так лає, що й не можна навіть сказати.

Громада насупилася і глянула один на другого.

— Та ти скажи єму, — навчав Суфлі, — що ми прийшли не різати їх та бити, а помагати їм, ширити просвіту і культуру.

— Слухаю мосць вашу... Ти, чортів діду, даєш гроші, чи ні? Бач, як они визвірились на твою голову паршиву!

Дід знову почав клясти і лаяти.

— Він не перестає, все лає, пророчить усякі напасті та лиха війську вельможности вашої, — верещав перекладчик, — каже, що сей ланець Магді, нехай розіб'є Аллах его голову своїми чобітьми, прийде незабаром тай переб'є усіх, навіть візьме паню королеву і зробить зовсім неподобне...

— Як не хоче казати, то відведіть його, а завтра почепіть! — сказав Годж, наливаючи собі вина.

Перекладчик пішов з покою з арабом, щось кажучи єму на ухо і хижо скривившись.

— Отсе не добра річ, що за все, що ми терпимо, працюємо, кров, піт лемо, отсі дурні ще нас ненавидять, лають, кленуть... Чисті звірі! — розводив кореспондент.

— Е, що бо ви кажете, і Ісуса ненавиділи, глузували, як терпів на Голгофі, — потішав пастор.

— Одна тільки втіха, що се минеться, і они потім сами будуть каятися і нам ще будуватимуть монументи, — знову почав кореспондент, набираючи рядки для газети. Грошаки, по двадцятці за рядок, стояли йому перед очима.

Тільки Годж уперто мовчав. Він не бачив ніякого дива, що араби его ненавидять, як він душить їх для вина і сигар. Він собі своє думав і не зчувся, як громада затихла і почала розходитись.

Тим часом, як стемніло, з потайних кутків повилазили, хто живим остався, найбільше старі бабусі та діти. Потомлені тим, що бачили, що чули, що діялось за день, жінки не мали вже сили духа, они стали полохливі і боязкі; потиху, немов тіні, лазили по селу глядати рідних та милих між постріляними та порубаними, що й досі ще лежали неприбрані. Багато вже повмирало, але були деякі й живі ще. Жінки заходились коло них, напували, обмивали, в'язали їм рани. Усе село стало якоюсь "долиною плачу і муки", котрої б не занехав і Дант. Не одна мати, не одна жінка зомліла тут коло дорогого мерця, що тільки день, як був живий, жвавий, здоровий, а тепер лежав не-

рухомо, залитий кровію. Тихі, в грудях задавлені ридання, хрипучий плач, голосіння чути було під тихими пальмами. У холодку і деякі з порубаних очуняли і стогнали, хрипіли. А ясні зорі, як завсіди, тихо дивились з безкраєго синього неба, обсипаючи блідим світом бідне село; шамотіло листя, річка булькала під похилими вітями, і ся звичайна щоденна тиша, покій, що так радує щасливе серце, тепер тільки смутку додавали... Краще було б, якби сховалися сі тихі зірки, якби річка навіжено бурхала і ревла, якби грім торохтів що-хвилини над самою головою, якби блискавка сліпила очі, вітер вив, лютував, рвав гілле, покрівлі, замітаючи усе курявою...

Та бабуся, що плакала тоді під огорожою, знайшла свого сина. З пробитим животом він лежав десь у кутку, устромивши лице в якийсь черепок, і був ледве живим, — усього життя тільки і ставало на те, щоб раз-у-раз тихо стогнати. Мати поралась коло него, повертала то на сей, то на той бік, мочила, в'язала ему врази, але нічого не помагало. Він ще гірше стогнав та сердився, гнав матір; муки в него ставали все більші та більші...

— “Убийте, вбийте, відірвіть мені голову, не давайте мені мучитись!” — стогнав він. Мати з сердечного жалю аж хрипіла і гризла землю. Она мучилася незгірше сина, не можучи йому допомогти; вона глибоко прокусила собі руку, щоб відвести муку від серця, товкла головою об пальмові стовбури...

— “Тихо, тихо, серце, — шепотіла вона, боязко оглядаючись на світло у вікні близької хати, — тихо, тихо, тихо...” — без перестанку шопотіли її губи, А в тій близькій хатині був Суфлі, і світло те сіяло у него. Скинувши мундур і чоботи, поставивши босі ноги на поперечку стільця, він писав лист до дому, до своєї милої. Перо швидко, не зупиняючись, бігло по папері, зоставляючи рівні рядки. Раз-по-раз Суфлі переставав писати і, одхиливши голову назад, втупивши очі в стелю, фантазував про свою милу. Він бачив чималу кімнату в оселі містера Геджвуда, поміщика: старе розбите піаніно в кутку, столики під стіною, вкриті застілками — Саліна робота; великий коминок, на нему пучечок воскових квіток — також Саліна робота; квітки не воскові, а живі на вікнах — Саліного плекання, і багато ще всего Саліного, Саліного... Сама Салі сидить коло стола і розглядає карту Судану, втикаючи прапорцями містечка, що забрали англійці. Ся карта та лист до Суфлі щодня забирають її вечір. Она уперто читає такі чудні арабські назвиська містечок та міст і поправляє правицею неслухняну пасму золотого волосся, що все спадає на біленьку щоку, де чорніє невеличка малинка. Як добре знає Суфлі сю щоку і сю малинку, скільки раз влучав він просто в неї, обхопивши Салін гнучкий стан, а та наче билась та випручалась, поки, покраснівши, не вертала назад его поцілунків... А от і сам містер Геджвуд, сидить перед коминком, задерши на коминкові ґратки товсті ноги у виступця з рудими рожами — також Саліної роботи. Заплющивші очі, мов кіт, дивився він на веселе полум'я.

— Папо, він певно тепер коло Хартума? (Хто той він — се розуміли, хоч і не казали.) Господи, що то з ним? Отся клята війна, — хто тільки її видумав?!

— Гм, дивно й мені... Чого б їм бунтувати, воювати? Сиділи б тихо дома... Чого ще їм? Хіба я піду воювати? Га, ти скажи, хіба прийде мені в голову воювати? На якого біса я буду воювати? І ніякий розумний чоловік не буде воювати... Га? Хіба буде? Що ж ти не кажеш? — містер Геджвуд замахав руками.

— Та звісно, не буде, ви й самі добре знаєте, що ні... усе отсі гидкі араби...

— Ну, от-то-то-ж! — заспокоївся містер Геджвуд та й знову повернувся до коминка.

Таке бачив у своїй уяві Суфлі в невеличкій хатині в Бех-аль-Джугурі. Пофантазував тай знову взявся писати:

“Ти питаєш мене, моє серце, чи дуже важко мені тут у поході? Ні, серце, і не дуже важко, бо як згадаю тебе — а згадую тебе я щохвилини — то де й усяке лихо, усяка вага дінуться... Коли б звів скорійш нас Біг милосердний! Але не журися, ми б’ємо арабів, і незабаром певно зведе нас Біг разом. Молися тільки, щоб не піднялися знову сі розбишаки араби, бо як піде знову війна, то дай Біг тогді, щоб за три роки побачились... Підкріплює тільки мене думка, що ми — так казав сьогодні один мій товариш — тут проводирі просвіти і культури, що наша праця — праця для усього миру”...

Тут стогін слабого на дворі стало дуже чути в хаті. Суфлі не всидів і вийшов на двір. Там було так ясно від зір, що він добре бачив, що діялося в кутку. Син очевидячки кінчався, але стогін его не стихав. Мати від жалю, від злоти, що не може допомогти синові, наче збожеволіла, ставши на коліна, она аж вила. Часом бажалось їй кинутись до сина і задушити його тими самими руками, якими колисала колись, щоб тільки більше не мучився сам і її серця не рвав... Суфлі постояв, подивився, зітхнув, вернувся і в листі до милої приписав:

“Але тяжко бачити, як ненавидять нас тії араби. Они раді вмерти, всі муки стерпіти, аби нам не піддатись, аби не прийняти того скарбу культурного, що ми несемо їм. От тепер на дворі вмирає якийсь, стогоном своїм не даючи мені писати навіть. Уперті отсі араби, ще довго мусимо з ними вовтузитись, ще довго стояти будуть они на дорозі нашому щастю... Прощай, серце! Цілую отсей лист паперу, щоб він доніс тобі поцілунок мій”...

Так писав містер Суфлі. Написавши, він вийшов подивитись на місяць, що тільки викотився з-за гаю. Суфлі побачив знову мерця в кутку і зітхнув. Хоч отсі араби і не давали ему щасливо побратися з милою, одначе йому

все ж таки була шкода їх — нерозумних, упертих... У містера Суфлі серце було дуже м'яке...

На селі було тихо. Тільки де-небудь заголосить жінка та вискне собака. Розкішна полуднева ніч виявляла всю свою красу. Синє небо наче обіймало, тихе тепле повітря наче цілувало сонну, уквітчану пальмами і баланами землю; солодкими пахоццями несло з усіх садків... Ніщо не нагадувало смерті, все так і надихувало чарами кохання, щастя, якимись солодкими ліноццями...

У якогось араба, що лежав порубаний, розплющились очі, і йому здалося, що по небу летять ангели в блискучих срібних шатах, оповиті сяєвом, і ведуть за собою череду душ побитих арабів. Тії то душі в білих одежах відбивають якимсь сяєвом. Очі заплющились і араб заснув навіки.

Тифліс, 1885

БІДНА ДІВЧИНА

Зима. Ніч. Скільки сягнеш оком — усе степ, білий степ без кінця, без краю, сніг, сніг, сніг. Де-не-де видасця невисокий шпильок, неглибока яруга, балка й кілька заपोшених кущів в її, й знову степ, рівний, рівний, вкритий глибоким пухким снігом. Місяця нема, не народився, в степу тихо і якось сумно без місяшного сяєва, сніг не виблискує, не грає, а лежить мертвою лавою, холодною й страшною навіть, якось самотньо і сумно без сяєва місяця, наче чекаєш чогось страшного, що виявиться нагло. Степ наче притих, притаївсь... і разом за чийсь голосом оживе, заворушиться, заб'ється силою усяких чудних; незвичайних істот.

Серед степу, розкидаючи глибокий сніг, біжать санки парою. Низенькі товстоногі коні, запряжені убогим (*подертим*) хомутцем, понуро тюпають, брязкають брязкалками своїми. На передку сидить, обкутавшись якимсь манаттям, селянин й, (*перебираючи*) узявши віжки під пахву, дме в кулаки (*й тре ними*) і, погрівши, гукає помалу на коней.

Санки широкі, обшиті продертим лубом. У їх три постаті — одна жіноча, дві чоловічі; (*усі троє одягнені в пальта чи що, й замоталися поверх хто що мав*) усі троє збилися тісно, обмотавшись поверх одежі хустками й хто що мав, щільно укривши ноги. Двоє сидить на сідалі, третя постать примостилась унизу між їх ногами. Меж них двоє чоловіків, одна дівчина. Се учителі й учителька, їх закликано було на вечір, чи як би єго сказати, що зробив був один учительць, й тепера вертаються вони додому.

Довгенько усі сідли мовчки, втупивши носи у свої обв'язки. Гармидер, колотнеча ще одзивалися в вухах і, як то бува, в голову лізли думки, що й геть-то не стусувалися до того вечора. Се прискучило тому, що сидів посередині; він сів низько — між колінами, і сам до того худий, невисокий; аж здався дитиною між батьком і матір'ю. Він випростав своє худе лице і сказав:

— Що ж се ми мовчимо, наче кудись нас до ката везуть? Погано дякуєте пану хазяїну за єго вечір; ми повинні розмовляти тепера про той нашій вечір (*перебирають усіх, хто були...* *Обернувся він до другого чоловіка.* — *Ти чого ж мовчиш, бачиш, який джигун з єго вдався, добре, що жінки немає, а то була б голові тряска добра*)... Тобі б тепера радіти, співати, марити, — й він тоненько потяг: “Як співав у двадцять рік”... — зірвався й знову заговорив. — Та, справді, не велика твоя радість: твоя паня спить й жде, щоб кого поцупити сісти... стара дівка... Ох-ох-о-о-о, — заспівав він. — Ну, та не всі ж такі, — додав він, повернувшись трохи до дівчини. — “Ох-ох-ох-о-о-о” — з викрутасами заспівав він.

Ніхто не обізвався до єго. (*Одначе єму нічого не одказали і сідли мовчки, той, що сів коло жінки*). Сусіда тільки з нехиттю хитнув

головою, а дівчина й не ворухнулась. Худий і собі затих і мовчки заховав у свої обмотки худого носа.

Санки бігли (*і порошили снігом*), набираючи снігу в санки; коні брязкали і прихали. Через кілька часу санки виїхали на шпильочок; унизу, у балці сідло маленьке село. Ледве примітити можна було його; тільки чорніли гілляки садків та димарі заметених снігом хаток.

— От і село, — заговорив знову худий. — Вам злазить, Маріє Степановно, а нам ще пертися скільки... Щасливі! Прийняли б до себе на ніч мандрівців бідних...

Дівчина хтіла щось сказати, але тільки закашляла, закашляла дуже, аж захиталась.

— Е бо, як ви дуже кашляєте, — сказав другий, — простудились чи що?..

— А біг його зна, се вже давно в мене.

— А ви не так бо (*необашино*) байдуже: з таким кахиканням можна й лиха нажитись.

— Тее-то як його, на квартиру, тільки без “громадського світла”...

— І хай, — сказала дівчина.

— Ого! — сказали враз обидва чоловіки.

Санки зупинилися коло старого, похилого кганку, очеретом вкритого. Дівчина витягла з-під ніг (*якогось вузлика*) якусь пачку і виїшла з санок.

— Бувайте здорові! — (*сказала*) попрощалась вона.

— Прощайте, а за (*свій кашель*) своє кахи-кахи не забудьте, — додав худий.

Вона, не обертаючись, байдуже махнула на се рукою й (*нічого не сказавши, зігнулася*) увійшла в хату (*нагнувши голову під низьку при...*).

Санки рушили й поїхали селом.

— Що се вона, така бідаха, — спитав другий, — що й життя її не мило?

— А за правду береш, що вона каже.

— А то як?

— Е, вдає з себе, — одказав худий.

Другий покрутив головою, але не сказав нічого.

Санки виїхали за село і швидко зникли серед білого, безкрайого степу...

Дівчина пройшла у покій, низький та широкий; там світила, загасаючи, лампадка; олія вигоріла й кгот тріщав, набираючись води; полум'я крутилося й плигало, тіні танцювали за ним по стінах, чудно освічуючи увесь покій; стільці, ліжка то виринали з темряви, то ховалися знову... Смерділо олією й кислим борщем.

Дівчина засвітила свічку, що стояла в зеленому покривленому поставці, й стала передягатись. Вона була висока з себе, худа й русява; лице в її

було саме звичайне — бліде, трохи жовте, уже прив'яле; волосся гладко прибране за уха, очі сірі. Вона здавалася стомленою дуже й її було дуже не в собі. Вона помалу знімала своє убрання, (*згадуючи*) думаючи про минулий вечір, й кривилась — її спогади не дуже були веселі.

— І нащо пішла була я туди? — думала вона. — От ще не перестала дуріти! Час би вже знати добре, що там не мені бувати; велика радість сидіти та зіхати в кутку. Ні, ждала ще чогось, сподівалася доброго, ну й проседіла, як опудало якесь: і сама не веселилася, й другим у очах стирчала. Тепер ще звикла, а колись то було гірко дуже: усі кругом регочуться, тішаться, жартують, а я сиджу мовчки, усім чужа, де-небудь або меж батьками, або так, сама. Набіжить хто-небудь, кого трохи сором візьме, (*що я сама сиджу, тим часом, як він смикається коло инчих, здебільшого хазяїн прибіжить*) питає що-небудь, аби тільки сказати, приткнеться на хвилинку й не дослухає, що кажеш, схопиться і втече знов куди-небудь. “Вибачайте”, мовляв. Тепереньки сміх згадать, а колись то сліз було..., та й тепера сміху небагато — хтось набіг отак був, а я дурно зраділа — стала розказувати — їй-богу, добре щось (*прикладала довго*), правда, що й свого там було мало — десь прочитала була, тільки стала, прийшла до самого цікавого, дивлюся, а він не слуха, одвернувся та придивляється кудись. Зупинилася, а він повернувся, мекнув щось — “Еге ж, гм... вибачайте!” — схопився й миттю у другий кутку, (*там вихилялася й реготалася якась панночка-красуня*) до красуні якоїсь — прошепотіла (*бідна*) дівчина й так се її вразило, що й пішла зараз і довго потім плакала...

Плакати-таки (*її надалі приходилось*) на віку довелось. Скільки вона себе не зазна — (*вона*) завжди себе плачем розважала, якби можна було виплакати очі, (*то досі давно вже вони б*) диво, що досі очі [не] посліпнули. Спасибі, свої сльози, не куплені. (*Скільки то горя було... От хоч наприклад — плакала, як довідалась вона, що вона негарна. Чула вона се давно, ще малою, але як (довідалась) узяла утямки, що то вона єсть — що вона якась обметиця, що не гля неї усе те, чим тішиться дівчина, чим сподівається вона дійти того, чого бажа, про що марить, другої дороги у неї немає...*).

У тій отарі, де виросла вона, для дівчини не було дороги, як тільки заміж; то була якась біганка наввипередки за чоловіком: хитрували, коверзували, скільки сили, й горе, хто одставав — для її не було вже місця під сонцем, Каїнова пляма якась плямила її. “Заміж, заміж, заміж”, — змалку чула дівчина — про що инше, щоб поставити дівчину на ноги, щоб надати їй сили й хисту жити самій, не спираючись на чоловіка — про те й не знали. Чи вважали ви — як хоче дітей похвалити, про хлопчика скажуть: “розумний буде”, а про дівчинку: “е, гарна, красуня буде”. Й довідалась дівчина, що усе, що є тільки гарного, що не гля неї світить сонце, не гля неї віє вітер,

що вона щось нікчемне, непотрібне на світі. От де щастя, спасення гля дівчини; і хто не дістане его — дурно напинається, щоб як-небудь чим инчим повернути. Розглядала в люстерко дівчина, прирівнюючи своє лице до лица самої гарної на місті (*вона тепер спіймала якогось не то щоб справді слона, а так щось коло того, й панує... щаслива — зітхають дівчата*) й дурно — бліде лице, сірі очі, русе, як пачоси, волосся, нічого гарного не могла знайти вона, як не причепурювалась на вбогі шати свої, як причосувалась. (*А скільки горя було, як серце боліло, коли прийшлося постановити на решті, що вона не гарна*). Й вона незабаром переконалася в тому). Дурно закликала, заманювала [мати] женихів до дочки, дурно впадала, клопоталась коло їх — вони щось оббігали їх хату, і мати на дочці усе серце зривала:

— Виростила таку корову та на свою шию! Нема щоб, як инчі, (*он подивись, ще гірші*) принадити!...

Ті мартопляся, що тиняються по вулицях, заглянувши в лице дівчині, одвертались, зневажаючи, за нею не слідкували недоростки-школярі, до неї не тислися у церкві — усе оце жаром падало на її душу, гірко було, й заздрість і злість брала часами, але до усього привикаєш (*до усього придивляються очі, прислухаються вуха, звикнеш до того, що <нерозб.>, а ти маєш дивитись тільки, кожному своє*) — ще як до того увесь вік тільки і життя того, що привикати. Візьмеш утямки й те, що: “не всі пани, треба комусь і свині пасти”, і “скачи, враже, як пан каже” і “сиди та не рипаючися”... і багато ще дечого.

— Звикнеш, звикнеш... а усе ж таки нема-нема, а й зворушиться в голові, задуриш, задумаєш бозна-що. От була й на вечір поїхала, а чого?.. нудилась тільки... *Ще* хазяйка чудно якось подивилась, мов би сказати хоче: *седіла б краще дома!* А три карбованці з кишені пурхнули, наче не було, а карбованці оці може ще й як би то в пригоді стали. Спасибі директору, дали гроші, а далі що буде — Біг его святий зна що в голову їм западе — ходи тоді, прохай, щоб позичили; дадуть карбованця, а поки дадуть, так поневіришся, що рада б вернути того карбованця; а тут дров не привезли через того гаспидського писаря... (*яка то гидка, лиха істота, ще ніхто так не знущався наді мною*). А холод який стояв у хаті, ув усі щілини, дюрки так віяло, аж гуло, аж співало, бодай таких співів не довелося чути; й думки такі сумні та нудні наспівують, аж душа заболить. Змерзнеш, як собака, закутуєшся у хустку свою, а вона й не гріє, такий тепера крам поганий, а гроші беруть (*5 карбованців взяли з її*), а вона — <нерозб.> її так холодно. А тут мати ремствує, вередує, а тут (*у вікно дивись заглядає яка-небудь мацанура*) під вікном ледар усяка ізбереться та ще яку-небудь публіку вчинить, вражий писар цькує (*пустив поголоску*), як тільки не завісиш, дивишся — вже стоїть, розгляда, усміхається яка-небудь погана

пика — що ти єму зробиш! (Ох, Господи, що то за лихі люде, жадним побитом не встережешся від їх. Так журилася дівчина, згадавши, які каверзи зробив із нею писар сільський. Скоро приїхала вона на село, став примазуватися до неї писар, пика гідка, погана така, що хоть і не шукай. Дівчина була негарна з себе, й, певне, писарю тому цікаво було й кортіло “з панянкою” б то “роман вчинити”. Не буду вже розказувать, як підбивався він до неї з своєю кумпанією, щоб “яко цвіченим б то людям” і усе таке, і як потім помалу став патякать, що дуже скучно єму самому на селі жити). Усі оці писарські джигунясті підходи на лихо надто свідомі усім. (Тільки усі оці підходи писарські нічого не вчинили — такий гідкий здавався той писар її, що стало в її сили одвадити єго).

Й у очах стало: голова сидить, гикаючи, дряпаючи бороду, а вона мусить стояти і просити.

— Що ж, хоч би не все, а десять карбованців дали... де ж таки...

— Не можна, панночко, грошей у правленні нема.

— Та мені як же? Звідки ж я жити буду?

— Й геть-то не гаразд так казати: люде там з голоду вмирають, а вам на які-небудь бабські забобони...

Соцький регочеться, роззявивши рота.

— І зовсім навіть проти Бога оце, найбільше вам, панам: ви, пані, маєте як лучче показувать, а не то, щоб... наприклад, скажемо так...

Й так без кінця.

Або так ще:

— Грошей нема в правленні, хочете — заберіть крамом у мойї крамниці в мене.

— Та в вас нема там нічого...

— Як нема? От тобі... Усе єсть: мило, гребінці, голки, а хочете — борошном візьміть...

— Нащо мені борошно ваше?

— Що бо ви прискаєте? Не хочете — ждіть грошей, я гля вашої ж таки користі, взяли б утямки...

Дівчина не здалася на усі підходи єго, писар став “допикать” — дівчина мерзла, сидячи в нетопленій хаті, грошей її не давали, скільки не ходила вона в правленіє, але се ще нічого — щодня скрізь писар випадки наготує одні гірше од другого — то прийде в гості до неї, наведе із собою таких самих поганців, як і сам, й розмовою своєю допечуть до плачу дівчину; то (зустрівшись) прискається де-небудь (у народі) на людя: “як дівуєте, панночко, не нудно самій?” — і заірже за слухачами... й усе таке без кінця.

Пішли поголоски; нічого правдивого не було в їх, і розповідалися геть чисто різно, але усе дівчині на догану, інтелігенція сільська — дві сім’ї

крамарські, шинкарська, батушчина одвертали носа од дівчини. Люде якось чудно, зкоса дивились на неї, її не няли віри, її цуралися. А то в вікно зирк — заглядає яка-небудь пика, наче у свою кишеню, усміхається погано якось. Бозна-що робилося на серці в дівчини (якою бідною, знищеною, окривдженою здавалася вона собі). Сердитися, ненавидіти, боронитися вона не вміла: такою вже її життя та люде зробили. Та по-правді небагато й зробила б. Тільки плакати, нудитись світом, ховатись далі та далі у свій куток. Ну й нудилася, плакала цілі днини з-за усієї оцієї кривди та врази.

А се от старшина якась приїхала “левизорувати”; учителька запросила его, і він сидить у неї, придивляючись до якогось оселедця...

— А в вас таки покійчик добрий, — каже солодко він, озирнувши покій.

— Тільки грубка курить, й холодний, — каже мати.

— Ну що ж? Попросіть дров привезти: вони ж в вас не куплені.

— Коли не хочуть везти, мусимо вже покупать.

— Попросили б старшину. Він же в вас такий здається добрий.

— Та то тільки перед вами.

— І усе село, здається — гарне село, на ваші гроші можна добре жити...

— Та коли ж бо грошей не дають.

Старшина розсердилася: що не скаже, то замість дяки оттаке.

— Вам не догодиш, — каже він вже і геть-то не так солодко. — Хіба мало, думаєте, без хліба сидить дівчат? Без кінця раділи, якби ваше місце дістали. Вам би радіти та дякувати, а не вередувати, в нас і без того діла доволі, щоб ще доглядати, чи не курить у вас груба!..

Стара мати, що була з нею, не тільки не втішала, не заспокоювала її, але ще гірше суму та жалю додавала — стара, вередлива, плаксива, вона тільки сердилася та, плачучи, (воркотіла на) їла дочку, дорікаючи й за те, що не дають грошей, і що вона на писаря дуже прискає, й за усякі вини, що були й які приснилися її. Таке життя допекло дівчині, що був час, як вона задумалася, що вона звомпила. Але хвалити Бога, не здалася і терпіла. Не бувши сміливою, бадьорою дівчиною з роду, вона краще мала терпіти, а ніж здатися на писарські підходці; вона боялася. Якраз ще на той час прийшла на її супліку од директора добра в правленіє папірка, й спасибі ему, зараз оддали гроші, дали дров й усячини. На цій раз, а далі що буде?... Писар знову (візьметься за) почне своє, знову підуть усякі допікання, знову почнуть знущатися з (бідної дівчини) неї...

Так думала дівчина. Тут закахикала її мати за цицовим, колись-то блакитним запоном, де спала вона, щось заворушилось, повертаючись, зарипіло ліжко й чути було, як хтось почвакав губами спросоння й знову закахикало, закахикало, закахикало, й кінця не знати було кахиканню тому.

Дівчина миттю загасила свічку й сіла на ліжку. Вона знала, що й сама тепера закахика за матір'ю, й узялася за груди. Справді не помилилась...

Вона уся тряслася, груди наче розривалися від кашлю, щось репалось у їх і знову стихло, притомивши її чисто... Насилу оддыхалась вона й лягла, закутавшись стареньким одялом, протертим й побитим, що аж світило по дню...

Батько вчительки був чудний, нещасливий чоловік. Він був маленький урядничок і ніяк не міг улізти з головою в своє урядництво — оце й було лихо его, а ще більше лихо — жінки та дочки. Він робив, робив, як віл, і певне вибився б, а якби не вибився, то став хоч заможним, поважним чоловічком — але сего не виходило, бо була то людина дуже горда й уразлива, як тільки бува уразливий маленький чоловік. Розсердити, допекти ему латво було. Чи справді штрикне, уразить хто-небудь старший — а сего не треба було довго чекати, — або здасться йому тільки, — кінець, годі, він уразився, полаявся й закурив. *(Чоловік він був нещасливий, але сім'я ще нещасливіша)*. Іноді схоче перемагати себе, терпить, аж зубами креше, маючи себе мало не за мученика, але охоти не на довго того ставало, часом дурничка яка-небудь — й пішло усе ані за цапову душу. Нещасливий був чоловік, але сім'ї було від того не солодше: часто зривав він серце на жінці, на дочці; на їх *(ішла)* оберталася злість маленького чоловічка. Іноді він немов би тішився, що от є такі, з кого й він поглузувати може, допекти, дошкульнути, коверзувати. Він чисто попсував свою жінку й зробив з неї плаксиву, в'їдливу бабу, а з дочки стала бідна, знищена, пририта якась дівчина; вона звикла чути крик, посміх, вона звикла годити кожному дурному слову. *(, слухати кожної дурості. Тоді таке бувало, що мусила цілувать батькового чобота — батько приказав)*.

От хоч би таке бувало: видають гроші урядникам; батько приходить додому напідпитку. Жінка і дочка й не глянуть вже на его просто, щоб не присікався, й думають тільки, скільки-то грошей зосталося й чи буде що їсти. Але батькові усе не гаразд.

— Що се ви одвертаєтеся од мене — що п'яний? Ну й п'яний, пропив гроші, і нічого не вдієте, замість того, щоб принести вам?... Ну, чого ж мовчите?! Га?! І остатні проп'ю, і будете без грошей седіти, а мене проте годуватимете!... Дочко, побіжи, принеси горілки... от решта; та не думай вкрасти дорогою що-небудь — я знаю, що вам грошей треба дуже, вони в мене лічені!...

Й дівчина, нап'явшись хустиною, бігла до шинку, заздро поглядаючи на гроші, що так було б треба на хліб на завтра...

Часом то ще й на тому не кінець був, батько посилав позичити карбованця й купити горілки... Дівчина верталася засапана, ставила шклянку на стіл, а батько казав:

— От і вип'ю на остатні... Оттак, дочко! Зітри гординю, потовчи хіть, підлий смирення, розмішай послушанієм — і будеш щасливий... — казав він зле, наче тикав під ніс комусь оцією лікою.

— На сім світі тільки тим добре жити, хто вміє гнутися, лізти на животі, сорому не знати, терпіти, жити так, щоб здавалося, наче тебе й нема. Подякуеш колись батька за науку. *(От я й хочу, щоб ти могла так жити, дочко, бо моє лихо, що я не міг так жити. Будеш так жити — будеш щаслива, звикай ще тепера так жити, ану піди до Цупренків та попроси в їх карбованця... Дівчина йшла на цю муку, бо там поки дадуть того карбованця, вимотають поволі усі жили, а мо' нарешті й не дадуть, а батько сидить дома й, виглядаючи в вікно, і мимрить: хай привикає, щоб нічого сором не було, щоб до усього звикла і житиме щасливо).* Чи кепкував він, чи справді хтів цього — щоб дочка щасливою була, — Біг его зна, од сего не легшало дочці — й жінка, й дочка боялися его й не любили; замість того, щоб клясти те мізерне життя, що попсовало батька, кляли его; замість того, щоб лаяти багаття, лають дим, що курить од его, се то й лихо людське.

Але як батько справді хтів, щоб дочка звикла до усього: лізти, а не йти, не жити, а замирать щохвилини, так се єму вдалося добре. Вона жила так, що життя її можна було перервати щохвилини, й нічого б то не перебранчало — вона не чекала другого дня, не бажала, не сподівалася; наче прибило її щось, й вона боялася ворухнутись, щоб те, що лежить на її, не зірвалося й не вбило до решту; вона жила, наче ящірка восени, що дубіє помалу з холоду, й тільки як часом дошкуля вже її, як дуже шкрябне мороз по шкурі, іздригнеться своїм напіводублим тілом... А ще кажуть, що життя лише на те, щоб виробляти себе на все добре!

І дівчина не ярилася, не кляла, не винуватила життя й людей за *(таку неправду)* своє бідне життя; вона брала життя таким, як ішло воно до неї, вона жила... жила через те, що жилося, що після ночі йшов день, після ранку вечір, що *(живім)* пелька їсти просила, а щоб добути чого їсти, треба було бігати, смикатись цілий день або гнутись над роботою, а набігавшись, тра було спати... Чуже життя, добре й спокійне, не лізло її в вічі; не штрикало її, думки не прирівнювали чужого до власного; вона думала про життя багатих та щасливих так, як думає чоловік про побит комах, бджіл, і то було її щастя, якби не се — не стало б у її і снаги жити отсим життям бідним та мізерним. Жодної втіхи, жодної підмоги не було в її — ні Бога, ні ідеалів не знала, була тільки батьківська наука, мізерна, погана, бо піддержуючи, враз труїла чоловіка, але окрім її не було, й дівчина живилася єю щиро, товкла, терла свої думки, жадання, надії й пила не шклянками, а відрами цілющу воду “смиренія” та “послушанія” й терпіла без кінця. *(про життя, яке й на комариний ніс до власного не стосується. Сіре життя трави меж гладеньким камінням. Вона уся вдалася у своє сіре, безпросвітне життя й воно впливало на її дуже... Бурі та завірюхи людські оберталися в недужі повівання, а що сили одбігали*

вони та набували впливу на чоловіка, на життя его, вони втратять свою міць й усе <нерозб.> їх, й стануть отаким недужим, сірим, нікчемним, як усе життя те).

(Був і роман із дівчиною) Таке й кохання її було. Воно якраз припадало до сірого життя її, наче та низенька руда травиця, що пророста межі сірих, рівних плит, під людськими ногами; воно вільнуло, ледве з'явившись, зоставивши по собі ще одну болячку на серці, а не розвернувшись пишним цвітом (чи то полонивши усе життя, як то треба кожній добрій дівчині), як то буває.

(Якось) Порекомендували їй якимсь побитом хлопця, не дуже гарного з себе, одначе доброго й розумного; вони не сказали і двох слів одне другому, одначе дівчина згадала, лягаючи, про его в той день й потім. Може на тім й кінець був би, але через кілька там часу, десь на вечерицях якихось зустрілися вони знову; хлопець прихильно, вважливо побалакав з нею раз і другий. Дівчина не звикла, щоб на її так вважали, вона згадувала довго про его й нарешті закохалася.

Посвітлішало трохи дівчині, стало впливати на бідне життя її кохання, й хоть впливало воно кволо, ледве чути, а все ж таки впливало. Довідавшись од самого-таки хлопця, що він вечорами гуля понад річкою, пішла якось вона й зустріла. Той (ласкаво) щиро привітався, й вони весело побалакали кілька часу, казав здебільшого він, вона слухала радіючи (і складаючи у серці своєму) й де-не-де озивалась.

На другий день вийшла вона знову й скоро прийшла, побачила ще віддаля [його] ще з якимись хлопцями... Вони порівнялись й хлопець замість щоб щиро привітатись, похмуро кивнув й, не подивившись, повернувся до другого. Серце так і впало в дівчини; вона скоріше повернула додому, бо чула, що сльози ік очам підступають. Цей випадок геть розбив її бідне кохання, прохолодив серце, що трохи тепліло було. Наче (ящерка, що виткнула носа й побачила зараз щось, шурнула вона у свою дюрку й знову пішло бідне старе життя) равлик виставив був ріжки з-під халабудки своєї, торкнувся й сховав їх знову боязко... Біг его святий зна, чому одвернувся од її той хлопець — може зневажив, а може помітив, що дівчина покохала, пожалкував її й (зумисне) ся мав так, щоб її кохання перебити... (Часто думала про се дівчина і щоразу).

Бучний вечір, громада й потім зараз дорога по мертвому степу — за ту дорогу вона багато дечого передумала, знову тепера приходило їй в голову усе, (думки вставали). Бувають такі часи в чоловіка, що мов якась рука розставить, яесь світло чудодійне освітить випадки, прояви, думки, життя его усе, й (на місці) там, де стояло звичайне, на що й не вважав він досі, що він знав добре, стане, з'явиться щось геть то нове... Таке було з дівчиною... Помалу, потиху єднаються, беруться, виявляються думки, наче шашіль точить товстий бік галери — й не видно его, аж лине вода у

проточену дірку, ламаючи, перекидаючи, й затопить, залле усе, усі думки, усе життя, що було попереду...

Не спалося дівчині. Поверталася вона з одного боку на другий, куталася своїм побитим одіялом, перекладала подушку — сон не приходив. Серед тиші та темряви лізли в голову спогади й думи без кінця

[фрагмент втрачено]

...певне добра сукня!” — й не турбуючись оглядала свою цицову старенькую перкалеву, і в голову не спадало спитати: чому Тицька-Петацька шие собі за 300, а вона за 30 карбованців? Розказував хто, що там пан Паршинський купив собі коней по 500 карбованців, й дівчина не вражаючи оглядала свої ноги у подертих черевиках і цікаву панчошу, що виглядала звідти — ноги, що замість коней весь вік були її, й вона не лаяла, не пащекувала.

— О, він багатир, — казала дівчина, й сего було доволі гля неї.

Так було досі. Тепера (*тим часом, як вона перебирала минулеє лихо та недолю, в голові заводилась думка*) разом після усіх думок, після їх єднання та роботи <розуму> у голові стало: чому се було все так?

Бо така була її доля.

А чому в її така доля, чому не инча? Чому вона бідувала, хто в тім винуватий, що батько мордував її, що мати дрочиться, лається цілий день, що вона сама мерзне у своїй халупі, що мусить бігати за копійку? І сама одказала собі на се: “люде”. Вона оглянулася на своє життя й бачила там не саме одне лихо, вона побачила там кривду, кривду без кінця; вона мала себе не бідною дівчиною, мала себе окривдженою. Вона тепер сердилася, лютувала на людей: чи допомогли вони, чи підкріпили, привітали, хоч словом ласкавим обізвалися, уразивши, окривдивши її? ... Та не хоче вона й слова їх ласкавого, нащо воно її, порубаного слинями не загоїш. Вони знищили її й потім нявчали солодко: “бідна дівчина”, “бідна дівчина”, скільки разів чула вона се за собою й яка б рада була тепера оці слова кинути їм, щоб подавились вони ними... А перед очима ставали спогади, як поневірялась вона, як <кривдили> її (*спогади дошкуляли її*). Досі вона терпіла, тепер не могла терпіти кривди, спогади пекли, дошкуляли її, й вона корчилась на своєму ліжку.

Така година — бо часом се ув одну годину, наче одразу, станеться — багато впливає на чоловіка. Чоловік наче народиться вдруге. Як є в его сила, і хист, і воля дужа — знайде ідеї, постановить він мету свою перед собою, постановить добувати долі або помститись, й вийде з его або добре щось, або велике ледащо. Але що ж тому робити, в кого ані сили, ані хисту, ані волі міцної нема, хто весь вік нудився тільки, хто сам не ступив, рукою не посунув, як не штовхала притьмом его потреба яка або люде.

Дівчина мордувалася... то сердилася, лютувала, кляла, то плакала, нудилася, не знаючи, що робити; а (*думки*) спогади, спогади в'їдливі, пекучі

йшли без краю, без кінця; на часинку голову мов памороки забивало, й потім знов; а тут ще, як зумисне, лізли в вуха шматки якогось мізерного вальсика, що (*вигравали*) рипали на тому вечері дві скрипки; оцеї вальсик допікав дівчині найгірше, одриваючи од думок, що стояли тепера над душею. Вона седіла на ліжку, притулилась до стіни й раз по раз (*хвотала*) тискала руками голову, ї здавалося, що вона (*розірветься*) репне. Дівчина тулилася до (*муру*) стіни, ламала руки, тискала плечі, наче хтіла видавить з себе думку: “що робить її тепера?” Вона чула, що не може жити так більше; не було в неї нічого, окрім батьківської ліки, а тепер вона кинула її... Що ж робити? І дурно силкуючись надумати, нудилась та мордувалася.

Й одразу надумалася. Наче (*хтось*) не з неї, а відкись инче (*з'явилася*) вилинула думка вмерти. Дівчина іздригнулася, наче доторкнулася до огню; усе в голові закрутилося й пропало. Наче чоловік розбігся острівцем й став відразу: під ногами круча й ярують там сизії хвилі; одскочив він з переляку, кинувся на другий бік — й там шумить хвиля, ще на другий — і там. І чує чоловік, що нема вже ему дороги, що мусить він загинути тут, посеред безкрайого сизого моря...

Таке було з дівчиною — смерть лякала її; вона хотіла найти инчий порятунок, починала думати про що инче, але (*скрізь перед її смерть вставала*) думки усе звертали на те, щоб вмерти (*звертали на смерть*), наче того химородника у Гоголевому оповіданню, що, куди б не їхав він, якась сила велетня усе тягла его до Карпатів та до Карпатів. Страховинна боротьба пішла у серці, страх брав її, як думала вона про (*те, щоб вмерти*) смерть; се здавалося її якоюсь темрявою порожньою, вона наче чула холодне повівання й кидалася мерщій до життя; але тут уставали такі спогади, такі (*картини*) образки, що уся її охота до життя пропадала. Краще було вмерти, аніж знову пити гірку свою чашу, поневірятись, бідувати в кривді, у всяких вразях; краща була смерть, хоч і віяло від неї такою пусткою, таким холодом. І вона чула ту смерть коло себе, наче налягала вона на неї; вона пручалась, вибивалась, а та (*як те дерево живе, що ловить*) наче чавила, забирала своїми щелепами усе глибше та глибше. Не рухаючись, аж похолоділа, сиділа дівчина, притулившись до муру, прислухуючись до тієї боротьби, що лютувала в її, боротьби меж життям і (*кінцем*) смертю. Смерть брала гору, вона чула се, усе менше та менше пручалось життя в холодних мертвих щелепах... Годі!...

Хитаючись встала вона з ліжка й засвітила свічку. Полум'я освітило її лице. Страшно було на его глянути, таке ізробилося з ним за невеликий час — лице змарніло, позеленіло; очі дивились якось несамовито, дівчина уся трусилась. Вона насилу знайшла корця з водою й поставець із сірниками, почала ламати холодними (*пальцями*) пучками сірники й кидати їх у воду. Сірнички падали один за другим й мокли в воді, що почала вже

смердіти (*фосфором*) світородом. Дівчина не чула того духу й не бачила того трунку, що (*робила*) готувала собі; її наче заморочило на хвилину (*забило памороки*) після того усього, що за ніч із нею. Вона зупинилася через хвилину (*й прочумалась*) — сірників більше не було, поставець стояв пустий перед нею, в корці вода стала рудою й погано смерділа. Дівчина одразу прочумалась й згадала усе, її затрясло так, що вона не встояла на ногах і сіла на долівці. Вона помішала (*пальцем*) пучкою в корці і прибрала трісочки в один куток, але випити не стало сили, й вона поставила корець на долівці перед собою.

Тим часом світло збудило дівчинину мати, вона за запоном знов заворушилась й сердито спиталася спросоння:

— Що се ти там свічки палиш, Марусе? (*Загаси, дай м*). Не даєш спати...

Дівчина іздригнулася й стулила міцно руки. Насилу перемогла вона й одказала покійно:

— Хочу блох пошукать, жарять так, що не можна спати.

— О-ох-оох; загасила б ти краще, дала б мені чистий покій... — замурмотала мати, ледве вимовляючи останні слова (*й заснула*).

Дівчина прислухалася, чи не ворухнеться мати, й довідавшись, що (*вона*) спить, повернулася до свого корця й задумалася. Нова думка (*заворушилася*) стала в голові. Досі вона думала (*тільки*) усе за себе, забула за мати, тепера згадала її, й дівчині стало її шкода; бідуючи, люде хоч як докучають одно другому, але якось мов приростають до себе; а ще в такий час, коли вона збиралася вмирати, не пам'ятала більш, як сердилася, вередувала, мордувала її мати, вона забула усе оце й (*її було шкода*) вона любила свою мати, що бідувала, поневірялась із нею укупі, хоч се усе більш виходило дочці, але вона ж, кажу, забула про усе оце. Вона подумала, як буде мати жити без неї, й її (*стало*) узяв сором, що вона хтіла її кинути. “Добрі люде не покинуть”, (*хтіла була вона*) сказати хтіла, та й (*сором узяв*) стала: хіба не знала вона, як то жити меж тих “добрих людей”? Той ніколи не був голодним, хто видумав про “чесну бідоту”, не плакав в холоднім покої, не тискав у тузі голову поклякими руками...

Дівчина хотіла була вже (*ухопити*) корець вивернути, але знову спинилась: — як таки не (*прийшло їй в голову*) подумала вона, що мусить з матір'ю й сама бідувати, мусить гинути, (*плакати*), рятуватись од злих людей, од цього проклятого писаря...

— Не можна, не можна! — аж скрикнула дівчина і, не оглядаючись на материне ліжко, мов боялася, що мати докірно (*зупинить*) затримає її, що звомпить вона, (*повернула руку до*) підняла корця... Поганий дух од сірників шкульнув її в ніс. Знову узяв її страх, шкода вмирати, руки затрусилася, зацокотіли зуби. Вона ледве перемогла себе й притулила губи до корця.

— Боже, Боже!... — востанне з страшенною нудьгою прошепотіла вона й ковтнула раз... другий...

Корець брязнув, впавши на долівку, гупнулася й зомліла дівчина. Свічка якось (*сирітливо*) сумно, мов сирота, блимала в тихім покої (*освічаючи*), мати байдуже сопла за запоном...

Кілька свішників розбалакалося, стоячи в вузькому темному переході — вони вийшли сюди попалить тютюну. Переходом ходила челядь, носила усякі причандали, і свішники мусили тоді кидать свою розмову й ставати по одному вздовж стіни, огортаючи поли, (*щоб не замастила їх челядь*), але-се не перебивало розмови.

— Чули-сьте новину, що Горченкова, що була в Крутигорах, отруїлася? — спитав один.

— Отруїлася? От так на.

— Отруїлася, тай годі.

— От ти б, Степанович, просив собі Крутигори, усе ж краще, ніж у тебе там.

— А не чув ти, піп там який, може вередливий та цікавий?

— Піп нічого, от чув я, що писар там дуже поганий, що він дуже ліз до покійнички, та певне до тебе вже за сим не полізе... — усі зареготалися.

— Писар ліз до Горченкової? Та вона була погана, як гріх, хай царствує...

— Чим же вона отруїлася?

— А сірників наламала.

— От уже вмерла, сказать, по свішницьки, й трути доброї купити не було за що, — (*метикував*) пробубонів котрийсь.

— Усе краще, як з горілки одується хто — здохне, як жаба, у рові.

— Або хльоркою стати, — додав хтось.

Помовчали.

— Дак се і через писаря, кажете? Що ж, вона єму не здалася?

— Ні, втерла-таки носа, покійниця, кажуть, а може, Біг її свят знає.

— Добре що хоть так, а от я чув про одну дівчину, так ще гірше було — здалася вона, а він не був дурень, та й кинув її потім із дитиною ще, біс би его згриз... Так її з місця прогнано, покрутилася рік чи що, та й надумалася, бідаха. А добра дівчина була, цвічена й розумна, колись, було, усе читає Некрасівську “Еду ли ночью...”*.

— Агов, де ви сховались, ідіть! — гукнув хтось в перехід.

Свішники кинули миттю цигарки, поплювали на їх та й пішли, штовхаючи один другого. Сумний вплив од розмови стояв над душею, й не один метикував про свій свішницький побит.

Як я був колись белетристом?

Це передмова М.Грушевського до збірки “Під зорями” (1928), куди увійшли майже всі раніше опубліковані літературні твори цього автора. Авторська дата написання передмови — 1925 р. Вважаємо за доцільне подати цей текст на початку добірки літературної спадщини М.Грушевського, оскільки в ньому письменник характеризує свій літературний доробок та пояснює мотиви, які спонукали його до творчості.

Публікується за першодруком: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — К.: “Рух”, [1928]. — С. 5–18.

с. 1 ... в фельетонах львівського “Діла”... — тобто у підвальному відділі газети, де друкувалися статті на побутові теми, про мистецтво, літературу, а також художні твори. “Діло” — провідний часопис Галичини, її перший, найстаріший і впродовж багатьох років єдиний щоденник. На початку 1920-х у зв’язку з цензурними переслідуваннями видання часто змінювало назву: “Громадська думка”, “Українська думка”, “Український вістник”, “Громадський вістник”, “Свобода”. Газета виходила у Львові у 1880–1939 рр. Першим редактором був Володимир Барвінський. З часу своєї появи “Діло” відстоювало ідеологію народовецької партії, проте газета часто виступала з критикою партійного керівництва.

... моє оповідання “Бех-аль-Джугур”, написане на початку того року, в місяці лютім — насправді автограф оповідання датований березнем 1885 р. Детальніше про це див. коментар до твору в цьому томі.

... мої перші оповідання, післані під весну того року на руки Ів[ана] Сем[е-новича] Нечуя-Левицького... — листи до І.С.Нечуя-Левицького опубліковані: Листування Михайла Грушевського. Серія “Епістолярні джерела грушевськознавства”. — Т. 1 / Ред. Л.Винар, упор. Г.Бурлака. — Київ; Нью-Йорк та ін., 1997. — С. 28–49. Відповіді — у тому ж виданні (Т. 3 / Ред. Л.Винар, упор. Г.Бурлака, Н.Лисенко. — Київ; Нью-Йорк та ін., 2006. — С. 30–62). Йдеться про оповідання “Бех-аль-Джугур”, “Остання кутя”, “Унтер-офіцер Трохим Скавучак”, “Святий Петро у тюрмі” та першу частину повісті “Чужі й свої”.

... значить були признані вартими друку — однак тоді був надрукований лише один твір М.Грушевського — оповідання “Бех-аль-Джугур”.

... Маркович вскорості повідомив мене... — листи до Д.Марковича й від нього опубліковані: Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — С. 51–52; Т. 3. — С. 64–67.

... прийнято до збірника “Степ”... — “Степ”, белетристичний збірник, виданий 1886 р. у Петербурзі гуртком херсонських літераторів на чолі з Д.Марковичем.

... я був в останній класі гімназії — М.Грушевський закінчив Першу класичну гімназію у Тифлісі 1886 р.

Батько — педагог з професії і покликання... — Сергій Федорович Грушевський на той час (з серпня 1878 р.) працював директором народних училищ Терської області. Родина жила у Владикавказі.

... мої батьки, щиро прив’язані до рідної Київщини... — батько М.Грушевського походив із священничої родини села Лісники (зараз це передмістя Києва), мати Глафіра Захарівна (з родини Оппокових) — зі священничої родини села Сестринівки (зараз Козятинського р-ну Вінницької обл.).

с. 2 ...“Історія Славянских Литературъ” Пипіна й Спасовича... — назване дослідження відомих російських славістів О.Пипіна й В.Спасовича вийшло друком у Санкт-Петербурзі у двох томах (1879–1881). У ньому на широкому фактологічному матеріалі йшлося також про історію української літератури від Г.Сковороди до 1870-х років.

В “Истор[ическом] Вѣстникѣ”... — “Исторический Вѣстникъ” — російський щомісячний історико-літературний часопис. Видавався у Санкт-Петербурзі з 1880 до 1917 р.

... начерки з історії нової укр[аїнської] літератури пок[ірного] М.І.Петрова... — йдеться про “Очерки истории украинской литературы XIX стол.” (1884). Як писав І.Франко, “Петров перший в Росії, лишаючи на боці суперечки про “бути чи не бути українській літературі”, підійшов до неї як історик і поспробував звести до купи порозкидані матеріали, доповнити їх новими і ввести в ту збірку який-небудь метод і порядок” (Франко І. Нові праці про Україну // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1980. — Т. 27. — С. 192).

“Задачи украинофильства” Костомарова... — йдеться про статтю, опубліковану в часописі “Вестник Европы”, 1882, т. 1, кн. 2.

... Кирило-Методіївські ідеї... — тобто ідеї Кирило-Методіївського братства (існувало з кінця 1845 до березня 1847 р.). В основу його програмових документів лягли ідеї українського національного відродження і панславізму. Братчики ставили своїм головним завданням побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі шляхом здійснення низки реформ; створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності та суверенності; знищення царизму і скасування кріпосного права й станів; встановлення демократичних прав і свобод для громадян; зрівняння у правах всіх слов'янських народів щодо їхньої національної мови, культури й освіти. Кирило-методіївці, єднаючись на основі спільних політичних поглядів, бачили різні шляхи проведення їх у життя: від ліберально-поміркованого реформізму (М.Костомаров, В.Білозерський, П.Куліш) до революційних методів боротьби (Т.Шевченко, М.Гулак, Г.Андрузький).

... ідеї Белінського і Щедрина... — йдеться насамперед про революційно-демократичні ідеї зміни соціального ладу в кріпосній самодержавній Росії.

с. 3 Діяльність української еміграції і її розходження з Київською громадою... — йдеться насамперед про М.П.Драгоманова, котрий через наступ російської реакції після звільнення за політичну неблагонадійність у 1876 р. емігрував до Швейцарії, де створив своєрідний осередок української політичної еміграції: там згодом опинилися члени Громади М.Зібер, Ф.Вовк, С.Подолінський. Будучи одним із засновників Київської громади й активним її членом, М.Драгоманов мав завдання організувати закордонний український часопис. Щодо ідеології такого часопису, то думки громадівців поділилися. Найбільш радикальна частина на чолі з М.Драгомановим вважала, що журнал повинен мати соціалістичну спрямованість, налаштувати українство на боротьбу з російським самодержавством. Поміркована частина громадівців, ідеологом якої був В.Антонович, наполягала на тому, щоб закордонний періодичний орган Громади мав українофільський характер і був спрямований на знайомство європейського читача з Україною та українськими справами. Прогресивний громадсько-політичний збірник “Громада” М.Драгоманов створив у Женеві восени 1876 р. Були видані п'ять томів збірника. Головна мета “Громади” — дати якнайбільше матеріалів для вивчення України та її народу, його духовних починань і устремлінь до свободи й рівності серед світової спільноти.

... з “Кіевскою Стариною” в руках... — “Киевская старина” — щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис. Видавався у Києві російською мовою впродовж 1882–1907 рр. (останній рік виходив українською під назвою “Україна”).

Пригадую собі таке перше оповідання — “Страшний свідок”... — йдеться про оповідання “Німий свідок”, написане у вересні 1884 р.

Потім була більш серйозна проба, оперта на власних, дуже болючих переживаннях: “Остання кутя”... — оповідання присвячене Захарові, Федору й Марії Грушевським — Михайловим молодшим братам і сестрі, які померли у ранньому віці. Автограф першої редакції оповідання “Остання кутя” датований 3–6 грудня 1884 р., але згодом автор повертався ще не раз до цього тексту, доопрацьовуючи його, остаточна редакція датована 1891 р., тому цей твір, згідно з хронологією, уміщений у наступному томі.

... просив відписати на ім’я одного з своїх товаришів — перший свій лист до І.Нечуя-Левицького М.Грушевський підписав ім’ям Йосипа Роголевича. Відповідь письменника, адресована на це ім’я, вперше була опублікована в журналі “Україна” (1967, № 2, с. 24) як “лист І.Нечуя-Левицького до вчителя 1-ї Тифліської гімназії Йосипа Роголевича”. Адресат вказаний, очевидно, на тій підставі, що разом з листом зберігся й конверт з тією ж датою на поштовому штемпелі (25 вересня ст.ст. 1884 р.), заадресований на це ім’я, щоправда, без вказівки, що це вчитель.

с. 5 Я пережив духову трагедію Гоголя... — духовний перелом, який пережив М.Гоголь в останні роки свого життя, по-різному трактують у науковій літературі. М.Грушевський, очевидно, має на увазі такі міркування: митець, зокрема письменник, покликаний викривати людські вади і навчати гармонійному влаштуванню життя — і приватного, і громадського. Для цього потрібно прагнути до внутрішнього самовдосконалення, а воно досягається лише в результаті постійного й широкого спілкування з Богом. Йдеться не просто про молитву, але про “богомислення”. Як переконуємося з історії, така позиція часто приводить до релігійної екзальтації, чого не уникнув і М.Грушевський у другій половині 1886–1887 рр.

... реформованому за уставою 1884 року — із 1863 р. у Російській імперії діяв досить ліберальний університетський устав, який надавав університетам широку автономію. У результаті посилення урядової реакції 1880-х рр. 4 вересня 1884 р. був введений новий університетський устав, який знову скасовував автономію університетів, вдвоє підвищив плату за навчання, була відмінена виборність ректорів, а також введена низка змін до навчальних програм, про які далі говорить М.Грушевський. Устав 1884 р. був чинний до лютого 1917 р.

с. 6 ... підозріння в кар’єризмі, молчальністі... — “молчальністі” — стиль поведінки, основною рисою якого є услесивість і показна скромність перед властью імущими, специфічний спосіб для дрібного чиновника зробити кар’єру в корумпованому суспільстві. Образ походить від прізвища героя комедії О.Грибоєдова “Лихо з розуму” (1928) Молчаліна.

Довгий час я навіть не читав белетристики, не тільки що не писав — цей період “творчого мовчання” припадає на другу половину 1886–1887 рр. Хоч автографи літературних творів М.Грушевського, які збереглися дотепер, не всі мають авторські дати, однак за датованими текстами та низкою побічних ознак виразно видно цю хронологічну лаку: повість “Добра жінка” датована 2 березня 1886 р., а перший варіант оповідання “Старий терен” — 27 січня 1888 р.

Пізніш позволив собі дещо — але не друкував нічого — із текстів, які відносимо до 1888 р., збереглися вищеназване оповідання “Старий терен”, також “Я був тоді у гімназії, в останньому класі”, “На траві”, незакінчений твір з початком “Діялося року Божого 1701...” (11 серпня 1888) та оповідання “Неробочий Грицько Кривий” (перший варіант закінчений 3 грудня 1888 р., доопрацьований у листопаді 1898 р.).

З писань моїх університетських я потім надрукував оповідання “Неробочий Іван Кривий”... — остаточна назва оповідання — “Неробочий Грицько Кривий”, було опубліковане у ЛНВ. — 1898. — Т. 2. — С. 1–24.

... я писав частіш, друкуючи в “Зорі” і “Літер[атурно]-наук[овім] вістнику” — у “Зорі” під псевдонімом “Михайло Заволока” публікувалися оповідання М.Грушевського “Особисте щастя” (1895, ч. 12–13) та “Історія одної ночі” (1896, ч. 7); у “Літературно-науковому вістнику”: “Ясновельможний сват” (1898, т. 1), “Ніч” (1909, т. 46), “Предок”, (1909, т. 48), “Пенати” (1910), т. 51), “З похорону” (1911, т. 53), “Комета” (1911, т. 54), “Біжниця в Зомембергу” (1911, т. 56), “У святої Софії” (1913, т. 62).

... після першої революції... — тобто після 1905 р.

Так з’явилися річі, зібрані потім під спільними назвами “Sub Divo” і “З старих карток” — названі дві збірки оповідань М.Грушевського, видані у Києві 1918 р.

Розділ І. ПОЕЗІЯ

Основна частина поетичних текстів М.Грушевського збереглася у двох рукописних зошитах. Перший з них (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260), датований 1882–1883 роками, містить поетичні твори російською й українською мовами, драматичні проби, щоденникові записи. Це найраніші з дотепер відомих творчі тексти юного автора, більшість із них датовані. Майже всі записи в зошиті — чистові, тобто були переписані з чернеток і є остаточними варіантами цих творів. Окремі чернетки відкладені у цій же справі. Другий компактний масив ранніх віршів М.Грушевського зберігається у Львові (ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56), авторська назва: “Зібрані кращі вірші Михайла Сергієнка Заволоки 1883–1884 рр.”. Окрім цього, в архіві є кілька десятків поетичних творів на розрізаних аркушах — більшість із них створена пізніше, у 1890-х роках.

У цілісному вигляді зі збереженням авторської композиції матеріали названих зошитів були опубліковані у виданні: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини / Ред. Л.Винар, упор. Г.Бурлака, А.Шацька. — Нью-Йорк; Київ, 2000. — 416 с. Натомість у цьому томі тексти подаємо за іншим принципом — жанрово-хронологічним, тобто поетичні твори виокремлені й розташовані за часом їх написання. Такий порядок розміщення, дотепер найбільш поширений у наукових виданнях класичної спадщини, по-своєму виразний: читач має змогу не лише спостерігати хронологію сплесків творчої уяви автора, але й може робити висновки про амплітуду його пошуків у царині форми. Цей аспект у поезії М.Грушевського також досить інформативний. Не завершені автором поетичні тексти упорядник віднесла до розділу “Незакінчені твори, фрагменти”.

“В младенчестве меня судьба не баловала...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 36.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 3.

с. 9 ... Где “роза без шипов” цвела — у християнській символіці червона троянда символізує муки, а біла — чистоту. За легендою, колись ця квітка росла в раю і не мала колючок. Лише після людського гріхопадіння троянда оповилась колючками, щоб нагадувати людині про вигнання з раю, тоді як аромат і краса троянди продовжують нагадувати про райське блаженство. Діву Марію називають “трояндою без колючок”, тому що вона вільна від первородного гріха. У вірші М.Грушевського вираз “троянда без колючок”, вочевидь, також означає еталон досконалості, до якого повинна прагнути людина.

“Когда я вижу, как бедняк страдает...”

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 55.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 3–3 зв.

Датується орієнтовно листопадом — початком грудня 1882 р.

“О дайте жизнь мне, еще я молод...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 40.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 8.

с. 10 ... Что с кровью вылетел из горла... — варіант цього рядка зазначений у автографі: “Продли мне жизнь, Миродержатель”.

“Разбиты кумиры...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 38.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 5.

Бідолога

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 54.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 1.

Дорога в зимнюю ночь

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 41.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 9.

“О если б вырваться я мог из жизни этой...”

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 54.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 5.

Прожитое

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 52–53.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 22.

Свадьба

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 52.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 21 зв.

с. 11 “Исайя, ликуй” уж пропели — автор згадує церковний тропар, який завершує обряд вінчання. Зміст його — урочисте звернення до пророка Ісайї, який передбачав народження Христа від Діви і Святого Духа, і його пророцтво справдилося. Мета цього піснеспіву полягає у тому, щоб нагадати молодятam про чистоту і святість одруження, щоб духовне і моральне значення цього дійства вони ставили вище від тілесного.

с. 12 Как на Мессине прекрасной / Все разрушал рок жестокий — Мессіна — місто на півночі італійського острова Сіцилія, від материкової Італії відділене протокою завширшки 5 км. Важливий морський порт. Мессіна розташована в сейсмічно активній зоні й часто була жертвою природних катаклізмів, через те з давніх давен його вважали нещасним містом. Упродовж двох тисячоліть його спустошували періодичні війни, у 1740 р. чума забрала 40 тисяч жертв, у 1783 р. Мессіна була майже повністю зруйнована підземними поштовхами, у 1823 р. — цунами, у 1848 р. — бомбардування, у 1854 р. — холера згубила 16 тис. людей, у 1894, 1896 и 1908 роках — катастрофічні землетруси.

Коментований вірш М.Грушевського написаний у 1883 р., тому, найімовірніше, у ньому згадано землетрус 1783 р., причини й наслідки якого ретельно вивчали науковці та широко висвітлювалися в літературі. Катастрофа трапилась 5 лютого і тривала лише 2 хвилини, однак спричинила значні руйнування, загинуло близько 30 тисяч людей.

В куполе звучно високом... — попередній варіант цього рядка: “Звучно под купол високий”.

“Зачем мне не дала судьба таланта...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 40.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 8 зв.

с. 13 Готов разрушить все, и прежде всех себя... — було: “...а первым уж себя”.

Весною

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 41.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 9 зв.

Вечер в пансионе

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 47.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 19.

В уединении

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 56–57.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 26–27.

З приводу цього твору М.Грушевський 1 листопада 1883 р. занотував у щоденнику: “...Я всегда с отвращением смотрел на болтунов, прикрывающих свое убожество десятком красивых фраз о либерализме и гуманности, и всегда ставил дело на первом плане, и слову отводил последнее место. Отчасти эта мысль выразилась в моих стихотворениях (“В уединении”, “Я молод годами” и проч.) — *Грушевський М. Щоденник (1883–1884)* // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 15.

с. 15 ... Обломова следом стопы свои направишь — автор згадує героя одноіменного твору російського письменника І.О.Гончарова, який став уособленням таких рис характеру, як лінивість, споглядальність, острах будь-яких змін. Роман “Обломов” (1859) зараховують до найглибших літературних досліджень російської вдачі.

с. 16 ... Ну и клик' во льду... — йдеться про одну з найвідоміших у світі марок шампанського “Вдова Клік’”, яке у XIX ст. було дуже популярне в Росії.

Призрак

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 59–60.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 31.

Упродовж квітня-травня 1882 року родина Грушевських пережила велику трагедію: за короткий час від скарлатини і дифтерії померло троє дітей — Марія, Захар, Федір — молодші сестра і брати Михайла. “Коли я приїхав щось у два тижні після смерті останнього з небіжчиків [на той час Михайло навчався у Тифліській гімназії. — Г.Б.], побачив батька і матір, їх постави і лица, сі наново вибілені для дезинфекції стіни, з запахом ліків, малого брата, що тулився коло батьків, обминений смертю, мене обхопив

такий тяжкий невимовний жаль, що я роздер би небо своїм плачем, коли б дав йому волю”. — *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — С. 118. (У публікації помилково — “плечем”. — Г.Б.). З приводу почуттів, висловлених у цьому вірші, М.Грушевський згодом писав: “Памятен мне особенно страх смерти, который напал на меня в декабре и марте... Я не стыжусь сознаться, что испугался смерти — как бы мрачно я не смотрел на жизнь, все же всеми силами своей души я хочу жить...” (*Грушевський М.* Щоденник (1883–1884) / Публікація Л.Зашкільняка // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 31).

“Дороги наши раз сошлись...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 57.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 28.

Моя лира

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 58.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 28.

У щоденникових нотатках від 23 жовтня 1883 р., пишучи про сильне враження від повістей і віршів російського письменника М.Л.Михайлова, М.Грушевський знаходить у них співзвучність зі своїми творами: “...мои прежние стихи — “О если б мне желать...”, “Моя лира”, “Прощальный день” — служат отголоском мыслей Михайлова и др.” (*Грушевський М.* Щоденник (1883–1884) // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 18).

“Восстань, восстань вновь из гроба, мой милый...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 60–61.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 31 зв.–32.

Вірш нав'яний згадками про померлих менших братів і сестру. “З незвичайною, гостро болючою, підвищено гіперболічною чутливістю вставали в пам’яті всі моменти, коли я чим-небудь скривдив сих менших або просто не виявив їм всеї любові... Всякі ситуації, коли я використовував свою перевагу старшого... — особливо супроти найстаршого з них — Захарія, особливо мені близького. Який се був милий, добрий, ласкавий хлопчик, які незвичайно теплі почуття зв’язували нас. Як я любив його і він мене. В момент смерті йому було 10 літ”. — *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — С. 118.

“Что я, поэт или писака жалкий?..”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 62.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 33 зв.–34.

Ласточка

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 55.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 34.

“Тихо, тихо, слившись вместе...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 63.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 34 зв.

Степ

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 64.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 35 зв.

Летний полдень в степи

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 65–66.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 37. Там само зберігся і чорновий автограф — арк. 54.

“Время придет, и рабы вострепнутя...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 64.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 36. Чернетка тексту — там само, арк. 43.

“Твердый и жесткий тянется кверху пырей...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 64.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 36. Чернетка тексту — там само, арк. 43.

“Осенний хмурый вечер был...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 65.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 36 зв. Чернетка тексту — там само, арк. 43. Чорновий варіант має ще один рядок:
 “Так с твердой волей человек...”, але в остаточному варіанті автор відмовився від цього
 продовження.

“Смутно среди тиши угрюмой...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 64–65.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 36.

“Минають дні, минають ночі...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 66.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 37 зв.

У щоденнику М.Грушевський 20 жовтня 1883 р. так писав про свій твір: “...Первый
 стих составляет перифраз первого стиха прекрасного стихотворения великого Тараса:

І день іде, і ніч іде,
 І, голову схопивши в руки,
 Дивуюсь я, чому не йде
 Апостол правди і науки.

После такого прекрасного стихотворения не следовало бы мне писать своего, как
 после прекрасной арии на скрипке не должна верещать визгливая, разбитая шарманка,
 но что делать, человек всегда останется верным своим обожателем...” (Грушевський
 М. Щоденник (1883–1884) / Публікація Л.Зашкільняка // Київська старовина. —
 1993. — № 4. — С. 18).

“Гей, прощай, мій рідний край...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 66–67.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 37 зв.

Туча и звезды

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 68.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 38.

Сонет

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 68.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 38 зв.

“Нет, славы не хочу, что слава — миф пустой...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 68.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 38 зв.

Снег

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 69.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 39.

“Дайте свету, дайте жизни...”

Перша публікація: Пам'ять століть. — 1996. — № 3. — С. 54.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 40; чернетка — там само, арк. 44 зв.

Тогда и теперь

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 70–71.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 40 зв.—41.

Я малоросс

Перша публікація: Пам'ять століть. — 1996. — № 3. — С. 57–58.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 41.

с. 27 Те — аргусы земли ж своей... — у грецькій міфології Аргус — багатоокий велетень, невсипущий сторож. У переносному значенні вживається як презирлива назва жорстокого безпринципного наглядча.

с. 28 Соединясь с Москвой коварной, / Хранила честно договор... — М.Грушевський має на увазі Переяславський договір 1654 р., в результаті якого Українська держава з її республікансько-демократичною формою правління опинилася у складі монархічної Росії і була позбавлена можливостей подальшого розвитку. Звичайно, кожна зі сторін бачила в цьому договорі ефективний засіб для реалізації власних планів: Б.Хмельницький прагнув, використовуючи Росію як важіль, нарешті вирвати українські землі зі складу Речі Посполитої та розбудувати власну державу. Московський же цар хотів часткову залежність України перетворити на цілковиту, спочатку обмежити, а в перспективі скасувати українські автономні права та вольності, і це фактично вдалося: брутально порушуючи т.зв. “березневі статті” 1654 р., Москва в наступні десятиріччя форсувала

поступовий, але невпинний процес втрати Українською державою своїх етнічних рис, ліквідації суспільно-політичних органів влади. Негативна оцінка молодим М.Грушевським цього політичного чину Б.Хмельницького виявилася і у формі датування деяких віршів: 1883 рік він називає 229-м роком неволі, ведучи її відлік саме з 1654 року (див. два наступні поетичні тексти).

Думка (“Буває година...”)

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 51–52.
 Подається за чистовим автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 3–3 зв.

У цей час, до свого переїзду у Львів 1894 р., М.Грушевський деякі місяці називав інакше, ніж прийнято тепер у літературній мові (див.: *Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до вид., передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Л.Зашкільняка.* — К., 1997. — С. 14). Авторське датування листопадом означає сучасний місяць жовтень. Це відповідало давній мовленнєвій традиції Підросійської України (про це див., наприклад: *Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко.* — К., 1908. — Том II. — С. 362–363). Фрагмент цього вірша під назвою “Дума” зберігся у чернетках київського зошита (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 52–53), у тій же архівній справі — список невідомим почерком з правками М.Грушевського, його підписом і датою (арк. 21). Згадка про цей твір як про незавершений є у щоденниковому записі М.Грушевського від 11 жовтня 1883 р. (Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 15).

У листі до І.Нечуя-Левицького в листопаді 1884 р. про цей вірш М.Грушевський писав: “...дуже се старенька річ — її я писав, не знаючи ще добре мови української...” (Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — С. 29).

Україна

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 57.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 20 зв.—21.

с. 30 То йшли війська на Вікрапу... — в автографі саме так, притім така форма — “Вікрана” — вживається у цьому тексті не раз. У чернетці спочатку було “на Вкраїну”, потім виправлено автором.

Горе

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 55–56.
 Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 2–3.

“Рідна хата, під твою стелю...”

Публікується вперше за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 85 зв. Рукопис перекреслений автором.
 Датуємо приблизно кінцем 1883 р.

Щедрий вечер

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 86.
 Подається за чистовим автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 86 зв.

“Уныло брожу я, светом белесым облитый...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 86–87.

Подається за чистовим автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 89–90.

Датується приблизно кінцем 1883 р. за місцем аркуша з автографом серед інших творів цього часу.

Думка (“Зовсім я хлопець молодий...”)

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 83–84.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 18–19.

Слав’янські брати

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 56–57.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 4. Чернетка початку цього вірша зберігається у: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 73 зв.

До Тараса

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 55.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 5.

с. 37 Та глибоко [твоє] слово в серці схоронити... — в автографі, вважаємо, помилково М.Грушевський написав “своє слово”, виправляємо цю опіску з огляду на зміст усього твору.

Співайте, гуляйтеся, діти!

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 78–79.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 10 зв.—11 зв. Інше джерело тексту (чернетка) зберігається у ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 74–75.

Слаба дівчина

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 74–75.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 10 зв.—6.

Пісня

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 79–80.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 12.

Филозоп та слухачі

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 88–89.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 105.

І.С.Левицькому, почувши про “Старосвіт[ські] бат[юшки] і м[атушки]”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 97–98, під назвою “Ой про тебе, добродію...” (за першим рядком).

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 99.

Цей вірш викликаний чутками про новий твір І.Нечуя-Левицького, написаний нібито російською мовою. Насправді повість “Старосвітські батюшки і матушки” була написана по-українськи, але при першій публікації у журналі “Киевская старина” у 1884–1885 рр. друкувалася у перекладі російською, а українськими залишились тільки діалоги персонажів.

с. 41 Коло Квітки та Тараса, / Куліша, Могили — йдеться про українських письменників-класиків Г.Квітку-Осноров’яненка, Т.Шевченка, П.Куліша, А.Метлинського (псевдонім — Амвросій Могила).

Літнього півдня

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 80.
Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 12 зв.

Пісня старого музики

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 80–82.
Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 13–15.

Розмова під кушем цитроновим

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 84–86.
Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 20–21.

“Рік минув, труна до мене ближче...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 82.
Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 16.

Романтичний заповіт

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 83.
Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 17.

“Ця слава, про мене...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 92.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 52.

Сумний вечір

Перша публікація: Слово і час. — 1996. — № 10. — С. 21. Вірш є частиною листа до І.Нечуя-Левицького від 21 (9) грудня 1884 р.

Подається за чистовим автографом: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. — Ф. 1. — № 27859. Збереглася також чернетка цього вірша, датована 3–8 грудня, і фрагмента згаданого листа (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 104). Раніші авторські варіанти заголовка, згодом закреслені, — “Дума вечірова”, “Сумні думи”.

До І.Нечуя-Левицького М.Грушевський надсилав низку своїх віршів і прозових творів, питаючи поради й оцінки у досвідченого майстра. Твір навіяний піднесеними почуттями юнака, які спочатку опанували його після одержання приязного листа. Але на

другий лист відповіді не було більше місяця, і молодого початківця охопило хвилювання, сумніви у своїх письменницьких здібностях. “... Так добре йшла моя праця, так швидко писалось серед гармидеру пансіонського й колотнечі, як не писалось й літом, на волі..., а тепер й перо в руках не держиться, думки йдуть зпоклоу, недоладу, якісь недужі, дак що я й кинув своє писання, нічого не виходить”. — Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — С. 30.

Сльози

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 94.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 104 зв.

Чернець

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 94–95.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 45.

“Порадь мені, старий батько...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 95–96.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 103. Датуємо приблизно 1884–1885 роками.

с. 51 Сина посилати Мамону служити... — тобто переступити всі моральні норми заради власного збагачення. Мамона, Мамон у давніх сирійців — бог багатства та наживи; у християнських церковних текстах — злий дух, уособлення користолюбства.

“Ідеш, брате, на Вкраїну?..”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 96–97.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 67.

“Добре тому, в кого серце...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 92.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 98–99.

Стара башта

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 75–78.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 6 зв.—10. Чернетка фрагмента (4 рядки) цього твору збереглася у: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 72 зв.

“Плакали струни, звенючи під ручкою твоєю...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 99.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 100.

“Знову ніч зорями сяє, дух солодкий од квіток...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 99.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 100 зв. Авторського датування немає, однак на цьому ж аркуші записаний текст

вірша “Плакали струни, звенючи під ручкою твоєю...” з датою “4. II. 1885”. На цій підставі вірш “Знову ніч зорями сяє...” також датуємо приблизно лютим 1885 р.

“Ти спиш ще тепереньки, певне...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 100.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 65.

Цей, а також вісім наступних віршів присвячені Олені Павлівні Марковській, актрисі театральної трупи, яка гастролювала у Тифлісі наприкінці 1885 — на початку 1886 рр. За спогадами М.Грушевського, тоді він, учень випускного класу гімназії, відвідував вистави цієї трупи і був закоханий в О.Марковську (*Грушевський М. Спомини // Київ. — 1992. — № 2. — С. 122–124*). Наведемо ширшу цитату зі споминів, де ціла низка деталей зримо окреслює реалії, відображені в цих віршах: «Восени я віддався культурі опери і її співачок. Я згадував, що се був апогей культури, котрої сягало наше пансіонське життя — та й життя міста взагалі. Королевою опери в тім сезоні була Смирнова Марія, а її “коронною ролею” — Кармен. [...] Але чи тому, що Смирнова і так мала легіон поклонників, чи з якихось інших підсвідомих мотивів, моя адорація звернулася не до неї, а до поменшої зорі в тій же пляяді Кармен — до Марковської Олени Павлівни, що грала сопранову партію Мікаелі. Се була доволі гарна і поставна дівчина, темна шатенка з карими очима, українського типу, — походила з мішаної польсько-української родини: мати її була католичка, мабуть, теж сполячена українка, батько був православний, і тому вона була хрещена в православній вірі і вважала себе, здається, більше “малоросійською”, аніж польською, хоча й заховала певну тугу чи певне почуття вини перед релігією матері, від котрої її примусово віддалено, а з тим і певні потяги до польської культури і народності. [...] Чи се “малоросійство” було мені звісно вже раніш в якійсь мірі і вплинуло на те, що я їй саме присвятив свої афекти, чи я довідався про се вже пізніш, познайомившись з нею, і воно тільки закріпило мої перші потяги до неї, вже тепер не пам’ятаю. Але воно в останнім рахунку надало певну закраску національного обов’язку чи національної місії мійому служенню: я не просто служив вірним пажем високої дамі, а мав обов’язок постаратися вирвати сю прекрасну істоту з лещат польщини і російщини і вернути її українській національності.

Можливість познайомитися з нею дав мені традиційний звичай уряджування щорічного концерту на користь незасібних матуристів біжучого року. [...] Я дістав доручення від “комітету” запросити Марковську до участі у концерті, держати з нею зв’язок, привезти її на концерт і відвезти, доручити неодмінний букет, — одним словом, нести службу лицаря чи пажу при високої дамі від мистецтва. На тій підставі я кілька разів відвідував її. [...] Я виписав нове випущене тоді видання “Кобзаря” (Київська громада, петербурзьке видання, немилосердно перероблене цензурою), в гарній оправі, підніс їй як дарунок на пам’ять. Вона прийняла чемно, обіцяла читати. Розуміється, ніяким фривольностям не було місця в сих розмовах; вони навіть на гадку мені не приходили щодо особи Олени Павлівни. [...] А потім сезон скінчився, і вона поїхала. Я не мав нагоди сказати їй що-небудь про свої почуття. Та й що казати: мої почуття були до тої анонімної “вічної жіночості”, що в данім моменті тільки уособлялися в ній, частково і неповно».

“Ой скільки вже часу — кидають Вкраїну...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 100.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 65 зв.

с. 57 Мов бідний Ізраїль кидав Палестину... — йдеться про зруйнування римлянами єврейської держави Ізраїль, яке остаточно сталося після придушення імператором

Адріаном повстання Бар-Кохби у 135 р. н.е. У результаті євреї, “сини Ізраїля”, переслідувані завойовниками, розселилися по всьому світу.

с. 58 Пила й невську воду, й вислянську... — тобто жила в Санкт-Петербурзі — місті на річці Неві, й у Польщі, на берегах річки Вісли.

“Чи лягаю я пізно, чи то рано встаю...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 101.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 64.

“Меж тими очами без ліку...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 101–102.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 64.

“Як до тебе йти збираюся, із тобою розмовляти...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 102.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 64.

“Я летів до тебе, серденько-дівчино...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 102.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 64 зв.

“Ой не п’ється вино, і не їється пиріг...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 102–103.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 64 зв.

с. 59 А побачу — не легше з того... — наступного рядка вірша в автографі немає, але місце для тексту залишене.

“Часом мені шкода — жаль бере химерний...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 104.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 66.

Варіант першої частини цього вірша автор використав у тексті оповідання без назви “Я був тоді у гімназії, у останньому класі...” (1888). На звороті цього ж аркуша 66 — чернетка листа М.Грушевського до О.Марковської, датованого 19 грудня (опублікований у виданні: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 104). Це — ще один доказ того, що й віршовані твори, написані на цьому ж аркуші, також присвячені взаєминам з О.Марковською.

с. 60 Чом бісів не маю тичку чудасійну — очевидно, автор мав на увазі казкову “чарівну паличку”.

“В воду чисту, добру гіркої отрути...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 105.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 66.

“Співи мої сумни — йдете ви меж люде...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 105.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
Арк. 93.

“Од моря, од хвиль його синіх...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 105–106.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
Арк. 96.

с. 62 За славним литвинським співаком / Вас кличу не плакати, боритись — на наше переконання, тут М.Грушевський говорить про славного польського поета Адама Міцкевича. Головним мотивом його творчості був патріотичний заклик до визволення рідної землі, яка на той час після т. зв. трьох поділів Польщі (останній стався 1795 р.) взагалі не існувала як держава. Автор справедливо вбачає певні паралелі між історичними долями Польщі й України, тому й роль митця за таких обставин тотожна: він повинен кликати до боротьби, до активного спротиву поневолювачам. А “литвинським” названо А.Міцкевича з кількох причин. По-перше, у його часи, не зважаючи на формальну ліквідацію, в історичній пам’яті польських патріотів ще тривала традиція Речі Посполитої, федеративної держави, яка об’єднувала Королівства Польське та Велике князівство Литовське (існувала з 1569 до 1795 р.). До неї, між іншим, входила і більша частина сучасних білоруських (у ті часи називались литовськими) земель. По-друге, сам А.Міцкевич народився на хуторі Заоссе, біля Новогрудка (нині Білорусь), а ці землі входили до утвореної в 1796 р. Литовської губернії — адміністративно-територіальної одиниці у складі Російської імперії. Хоча вже у 1801–1802 рр. ця губернія була реформована у Віленську і Гродненську, однак обидві губернії часто іменувалися литовськими. Так тривало до 1840 р., коли Микола І остаточно заборонив вживати це найменування. По-третє, найвизначніший твір А.Міцкевича — поема “Пан Тадеуш” (1834), яка мала другий заголовок “Останній наїзд на Литві”, починається знаменитим заспівом — освідченням автора рідному краю: “Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie”.

“Мов ті хмари серед неба...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 106.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
Арк. 98.

“І моя-таки черга приспіла...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 107, під заголовком “Гля повісті. Гол[ова] V”. Проте цей рядок у автографі — не назва вірша, а вказівка на його призначення для п’ятого розділу повісті “Чужі і свої”. Такими самими доказами є і підпис — прізвище головного героя твору Комашинського, а також дата під текстом вірша — 28 липня 1881 р. Насправді ж над текстом повісті М.Грушевський працював з другої половини 1884 до березня 1885 р. Крім того, за почерком, лексикою й розміщенням серед інших текстів (на звороті цього ж аркуша — байка “Филозоф та слухачі” з датою 2. 07. 1884 р.) цей вірш ніяк не міг бути написаний у 1881 р., датуємо його приблизно початком 1885 р. До основного тексту повісті, однак, вірш не потрапив.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
Арк. 105 зв.

с. 62 Келих щастя повний аж до краю... — первісний варіант цього рядка: Моєму ви щастю не мішайте.

“По морю йшов ти, наче по суші...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 36 зв. Твір зі “Щоденника” М.Грушевського, однак у видання 1997 р. не потрапив. Дата під текстом — авторська.

“Межи сперечками людськими...”

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 58.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 15. Цей твір, як і кілька інших, записаний у тексті “Щоденника” М.Грушевського 1886–1894 років. На підставі щоденникових дат датуємо і поезії з цього зшитка. Під текстом вірша рік написання — 1888 — позначений глаголичними літерами.

Очевидно, вірш викликаний спогадами про померлих у ранньому віці Михайлових молодших братів і сестру — Захара, Федора, Василя, Марії, похованих у Владикавказі, де тоді мешкала родина Грушевських.

Поряд з текстом вірша автор записав: “Хай Бог простить, мені ця думка віршова придумалася у церкві... Слава Богу за помогу”.

З давнини

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 107.

Подається за автографом: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України (далі — ІЛ). — Ф. 122. — Од. зб. 2.

с. 63 Загрук, каркнув крук понурий... — у “Словарі української мови” за редакцією Б.Грінченка (т. 2, с. 31) про слово “загрути” зазначено, що воно означає закричати, закаркати, але вжите лише у фальсифікованій думі І.Срезневського у “Запорожской старине”, т. 1, с. 105.

Інша редакція вірша кілька разів публікувалася без назви разом з іншими творами під загальним заголовком “Пісні” за підписом *Михайло Козак*, вперше — у “Зорі”. — 1992. — Ч. 24. — С. 466. Друкуємо також і цей текст (автограф його не зберігся), оскільки він значно відрізняється від поданого в основному корпусі книжки.

*Заспівали козаченьки,
Йдучи по долині.
Загрук, каркнув крук понурий
На сухій ялині.
Мовчи, круче,
Не груй, чорний,
Може й, правду знаєш,
Та щоб мене завернути —
Того не здолаєш!..
Завертала мене мати,
Завертала мила —
Не заверне ж козаченька,
Не зляка й могила!
Катма щастя у неволі,
Люба — й та не мила!
Або вмерти, або жити,
Скніти ж — ні, не сила!*

“Не вповай на ласку панську...”

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 58.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 37 зв. Твір зі “Щоденника” М.Грушевського 1888–1894 рр.

Псалми

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 108.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 36 зв. Твір зі “Щоденника” М.Грушевського 1888–1894 рр. Варіант цього тексту є у тому ж архіві: Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 22.

с. 65 Є драбина в нас, братоньки милі... — варіант рядка: Є драбина ота, що в <Ведилі>.

“Тільки того б бажав би, щоб в рідній землі...”

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 58–60.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 106. Твір зі “Щоденника” М.Грушевського, тому й датується числом відповідного щоденникового запису — 16 лютого 1892 р.

“Коли я в перший глянув раз...”

Перша публікація — у виданні: *Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.)*. — С. 166–167.

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 114.

Як видно з автографа, текст вірша пізніше автор переробляв, міняв окремі рядки та послідовність строф. В основному тексті поданий остаточний варіант. Первісні варіанти: 4-го рядка — “старий-престарий дід”, “старезний знахур-дід”;

7-го рядка — “і мовить батькові — дарма!”;

9–10 рядків — “Ото вся втіха, щастя все — Робота гля него”;

21–24 рядків — “Та все-таки — який не єсть, А буде чоловік... В ярмі роботнім — день за день — Проходить весь свій вік...”;

останніх 4-х рядків — “Та, може б, хоч і не собі Заробить щось добра — Оце й утіха, й щастя все — Єсть, не журись, стара!”

“З церкви темної я вийшов — вечір тихо догорає...”

Перша публікація — за автографом: ІЛ. — Ф. 77. — Од. зб. 124. — Арк. 27.

Аркуш з автографом цього вірша зберігається у фонді О.Кониського у складі збірки автографів українських письменників. Вгорі аркуша запис рукою О.Кониського, який дає інформацію для приблизного датування вірша: «Грушевський Михайло (Заволока), автор передмови до “Одисеї”, “Истории Киевской земли” і інч.». Згадана передмова до перекладу Гомерової поеми українською мовою, який здійснив П.Ніщинський (Петро Байда), датована лютим 1890 р. (детальніше див. коментар до передмови у цьому виданні. — Т. 11. — С. 694–695). Друга названа праця — “История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия” — об’ємне наукове дослідження М.Грушевського, удостоєне золотої медалі, вийшло друком наприкінці жовтня 1891 р. Таким чином, поезію “З церкви темної я вийшов...” датуємо приблизно 1892 роком.

“Не журись! За зимою — весна...”

Перша публікація — під псевдонімом *Михайло Козак* у журналі “Зоря”: 1892. — Ч. 20. — С. 386.

Подається за другою прижиттєвою публікацією у кн.: *Акорди: Антологія української лірики від смерті Шевченка / Уложив Іван Франко*. — Львів, 1903. — С. 248. Автограф невідомий.

“Я все люблю в тобі — твій усміх непорочний...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 110–111.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 58.

“Між зорями, між світами...”

Вперше опубліковано під назвою «Любов. Тема з Платонового “Пира”» за підписом М.З. у журналі “Зоря”: 1896. — Ч. 10. — С. 187, з деякими відмінностями від оригіналу. Найпомітніші з них: перший рядок звучить: “Між зоряними світами”, також у публікації змінена черговість рядків — 33–36-й стоять після 37–40.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 102, а не за першодруком, оскільки не маємо свідчень про участь автора в підготовці вірша до публікації. Є підстави вважати, що текст був відредагований без відома М.Грушевського.

Підзаголовок, який з’явився у публікації («Тема з Платонового “Пира”»), називає джерело основного мотиву вірша — це інтерпретація поглядів Платона на проблему людських взаємин, зокрема кохання. Один із діалогів Платона — “Бенкет” (“Пир”) присвячений якраз цьому питанню. Назва діалогу походить від того, що міркування його учасників розгортаються на бенкеті в драматурга Агафона. Платон стверджував, що пошук Любові — одна з найдревніших проблем людства. Згідно з його вченням, багато тисяч років тому, коли Бог сотворив світ, людські душі стали розділятися, поки не стали тисячами тисяч душ, які живуть на землі. Ці розділені душі відчували втрату чогось важливого, наче кожній з них бракувало половини. Це поняття лежить в основі вчення про “душі-близнюки” і про значення Любові як потреби кожної людини зустріти те, що колись було його частиною, а тепер втрачене. Таким чином, кохання трактується як пошук втраченої єдності, пошук гармонії протилежностей і гармонії подібності. Протилежностей — тому що всім нам не вистачає половини, а подібності — через духовну спорідненість, адже якщо дві душі колись були одним цілим, то вони мають потребу зустрітися знову. Правда ж Любові полягає в тому, щоб, по-філософськи трактуючи її, бачити за тілом душу, за минущою красою — вічну красу чеснот, добродійності й ідеї.

“Далеко ти, та я живу тобою...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 112.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 51. За почерком автограф можна датувати приблизно 1896 р.

“Струна співа! З ударом кожним смика...”

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 60.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 60 зв.

“Цілий вік у праці неустанній...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 113.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 60.

“Мені приснилося, немовби я заснув...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 113–114.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
 Арк. 59, 62.

“Не хтів би жити я, та що вже раз живу...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 114.

Подається за автографом: ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 101. За почерком автограф датуємо приблизно 1896 р.

“Ізнов мене самотність огорнула...”

Перша публікація — під псевдонімом “Михайло Козак” у кн.: Акорди: Антологія української лірики від смерті Шевченка / Уложив Іван Франко. — Львів, 1903. — С. 249.

Подається за автографом: ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 61.

Не маємо вагомих аргументів щодо датування цього твору, тому змушені обмежитись твердженням “не пізніше 1903 року”.

Розділ II. ПРОЗА

Прозові тексти М.Грушевського цікаві і як документ доби, і як естетичне явище. Відчитання автографа, підготовка до друку не лише дають змогу ознайомитись із творами, раніше не публікованими, але також вивчити інші, зовсім до цього невідомі аспекти їх існування: історію створення та функціонування тексту, роботу автора чи редактора над ним, шлях до читача. Природно, що майже кожен прозовий твір М.Грушевського має свою джерелознавчу й текстологічну специфіку, і саме вона висвітлюється у коментарях. Це інформація про першу публікацію, вказівка на джерела тексту, що дійшли до нас, їхня характеристика, висновок упорядника про те, яке з цих джерел слід вважати найавторитетнішим, а також міркування про час написання твору.

Другим обов’язковим елементом є т. зв. реальний коментар, що містить пояснення реалій і ситуацій, які трапляються у творі.

Відомо, що М.Грушевський починав свій творчий шлях саме як письменник. Однак дотепер чимало його літературних текстів, в основному ранніх, не друкувалося. Значний масив творів, які не публікувалися за життя автора, вперше були надруковані у виданні: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — Нью-Йорк; Київ, 2000, де їх відчитання з архівних автографів, підготовку до друку та коментування успішно виконала науковець Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України к. ф. н. А.О.Шацька. Висловлюю щире вдячність колезі за люб’язний дозвіл скористатись її коментарем і джерелознавчими знахідками.

Проте, готуючи це видання, ми продовжили роботу з автографами та друкованими джерелами, в результаті вдалося відчитати деякі складні фрагменти рукопису, уточнити композицію, датування, у деяких випадках відшукати нові аргументи для з’ясування творчої волі автора. Окрім того, сюди увійшли всі відомі на сьогодні з архівних джерел тексти завершених і незавершених творів М.Грушевського. Звісно, це видання є лише черговим етапом у вивченні спадщини Великого Українця, а нові розшуки й дослідження подарують нові знахідки.

Якщо твір зберігся у кількох автографах (повних чи неповних), коментар до нього містить інформацію про ці автографи за хронологічним порядком під заголовком “Джерела тексту”. У цьому випадку упорядник обирає джерелом основного тексту, як правило, найпізніший за часом створення та найповніший автограф, вказуючи на те, за яким джерелом здійснюється публікація. Якщо твір відомий нам з єдиного джерела (рукописного чи друкованого), — розділ “Джерела тексту” окремо не подаємо.

Твори публікуються за хронологічною послідовністю, тобто за часом їх написання. Більшість своїх текстів М.Грушевський датував у автографі, однак не завжди ці дати

збереглися, зокрема, через неповноту окремих архівних документів чи їхні механічні пошкодження. Деякі більші за обсягом твори мають кілька проміжних дат (наприклад, фіксують час завершення автором окремого розділу), але в цьому випадку зазвичай письменник не позначав рік написання. Не датовані автором тексти упорядник спробувала датувати на підставі низки аргументів, про які повідомляє читача.

Ще одна особливість точного датування текстів М.Грушевського: до 1894 р. назви місяців, уживані ним, не завжди відповідають сучасній мовній нормі. Про такі розходження зазначаємо у коментарі, а тут подаємо назви місяців, як сам М.Грушевський перелічив їх у листі з 1891 р. до А.Ямпольської: січень, лютий, березень, квітень, травень, липець, червень, серпень, жовтень, листопад, грудень, студень (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Спр. 273. — Арк. 28 зв.).

Низка прозових творів М.Грушевського згадується у його листуванні, зокрема, з І.Нечуєм-Левицьким. Цитуючи цей матеріал для з'ясування історії тексту чи уточнення дати написання, будемо посилатися на видання: Листування Михайла Грушевського. — Серія “Епістолярні джерела грушевськознавства”. — Т. 1 / Редактор Л.Винар, упорядник Г.Бурлака. — Київ; Нью-Йорк та ін., 1997; Листування Михайла Грушевського. — Серія “Епістолярні джерела грушевськознавства”. — Т. 3 / Редактор Л.Винар, упорядники Г.Бурлака, Н.Лисенко — Київ; Нью-Йорк та ін., 2006. У тексті коментарів скорочено подаємо: “Листування...”, том і сторінку.

Дух Нового года

Перша публікація — у виданні: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 39–40.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 6 зв.—7. Цей архівний документ — зошит, куди М.Грушевський упродовж 1882–1883 рр. нотував щоденникові записи, поезії, прозові мініатюри, свої роздуми про прочитані книги та ін.

Датування авторське: *1 января 1883 г.*

с. 75 ... освобождении Москвы от поляков 1612 г. — згаданий історичний факт, коли під час польської і шведської інтервенції Москва у 1610 р. була захоплена поляками. Народне ополчення під керівництвом К.Мініна і Д.Пожарського у 1612 р. визволило місто від окупантів.

Помай Бі!

Перша публікація — за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 1–13.

Оповідання датоване автором *14–18 липця*, без означення року. Звертаємо увагу читачів на те, що в цей період М.Грушевський деякі місяці називав інакше, ніж прийнято тепер (див. преамбулу). “Липець” у нього — це сучасний червень. Рік написання, на наше переконання, — 1884, а основним аргументом вважаємо той факт, що через місяць після створення цього оповідання, у серпні 1884 р. (цього разу датування авторське) М.Грушевський пише повість “Загублений вік”, головний герой якого також називається Петро Пархіменко, але доля його складається зовсім інакше, — фатально трагічно. Почерк обох цих автографів дуже схожий. Отже, вважаємо, що оповідання “Помай Бі!” написане у червні 1884 р.

Вираз “Помай Бі!” — це зредукована розмовна форма словосполучення “Помагай, Боже!” — традиційного українського привітання та побажання успіху у важливих починаннях.

с. 79 ... був маршалкем у Яна Тшецего... — Ян III Собеський (1629–1696) — король Речі Посполитої з 1674 р., великий коронний гетьман.

Загублений вік

Перша публікація — за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 24, 69–149.

Час написання: 29 липня — 3 вересня 1884 р. Датуємо на підставі записів автора: передмова до повісті підписана 29 червця р. 1884, на арк. 104 (тобто приблизно на середині тексту) М.Грушевський проставив дату 19 серпня, на арк. 110 зв.: 20 серпня, а в кінці рукопису: *Кінець і Богу слава. Року Божого 1884 н[евільного] ж[иття] У[країни] 230, Жовтня 3 дня ранком скінчав я повість цю у город[і] Владикавказі. Мих. Заволока.*

Як було зазначено вище, у цей період М.Грушевський деякі місяці називав інакше, ніж прийнято тепер. Червцем він називав липень, назва місяця серпня не змінилася, натомість жовтнем автор іменував сучасний вересень. Такі назви були властиві мовленню українців Придніпрянщини ХІХ ст. Ось що з цього приводу писав Б.Грінченко: “Жовтень — Сентябрь. С этим значением в словарях Левченка, Уманця і Спілки, Тимченка, в “Основе” 1862, № 9, в новейших календарях [...]. У галичан — октябрь, а для сентября у них — вересень. Желех”. — Словарь української мови / Зібрала редакція журналу “Кієвская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: У 4 т. — Т. 1. — К., 1907. — С. 488. Згаданий словник Левченка (Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. — К., 1874) якраз і був для юного М.Грушевського одним із підручників рідної мови, про що є згадка у його щоденнику (*Грушевський М. Щоденник (1883–1884) // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 22*).

Текст автографа має низку помилок і неточностей в іменах дійових осіб та місця дії: наприклад, село, в якому довелося працювати головному героєві, спочатку назване Кудорилово, а далі — Безпешне; мати Пархіменка Горпина Карповна, а на с. 8 — Явдоха Карповна. Це свідчить про незавершеність роботи автора над твором. Готуючи це видання до друку, ми уніфікували імена й назви, обравши частіше вживані. Лише в кількох випадках, коли автор мав намір дописати героя по батькові, але не зробив цього, залишивши багато крапок, нам доводиться також задовольнятися крапками.

с. 88 ... “вкусил отъ древа познанія добра и зла” — тобто навчилися чогось, дізналися про щось дуже важливе, але заборонене. Вислів походить із біблійного міфу про перших людей, які жили в раю. Рай був розкішним садом, а посередині росло чарівне дерево: хто скуштував би його плід, дізнався б, що є добро і що є зло, став би всезнаючим і всемогутнім. Бог заборонив Адамові та Єві рвати ці плоди, але Єва, спокушена змієм, умовила Адама, і вони порушили наказ, з’їли заборонений плід. Розгніваний Творець покарав їх, вигнавши з раю і прирікши увесь людський рід на земне життя, сповнене важкої праці й випробувань.

с. 98 ... Тра привести цитату з “Іліади”: “Так предавались печали они, поки не прийшов вечір” — ця авторська примітка залишилась без подальшого розширення і є одним із доказів того факту, що повість “Загублений вік” автор не довершив. На жаль, нам не вдалося знайти точний відповідник фрази, занотований М.Грушевським. У тексті поеми Гомера “Іліада”, зокрема, у найбільш вдалому російському перекладі М.Гнедича (1829), є кілька схожих місць. Очевидно, це мала бути не дослівна цитата з Гомера, а ремінісценція. Показовий, проте, сам факт звернення молодого автора до класичного тексту. Влучна паралель переживань персонажів повісті з емоціями античних героїв має також і злегка іронічне забарвлення, своєрідний момент “відчуження” автора. Окрім того, це ще один прояв відомої обставини: на той час М.Грушевський перебував у російській мовній стихії, а українську літературну мову вивчав за книжками. Вочевидь, його привабила смислова виразність лаконічного російського виразу, українського відповідника якому він не знаходив. Як писав пізніше М.Грушевський у “Споминах”, у нього “було загальне почуття простої української фрази і невеличкий запас найбільше вживаних слів. Але я почував недостачу виразів інтелектуального порядку і чув себе непевно в складні, синтаксисі” (Київ. — 1988. — № 12. — С. 125).

с. 99 ... перед ними сховався б той унтер-офіцер, що розказував п. Тургеневу про “аромат птиць” — згаданий епізод із циклу І.Тургенєва “Литературные и житейские воспоминания” (1869), у якому йдеться про арешт письменника у квітні 1852 р. за публікацію в “Московских ведомостях” статті про М.Гоголя: «Первые двадцать четыре часа я провел в сибирке и беседовал с изысканно вежливым и образованным полицейским унтер-офицером, который рассказывал мне о своей прогулке в Летнем саду и об “аромате птиць”, — а потом отправлен на жительство в деревню». — Сочинения И.С.Тургенева, 1869, том I, с. LXX.

с. 102 ... скидав[ся] на ті степи, де колись-то ховався з головою старий Бульба з синами — тобто на південноукраїнські степи, де, за переказами, в часи козаччини в літню пору була така буйна трав'яна рослинність, що в ній міг сховатися вершник. Згадані герої повісті М.Гоголя “Тарас Бульба” (1835).

с. 103 ... після Здвиження почали учення... — йдеться про свято Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього, або, як кажуть у народі, Здвиження, яке, за церковним календарем, припадає на 27 вересня.

с. 105 На Михайла приїхав інспектор... — днем святого Михайла скорочено називають Собор святого архістратига Михаїла, що відзначається 21 листопада.

с. 107 ... пролетів тиждень, за їм другий, а тут шасть — і багата кутя за плечима — кутя — в Україні головна звичаєво-обрядова страва Різдяних свят з пшениці, горіхів, родзинок та меду. За ці свята кутю варять тричі. Перша кутя — Багата кутя, її готують у переддень Різдва, на Святий вечір (у православних — з 6 на 7 січня). Крім неї на столі має бути ще 11 пісних страв. Друга кутя — Щедра кутя, яку готують на Василя (т. зв. Старий Новий рік 14 січня). Третя кутя — Голодна кутя. Її готують у переддень Водохреща (19 січня); у деяких місцевостях саме цю кутю називають Багатою. Якраз у такому значенні М.Грушевський використовує назву Багата кутя у повісті Загублений вік, маючи на увазі закінчення циклу новорічних свят.

с. 108 ... і він дуже радий був, як побачив заметені снігами хатки Безпешнинські — у первісному варіанті оповідь про те, як Петрусь добирався до села (починаючи з фрази “Од залізної дороги до села трапилось ему їхати дуже не в добру годину...”), автор спробував розгорнути в окремий сюжет, але потім змінив свій задум. Урвавши розповідь, яка надто відходила від основної сюжетної лінії, М.Грушевський повертається до її початку і на полях аркуша 111—111 зв. записує новий варіант, скоротивши текст до одного абзацу.

Далі подаємо первісний варіант цього фрагмента — в автографі арк. 111 зв.—113 зв.

Од залізної дороги до села трапилось ему їхати дуже не в добру годину — цілісні дні йшов сніг, й дорога була небезпечна. В Степановку, звідки зостався тільки один гін до Безпешного, приїхав Петрусь над вечір. Сніг перестав. Староста радив ему переночувати, але Петрусь й так остогиділо валантатись по вонючим, нечистим покаям станцій, він не згодивсь і просив запрягать.

— Не гаразд, пане, було б вам їхати, послушали б мене, осталися тутечки, а завтра раненько й одправили б вас.

— Та чом же не гаразд — он і сніг перестав, саме їхать, — спитав Петрусь.

— Та бачите, пане, — сказав староста трохи несміливо, — такі вже прикмети: ось свині барложаться, знов собаки сніг лапами розгрібають, повинна бути метелиця.

— Ото найшли собі пророків — свиню та собаку, — засміявсь Петрусь, — що там метикувати, скажіть запрягать.

— Як знаєте, хай воно так буде, але усе ж ліпше було б вам переночувати. — І староста пішов.

Запрягли бричку з верхом, дали й проводиря верхового (це вже староста підслужився, в его синок у Безпешну школу ходив) і рушили. Петрусь, обкутав-

ишь у теплу шубу, розглядав білі краєвиди. Було тихо, але маленький вітерець трошки ворухив сніжок. Петрусь замисливсь — став думати про Панчука і зовсім з головою уліз у комір. Виглянувши звідти через якусь годину, він побачив, що сніг почав дуже куріти, вітер вже бурхав чималий і сипав сніг у тарантас.

— Погане діло, — сказав поводитир, обертаючись до Петруся. — Буде метелиця, може б, вертатись?

— Ет, чого тут, — сказав Петрусь, — до Безпешного недалеко, не заблудимось, як думаєте?

— Та конешне, тут я шлях добре знаю, — додав візник, молодий ще хлопець, повернувши свій вид з розбитим на святах носом.

— Ну, то й торкай, — сказав Петрусь.

Коні побігли, дзвонячи і брязкаючи хомутами. Сани легко йшли, підіймаючи стовпи снігу. Вітер ставав все дужче та дужче, небо вкрилось хмарами, і стало якось сумно, за сніговою курявою не дуже було й видко шляху. Візник з розбитим носом добре поганяв коней, а сам повертався на усі боки, виглядаючи шлях. Поводир тупцював побіч санок і усе радив візника, щоб лучче розглядав... Але незабаром закурило так, що не то що дороги, а навіть дуги не було видко. Санки почали стрибать і хитаться — на ріллю, знаться, вже з'їхали.

— Куди ж се ти їдеш, — спитав Петрусь, — се вже ж ми по ріллі їдемо?

— А Бог її святий знає, де тут дорога, батька лисого побачиш у таку куряву.

— А ти ж казав, що добре знаєш дорогу, — сказав Петрусь.

— Та знаю, та хіба ж тепер хто-небудь її розбере, — сказав візник сердито.

Поводир сердито лаяв візника, згадуючи й батька, й діда єго, візник мовчав і сердито дивився набік. Проїхали ще трохи й стали.

— Що ж се ти? — сказав Петрусь.

— Хіба не бачите? — одказав візник похмуро.

Справді, їхати було не можна — розгулявшись по широкому, виючи на усі тони, снігу мело таку силу, що Петрусь навіть не бачив спину візника, круж єго намело цілі намети.

— Погане діло, — сказав поводитир.

— Погане, — сказав Петрусь, — що маємо робити?

Візник мовчав. Поводир подумав трохи і сказав:

— А знаєте, пане, моя коняка розумніша од усіх, як тепер я її пушу їхати, куди схоче, то запевне доведе вона мене, я звідти приведу людей, ви тільки дзвоніть у дзвоники та гукайте, щоб знати, де вас знайти.

с. 112 Не бійтесь, Маріє ... — автор поставив крапки, маючи на меті згодом дописати по-батькові Марусі Качурової, але так цього і не зробив. Далі в тексті ще не раз траплятимуться такі пропуски. Якщо ім'я чи по батькові дійової особи відоме — дописуємо його у квадратних дужках. Якщо ж автор так і не назвав персонажа, — залишаємо три крапки.

с. 114 “Отечественные записки” — російський літературний журнал XIX ст., який мав великий вплив на літературне життя і розвиток громадської думки в Росії. Виходив у Санкт-Петербурзі у 1818–1884 рр. (з перервами).

“Русский вестник” — під такою назвою у XIX — на початку XX ст. у різний час видавали три різні часописи. У повісті М.Грушевського, події якої розгортаються приблизно у 1880-х роках, йдеться про літературний і громадсько-політичний журнал, який виходив у 1856–1887 рр. у Москві, а потім до 1906 р. — у Санкт-Петербурзі. Це був один із найбільш впливових журналів Росії другої половини XIX ст.

... се було перед Масницею — Масниці (Масляна, Масляниця, сирна неділя) — свято на честь весняного пробудження природи. Християнська церква внесла Масляну

до свого календаря: масляний тиждень є останнім напередодні Великого посту (кінець лютого — початок березня, за старим стилем), проте це свято так і не набуло релігійного змісту. Головною їжею в Масниці є вареники з сиром і сметаною та млинці.

с. 122 Стара підозрительно подивилась на его і, трохи поколебавшись... — саме так у автографі. Без сумніву, М.Грушевський розумів, що вживає русизми і, вочевидь, поспішав насамперед викласти на папір задум у чорновому варіанті, плануючи виправити мову при доопрацюванні. Але, оскільки автор не повертався більше до цього тексту, такого доопрацювання не відбулося.

с. 124 Після Зелених свят приїхав інспектор — Зелені свята — дуже давнє народне дохристиянське свято, яке символізує остаточний прихід літа, завершення весняного і початок літнього календарного циклу. В основі Зелених свят лежать культ рослинності й магія заклинання майбутнього урожаю. За християнською традицією, Зелені свята вшановують сотворення всесвіту — цього дня Господь сотворив Землю і засіяв її зеленню. Зеленими святами називають три останні дні Зеленого Тижня (тижня перед Трійцею) та три перші дні Троїцького Тижня (після Трійці). Трійця, Тройця — церковне свято, яке відзначають у восьму неділю після Великодня. Через те, що воно припадає на 50-й день після Великодня, церква називає його ще П'ятидесятницею. Існувало вірування, що й душі померлих оселяються в деревах, у його зеленому гіллі. Саме тому Зелені свята — ще й народне свято поклоніння душам небіжчиків, вшанування предків.

с. 125 Перед Пилипівкою порадилися весілля справити — Пилипів піст, Пилипівка, або Різдяний піст — один із чотирьох строгих постів православної церкви, який триває з 28 листопада по 6 січня. Назва його походить від свята апостола Пилипа, яке припадає на 27 листопада, — останній день, коли їдять скоромну їжу перед постом (заговини).

Німий свідок

Перша публікація — у виданні: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 136–143.

Джерела тексту:

1) черновий автограф першого варіанта оповідання — ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 65–83;

2) чистовий автограф з правкою І.Нечуя-Левицького — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 135–150.

Подається за цим останнім вказаним джерелом. Правки І.Нечуя-Левицького враховуємо як такі, з якими погодився автор.

Час написання: 20–24 вересня 1884 р. (дата авторська: 20–24 жовтня). А.Шацька висловлює припущення, що це — дата переписування М.Грушевським тексту начисто перед пересиланням його в кінці жовтня І.Нечуєві-Левицькому (див.: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини... — С. 380). На користь цієї версії свідчить і розповідь самого автора про історію написання твору “Німий свідок”. У “Споминах” М.Грушевський згадував, як влітку 1884 р. його батько, вирушаючи до Кисловодська у службових справах, запропонував синові поїхати з ним. «Я радо згодився — подоріж повинна була дати мені тему для пробної літературної виправи. Ми поїхали десь, мабуть, в червні, і прожили там з тиждень чи з півтора дуже цікаво. [...] Вернувшись з Кисловодська, я засів на кілька день і написав українською мовою “Кавказьку легенду” під назвою “Німий свідок”, в стилі популярного кисловодського оповідання про так званий “Замок коварства і любови”. [...] Ця тема була дурна і вульгарна, я сам був сього свідомий, — я бравірував сею вульгарністю, до певної міри пародіював сі “легенди”; головне було — зробити пробу стилю і мови, “написати на задану тему”» (Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — С. 126). Таким чином, первісний текст мав бути створений влітку. Про те, що влітку 1884 р. М.Грушевський був у Кисловодську, є ще одне свідчення: автограф ранньої редакції повісті “Чужі й свої”, підписаний: *Кислі Води. 24 червця 1884* (ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 68).

Однак згадана “осіння” дата записана не лише на чистовику оповідання “Німий свідок”. Чорновий автограф так само датований автором: над заголовком — *20 жовтня р[оку] Б[ожого] 188[4]*, в кінці — *Жовтня 24 вечером* (спр. 58, арк. 65, 79). Невже переписування цього порівняно невеликого тексту зайняло аж п’ять днів? Можна було б припустити, що в цьому випадку М.Грушевський помилився у “Споминах” щодо часу написання оповідання “Німий свідок”, і це було б не дивно, адже “Спомини” автор писав сорок років по тому. Але, зрештою, пильне прочитання листа молодого автора до І.Нечуя розвіває наші сумніви: «*И ту коротеньку фантастичну мрію, що до Вас тепер посилаю, виправляв та переписував я більше як тиждень* [підкреслення наше. — Г.Б.] — часу нема, та й яка праця літературна добре ітима, як над головою двоє борються, з одного боку грецьку мимрять, а з другого тригонометрію. Не знаю, чи сподобається Вам мій “Німий свідок”, дуже я за неї боюся. Гля такої праці треба дуже кебетної, старої руки. Пишучи її, мав я в голові Діккенсові “Святочні розкази” та Ваших “Запорожців” й боюся, щоб мій “Німий свідок” не став їх пародією». — Чернетка листа М.Грушевського до І.Нечуя-Левецького з кінця жовтня 1884 р. // Листування... — Т. 1. — С. 29. Таким чином, очевидно, найперші варіанти цього твору, які були написані у Владикавказі, до нас не дійшли, а збережені автографи належать до часу “шліфування” тексту вже восени, під час навчання у Тифлісі. Зараз для нас найбільш авторитетною є авторська дата.

У тексті чернетки твору початок суттєво відрізняється від вступної частини остаточного варіанта. Публікуємо його далі.

Німий свідок

Фантастична мрія Михайла Заволоки

Гарненьке місто Кислі Води — купа будинків разного колеру виглядає з-за зелених садків та лісків, що побігли веселими купами по одлогам гір, що обступили К. Сіли вони кружком круг К-а, нахилились, похмурили високії чола та й дивляться [на] маленьке місце, та слухають гуркотню, що летить звідти і луною розбуджує старі сірі бескети. Де не глянеш, усе гори зеленою стіною стали... І жителям К-а дуже до їх звикли, ці гори наче рідні та кривні стали їм, мають вони [їх] не тільки за купи землі та каміння, як те кажуть розумніші люде, а за живих свідків їх людської справи, цікавих до людського лиха і щастя, людського реготу й сліз... Усміхаючись, копилів я губу, слухаючи такі незугарні речі, але й сам незабаром почав те ж казати, що моторні жителям К-а. Літнього ранку пішов я у гори далеко, аж поки не пристав. Надибав я на гучний струмок, що весело стрибає між червоним камінням та безугаву співав свою чудову пісню... Припавши до яснозеленої травиці, я на весь рід пересохлий ковтав прозорчасту холодную воду. Напившись, вибравсь я на кручу, що звислась над струмком, і ліг під куші. Підложивши під голову руки, простягнув я потомлені ноги і лежав... Під кручею курливав струмок, над головою кивали віти, а крізь їх дивилось на мене високе-високе небо... Гордовитий орел чорною плямою висів надо мною... Я дивився на усе і мені стало тихо й мило, серце моє наче одімкнулось, і туди полилися духовитим струмком і гук води, й звіркання сарани, й клекіт орла, і гарний, величний, тихий краєвид... Я прислухався до шамотіння вітей і почув, що вони не дурно шамотять, а співають чудову пісню. Та пісня пройняла мене до живого серця і так зусталося навіки, і іноді переспівує мені, то пісня була поетична, як весняний ранок, чиста, як зірка, гарна, як соловейкене щебетання... Всі поети, почавши од Соломона й до Шевченка, якби зібрати їх докупи, не перейняли б її, хоч вона була проста, як дитяче серце... Мовою чоловічою жованою не можна тієї пісні переспівати і ачей би тільки здебільшого її міг я розказати.

І.Нечуй-Левецький схвально відгукнувся про цей твір і вважав, що його можна публікувати. «Тільки це не казка: це “Кавказький переказ” (предание) дуже інтересне і написане з грацією. Є подекуди великоруські вирази, але дуже мало». — Лист І.Нечуя-Левецького

від 30 (18) листопада 1884 р. // Листування... — Т. 3. — С. 31. М.Грушевський на це відповів, що "...переказом его, вибачайте, найменувати не можна, бо усе це чиста фантазія — ні оповідання я такого не чув, ні печери якраз такої не бачив у Кисловодську". — Лист М.Грушевського від 9 січня 1885 р. (28 грудня 1884 р.) / Листування... — Т. 1. — С. 32.

І.Нечуй-Левицький навіть відредагував рукопис, і ці правки враховані у нашому виданні. Щоб читач мав змогу скласти уявлення про характер редагування, далі подаємо деякі найбільш суттєві виправлення знаменитого майстра пера.

Текст М.Грушевського

Щороку збираєшся туди чимало панства й сподіваюшся поздоровшати за літо, п'ючи чортзна-що, то бігаючи по просіках парку або дучись в карти.

Торік приїздив і я туди, висидівши за зіму якусь там премудрую хворобу.

Два місяці жив я там — пив якусь солону та смердючу воду, штатував ранком коло "галереї", слухаючи музиків та розглядаючи молодих паній, так років по 40 кожній, то грузинських, то армянських кавалерів з здоровенними носами, квітчастими платочками на шії, хлопців дуже похіпних та дурних. Надивившись на усі ці краси, ішов я у гори, та й ходив там, доки не висипали зірки, а місяць, впливши на середину неба, не обсилав білим мовчазливим промінням кучеряві гріні щілини і затихший, послулий Кисловодск.

Та про сю печеру оповідання ціле є як ся розчавила у ній оця гора розсердившись на одну гарную пару.

— Закохалась, чи що, оця гора ваша у дівчину та й супротивника? — спитав я, сміючись.

— Скидає на те, ви не смійтесь.

— Ну, ну розкажіть, — засміявся я.

Обідва паничі — опасистий та худий, перегнувшись навипередки торочили й балакали, дурно силкуючись розважити тую паню — мабуть не бачучи тіх паничей і речей їх нечюючи, раз по раз поглядала то на того, то на другого й одказували помалу — тихий голос її й сполохнув того чернявого, що на лавці сидів; будемо его Юрком звати. Идучи проз его, вона, хай буде Ганна, вважливо подивилась на его своїми очима й пішла

Текст після правки І.Нечуя-Левицького

Щороку збираєшся туди чимало панства, що сподіваюшся поздоровшати за літо, то бігаючи по просіках парку, або сидючи за картами.

Приїздив і я туди одного року.

Два місяці жив там — пив цілющу воду, штатував ранком коло "галереї", слухаючи музиків і розглядаючи то чепурних баринь, то грузинських, то армянських кавалерів з здоровенними носами, в квітчастих платочках на шії. Ото раз, надивившись на усі ці краси, ішов я у гори, та й ходив там, доки не висипали зірки, а місяць, впливши на середину неба, не обсилав білим, тихим промінням кучеряві гріні верхи і затихший, послулий Кисловодск. Та про сю печеру єсть оповідання, як ся гора розчавила у тій печері одну гарну пару.

Далі викреслено.

Обідва паничі — опасистий а другий худий, перегнувшись навипередки торочили й балакали, дурно силкуючись розважити тую паню — що раз по раз мовчки поглядала то на того, то на другого не вважаючи на їх пусту розмову. От ся купка й сполохнула того чернявого, що сидів на лавці; він звався Юрком. Идучи проз его, тая пані, що звалася Ганною, вважливо подивилась на его своїми сумними очима й пішла

далі, а той очей не зводив з неї та довго ще у слід її дивився.

Юрко ще посів скількись на лаві. Він все думав про Ганну — йому здавалось, що він її бачив десь ще й не раз, а знав добре, він силкувавсь згадати, але дарма, бо справді ніколи не бачив її.

Він чекав, чи не побачить її ще, але не побачивши, пішов. Вечором він прийшов та й сів на теж таки місце, де сів і ранком. Він сів довго там, придивляючись до панства, що йшло просіками, шукаючи очима Ганни, але її не було.

Чередою ішли молоденькі дівчата і вже пристаркувати панії, з підмальованими очима й щоками, з ними юрби кавалерів усякого шталту, пузатих панів, чаючих “движенія води” тинялось скрізь, але все не бачив Юрко Ганни і не чув її голосу, котрий він вгадав би здалека.

Юрко сів поки не почали лихтарів гасити й після усіх пішов геть темними просіками, де вже чути було тихі розмови в затишних кутках, а часом і поцілунки — болящій люд, не маючи жодної користі од “кислої води”, шукав інших лік од хвороб своїх...

... Юрко ішов темними просіками, темні дерева тихо хитались, любо розмовляли і од ходи Юрка гука далеко луна серед тиши...

Щось незвичайне робилось із ним — серце боліло і наче кудись рвалося з грудей, ему чогос[ь] бажалось, пересохлий рот роззявивсь і губи щось шопотіли, а перед очима все стояла Ганна, в вухах гула луна од її голосу.

Скрізь[ь] шукав він її, але не було Ганни нігде і тільки опівночі вернувся Юрко додому, потомлений й блідий. Минуло так кілька днів щоранку, щовечора тинявся Юрко по просіках паркових, шукаючи, чекаючи Ганну...

Та ін.

далі, а Юрко і очей не зводив з неї та довго-довго ще у слід її дивився...

Юрко ще посів трохи на лаві, все думаючи про Ганну — йому здавалось, що він бачив її десь, ще й не раз, і, ніби, знав її добре, він силкувавсь згадати, де, коли і як, але дарма, бо справді ніколи її не бачив.

Він ждав, чи не пройде вона ще по[в]з його, але не дождавшись пішов додому. Ввечері він знов прийшов та й сів на теж таки місце, де сів і ранком. Довго він сів, придивляючись на всі сторони і шукаючи очима Ганни, але її не було.

Чередою ішли молоденькі дівчата і вже пристаркувати панії, з підмальованими щоками, з ними юрбою тягнулись кавалери усякого виду, багато пузатих панів, але Ганни між ними Юрко не бачив і не чув її голосу, котрий він, здається, вгадав би здалека.

Юрко сів поки не почали гасити лихтарів і після усіх вже пішов геть темними просіками, де давались чути то якісь шептання в затишних кутках, то легенькі усміхи, то тихі цмокання — болящій люд, не маючи жодної користі од “кислої води”, шукав інших лік од хвороб своїх.

Юрко ішов темними просіками, високі дерева легень[к]о хитались, шелестіли листом і ніби тихо розмовляли між собою і од ходи Юрка далеко йшла луна по лісу.

Щось незвичайне робилось з Юрком — серце боліло і наче кудись рвалося з грудей, ему чогос[ь] бажалось, пересохлий рот розкрився і губи щось шопотіли, перед очима все стояв вид Ганни, в вухах причувався навіть її голос, він бажав знайти саму Ганну.

Скрізь[ь] шукав її, але Ганни не було нігде. Вже опівночі вернувся Юрко додому потомлений й блідий. Так пройшло кілька днів: щоранку, щовечора тинявся Юрко по просіках паркових, шукаючи, виглядаючи Ганну...

Чужі й свої

Перша публікація — у виданні: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 155–235.

Джерела тексту:

1) чорновий неповний автограф, озаглавлений автором “Недобрий жарт. (На чужині меж своїми). Повесть Михайла Заволоки (1-а редакція)”. — ЦДІАЛ. — Ф. 401. — Спр. 56. — Арк. 25–68. Цей текст має розділи I–VIII, без епілогу, який є в останній редакції. На останній сторінці запис: *Кисловодськ, 24 червця 1884 р. Р[оку] нев[олі] 230;*

2) чорновий автограф — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 263. — Арк. 130–265, без закінчення. Перша назва “На чужині меж своїми”, потім — “Чужі й свої”. На арк. 130 (першому аркуші чернетки) дати: *кінець липця — 24 червця, 20 листопаду — 3 грудня, 17 грудня — 2 студня / 2 місяці, жовтня 9 — 30.* Також дати написання розділів — на зв. арк. 130: *По днинам: гол[ова] I — липця 26, II — 27–28; III — 1 червця; IV — 12 червця; V — 18 червця; VI — 19–26 червця; VII — 25–26 червця й решта VIII Епілог;*

3) чистовий автограф з правками І.Нечуя-Левицького — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 263. — Арк. 1–129. На першому аркуші — штемпель бібліотеки НТШ у Львові, запис рукою М.Грушевського: “Чужі й свої, повість Михайла Заволоки, 1884. Частина I”.

Подається за цим останнім вказаним джерелом. Правки І.Нечуя-Левицького враховуємо як такі, з якими погодився автор.

Час написання: 1884–1885 рр. Свідчення про те, що доопрацювання тексту повісті відбувалося ще й у 1885 році, є в листах М.Грушевського (детальніше про це — далі).

У чорновому автографі (джерело № 1) збереглися план повісті й інші робочі нотатки автора. У “Плані” (арк. 27 зв.) лише прізвище головного героя Комашинського те саме, що в остаточному тексті, а решта дійових осіб мають інші прізвища. Також і схема розвитку сюжету відрізняється від остаточного тексту:

План

1. Ком[ашинський] і Щербинев стрічаються (вид города, гір, річки, <дими>). Щер. закликає до себе.
2. Комашинський (хто такий, батько, мати, виховання, збирається на вечір, стрічається з Пархіменком).
3. Вечір. Щербин. і Білогорови, їх розмова. Комаш., его розмови, поворот додому.
4. Ідуть на <Ридо>. Білогор. розмовля з Комашинським. 3-а панночка. Мрії.
5. Комашинськ. у станиці (козаки, вид, дорога, розповідки козаків, мрії Комаш.).
6. Комашинський ревнує Білогорову. Его думки. Оповідь.
7. Епілог — хвороба, чутки про его.

Звертає увагу той факт, що автор назвав цей текст “першою редакцією”, тобто він був свідомий того, що це лише перша спроба написання більшого епічного твору, яка його не задовольняла. І справді, ця перша редакція значно відрізняється від остаточного тексту, насамперед відсутністю виразних українських національно-суспільних моментів, які в остаточній редакції виписані виразно і доволі майстерно. Чернетка відображає рух творчої думки автора, багато фрагментів закреслені, виправлені, а то й просто переписані наново. На арк. 68 автор нотує для себе окремі моменти для подальшої роботи над текстом: “Гля пам’яти. Хай дія йде у 1880 році. Тра розположить зобачення Івася та Катрі, тра щоб вона сказала, буцім его любить, а мандрівку Івася (гл. VI) тра трохи підчухрать. Сказати дещо про его думки про українське письменство”. Загалом повість

у першому варіанті має 8 розділів, без епілогу. Текст першої редакції, на жаль, зберігся не повністю. Подаємо його в цьому томі у розділі “Додатки”.

У чистовому автографі (№ 3) присвята “Посвящаетця И.Левіцькому” надписана рукою Нечуя (про обставини її появи детальніше скажемо далі). Найпоказовіші редакторські правки: в автографі М.Грушевського — “з русими вусами” — виправив І.Нечуй-Левицький на — “з руськими вусами”; “[гори] скачучи одна на другу” — “скачучи одна вище другої”; “блищать та сяють серед небесного блакиту білі верхи” — “блищать та сяють серед небесної блакиті білі верхи”; біля фрази “гулко отдавалися серед тиші” І.Нечуй-Левицький на полях пише: «кацапське, по-нашому — “гучно”»; “оддали у гимназицьку бурсу” — “оддали у гимназіяльну бурсу”; “зневажало усе, що мусило шанувать” — “... що треба було шанувать”; “скубенти” — “студенти”; “не звертав жадної уваги” — “... уваги”; “усміхаючись” — “осміхаючись”; “звідці” — “звідсіль”; “гірше других” — “гірше од других”; “кури купую розгортали сміття і квоктали” — “кури розгортали сміття і сокотали”; “дуже я вдався у народство” — “дуже я захопився народством”; “Ще як був я зовсім молоденьким хлопчиком, ще як тільки почав виходити вус, я вже був увесь, з руками, з ногами народовцем” — “Ще як був я зовсім молоденьким хлопчиком, ще як тільки почав висипатись вус, я вже був увесь, з серцем, з душею народовцем”; “Тим часом, як мої товариші шуткували” — “Тим часом, як мої товариші жартували” та ін.

Першу згадку про повість “Чужі й свої” знаходимо в листі М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького від 28 грудня 1884 р. (за ст. ст.): «Кінчаю я своє оповідання, та тільки шкода — воно, певне, Вам не сподобається — не з туземного побиту; я хотів описати тутешніх українців, а поруч із ними — народовця і роман его з панянкою. Нагадає дуже Ваші “Хмари”. Як бачите, тут багато треба й талану, й знаття; народовця я писав ідеального, але що про тутешніх українців — усе не видумане. Пришлю, як дозволите, подивиться». — Листування... — Т. 1. — С. 32. Перші три розділи повісті, яка на той момент була “вже уся готова й виправлена”, автор переслав І.Нечуєві 22 січня (3 лютого) 1885 р.: “Не знаю, чи сподобається вона мосці Вашій — багато є там правди, але багато я писав такого, чого сам не бачив, — з чужих речей, переказів; мабуть, наколотив гороху з капустою. Скажу тільки, що в остаючих главах у мене менше метикувань, а більш самого роману; боюся я, що передав цих метикувань у тих главах, що Вам посилаю”. — Листування... — Т. 1. — С. 33.

І.Нечуй-Левицький високо оцінив повість, але письменник висловив також цілу низку порад і зауважень: «“Свої й чужі” по ідеї дуже добра річ і правдива, тільки це не ціла повість, а епізод або тільки перша частина повісті. Коли хочете, то я так і надпишу: 1-а частина, або частина чи уривок з повісті, для друку. Тут повість тільки що зав’язується, іменно між Іваном та Катрею. Прочитавши, ждеш, що повість буде йти ще далі, що Іван та Катря вступають в життя, стануть вповні людьми дорослими, прикладуть до діла свої теорії та національно-народні ідеї. Цікава річ, чи зійдуться вони, чи розійдуться? Тепер уже є на Україні багато порядного, розумного жіноцтва, і Катря повинна б бути луччим типом сучасної українки. Але... як автор схоче, так і поверне... Це оповідання можна пустити до друку, тільки Ви колись будете його тягти далі, розкажете дальшу, наступаючу жизнь свого симпатичного героя, тільки не пишть зараз. Поживіть, назирайте над людьми, наберіться матеріалу і колись розкажете кінець цієї повісті, або й почнете, як самостійний одрубний твір, вдержавши ймення та прізвища своїх героїв. Не беріться ще за великі здоровецькі повісті, а пишть коротенькі». — Лист від 27 лютого ст.ст. 1885 р. / Листування... — Т. 3. — С. 32.

У листі від 8 березня ст. ст. 1885 р. М.Грушевський погоджується на те, щоб віддати до друку першу частину повісті, підписавши її псевдонімом *Михайло Заволока*, й переказує фабулу другої частини. «От й уся повість, як бачите, мало у неї й дії, й типів, й фабула стара й проста, позичена, гріха не ховаю, у Ваших “Хмар”»: Листування... — Т. 1. — С. 36. Дізнавшись, що І.Нечуй-Левицький має намір передати рукопис повісті до

друку, М.Грушевський раптом завагався. Чутки про переслідування українофілів у різних містах Росії проєктувалися на досить радикальну, як на ті часи, авторську позицію “Чужих і своїх”, і юнак радиться, як у разі публікації твору уникнути можливих претензій з боку влади. «Взяла мене дума, чи не може яка-небудь халепа на мене впасти з-за “Своїх та чужих”, хоч я й так чухрав їх дуже? Чи добре шанують в Галичині й в нас псевдоніми, не тра боятись, що про їх довідаються такі, од котрих краще було б сховатись? Як безпешно ж друковать, просив би я мосць Вашу — дозвольте Вам, яко добродію моему і учителю в письменстві українському, посвятить цю повість, й як ласка Ваша, подпишіть на повісті — *Ів. Сем. Левицькому*. [Підкреслення автора. — *Г.Б.*]». — Листування... — Т. 1. — С. 37–38. Це більша тривога опанувала М.Грушевського після поїздки з батьками влітку 1885 р. до родичів: “Я, бачте, пробуваючи сего літа на Україні й слухаючи страховинні оповідання про народовців, набрався й сам ляку й тепереньки думаю, як би так ізробить, щоб наймення мого не можна було дізнатись. Через се дуже прохаю Вас, добродію, як тільки можна, описать у редакції, щоб поскидали з писань моїх визначки міста й часу, коли вони писані, в текстї як є де назвиська міст і річок — Владикавказ, Тифліс, Терек, Кура, або що таке — щоб попеременяли якось...” — Листування... — Т. 1. — С. 41. З тих самих цензурних міркувань М.Грушевський навіть пізніше наприкінці другої частини повісті підписав: *М.Заволока. Астрахань* (автограф № 3, арк. 129). Це прохання І.Нечуй-Левицький передав І.Белеєві у листі від 27 грудня ст. ст. 1885 р., але від себе додав ще й те, чого не було в листах М.Грушевського: “...і щоб викинули посвячіння мені згаданої вище повісті”. — *Нечуй-Левицький І.* Зібрання творів: У 10 т. — К., 1968. — Т. 10. — С. 304. Можна висловлювати різні версії з приводу мотивів такого рішення відомого письменника, однак, на нашу думку, це розпорядження не йшло від автора, тому суперечить його волі. Отже, повість “Чужі й свої” повинна публікуватися з присвятою І.Нечуєві-Левицькому, що ми й виконуємо.

11 травня 1885 р. І.Нечуй-Левицький пише О.Кониському: «Маємо нового і талановитого белетриста, Мих[айла] Заволоку; обіцяє велику родючість, бо йому сливе 17 літ, а він написав оповідання “Кутя”, кавказький переказ і першу частину повісті “Свої й чужі”. Це все думаю оддати в редакцію “Зорі”. Стиль Заволоки легкий, язык літературний. Оповідання тягнеться гладенько». — *Нечуй-Левицький І.* Зібрання творів: У 10 т. — К., 1968. — Т. 10. — С. 299. Листом від 5 серпня ст. ст. 1885 р. І.Нечуй-Левицький повідомляв М.Грушевського: «“Свої й чужі” з’являться в “Зорі”, і Вас просять, щоб Ви скінчили повість в цьому році. В “Своїх й чужих” знайшли декотрі місця дуже талановиті. Я думаю, що кожний читальник не буде скучати, читаючи Вашу повість». — Листування... — Т. 3. — С. 34. Повість тоді так і не була опублікована, проте встигла придбати собі читацьку аудиторію. Це й у березні 1886 р. рукопис повісті перебував у Києві: «“Свої й чужі” ще не одіслана в Галичину; її читають у нас в рукописі, і вона знайшла таки доволі читальників. Скажу од себе, що друга частина слабша од першої: в неї багато другорядних осіб дійових, а як їх багато, то й трудно обмалювати докладно їх характери. А все-таки і друга частина написана дуже добре! [...] Тетрадь одішлю аж на Великдень». — Листування... — Т. 3. — С. 36–37. Коли ж нарешті твір потрапив до Львова, з ним мали змогу ознайомитися члени редакції “Зорі”. Про своє негативне враження від нього через багато років принагідно згадав І.Франко у листі до М.Драгоманова від 9 серпня 1894 р.: «Про Груш[евського] я не знаю багато. Він дебютував у нашій літературі декількома новелами з підписом “Михайло Заволока” і навіть написав був роман [насправді — повість. — *Г.Б.*] “Свої й чужі” — річ зовсім слабу». — *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — К., 1986. — Т. 49. — С. 508.

У тому ж листуванні М.Грушевського з І.Нечуєм-Левицьким знаходимо кілька свідчень про те, що у 1885 р. автор ще повертався до тексту повісті. Так, у листі від 26 грудня 1885 р. (ст. ст.) І.Нечуй-Левицький пише: “Коли скінчили повість, то, будьте ласкаві,

пришліть мені, я перечитаю. Тільки обробіть її гарненько та зверніть увагу на фабулу, бо публічність, як я зауважив, любить цікаву фабулу, на що й я, грішний, не дуже зважав в своїх повістях”. — Листування... — Т. 3. — С. 36. Зрештою, у недатованій (приблизно з першої половини січня 1886 р.) відповіді на цей лист М.Грушевський написав: «Посилаю Вам остатню частину “повісті”. Виробляючи її, я передумав, й у мене се тільки 1 частина, а докончу колись потім, але воно й так щось цільне й викончене здається». — Листування... — Т. 1. — С. 42. Про подальшу роботу М.Грушевського над повістю “Чужі й свої” не збереглося жодних свідчень, очевидно, автор більше до неї не повертався.

с. 138 “Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?” (Куліш. Досвітки. Ст. 5) — епіграфом до повісті М.Грушевський обрав п’ятий рядок з вірша П.Куліша “Заспів”, першого твору зі збірки “Досвітки” (1862).

... тогочасного Владикавказ... — Владикавказ — місто в Російській Федерації, столиця республіки Північна Осетія–Аланія. Розташоване в центральній частині Північного Кавказу по обох берегах річки Терек. Цією обставиною пояснюється вираз у тексті М.Грушевського “тогочасний Владикавказ” — тобто частина міста на другому березі Терека. Місто засноване в 1784 році (поряд з осетинськими поселеннями Дзауджикау та Капкай) як російська фортеця на вході в Дар’яльську ущелину у зв’язку з підписанням Георгіївського трактату між Росією і Грузією та початком будівництва Військово-грузинської дороги. Статус міста має з 1861 р., з 1863 р. Владикавказ став центром Терської області Російської імперії. За радянських часів називався Орджонікідзе (1931–1944, 1954–1990) і Дзауджикау (1944–1954). У 1990 р. місту повернена історична назва — Владикавказ. Родина Грушевських мешкала у Владикавказі з серпня 1878 р., коли батько сімейства — С.Ф.Грушевський був переведений сюди зі Ставрополя на посаду директора народних училищ. Таким чином, М.Грушевський дуже добре знав це місто та його околиці, тут пройшли його дитячі роки, звідси чотирнадцятилітнім хлопцем він вирушив у Тифліс навчатися у класичній гімназії, у Владикавказ до родини на канікули їздив через Головний Кавказський хребет. Згадуючи ці непрості подорожі, він згодом напівжартома підрахував, що за роки навчання йому довелося перетнути Великий Кавказ 32 рази (див.: *Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 10. — С. 131*). Тут, у батьківському домі, М.Грушевський створив значну частину своїх юнацьких літературних писань. Не раз події його художніх творів відбуваються саме у Владикавказі, краєвиди міста й навколишніх гір змальовував М.Грушевський у літературних творах, зокрема, у повісті “Чужі й свої”.

... сяють серед небесної блакиті білі, блискучі, “кригою повиті” копиці — метафора “кригою повиті” навіяна М.Грушевському ремінісценціями з першою строфою знаменитої поеми Т.Шевченка “Кавказ” (1846), яка починається таким описом суворого краєвиду: “За горами гори, хмарами повиті, Засіяні горем, кровію политі”, а також з наступними рядками цієї ж поеми: “І вам слава, сині гори, кригою окуті...”.

с. 139 Високі береги обступили річку; на їх на обидва боки розсипалися купи будинків... — приблизно таким самим постає Владикавказ у “Споминах” М.Грушевського, коли автор згадує це містечко на момент переїзду туди їхньої родини: «Місто мало вид незвичайно никлий і сірий — він становив незвичайний контраст до тої чудової панорами, що відкривалась з його убогих улиць. Просто над ним підіймалася мальовнича маса Столової гори, з правого боку, над нижчими горами, висувалися вічно білі зубці головного хребта — Казбек, велетенська “грань алмазу”, і далі ряд верхів, то оповиті легкою сизо-блакитною мрякою, то гостро виразисті в контурах і блискучо-білі під сонячним світлом, відбиваючися від синіх тонів лісів передгір’я. Ревучий, нестримний Терек, що витікав з-під Казбеку з незказаним розбігом, не замерзаючи через се в найбільші морози, летів посеред міста серед вивернених мас каміння. І над його природними, неупорядкованими, необробленими берегами розкидалася сіть домків — по одній стороні — город,

по другій — слобідка, але, властиво, і город виглядав більш-менш такою ж слобідкою, зложений з маленьких домків (партерових, одноетажних) [...]. Будуватися було легко [...]. В кориті Тереку можна було брати скільки хоч чистого, пережитого піску. Каміння з нього бралось на будову. Цеглу вживали тільки на прокладку між сим камінням, так, як у старих візантійських будовах, та для фасадів». (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 142).

... одвезено его у київську бурсу — тобто в духовне училище. Вихованці таких закладів жили в гуртожитках, які називалися “бурсами”. Києво-Подільське духовне повітове училище разом зі своїм гуртожитком з 1832 р. розміщувалося у будинку колишнього гуртожитку Київської академії, спорудженому в 1778—1816 рр. за проектом І.Григоровича-Барського. Стисло викладені в повісті основні віхи й обставини початкової та середньої освіти Андрія Комашинського молодий письменник запозичив з біографії свого батька Сергія Федоровича Грушевського. Той так само був сином диякона, а згодом священника, навчався у Києво-Подільському духовному училищі, потім закінчив Київську духовну семінарію. Про побут бурсаків з бідних священничих родин С.Грушевський писав пізніше у статті “К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ”: “Нам случалось видеть некоторые из этих жалких лачуг, существующих при духовных училищах под именем бурс, где в двух небольших комнатках живут по тридцати, по сорока мальчиков. Порядочному человеку туда заглянуть совестно. Грязь, духота, темнота. Мальчики не имеют даже постелей, ни отдельных коек, и спят в своих халатишках вповалку, на дощатых подмостках, устроенных в комнате от одной стены к другой [...] На все это мальчики смотрят еще довольно равнодушно; более всего их одолевает голод. И действительно, их кормят нищенски”. (Цит. за кн.: *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* “Я був їх старший син” (рід Михайла Грушевського) — К., 2006. — С. 74).

... вільне, багате життя у тільки що забраному краєві... — після переходу в російське підданство Грузії (1801—1810) та Азербайджану (1803—1813) приєднання земель, які відділяти Закавказзя від Росії, і встановлення контролю над основними комунікаціями російський уряд розглядав як найважливіше військово-політичне завдання. Однак горяни північних схилів Головного Кавказького хребта чинили запеклий опір російській присутності на Кавказі, що вилилося в багаторічні військові дії, відомі під назвою “Кавказької війни”. Опір горців Чечні й Дагестану був зламаний лише в 1859 р. Війна призвела до численних жертв серед місцевого населення як у ході бойових дій, так і після їх завершення, в результаті добровільної та насильницької еміграції десятків тисяч горян, які відмовлялися підкоритися російському пануванню (Мухаджирський рух). Кавказ був остаточно приєднаний до Російської імперії у 1864 р.

с. 140 ... під впливом оповідань **Квітки, Вовчка, Кобзаря** — йдеться про творчість Г.Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Т.Шевченка.

... дуже любила “Енеїду”... — йдеться про бурлескно-трагедійну поему І.Котляревського “Енеїда” (“*Виргилієва Енеїда на малоросійській языкъ преложенная*”), перший твір нової української літератури. Перші три частини поеми були видані в 1798 р. Повний текст (шість частин) вийшов друком після смерті автора у 1842 р.

... варили кутю, пекли шулики, святити мед на Спаса — тут названі кілька найбільш показових реалій, притаманних насамперед українській обрядовості. Кутю готували в переддень Різдва (6 січня), на Василя (14 січня) та в переддень Водохреща (18 січня). До свята Преображення Господнього (другий Спас, 19 серпня) готували прісні коржі, розламували їх на дрібні шматки й запраляли тертим маком і медом. Ці коржі називалися “шулики”. На Спаса святити садовину (яблука, груші) і мед.

Він ніколи не забував покликать мороза на кутю або кинуть кутю під стелю — давній звичай у багатьох місцевостях України, за яким перед Різдвяною вечерею, прочитавши молитви, батько першу ложку куті підкидав під стелю, “щоб ріс довгий льон”,

або — “щоб бджоли роїлися”. Взявши в окрему миску куті, прихопивши із собою батога, хазяїн виходив на поріг і тричі голосно промовляв: “Морозе, Морозе, іди до нас куті їсти! А як не прийдеш, то і в петрівку не приходь, бо будемо тебе батогами бити!” Всі ці обряди були пов’язані з сільським побутом і господарством. Як бачимо, із текстів М.Грушевського (маємо на увазі також оповідання “Остання кутя”), у другій половині ХІХ ст. українські родини, які проживали в містах, з поширенням освіти та позитивістських переконань, хоч і пам’ятали про давні звичаї, однак не вкладали в них того символічного значення, не пов’язували з життєво важливими для сім’ї господарськими реаліями. Через те ставлення до давніх ритуалів було напівжартівливе, і їх доручали виконувати дітям.

На лихо, тільки не було у В[ладикавказі] гімназії й тра було везти ївася далеко, за гори у Т[ифліс] — цей факт та опис переживань хлопця, який боявся перспективи життя у далекому чужому місті, — з біографії М.Грушевського. Отримавши початкову освіту вдома, до гімназії він змушений був їхати у Тифліс, де йому, як синові педагогічного працівника, давали місце пансіонера з державним забезпеченням. Вихований у дусі родинного пієтизму, хлопець сприйняв цю звістку з розпачем: “Нудьга і страх обняли мою бідну душу. Я не смів повстати против батьківського наміру і не міг помиритись з ним. Я хотів би зостатись і вчитись дома, але не відваживсь виступити одверто з таким жаданням. Я вложив якоесь до „сочиненія”, піднесеного батькові на його іменини, 7 жовтня, ляконічну записку: „Таточко, не віддавайте мене до Тифлісу”. Другий раз, не витерпівши душевної муки, я з сльозми кинувсь до моїх батьків, коли вони вертались додому звідкись, і висловив їм свій жах перед виїздом. Але я не мав ніякої рішучості обстоювати свої гадки і бажання і легко відступав від них перед ласкавими потіхами батька. І я кінець кінцем корився своїй долі — але чув себе глибоко, безвихідно нещасливим” (*Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 145*).

Тифліс — російська назва (до 1936 р. — офіційна) древнього грузинського міста Тбілісі, яке виникло в другій половині V ст. н. е., з кінця V ст. у Тбілісі з міста Мцхета була переведена столиця Картлійського царства, відтоді місто стало бурхливо розвиватися. Тепер — столиця Грузії.

с. 142 Він вдався в українську історію, в українське письменство, він став народовцем — у сучасній історичній науці терміни “народовець”, “народовство” трактуються як такі, що характеризують західноукраїнський, галицький різновид народництва, багато в чому відмінний і формами, і шляхами розвитку від народництва в Наддніпрянській Україні. Однак, як бачимо з тексту М.Грушевського, у 1880-х роках український національний рух, швидше не політичний, а просвітній, називали саме “народовством”. Вочевидь, терміни “народництво, народники” трактувались тоді як явища, притаманні сучасній російському суспільно-політичному життю.

... **“да не соблазнится”** — парафраз цитати з Євангелій від Матвія (11: 6) та від Луки (7: 23) “Блажен, кто не соблазнится о Мне”. У повісті М.Грушевського йдеться про те, що батько головного героя, остерегаючись подальшого розвитку його українофільських настроїв, наполягав, щоб син вступав до Московського університету, а навчаючись у Київському, на його думку, була небезпека, що хлопець спокуситься на участь у національному русі. До речі, аналогічна ситуація була й у родині М.Грушевського: “Батько мій, наляканий вістями і оповіданнями про студентську історію, не хотів мене пускати до Київського університету. Він боявся, що я з своїм “українофільством” (слово се в тодішніх часах звучало дуже грізно і зловіщо) неодмінно попаду в якусь „хохломанську історію” [...]. Він за краще вважав, щоб я їхав до Москви (Петербург, мовляв, місто нездорове, особливо для нас, людей з полудня). [...] Кінець кінцем батько поставив мені ультиматум: він не буде противитись тому, щоб я їхав до Києва, коли я дам йому слово, що не буду брати участі в ніяких секретних організаціях” (*Грушевський М. Спомини // Київ. — 1992. — № 3. — С. 138*).

с. 143 По усій Україні читають київську часопись, “югово руський орган” “Київлянин”... — “Киевлянин” — громадсько-політична газета, виходила в Києві у 1864–1919 рр. тричі на тиждень, з 1879 р. — щоденно. Редакторами у різний час були: В.Я.Шульгин, Д.І.Піхно, К.І.Сімаковський, В.В.Шульгин. Газета стояла на позиціях великодержавного шовінізму, метою видавців була русифікація України (“Південно-Західного краю”).

с. 145 ... й оте місто тра було узять. А на мурах усі ті турки, та турки, й кінця їм немає — ймовірно, йдеться про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. — збройний конфлікт між Російською та Османською імперіями за вплив над країнами Дунайського басейну та Балканського півострова. Бойові дії велися на Балканах та на Кавказі, приводом для війни стали повстання проти турецького панування у Боснії та Герцеговині (1875–1878) й Болгарії (1876), які викликали широкий громадський рух у Росії на підтримку слов'янських народів. Царський уряд з метою посилення свого впливу на Балканах виступив на підтримку повсталих. У результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр. були звільнені від турецького панування і приєднані до Росії Південна Україна, Бесарабія, Крим, Північно-Західний Кавказ, Чорноморське узбережжя Кавказу, південно-західна Грузія і північна частина Турецької Вірменії.

с. 146 ... стурбований якийсь вид Галчин... — Галка — псевдонім М.І.Костомарова.

с. 150 Вчилися б краще, аніж слухать там різних нігілістів й усього такого... — нігілізм (від лат. nihil — ніщо) — світоглядна позиція, суть якої полягає у запереченні цінностей. Найчастіше нігілізм проявляється у вигляді екзистенціального нігілізму, який стверджує, що життя не має жодної мети чи значення. Моральний нігілізм заперечує значення етичних норм.

Уперше термін “нігілізм” запровадив Ф.Г.Якобі, однак найбільшого поширення він отримав завдяки творчості І.С.Тургенева, зокрема його роману “Отцы и дети”, де головний герой Базаров названий нігілістом. Таким чином, у другій половині XIX ст. нігілістами в Російській імперії стали називати молодих людей, які хотіли змінити в країні державний лад, заперечували релігію, проповідували матеріалізм та атеїзм, а також не визнавали загальноприйнятих норм моралі (виступали за “вільну любов” тощо). Зокрема, так називали революціонерів-народників. Слово мало виразну негативну конотацію. На обивательському рівні нігілістами називали усіх запідозрених у опозиційності до влади або суспільної моралі і зображували як кудлатих, нечесаних, брудних людей.

с. 151 ... що от Государя нашего Олександра Другого-Мученика вбито... — Олександр II, російський імператор, у 1855–1881 рр. був убитий революціонерами-терористами в Петербурзі.

Ви повинно быть українофил — українофільство — термін, поширений з другої пол. XIX ст., на означення любові до України, українського народу, української культури. Українофілами називали українських діячів 1860-х рр., а часи їхньої діяльності (1860–1880) — періодом українофільства. На перше місце українофіли ставили освіту широких народних мас рідною мовою; для цього склали підручники українською мовою та видавали твори української літератури. Почавши від 1859 р. українофіли створили широку мережу своїх громад (найважливіші в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі), які доклали багато зусиль щодо організації шкільництва (зокрема, так звані недільні школи у 1859–1862 рр.). Після придушення польського повстання 1863 р. російський уряд посилив боротьбу проти українофільства (Валуєвський обіжник 1863, Емський указ 1876), однак рух українофільства раз у раз відроджувався (початок 1870-х, початок і кінець 1880-х рр.). Пізніше українофіли працювали переважно на культурно-освітній ниві: складання словників українською мовою (Уманця і Спілки, Грінченка), літературна творчість, наукова діяльність у царині українознавства. Велику працю проробили вони в рамках Південно-Західного відділу Імператорського Російського Геогра-

фічного Товариства у Києві (1873–1876) і журналі “Киевская старина” (1882–1906). З часом українофіли під щораз більшим тиском російського уряду здавали свої позиції, відмежовуючись від будь-якої національно-політичної діяльності, що викликало критику й невдоволення з боку молодших українських діячів. Історія українофільства завершилася в кінці 1880-х рр. На зміну йому виступила нова генерація українства.

с. 153 Читали, може, Руссови “Les Confessions”... — йдеться про видатний твір французького просвітителя Ж.-Ж.Руссо роман-біографію “Сповідь” (опублікований у 1782–1789 рр.), у якому автор з граничною відвертістю та щирістю розкриває свій внутрішній світ, а також викладає систему поглядів на природу і суспільство.

Ну “голдите й отверзется”... — тобто “стукайте і відчиняйте вам” — церковнослов'янським з Євангелія від Матвія, розділ 7, де в рядках 7–8 сказано: “Просіть — і буде вам дано, шукайте — і знайдете, стукайте — і відчинять вам; бо кожен, хто просить — одержує, хто шукає — знаходить, а хто стукає — відчинять йому”.

с. 154 ... тільки не од грошей, як у Кармелюка... — Кармалюк (Кармелюк) Устим Якимович (1787–1835) — керівник повстанського руху на Поділлі у 1813–1835 рр. проти національного та соціального гніту, народний герой. Упродовж 23 років боротьби повстанські загони Кармалюка здійснили понад 1 тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Захоплені в поміщиків гроші та майно роздали селянській бідноті. У пісні “За Сибіром сонце сходить”, авторство якої легенда приписує Кармалюкові, говориться:

*Зовуть мене розбійником, що людей вбиваю, —
Я багатих убиваю, бідних нагаждаю.
З багатого хоч я візьму — убогому даю:
А так гроші розділивши, гріха я не маю.*

с. 155 ... панслависти... — панславизм — суспільно-політична течія серед слов'янських народів, в основі якої лежать уявлення про етнічну і мовну спорідненість слов'ян, необхідність їхнього політичного об'єднання. Термін уперше вжив у Чехії Й.Геркель у 1826 р. Політичне поневолення більшості слов'янських народів, ідеї Великої французької революції і німецького романтизму, слов'янське національне відродження — ці фактори привели до поширення серед освічених кіл західних і південних слов'ян ідеї слов'янської єдності й культурної спільності. Успіхи Російської імперії у війнах проти Туреччини і наполеонівських війнах спричинились до того, що деякі із слов'янських діячів висували думки про політичне і мовне об'єднання слов'ян під зверхністю Росії, вважаючи, що остання допоможе слов'янським народам у боротьбі проти іноземного поневолення. Інші прихильники панславизму виступали за збереження Австрійської імперії і за перетворення її на федерацію слов'ян, австрійців та угорців. Серед поляків сильною була течія, представники якої вважали, що головну роль в об'єднанні слов'ян повинна відігравати Польща. У Росії найбільший політичний вплив панславизм мав у 70-х роках, хоч як громадсько-політична течія панславизм зустрів і підозріле ставлення з боку уряду, а також був підданий критиці з боку ліберальних кіл. Внутрішня ситуація і зовнішні умови Росії зменшили популярність ідей панславизму наприкінці ХІХ століття; вони відродились напередодні Першої світової війни у формі “неославизму” (або “неопанславизму”).

... Равеньяк... — ймовірно, йдеться про Франсуа Равальяка (1578–1610; згідно з французькою вимовою, Равайяк) — вбивцю короля Франції Генріха ІV. У 1609 р. йому нібито було виділено, після якого Равальяк проголосив, що його місія — переконати короля навернути гугенотів у католицизм. Як вважають, насильницьке навернення гугенотів не входило до планів короля Генріха. Введення французьких військ у Нідерланди Равальяк розцінив як оголошення війни папству і вирішив за це короля вбити, що і вчинив 14 травня 1610 р. Навіть під тортурами Равальяк не видав спільників і був страчений 27 травня 1610 р. Одні історики вбачають у ньому фанатика-одинака, можливо, душевно хворого, інші — агента папства або котроїсь європейської держави. Прізвище Равальяка стало загальною назвою царевбивці.

... **Корде...** — Корде д'Армон Марі Анна Шарлотта (1768–1793) — французька дворянка, убивця Жана Поля Марата, одного з очільників Великої французької революції, лідера якобінців, зятого прихильника якобінського терору. Підпала під вплив жирондистів, які у 1793 р. організували контрреволюційний центр у м. Кан і хотіли знищити якобінську диктатуру. За вироком революційного трибуналу була гільйотинувана. Особу Корде звеличували як супротивники Французької революції, так і революціонери—вороги якобінців (наприклад, жирондисти, які продовжували опір). Андре Шенье написав на честь Шарлотти Корде оду. У XIX ст. режими, ворожі революції (Реставрація, Друга імперія) також представляли Корде національною героїнею.

с. 156 ... наче у якому-небудь “Фієско” або “Кола ді Рієнці”, потайні ради, змовини — згадується Джованні-Луїджі де-Фієско (1523–1547) — генуезький політичний діяч, який очолював змову проти тирана з метою повернути рідному місту давні республіканські права, і не втримався від спокуси узурпувати владу. Змова Фієско не раз була предметом літературних творів та історичних праць. Найвідоміша — драма Ф.Шіллера “Змова Фієско в Генуї”, яка має сценічну історію і нині.

Кола ді Рієнці (Кола ді Рієнцо; 1313–1354) — італійський політичний діяч, римський трибун. Очоловив антифеодальне повстання у Римі 1347 р., однак непослідовність і недостатня рішучість його правління призвели до поразки народного руху та арешту його керівника. Через кілька років Кола де Рієнцо повернувся до Рима на чолі загону кондотьєрів, у місті була проголошена республіка, але невдовзі під час нового повстання де Рієнцо був убитий. Його життя також стало предметом низки мистецьких творів, найвідоміші з яких — роман Е.Булвера-Літтона “Рієнці, останній з трибунів” й однойменна опера Р.Вагнера.

с. 157 ... “Чому ж вони не справились, / Як очі відкрились?” — цитата з поеми П.Куліша “Настуся” (перша публікація — у журналі “Основа”, 1861 р.), яка увійшла до збірки “Досвітки”, вперше надрукованої у 1862 р. в Санкт-Петербурзі.

с. 158 Бо нема душі живої / В сестрах українках. (Куліш. Досвітки, с. 44) — строфи з поеми П.Куліша “Старець” (перша публікація — у журналі “Основа”, 1861 р.), поема увійшла до збірки “Досвітки”. У П.Куліша передостанній рядок — “Що нема душі живої”.

с. 159 Він був у сім разі наслідовець Кулішевої критики... — йдеться про погляди П.Куліша на творчість І.Котляревського та його послідовників, сформульовані ним уперше в статті “Обзор украинской словесности. П. Котляревский” // Основа. — 1861. — Кн. 1. — С. 235–262. Куліш різко критикує українські твори Котляревського за карикатурність та афектацію у зображенні народного життя. Через цей комізм він вважав “Енеїду” шкідливою, а ще більше засуджував т. зв. “котляревщину” — цілий сонм віршописців, які, наслідуючи стиль “Енеїди”, стали копіювати насамперед зовнішній бік поеми Котляревського, її смішливий тон, і були переконані, що українська мова на це тільки й здатна, бо це, мовляв, не літературна мова, а тільки “діалект”, селянське наріччя. Куліш вважав, що їхня творчість становила загрозу саме для існування нової української літератури й навіть таке порівняння: «То було все одно, як родиться дитина серед п'яних баб: коли вийдежить бідолашне немовлятко перше безумне привітання на Божому світі, то буде ознака, що вродилось воно собі живуще аж надто. Тим реготом над “Енеїдою” мало-мало не згубили самі земляки свого ж новонародженого слова». Щоправда, пізніше Куліш пом'якшив свої висновки, заявивши, що Котляревський “сам не знав добре, що він робить”.

Коментований фрагмент повісті М.Грушевського змальовує поширену тривалий час у певних колах “малоросійського” суспільства моду на “хохлацькі” анекдоти й висміювання українців.

... **запеклий ворог Раєвських оповідань і дурних оперет** — згаданий П.І.Раєвський, російський та український письменник, автор поширених в Україні й у Росії у другій

половині XIX ст. у кільканадцяти виданнях збірок гуморесок “Сцены и рассказы из малорусского народного быта” (1871, 5-те видання — 1886), “Эпизоды из жизни малоруссов” (1872) і “Новыя сцены из малорусского быта” (1883). Оповідання Раєвського також друкувалися українською мовою в альманахах “Розвага”, I (1905), “Вечорниця” (1907) та ін.

с. 162 Чи давно був 1876-й рік — цього року був виданий т. зв. Емський указ — розпорядження російського уряду, спрямоване на придушення української культури, підписане імператором Олександром II 18(30) травня 1876 у м. Емсі (Німеччина). Емський указ доповнював основні положення Валуєвського циркуляра 1863 р.: забороняв ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою видавати оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави та публічні читання. Місцевій адміністрації наказували посилювати нагляд, щоб у початкових школах не велось викладання українською мовою, та щоб з бібліотек були вилучені книги українською мовою. На підставі Емського указу був закритий Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у Києві, припинене видання “Кіевского телеграфа”, ліквідовані громади, звільнені професори-українці з Київського університету (М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер, С. Подолінський та ін.). Ставши одним із проявів колоніально-національної політики російського царизму щодо України, Емський указ гальмував розвиток української культури та національно-визвольного руху. Хоча фактично Емський указ утратив чинність у 1905 р., він ніколи не був скасований офіційно.

Які-небудь провансальці починають своє письменство... — йдеться про самотнє явище французької культури — творчість провансальською мовою (належить до романських мов), яка поширена у південних департаментах Франції. Літературна провансальська мова існує, за деякими припущеннями, з X ст. У XII—XIII ст. поезія провансальських трубадурів була широко відома в Північній Франції, Італії, Іспанії та Німеччині. Новий важливий період в історії провансальської літератури пов'язаний з культурним підйомом Півдня, а також з приходом у літературу значних творчих особистостей: Ж. Жансеміна (1798—1864), Ж. Руманіля (1818—1891), Т. Обанеля (1829—1886), Ф. Містрала (1830—1914).

... Гоголів “Бульба” — йдеться про повість М. Гоголя “Тарас Бульба” (1835).

с. 163 Ви любите Україну й кричите: “роспни єго”... — автор цитує Євангеліє від Марка, гл. 15; р. 13, 14. У Новому Завіті розповідається, що цим криком натовп вимагав від римського намісника Іудеї Понтія Пілата страти Ісуса Христа. Цей вираз зазвичай вживається як саркастичний коментар з приводу несправедливої розправи над кимось.

с. 164 ... як дадуть тільки нам волю, як “у нас, панове-молодці, буде воля та дума єдина”... — дещо змінена формула з апокрифічної думи про смерть Богдана Хмельницького. В оригіналі:

*“Тим і сталась по всьому світі страшенная козацькая сила,
що у всіх у вас, панове молодці, була воля й дума єдина”.*

Ця дума була надрукована у збірнику “Запорожская старина”, 1834, частина II, кн. I, с. 42—43. Як згодом з'ясувалося, багато творів у цьому виданні, у тому числі й згадана дума, які були представлені як фольклорні записи, насправді належать перу видавця і головного редактора збірника І. Срезневського. Але свого часу “Запорожская старина” відіграла важливу роль у відродженні української ідентичності.

Через багато років цю ж думу М. Грушевський цитує в “Історії України-Руси”, міркуючи над оцінку діяльності Б. Хмельницького його сучасниками і наступниками (див.: *Грушевський М. Історія України-Руси.* — В 11 т., 12 кн. — К., 1997. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 1483).

с. 165 ... в часи покійнички “Основи”... — тобто на початку 1860-х років. Перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал “Основа” видавався у 1861–1862 рр. у Петербурзі, обстоював право української нації на вільний і всебічний розвиток, але в основному стояв на ліберально-демократичних позиціях. Редактор — В.Білозерський.

... такого українофіла намалював добродій Левицький у своїх “Хмарах” — у романі І.Нечуя-Левицького “Хмари” (1874) відображені кілька поколінь місцевої інтелігенції: старше представлене образами Дашковича і Воздвиженського, молодше — Радюка і Кованька. Як правило, погляди головних героїв “Хмар” проявляються у дискусіях, у їхніх роздумах, практичної ж реалізації задумів, наприклад, Радюка у творі майже не бачимо. Письменник приводить читача до висновку про слабодухість провідних персонажів твору. Символічний сон-видіння старого професора Дашковича в останньому розділі роману переконує, що в денационалізації інтелігенції винні не лише “чорні хмари”, “каламутне море”, а й також її власна безпорадність.

Був Радюк, а тепер Радюченята — М.Грушевський продовжує порівнювати головного героя роману Нечуя-Левицького “Хмари” Павла Радюка з його сучасниками. Грушевський стоїть на тій позиції, що кожне наступне покоління повинно зробити для батьківщини більше, ніж попереднє. Якщо покоління Нечуя і Грушевського можна вважати поколіннями “батьків” і “дітей”, так само й герої їхніх творів представляють різні в часі стадії суспільного розвитку. Івся Комашинського, який тут виступає рупором поглядів автора і прагне активної дії в ім'я національного прогресу, дратують безконечні міркування “українофілів” про старовину та вареники, тоді як у реальних вчинках їхнє українолюбство ніяк не проявляється. Якщо для Радюка, для покоління “батьків” навіть такі патріотичні балачки були певним поступом, то для їхніх наступників не годиться бути “Радюченятами”, вони повинні рухатися далі.

с. 167 ... Монтенен... — ймовірно, йдеться про французького філософа і письменника Мішеля де Монтеня (Montaigne).

... сестри, козачки і козаки Вовчкові; Мина й Миниха, Сомко з Шрамом, Гострохвостий з Рябком... — перелічені персонажі оповідань Марка Вовчка “Сестра”, “Козачка”, які увійшли до збірки “Народні оповідання” (1857); Мина й Миниха — герої оповідання М.Номиса “Дід Мина й баба Миниха” (1860); Сомко, полковник Шрам — персонажі роману П.Куліша “Чорна рада” (1857); Рябко і Гострохвостий — персонажі комедії І.Нечуя-Левицького “На Кожум'яках” (1875).

“... Світ — Дністрова філя! віра — от той шум...” — цитата з повісті Ю.Федьковича “Безталанне закохання” (1876).

... вхопив “Хату” та “Кобзаря” й метнувся з господи — “Хата” — український літературний альманах, який видав двома випусками 1860 р. у Петербурзі П.Куліш за допомогою Т.Шевченка. Відкривався великою програмною статтею П.Куліша “Передне слово до громади” з оглядом тодішнього стану, визначенням перспектив розвитку української літератури. Тут надрукована добірка поезій Т.Шевченка під загальною назвою “Кобзарський гостинець”, ранні поезії Я.Щоголіва і П.Кузьменка, байки Є.Гребінки, оповідання Марка Вовчка, П.Куліша, Ганни Барвінок, М.Номиса, історична драма П.Куліша “Колії”. Випуск альманаху замість забороненого цензурою журналу під цією ж назвою мав започаткувати цілу серію альманахів (“Левада”, “Пасіка”, “Гумно”), але й вони не отримали дозволу цензури. “Кобзар” Т.Шевченка вперше був виданий 1840 р. в Петербурзі. За життя поета збірка під такою назвою виходила також у 1844 та 1860 рр.

с. 169 Прочитали помалу кілька дрібних віршів — “Ой сама я, сама...”, “І високою могилу...”, “Садок вишневий”... — перелічені вірші Т.Шевченка, деякі названі неточно. Перший твір в оригіналі починається рядком: “Ой одна я, одна”, з циклу “В казематі” (1847). В основу цієї поезії покладений фольклорний мотив, кілька

народних пісень починаються словами: “Ой сама я, сама”, вони відомі, зокрема, з записів П.Чубинського (“Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”. — Т. 1. — К., 1872. — С. 558, 565, 619). У назві другого вірша Т.Шевченка переплутані перші рядки, в оригіналі: “І широкою долину, / І високою могилу...” (1848). Далі в тексті повісті М.Грушевський цитує всю першу строфу цього твору відповідно до оригіналу. “Садок вишневий коло хати” — вірш із циклу “В казематі” (1847).

... **“Кобзарь” зненацька розігнувся на “Перебенді”** — вірш Т.Шевченка написаний орієнтовно 1839 р., вперше надрукований у “Кобзарі” 1840 р.

... **терпів неволю, погрози, урази, носив солдатську муніцію — за часи Миколая...** — за участь у Кирило-Мефодіївському братстві й за свої вірші Т.Шевченко був покараний засланням у солдати в Киргизькі степи, де він пробув десять років (1847–1857). Присуд царя Миколи I зробив вирок ще жорстокішим — “з забороною писати і малювати”.

с. 179 ... в мене в Київщині село є з діда, з прадіда, ще як Польщю була... — з XIV ст. Київщина була завойована Литовським князівством. У 1569 р. була підписана Люблінська унія — угода про об’єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу — Річ Посполиту. Українські землі в складі Речі Посполитої об’єднувалися у 6 воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Київське, Подільське, Брацлавське. З 1618 р. приєдналося ще Чернігівське воєводство, що утворилося на землях, відторгнутих від Росії. Завдяки визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького за умовами Зборівського мирного договору 1649 р. Київ був звільнений з-під польської влади.

с. 180 ... **знайшов “Над пісні пісню”**... — в інших перекладах — “Пісня над піснями”, “Пісня пісень” — книга Старого Завіту, що приписується цареві Соломону і є збіркою любовних гімнів, які розкривають взаємні почуття Соломона й Суламіфі. Здавна вважається неперевершеним зразком любовної лірики, яка зворушує справжністю і чистотою людських почуттів.

“Голос коханця мого!... солодкий голос у тебе, гарнеє личко!...” — автор цитує “Пісню пісень”, гл. 2; р. 8–14. На той час ще не було українського перекладу Біблії; М.Грушевський як православний користувався церковнослов’янським текстом (саме цією мовою цитує він у своїх творах окремі фрази з Біблії). Цей і наступний фрагменти у повісті — унікальні епізоди перекладацької практики М.Грушевського. Подаємо для порівняння відповідні частини “Пісні над піснями” в перекладі І.Огієнка, завершеного в 1942 р.: «Голос мого коханого!... Ось він іде, ось він скаче горами, по пагірках вистрибує... Мій коханий подібний до сарни чи до молодого оленя. Он стоїть він у нас за стіною, зазирає у вікна, заглядає у ґрати... Мій коханий озвався й промовив до мене: “Уставай же, подруго моя, моя красна, й до мене ходи! Бо оце проминула пора дощова, дощ ушух, перейшов собі він. Показались квітки на землі, пора соловейка настала, і голос горлиці в нашому краї лунає! Фіга випустила свої ранні плоди, і розцвілі виноградини пахощі видали. Уставай же, подруго моя, моя красна, й до мене ходи! Голубко моя у розцілинах скельних, у бескиднім сховку, — дай побачити мені твоє личко, дай почути мені голосок твій, бо голос твій милий, а личко твоє уродливе!»».

“Сплю я, та не спить моє серце... гукала, та він не обізвався до мене...” — М.Грушевський цитує “Пісню пісень”, гл. 5, р. 2–6. Переклад І.Огієнка: «Я сплю, — моє ж серце чуває... Ось голос мого коханого!... Стукає... “Відчини мені, сестро моя, о моя ти подруженько, голубко моя, моя чиста, — бо россою покрилася вся моя голова, мої кучері — краплями ночі!”... “Зняла я одержу свою, — як знову її надягну? Помила я ніжки свої, — як же їх занечищу?”... Мій коханий простяг свою руку крізь отвір, — і нутро моє схвилювалось від нього!... Встала я відчинити своєму коханому, — а з рук моїх капала мирра, і мирра текла на засувки замка з моїх пальців... Відчинила своєму

коханому, — а коханий мій зник, відійшов!... Душі не ставало в мені, як він говорив... Я шукала його, та його не знайшла... Я гукала його, та він не відізався до мене...»

с. 186–187 В книжках писано було — Аз єсьм Бог твій; да не будут тебе боги иніи, разе мене... — автор цитує другу книгу Біблії — “Книгу Виходу”, гл. 20, р. 2–3.

с. 188 “Що таки мені Гекуба?” — сказала б вона тоді із Гамлетом... — трохи змінена крилата фраза з трагедії В.Шекспіра “Гамлет”, найвідоміша у варіанті перекладу Б.Пастернака (рос. мовою): “Що він Гекубі? Що йому Гекуба?” (англ. “What’s Hecuba to him, or he to Hecuba...”). Ці слова говорить принц Гамлет з приводу майстерності актора, який тільки-но прочитав уривок з монологу Енея, що описує страждання Гекуби, дружини вбитого троянського царя Пріама. Захоплення Гамлета викликане мистецтвом перевтілення актора і його здатністю натурально зображувати переживання подій, які ніяк особисто його не стосуються. У переносному значенні фраза вживається або щодо людини, байдужої до чого-небудь, або щодо того, хто втручається не у свої справи. У коментованому контексті героїня могла б сказати цю фразу, підкреслюючи свою віддаленість від українського питання.

с. 192 ... й усьому світу велика сталася ... — у чистовому та чорновому автографах слово пропущене. Очевидно, М.Грушевський мав намір згодом добрати влучний вираз, але не зробив цього, тому що не шліфував текст остаточно.

с. 193 ... ходив “по білету” — тобто відслужив у армії.

с. 195 ... я добре усе оте знав, й Кобзаря, й Наталку... — тобто твори Т.Шевченка й І.Котляревського (зокрема, згадана п’еса І.Котляревського “Наталка Полтавка”).

Храбріший од усіх козак... — неточна цитата з поеми І.Котляревського “Енеїда”. Початок поеми в оригіналі:

*Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятійший од всіх бурлак.*

... не знали ви часом тоді добродія Голятовського... — Голятовський Іоанікій (р. н. невід.—1688) — український письменник, церковний і громадський діяч. Цим саркастичним запитанням Комашинський виявляє свою зневагу до брехливої похвальби Барцовича, який, здається, навіть не підозрює, що повністю дискредитував себе. Адже письменники, знайомством з якими він похваляється, жили в різні епохи.

с. 196 ... які смішки видумує — Свербигуз. Пацюк... — персонажі повісті М.Гоголя “Ніч перед різдвом” (1832).

с. 209 ... як давали “Різдвяну ніч”... — “Різдвяна ніч” — опера М.Лисенка, написана на матеріалі повісті М.Гоголя “Ніч перед різдвом”. Цей твір композитор створив у 1874 р. як оперету, через два роки переробив на оперу, у 1883 р. М.Лисенко пише третю редакцію “Різдвяної ночі”, яка з великим успіхом була поставлена у Харківському оперному театрі (на цей час заборони Емського указу були послаблені).

Устав аж після другого Спаса... — другий Спас, або Яблучний Спас, який відзначають дев’ятого серпня, за новим стилем, — давнє народнє свято. У церковному календарі це свято отримало назву Преображення Господнього. В цей день святять груші, яблука, мед та обжинкові вінки або жмут колосся жита й пшениці.

... се було вже після Першої Пречистої... — церковнє свято Перша Пречиста відзначається на Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня, за новим стилем.

с. 210 ... казки, Чубинський, Нечуй, а далі з’їзд археологічний, “Різдвяна ніч”... — названа низка відомих імен і подій, які знаменували розгортання українського руху, відродження національного культурного життя. Зокрема, йдеться про III Археологічний з’їзд, який відбувся у Києві 2–21 серпня 1874 р. і отримав статус міжнародного

в зв'язку з участю в його роботі відомих іноземних вчених. Зусиллями громадівців і членів Південно-західного відділу Російського географічного товариства з їзд став маніфестацією досягнень української науки. Привертала увагу українська тематика доповідей В.Антоновича, Ф.Вовка, М.Драгоманова, М.Дашкевича, П.Житецького, М.Константиновича, П.Лебединцева, М.Левченка. Українознавчого спрямування з їзд набув також внаслідок культурної програми для його учасників: екскурсії по Дніпру, огляд української археологічної виставки, перегляд виступу народного хору з кобзарем О.Вересаєм тощо. "Різдвяна ніч" — опера М.Лисенка, про яку йшлося вище. У своїй творчості М.Лисенко спирався на українську народну мелодику, сполучену з європейською традицією. У музично-театральній творчості М.Лисенка вперше повною мірою сформувалася модель національної опери та її жанрові різновиди.

Не буде ляха, не буде жида! — ремінісценція з українського фольклору. В оригіналі: *Да не буде лучче, да не буде краще,*

Як у нас да на Україні

Да не буде жида, да не буде ляха,

Да не буде ізміни.

с. 211 ... На нашій не свої[й] землі... — рядки з поезії Т.Шевченка "Мені однаково, чи буду..." (з циклу "В казематі", 1847).

с. 214 У Спасівку... — Спасівкою в народі називають Успенський піст, який починається на першого Спаса (14 серпня, за н. ст.) і закінчується 28 серпня. Цього ж дня християнська церква відзначає свято Успіння Пресвятої Богородиці.

с. 216 Весілля повинно було саме перед заговінами Пилипівчаними... — заговини — останній день перед постом, коли можна їсти скоромне (сало, м'ясо тощо). 27 листопада, за церковним календарем, — заговини на Пилипівку, м'ясоїд перед Різдвяним постом, який починається 28 листопада і триває до Різдва. Перед Пилипівкою справляли останні весілля. Хто не повинчався до Пилипа, — молись Богу і чекай нового м'ясоїда.

Після Покрови... — 14 жовтня, за новим стилем, — свято Покрови Пресвятої Богородиці або, як кажуть у народі, Святої Покрови.

с. 219 ... Тарасевичи поїхали потім у Варшаву, а звідти — за кордон — із 1815 р., згідно з рішеннями Віденського конгресу, Варшава разом зі значною частиною польських земель входила до складу Російської імперії як Царство Польське (його територія приблизно відповідає Люблінському, Лодзькому, Мазовецькому, Підляському і Свентокшиському воєводствам сучасної Польщі). Хоча офіційно Царство Польське мало отримати свою державність із значною політичною автономією, царат загалом проігнорував будь-які обмеження його влади і сильно скоротив самоврядування, а після повстань 1830—1831 і 1863 років перетворив цю територію на провінцію. У 1875 р. край став губернією Росії, а у 1880-х, коли відбувається дія повісті М.Грушевського, державна мова була змінена на російську, польська мова була заборонена як у офіційному житку, так і в освіті.

Він узяв першого кандидата... — кандидат університету — перший академічний ступінь (кваліфікація) у Росії у 1804—1884 рр. Ступінь кандидата (його не слід плутати з сучасним ученим ступенем кандидата наук) присвоювався особам, які закінчили з відзнакою курс університету. Ті, хто закінчили університет без відзнаки, отримували нижчий академічний ступінь дійсного студента і могли претендувати на ступінь кандидата не раніше ніж через рік за умови подання письмової роботи і складання іспитів. Наступними за рангом були ступені магістра і доктора. Ступінь кандидата університету при вступі на державну службу давав право на чин 10 класу — колезький секретар. Ступінь кандидата була відмінена з прийняттям нового університетського уставу 1884 р.

с. 220 Розійшлися мов не знались... — цитата з вірша Т.Шевченка "І широкою долину..." (1848).

с. 221 Щоб наше слово не вмирало... — неточна цитата з вірша Т.Шевченка “Марку Вовчку” (1859). В оригіналі:

*Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало.*

Унтер-офіцер Трохим Скавучак

Перша публікація: Слово і час. — 1996. — № 10. — С. 29–37.

Джерела тексту:

1) чорновий автограф — ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. — 19-а–35. Заголовок: “Унтерохіцер Трохим Скавучак”. Бурсацький спогад Михайла Заволоки, р[оку] Б[ожого] 1885, лютого 25–березня 2;

2) чистовий автограф — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 180–201. На перших шести сторінках рукою І.Нечуя-Левицького виправлена авторська помилка: ім’я головного героя “Охрім” на “Трохим”.

Подається за цим останнім вказаним джерелом. Правки І.Нечуя-Левицького враховуємо як такі, з якими погодився автор.

Датування: 2 березня 1885 р.

Пробуючи свої сили в різних видах літературної творчості, М.Грушевський наступну тему обрав сатиричну. “Моделло” став наглядач гімназійного пансіону, один із т. зв. “дядьків”, які зазвичай походили з вислужених підофіцерів. «Між ними трапився один землячок, ще молодий, доволі комічний, якого я й задумав описати, як тип селянина, вибитого з колії й морально поламаного військовою службою. Він доволі нетактовно і комічно приставав до старших учеників — без злого умислу, а скорше, щоб набратися “просвіщення”, накликав тим на себе різні жарти і глузування і доволі скоро вилетів. От я й описав його під вимушеною назвою (умисно смішно постарався йому дібрати) — “Унтер-офіцер Трохим Скавучак”. [...] Етюд доволі примітивно зроблений за тодішнім народницьким трафаретом, а posteriori він нагадує мені трохи Нечуєвого Терешка з “Хмар”, трохи Кулішевого “Зарубаєнка”, не пам’ятаю тільки, чи прочитав я вже тоді Кулішеве оповідання (“Новый человек” в “Основи” 1861 р.), чи се була подібність, нав’язана іншими взірцями». — *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — С. 127. Це оповідання М.Грушевський також переслав для поцінування І.Нечуєві-Левицькому: «Послав я мосці Вашій ще паку, послав більше через те тільки, що вже написав, а то як перечитав востатнє, багато що не сподобалось мені... й один тут українець “Скавучака” вилаяв добре. [...] Вилаяв за тенденціозність — у сему не грішний — Скавучак живий і досі по Тифлісу ходить, тільки ніяк у жандари не втрапить». — Лист від 14 травня ст. ст. 1885 р. — Листування... — Т.1. — С. 38. У відповідь І.Нечуй-Левицький 28 травня ст. ст. писав: «Мені найбільше сподобався “Унтер-офіцер Т.Скавучак”, бо в йому є соціальна підкладка. Що хтось там нарікав на це оповідання, ніби воно тенденціозне, на це не вважайте. Тенденціозність в повісті як на кого: одному сподобається, другому ні. На мене, тенденція — не є переступ в поезії, а добра чесна тенденція — то й зовсім добра річ. [...] Скавучака Ви звете то Охрімом, то Трохимом. Я скрізь понадписував його Трохимом, як стоїть в заголовці». — Листування... — Т. 3. — С. 33. Тобто відомий письменник, опікуючись здібним початківцем, сподівався на друк його творів у львівській періодиці. Але в листі від 23 березня 1886 р. він повідомив оцінку львів’ян: «Казали мені тоді в Галичині, що “Унтер-офіцер” не підходить під галицькі літературні рами». — Листування... — Т. 3. — С. 37. Рукопис повернувся авторові й тоді не був опублікований.

с. 222 Унтер-офіцер — найнижчий військовий чин молодшого командного складу в царській російській армії.

... були ми усі в бурсі... — тут бурсою автор жартома називає гімназичний пансіон, маючи на увазі заклад інтернатного типу для проживання учнів упродовж навчального року. Про бурсу (гуртожиток для учнів духовних училищ) див. у коментарі до повісті “Чужі й свої”.

с. 224 Степан Карлович єму “Капітанську дочку” приніс... — йдеться про повість О.Пушкіна “Капітанська дочка” (1836). Цей твір фігурує тут як зразок “твору для народу”, неперевершеного за виразністю форми і глибиною змісту. При систематичній освіті повість О.Пушкіна читають вперше в ранньому підлітковому віці.

с. 225 ... начиталися Купера й Майн Ріда... — названих письменників вважають класиками пригодницького жанру. Отже, йдеться про те, що гімназисти начиталися пригодницької літератури.

с. 227 ... звичайне під небеса, тайно образує — можливо, автор має на увазі, що вони з товаришем мали намір дивитися концерт з “гальорки” — найдешевших місць, які знаходилися найвище, під стелею театральної зали. Церковнослов'янський вираз “тайно образує” означає “таємничо представляючись, таємничо зображуючи”.

с. 229 ... писарський утвор консисторського красномовця... — консисторія — у православних — установа при єпархіальному архієреї з адміністративними і судовими функціями.

Бех-аль-Джугур

Перша публікація: Діло. — 1885. — Ч. 66–68.

Джерела тексту:

1) чорновий автограф (олівцем і чорнилом) — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 19–33 зв.; авторське датування: Р[оку] Б[оього] 1885. Березіля 8–10;

2) чистовий автограф — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 2–18 зв. Авторський запис у кінці твору: Березіля 8–10, Тифліс;

3) автограф С.Єфремова з правками М.Грушевського — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1464. — Арк. 1–18;

4) Грушевський М. Бех-аль-Джугур: Оповідання. — Львів, 1901. — 26 с.

5) публікація у виданні: Грушевський М. Оповідання. — К.: Вік, 1904. — С. 1–20.

6) публікація у виданні: Грушевський М. Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — К.: Рух, [1928]. — С. 21–38.

Подається за останнім вказаним джерелом.

Про історію написання свого першого друкованого літературного твору М.Грушевський оповідав не раз. Щоправда, “Спомини”, писані через сорок років після згадуваних подій, та деякі інші, ще пізніші згадки про цей твір дещо зміщують реальну хронологію. У них М.Грушевський двічі помилково називає час написання твору — лютий 1885 р., тоді як чорновий автограф датований першими числами березня (див. джерело № 1). Переписавши оповідання начисто, автор не змінює дати його створення, повторюючи те саме: Березіля 8–10.

Пишучи у 1925 р. передмову до збірки “Під зорями”, М.Грушевський згадував: «Сорок літ тому в фельетонах львівського “Діла” за 1885 рік (ч. 66–8) було надруковане моє оповідання “Бех-аль-Джугур”, написане на початку того року, в місяці лютім. Номери газети з сим оповіданням одержав я кілька років пізніше, і навіть докладної відомости про те, що і де надрукувалося, довго не мав, але мені досить було, що мої перші оповідання, післані під весну того року на руки Ів. Сем. Нечуя-Левицького, були передані ним до Львова для надрукування, значить були признані вартими друку». — Як я був колись белетристом? / Грушевський М. Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — С. 5.

Отже, “Бех-аль-Джугур” — перший відомий дослідникам надрукований літературний твір М.Грушевського. Рукопис був надісланий для поцінування І.Нечуєві-Левицькому разом з оповіданнями “Унтер-офіцер Трохим Скавучак” і “Св. Петро у тюрмі” не пізніше 14 травня ст. ст. 1885 р. (див. Листування... — Т. 1. — С. 38). У цитованій вище передмові “Як я був колись белетристом?” автор з висоти життєвого досвіду про цей твір писав так: «Нарешті, серію сих перших “проб пера” вінчав отой екзотичний образок “Бех-аль-Джугур” — на тему тодішньої окупації англійцями Судану: боротьби з повстанням Магді і приборкання місцевої магометанської людности. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й анти-імперіялістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати своєму оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлоатації колоніяльних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлоататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне. В сій гадці поза моїм внутрішнім переконанням мене підтримував прихильний відзив найбільш авторитетного з учителів нашої гімназії М.В.Горяєва, з котрим я був в приятних відносинах і читав йому сі свої початкові оповідання». (Під зорями. — С. 10–11).

У листі від 28 травня Нечуй загалом схвально оцінив твір, висловлюючи зауваження лише з приводу визначення жанру: «“Бех-аль-Джугур”, правда, має в собі ідею і дуже правдиву, але це не фантазія, бо в оповідання нема фантастичного елемента. Треба було напустити туди з півкопи чортів, з пару відьом або там якого незвичайного страхіття, як звичайно буває в казках. Це оповідання походить на кореспонденцію. Конечно, це все мені так здається, а редакція може глянути інакше». — Листування... — Т. 3. — С. 33. У відповіді з 8 червня ст. ст. 1885 р. М.Грушевський дивується з таких дорікань і не втрачає надії на публікацію: «... проте ж на “Бех” сподівався, “яко на мур мурований”». — Листування... — Т. 1. — С. 39. Аж лист І.Нечуя-Левицького від 5 (17) серпня 1885 р. приніс нарешті М.Грушевському бажану новину: «Ваш “Джугур” вже надрукований в фельетоні “Діла”. Я його прочитав двічі, так він мені сподобався, хоч в йому і нема казкового фантастичного елемента. Ви, пане добродію, пишете дуже невірно, і як читаєш Ваші рукописі, ледве слабезуючи, то вони дуже од того втрачають. В печаті, при плавкому читанні воно виходить зовсім інакше. В Галичині Вас зараз примітили, сказали, що з’явився правдивий талант...» — Там само. — С. 34.

Помітив цей твір і І.Франко. У рецензії на альманах “Степ” він писав: «Пан М.Заволока кілька років тому вступив на літературну ниву з нарисом “Бех-аль-Джугур”, надрукованим у “Ділі”. Цей дуже жваво написаний нарис засвідчував у молодому авторі незвичайний талант». — Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1980. — Т. 27. — С. 116.

Це оповідання, як ніяке більше, має багату видавничу історію. Окремою книжечкою його видала Українсько-руська видавничка спілка: Бех-Аль-Джугур: Оповідання. — Львів, 1901. — 26 с. Наступного року саме цей твір презентував М.Грушевського-письменника у третьому томі антології “Вік” (1798–1898) (К., 1902. — Т. 3: Українська проза з 80-х років XIX в. до останніх часів. — С. 164–177). Ймовірно, саме для цього збірника переписав С.Єфремов текст оповідання з публікації у “Ділі”, і цей рукопис з правками М.Грушевського фігурує у наведеному вище переліку джерел за № 3. Слово “стичка” виправлене на “битва”, “заходились” — на “клопотались”, “пастор” — на “капелян”, “бунчужний” — на “поручик” та ін. Також у публікації антології “Вік” неправильно відтворені прізвища двох персонажів: “Годис” замість “Годж” і “Гедисвуд” замість “Геджвуд”. Однотипність цих помилок доводить, що їх спричинило неправильне прочитання рукопису. Літера “ж” в автографі С.Єфремова майже не відрізняється від сполучення літер “ис”, і навіть М.Грушевський, працюючи з цим текстом, не виправив такого написання, але наборщик прочитав його інакше, ніж автор. У наступних публікаціях ці помилки виправлені.

Ще через два роки виходить друком книжка: *Грушевський М.* Оповідання. — К.: Вік. — 3 друк. П.Барського, 1904; відкриває збірку той самий “Бех-аль-Джугур” (с. 1–20). Виданням збірки також займався С.Єфремов, і ця справа фігурує, зокрема, у взаємному листуванні за березень–жовтень 1904 р. (див.: Листування... — Т. 1. — С. 148–151; Т. 3. — С. 210–216). У ньому М.Грушевський вказав на згадану вище помилку: «В “Віку”, “Бех-аль-Джугур”, хибно Годис замість Годж». Однак, незважаючи на цікаві видавничі деталі перелічених публікацій, вони не є авторитетними джерелами тексту з двох причин: першодрук готувався без участі М.Грушевського, тому внесені редакцією зміни фактично не були погоджені з автором; по-друге, існує останнє прижиттєве видання — збірка “Під зорями” (див. джерело тексту № 5), де опублікований остаточний варіант цього та низки інших літературних творів М.Грушевського. Саме ця збірка і є найбільш авторитетним джерелом основного тексту.

Під кутом зору текстологічного і мовознавчого досліджень особливого інтересу набувають ранні варіанти оповідання “Бех-аль-Джугур”: чорновий автограф і першодрук, які ми подаємо в “Додатках”. Їх порівняння дає змогу з’ясувати характер втручання редакції “Діла” в текст твору. Третій, остаточний варіант, підготовлений за участі автора й опублікований у 1928 р., логічно завершує історію тексту цього оповідання.

с. 236 Вперше були вони на війні... — йдеться про військовий конфлікт між Єгиптом, до якого згодом долучилася Великобританія, і народним повстанським рухом у Судані, який тривав у 1880–1885 рр. і закінчився перемогою суданців.

... розказували про великого пророка Алаха—Магді... — слово “магді (махді)” арабською мовою означає “той, хто йде правильним шляхом”. В історії відомо кілька арабських діячів, які проголошували себе “махді”. У цьому контексті йдеться про Махді Суданського (справжнє ім’я Мухаммад бен Ахмад), який у 1881 р. проголосив себе “махді” і закликав до джихаду проти невірних. Войовничий народ Судану піднявся на повстання проти контролю Великобританії та Єгипту над Суданом. Окрилені натхненними промовама Махді, повстанці середньовічними списами й мечами перемогли армію, озброєну гвинтівками й кулеметами. Спроби придушити повстання виявилися марними. Остаточну перемогу Махді здобув 26 січня 1885 р., коли взяв штурмом столицю Судану Хартум. Держава, яку створив Махді, проіснувала близько сімнадцяти років, перебуваючи у протиборстві з Великобританією.

с. 237 ... оповідання про війну, про битви з індіями, зулусами, бурами... — володіючи цілою низкою колоній в Азії та Африці, найбільшою з яких була Індія, Британська імперія мала численні військові конфлікти з пригнобленими народами. Зулуси — народ банту в Південній Африці, які у першій чверті XIX ст. об’єднали місцеві племена для опору англійцям. У 1879 р. зулуси були остаточно підкорені й заганні в резервації. Бури — мешканці Південно-Африканської Республіки та Намібії, які є нащадками голландських, бельгійських, французьких і німецьких колоністів у цих країнах. Згадані в оповіданні битви належать до т. зв. Першої англо-бурської (інакше — Трасваальської) війни — колоніальної війни Великобританії проти бурської республіки Трансвааль, яка тривала з 1880 по 1881 р.

... що то вони бились і з індіями, і з сіпаями... — повстання сіпайів 1857–1858 рр. — заколот індійських солдатів проти жорстокої колонізаторської політики англійців. Повстання почалося на півночі від Бенгалії до Пенджабу і в центральній Індії. Основна ініціатива була з боку армії і незадовго до цього відсторонених від влади місцевих князів—махарадж, але в деяких областях його підтримали селяни, і воно перетворилося на загальне повстання. Делі захопили повстанці, однак пізніше його оточили й узяли англійці. Повстання поклало кінець владі Британської Ост-Індської компанії і спричинило введення в Індії прямого правління англійської корони.

с. 241 ... отсі слова великого поета вічного Риму... — Tempora mutantur, et nos mutamur in illis (часи міняються, і ми міняємося разом з ними) — цей латинський крилатий вислів приписується франкському імператорові Лотару I (бл. 795–855), а також англійському філософу-утопісту Роберту Оуену (1771–1858), який вживав цей вираз у своїх “Епіграмах”.

с. 243 Все село стало одною “долиною плачу” — долина печалі (юдоль плачу) — вираз походить із Біблії (Псалом 84, 6–7), у якій “юдоллю (церковнослов. — долина) плачу” називається місце, де відбуватиметься Страшний суд при кінці світу. У переносному значенні: місце, де сконцентровано найбільше нещастя; ціле життя з його турботами і печалями.

Св. Петро у тюрмі

Перша публікація — у виданні: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 250–262.

Джерела тексту:

1) чорновий автограф під назвою “Св. апостол Петро у турмі. Мрія Михайла Заволоки”, датований автором: *Травня 8–13, р. 1885*. — ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Спр. 57. — Арк. 1–19. Дата помилкова, “травень” написано замість “квітня”, правильна дата — у чистовику;

2) чистовий автограф: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Спр. 262. — Арк. 157–179; під назвою “Св. Петро у турмі. Мрія Фантазія М.Заволоки, р. Б. 1885”. У кінці — авторська дата: було написано — *травня*, це слово перекреслене і поряд — *квітня 8–13, Тифліс* (арк. 179).

Подається за цим останнім вказаним джерелом.

Розбіжність у авторських датах постала внаслідок помилки в чернетці. Можливо, авторська помилка була зумовлена тим, що дія оповідання відбувається саме у травні. Як правило, М.Грушевський датував свої твори часом написання, а переписування не зараховував до творчого процесу, хоч, звичайно, також вносив дрібні виправлення. Під чистовим рукописом найчастіше ставилася дата створення чорнового тексту. “Св[ятого] Петра у тюрмі” М.Грушевський переслав І.Нечуєві-Левицькому разом з оповіданнями “Унтер-офіцер Трохим Скавучак” і “Бех-аль-Джугур” не пізніше 14 травня ст. ст. 1885 р., про що писав у листі, датованому цим числом: “Послав я мосці Вашій ще паку, послав більше через те тільки, що вже написав, а то як перечитав востатнє, багато що не сподобалось мені...” — Листування... — Т. 1. — С. 38. А вже 28 травня мав відповідь Нечуя, де згадані ці обидва твори. Якби чорновий варіант “Св[ятого] Петра” автор писав у травні, неможливо було б його чистовик переслати 14 травня. Отже, датуємо оповідання квітнем 1885 р.

Оповідання “Св. Петро у тюрмі” досвідченому письменникові не сподобалось, а його аргументи були цілком у дусі тогочасної народницької критики: «“Петро в тюрмі” не має соціальної підкладки і тим не має інтересу для інтелігентної публіки. З школярського життя не пишть». — Лист від 28 травня ст. ст. — Листування... — Т. 3. — С. 33. Молодого автора, звичайно, така категорична оцінка зачепила за живе: “А все-таки шкода дуже, що не вийшли мої утворці”, але він стоїчно витримує цю невдачу і намагається поглянути на свої твори з тієї ж естетичної позиції, що і його критик: «На “Св[ятого] Петра” я не сподівався, він самому мені здавався нецікавим». — Лист від 8 червня 1885 р. — Листування... — Т. 1. — С. 39. Влітку того ж року І.Нечуй-Левицький їздив на лікування через Львів і привіз до редакції “Зорі” рукописи кількох прозових творів М.Грушевського. Галичани відгукнулися про них інакше: «Про “Св. Петра” сказали, що у Вас багато здатності назираючої, але сюжет ще школярський, хоч його треба надрукувати ради чистого язика». — Лист від 5 серпня ст. ст. 1885 р. — Листування... — Т. 3. — С. 34. Однак тоді оповідання так і не було опубліковане.

с. 246 Давидова гора — гора на захід від Тбілісі, названа на честь святого Давида, інша назва — Мтацмінда (Свята Гора). За легендою, у VI ст. н. е. на цій горі в печері, викопаний власноруч, жив преподобний Давид Гареджієвський, проводячи час у покаючих молитвах про прощення гріхів жителів міста. Після молитви він ставав на краю скелі й благословляв Тбілісі. Щочетверга Давид спускався у місто — проповідував Євангеліє, розмовляв з людьми, молився у храмах, а решту шість днів усамітнювався на горі. За переказами, дорога, якою спускався Давид, ніколи не забудовувалася, тому й тепер міська вулиця, яка веде до підніжжя гори, має форму вигнутої стежини. У печері, де молився праведник, зі скелі тече джерело “Сльози Давида”. Давида Гареджієвського вважають одним із засновників грузинського чернецтва.

Змальований в оповіданні пейзаж був добре знайомий авторові, адже перша Тбіліська класична гімназія, у якій навчався М.Грушевський, “стояла на згір’ю, що від так званої гори св. Давида, яка панувала над містом, спускалося до ріки Кури. Гімназіальна садиба через те розбивалася на кілька терас”. — *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 10. — С. 133.

с. 252 ... meliores — у латинській мові — вищий ступінь порівняння прикметника “добрий”. Ступені порівняння цього прикметника суплетивні (тобто утворюються не за правилами), а кожний ступінь має інший корінь: bonus — melior — optimus (добрий — кращий — найкращий). Такого типу слова просто треба запам’ятовувати як виняток.

... баглаї забрали — фразеологічний зворот, який означає “пропали, щезли”.

с. 256 ... читав у Святому письмі про Петра — сів він у тюрмі, й випустив його звідти янгол — апостол Петро побував з проповідями у багатьох містах Малої Азії, палко проповідував людям віру в Ісуса Христа, зцілював немічних і калік. Кілька разів його садовили до в’язниці, але Ангел Господній чудесним чином звільняв його.

... Петро увиходить у місто... Він на волі!... — переповідається епізод з п’ятої, останньої з історичних книг Нового Завіту, названої “Діяння апостолів”, розділ 12 — про ув’язнення апостола Петра Іродом і чудесне його визволення (вірші 3–11).

... як скажеш навіть горі, щоб в море пішла й піде... — автор цитує Євангеліє від Матвія (21: 21), де Ісус доводить своїм учням всемогутність віри в Бога.

с. 257 ... бо писано в Івангелії, щоб не показувать, чи молишся, чи постиш, чи старцеві даєш... — про це йдеться в Євангелії від Матвія (6: 1–6).

... Мусій наказав людям їсти крову... — про це йдеться у Книзі Левіт, третій книзі П’ятикнижжя (17: 10–14).

... Ісус Христос сказав, що він нічого не переміня у законі Мусієвому, а тільки доповня... — Євангеліє від Матвія (5: 17).

Днинка

Перша публікація — у виданні: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 263–288.

Подається за чорновим автографом: ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 65–97.

Датування авторське: 15–31 травня 1885 р.

Про це оповідання М.Грушевський побіжно згадав у листі до І.Нечуя-Левицького від 8 червня 1885 р.: «Написав ескіз “Днинка” з побиту урядницького, лізе багато сюжетів, усе з побиту нашого tiers etat [третього стану. — Г.Б.], чи як воно — сільські священники, міщане, урядництво дрібне й більше..., благословляєте?» — Листування... — Т. 1. — С. 40. Однак схоже, що цього оповідання М.Грушевський не переписував начисто і не пересилав для публікації, тому що в листуванні воно більше не згадувалося.

с. 259 Данте. Пекло, кн. I, ст. I — очевидно, автор мав намір, переписуючи начисто текст, взяти епіграфом до свого оповідання першу строфу з першої книги “Пекло”

знаменитої поеми Данте Аліґ'єрі “Божественна комедія” (1321). Припускаємо, що М.Грушевський читав цей твір у російському перекладі, яких на той час вже існувало кілька: Д.Міна (1856), В.Петрова (1871), Д.Мінаєва (1874). У сучасному перекладі Михайла Лозинського ця строфа звучить так:

*Земную жизнь пройдя до половины,
Я очутился в сумрачном лесу,
Утратив правый путь во тьме долины.*

Такий епіграф сигналізує читачеві про трагічну паралель: щоденна житейська рутинна містечкових обивателів робить їх схожими на безпорадного мандрівника, який заблукав у густих хащах земних гріхів і помилок. Духовна бідність, обмеженість, пасивність персонажів перетворює їхнє існування на справжнє пекло. Окрім того, фраза про “половину земного життя” означає вік 35 років — саме такий вік головного героя оповідання Михайла Мережка.

с. 264 Вони виростили під впливом матеріальних ідей 60-х років, що руйнували старі божниці, старі церкви, й розбивали, глузували з старих ідеалів — у Російській імперії реформи 1860-х років відкрили доступ до освіти представникам усіх станів. У хронологічному поєднанні з соціальним та промисловим розвитком це спричинило поширення ідей раннього соціалізму, народництва, а у світоглядному плані — своєрідних похідних європейського позитивізму. Зокрема, поширеним став нігілізм. З'явилась велика кількість освіченої молоді, яка не могла знайти собі застосування. Віковий конфлікт трансформувался у конфлікт соціально-політичний, який породив опозиційний молодіжний рух із своєю ідеологією. Перехід до індустріальної цивілізації змушував шукати оптимальний варіант соціально-політичної системи, і ці пошуки в людей нижче середнього рівня розвитку виливалися у сліпе деструктивне заперечення всіх етичних і моральних засад.

с. 265 ... “сіє творите, і оно не оставляйте” ... — автор цитує євангельську заповідь, яка є у Матвія (23:23) та Луки (11:42). У перекладі І.Огієнка цей уступ звучить так: “Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що даєте десятину із м'яти, і ганусу й кмину, але найважливіше в Законі покинули: суд, милосердя та віру; це треба робити, і того не кидати” (Мв. 23:23). У тексті оповідання від імені персонажа подане обивательське, викривлене трактування Святого Письма; цитування його в такому контексті є одним із проявів морального занепаду й духовної убогості.

... теорія Мальтуса... — перша спроба оцінити динаміку кількості населення і відповідати на питання, чи може Земля прогодувати всіх, хто на ній живе. Томас Роберт Мальтус (1766—1834), один із найвідоміших учених свого часу, пропагував ідею про те, що швидкий ріст населення — головна причина убогості трудового народу. Вивчаючи роботи філософів та економістів попередніх епох, він натрапив на думку, що люди розмножуються швидше, ніж зростають умови існування, і якщо ріст населення нічим не стримується, то кожні 25—30 років населення буде подвоюватися. Розвиваючи ці ідеї, Мальтус дійшов висновку, що плодючість бідняків — головна причина їхнього злиденного положення в суспільстві. Свої погляди він анонімно опублікував у 1798 р. у роботі “Дослід про народонаселення в зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства”. Мальтус стверджував, що чисельність населення збільшується в геометричній прогресії, тоді як харчові ресурси, необхідні для прожитку цього населення, — в арифметичній. Таким чином, рано чи пізно, як би повільно населення не росло, лінія його росту перетнеться з прямою харчових ресурсів — арифметичною прогресією. Коли чисельність населення досягне цієї точки, загальмувати його ріст зможуть тільки війни, злидні, хвороби та пороки (варто зазначити, що до цих способів стримування росту народонаселення він ніколи не закликав). У наступних виданнях своєї книги Мальтус пропонував інші способи “гальмування” чисельності населення: безшлюбність, удівство, пізні шлюби. Перенаселення в концепції Мальтуса — не тільки біда людства, але й благо, яке змушує багатьох лінєвих від природи робітників через конкуренцію якісно працювати за невисоку платню. Теорія Мальтуса з моменту виходу книги стала предметом гострих

дискусій: одні критикували автора за негуманність ідеї, інші стали його прихильниками, побачивши в ній закон, дійсний для будь-якої епохи.

... не буду підписувать — се кішка, а не дьоготь — зведений до карикатури бурлескний парафраз жарту з оповідання Г.Квітки-Основ'яненка “Салдацький патрет”, який характеризував професійну вправність маляра Кузьми Трохимовича: “А ще було як намалює що-небудь та підпише — бо й письменний був собі — що се не кавун, а слива, так таки точнісінько слива”.

с. 267 ... amicus Plato, sed — Amicus Plato, sed magis amica veritas (лат.) — “Платон — друг, але істина — більший друг”. Ці слова, які приписуються Аристотелеві, стали крилатим висловом, що означає: істина — понад усе.

с. 272 ... без вельбуда... — у староукраїнській мові так — “вельбуд” або “вельблуд” — вимовлялося сучасне “верблюд”.

с. 273 ... по кому кутю роздавали... — у цьому контексті кутя означає ритуальну страву на поминках, частіше називається “коливо”. Звичай починати поминальний обід з колива як спільної страви зберігається в Україні й досі.

с. 280 “Женатый печется о жене, а неженатый — о Господе”... — слова з Першого послання апостола Павла до коринтян (переклад І.Огієнка): “А я хочу, щоб ви безклопітні були. Неодружений про речі Господні клопочеться, як догодити Господеві, а одружений про речі життєві клопочеться, як догодити своїй дружині” (7:32–33).

с. 283 ... щось загуло й мала пожувала губами, перевертаючись на другий бік — після цієї заключної фрази М.Грушевський дописав внизу аркуша 97: «Ескіз виїшов довший, аніж я думав, й за ним забув я й самі повісті (тут можна б “воспарить”): не знаю, що буде, од Левіцького листу не маю, й мій човен усе носить по морю подій моїх, не знаючи, де пристати — от і поетична хвигура. “Ех, нудно жити на сім світі, панове”, хтів, було, так скінчати повість, та скінчаю оцю запису. 31 травня. М.Грушевський». Фраза, якою автор планував закінчити “Днинку”, завершує твір М.Гоголя “Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем”. В оригіналі: “Скучно на этом свете, господа!”

Листа від І.Нечуя-Левицького М.Грушевський очікував з великим нетерпінням на-самперед тому, що 14 травня надіслав йому три оповідання: “Св. Петро у тюрмі”, “Унтер-офіцер Трохим Скавучак” і “Бех-аль-Джугур”. Відповідь І.Нечуя датована 28 травня ст. ст., тобто, коли автор закінчував “Днинку”, лист ось-ось мав потрапити до адресата.

Що ж стосується слів М.Грушевського “за ним забув я й самі повісті”, — ймовірно, йдеться про повість “Чужі й свої”, яку йому радив доопрацювати І.Нечуй-Левицький у попередньому листі.

Бідна дівчина

Перша публікація — Степ: Херсонський белетристичний збірник. — Спб., 1886. — С. 315–337. Підпис — *М.Заволока. Астрахань*.

Інші джерела тексту:

1) чорновий автограф (чорнилом та олівцем): ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 261. — Арк. 68–83. Авторська дата — 7 серпня 1885 р.;

2) публікація у виданні: *Грушевський М.* Оповідання. — К.: Вік, 1904. — С. 21–43;

3) публікація у виданні: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — К.: Рух, [1928]. — С. 39–58.

Подається за останнім вказаним джерелом.

Датується початком серпня 1885 р.

Про цей твір, другий з двох опублікованих у молоді роки М.Грушевського його літературних творів, є чимало згадок у листуванні й мемуарах автора, які подають інформацію про мотиви створення і витоки оповідання “Бідна дівчина”.

У листі від 26 грудня ст. ст. 1885 р. І.Нечуй-Левицький повідомив М.Грушевського, що Д.Маркович готує збірник “Степ”, і подав точну адресу редактора, запропонувавши переслати для збірника “невеличке оповідання” (Листування... — Т. 3. — С. 36). У листі за січень 1886 р. М.Грушевський відповів І.Нечуєві: «Марковичу я послав одне оповіданьце, завбільшки з Джугура — “Бідна дівчина” — фабула небагата, та що маєте робити, досі я мало вважав на фабулу, як і самі трохи бачили...» — Листування... — Т. 1. — С. 42. Збереглася недатована чернетка листа М.Грушевського до Д.Марковича, висланого разом з рукописом твору, де молодий автор писав: “На суд Ваший посилаю оце оповідання своє, чи не вподобаєте его й не приймете у свою хату...” — Листування... — Т. 1. — С. 51. Відповідь Д.Марковича датована 26 січня ст. ст. 1886 р. Подякувавши за оповідання, він попереджав, що “Бідна дівчина” навряд чи увійде до першого випуску “Степу”, тому що, мовляв, збірник повністю сформований, але є надія на випуск наступних томиків збірника. Одразу зауважимо, що наступних випусків не було через цензурну заборону. Цензура також заборонила кілька творів з першого випуску, тому обсяг альманаху став надто малим, і упорядники змушені були додати деякі матеріали, в тому числі й оповідання М.Грушевського. Цензурний дозвіл на оновлений склад збірника був даний у листопаді 1886 р., але на звороті титульного аркуша книжки вказано дату першого дозволу: 1 листопада 1885 р.

Д.Маркович запропонував низку змін і поправок у тексті “Бідної дівчини”: «Чи у першому, чи у другому томі надрукуєм, а все тра буде на Ваше оповідання покласти редакторський карандаш. По-моєму, послідня сцена овсім лишня, вона тільки, як по-руськи кажуть, “уничтожает впечатление предыдущей”, воно виходить так: перше намальован (і добре) гарний малюнок, а послідня [сцена] підписує его. Навіщо підписувать, хай сам читатель дойде своїм розумом, яке то життя. Далі є фізіологічна неправда: після отрути фосфором чоловік не пада зразу і не вмира той час, а живе, ходить, і через кілька годин починається мука, а умира через день і два, а мені случилось бачить, що й через тиждень. [...] Деякі слова тра буде виправити, але це пуста річ. Напишіть, чи згодиться на таку поправку, чи ні. [...] Якщо хутко одповідасте, то, може, поспіє у 1-й том». — Листування... — Т. 3. — С. 64. Звичайно, М.Грушевський відгукнувся якнайшвидше — 8 лютого ст. ст. 1886 р.: «Вельми радію, що зійшлися наші думки лагідне: виправляючи оповідання, я й сам чув, що кінець до оповідання не держиться й тим зоставив его, що мав на думці, може кому инче здасть. Через се ріжете. Але щодо смерти, то, здається, помилились Ви. Не черкнувшись лікарства, я й боявся описувати смерть — дівчина в мене зомліла після усїєї турботи. Через се поставте “многоточіє” й годі — кінець дізнає усякий очевидячки й приписувати нічого, мені здається, не треба. [...] До мови теж-таки я не дуже добірний. Виправте, як де часом помилився, але не попустіть русизмів та мудрувань á la галицьке письменство, прошу». — Листування... — Т. 1. — С. 51. У листі від 24 березня Д.Маркович повідомив, що “Бідну дівчину” разом з іншими творами надіслано до цензури. «З Вашого оповідання викинуто кінець (од слова “кілька свішників” — й досі не розуміємо, що то за свішники? Вибачайте, думали, що ліхтарі, а уже пізніше зрозуміли, що то зроблено зі слова “світло”, себто “просвітители”. Звісно, ми люди темні — де ж его зразу розбереш!); слова “репнула”, “гепнула”, “сопла”, хлопець до дівчини “приткаєця”, “засапана”, жінку “попсовав” et cet. [...] Далі повикидані такі слова, яких ми не знали, не чули і не могли ніяк прочитати у Вашій рукописи. Коли забажаєте удруге нам прислати, то прошу переписати так, щоб можна було читати, бо справді, тільки мука». — Листування... — Т. 3. — С. 66. Рукопис, пересланий Д.Марковичу, невідомий, але зберігся чорновий автограф оповідання “Бідна дівчина”, за яким вдалося реконструювати первісний варіант цього твору (див. “Додатки” у цьому томі).

Як сприйняв М.Грушевський критику, дізнаємося з його листа до І.Нечуй-Левицького від 3 квітня ст. ст. 1886 р.: «У “Степ” послав я був оповідання. Маркович

прийняв, тільки утяв (се до ладу, я й сам думав), багато попеременяв й до того посміявся, нівроку сказати, солоненько з моєї мови [...] Гострого видно, се справді, тільки не варт, здається, було коло мене його гострити. Ну хай се на користь, й посміх, й покрик. Се тільки дало знати, що не всі такі прихильні, як Ви». — Листування... — Т. 1. — С. 44.

У пізніших “Споминах” М.Грушевський детально розповів про обставини написання оповідання “Бідна дівчина”: «По довгих роздумуваннях і перебираннях можливих сюжетів я рішив використати те, що знав з батьківської практики про тяжке життя самотньої учительки на селі віч-на-віч з здеморалізованою сільською адміністрацією. Я зв’язав сю тему з мотивом трагедії життя некрасивої дівчини, котрій нема місця в житті, в очах усіх вона вперед уже тільки “бідна дівчина”, нещасна, “обреченна” істота, що ніякими подвигами, ніякими внутрішніми скарбами свого змісту не може нагородити цієї природної хиби. [...] Особливі старання приложив, щоб обгострити враження моменту самогубства. Мав побоювання, чи не впав в дешевий сентименталізм. Чи не відбився на моїй концепції кінець Флоберової “Боварі” [...]. Не хотілось іти пробитими стежками, чужими слідами, хотілось дати щось оригінальне: я ж серйозно тоді думав про свою белетристичну роботу. [...]

Се було друге з ряду моє оповідання, що появилось в друку. Рецензент “Киевской Старини” відзивався з похвалою про психологічну сторону, але у мене все-таки лишилися сумніви щодо його вартості: я менше був певен його, ніж першого оповідання». — *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1992. — № 2. — С. 122. Цікаво, що такі відчуття автора повністю співпали з оцінкою І.Франка, висловленою ним у рецензії на “Степ”. Пам’ятаючи сильне позитивне враження від оповідання “Бех-аль-Джугур”, Франко говорить про М.Заволоку як про “молодого, але незвичайно талановитого автора”. Однак з приводу “Бідної дівчини” критик зауважив: “Задум досить звичайний, ціла річ, на мою думку, не дуже добре умотивована і недостатньо художньо змальована”. — *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — Т. 27. — С. 116.

Згадана вище рецензія: В.Я. [Ястребов В.]. Степь. Херсонський белетристичний збірник. 1886. // Киевская Старина. — 1887. — Т. 17. — № 1 (Январь). — С. 162–164 — була, справді, досить доброзичливою. «Рассказ М. Заволоки “Бидна дивчина” с большой правдой и даже с известной тонкостью изображает душевное состояние девушки, народной учительницы, дочери пьяного чиновника, забитой, запуганной и некрасивой, в момент, когда она решается покончить жизнь самоубийством. Впрочем, язык этого рассказа не лишен искусственности и потому тяжел...» (С. 162–163).

На цьому, однак, історія тексту оповідання “Бідна дівчина” не завершується. Коли у 1904 р. видавництво “Вік” готувало до друку збірку М.Грушевського “Оповідання”, С.Єфремов писав у листі від 29 квітня ст. ст. 1904 р.: «Посилаю разом 1-й аркуш Ваших оповідань для коректування. Зверніть увагу на “Бідну дівчину”: переписувач, очевидно, дечого не розібрав та й пропустив слова; хотів був я повставляти по тій редакції, що була в “Степу” друкована, та постеріг, що оповідання перероблено. До того ж у “Степу” сила коректурних помилок і держатися того тексту небезпечно». — Листування... — Т. 3. — С. 211. Таким чином, з цього листа маємо відомості про те, що для набору збірки 1904 р. М.Грушевський подав чистовий рукопис оповідання “Бідна дівчина”, який дещо відрізнявся від першодруку. На жаль, нині цей автограф невідомий. Мабуть, через те, що почерк автора був нерозбірливий, цей рукопис дали комусь для копіювання, але переписувач не зміг усього правильно відчитати. На щастя, автор мав змогу допильнувати цю публікацію: листування наступних кількох тижнів переконливо свідчить, що М.Грушевський брав безпосередню участь у підготовці збірки “Оповідання” до друку — вичитував коректуру, вказував на порядок розміщення творів. При цьому він, очевидно, вносив дрібні правки у текст, а оповідання “Бідна дівчина” подав у новому, порівняно з першодруком у “Степу”, варіанті. Цей же, поновлений варіант друкувався за участю

автора і у виданні 1928 р. “Під зорями”. При цьому М.Грушевський врахував фактично всі правки Д.Марковича та мовні зауваження рецензента з “Киевської старини”. Таким чином, авторську волю виражає саме другий, пізніший варіант цього твору.

На сьогодні невідомий чистовий автограф оповідання, який надсилав М.Грушевський до Д.Марковича, проте не менш цікавим є первісний, чорновий його варіант, збережений майже повністю. Цей текст подаємо в додатках. Порівняння його з першодруком дає змогу окреслити характер редакторського втручання. Нижче наводимо основні різночитання між першодруком та остаточним варіантом оповідання; вони демонструють авторську роботу над текстом оповідання майже сорок років потому.

Альманах “Степ” (1886)

У їх три постаті — дві чоловічі, третя жіноча...

Гармидер, колотнеча ще стояли в голові і ще одзивалися в вухах і, як то буває, в голову лізли думки, що й геть-то не стусувалися до того вечора.

... наче нас кудись до ката везуть?

Та справді, не великі й радіці тобі: твоя пані спить і жде, щоб когось підхопити... стара дівка...

Одначе ніхто не обізвався до його; сусіда тільки з нехиттю хитнув головою...

Смерділо оливою й кислим борщем.

... вона помалу розперізувала, здіймала своє убрання, думаючи про минулий вечір, і кривилася, спогади в неї не дуже були веселі.

... схопився та миттю у другий куток, до якоїсь “красулі”... — прошепотіла дівчина, і так се її вразило, що й пішла зараз: довго плакала.

Плакати таки доволі на віку довелось: скільки вона не зазна себе — завжди себе плачем розважала — спасибі свої сльози, не куповані, — диво, що й досі очі не посліпли. От хоч би, наприклад, скільки плакала вона, як довідалася, що негарна, як узяла утямки, що то вона якась обметиця, не людина межі людей, хоч і чула се вона давно, ще малою... У тій отарі, де виросла вона...

... про те й не знали. Чи помітили ви, що як хоче хто дітей похвалити, то про хлопчика

Збірка “Під зорями” (1928)

У їх три фігури — дві чоловічі, третя жіноча...

Гамір, метушня ще стояли в голові, ще відзивалися у вухах і, як то буває, в голову лізли думки, що й геть-то не в’язалися з тим вечором.

...наче нас кудись на шибеницю везуть?

Та справді, не великі й радіці тобі: твоя сестра обгризе тобі знов голову за те, що сама не схотіла поїхати.

Ніхто не обізвався до його. Жартовливе, насмішкувате слово зовсім не підходило під поважну, таємничу тишу зимової ночі. Сусіда тільки з нехиттю хитнув головою...

Заносило оливою й кислим борщем.

Вона помалу роздягалася, здіймала своє убрання, думаючи про минулий вечір; ті спогади не були веселі.

... схопився та миттю у другий куток, до якоїсь “красуні”... І так се її тоді вразило, що й пішла зараз і дома довго плакала. Та се був звичайний кінець — сльози й сльози, гіркі та в’їдливі, як осіння мряка, вічний плач, що їй не жити по-людськи, що вона якась обметиця... Адже в тій отарі, де виросла вона...

... про те й не знав ніхто. І то ввійшло в кість і кров, що як хто хоче дітей

каже: розумний буде, а про дівчину: — е, гарна, красуля буде. От де щастя, спасення для дівчини, і хто не достав його, дурно напинається, щоб як-небудь чим инчим повернути. Довго розглядала дівчина лице своє в люстро, рівняла його до лица самої гарної на місті. Біде лице, сірі очі, русе, як пагоси, волосся...

Спасибі директорові, дали гроші, а дали що буде!

Змерзнеш, як собака, закутаєшся хусткою своєю, а вона й не гріє — такий тепера крам поганий, і гроші беруть! А тут мати ремствує, вередує, а тут під вікном ледарь усяка збереться та публіку вчинить, вражий писар цькує; як тільки не завісиш, — дивишся, вже стоїть, розглядає, усміхається яка-небудь пика погана, і що ти йому зробиш!... І в очах у дівчини ставало одно за другим...

... щоб “як цвіченим людям”... Усі оці писарські джигунясті підходці на лихо річ дуже усім відома. Дівчина не здалася на підходці його, писар став “допикати”. Дівчина мерзла, сидючи в нетопленій хаті, грошей їй не давали, скільки не ходила в правленіє, але се ще нічого! Що дня, скрізь наготує писар яку-небудь уразу: то прийде в гості до неї, наведе з собою таких поганців, як і сам...

Пішли поголоски; нічого правдивого не було в їх, але усе дівчині на догану.

Та справді не багато й зробила б! Вона вміла тільки плакати, нудитись, ховатись у свій куток все далі та далі. Ну й нудилась, плакала цілі дні...

Таке життя так допекло дівчині, що був час і вона задумалася, звомпила. Але, хвалити Бога, не здалася їй терпіла. Не бувши сміливою, бадьорою дівчиною, вона краще мала терпіти, а ніж здатися на писарські підходці. Вона боялася. Якраз ще на той час на її супліку прийшла в правленіє папірка од директора...

похвалити, про хлопчика скаже: “розумний буде”, а про дівчину: “буде гарна”. Лише в тому щастя, спасення для дівчини; і котра не дістала його, дурно силкуватиметься чим иншим заступити. Се затирила й вона, і довго розглядала дівчина лице своє в люстро, стараючися знайти в нім якусь красу. Дарма. Біде лице, сірі очі, русе, як пачоси, волосся...

Спасибі директорові, що наказав дати гроші, а дали що буде!

Змерзнеш, як собака, тільки загортуєшся тою хусткою. А тут мати ремствує, вередує, а тут під вікном ледач усяка збереться та публіку вчинить, вражий писар когось нашле. Як тільки не завісиш добре вікна, — дивишся, вже стоїть, розглядає, усміхається яка-небудь пика погана, і що ти йому зробиш!...

І в очах у дівчини ставали оден за другим “образки з життя”...

... щоб “як образованим людям”... Та що казати, усі отсі писарські підходці річ дуже всім відома. Дівчина мерзне, сидючи в нетопленій хаті, грошей їй не дають, скільки не ходить у Правленіє... Але се ще нічого! Трохи не щодня приготує писар яку-небудь “історію”: то силоміць прийде в гості до неї, наведе з собою таких “образованих”, як і сам...

А з того пішли поголоски; нічого правдивого не було в їх, але все дівчині пришили латка.

Та не багато й гнівом чи боротьбою зробила б. Але вона вміла тільки плакати, нудити світом, ховатись у свій куток все далі та далі. Ну й тужила, плакала цілі дні...

Таке життя так допекло дівчині, що був час — і вона задумалася, завагалася. Але хвиля минулася і вона не піддалася їй терпіла. Не бувши сміливою, бадьорою дівчиною, вона краще годилася терпіти, а ніж здатися на писарські підходці. Вона боялася. Якраз ще на той час на її скаргу прийшла в Правленіє од директора відповідь...

Так думала дівчина.
Закахикала її мати за цицковим запоном...

Він з своєї жінки зробив плаксиву,
в їдливу бабу, а з дочки стала знищена,
бідна, прибіта дівчина.

Зітри гординю, потовчи хіть...

... замість того, щоб клясти те мізерне
життя, що попсовало батька, вони кляли
його. Замість щоб лаяти багаття, лають
курево, що курить од його, — се то й лихо
людське.

... здригнеться вона своїм одублим тілом...
А ще кажуть, що життя наше на те, щоб ви-
робляти себе на все добре!...

Ні Бога, ні ідеалів вона не знала; була тільки
батьківська наука, мізерна й погана, бо під-
держуючи чоловіка, вона враз і труїла помалу
чоловіка; й дівчина жила нею...

Вона уся увійшла у своє сіре, безпросвітне
життя й воно дуже впливало на неї. Бурі
та завірюхи людські оберталися в недужі
повівання, але що є сили вони надавали
впливу на неї, на життя її; вони втраять свою
міць — й усе, що красить те життя, стане
таким сірим, недужим, нікчемним...

... зоставивши по собі ще одну болячку на
серці, а не розвернувшись пишним цвітом
на увесь вік.

... вони не перемовилися одно з другим, од-
наче дівчина згадала про його, лягаючи в той
день і потім...

Дівчина не звикла, щоб на неї так вважали,
вона згадувала довго про його й нарешті
закохалася.

Посвітлішало трохи дівчині. Довідавшись
од самого-таки хлопця, що він вечорами гуля
понад річкою, пішла й вона якось і зустріла
його.

Цей випадок розбив її бідне кохання,
прохолодив серце, що трохи тепліло було;
наче той равлик виставив був ріжки з-під
своєї халабудки, торкнувся кудись і знову
боязко сховав їх. Бог то Святий зна, чому

Так думала дівчина, кинувши розбиратися
й присівши на ліжку під натиском спогадів
і гадок.

Закахикала її мати за перкалевим запоном...

Тим усім з своєї жінки зробив він плак-
сиву, в їдливу бабу, а з дочки — бідну,
прибіту дівчину.

Зітри гординю, потовчи бажання...

... і замість того, щоб клясти те мізерне
життя, що знищило батька, вони кляли
його,
як звичайно.

... здригнеться вона своїм одублим тілом...

Ні богів, ні ідеалів вона не знала. Була
тільки батьківська наука, мізерна й по-
гана, бо піддержуючи своєю філософією
чоловіка, вона разом і труїла його по-
малу; дівчина жила нею...

Вона вся увійшла в своє сіре, безпросвітне
життя й воно хоронило її; усе, що чи
ломить, чи красить життя, ставало
однаково сірим, недужим, нікчемним...

... зоставивши по собі ще одну болячку на
серці.

... вони не перемовилися й десятьма
словами одно з другим, одначе дівчина
згадала про його і в той день, і потім...

Дівчина не звикла, щоб на неї так уважали,
вона згадувала довго про його й гадки її все
частіше до нього зверталися.

Довідавшись від нього, що він вечорами
виходить на прохід над річку, пішла й вона
якось і зустріла його.

Ся стріча розбила слабі початки її чуття,
прохолодила серце, що трохи тепліло було.
Наче той слимак виставив був ріжки з-під
своєї халабудки, та торкнувся чогось і
знову боязко сховав їх...

не привітався хлопець, — чи зневажаючи, чи може помітив, що дівчина покоха, й хтів, жалуючи її, кохання те перебити...

Бучний вечір, громада...

Чому вона бідувала? Хто в тім винуватий, що батько мордував її, що мати дрочиться, лає цілий день? Що вона мерзне у своїй халупі, що мусить бігати за копійку?...

... хоч словом ласкавим обізвалися потім, уразивши, окривдивши її? ... Та не хоче вона й слова їх ласкавого, нащо воно її? порубаного — слізми не загоїш!...

... як не штовхала його притьмом яка пелька, або люде?...

... а тепера ця наука вже більше не гоїла, вона кинула її... що ж робити? І дурно силкуючись надумати, вона нудилась та мордувалася.

Наче чоловік розбігся острівцем і став одразу: під ногами яруга і ярують там сизії хвилі; одскочив він з переляку, кинувся на другий бік — і там шумить хвиля, ще на другий — і там.

... але думки усе на те звертали, щоб вмерти, — наче того химородника у Гоголевому оповіданню, що куди б не їхав він, якась сила велетня усе тягла його до Карпатів та до Карпатів.

... усе менче та менче пручалося життя в холодних мертвих щелепах...

Дівчина не чула того духу й не бачила трунку, що готувала собі...

Той ніколи не був голодним, хто видумав “чесну бідоту”, той не плакав в холоднім покої, не тискав у тузі голову поклякшими руками...

... або що вона сама звомпить, підняла корця... Поганий дух од сірників шкульнув її в ніс.

Гамірний вечір, людська громада...

Чому вона бідувала? Хто в тім винуватий, що батько мучив її, що мати свариться, нарікає на неї цілий день? Що вона сама мерзне в своїй хижі, що мусить бігати за копійкою?...

... хоч словом ласкавим обізвалися потім, образивши, скривдивши її? ... Та не хоче вона й слова їх ласкавого: порубаного слізми не загоїш!...

... як не штовхав його притьмом голод або чужа воля?...

... а тепера ся наука вже більше не гоїла ран її душі; вона кинула її... Що ж тепер робити? І дурно силкуючись надумати, вона тужила та мучилась.

Наче чоловік розбігся й став відразу: під ногами круча й яряться там сиві хвилі; відскочив він з переляку, кинувся в другий бік — і там шумить хвиля, ще в інший — і там так само.

... але думки усе на те звертали, що нема іншої дороги, тільки вмерти, — наче того химородника у Гоголевому оповіданню, що, куди б не їхав він, якась сила велетня усе тягла його до місця його кари.

... усе менше та менше пручалося життя в холодних мертвих обіймах...

Дівчина не чула того духу й не бачила того пиття, що готувала собі...

Той, хто видумав “чесну бідність”, мабуть, ніколи не був голодним, не плакав в холоднім покої, не тискав у тузі голову задубілими руками...

... або що вона сама стратить рішучість, підняла корця... Поганий дух від сірників заняв її дух.

с. 286 ... про те, щоб поставити дівчину на ноги, щоб надати їй сили, хисту жити самій, не спираючись на чоловіка, — про те й не знав ніхто — М.Грушевський вперше побіжно формулює свій погляд на місце і роль жінки у родині й суспільстві. Це красномовний факт, який засвідчує передові суспільні погляди 20-літнього письменника та його родини; саме в ті роки розгортався європейський і український феміністичний рух, однак чимало громадян — і чоловіків, і жінок — ставились до нього традиційно скептично. Міркування про те, що жіноцтво повинно бути “не тільки моральне, добре, але й свідоме, освічене, діяльне”, М.Грушевський згодом ширше розгорне у своїх виступах 1895 і 1896 років у Львівському клубі русинок, аналізуючи твори Г.Сенкевича й Е.Ожешко (див.: *Грушевський М. Останні романи Г.Сенкевича / Грушевський М. Твори: У 50 т. — Л., 2008. — Т. 11. — С. 24–44; Його ж. Поступова Польща / Там само. — С. 51–78*).

с. 293 ...наче того химородника у Гоголевому оповіданню, що, куди б не їхав він, якась сила велетня усе тягла його до місця його кари — йдеться про чаклуна з повісті М.Гоголя “Страшна помста” (1831) циклу “Вечори на хуторі біля Диканьки”. За сюжетом, саме в Карпатських горах сталося страшне вбивство: брат, позаздривши на славу й почесні свого брата, скинув його у провалля разом з маленьким сином. За цей гріх злочинець та увесь його рід зазнали страшної кари, а останнього грішника з цього роду помста наздогнала-таки в Карпатах.

Добра жінка

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 93–130. Над заголовком: *Лютого 19–березіля 2 1886*. В кінці тексту: *Березіля 2, Тифліс, р[оку] Б[ожего] 1886*.

Про цей твір трапилася нам єдина згадка М.Грушевського в його щоденнику: у листопаді 1890 р. він пише, що перечитав деякі свої твори, зокрема, і цей. “Вчора балакали з Галею [тобто сестрою Ганною. — Г.Б.] за видання оповідань”. — *Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.)*. — С. 78. Тобто у студентські роки у нього з’являлася думка про те, що, можливо, не варто тримати в шухляді вже чималу низку досить вправно написаних літературних творів. На жаль, немає інформації, чому задум такого видання не був тоді здійснений.

Мабуть, саме при перечитуванні свого давнього писання М.Грушевський робив деякі дописки, правки олівцем — їх добре видно на первісному автографі, написаному чорним чорнилом, ці правки враховані у нашій публікації. Звертає на себе увагу час і термін створення “Доброї жінки”: досить велика повість написана за дванадцять днів. При тому, що це був напружений час підготовки випускника-гімназиста до так званих “матуральних” іспитів: “Готуюся теперенька до екзаменів, силую себе, щоб не спотикнутись на цій “великій події”, як Ви кажете, тільки тяжко. Я вже виріс за школярську лавку і гірко трохи за те труситись, щоб не написати упо замість unі...” — Лист до І.Нечуя-Левицького від 3 квітня ст. ст. 1886 р. / *Листування...* — Т. 1. — С. 44. Однак упродовж усього навчання в гімназії юнак був першим за успішністю, і навіть підготовка до іспитів не становила для нього особливого труду. Про це він зізнався у тому ж листі: “Як, Іване Семеновичу, почну думати — то під хмари занесешся, то, як жаба, на під сядеш; усе через те, що роботи немає; як ще б кілька років тут мене подержали, то запевне чи збожеволів, чи розледаців би”. — Там само. — С. 45. Таким чином, М.Грушевський знайшов-таки час для втілення свого чергового літературного задуму.

У кінці рукопису автор записав кілька нотаток для себе: “не так дуже побиватись; небіжчині гроші; за дівчину — 20 т.; не грудень, а листопад”, — тобто М.Грушевський мав намір ще творчо попрацювати над цим текстом, однак якогось суттєвого редагування твір так і не зазнав. Можливо, інші варіанти чи підготовчі матеріали до повісті свого часу

існували, але не збереглися. Про це свідчить архівний аркуш з уривком тексту “Доброї жінки”, який не увійшов до останньої редакції. Подаємо тут цей фрагмент (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 261. — Арк. 63–63 зв.):

“...жала дітей на двір погуляти — було тепло й ясно, весною пахло вже крізь зімове повітря. Вона послала за чоловіком, щоб порадитись, як одягнути дітей. Кладкевич сів у себе з якимись, забалакався, сказав челяднику, що приїде зараз, й забувся. Ольга Кириловна почекала трохи й послала вдруге, Кладкевич переказав, щоб робила, як хоче, що йому нема часу. Ольга Кириловна розсердилась — якраз за день чи два сам-таки Кладкевич нарікав, що вона не гаразд споряжа дітей й сказав, щоб завжди його питались... Вона не пустила дітей на двір, діти плакали й просились, і у неї тим ще гірш накупало на серці на чоловіка. А той й не думав про се, й через кілька часу переказав жінці, щоб убералася їхати із ним кудись визитувати, Ольга Кириловна убиратись не стала, почала купати дітей й Кладкевич, як увійшов геть убраний за жінкою, застав її над ночвами з засуканими рукавами, сердиту й сумну.

Кладкевич подумав, що її не переказано, й напав сердито на челядь.

— Вона мені переказала, — сказала Ольга Кириловна... послала за окріпом до кухні, а сама зумисне покійно знову нагнулася над ночвами, не вважаючи на чоловіка.

Усе оце виходило дуже нерозумно: й купання серед дня, й що він напався на челядь, і що вона мовчала — й обоє, як стали на цю стежку, тай і пішли нею, дуріючи, а не розбираючи до ладу.

— Та чи підете ви, нещастя моє, — закричав Кладк[евич].

— Бачите, що не маю часу.

— Се і біс батька зна, що таке, — аж скрипнув зубами Кладкевич і пішов, а через кілька часу поїхав геть. Він не вернувся обідати й Ольга Кириловна обідала сама”. Далі аркуш чистий (63 зв.), текст не продовжено.

с. 308 Тимченку раз за раз вичитали отченаша... — тобто висловили догану, дорікали.

с. 311 ... там було більш 4 тисячі білетів Східного займу... — у 1860-х роках Російський уряд прийшов до висновку, що нові значні джерела прибутків для бюджету можна отримати через внутрішній займ. Метою було насамперед фінансування будівництва залізниць. Програму емісії державних цінних паперів розпочали з випуску облігацій внутрішніх позик, перші два тиражі п’ятивідсоткових позик були випущені у 1864 і 1866 рр. У 1870-х роках держава випускала так звані “залізничні позики”. З часом ці позики набули популярності в населення і стали основним способом вкладення капіталу дрібних і середніх власників. Початок війни з Туреччиною (1876) змусив уряд знову звернутися до об’ємних внутрішніх позик. У 1877–1879 рр. були випущені три т. зв. “Східних позики”, яким було надане патріотичне забарвлення, щоб залучити якомога ширші кола населення. Загальна емісія цінних паперів “Східних позик” становила за номіналом 800 млн рублів, термін погашення облігацій був 49 років, прибутковість — 5 % річних.

Романтична історія

Перша публікація — у виданні: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 303–305.

Публікується за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 261. — Арк. 48–50.

Твір закінчений, але стилістично не вивершений, тому при першій публікації упорядник А.Шацька потрактувала його як незавершений. Така позиція також має низку вагомих аргументів.

Авторської дати немає, датуємо приблизно 1885 роком.

с. 332 Я був тоді на третьому курсі судовим — тобто на третьому курсі юридичного факультету.

Тоді були ще приснопам'ятні 60-ті роки... — загалом 60–70-ті роки у Росії позначилися помітним прогресом у громадському й ідеологічному житті суспільства. Для цього часу характерним є переважання демократичних ідей у суспільній свідомості, переконаність у необхідності перетворень, пошуки шляхів для їх здійснення в інтересах широких народних мас.

... слухав довженні праці “апостолів прогреса”, читав їх часопись... — йдеться про журнал “Современник”, який у першій половині 1860-х років, очолюваний М. Некрасовим, був трибуною передових діячів Росії того часу, насамперед М. Чернишевського й М. Добролюбова. У 1866 р. “Современник” був закритий владою, однак М. Некрасов з 1868 р. очолив журнал “Отечественные записки” й зумів поставити його на таку ж висоту.

Тоді ще не виймали з чоловіка душі, щоб прописати у протокол... — тобто не переслідували адміністративно.

... якогось урядника, не дуже малого й не дуже великого, так щось коло ст[атського] сов[ітника] — у царській Росії з 1722 р. діяла бюрократична ієрархія, яка визначала співвідношення службовців у армії, на флоті й у цивільній службі. Цей законодавчий акт називався “Табелем про ранги”, найвищим рангом був перший — “канцлер”, найнижчим — 14-й — “колезький реєстратор”. Ранг “статського радника” був п'ятий за порядком.

Розділ III. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Прощальный день

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 53–56.

Публікується за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260 — Арк. 22 зв.—25.

с. 337 Прощальный день — прощальний (прошений) день — традиційна назва останньої (сиропусної) неділі перед Великим постом. Згідно з православними канонами, входячи у цей піст, віруюча людина повинна покаятися у гріхах і привселюдно попросити пробачення у тих, кого образила; усі віруючі повинні пробачити своїм кривдникам. Таким чином, кожен повинен увійти у піст з чистим серцем.

с. 339 ... ведь доктор Фауст все отдавал за счастья минуту... — тут обіграно крилату фразу доктора Фауста зі знаменитої трагедії Гете “Фауст” (1808), відому у російському перекладі як: “Остановись, мгновенье, ты прекрасно!” За безсмертя своєї душі Фауст отримує обіцянку від Мефістофеля, що диявол виконає будь-яке його бажання. Але Фауст остерігається моменту, коли йому вже й бажати буде нічого, і він втрачить сенс життя. Тому він просить Мефістофеля, щоб той припинив його земне існування, коли він досягне найвищого щастя, і означить цей свій стан згаданими словами. У ту ж мить Мефістофель повинен забрати його у пекло. Легенда про людину, яка за допомогою Сатани кидає виклик Богові, намагається порівнятися з Творцем, оволодівши таємницями світу й власною долею, — це один із “вічних” сюжетів світової літератури.

Современные мученики. (Водяной разговор)

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 133–135.

Публікується за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 261 — Арк. 51–52 зв.

На першому аркуші дата: 1884, чер. 30. Як уже було сказано, в цей період М.Грушевський деякі назви місяців вживав у дещо незвичному для нас значенні (див. про це детальніше у преамбулі до розділу “Проза”), зокрема, червнем він називав сучасний липень. Отже, датуємо даний полілог 30 липня 1884 р.

Підзаголовок твору “Водяной разговор” означає, що дія відбувається “на водах” — тобто на курорті, де люди лікуються мінеральною водою. М.Грушевський кілька разів бував на одному з таких курортів — у Кисловодську і, звичайно, мав змогу спостерігати типові “курортні” сцени, розмови, характери.

Про цей твір М.Грушевський згадує у “Споминах”: «Зробив я “пробу пера” і російською мовою: написав quasi-гумористичні кисловодські діалоги на тему поганих столовок, нарзану і жолудкових клопотів і послав до якоїсь газети, де їх, розуміється, не надрукували. Але сій російській пробі я не надавав значення...» — *Грушевський М. Спомини // Київ, 1988. — № 12. — С. 126–127.*

с. 340 Никем же не мучими сами себя мучаху — цитата з “Повісті временних літ”, з легенди про апостола Андрія. Так він розповідає римлянам про свої враження від подорожі до Новгороду (подаємо фрагмент у перекладі українською мовою Л.Махновця): “Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев’яні. І розпалять вони їх вельми, і роздягнуться, і стануть нагими, і обіллються мителем, і візьмуть віники, і почнуть хвостатись, і [до] того себе доб’ють, що вилізуть ледве живі. А обіллються водою студеною — і тоді оживуть. І так творять вони повсякдень. Ніхто ж їх не мучить, а самі вони себе мучать, і творять не миття собі, а мучення”.

Розділ IV. ПЕРЕКЛАДИ

Миньона

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 35–36.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 2.

Цей вірш є перекладом першої з чотирьох пісень Міньони “Kennst du das Land...”. Міньона — героїня роману Й.-В. Гете “Роки навчання Вільгельма Мейстера” (1795–1796), дівчинка-підліток, своєрідний романтичний ідеальний тип загадкової, прекрасної людини з трагічною долею. Тексти пісень Міньони входять до поетичних збірок Гете, не раз перекладались російською мовою, найвідомішими є переклади Ф.Тютчева та Б.Пастернака.

Певец. (Из Гете)

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 61.
 Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 32 зв.—33.

Цей текст — неповний (в оригіналі — 42 рядки, у М.Грушевського — 25) переклад балади Й.-В. Гете “Співак” (1777), яка утверджувала незалежність митця від можливо-владців та матеріальних вигод. Найвідоміші російські переклади — А.Фета й Ф.Тютчева.

[Спроба перекладу “Енеїди” Вергілія]

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 79.

Чернетка написана олівцем з численними правками. За особливостями стилю та почерку датуємо цей начерк перекладу приблизно 1883 р., коли М.Грушевський починав писати українською мовою.

Для порівняння подаємо перші рядки поеми Вергілія в сучасному перекладі М.Білика:

*Ратні боріння й героя вславляю, що перший із Трої,
Долею гнаний, прибув до Італії, в землі лавінські.
Довго всевишня по суші і морю ним кидала сила,
Бо неблаганна у гніві Юнона була безпощадна.
Досить натерпівся він у війні, поки місто поставив,
Переселивши у Лацій богів, звідки рід був латинський,
Родоначальники Альби й мури походили Рима.
Музо, про всі ті причини згадай нам, чю він образив...*

Латинська й грецька мови належали до основних предметів класичної гімназії у царській Росії, а методика їх викладання передбачала досить глибоке ознайомлення учнів з авторами й оригінальними текстами античної літератури. Ще до вступу в гімназію М.Грушевський самостійно освоїв ази цих наук. У “Споминах” (Київ. — 1988. — № 9. — С. 126) він згадує, що в домашній бібліотеці була «“Енеїда” Вергілія в поганім перекладі Соснецького...» (йдеться про видання російського перекладу І.Соснецького 1872 р.). Навчальний план передбачав роботу з текстами “Енеїди” Вергілія у шостому й сьомому класі гімназії, у тому числі й переклад її фрагментів російською мовою. На той час М.Грушевський уже мав власну думку з приводу античних текстів: “З римських поетів найбільше цікавим — бо тонким — здавався мені Горацій...” (Спомини // Київ. — 1992. — № 2. — С. 114). Ґрунтовне знання античної культури було органічним для М.Грушевського і справило значний вплив на його творчість.

Дума про військо Игореве. Дума українська XII віку

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 89–92.

Подається за чистовим автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 47–50. Чернетка цього тексту зберігається там само, арк. 76–77. Низка мовних особливостей дає підстави датувати його 1884 р.

Переклад незакінчений. Відомий повний прозовий переклад М.Грушевського “Слова о полку Игоревім”, вміщений у його “Історії української літератури” (сучасне перевидання: Т. 2. — К.: Либідь, 1993. — С. 171–182). Вивчення давньоруської пам’ятки “Слово о полку Игореве” в оригіналі передбачалося програмою класичної гімназії у шостому класі, звичайно, у курсі російської словесності. Красномовними видаються не лише спроба перекладу М.Грушевським цього твору саме українською мовою, але й надписаний ним підзаголовок: “Дума українська XII віку”. Це свідчить про початки виразного усвідомлення юнаком на той момент основних віх розвитку рідного народу, які згодом ляжуть в основу знаменитої “звичайної схеми української історії” М.Грушевського.

Розділ V. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ.

“Я молод годами, чуть стала губа...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 37–38.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 4–4 зв.

Авторське датування: 5 декабря 1882.

Вечер

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 27 зв.

Авторське датування: 3.III.1883.

Поезд в степи

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 63–64.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
Арк. 35.

Авторське датування: *Июль 1883 г.*

“На гидру золота, насилия и зла”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 92.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
Арк. 52.

Авторське датування відсутнє. Датуємо приблизно 1883 роком.

“Не мав козак долі на Вкраїні...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 93.
Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. —
Арк. 52.

Авторське датування відсутнє, однак цей текст вперше записаний М.Грушевським у щоденнику 17 вересня 1883 р. (Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 31). Також згадка про цей твір як про незавершений є у щоденниковому записі від 11 жовтня 1883 р. (Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 15). Вочевидь, цей вірш автор так і не викінчив.

“Тихо и робко мое вдохновенье...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 72 зв. Також є чернетка цього твору, написана олівцем, — на арк. 84 зв.
Авторське датування: *19.XI.1883.*

“Гей, слушайте, панове, сказку...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 84.

Датується приблизно листопадом 1883 р., оскільки на звороті записана чернетка вірша “Тихо и робко мое вдохновенье...” з авторською датою *19.XI.1883.*

“В просторном своем кабинете, усевшись за длинным столом...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 80–83 зв.

Авторське датування: *5 грудня 1883 р.*

Куля

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 46.

Датуємо приблизно 1883 роком.

“Ну бо, дядько, лишень не куняйте...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 86.

Датуємо приблизно 1883 р.

“Меж светлых туч прорвался луч...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 85.

Датуємо приблизно кінцем 1883 р.

“Пусть будет жизнь часто ничтожна...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 87.

Датуємо приблизно кінцем 1883 р.

“Под крышею, в одном окне...”

Перша публікація — за чорновим автографом олівцем: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 55.

Датуємо приблизно 1883–1884 рр.

“Світ блідий засвітив вже по усіх усядах...”

Перша публікація — за чорновим автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 71.

Датуємо приблизно 1883–1884 рр.

“Слава, слава, гордая богиня...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 72 зв.

Авторське датування: 12.II.1884, підпис: *Заволока*.

“Добривечір тобі, місяченьку...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 95.

Датуємо приблизно 1885 р.

“Люблю тебе, Україно...”

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 106.

Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 97.

Вірш без авторської дати. Датуємо приблизно 1886 р.

“Ой якби мені, панове молодці...”

Перша публікація — як складова щоденникового запису від 4 вересня 1888 р.: *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, передне слово, коментарі, упорядкування, коментарі і післямова Л.Зашкільняка. — К., 1997. — С. 15.*

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 7.

“Не бажаю я заплати, не бажаю слави...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 36 зв.

Текст зі “Щоденника” М.Грушевського, однак до видання 1997 р. не потрапив. Авторської дати немає, але попередній текст датований 4 вересня 1888 р., і на цій підставі так само датуємо і цей дворядковий начерк-роздум.

“Хто се той над землею високо іде...”

Перша публікація — як складова щоденникового запису від 25 вересня 1888 р.: *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) ... — С. 18–19.*

Подається за першою публікацією.

Цим рядкам передує такий запис: “Якби мені бути поетом, було б дуже добре, я б писав тоді релігійні вірші — а то оце зачав, да й споткнувся...” На той час, як писав згодом і сам М.Грушевський, він переживав “гостру смугу релігійності”, яка почала розвиватись лише на межі 1890-х років. Відбиток такого стану душі — у цьому та кількох інших текстах, у пробах перекладу Святого Письма, у тогочасному щоденнику.

І рядки, записані автором у формі вірша, і наступні, записані у рядок, фактично є ритмізованою прозою. Подаємо їх тут разом — так, як в оригіналі.

“Владико, Владико, невже ж на погибель собі я живу?..”

Перша публікація — як складова щоденникового запису від 25 вересня 1888 р.: *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.)... — С. 20.*

Подається за першою публікацією.

Це один із нечисленних прикладів ритмізованої прози у творчій спадщині М.Грушевського.

“Вмрете ви, могили ваші згинуть...”

Перша публікація — як складова щоденникового запису від 24 жовтня 1888 р.: *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.)... — С. 27.*

Подається за першою публікацією.

У автографі текст цього віршованого начерку записано у рядок, як проза, після слів: “Отак вчора вірші склалися”.

“Скоро вмру я, навряд по мині...”

Перша публікація: Пам’ять століть. — 1996. — № 3. — С. 58

Подається за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 101.

Твір зі “Щоденника” М.Грушевського, датується відповідно до дати запису у “Щоденнику” 11 грудня 1891 р.

“Трепет сердца молодого...”

Перша публікація — як складова щоденникового запису від 8 січня 1892 р.: *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.)... — С. 147.*

Подається за першою публікацією.

У автографі текст цього віршованого начерку записано в рядок, як проза, після слів: “Сегодня встаючи, шуткуючи підібрав рифми”.

“Розум... ге, хто опише, намалює...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 36–40.

Датуємо приблизно 1885 роком.

Кінто Міхако

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 261. — Арк. 64.

Датуємо приблизно 1884–1885 рр. Окрім особливостей почерку та мови, аргументом у такому датуванні також виступає зміст цього уривка, де про В.Гюго автор говорить як про живого класика. В.Гюго помер 22 травня 1885 р.

Кінто — так називали у Грузії чоловіка, який займався торгівлею, а часто й узагалі не мав певного заняття, своєрідний представник люмпен-пролетаріату. Як правило, жартівник і пройдисвіт, завсідник тифліських духанів (місцевих трактирів).

с. 366 ... згадуючи д[обродія] Гюго й его розповідки про паризького гамена... — М.Грушевський наводить паралель з персонажем роману В.Гюго “Знедолені”, де в третій частині змальовано образ типового паризького вуличного хлопчика (їх називали гаменами) Гавроша. Життя Гавроша є частинкою народного життя, цей образ дає змогу авторові проаналізувати соціальні витоки й характерні риси цілої верстви міського люду. Епізоди з життя Гавроша настільки виразні, мають таке велике виховне значення, що у видавців практикується видання їх окремою книгою. Зібрані разом, вони мають форму завершеної повісті й адресовані маленьким читачам, яким ще недоступний роман-епосея в цілому.

... великого ватажка “розхристаних” письменців... — тобто знаменитого французького письменника Віктора Гюго, який був найвидатнішим представником європейського романтизму. Основні принципи цієї на той час нової течії мистецтва він виклав у передмові до драми “Кромвель” (1827). “Немає ні правил, ні зразків, точніше, немає інших правил, окрім загальних законів природи, які панують над усім мистецтвом, і часткових законів для кожного твору, які випливають з вимог, властивих кожному сюжетові”, — писав В.Гюго. Через це, зокрема, М.Грушевський називає романтиків “розхристаними”.

...тальянські міста — лацароні... — презирлива назва люмпен-пролетарської верстви у Південній Італії, насамперед у Неаполі, які жили просто неба, заробляли на хліб різними дрібними промислами, але переважно були лінивими неробами.

“Ні, усе тепера, хвалити Бога, перемінилося...”

Перша публікація — за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 41–45.

Авторська дата: 8–9 серпня 1885 р.

Цей твір відносимо до незавершених з певним застереженням, можливо, до нас не дійшла лише перша сторінка з його назвою.

с. 367 Так сказала хазяйка-попадя — первісно другий абзац був такий: “Так метикувала попадя, хазяйка тієї хати, де сиділи ми. Хата була вже старенька, із сволоком навхрест й на одному сволоку було вирубано... Хатка була стара й низенька, й сама попадя була їй під пару”.

На цвинтарі

Перша публікація: Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. — С. 300–302. Подається за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 261. — Арк. 10–11.

Авторське датування: 12 серпня, рік не вказаний. Відносимо приблизно до 1885 р.

“Ото от біда, що я бачила, бідна моя голівонька...”

Автограф чорнового начерку п’єси без назви “Ото от біда, що я бачила...” публікується вперше, зберігається у: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 175–191.

Про першу невдалу спробу написати драматичний твір є згадка в щоденнику М.Грушевського: “Хочу дуже писати, але ж що? Драму почав — не можу, світу-людей не знаю, не бачив. [...] Щоб знати людей, тра з їми завше коловодитись й торочитись, а я на се не дуже здатний, хоч иньший раз і рад був би бути яким-небудь джигуном” (запис від 7 травня 1884 р.) // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 22. Таким чином, цей начерк можна датувати приблизно квітнем 1884 р., хоча не можемо з певністю стверджувати, що в щоденнику згадана саме ця драма.

Схоже на те, що не всі аркуші цієї чернетки збереглися, крім того, в архівному зшитку деякі аркуші переплутані. При відтворенні тексту ми намагалися, де це можливо, відрізнити дію п’єси, керуючись позначками автора щодо порядку актів та сцен.

с. 373 Хоча й я, — каже, — перед Вашою особою атом і більш нічого... — тобто дрібнота, нікчема. Цей жарт, очевидно, побутував у колах старших гімназистів, які, вивчаючи фізику та початки філософії, вже оперували словом “атом”. Поняття про атом як про найменшу неподільну частку матерії вперше сформулювали древньоіндійські та древньогрецькі філософи. На міжнародному з'їзді хіміків у 1860 р. були прийняті визначення понять молекули й атома. Наприкінці XIX — на початку XX ст. фізики відкрили структуру атома, і стало зрозуміло, що насправді атом не є неподільним.

с. 374 “Когда супруг / Захочет вдруг...” — “Когда супруг / Захочет вдруг / Домой случайно поспешить...” — початок арії Єлени з оперети Ж.Оффенбаха “Прекрасна Єлена” (1864). Жанр оперети, як вважають, виник у 1855 р., й одразу ж дотепні та життєрадісні оперети Ж.Оффенбаха стали надзвичайно популярними у Західній Європі та Росії.

с. 377 Б[атько] уходить — далі в первісному варіанті автографа були ще дві репліки, які потім М.Грушевський перекреслив таким написом: “Переделать без ведома матери”. Подаємо їх далі.

Слухайте, ТМ, хотів би я поспитати вашу дочку, про те, самі знаєте.

Мати. Знаю, знаю, тільки не знаю, чи буде що-небудь з сего, щось вона дуже похмурна та журиться, від чого — Бог зна. (Підходить до неї).

Що ви, Ми... — так у автографі. Можливо, саме цього персонажа М.Грушевський хотів назвати “Михайлом”, і його прототипом мав бути сам автор. Однак у попередньому діалозі дівчина Х. так називає свого коханого Z. (єдиний випадок повного імені у цьому тексті), і М.Грушевський, мабуть, згадавши це, не дописав імені тут, залишаючи найменування дійових осіб на час пізнішої обробки твору. Ймовірно, що автор, компонуючи п'єсу, “приміряв” до себе різні ампула — джигуна і резонера. Перше, як він сам не раз писав у юнацькому щоденнику, хоч і вабило часом дуже, йому не вдавалося, було невластиве його натурі, а друга роль — це якраз і була природна стихія реального М.Грушевського. У попередніх сценах з участю “М.” саме йому припадає висловлювати щоразу найбільш помірковані й обережні, на відміну від хлопців-ровесників, оцінки подій та людей. І такою позицією він вирізняється з-поміж гурту однолітків. Виразно впізнається позиція автора також, наприклад, у поведінці Василя Гребченка (з драматичного діалогу “Прощальний день”) чи студента Іваницького (з фрагментів пізнішої повісті без назви “В актовій залі університету починався диспут...”).

с. 378 ... не змарнієш від сего — наступна репліка брата починалася словами: “Не жартуй, мені справді невесело, друже”, які автор закреслив.

с. 379 ... ось чом вона така смутна та невесела — далі фрагмент, закреслений автором: “Та й нічого, уже по городі усі цокотухи в усі дзвони дзвонять, а я собі пораюсь, наче нічого й нема. Тра скоріше як-небудь се діло справить, я сего так не оставлю, тра тільки...” (Арк. 187 зв).

Мамо, мамо, де се Х. — наступна частина тексту, записана на лицьовому боці арк. 189, перекреслена автором:

“Д[ія] ІV. Я[ва] VI. Так ось воно що, ось чом вона бідна ходить смутна та журиться. Цей проклятий, гаспидський панич, котрий часом так любить торочить страстні монологи про вільну любов і женську рівноправність, заду[ма]в насміятись на[д] бідною дівчиною. Він дума, що як ми з простого роду, що наші батьки не здирали шкури з меншого брата, то він має право знущатись з нас. Хай піддурює дурних, котрі справді за розмальованими цяцьками его капосної натурі не бачать, нас не піддурить (змолкає, ходить трохи по кімнаті). Але се ж тра перше навірняка узнать, може...”

с. 380 ... бо я бачу, що воно в тебе є — первісно в автографі наступними були такі репліки: “С. Ні, братику, се я так собі, а лиха в мене немає.

Б. (От, не хоче казати). Дуже радий, що нема, але ж...” — автор закреслив.

Розділ VI. ДОДАТКИ

До цього розділу увійшли ранні редакції повісті “Чужі й свої”, оповідань “Бех-аль-Джугур” і “Бідна дівчина”. Ці матеріали по-своєму унікальні: відчитані з чернеткових автографів чи відтворені за першими публікаціями з видань, які давно стали раритетами, вони дають багатющий матеріал для дослідження руху авторського тексту, для вивчення історії мови, для спостережень над тогочасною редакційною політикою окремих часописів та ін.

Недобрий жарт. (На чужині меж своїми)

Перша публікація — за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 25–68.

Це найраніша версія повісті, яку автор згодом назвав “Чужі й свої”. Варіанти назви різних редакцій твору: “Недобрий жарт” — “На чужині меж своїми” — “Чужі й свої” віддзеркалює поступову міграцію головної теми повісті зі сфери нещасливого кохання (хоч і з певним соціальним підґрунтям) головного героя — до виразного громадянського конфлікту, в центрі якого опиняється проблема національного самоусвідомлення українців у реаліях Російської імперії ХІХ ст.

На титульному аркуші цього тексту М.Грушевський після заголовка дописав: “1-а редакція”, — тобто він розумів, що задуманий сюжет викладений нашвидку. Очевидно, у процесі написання зароджувалися нові деталі й ситуації, матеріал почав диктувати певні умови, тому письменник-початківець, захоплений творчим процесом, одразу ж продовжив роботу над твором, поступово переробляючи його. Це перша й єдина повість М.Грушевського такого великого обсягу.

Відтворюємо специфічні особливості авторської мови, які демонструють процес опанування М.Грушевським рідним словом. Підкреслення авторські. Закреслені автором фрагменти тексту подаємо курсивом у дужках.

Бех-аль-Джугур [I]

Перша публікація — за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 262. — Арк. 20–33.

Пропонований читачам текст відтворює рукопис першого варіанта цього оповідання. Чорновий автограф з численними правками творчого характеру, які досить добре прочитуються, є, по суті, найранішою версією першого з друкованих творів М.Грушевського. Закреслені автором фрагменти тексту подаємо курсивом у дужках. Читач має змогу, по-перше, простежити рух творчої думки письменника, його роботу над стилем викладу, по-друге — реконструювати з великою вірогідністю той текст, який був свого часу пересланий І.Нечуєм-Левицьким для публікації у газету “Діло”, а зараз невідомий.

Бех-аль-Джугур [II]

Перша публікація цього варіанта оповідання: Діло. — 1885. — Ч. 66–68.

Якщо попередній текст дає змогу зрозуміти, як виглядав у загальних рисах невідомий на сьогодні автограф М.Грушевського оповідання “Бех-аль-Джугур”, пересланий до Львова для публікації, то сама публікація фіксує наступний етап побутування твору — його введення у літературний обіг. У цьому випадку незаперечним є той факт, що першодрук значно відрізнявся від автографа. Важливо простежити міру втручання редакції “Діла” в авторський текст: правописні, лексичні та стилістичні правки, адаптація мови до її західноукраїнського варіанта.

Як зазначалося у коментарі до основного тексту оповідання “Бех-аль-Джугур”, цей твір ще не раз друкувався у наступні роки, і вже в цих пізніших публікаціях автор мав змогу активно втручатися у тканину свого твору. Однак, як показав час, М.Грушевський

позитивно сприйняв чимало стилістичних змін, внесених редакцією “Діла”, й узаконив їх у подальших авторизованих публікаціях.

Відтворюючи текст першодруку, ми лише перші два речення подаємо абсолютно у відповідності з оригіналом, а далі вносимо деякі правописні зміни: замінюємо **ять** та **Ѡ** на **і**, знімаємо **ъ** у кінці слова, вводимо апостроф та ін. — тобто подаємо текст наближено до сучасного правопису. Однак на лексичному рівні не допускаємо жодних втручань, відтворюючи навіть очевидні друкарські помилки: “баланів”, “бугувірів”, “намахнувся”, “грошаки” замість “бананів”, “бузувірів”, “замахнувся”, “грошики” та ін.

Бідна дівчина

Перша публікація — за чорновим автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 261. — Арк. 68–83.

Це перший варіант оповідання “Бідна дівчина”. Виправлені автором фрагменти подані в дужках курсивом.

с. 443 ... колись було усе читає Некрасівську “Еду ли ночью...” — йдеться про поезію М. Некрасова з першим рядком “Еду ли ночью по улице темной...”, де поет співчутливо описує гірку долю жінки, змушеної стати повією.

Окрім цілої низки дрібніших правок, редактори-упорядники альманаху “Степ”, де вперше друкувався цей твір, скоротили його, викресливши останню сцену. Як свідчать пізніші публікації, автор погодився з цією та низкою інших виправлень редакторів (насамперед йдеться про ініціатора видання альманаху Дмитра Марковича), а також сам вносив правки у текст оповідання.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Адріан 458
Андрій, бібл. 503
Андрузький Г.Л. 445
Антонович В.Б. 445, 485
Аполлон, міф. 266
Арістотель 493
Ахілл, міф. 238
Байрон Д.Г. VII
Барвінський В.Г. 444
Бар-Кохба Ш. 458
Барвінок Ганна (Куліш О.М.) 482
Белей І.М. V, 474
Белінський В.Г. 2, 445
Білик М.І. 504
Білозерський В.М. 445, 482
Білокінь С.І. VI, VIII, XIII
Борецький І.М. XV
Булвер-Літтон Е. 480
Бурлака Г.М. V, IX, XII, XV, XXI, XXII, 444, 447, 464
Вагнер Р. 480
Веллінгтон А.У. 238
Венера, міф. 183
Вергілій П. 346, 504
Вересай О.М. 485
Вернадський В.В. 455
Виговський І.О. XV
Винар Л.Б. V, IX, XII, XXII, 444, 447, 464
Вовк Ф.К. 445, 481, 485
Возняк М.С. V
Галятівський І. 195, 484
Генріх IV. 479
Геркедь Й. 479
Гете Й.В. VII, 346, 503
Гнедич М.І. 465
Гоголь М.В. VII, 5, 99, 162, 196, 293, 446, 466, 481, 484, 493, 499, 500
Гомер 461, 465
Гончаров О.І. 449
Горацій К. 504
Горяєв М.В. 3, 488
Гребінка Є.П. 482
Грибоедов О.С. 446
Григорович-Барський І. 476
Грінченко Б.Д. 453, 460, 465, 478
Грушевська Г.З. 1, 2, 444
Грушевська М.С. XII, 446, 449, 450, 460
Грушевський З.С. XII, 446, 449, 450, 460
Грушевський О.С. 449
Грушевський С.Ф. VII, 1, 2, 444, 449, 460, 475–477
Грушевський Ф.С. XII, 446, 449, 450
Гулак М.І. 445
Гулак-Артемівський П.П. 405
Гумецька А. VI, XIII
Гого В. 366 507, 508
Давид Гареджійський 491
Данте А. 259, 491–492
Дашкевич М.П. 485
Дзюбан Р. XXI
Діана, міф. 183
Добролюбов М.О. 502
Доде А. VII
Драгоманов М.П. 445, 474, 481, 485
Єфремов С.О. XXII, 487–489, 495
Жансемін Ж. 481
Жданович А.М. XV
Желехівський Є.І. 465
Житецький П.Г. 485
Жуковський В.А. 402
Зашкільня Л.О. VI, VII, 450, 451, 453
Зеров М.К. VI, XIV, XVIII
Зібер М.І. 445, 481
Ільницький М.М. VI
Ігор 347–350, 504
Ірод Антипа 491
Ісайя, бібл. 448
Ісус Христос XVII, 257, 448, 481, 491
Капніст В.В. XXI
Кармелюк У.Я. 154, 479
Квітка-Основ'яненко Г.Ф. 41, 140, 146, 384, 455, 476, 493
Кирилок Є.П. XXI
Комаров М.Ф. (Уманець) 465, 478
Кониський О.Я. XIV, 461, 474
Константинович М. 485
Корде Ш. 155, 480
Кос С. XV
Костомаров М.І. (Ієремія Галка) XXI, 2, 445, 478
Котляревський І.П. XX, XXI, 160, 195, 384, 405, 476, 480, 484
Кошобинський М.М. XIV, XVII
Крашевський Ю.І. XX
Кузьменко П. 482
Куліш П.О. VII, XX, 41, 158, 159, 163, 445, 455, 480, 482, 486
Купер Д.Ф. 225, 487
Кучеренко М.О. 476
Лассаль Ф. 494
Лебединцев П.Г. 485
Левченко М.М. VII, 465, 485
Лермонтов М.Ю. VIII, 402
Лисенко М.В. 484, 485
Лисенко Н.І. X, 444, 464
Лозинський М. 492
Ломоносов М.В. 224, 228
Лотар І 490
Лука, бібл. 477, 492

- Магді (Махді) Суданський XI, 3, 236, 409, 488, 489
- Маковей О.С. XV
- Мальтус Т.Р. 265, 273, 492–493
- Марат Ж.-П. 480
- Марія, бібл. 447, 448
- Марко, бібл. 481
- Марко Вовчок 140, 167, 384, 476, 482, 486
- Марков Л.Л. 4
- Маркович Д.В. 1, 4, 444, 494, 496, 511
- Маркович Я.А. XXI
- Марковська О.П. XIII, 457
- Матвій, бібл. 477, 479, 491, 492
- Махновець Л.Є. 503
- Метлінський А.Л. (Могила) 41, 455
- Микола I 169, 483
- Михайлов М.Л. 450
- Мін Д. 492
- Мінаєв Д.Д. 492
- Мінін К. 464
- Містраль Ф. 481
- Міяковський В. XXI
- Мойсей (Мусій), бібл. 65, 257, 491
- Монтень М. 167, 482
- Мопассан Г. 167
- Мочульський М.М. XX, XXI
- Наполеон Бонапарт 238
- Некрасов М.О. VII, VIII, 443, 502, 511
- Нечуй-Левицький І.С. V, IX–XIV, XX, 1, 3, 4, 41, 146, 165, 211, 283, 444, 446, 453–455, 464, 472–474, 482, 484, 486–488, 490, 491, 493, 494, 500, 510
- Ніщинський П.І. (Петро Байда) 461
- Номис М. (Симонов М.Т.) 482
- Обанель Т. 481
- Огієнко І.І. 483, 492, 493
- Ожешко Е. 500
- Олександр II 151, 478, 481
- Олексій I 452
- Оуен Р. 490
- Оффенбах Ж. 509
- Павло, бібл. 493
- Панькова С.М. 476
- Пастернак Б.Л. 484, 503
- Петро, бібл. 256–258, 491
- Петров В.О. 492
- Петров М.І. 2, 3, 445
- Піпін О.М. 2, 445
- Пілат П. 481
- Піхно Д.І. 478
- Піщенко Г. XV
- Платон 462, 493
- Подолінський С.А. 445, 481
- Пожарський Д.М. 464
- Пушкін О.С. 402, 487
- Равальяк Ф. 155, 479
- Раєвський П.І. 159, 161, 405, 480
- Рід Т.М. 225, 487
- Рієнцо К. 480
- Рогалевич Й. 3, 446
- Рудницький Л. VI
- Руманіль Ж. 481
- Руссо Ж.-Ж. 153, 257, 479
- Савінов В. XXI
- Сварник Г.І. XXI
- Сенкевич Г. XX, 500
- Сімаковський К.І. 478
- Сковорода Г.С. 445
- Соломон 483
- Соснецький І. 504
- Спасович В.Д. 2, 445
- Срезневський І.І. 460, 481
- Старицька-Черняхівська Л.М. VI
- Стефанік В.С. V
- Стороженко О.П. 146, 161, 195
- Страва XXI
- Суламіф 483
- Теккерей У.М. VII
- Тимченко Є.К. 465
- Тургенєв І.С. 389, 466, 478
- Тютчев Ф.І. 503
- Федькович О.-Ю.А. VII, 167, 482
- Фієско Д.-Л. 480
- Флобер Г. 495
- Фогт К. 493
- Франко І.Я. XI, 445, 461, 463, 474, 488, 495
- Франс А. XVIII
- Хевтсуріяні О.Е. 5
- Хмельницький Б.М. XV, 452, 482, 484
- Чернишевський М.Г. 502
- Чубинський П.П. 211, 483, 484
- Шамрай Г.С. 500
- Шацька А.О. V, XII, XXII, 447, 463, 501
- Шевченко Т.Г. VII, XIII, 37, 41, 47, 140, 146, 151, 160, 161, 163, 169, 173, 181, 195, 211, 220, 221, 384, 405, 445, 451, 454, 455, 461, 463, 475, 476, 482–486
- Шевчук Г.В. 476
- Шекспір У. 484
- Шеньє А. 480
- Шіллер Ф. 480
- Шпільгаген Ф. VII
- Шульгин В.В. 478
- Шульгин В.Я. 478
- Щедрін (Салтиков-Щедрін) М.Є. 2, 445
- Щоголів Я.І. 482
- Юнона, міф. 504
- Якобі Ф.Г. 478
- Ямпольська А.П. 464
- Ян III Собеський 464
- Ястребов В. 495

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- Ажитироватись** — турбуватись, хвилюватись
Апотеозувати — підносити до апофеозу, ідеалізувати, натхненно оспівувати
- Бавельний** — бавовняний
Басоля — віолончель
Без — бузок
Безличний — безсоромний
Бинда — стрічка
Блят — металева пластина; дерев'яна дошка для писання на ній олійними фарбами
Буцегарня — в'язниця
- Валантатись** — тинятись, повільно рухатись
Верцадло — дзеркало
Вискри — іскри
Виступці — домашні капці
Внадливий — надокучливий, настирливий
Воло́бка — ділянка землі площею близько 40 десятин
Врази — рани, виразки, образи
Вутенята — каченята
- Гля** — для (прийменник)
Гойний — щедрий, розкішний, багатий
Грама́тка — буквар
Гречний — чемний, люб'язний
Гуменний — наглядач за роботами на току
Гунати — лунати, розлягатися (про гучний, лункий звук)
Гурба — юрба
- Далібуг** — далєбі
Дарувати — вибачати
Дзиглик — стільчик
Дзигорити — швидко говорити, цокотіти
Дівитися — дивуватися
Дозорця — наглядач
Драбчастий — схожий формою на драбину, ребристий
Дрібно — докладно, детально
Дукар — багач, дука
Дурно — дарма
Духовитий — пахучий, ароматний, духмяний
- Забагнути** — забажати, захотіти
Застувати — заступати, зупиняти
Звадина, звада — сварка, суперечка
Звичайний — вихований, той, хто дотримується загальноприйнятих звичаїв і норм
- Звомпити** — злякатися, знітитися
Зіхати — позіхати
- Катеринка** — шарманка
Кглі — біля, поруч
Кеба — кебета, розум
Келеп — старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак
Кеть-те — подайте, дайте-но
Коловорот — ворота, якими зачиняли вулиці на виході з села для захисту полів від домашньої худоби
- Корпати** — колупати
Кушт — картина, малюнок
Кучити — докучати, набридати, дойма́ти
- Латво** — легко, нескладно
Лигоминка, лагоминка — ласощі
Люстрин — тонка вовняна або напіввовняна глянсувата тканина
Лядунка, ладунка, ладівниця — патронташ, військове спорядження
- Мистець** — майстер, спеціаліст, митець
Мишурис — служник-єврей у готелі
Москаль — солдат
- Наглий** — раптовий
Наспартолити — зготувати недбало, невміло, абияк
Напредки — наперед, заздалегідь
Нахрапом — зухвало, нахабно, безцеремонно, насильно
Небіжка, небога — племінниця
Невважливо — байдуже, без поваги
Невірно — недовіриливо
Недітклий — недоторканий
Незадашний — невдалий, нещасливий
Незручний — незграбний, такий, що не вписується у правила «вищого тону»
Нестановитий — непостійний, мінливий
Нехть — нафта
Нігди — ніколи
- Оббутися** — освоїтися, звикнути
Обкладки — дифтерія
Обметиця — рештки борошна на жорнах, які зазвичай обмітаються, у переносному значенні — непотріб
Одкаснутися — відсахнутися, відмовитися

- Опока — грубий пісок, гравій, галька або осадова мікропориста порода з кремнезему, часто на березі річки
- Охопом — раптово, з усіма речами
- Падкати — бідкатись, хвилюватись
- Пащекувати — гостро критикувати, зухвало й багатослівно говорити
- Пеклуватий — дбайливий
- Перебієць — кулачний боєць
- Перебранчати — перешкоджати, заважати
- Перетика — поперечна кольорова смужка на тканині
- Перехавкнути — у ранніх текстах Грушевського це слово вживається у значенні: запально сперечатися, надто емоційно полемізувати
- Писарець — писарчук, дрібний чиновник
- Пірник — пряник
- Плис — бавовняна ворсиста тканина, різновид оксамиту
- Плоскінь — чоловічі рослини конопель, а також волокно з них. Коноплі — дводомна рослина, тобто її чоловічі й жіночі квітки утворюються на різних особинах одного й того ж виду. Жіночі рослини (на яких вириває насіння) називають матіркою.
- Повітка — хлів для худоби, також піддашок, накриття з соломи при такому хліві
- Подівитися — подивуватися
- Поколіти — задубіти, захолонути
- Полисовати — підлеститись, як лисичка
- Поліччя — портрет, фотографія
- Полубочок — невелика бочка на 10–15 відер, за об'ємом вдвічі менша від звичайної бочки
- Поставець — посуд для пива, меду, квасу та ін.
- Постригач — перукар
- Потичка — сутичка, битва, бійка
- Пристріг — згідно з давніми уявленнями українців, хвороба, спричинена «поганим оком»
- Прихнути — пирхнути, фиркнути
- Проз — повз
- Промівка — акцент, мовленнєва особливість
- Прострація — стан надзвичайної фізичної та нервово-психічної квалості, занепаду сил, байдужості до всього навколишнього, який виникає у людини при тяжких захворюваннях, виснаженні, нервових зворушеннях тощо.
- Публіка — сором, ганьба
- Ралець — відвідини, також — подарунок при візиті, привітанні
- Розбиратись — роздягатись
- Рукомесний — ремісничий
- Сакви — дорожні торби
- Сакрамент — релігійне таїнство, дія — хрещення, причастя, вінчання, сповідь і т.д., у переносному значенні — делікатний предмет
- Свідомий — відомий, знайомий
- Свішник — учитель
- Свішникувати — вчителювати
- Сікатися — кидатись на когось, чіплятись, втручатись
- Склабезувати, слабезувати — розбирати по складах, читати з трудом
- Скутейний — корисний, дієвий
- Словниця — словник
- Слоїк — невелика скляна банка
- Соломаха — давня українська страва, схожа на рідку кашу
- Спадень — захід
- Спахнути — спалахнути, густо почервоніти
- Спекатися з кимось — зв'язатися з кимось
- Справник — у царській Росії — начальник повітової поліції
- Студень — грудень
- Танцюра — танцюрист
- Тічка — зграя собак із сукою або зграя вовків з вовчицею; рідше — взагалі зграя тварин
- Тягітна — вагітна
- Тяжар — тягар
- Тямкий — тямущий, розумний
- Ураза — образа
- Хитун — маятник
- Цибатень — цибатий, довгоногий чоловік
- Цицовий — ситцевий
- Шарварок — безлад, метушня
- Шпихлір — комора для зерна і борошна
- Штатувати — походжати, гордо виступати
- Юпка — верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки, переважно з рукавами
- Ясуватися — чітко вирізнитися, з'ясуватися

З М І С Т

	с. тексту	с. ком.
<i>Г.Бурлака. ПИСЬМЕННИЦЬКА СПАДЩИНА</i>		
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V	
ЯК Я БУВ КОЛИСЬ БЕЛЕТРИСТОМ?	1	444
Розділ І. ПОЕЗІЯ	7	447
“В младенчестве меня судьба не баловала...”	9	447
“Когда я вижу, как бедняк страдает...”	9	447
“О дайте жизнь мне, еще я молод...”	10	448
“Разбиты кумиры...”	10	448
Бідолога	10	448
Дорога в зимнюю ночь	11	448
“О если б вырваться я мог из жизни этой...”	11	448
Прожитое	11	448
Свадьба	12	448
“Зачем мне не дала судьба таланта...”	13	449
Весною	13	449
Вечер в пансионе	14	449
В уединении	14	449
Призрак	16	449
“Дороги наши раз сошлись...”	16	450
Моя лира	17	450
“Восстань, восстань вновь из гроба, мой милый...”	17	450
“Что я, поэт или писака жалкий?..”	18	450
Ласточка	19	450
“Тихо, тихо, слившись вместе...”	20	450
Степ	20	451
Летний полдень в степи	21	451
“Время придет, и рабы встрепенутся...”	21	451
“Твердый и жесткий тянется кверху пырей...”	22	451
“Осенний хмурый вечер был...”	22	451
“Смутно средь тиши угрюмой...”	22	451
“Минають дні, минають ночі...”	22	451
“Гей, прощай, мій рідний край...”	23	451
Туча и звезды	24	452
Сонет	24	452
“Нет, славы не хочу, что слава — миф пустой...”	25	452
Снег	25	452
“Дайте свету, дайте жизни...”	26	452
Тогда и теперь	26	452

Я малоросс	27	452
Думка (“Буває година...”)	29	453
Україна	29	453
Горе	32	453
Рідна хата, під твою стелю...	33	453
Щедрий вечер.	33	453
“Уныло брожу я, светом белесым облитый...”	34	453
Думка (“Зовсім я хлопець молодий...”)	35	454
Слав’янські брати	36	454
До Тараса	37	454
Співайте, гуляйтеся, діти!	37	454
Слаба дівчина	39	454
Пісня.	40	454
Филлозоп та слухачі	40	454
І.С.Левицькому, почувши про “Старосвіт[ські] бат[юшки] і м[атушки]”	41	454
Літнього півдня	42	455
Пісня старого музйки	42	455
Розмова під кущем цитроновим.	44	455
“Рік минув, труна до мене ближче...”	46	455
Романтичний заповіт	47	455
“Ця слава, про мене...”	47	455
Сумний вечір	48	455
Сльози.	48	456
Чернець.	49	456
“Порадь мені, старий батько...”	50	456
“Ідеш, брате, на Вкраїну?..”	51	456
“Добре тому, в кого серце...”	52	456
Стара башта	53	456
“Плакали струни, звенючи під ручкою твоєю...”	56	456
“Знову ніч зорями сяє, дух солодкий од квіток...”	57	456
“Ти спиш ще тепереньки, певне...”	57	457
“Ой скільки вже часу — кидають Вкраїну...”	57	457
“Чи лягаю я пізно, чи то рано встаю...”	58	458
“Меж тими очами без ліку...”	58	458
“Як до тебе йти збираюся, із тобою розмовляти...”	59	458
“Я летів до тебе, серденько-дівчино...”	59	458
“Ой не п’ється вино, і не їється пиріг...”	59	458
“Часом мені шкода — жаль бере химерний...”	60	458
“В воду чисту, добру гіркої отрути...”	60	458
“Співи мої сумни — йдете ви меж люде...”	61	459
“Од моря, од хвиль його синіх...”	61	459

“Мов ті хмари серед неба...”	62	459
“І моя-таки черга приспіла...”	62	459
“По морю йшов Ти, наче по суші...”	63	460
“Межи сперечками людськими...”	63	460
З давнини	63	460
“Не вповай на ласку панську...”	64	460
Псальми	64	461
“Тільки того б бажав би, щоб в рідній землі...”	65	461
“Коли я в перший глянув раз...”	65	461
“З церкви темної я вийшов — вечір тихо догорає...”	66	461
“Не журись! За зимою — весна...”	66	461
“Я все люблю в тобі — твій усміх непорочний...”	67	462
“Між зорями, між світами...”	67	462
“Далеко ти, та я живу тобою...”	69	462
“Струна співа! З ударом кожним смика...”	69	462
“Цілий вік у праці неустанній...”	69	462
“Мені приснилося, немовби я заснув...”	70	462
“Не хотів би жити я, та що вже раз живу...”	71	463
“Ізнов мене самотність огорнула...”	72	463
Розділ II. ПРОЗА	73	463
Дух Нового года	75	464
Помай Бі!	76	464
Загублений вік.	85	465
Німих свідок	129	468
Чужі й свої	138	472
Унтер-офіцер Трохим Скавучак	222	486
Бех-аль-Джугур	236	487
Св. Петро у тюрмі	246	490
Днинка	259	491
Бідна дівчина.	284	493
Добра жінка	295	500
Романтична історія	332	501
Розділ III. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	335	502
Прощальний день	337	502
Современные мученики. (Водяной разговор)	340	502
Розділ IV. ПЕРЕКЛАДИ	343	503
Миньона	345	503
Певец. (Из Гете).	346	503
[Спроба перекладу “Енеїди” Вергілія].	346	503
Дума про військо Игореве...	347	504

Розділ V. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ. ФРАГМЕНТИ	351	504
“Я молод годинами, чуть стала губа...”	353	504
Вечер	353	504
Поезд в степи	354	505
“На гидру золота, насилия и зла...”	354	505
“Не мав козак долі на Україні...”	354	505
“Тихо и робко мое вдохновенье...”	355	505
“Гей, слухайте, панове, казку...”	355	505
“В просторном своем кабинете, усевшись за длинным столом...”	355	505
Куля	358	505
“Ну бо, дядько, лишень не куняйте...”	358	505
“Меж светлых туч прорвался луч...”	358	505
“Пусть будет жизнь часто ничтожна...”	359	506
“Под крышею, в одном окне...”	359	506
“Світ блідий засвітив вже по усіх усюдах...”	359	506
“Слава, слава, гордая богиня...”	360	506
“Добривечір тобі, місяченьку...”	360	506
“Люблю тебе, Україно...”	361	506
“Ой якби мені, панове молодці...”	361	506
“Не бажаю я заплати, не бажаю слави”	361	506
“Хто се той над землею високо іде...”	361	506
“Владико, Владико, невже ж на погибель собі я живу?..”	362	507
“Вмрете ви, могили ваші згинуть...”	362	507
“Скоро вмру я, навряд по міні...”	362	507
“Трепет сердца молодого...”	362	507
“Розум... ге, хто опише, намалює...”	363	507
Кінто Міхако	366	507
“Ні, усе тепера, хвалити Бога, перемінилося...”	367	508
На цвинтарі	370	508
“Ото от біда, що я бачила, бідна моя голівонька...”	372	508
Розділ VI. ДОДАТКИ	381	510
Недобрий жарт. (На чужині меж своїми)....	383	510
Бех-аль-Джугур [I]	409	510
Бех-аль-Джугур [II]	421	510
Бідна дівчина	431	511
КОМЕНТАРІ	444	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	512	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	514	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 12

Серія “Літературно-критичні та художні твори”

Поезія (1882–1903)

Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886)

Редактор *Л. Веремієнко*

Художнє оформлення *С. Іванов*

Технічний редактор *І. Сімонова*

Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 44,2.
Обл.-вид. арк. 40,0. Додрук тиражу 100 пр.
Вид. № 41. Зам. 301-11.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.svit.gov.ua

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори : У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. ;
голов. ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 12 : Серія “Літературно-критичні та художні твори” : Поезія
(1882–1903) ; Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886) / упор.
Г.Бурлака. — 2011. — 544 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-682-0 (т. 12).

У дванадцятomu томi 50-томного зiбрання праць М. Грушевського, який продовжує серію “Літературно-критичні та художні твори”, представлена рання літературна творчість М. Грушевського періоду його навчання у гімназії (1882–1886): поезія, проза, драматичні проби, переклади. Ці твори мають свою літературну вартість, доповнюють наші уявлення про великого вченого і політика, а також цікаві як документи доби. Більшість із них за життя автора не була опублікована, тому в т. 12 подаємо їх за архівними рукописами.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-682-0 (т. 12)

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)